

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՕ

ԵՐԿԵՐ

IV

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

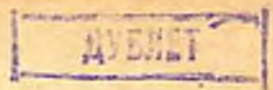
АКСЕЛЬ БАКУНЦ
СОЧИНЕНИЯ

В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ
IV

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1984

891. 987

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԼԵԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ

IV

A $\frac{11}{21193}$

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1984

Խմբագրական կոլեկիա

ԱՎԱՐԱՐՅԱՆ Ս., ԶԱՔԱՐՅԱՆ Ա., ԻՇԽԱՆՅԱՆ Ռ.,
ՀԱԿՈՐՅԱՆ Պ., ԶՐՐԱՇՅԱՆ ԷԴ.

Հատուրը կազմեց և խմբագրեց

Պ. Հ. ՀԱԿՈՐՅԱՆԸ

Բնագրերը պատրաստեցին և ծանոթագրեցին

Զ. ԱՎԵՏՅԱՆԸ, Ռ. ԻՇԽԱՆՅԱՆԸ, Պ. ՀԱԿՈՐՅԱՆԸ, Վ. ՂԱԶԱՆՅԱՆԸ,
Ս. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԸ, Ի. ՎԱՐԺԱՊԵՏՅԱՆԸ

Բալկունց, Ա.

Բ 228 Երկերի 4 հատորով խմբ. կոլեկիա՝ Աղաբաբյան Ս.
և ուրիշ.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984.

Հ. 4 /Բնագրերը պատրաստեցին և ծանոթագրեցին
Զ. Ավետյան, Ռ. Իշխանյան և ուրիշները խմբ. Պ. Հ. Հա-
կուրյան. 663 էջ, 2 թ. նկ.:

Սովետահայ ականավոր արձակագիր Ակսել Բալունցի երկերի
գիտական հրատարակության ներկա, չորրորդ հատորում հավաքված
են նրա գրական-քննադատական հոդվածները, հրապարակախոսական
էջերը, գյուղատնտեսության և գյուղի սոցիալիստական վերակառույց-
ման հարցերին նվիրված ակնարկները, նամակներն ու պաշտոնական
գրությունները՝ վերջինների մեծ մասը հրատարակվում է առաջին
անգամ:

4702080200

Ա ————— 48—83

703 (02)—84

ԳՄԴ 84 Հ 7

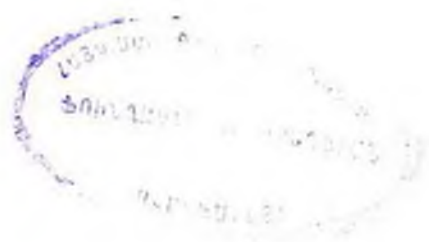
Ap 2

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984

Մանորագրությունների համար

ԱԿՍԵՆ ԲԱԿՈՒՆՅԱՆ (1926 թ. լուսանկարից)

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՅ

Ներկա հատորով տվարտվում է գեղարվեստական խոսքի մեծ վարպետ, սովետահայ ականավոր արձակագիր Ակսել Բակունցի երկերի առաջին զիտական հրատարակությունը, որն սկսվել է 1976 թվականից:

Խնդիր էր դրված՝ սպառիչ ամբողջությամբ ի մի հավաքել վերջնական բնագրերը, տարբերակներն ու բնագրային տարբերություններն այն բոլոր գեղարվեստական երկերի ու հոգվածների, ակնարկների ու հրապարակախոսական էջերի, որոնք Բակունցն սոսկեղծել կամ հրապարակել էր իր շուրջ քառուրդարյա գործունեության ընթացքում (1913—1936 թթ.):

Առաջին երեք հատորներում հրատարակվեցին Բակունցի գեղարվեստական երկերը՝ «Մթնաձոր», «Սև ցեղերի սերմնացանը», «Անձրև» ժողովածուները, մնացած պատմվածքներն ու ակնարկները, վեպերն ու վիպակները, իսկ սույն հատորում հրատարակվում են գրական-բնագրատական հոգվածները, հրապարակախոսական էջերը, գյուղատնտեսության բազմազան հարցերին նվիրված ակնարկները, նամակներն ու պաշտոնական գրությունները:

Չնայած թափած ջանքերին ու տեական որոնումներին, ինստիտուտը չկարողացավ ձեռք բերել Բակունցի «Կարմրաքար» և «Խաչատուր Աբովյան» վեպերի ենթադրվող կորած՝ ամբողջական բնագրերը և զանազան նամակների ձեռագրեր:

Ներկա IV հատորում ամփոփված երկերի բնագրերը հրատարակության են պատրաստել և ծանոթագրել:

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Պ. Հ. Հակոբյանը («Խնքնակենսագրություն», «Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը», նամակներ Թ. Գևորգյանին, Ռ. Իսրայելյանին, Ն. Ռյաբինինային և Կ. Միքայելյանին, ընծայագրեր, ծանոթագրությունների հինգ բաժինների նախաբանները, ՍՍՀՄ գրողների միության առաջին համագումարում Բակունցի արտասանած ճառի առարկայական ծանոթագրություն-

ները, մի շարք լրացումներ մյուս բաժինների ծանոթագրություններում, որոնց վերջում, տարբերակման համար, գրված է [խմբ.] նշումը)։

Պատմական գիտությունների դոկտոր Վ. Ղազարխանյանը («Պատմական գրությունների» ողջ բաժինը, նամակ Արտո Եղիազարյանին, «Զեկուցումների և ելույթների ամփոփումներ» բաժնի առաջին նյութը)։

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ռ. Իշխանյանը («Հորձանք», թե՞ փորձանք», «Զոնաթան Սվիֆտը և նրա զիրքը», Ն. Գոգոլի «Տարաս Բուլբան», «Հանուն ժանրերի բազմազանության», «Ճառխորհրդային դրոշների համամիութենական առաջին համագումարում», «Զեկուցումների և ելույթների ամփոփումներ» բաժնի հաջորդ նյութերը)։

Հատորում ընդգրկված մնացած բոլոր երկերի բնագրերն ու ծանոթագրությունները պատրաստել են ինստիտուտի բնագրագիտության բաժնի գիտաշխատողներ Իրիտա Վարժապետյանը, Անահիտ Վարդանյանը և Զուլիխտա Ավետյանը։

Հոգվածներից ու ակնարկներից մի քանիսի առաջին հրատարակությունների մեջ (առանձին գրքուկներով և մամուլում) Բակունցը գետեղել է ղանազան գծանկարներ ու լուսանկարներ (օր. «Կարտոֆիլի մշակությունը», «Խոտորջուրի կոմունան» և այլն), կամ էլ մեջ բերել վավերագրերի նմանահանություններ։ Նկարազարդումների բնօրինակներն անհնար եղավ գտնել, իսկ համապատասխան գրքերի ու թերթերի՝ մեզ հասած հատուկներն օրինակներում եղածներն էլ անհաջող են վերատպության համար։ Այդ պատճառով՝ նպատակահարմար գտնվեց, քաջառությանմբ «Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը» աշխատության մեջ բերված չորս վավերագրերի լուսատպումների, որոնց բնագրերը ներկայումս պահպանվում են ՀՍՍՀ պատմության պետական կենտրոնական արխիվում և Ն. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, մնացած բոլոր հոգվածներին վերաբերող նկարազարդումները հապավել։

ԳՐԱԿԱՆ-ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

<ԻՆՔՆԱԿՆՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ>

Մնվել եմ 1899 թ., Գորիս: Մնողներս¹ ունեցել են և՛ հող, և՛ հարստություն, բայց ես չեմ տեսել ո՛չ այդ հողը և ո՛չ հարստությունը: Ես հիշում եմ մի զարհուրելի չքավորություն, «մի տուն լիքը մանուկներ»², և այդ՝ զավառական քաղաքում, որտեղ հասարակական դիրքը որոշում էին կուպեցի արշինը և չինոլինիկի չինը:

905-ին գնացել եմ ծխական դպրոցը: Գնացել եմ, այսինքն՝ իմ կամքով և իմ նախաձեռնությամբ: Սովորել եմ 5 տարի՝ հայոց լեզու, մի քիչ ռուսերեն, մի քիչ աշխարհագրություն, բավական շատ հայոց պատմություն, և՛ երգ, և՛ վայելչագրություն³: Կար աշակերտների մի կատեգորիա, որ ձրի էր գնում տոնածառի, թռչակ չէր վճարում, գրքերը դպրոցն էր տալիս: Եվ այդ բոլորը որպես «աղագային բարեգործություն», նվաստացնող պոմպալով: Ես այդ ցանկումն էի:

Այսպես կոչված «առաջագիւմ» աշակերտ էի և ավարտելուց ստացա «Վարդանն Ավարայրի դաշտում» նկարը⁴ և «Ծաղկեփունջ» գիրքը⁵: 1910 թվի ամառը «Սասուն» գրախանութում (այդ մեր քաղաքի աղագային ինտելիգենցիայի հավաքատեղին էր) որոշեցին ինձ ուղարկել էջմիածին՝ ճեմարան⁶ (մայրս ասում էր՝ էջմիածի, և լաց էր լինում, որ գնում եմ «հայոց Հայրիկի»⁷ մոտ):

1910 թվին «ունթունվեցի» (այդպես էի արտասանում այն ժամանակ) ճեմարան: 1915—16 ուսումնական տարում, գաղթի պատճառով, փակվել էր ճեմարանը, և ես այդ տարին ուսուցիչ «հրավիրվեցի» Զանգեզուրի Լոր դպրոցը: Ամառը ես «չարություն» էի արել, որ և կարելի էր հաշվել իմ գրական մկրտությունը, եթե չհաշվենք «Հիմար մարդը» վերնագրով մի հեքիաթ, որ 1911 թվին տպեց «Աղբյուր» ամսագիրը⁸: Այդ ամառ ես ֆելիետոն էի տպել Շուշվա կարծեմ սոցիալ-դեմոկրատական «Փայլակ» թերթում, մեր քաղաքագլխի և զավառական ադմինիստրացիայի դեմ: Ինձ բանտարկեցին, եղավ «փոթորիկ», և ես

բանտարկության 34-րդ օրը ազատվեցի⁹, որպեսզի ուսուցիչ զնամ այն հետու դյուղը՝ Լորը¹⁰:

Առաջին անգամ ճանաչեցի դյուղը, նրա մարդկանց: Հետո շատ անգամ այդ թվի հիշողությունները օգնել են ինձ¹¹:

1917 թվին ավարտեցի ճեմարանը¹²: Ամառը՝ հասարակական աշխատանք, աշնանը՝ աղգային զորամասերում զինվոր մինչև 1918-ի հունիսը (Երզրում—Կարս—Սարգարապատ): 18—19-ը՝ Երևանում սրբազրիչ թերթերի և ռեպորտյոր¹³: 19—20 թվի հունիսը՝ ուսանող Պոլիտեխնիկումի և դասատու որբային գիմնազիոնի (Թիֆլիս), 20—23 թիվը՝ ուսանող Խարկովի դյուղատնտեսական ինստիտուտի¹⁴: 1923 թվից հետո՝ ագրոնոմ¹⁵:

1924 թ. դեկտեմբերին «Մարտակոչում» տպվեց իմ առաջին «Գավառական նամականին»¹⁶: Դրել եմ երեք գիրք՝ «Հովնաթան Մարչ»¹⁷, «Մթնածոր»¹⁸ և «Սպիտակ ձին»¹⁹, և անավարտ տպած «Կարմրաքար» վեպը²⁰: Առաջիմ²¹:

Ա. Բակունց

«ՀՈՐԶԱՆՔ», ԹԵ՛՛՛՛՛՛ ՓՈՐՁԱՆՔ

(Ա. Տեր-Հովնանյանի նոր գրքի առթիվ)

Արշ. Տեր-Հովնանյանը՝ «սեփական» հրատարակությամբ լույս է բնծայել պատմվածքների մի սուվար հատոր՝ «Հորձանք» վերնագրով: Հատորում հինգ պատմվածք կա՝ «Հորձանք», «Մի՛շտ պատրաստ», «Առանց վերնագրի», «Վերածնունդ» և «Նաֆթի՛»։ Առաջին և երրորդ պատմվածքները գրքի հրեք քառորդն են կազմում, 200-ից ավելի էջ գրավելով:

Ո՞վ է հեղինակը, որ ապրում է մեր օրերում, ականատես է մեր տնտեսության վերելքին, մեր գյուղի վերածննդին և այն հսկա աշխատանքին, որ տարվում է ամեն օր քաղաքներում՝ արդյունաբերության ասպարիզում, գյուղերում՝ տնտեսությունը բարձրացնելու: Հեղինակը տեսնո՞ւմ է այդ, կապվա՞ծ է ընդհանուր վերելքին, մասնակցո՞ւմ է նրան: Ո՛չ, և ավելին. նա մեր օրերի իմաստն էլ չի հասկացել:

Թողնենք, որ ինքը պատմի իր մասին: «Առանց վերնագրի» պատմվածքում հեղինակն ինքն իրեն հարց է տալիս, թե ո՞վ է, ինչո՞ւ է ապրում, և պատասխանում է. «Իսկ թե ինչո՞ւ եմ ապրում, մի ժամանակ գիտեի» (էջ 142), «առաջ գիտեի, թե ինչո՞ւ եմ ապրում, սակայն այժմ այդ էլ չգիտեմ» (էջ 144), «այժմ ես կյանքի նպատակ չունեմ» և այլն ... կարճ՝ մի մարդ, որի կյանքը հնումն է, «ժամանակի ծալքերում թաղված, դարաշրջանի (այսպես) արեւելյան դունադեղ երազ»:

Քանի որ գոյություն ունեմ, ապա սլիտի շարունակեմ ապրել, այլապես, սլիտի անձնասպանություն գործել»։ Այսպես է, «առանց քաղաքական վերնագրի», հեղինակի դավանանքը. ճիշտ այդպես է մտածում երբեմնի չարչին, քյոխվան ու վարժապետը, որոնք հեղափոխության ալիքից մազապուրծ՝ շարունակում են իրենց անիմաստ և աննպատակ գոյությունը, որպես վիճակագրական միավոր մարդահամարի ժամանակ:

Նրան մնում է «երազել», «գեղեցիկ» բառեր տակ և երբեմն էլ «ծիծաղել», դավեշտի առարկա դարձնել «այն աներևույթ ձևերը, որ կոկորդը բռնած սեղմում է, թե՛ սուս արա...»: Հեղինակի գավեշտն էլ անատամ է, տափակ ու ձանձրալի: Չէ՞ որ նա չգիտե՝ ինչո՞ւ է ապրում, էլ ինչպե՞ս կարող է այդպիսի օբժինը առողջ ծիծաղ առաջացնել: Եվ նրա ամբողջ գործից նեխվածի, փտածի հոտ կա, անհրապույժը և անդուրեկան:

Առաջին պատմվածքի՝ «Հորձանքի» նյութը քաղաքացիական կռիվների մի էպիզոդն է: Հարյուրից ավելի էջերի վրա հեղինակը չի կարողացել գեթ մի արիւնք նկարել, մի ցնցող դեպք, որ մնա հիշողությանդ մեջ, գրավի իր գեղարվեստական աբսերուի:

Հեղափոխության սկզբին «մարդը դժգոհ էր ամեն ինչից և ամենից»,—ասում է հեղինակը հենց առաջին էջում: Բնորոշ է, որովհետև այդ մարդկանց թվում էր և հեղինակը՝ «ապրելու իմաստ ունեցող» հայ քաղքենին: Դժվար է որոշել, թե էպիզոդը ո՞րտեղ է կատարվում՝ Հայաստանում, թե Ռուսաստանում: Ճերմակ բանդաները գաշնակներինը չեն, այլ գենիկինյաններ են, բայց մնացած գործող անձինք հայեր են: Ըստ հեղինակի՝ հեղափոխությունը կատարել են գյուղացիները, «փիլիսոփայության դոկտոր» Արգամը և արհեստավորները: Պատմվածքի մեջ հիշատակած միակ «գեպույի բանվորն Անդրաղը» հեղափոխության ընթացքում միայն ժպտում է: «Քաղքենիկական վախկոտ էտքի» համար (արտահայտությունը հեղինակինն է—Ա. Բ.) ի՞նչ կա ավելի բնորոշ, քան այն, որ «լայն ու հուժկու թիկունը» ունեցող բանվոր Սարգիսը հեղափոխության ընթացքում միայն սառափստ է:

Այլ առակ լվարուք: Հեղափոխությունը կատարել է «փիլիսոփայության դոկտոր» Արգամը. իր շուրջը հավաքելով «պարթև» գյուղացիներին՝ անտառում «խմբեր» է կազմում, ադիտացիա տանում «սպասավորների, լուցկիավաճառների» մեջ և հետո քաղաքը գրավում: Եվ այդ այն ժամանակ, «երբ գյուղերը՝ մեծ մասամբ քաշված իրենց պաշտաններում, գաղտագողի նայում էին դեռ անվստահ» (էջ 9): «Հորձանքի» հեղինակը հավատացնում է, որ հեղափոխության ժամանակ խրամատներում պառկած գյուղացիք «երազում» էին սիրուհու և ձուկ բրնձալու մասին: Ավելին չի կարելի պահանջել կյանքում նպատակ չունեցող քաղքենուց, որի համար մեր նույնները միայն «հորձանք» էր:

Ճերմակ բանդանների տիրապետության օրոք, «մահվան սպառնալիքի» տակ բացվեցին վաճառատները» (էջ 30), և այդպիսով ժամանակ, երբ հենց հեղինակի ասելով՝ «սմոկինգ հագած «Բիրդան աղան» երգում էր «Տեր պահյա զկայսրն»...

«Դոկտոր» Արգամբ «մի քանի տասնյակ հրացան և մի քիչ փամփուշտ» է ուղում՝ քաղաքում «ժամանակավոր մարմին» (երևի հեղկոմ) հիմնելու: Ո՛չ, ներեցեք, քաղքենու միտք. ժապլվարյան տակտիկան² հատուկ էր մի ուրիշ շրջանի, երբ ձեր միտքն իմաստ ունեւ: Բանտարկված բոլշևիկները «մոռացել են մարդու մասին ունեցած իրենց նախկին հասկացողությունը», քայլում են «միապաղաղ քայլերով»: «Գեմքերը գալարվում են... ջրային սառը հայացքով» և այլն:

Իսկ ի՞նչ հաճույքով, որքա՞ն ախորժով նկարագրում է «կաքավ-շուհուն», շանտանների կյանքը, «պլլված հույզերի հորդանքից ելե՜ջող կրծքերով կանանց կիսամերկ մարմինները»: Ճասնյակ երեսներ են հատկացված այդ կյանքի նկարագրին, առփառ համեմատություններով, շանտանը կինոյում տեսած սեմինարիստի ոճով: Կարդացեք 46 էջում սպիտակ հացի նկարագիրը, թերթեք ապա Շեկոյանի նամակը և կհամոզվեք, որ հեղինակը գրական միջակությունից էլ շատ ցածր է, քաղքենու միտքը «ելե՜ջող կրծքի ողկույզների քաղցր հյութը» համով ծծող:

Մյուս պատմվածքի՝ «Առանց վերնագրի», նյութը ՆէՊ-ի շրջանից է: Հեղափոխությունը «հորձանք» համարող քաղքենին թյուր կարծիք ունի և ՆէՊ-ի մասին: Հեղինակը զավեշտ է խոստանում, բայց մասնում է միայն իր քաղանդագրիսությունը: Հեղինակի ասելով՝ հեղափոխությունը խոսք էր, և ոչ գործ: ՆէՊ-ի ժամանակ մեր հիմնարկներում կարիերիստներ են, իսկ կուսակցականներ. ահա ի՞նչ ճառ է ասում նա իր կնոջ համար:

«Ի՞նչ կասի անկուսակցականների և ահամա ենթարկվածների հսկա բաղմությունը, որոնց կառավարում ենք մենք, որոնք... զսպված գաղափարի պես ահամա իրենց սուր քաշած ճանկերը, դարան մտած, հարմար ըոպսի են սպասում մեզ վրա ցատկելու և պատռոտելու» («Վերածնունդ», էջ 220):

Նվ ինչքա՞ն լավ է, որ Ա. Տեր-Հովնանյանը «ապրելու իմաստ չունի» և զբաղված է «կրծքի ողկույզների հյութը ծծելու» մասին գրելով:

Դատարկապորտի մեկը գործ է փնտրում, արհեստ չունի, զբաղ-
մունքը միայն «երազելին է», դիմում է գես-դեն, գործ չեն տալիս»
Մեծամիտ դատարկապորտը մխիթարում է ինքն իրեն նրանով, որ...
մեծ մարդկանց սկզբում հալածում են, հետո մեծարում։ Կարիքը նրան
ավանտյուրիստ է դարձնում, փորձում է տեղավորվել որևէ հիմնար-
կում, իրեն «մեծ տնտեսագետ» համարելով։ Այդ էլ չի օգնում։ Եվ մեք
քաղքենին դառնում է «ողկույզներ ունեցող» մի կնոջ հացափոր որձը։

Ինչքան շատ քաղքենիական աֆորիզմներ կան, անատամ բար-
բաջանք և կուրուժյուն անասման, բոբիկուժյուն քաղաքական, գրիչ
շարժելու շնորհքի լիակատար ամալուժյուն։

«Կոոպերացիան... շատ արժեքավոր հանգամանք է մարդկու-
թյան համար» (էջ 155), — հայտարարում է տնաբույս «տնտեսագետը»
և ավելացնում որպես հրահանգ. «Ներկայումս տիրող այդ պայման-
ները պիտի վերացնել իսպառ»։ Մի այլ տեղ. «Կոոպերատիվը, որպես
բաշխման ապարատ, մարդկային կյանքի բարելավման պայմաններից
մեկն է» (էջ 203)։

Մի հիմնարկի պետ, որ կուտակցական է, աչսպես է խոսում իր
կարիերայի մասին. «Շրջապատում տնտեսական գործերից հասկա-
ցողներ չկային. բոլորը բանվորներ ու երիտասարդներ էին, որոնց հա-
մար իրենց պայքարի նպատակը միայն կար» (էջ 180)։ Հեղափոխու-
թյուն արել են «բանվորներն ու երիտասարդները», որոնք ՆէՊ-ի ժամա-
նակ... անճարակ են մնացել։

Մի ուրիշ հիմնարկապետ, դատարկապորտ քաղքենուն տեղավո-
րելու համար, կարգադրում է հիմնարկի մի ուրիշ աշխատակցի կրճա-
տել։ Եվ այլն, և այլն։

Հայ գրականագետ լինելու հավակնություն ունեցող հեղինակն
աչքի է ընկնում իր... տպետ հայերենով։ Ահա նմուշներ. «տեք դա-
ռան իր ապրումի դասավորման», «կանգնած է մի ընդանոթ», «գլու-
ված են երկու գնդացիք, իրենց գործադրող զինվորներով», «մի խումբ
զյուղացիներ, կիտապառկած կանաչին», «սպասավորներ ծալվող ոտ-
քերով», «տեքները հորդ անձրևի պես մաղվում են գետին», «նիհար
մարմինը վրան հագցրած լայն ու երկար բաճկոնով» և այլն։

«Հորձանքը» մի բան է ասում. թե ի՞նչպիսի գավելշտական դիրք
է ստանում ապրելու իմաստ չունեցող քաղքենին, երբ գրիչ է շարժում
Հոկտեմբերյան էջերից մեկը նկարելու։

ՄԻՔ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՄՖԼԵՏԻՍՏ

Միք. Նալբանդյանի «Երկու տողը»¹ թե՛ ձևով և թե՛ բովանդակությամբ պամֆլետ է, ուղղված հայ կղերականության դեմ: «Հասարակաց իրավունքի պաշտպանություն» համար դրված այս պամֆլետի յուրաքանչյուր բառը իր ժամանակ ունի նման է պայթել, սարսափեցրել կղերին ու ժամանակի կղերամիտ մամուլը («Պոլսի «Երեւոն»², Այվազովսկու³ «Մասյաց աղավին»⁴ և այլն):

Պամֆլետի առիթ ծառայել է հետևյալ դեպքը: Պոլսի եղած ժամանակ Միք. Նալբանդյանը տեղեկանում է, որ ոմն Պողոս վարդապետ⁵ բռնաբարել է իր աղային՝ վանեցի մի որբ աղջկա, ապա առեւանգածին ամուսնացրել է «մանուկ փոքրավորի» հետ, հինգ հարյուր դուռուշի համար պսակը լուծել, կնոջն ուրիշին տվել և շարունակել կենակցել նրա հետ: Հղիանում է կինը, վարդապետը կապում է նրան, մերձիմա՞ծ եւծում երիտասարդ կնոջը. կինը վիժում է, ապա ինքնասպան լինում⁶:

Մ. Նալբանդյանը դայրացած՝ պահանջում է Պողոս վարդապետին զատի տալ՝ «Երեւոն» ժուռնալի 1861 թ. հունվարի համարում, նույն ժուռնալի «տեր և տնօրեն» Տերոյկնցը⁸ լուտանքներով լի մի հոդված է զետեղում Միք. Նալբանդյանի բողոքի դեմ, անվանելով նրան «սոցիալիստ, կարմիր հասարակապետական, հերետիկոս և անհավատ»⁹: Նրան ձայնակցում է Գաբրիել վարդ. Այվազովսկին «Մասյաց աղավնու» էջերում¹⁰:

Ունոց է ելնում կղերամիտների բանակում: Գործադրում են բոլոր զենքերը՝ մամուլը, մատնությունը, պրովոկացիան և... եկեղեցական նզովքը, «այդ խավար դարերի խավար մնացորդը, ջախջախ եղեգք, որ շատ անգամ դավադան են կարծում ողորմելի՜ մարդիկ»¹¹:

Նվ, որպես ծանր մեղադրանք, թշնամիները նրա երեսին են շարժում Օռեննի¹², Պրուդոնի¹³, Ֆիհտեի¹⁴, Կանտի¹⁵, Հեգելի¹⁶ և այլ «հե-

րետիկոս» մարդկանց հետևող լինելը: Այվազովսկի եկեղեցականն ա-
վելի կտրուկ և կարճ միջոցի է դիմում և Ռուսաստանի ներքին գործոց
մինիստրի առաջ ամբաստանում է Միք. Նալբանդյանին որպես «ան-
բաբոյականի, ապստամբի և խռովեցուցիչ ժողովուրդյան»¹⁷:

Այվազովսկին առաջարկում է «օրենքի բովանդակ խստությամբ»
Նալբանդյանին դատի տալ: Ու թունոտ հեղնանքով Մ. Նալբանդյանն
ավելացնում է. «Գուցե Այվազովսկին հայրական հոգածությամբ պատ-
րաստել էր մեզ տեղի բնակության Ներչինսկ կամ Կրասնոյարսկ... Մեր
ջերմությունը մի փոքր բարեխառնելու համար Սիրիերի սառնամանիքը...
(բուն առողջապահական խորհրդով)»¹⁸:

Այս պրովոկատոր եկեղեցականը ջարդարմերիային մոտ
մարդկանցից է եղել: Մ. Նալբանդյանը հայտարարում է, որ Այվա-
զովսկին իր «Մասլաց աղավնու» մեջ «ազատ է ամենայն բան զրելու, նաև
զրպարտելու, նաև հաշոյելու, ըստ որում նորա զրվածքը չեն քննվում
ցենզուրյան ժողովի մեջ»¹⁹, մյուս կողմից՝ մեր բոլոր զրվածքը քննվում
են և, մանավանդ, խիստ, եթե հարաբերություն ունին սլ. Այվազովսկիին
(ապացույցները մեր ձեռքում պակաս չեն)...»²⁰:

Բայց և այնպես, 60-ական թվականներին Այվազովսկիների և
նրանց շեֆ ժանդարմերիայի «հայրական հոգացողությունն» է հաղ-
թում: Այս տողերը գրելուց մի քանի տարի անց Միք. Նալբանդյանի
ջերմությունն ընդմիշտ սառչում է ո՛չ թե Սիրիերում, այլ Սարատովի
նահանգի Կամիշին քաղաքում...

* * *

Միք. Նալբանդյանի համար Տերոյենցի, Այվազովսկու և նման-
ների ոռնոցն է առիթ լինում զրելու իր պամֆլետ-պատասխանը՝ նշա-
նավոր «Երկու տողը», որի մեջ բերած փաստերը բուռն շալրույթ
և դժգոհություն են առաջացրել եկեղեցու գեմ:

Պամֆլետի հենց սկզբում նա շատ շտապ և կտրուկ ռադ է անում
իր գլխից Տերոյենցիներին ու նրանց արգումենտացիան՝ բերելով 2.
Ֆոքսի²¹ պատասխանն անգլիական մի լորդի. «Սըր, ձեր նամակը ստա-
ցա»²²: Այդ նամակը առջևս է այժմ, քառորդ ժամից հետո կլինի քա-
մակումս, որի մասին շնորհ ունիմ տեղեկություն տալ ձեզ»:

Նալբանդյանը դիտմամբ է այսքան դեհհիացնում. Այվազովսկոե և Տերոյենցի գրաբար լեզվով երկնամբարձ ոճով գրածի կողքին վերև բերված պատասխանը կատարյալ սենսացիա է, մի ասպտակ, որի ձայնը շատ հեռվում էլ լսելի է:

Համառոտակի հիշեցնելով սլամֆլետի զրդապատճառը՝ Մ. Նալբանդյանը դայրացած հարցնում է իրեն՝ Տերոյենցին. «Ի՞նչ բանով ավելի իրավունք ունի Տերոյենցի պատվելի դուստրը կամ ամուսինը, քա՛ն թե մի վանցի լլկված և բռնաբարված անմեղ աղջիկ, քա՛ն թե մի նահատակված կին, քա՛ն թե մի զավակ, որ, դեռ հրապարակի լույսը չտեսած, սպանվում է Տերոյենցի վարդապետի ձեռքով և մոր արգանդից տեղափոխվում է գեպի գերեզման»²³:

Տերոյենցը և մյուսները դեմ են, որ «աշխարհական» մարդը քննի եկեղեցականի արարքը: Նրանք այդ համարում են հայոց եկեղեցու ոգուն հակառակ: Կղերականները պարծանքով են հայտարարում, «թե նոցա արդյունքն է, որ հայոց ազգն ասորում է մինչև այժմ աշխարհի երեսին»²⁴:

Միր. Նալբանդյանը բուռն ցասումով, փրփրած, ատելությամբ բացականչում է. «Ո՛չ երբեք, ո՛չ ընավ...»: Այդ արգումենտները «կարկատած արեղայական խոսքեր են, որ ժանգոտ փարայի արժեք չունին մեր աչքում»²⁵:

Ի՞նչ է եղել հայոց եկեղեցին, հարցնում է Մ. Նալբանդյանը և քրքրում պատմությունը:

«Ո՛րտեղ հարստահարություն, որի հերոսը չէր եկեղեցական... Տերութենական լրտես՝ եկեղեցական», «մինչև յուր անասնական կյանքի վերջը բոցի հետ կենակից՝ եկեղեցական, դպրոցների գումարը անհետացնող՝ եկեղեցական...»²⁶: «Արյուն է կաթում մեր սրտից, երբ նայում ենք աղգի ամալի և ամուլ կյանքի վերա. աղեխարշ սրտմտում ենք դարձյալ, տեսանելով, որ այս անգործության, ծայրացյալ թշվառության և կարելի եղածի չափ ստրկության մեջ հայերը դատապարտված են օտարի գավաղանի հետ ենթարկվիլ նուև յուր եկեղեցականների հարստահարության»²⁷:

Հնում էլ եկեղեցին չի եղել «աղգի պահպանիչը»: Պամֆլետն ալելի համողիչ դարձնելու համար՝ Մ. Նալբանդյանը պատմական էքսկուրսիա է անում, իրար ետևից շարում «ֆակտեր» այն մասին, թե հայ եկեղեցին չարաչար հալածել է խորենացուն²⁸, նրան մահադեղ

տալով սպանել, և դրանով էլ չբավականանալով՝ «ոսկերքը փորեց, հանեց գերեզմանից ու գետը թափեց»²⁹, «Ղազար Փարպեցուն»³⁰ առանդավոր հուշակեցին, «ոտքը բորիկ քշեցին վանքից... նորա բոլոր ինչքը հափշտակեցին, նաև հունարեն գրքերը, թեև մարդ չկար վանքում հունարեն կարգադրող»³¹:

Պամֆլետի ցատումը հասնում է իր գագաթնակետին, երբ Մ. Նալբանդյանը մեջ է բերում 1860 թ. հոկտեմբերին էջմիածնում տեսած մի դեպքը. «Արշունով մկրտվածի» պատմությունն ալմա էլ գրված է կարգալ առանց զայրույթի:

«Մեր այդ մպիրհ ընթացքը հոգևորների նկատեցինք նաև էջմիածնի մեջ: Մի առափոտ սենեկիս առաջը բարձրացած սաստիկ աղմուկից և աղաղակից ստիպված դուրս եկա պատճառն իմանալու: Յա՛վելով տեսա, որ երկու ծախսարար արեղայք ծեծել են տալիս մի քանի հայ մշակներ, այն պատճառով, որ այդ մարդիկն առանց կերակրի մնալու պայմանով չկամեին աշխատել: Խեղճ և անպաշտպան հայերի մեջքին բավական փայտ իջուցանելուց հետո երևի թե այս հայկական ինկվիզիտորների կիրքը չէր նստել, որովհետև նույնից մինը, կարապետ անուն, անպատկառությամբ և միանշամայն կատաղած՝ ինքը սկսեց արացի և բռնցի ջարդել, արգեն գիշատվածներից, մի խեղճ պատանի: Քիթը-բերանը արշունաթաթով, մաղապուր փախավ դահճի ձեռքից ողորմելի պատանին...»³²:

Ընթերցողի ատեղությունն ու ցատումը հոման ապտիճանին է հասցնում վերջին տողը այն մասին, թե այդ արեղա-գաղանը, որ եղել է պատանուն մկրտողը, երկրորդ անգամ թշվառ զոհին արշունով է մկրտում: «Այդ հոգևորականություն չէ, այլ անարգ դահճություն...»³³,

«Թող Տերոյենցը,—բացականչում է Մ. Նալբանդյանը,—կամեցածի չափ: մաշտոցի խոտերը քաշքշի...»³⁴, «Ազգը հոգևորների համար չէ...»³⁵, «և հասարակաց բոլորը լիակատար զորություն ունի մարդասպանը, գողը, պոռնիկը, շունը, հարստահարողը եկեղեցու բեմի վերայից չքանալու համար...»³⁶:

* * *

Նալբանդյանին քաջ հայտնի էր, որ այդ մթնոլորտում դժվար է աներկյուղ մնալ: Նա չի սարսափում բանալից ու արքայից: Նրան սարսափեցնում է այն «հավիտենական լռությունը», մտքի այն լեթարգիան,

որի մեջ պահել է եկեղեցին «վսեմական արտորականին»՝ ազատությանը:

«Տարիները վազում են փայլակի շուտությամբ, օրերը թռչում են, որպես մի վայրկյան: Վախենում ենք և իրավունք ունինք վախենալու, թե, միգուցե, մինչև հայը կշտանա յուր մահվան քնից, լուսինը անդրնպաստույզ դեռ հորիզոնից ներքև... Եղու՛կ ձեզ, Հայաստանի սարեր, Այրարատից մինչև Տորոս ստիպված եք դուք հնչեցնել միայն հեկեկանքը և հոնդյունքը Հայաստանի որբ զավակներին՝ հարստահարողների և եկեղեցականների դավադանի տակից»³⁷:

Ո՛ր է ելքը, հարցնում է Մ. Նալբանդյանը և հայտարարում, որ ելքը խավարամիտ սկզբունքների և սովեստական դադափարների, պարզ տասած՝ հայ եկեղեցու քարացած դոգմաների պատենշները փրշրելու մեջ է: Որպես նոր տրիրուն, Մ. Նալբանդյանն իր պամֆլետում կտրականապես պահանջում է չլռնաբարել ուրիշի խղճմտանքը և սրտի ազատ խոստովանությունը: Մ. Նալբանդյանն այստեղ հանդես է գալիս որպես «Հյուսիսփայլի» դադափարախոսություն արտահայտիչ և պահանջում է եկեղեցու ռաից մինչև զլուխ ուժորմը: «Ավելի լավ է,— ասում է նա,— հրետիկոս և անհավատ լինել, քան թե բաց աչքով մեր մարդկությունը, մեր մարդկային ազատությունը և իրավունքը ուրանալ...»³⁸:

Ո՛չ մի զիջում, հաշտության և ո՛չ մի ելք դալանած սկզբունքից: Նորը պատերազմում պիտի հաղթի, իսկ հակառակորդին խնայելը նշանակում է դավաճանել «ընդհանուր երջանկության»:

«Մեք, վաղ ուրեմն, գուցե շատ հաուաջ, քան թե դրիշ առինք ու հրապարակ իջանք, գիտեինք, որ խավար շրջապատի մեջ բանտարկվածների համար շատ ցավեցուցիչ է ազատ լույսը... գիտեինք, որ հին խելքերը երբեք համաձայնելու չէին խաղաղությամբ տեղի տալ նոր դադափարներին, գիտեինք, որ նորը պատերազմով պիտի կանգնեցնեի իր դրոշակը հնության ավերակների վերա...»³⁹:

Բայց այդ հինը դատապարտված է անկման, կղերականության «վերացականը և միստիքականը» ջարդվում է «իրական աշխարհի» երկաթե դավադանի անողոր հարվածների տակ: «Անցան և անգառնալի անցան այն խավար օրերը, երբ մարդիկ երջանիկ էին, համբուրելով մի սևազլխի քղանցք կամ, շատ անգամ, <դոշաբաղությունը և> պոռնկությունը ապականված մի ձեռք...»⁴⁰:

Ելքը և միակ ուղիղ ճանապարհը՝ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելն է⁴¹, որին Մ. Նալբանդյանը նվիրվում է իր ողջ էությամբ:

«Մեր անձը և գրիչը շնվիրեցինք հարուստներին, նորա յուրյանց արժաթի թումբերի տակ միշտ անխոցելի են, նաև բռնակալների իշխանության մեջ:

Բայց այն խեղճ հայը, այն հարստահարված, ողորմելի, աղքատ, մերկ և քաղցած հայը... ճնշված իր հարուստներից, իր հոգևորներից և կիսազրադեա, ուսումնական կամ փիլիսոփա ասվածներից,— ահա այն հայն ամենայն արդարացի իրավունքով զրավում է մեր ուշադրությունը և նորան դարձյալ, առանց և վայրկենական երկմտության, նվիրեցինք մեր բոլոր կարողությունը... Եվ այս նպատակին հասնելու համար չէ պիտո բնկրկենք ոչ բանտի և ոչ աքսորի առջև, ոչ միայն բանիվ և գրչով, այլև զենքով և արյունով, եթե մի օր արժանի լինինք զենք առնուլ մեր ձեռքը և մինչև այժմ քարոզած ազատությունը նվիրել և սրբել մեր արյունով...»⁴²:

* * *

Այսպես է իր դիրքը սրուշում Միք. Նալբանդյանը «Երկու տողում»։ Շատ կարճ ժամանակից հետո պամֆլետագիրը Պետրոպավլովսկի բերդում առիթ է ունենում մի անգամ էլ ապացուցելու, որ «հարստահարվածը, աղքատն ու մերկը» իր սրտին ավելի մոտ են, քան թե բռնակալների իշխանությունն ու հարուստների արժաթյա թումբերը:

Մոտ յոթանասուն տարի է անցել այն օրից, երբ Մ. Նալբանդյանը գրել է իր պամֆլետը, նրա դնահատականը եկեղեցու և կրոնի մասին մեղ ոչ մի դեպքում բավարարել չեն կարող։ Պամֆլետագրի լեզվով ասած՝ «անդարձ կերպով անցան այն ժամանակները», երբ պաշտարը տարվում էր եկեղեցականների և ոչ թե կրոնի դեմ, երբ եկեղեցու «ոտից մինչև գլուխ ունիորմի» խնդիրն էր զրված:

Այժմ եկեղեցին հակահեղափոխության ֆրոնտում կարևոր մարտկոց է։ Մ. Նալբանդյանի «հարստահարվածի, մերկի և աղքատի» շահը պահանջում է կրոնի ու եկեղեցու իսպառ վերացումը։ Իհարկե, ոչ մի աբեղա այժմ չի հանդգնի մշակին «արյունով մկրտելու»։ Բայց մնում է դեռ պայքարն՝ իսպառ անհետացնելու աբեղային էլ, նրա

մկրտելն էլ: Կրօնը դեռ կա, կրօնական ավտոդուքլոնները տեղ-տեղ
մնում են: Սակայն, դրան զուգընթաց, Հայաստանի բանվորն ու գյու-
ղացին սովորում են մարտնչող անաստվածներ դառնալ, շուտով մեզ
մոտ հիմք է դրվելու հակակրօնական անդրանիկ համալսարանին:

Թո՛ղ հանգիստ ննջի Կամիշինի «վսեմական աքսորականը»⁴³...
Հորիզոնից ներքև անդնդասույզ գնում է հայ կղերականության լուսի-
նը, և բարձրանում է «հարստահարվածի, մերկի ու աղքատի» արևը...

ՄԻ ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆԻ ԱՌԹԻՎ՝

Պրոֆ. Հ. Մանանդյանի աշխատությունը՝ «Առևտրի և Հայաստանի քաղաքների մասին, հին ժամանակների համաշխարհային առևտրի կապակցությամբ»², գրախոսել է ընկ. Հակ. Զորյանը³ «Նոր ուղի»⁴ հանդեսի 4-րդ գրքում, մի քանի ճիշտ գիտողությունների հետ անելով մի շարք անհիմն եզրակացություններ, որից շտապաբանց տուժում է նրա գրախոսականը:

Ընկ. Հակ. Զորյանը նպատակ է դրել ցույց տալու այս աշխատության «մի շարք մեթոդոլոգիական բնույթի սխալները»: Բերելով հայ բուրժուական պատմագրության մեջ ընդունված պատմական շրջանների տախտակը՝ ընկ. Զորյանը ճիշտ է նկատում, որ այդ պերիոդիզացիան ոչ մի առնչություն չունի մարքսիստական պատմագրության սկզբունքների հետ, և միաժամանակ ընդգծում է, մոտավոր ճշտությամբ, տնտեսական փորձաքաններով պատմության այս կամ այն շրջանը բաժանելու կարեորությունը:

Խնդիրն այստեղ այն չի, թե որքան է ընկ. Զորյանին հաջողվել լրիվ ձեռնարկում տալ տնտեսական փորձաքանների և նրանց նշանակության: Խնդիրն այն է, որ պերիոդիզացիայի մասին արած նրա ճիշտ գիտողությունները պրոֆ. Մանանդյանի գրքին չեն վերաբերվում, և ասված է «հատուկ պատշաճի»: Պրոֆ. Հ. Մանանդյանի պիրքը վերաբերվում է ֆեոդալիզմի շրջանի առևտուրին և Հայաստանի քաղաքներին, և այդ միայն՝ համաշխարհային առևտրի առանգիտ նախապահին նշանակությամբ կապակցությամբ: Այս է, որ կա՞մ չի հասկացել ընկ. Հակ. Զորյանը և կա՞մ անգիտացել է, հանդելով այնպիսի եզրակացությունների, որոնք ոչ մի առնչություն չունեն ո՞չ այս գրքի և ոչ է՞լ մարքսիստական պատմագրության հետ:

Մենք նորից ենք ընդգծում գրքի բովանդակության սահմանափակ լինելը, որ երևում է հենց վերնագրից: Հեղինակը չի տալիս ֆեոդալա-

կան շրջանի Հայաստանի ամբողջ առուտուրի նկարագիրը, բոլոր քաղաքների առաջանալու պատմությունը, այլ միայն որոշ նյութեր (որից մեծ մասը բոլորովին նոր է մեր պատմության համար և շատ արժեքավոր) մի քանի քաղաքների մասին՝ կապված համաշխարհային առևտրի ճանապարհի հետ, որի մի մասն անցնում էր Հին Հայաստանի տեղիտուրիայի վրայով:

Ասացինք, որ Հակ. Զորյանը մոռացության է տվել այն, որ պրոֆ. Մանանդյանի նկարագրած շրջանը ամփոփվում է միայն ֆեոդալիզմի մեջ: Բուրժուական պերիոդիզացիան եթե երբեմն, իբրև թույլ հետքեր, հանդես է գալիս գրքում, բացառապես կապվում է տրանզիտային առևտրի ճանապարհի վրա ունեցած ազդեցության հետ, իբրև քաղաքական և տնտեսական իրադարձություններ, որոնք անխուսափելիորեն այս կամ այն ազդեցությունը պիտի անեին այդ ճանապարհի և համաշխարհային առևտրի վրա: Բայց սա այն պերիոդիզացիան չէ, որի դեմ շատ տեղին առարկում է ընկ. Հակ. Զորյանը:

Ֆեոդալիզմի բնորոշումը, որ, իբրև թի, անում է պրոֆ. Մանանդյանը իր աշխատության մեջ, Հակ. Զորյանը աղավաղված է բերել, թեև հեղինակը իր աշխատության մեջ նպատակ էլ չի դրել բնութագրելու ֆեոդալիզմը: Հակ. Զորյանը գրում է. «Ֆեոդալական» կամ «ֆեոդալիզմ» հասկանում է որոշ կախյալ դրությունների զարգացում» («Նոր ուղի», էջ 133): Այդպիսի նախադասություն գոյություն չունի պրոֆ. Մանանդյանի մոտ: Դրբի էջ 37-ի վրա գրված է. «Ամենայն հավանականությամբ՝ որոշ կախյալ դրությունների (зависимости) զարգացումը, որոնց (այսինքն՝ դրությունների—Ա. Ս.) մենք անվանում ենք ֆեոդալական, կառարվում էր տոհմային կարգերի փայլաման գույքը և միաժամանակ»:

Ընկ. Հակ. Զորյանը պետք է համաձայնվի, որ ֆեոդալիզմի այս ոչ լրիվ և գիտական բնորոշումը տարբեր է նրա ցիտատից: Ինչպե՞ս է հանում գրախոսն այստեղից, թե ֆեոդալիզմը բնորոշված է միայն «իրավական նորմաների տեսանկյունից»՝ այդ մեծում է գրախոսի գաղտնիքը:

Որտեղի՞ց է եղրակացնում ընկ. Հակ. Զորյանը, թի, ըստ պրոֆ. Մանանդյանի, Հայաստանի պատմության ամբողջ ընթացքում շարժիչ ուժը հանդիսանում են ազգամիջյան պատերազմները և վերջինով առաջ եկած տնտեսական փոփոխությունները: Նախ՝ ի՞նչ «ազգամիջ-

յան պատերազմներ» են ֆեոդալիզմի ժամանակ. ինչո՞ւ ընկ. Զոր-
յանը, թեկուզ համառոտ, չի տալիս ֆեոդալիզմի շրջանի «ազգամիջ-
յան պատերազմների» սոցիալ-դասակարգային վերլուծությունը, Որով-
հետև աշխարհի արտահայտություն չկա պրոֆ. Մանանդյանի գրքի մեջ,
պետք է ենթադրել, որ այդ սխալ ձևակերպումը պատկանում է գրախո-
սի գրչին, և ուրեմն՝ «С БОЛѢННОЙ ГОЛОВЫ НА ЗДОРОВУЮ», ինչպես ա-
սում է առածը: Ապա՝ մի՞թե ընկ. Զորյանը առարկում է այն մտքի
դեմ, որ, ասենք թե, հռովմայեցիների և պարթևացիների իրար հետ
ունեցած «ազգամիջյան պատերազմները» (գրախոսի տերմինով) կա-
րող էին ազդել և ազդում էին առևտրական ճանապարհների ուղղու-
թյան և նրանց գերի վրա: Ընկ. Զորյանի դիտողությունը ճիշտ կլիներ,
եթե նա հիշատակեր, որ քաղաքական անցուղարձերը, իբրև արտա-
հայտություն ներքին անասական-հասարակական ուժերի, ունենում
էին իրենց ոչ պակաս կարևոր ազդեցությունը՝ տվյալ զեպքում տրան-
զիտ առևտուրի վրա:

Ճիշտ դիտելով, որ «հայ բուրժուական պատմագրության դադա-
փարախոսների՝ հայ բուրժուազիայից ստացած հիմնական սոցիալական
պատմություններից մեկն էլ եղել է այն, որ ցույց տրվի... թե Իսլամի տիրա-
պետությունը Հայաստանի վրա եղել է աղետաբեր և կործանարար»,
ընկ. Զորյանը 50 տարվա ժամանակաշրջանի համար «ներումն» շնոր-
հելով պրոֆ. Մանանդյանին՝ հանկարծ անցնում է քաղաքների հիմ-
նադրման, մոլորության մեջ թողնելով ընթերցողին, թե ի՞նչ կապ ունի
վերևի ակնարկը նրա հաջորդ էջի ցիտատների հետ, որոնք ցույց են
տալիս պրոֆ. Մանանդյանի «սխալ» մեկնաբանությունը... քաղաքների
հիմնադրման:

Մի բոսիս դնենք, թե ճիշտ է ընկ. Հակ. Զորյանի գնահատականը:
Բայց, «մեթոդոլոգիական բնույթի խնդիրների» տեսակետից, ի՞նչ կապ
ունեն այն ցիտատները, որոնք ցույց են տալիս, թե քաղաքները «հիմ-
նում են» թե՛ հայ և թե՛ սելջուկ իշխանավորները: Ընթերցողը ինչպե՞ս
հասկանա մտքի այդ «թուխքը», որ ինքնին հակասություն է առաջին
պարբերության, ըստ որի՝ քաղաքները պիտի հիմնենին հայ իշխանա-
վորները, և կործանենին սելջուկ իշխանները:

Միայն այդ չի Հակ. Զորյանի գրախոսության թերությունը, նա
«մոռացության» է տվել այն, որ պրոֆ. Մանանդյանի գրքում, հակա-
ռակ հայ բուրժուական պատմագրության կոնցեպցիայի, առանձնա-

պես շեշտված է քաղաքների բարեկեցությունը Սելջուկյան տիրապետության ժամանակ (էջ 184), հայերի և սելջուկների կուլտուրական մերձեցումը և այդ մերձեցման դրական կողմերը (էջ 185—186), առևտրի և անասնական կյանքի զարգացումը Հայաստանի հարավում՝ մոնղոլական տիրապետության շրջանում (էջ 204—207): էլ ո՞ւր մնաց 50 տարվա ժամանակաշրջանի «բացառությունը», ընկ. Զորյան:

Ընկ. Զորյանը չի նկատել, որ ինքը ակնբախ հակասության մեջ է ընկում, ավելի ճիշտ՝ պրոֆ. Մանանդյանի գրքից բերած ցիտատը հենց հարվածում է իրեն, գրախոսին: Զորյանը գրում է («Նոր ուղի», էջ 137), որ, իբրև թե, քաղաքների հետադա զարգացումը պրոֆ. Մանանդյանը բացատրում է «միակ մի ազդակով՝ տրանզիտային առևտրական ճանապարհների վրա կառուցված լինելով»: Շարունակության վրա դրքից բերված ցիտատն ասում է, որ «նոր քաղաքների առաջացումը, այդ կենտրոնների ծաղկումը կամ անկումը... նշանակալի շափով բացատրվում է համաշխարհային առևտրական հարաբերությունների լայն զարգացմամբ»: Գրախոսի իսկ բերած ցիտատի միտքը և յուր մեկնությունը տարբեր բովանդակություն ունեն. «նշանակալի շափով» չի նշանակում «միակ մի ազդակ», ընկ. Զորյան: Գրախոսելու այսպիսի պրիոմը ոչ մի առնչություն չունի մարքսիստական պատմագիտական քննադատության հետ:

Պրոֆ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ քաղաքների տեղադրությունը տրանզիտ ճանապարհի մոտ նպաստել է նրանց զարգացման: Հակ. Զորյանը «տեղադրությունը» դարձնում է «վայրի դիրք» և Մանանդյանի պատմագրական կոնցեպցիայի մեջ գտնում երկրորդ, «միակ հիմնական» ֆակտոր՝ աշխարհագրական ֆակտոր: Իհարկե, պարզ է, որ առևտուրն է պայմանավորում քաղաքների ընտրության վայրը, բայց մի՞թե մահացու մեղք է ասել, որ քաղաքների տեղադրությունը, այսինքն՝ այս կամ այն կարևոր առևտրական ճանապարհի մոտ լինելը, նպաստում էր այդ քաղաքների և նրանց առևտուրի զարգացման:

Պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության մեջ հիշատակված է, թե ինչպես տրանզիտային առևտրի համաշխարհային ճանապարհի նոր ուղությունը նպաստում է այսպես կոչված Բագրատունիների շրջանի քաղաքների ճոխացմանը և զարգացմանը: Նախկին աննշան ամրոցները և ֆեոդալների դղյակները վեր են ածվում վաճառաշահ քաղաքների, կառուցվում են վաճառատներ, պահեստներ, իջևաններ և այլն: Հի-

տաքրքիր է, որ Հայաստանի քաղաքների առաջացման մասին Բերված նոր այդ փաստերը վկայում են, որ միջնադարի քաղաքները մեզանում ևս առաջացան նույն կարգով, ինչպես մինչև այժմ հայտնի էր արևմուտյան եվրոպայի համար: Պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության այս էջերը ծանր հարված են հայ նացիոնալիստական պատմագրության այն դիրքավորման, ըստ որի՝ Անի և Կարս քաղաքների զարգացումն ու կարճ ժամանակում ճոխանալը վերագրվում է Բագրատունյաց թագավորների «աստվածատուր խելքին»: Որտե՞ղ է դաել Հակ. Զորյանը, թե պրոֆ. Մանանդյանը «փառաբանում է» Բագրատունիներին: Մենք վճռական կերպով հայտարարում ենք, որ այս աշխատության մեջ այդպիսի ակնարկ անգամ չկա: Եթե լինեք, ընկ. Զորյանը ըստ երևույթին չէր զլանա մեջտեղ բերելու:

Բայց այստեղ կարևորը «մեթոդոլոգիական բնույթի» մի խնդիր է, որում ընկ. Զորյանի սխալը ձևակերպվում է իրեն ո՛չ մարքսիստական պատմագրական դնահատույթուն: Ճիշտ կերպով դնելով խնդիրը, թե հայ բուրժուական պատմագրությունը շարունակ սե է նկարագրել արաբների տիրապետության շրջանը Հայաստանում, ընկ. Զորյանը սխալվում է, կարծելով որ մարքսիստական պատմագրության վերջին խոսքը կլինի, եթե ասի, թե արաբների տիրապետությունը Հայաստանի քաղաքների համար բերեց բարդավաճում, իսկ Բագրատունիներին՝ ոչ, որովհետև առաջինները մահմեդական էին, իսկ երկրորդները՝ լուսավորչական, և որովհետև մինչև այժմ հայ նացիոնալիստները սևացրել են արաբներին, ապա «մարքսիստական» կլինի և արխի-ինտեր-նացիոնալիստական, եթե այժմ ինքը սևացնի Բագրատունիներին և սպիտակացնի արաբացի ֆեոդալներին:

Իհարկե, այս ուտրա-ինտերնացիոնալիզմը ոչ մի առնչություն չունի մարքսիստական պատմագրության հետ, որովհետև վերջինս մի շափով է շափում բոլոր տեսակի ֆեոդալներին՝ արաբ թե հայ: Եթե Զորյանն անհիմն դիստոլություններ է անում պրոֆ. Մանանդյանի «փառաբանմանը» Բագրատունիների շրջանի համար, ապա մենք կարող ենք բերել բավական հիմնավոր ապացույցներ հենց իր՝ Հակ. Զորյանի հոդվածից, որտեղ իսկական փառաբանություն կա արաբացի ֆեոդալների կարգերի նկատմամբ: Նացիոնալիստական պատմագրությանը մի՞թե հակադրում կլինի, եթե պախարակենք «մեր ֆեոդալին» և վեր հանենք «օտար ֆեոդալին»: Այս մակերեսային և մեխանիստական

-տույց զտնվանաքման նմա րանդիբորք ժող տրսկոտաւ լլվոտր նմա իսկոտոշ
 ժոտոյ վր շա դ ժրտոմաւննաքմա զմա յգ յրաքնաղի 'ման իսկիկոտաւփույ
 նվմա 'ոպլոտա ք յրամախոթգրմա մաղ լլտնվանաքմա զտկոտաւփո
 -ժմաք իսկոտաւփույ դ նվմաղապիկոտույ զվյ ք յրախոթրոմա յրաժմն մաղ
 մոյ քոտոտ զվիթ 1961 միուպլնկա մա 'զտմաճ 'իլմ 'յրամաքույ ժող լոտժ
 զտկոտմն նմա 'զտոտոտաւ ժմաւաք վմաղլննաքմա իսկաղաւթաղիկոտ լոտոյ
 'լղիտ ք ժմաւա զրաւթաւփ զտնվանաքմա զտկոտաւփաւ մաղաւթաղաւ
 'փամա ձող զտնվանաքմա մաւ քոտիկա զվիթ 2061 մա 'ք աւաղ

«զտկոտիտաւ մաղաւթ» 'ք տիկնաւ շղալ ուղ

մաղաւթաւ մաղաւթաւ զտկոտաւփաւ մաղաւթաւ
 ույ ք յրաղաւթաւ զվաղաւթաւփաւ 'փամա մաղաւթաւ մաղաւթաւ
 -տ զմա դ ժրտոմաւննաքմա զքոտոտ վաղաւթաւփաւ 'փամա մաղաւթաւ
 -մաճ 'իտա մա 'նղաւթաւ զղաւթաւ զնաւթաւփաւ «մաղաւթաւ նմա յրախոթաւփի ք զվի
 -տաւփաւ վաղաւթաւփաւ մաղաւթաւփաւ վաղաւթաւփաւ 'յրաղաւթաւ մա յրաղաւթաւ
 -տաւփաւ զվաղաւթաւփաւ մաղաւթաւփաւ մաղաւթաւփաւ զտկոտաւփաւ մաղաւթաւ
 վաղաւթաւփաւ 'յրաղաւթաւփաւ յրաղաւթաւփաւ (ն . լ — նմա-ճ
 լղաւթաւփաւ) զրաւթ» 'ք յրաւթաւփաւ վաղաւթաւփաւ մաղաւթաւփաւ 'իտա իտա

(661 ձ '«մաղաւթաւ» «մաղաւթաւ զտկոտաւփաւ մաղաւթաւփաւ
 -մաւփաւ ույ ք յրաւթաւփաւփաւ իսկաւթաւփաւ զտկոտաւփաւ» ժրտոմաւննաքմա
 ուտ զաղաւթաւփաւ 'փամա զվ 'յրաղաւթաւփաւ զաղաւթաւփաւփաւ յաղաւթաւփաւ
 -տաւփաւ զաղաւթաւփաւ 'իտա 'իլմ մա 'րաղաւթաւփաւ ժողաւթաւփաւ ժողաւթաւփաւ
 զտնվանաքմա վաղաւթաւփաւ մաղաւթաւփաւ զտկոտաւփաւ մաղաւթաւփաւ
 -տ մաղաւթաւփաւ նմա 'մաղաւթաւփաւփաւ վաղաւթաւփաւ զաղաւթաւփաւ ք յրաւթ
 -տաւփաւ մաղաւթաւփաւփաւ վաղաւթաւփաւփաւ (յրաղաւթաւփաւ վաղաւթաւփաւ
 զտնվանաքմա զտկոտաւփաւփաւ մա 'զմա ք յրաւթաւփաւ (206—206 ձ) մաղաւթ
 -աղաւթաւփաւ 'փամա ձող զտնվանաքմա մոյ մա 'ժողաւթաւփաւ զաղաւթաւփաւ

«տաւփաւ վաղաւթաւփաւ

-տաւթաւփաւ մա յրաւթաւփաւ մաղաւթաւփաւ ձաղաւթաւփաւ վաղաւթաւփաւ
 -վաղաւթաւփաւփաւ յրաղաւթաւփաւ մա իտաւփաւ մաղաւթաւփաւ մա յաղաւթաւփաւ
 յաղաւթաւփաւ 'իտա զտնվանաքմա վաղաւթաւփաւ վաղաւթաւփաւ վաղաւթաւփաւ
 -տաւփաւ զղ ձաղաւթաւփաւ նմա 'մաղաւթաւփաւ դ զաղաւթաւփաւ վաղաւթաւփաւ
 -աւփաւ մա 'ք յրաղաւթաւփաւ տղ ժող «մաղաւթաւփաւփաւ զտնվանաքմա
 զտկոտաւփաւ» յրաղաւթաւփաւ մաղաւթաւփաւփաւ 'փամա ք յաղաւթաւփաւ
 -վաղաւթաւփաւ զտնվանաքմա զտկոտաւփաւփաւ ք յաղաւթաւփաւ մաղաւթաւփաւ

քերքը, հորինելով անհիմն, միանգամայն մտացածին բացատրություն, թե պրոֆ. Մանանդյանը երկու տեսակ մոնղոլ է ընդունում՝ մինչև մահ-մեղական կրոն ընդունելը և նրանից հետո:

Այս մարքսիստ պատմաբանին հատուկ պրիոմ չի, բնկ. Զորյան: Այսպես անելով՝ դուք սքոդում եք զրբի հիմնական քեռուքյունը, որին կանոնադառնանք մեր հոգվածի վերջը՝ մեր կամրից անկախ ստիպված լինելով մի քանի ճշտումներ կատարելու այն ցիտատների մեջ, որ բերել եք պրոֆ. Մանանդյանի աշխատությունից ձեր զրույթները հիմնավորելու:

Որպեսզի ապացուցի, թե վաճառականության զարգացման և գյուղացիներից պանծված ծանր տուրքի շնորհիվ Բագրատունի ֆեոդալները շատ էին հարստացել և կուտակել էին դրամ և, ուրեմն, կարող էին «հոգեպարար» դործերով զբաղվել, պրոֆ. Մանանդյանը հիշատակում է եկեղեցիների և հարուստ զղյակների կառուցումը, որ սկսվեց նրանց կողմից: Այս բացատրությունը ճիշտ է, բայց լրիվ չէ. տնտեսական ասպարեզում իր դիրքերն ամրացնելու զուգընթաց հայ ֆեոդալն աշխատում էր կրոնի, գրականության և մյուս կարգի «հոգեւոր» զինքների միջոցով ամրապնդել իր իշխանությունը, հետամուտ լինելով իր իդեոլոգիայի հաղթանակին բոլոր ասպարիզներում:

Իր գրախոսականի մեջ Հակ. Զորյանը ոչ մի բառ չի ասում ավելի հիմնավորելու, այսպես ասած՝ իսկական ռեյսերի վրա դնելու նրա ո՞չ խորացրած մեկնությունը: Դրա փոխարեն նա կամայական կերպով հայտարարում է, թե, իբրեւ, պրոֆ. Մանանդյանը եկեղեցիների կառուցումով ապացուցում է... «երկրի արտադրական ուժերի զարգացման բարձր աստիճանը», և այդ սեփական դատողությունը հեղինակի վզին փաթաթելով՝ անցնում է լորդերի և բանկիրների վիլլանների անալոգիային, ընթերցողին յուր ասածը «համոզիչ» դարձնելու համար:

«Վերջին մի ցիտատ, և դրանով փակենք մեր դիտողությունները», — գրում է ընկ. Զորյանը: Մենք էլ այդպես վարվենք և ստուգենք «վերջին մի ցիտատ» և փակենք ոչ այնքան հաճելի մեր ստուգումները:

Ընկ. Հակ. Զորյանը պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության էջ 186-ից բերում է հետևյալ ցիտատը. «Մուսուլմանական ազդեցությամբ է բացատրվում նաև, ինչպես հայտնի է, հայկական գրականության մեջ եղած աշխարհիկ հոսանքը, միջնադարյան հայկական լիբիկայի ծաղկումը և 13-րդ ու 14-րդ դարերի նոր ճարտարապետական ձևի զարգացումը»:

Վ. Բակունցի «Խաչատուր Աբովյանի «ամնայտ բացակայումը» աշխատության
անվանաթերթը (1932)

Խաչատուր Աբովյանի արձանը
Գործ Անդրեաս Տեր-Մարտիկյանի

Իսկ բնագրում ասված է. «Նույն մուսուլմանական աղղեցությամբ եմ բացատրում, ինչպես հայտնի է, հայկական պրականության մեջ եղած աշխարհիկ հոսանքը, միջնադարյան հայկական լիրիկայի ծաղկումը և 13—14-րդ դարերի ճարտարապետական նոր ոճի զարգացումը»:

Այստեղ սխալը ո՛չ միայն անհարազատ թարգմանությունն է, այլ այն, որ այդ ամենը բացատրում եմ ուրիշները, և, ինչպես ցույց է տալիս նույն էջի աստղանիշը, այդ ուրիշները Գ. Չուբինովը⁵ և Հ. Օրբելին⁶ են, և ոչ թե գրքի հեղինակ պրոֆ. Մանանդյանը, որն այդ կարծիքն, իմիջիպես, բերել է հաստատելու իր հիմնական թեզը, թե «մուսուլմանական տիրապետության ժամանակ արաբ-պարսկական քաղաքակրթությունը լայն կերպով տարածվել է Հայաստանում»:

Ունի՞ր հիմք ընկ. Զորյանը այս կապակցությամբ հայտարարելու պրոֆ. Մանանդյանի «բուրժուական պատմագրության ֆակտորների իդեալիստական տեսության մասին», իհարկե, ո՛չ: Придурка-ն դեռ քննադատություն չէ:

* * *

Մեր կարծիքով՝ պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության սխալ դրույթները, որ բխում են նրա որոշ աշխարհայացքից, այդ դեգերումն է տրեստիսական և պատմական մատերիալիզմների արանքում: Իհարկե, շատ է հեռացել նա իր հին բուրժուա-նացիոնալիստական պատմագրության դիրքերից, բայց կատարելով այդ նախապայմանը՝ նա հաճախ իր պատմական եզրափակումների մեջ մնում է կառչած տրեստիսական մատերիալիզմի դիրքերին, այն «միակ հիմնական» ֆակտորին, որի մասին ազոտ կերպով է հիշատակել իր գրախոսության մեջ ընկ. Զորյանը և որ, սակայն, զլխավոր առանցքն է պրոֆ. Մանանդյանի պատմագրական ողջ կոնցեպցիայի:

Հայտնի է, որ այսպես կոչված «էկոնոմիստները» էկոնոմիկան ընդունելով հասարակական-պատմական զարգացման միակ ուժը, նվաստացնում և, հաճախ, իսպառ անտես էին առնում քաղաքականության և իդեոլոգիայի դերը, իբրև այս կամ այն դասակարգի ակտիվ միջամտությունը ժամանակի պատմական-հասարակական պրոցեսներում: Հերքելով քաղաքականության և իդեոլոգիայի դերը՝ «էկոնոմիստները» լավագույն դեպքում համաձայնվում են ճանաչել այն մի տեսակ կցան, որ ավտոմատիկ կերպով հաղորդում է էկոնոմիկային: Հեղափոխական

մարքսիստը կանգնած է միակ ճիշտ դիրքերի՝ պատմական մատերիալիզմի տեսության վրա:

Բերելով Մարքսից այն ցիտատը, ըստ որի «ինչպես քաղաքական, նույնպես և քաղաքացիական օրենսդրությունը հոշակում, արձանագրում է միայն տնտեսական հարաբերությունների կամքը»⁷, ընկ. Զորյանը միայն հարևանցիորեն է ասում, թե «պատմական մատերիալիզմի հիմնադիրները չեն ժխտում այն հանգամանքը, որ քաղաքական մոմենտները պատմության մեջ ունեն նշանակություն», այնինչ պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության թերությունը ո՛չ թե «տնտեսական հարաբերությունների» անտեսումն է (ինքը՝ գրախոսը, ընդգծում է նրա «միակ տնտեսական ֆակտորը»), այլ անտեսումը քաղաքական ակտիվ և գիտակից ներազդեցության:

«Բանն այնպես չի,— գրում է էնգելսը,— որ միայն տնտեսական դրությունն է միակ ակտիվ պատճառը, իսկ մնացածները հանդես են գալիս միայն որպես պասսիվ ֆակտորներ: Ո՛չ, այստեղ փոխազդեցություն կա տնտեսական անհրաժեշտության հիման վրա, որը վերջիվերջո հանդես կգա»: Էկոնոմիկան հանդիսանում է հիմքը (այդտեղ էլ հանդես է գալիս պատմության մատերիալիզմը), բայց տնտեսական շարժումն իր վրա դրում է քաղաքական շարժման ազդեցությունը:

Մենք առիթ ունեցանք ակնարկելու, որ ճիշտ քննադատության չի ենթարկում ընկ. Զորյանը պրոֆ. Մանանդյանի այն սխալ մեկնության, որով միայն տնտեսական («դրամի կուտակումով») հզորությամբ է բացատրում եկեղեցիների կառուցումը Բաղրատունիների օրով: Քաղաքական շարժումը հակադարձ ազդեցություն ունի տնտեսական շարժման վրա: Եկեղեցիների, դղյակների կառուցումով, իր դադափարախոսությունն արտահայտող միջնադարյան լիրիկայով, փիլիսոփայական աշխատություններով՝ հայ «աշխարհիկ» և հոգևորական ֆեոդալները միջամուխ էին լինում հասարակական կյանքին, կաղապարում էին այն իրենց շահերի տեսակետից: Այս սխալի վրա սխալ իր ուշադրությունը կենտրոնացնեի ընկ. Զորյանը:

Նույնը և քաղաքների դարդացման բացատրության դեմ արված իր առարկության մեջ սխալ է ընկ. Զորյանը շեշտը դնում երկրորդ «միակ հիմնական ֆակտորի»՝ աշխարհագրական ֆակտորի վրա: Պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության թերությունը ո՛չ թե աշխարհագրական ֆակտորն է, այլ անտեսումը քաղաքների ազդեցության այն ժամանակվա

քաղաքական-հասարակական գեպքերի ընթացքի վրա: Ո՛չ թե միայն տրանզիտային առևտրի ճանապարհն էր ազդում քաղաքների զարգացման վրա, այլև իրենք քաղաքները զարգանալով՝ հակադարձ ազդեցություն ունեին այդ ճանապարհների ուղղության և նրանց վրայով անցնող առևտրական քարավանների վրա:

Կա մի սխալ ևս, որ չի տեսիլ ընկ. Զորյանը: Այդ այն տարբերությունն է, որ գոյություն ունի ճորտատիրական և ֆեոդալական դասակարգերի միջև: «Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական ագրարային ծրագիրը» հոգվածում, ժանոթության մեջ, Լենինը գրում է. «Հայտնի է, որ ճորտատիրական և ֆեոդալական հասարակության մեջ դասակարգերի տարբերությունը նշվում է բնակչության դասային (СОСЛОВИЙ) բաժանման մեջ և զուգորդվում էր յուրաքանչյուր դասակարգի հատուկ իրավական (ընդգծումը բնագրինն է—Ա. Ս.) դիրքի որոշմամբ պետության մեջ: ... Ընդհակառակը, կապիտալիստական, բուրժուական տեսակետից՝ բոլոր քաղաքացիները հավասար են, դասային բաժանումները ոչնչացված են (գոնե սկզբունքով) և դրա համար էլ դասակարգերը դադարել են դաս լինելուց» (Լենին, հատ. V, էջ 92—93):

Պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության մեջ այս զանազանությունը ազդու է դժված, իսկ ընկ. Զորյանը, փոխանակ ճշտելու, սխալ է կատարում, առարկելով «ֆեոդալիզմի իրավական նորմաների դեմ»: Ինչպես տեսանք, այդ նորմաները, իրավունքի տարբերությունները զանազան դասերի համար կազմում են ֆեոդալիզմի բնորոշ և առանձնահատուկ կողմը: Փոխանակ առարկելու ֆեոդալիզմի իրավական «կախյալ դրություններին», ընկ. Զորյանը պիտի ընդգծեր, որ այդ ճիշտ տարբերությունը միակը չի, որ հիմնականում հասարակության բաժանումը դասակարգերի՝ ընդհանուր է թե՛ ֆեոդալիզմի և թե՛ բուրժուական հասարակությունների համար:

Մի դիտողություն ևս, և մենք կվերջացնենք:

Փաստորեն, ընկ. Զորյանը առարկություն չի անում պրոֆ. Մանանդյանի հիմնական բացատրության ֆեոդալիզմի շրջանում Հայաստանում կատարված պատմական գեպքերի: Պրոֆ. Մանանդյանի կարծիքով՝ Հայաստանի պատմությունն ընթացել է առանձնահատուկ ճանապարհով: Շարունակ իրար հաջորդել են բազմաթիվ կառավարողներ, որոնք հաճախ հիմնահատակ են արել մինչև այդ կարգավորված տնտեսական կյանքը և երբեմն հոտ շարտել դեպի տնտեսական կյանքի ավելի ցածր

աստիճան: Ապա կատաստրոֆին հաջորդել է երկարատև կամ կարճատև ամենամատական խաղաղություն, որի ընթացքում տնտեսական կյանքը նորից սկսել է բարգավաճել, հասնել բարձր աստիճանի՝ մինչև մի նոր կատաստրոֆ:

Այս ընդհանուր արժեքավորման դեմ ոչ մի կարևոր և ամբողջական առարկություն չի անում ընկ. Զորյանը: Այնինչ, լուրջ քննադատության օբյեկտը պիտի դառնար այս կոնկրետ գնահատականը, որին չեն կարող փոխարինել շատ հանրաժանոթ դատողություններ արտադրական ուժերի և տնտեսական ֆորմացիաների մասին:

Մենք պահանջում ենք կոնկրետ և խորացված մարքս-լենինյան քննադատություն, անխնա հարվածումն տնտեսական մատերիալիզմի և այլ կարգի բուրժուական պատմագրության մեթոդոգիաների, առանց այն պրիոմների, որ ստիպում է ընթերցողներին ցիտատների «ստուգաքանությամբ» զբաղվելու:

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ
«ԱՆՀԱՅՏ ԲԱՅԱԿԱՅՈՒՄԸ»

ՈՐԽԽԼԱՅԻՆ ՆՈՐ ՎԱՎԵՐԱԴՐԵՐԻ ԵՎ ԱՆՀԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ

Դրեց Ակսել Բակունց

Ա.

1848 թ. ապրիլի 2-ին (հ. տ.) յուր բնակարանից դուրս է գալիս և այլևս չի վերադառնում խաչ. Աբովյանը: Նրա կյանքի, հատկապես անհայտացման մասին հարյուրից ավելի ուսումնասիրություններ, գրքեր և հոդվածներ են գրել հայ, ռուս և այլ ազգի հեղինակներ¹: Մինչև այժմ էլ շարունակվում են պրպտումները, սակայն նրա անհայտացման մասին եղած նյութերի վրա այդ ուսումնասիրությունները արժեքավոր բան քիչ են ավելացրել:

Առաջին պաշտոնական գրությունը Աբովյանի անհայտացման մասին Երևանի գավառապետին² ուղարկել է Տուրկեստանովը, որ մաքտի 30-ից սկսել էր Աբովյանից ընդունել պաժառական գպրոցի գործերը³: Տուրկեստանովը տեղեկացրել է հաջորդ օրը, ապրիլի 3-ին: Որովհետև նրա գրությունը մինչև այժմ ամբողջությամբ հրատարակված չէ, ստորև տալիս ենք լրիվ թարգմանությունը:

1848 թ. ապրիլի 3

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՐՈՆ ԴՕՎԱՌԱՊԵՏԻՆ

Կոլեժսկի ասեսոր Աբովյանը երեկ, վաղ առավոտյան, ինչպես հայտնեց նրա կիներ, անհայտ է, քե որտեղ է գնացել և մինչև այժմ տուն չի վերադարձել: Եվ որովհետև նա, համաձայն դպրոցական բարձր իշխանության կարգադրության, պարտավոր էր հանձնել ինձ ինչպես տես-

չական պաշտոնը, այնպես էլ կանխիկ գումարը և արժույթի գույքը, բայց կարողացավ հանձնել միմիայն անցյալ տարիների մի քանի գործերը, ուստի տեղեկացնելով Ձերդ բարեձննդությանը այս հանգամանքի մասին. պատիվ ունեմ Ձեր համաձայնությունը խնդրելու՝ բայց տալ ինձ երեւանի դպրոցի ուսուցիչների և Ձեր կողմից նշանակված պաշտոնյաների հետ միասին ձեռնարկել գումարի և արժույթի գույքի բնդումները:

Ընդ սմին պատիվ ունեմ խոնարհաբար խնդրելու Ձերդ բարեձննդության կարգադրությունը կոլեժսկի ասեսոր Արովյանին՝ փնտրելու մասին»:

Այս տուաշին փաստաթղթից, որի վերջին պարբերությունը հրատարակվում է տուաշին անգամ⁵, տուայժմ բնդվածներ այն, որ Արովյանը անհայտացել է վաղ առավոտյան, որ այդ մասին հաղորդել է նրա կինը, և որ ինքը՝ Տուրկեստանովը, խնդրել է գավառապետի կարգադրությունն Արովյանին փնտրելու մասին:

Բանն այն է, որ բանասերներից ոմանք այն կարծիքն են հայտնել, թե կառավարությունը, մանավանդ գավառապետ Նիկիֆոր Բլավատցկին, մատնեց արանքով են նայել Արովյանի անհայտացմանը և անհրաժեշտ չափի հետախուզումներ չեն կատարել⁶: Ծիշտ նկատելով, որ զատնություն, նույնիսկ թշնամական հարաբերություններ են եղել, մի կողմից՝ գավառապետ Բլավատցկու և ոստիկանապետ Մորոխովցիի, մյուս կողմից՝ գավառական դպրոցի տեսուչ Արովյանի միջև⁷, ուսումնասիրողներից ոմանք սխալ եզրակացություն են հանգում, ենթադրելով որ այդ ստանություն հետևանքով թե՛ գավառապետը և թե՛ ոստիկանապետը նույնիսկ սովորական կարգի հետախուզումներ չեն արել:

Այնինչ, իրականում հակառակ պատկերն է: Մեր ձեռքի տակ եղած ավյալները ապացուցում են, որ ապրիլի 3-ից, այսինքն՝ անհայտացման

⁵ Կատարելով, Երևանի գավ. դպրոցի գործերը, 1848 թ., գործ № 422:

⁶ Այդ հարաբերությունների մասին է տեղեկացվում Արովյանի 1846 թ. նոյեմբերի 16-ին Անդրկովկասյան դպրոցների գլխավորին գրած պաշտոնական № 110 գրությունը, որի հետևյալ պարբերությունը խնամքով չնշել է ինքը՝ Արովյանը, զգալով արտահայտության խտությունը. «...Երևանի պարսն գավառապետը և ոստիկանապետը, իշար հետ ունենալով սերտ կապ... (մի բանի բառ անընթեռնելի. Բ.) իմ բողոքների, որ կրել եմ անցյալ տարի... Այդ թշնամի անձնավորությունները... Որոնք պատճառ եղան իմ երեքօրյա բանտարկության, կարո՞ղ են մի բան գրել ոչ ի վնաս իմ...» (տե՛ս Կատարելով, Երևանի գավ. դպրոցի գործերը, 1846 թ., գործ № 336)⁶:

հաջորդ օրվանից զեթ մինչև օգոստոսի 17-ը, իսկ խնամակալության գործով՝ էլ ավելի ուշ, Աբովյանի կասկածելի անհայտացումը նյութ է պետական մի քանի հիմնարկությունների միջև բազմաթիվ գրագրությունների:

Ավելին. այդ հաճախակի «հոյժ կարևոր», «հոյժ շտապ» գրությունները կասկածի տեղիք են տալիս, որ հենց ցարական ադմինիստրացիան անհանգստացել էր Աբովյանի անակնկալ անհայտացմամբ, և նույնիսկ գործուղել էին քննիչներ, հրահանգվել էր գավառակային «զասեղատեղիներին»՝ մի որևէ անհայտ դիակ հայտնաբերելուց անմիջապես տեղեկացնել այդ մասին գավառապետին⁷: Աբովյանի անձնավորության կարևոր արժանիքը չէր փութաջան հետապնդումների նպատակը: Այլ ժամանակ զույցն այդքան էլ չարվեր: Կարելի է նույնիսկ կասկածել, որ գավառապետ Նիկ. Բլավատցկու հետապնդումները նպատակ ունեին պարզելու Աբովյանի անհայտացումը՝ արդարացնելու համար առաջինի թըշնամությունը նրա հանդեպ, արատավորելու և վարկաբեկելու անձնական հակառակորդին⁸:

Բայց մե՞ք գիմենը հետևյալ գրագրություններին:

Ապրիլի 6-ին, գավառապետի կարգադրությամբ՝ ոստիկանապետ Մորոխովեցը, նոր տեսուչ Տուրկեստանովը և Աբովյանի պաշտոնակից ուսուցիչները բաց են անում դրամարկղը և քննում հաշվեմատյանը: Քննության ակտը կարևոր չէ, որպեսզի ամբողջությամբ բերենք: Քննությունը պարզում է, որ «գրամի հաշիվը ճիշտ է», որ միայն մի քանի մանր գումարներ Աբովյանը սխալ է գրանցել, և ապրիլի 8-ին Տուրկեստանովը այդ մասին գրում է գպրոցների գիրեկաորին:

Սակայն, թե՛ ապրիլի 6-ի մի շարք նույնաման ակտերի՝ գրված զանազան հաշվեմատյաններում նույն օրը, և թե՛ Տուրկեստանովի ապրիլի 8-ի գրության մեջ, Աբովյանի անհայտացման մասին հետաքրքիր են հետևյալ տողերը.

Ապրիլի 8-ին Տուրկեստանովը գրում է. «...Դեռ ապրիլի 3-ին, № 27 գրությամբ խնդրել էի Երևանի պարոն գավառապետի, իբրև գպրոցի պատվավոր տեսչի, համաձայնությունը՝ չսպասելով պ. Աբովյանի վերադարձին, որ <թեպետե> պարտավոր էր հանձնել»...⁹ Ընդգծած տողերից կարելի է ենթադրել, որ անհայտացումից զեթ հինգ օր հետո

* Պետարխիվ, Երևանի գաղ. գպրոցի գործերը, 1848 թ., գ. № 4229:

Տուրկեստանովը ակնկալում է Աբովյանի վերադարձը: Հետո մենք կհանգիպենք ուրիշ փաստաթղթի՝ ավելի ուշ գրված, որտեղ ավելի պարզ է արտահայտած Աբովյանի վերադարձի հույսը:

Որպեսզի ապրիլի 6-ի ակտերի նշանակությունը ավելի հասկանալի դառնա, պետք է ասել, որ սահմանված կարգի համաձայն, զպրոցի տեսուչը յուրաքանչյուր ամսվա վերջին, ուսուցիչների ներկայությամբ ստուգում էր զպրոցական գումարի բանակը, բնում այդ ամսվա ելումուտքը և մայր հաշվեմատյանում իր ձեռքով գրում էր ակտի շաբլոն ձև առ այն, որ տոկա գումարը ճիշտ է, և հաշիվները ուղիղ:

Նոր տեսուչ Տուրկեստանովը եկել էր մարտի 30-ին: Մինչև այդ, ծախքերը գրանցել էր հին տեսուչ Աբովյանը յուր ձեռքով: Մայր մատյանից երևում է, որ ամսի վերջին օրը՝ մարտի 31-ին, Աբովյանը դուրս է գրել յուր և մյուս պաշտոնակիցների ուճիկը¹⁰: Այդ օրը կամ հաջորդ օրը նա պարտավոր էր մարտ ամսվա ծախքերի գումարի ստուգումը կատարելու և ձևակերպելու սովորական ակտով, ինչպես արել է ամեն ամսվա համար:

Սակայն այդ ակտն այս անգամ նա չի գրում. մարտի 31-ին վերջին անգամ դուրս է գալիս զպրոցից և առանձնանում յուր սենյակում, ապա ապրիլի 2-ի առավոտյան անհայտանում¹¹: Մարտ ամսվա համար ակտ չի գրում, իսկ առանց դրան նրա հաջորդը իրավունք չունի՝ դրամական նոր գրանցումներ անելու մայր մատյանում: Ելքը գտնում են... Աբովյանի ստորագրությունը կեղծելով¹², որից հետո մյուս ուսուցիչները ստորագրում են մարտի ակտը:

Այդ կեղծ ակտին* հետևում է ոստիկանապետ Մորտիսովեցի և Տուրկեստանովի մասնակցությամբ կազմած ապրիլի 6-ի արձանագրությունը, որտեղ հետին թվով, տարբեր ձեռքով և թանաքով ավելացված է. «Պ. Աբովյանի անհայտ բացակայության (ОТЪУКА) առիթով»:

Այստեղ էլ կրկնվում է նույնը: Մինչև ապրիլի 6-ը ենթադրել են, որ, ուր որ է, կվերադառնա Աբովյանը՝ օրինական կարգով մարտ ամսվա ակտը կազմելու: Սակայն նա չի վերադառնում, և կեղծ ակտը ծառայում է ելք: Ապրիլի 6-ին կազմում են նոր արձանագրություն, որի հիման վրա Տուրկեստանովը, իբրև նոր տեսուչ, իրավունք է ունենում շարունակել դրամական գրանցումները: Սակայն, նրանք հենց այդ արձանագրու-

* Պետարխով, Երևանի գով. զպրոցի գործերը, 1848 թ., № 425:

Յլան մեջ հարկ չեն համարում հիշատակել Աբովյանի անհայտ բացա-
կալությունը¹³ և միայն որոշ ժամանակ անց, ինչպես մատնում է տարբեր
թանաքն ու ձեռագիրը, տողերի արանքում, և այն էլ ոչ բոլոր մատյան-
ներում, ավելացնում են վերը բերած նախադասությունը:

Ապրիլի 8-ին Նիկիֆոր Բլավատցկին կարգադրում է ոստիկանապե-
տին՝ սկսել Աբովյանի անհայտացման քննությունը¹⁴: Ոստիկանապետ
Մորոխովեցը ապրիլի 9-ին պահանջում է «դեպուտատ»՝ գործի քննու-
թյան մասնակցելու¹⁵: Տեսուչը ղեպուտատ է նշանակում ուսուցիչ Ստե-
փան Վերիլովին՝ «տաճկական անվանի աղալարների ընտանիքից», մի
մարդու¹⁶, որը շատ լավ ծանոթ էր Աբովյանին, նրա շրջապատին, պաշ-
տոնակիցն էր, մոտ մասնակցություն ուներ գաղտնական գործերին,
մի արկածախնդիր մարդու, որ «սարվազների բատալյոնի» հետ մաս-
նակցել էր ռուս-պարսկական պատերազմին, ստացել էր շքանշան, եղել
էր հարկահավաք, ապա թեմական դպրոցի ուսուցիչ, Աբովյանի ժամա-
նակ՝ պետական դպրոցի դասատու, 49 թ.՝ տիտուլյարնի սավետնիկ,
իսկ 53 թ.՝ նրկանում պրիստավ: Աբովյանի անհայտացումից հետո նրա
գույրի և որբերի վրա նշանակված երկու խնամակալներից մեկը Ստ. Վե-
րիլովն է լինում¹⁷:

Թեև ինքը՝ ոստիկանապետ Մորոխովեցն էր ստուգել գաղտնի
ձարկղը և գրամական հաշիվները, թեև այդ ստուգմանը մասնակցել էր
և նոր տեսուչ Տուրկեստանովը, այնուամենայնիվ, մայիսի 17-ին տռա-
ջինը երկրորդին գրում է, որ «...Աբովյանը հեռացել է, հայտնի չէ, թե
"ուր, հենց այն ժամանակ, երբ ձեզ պիտի հանձնեք յուր պաշտոնը, ար-
քունական գումարը և այլ գույքեր»: Ոստիկանապետը նորից է հարցնում.
«...արդյոք նա չի՞ վատնել արքունական գումարը և կամ որեւէ այլ գույք,
կամ դուք չե՞ք նկատել արդյոք ծառայության վերաբերյալ որեւէ պատ-
ճառ, որ դրդեւ նրան հեռանալու...»¹⁸:

Մեր կողմից ընդգծված այս նախադասությունը, որ ակնարկում է
«հեռանալը», կարևոր նշանակություն է ստանում, եթե կապակցում ենք
Աբովյանի վերադարձի ակնկալություն՝ վերը բերած փաստերի հետ:
Տուրկեստանովը ոստիկանապետին նույն օրը հիշեցնում է, որ նրա ներ-
կայությամբ են ստուգված գրամն ու գույքը, որ «գրամները, համաձայն
<գանձարկղի> ելևմտից մատյանի, լիովին տեղն էին, բացի 51 ռուբ-
լուց, որը պ. Աբովյանը ծախսել է անկանոն կերպով, ինչպես պետք է են-
թադրել, անուշադիր վերաբերմունքից դեպի ծառայությունը»: Նույնը

և գուլքի մասին: Իսկ անհայտացման մասին Տուրկեստանովը գրում է. «Նրա բացակայման գուցարգիտը հանգամանքների մասին ինձ ոչինչ հայտնի չի»¹⁹: Մենք հետո կժանոթանանք արդարադատության մի- նիստերի այն գաղտնի հրահանգին, որին իրազեկ էր երևանի գավառա- կան ադմինիստրացիան հենց այն ժամանակ, այսինքն՝ մայիսի կեսե- րին: Այդ հրահանգը բխում էր ուրա կառավարության վախից՝ 1843 թվի փետրվար-ապրիլ ամիսներին Արեմտյան նվրոպայում բռնկված հեղափոխության հնարավոր արձագանքները կանխելու համար: Գաղա- նի հրահանգը պատվիրում էր առանձին հսկողության ունենալ պե- տական գանձարանների գուլքի և, առհասարակ, արքունի գուլքի ու գրամի վրա: Ստանալով այդ հրահանգը՝ ոստիկանապետ Մորոխովեցը մի անգամ ևս գավառական գալրոցի տեսուչ Տուրկեստանովից հարց- նում է Արովյանի կողմից արքունի գումար կամ գուլք վառնելու մա- սին, թեև, ինչպես պատասխանել է Տուրկեստանովը, այս խնդիրը դեռ ապրիլի 6-ին հատուկ արձանագրությամբ պարզել է նույն Մորոխո- վեցը: Ոստիկանապետի մայիսի 17-ի հարցումը սոսկ ձևական բնույթ չունեի, ինչպես կարող են ենթադրել Արովյանի և երևանի գավառա- կան ադմինիստրացիայի պետությունների հարաբերություններին անտեղ- յակ անձինք: Հենց խնդիրն էլ այն էր, որ այդ լարված, կարելի է ասել, հալածող վերաբերմունքի հետևանքով, որ Արովյանի հանդեպ ունեին մանավանդ գավառապետ նիկ. Բլավատցկին և ոստիկանապետ Մո- րոխովեցը, — վերջիններս կամենում էին որեէ հիմք գտնել, ըստ այդ հրահանգի, խաղաղ վարկաբեկելու իրենց անձնական հակառակորդին և արգիլելու նրա դեռ հնարավոր վերադարձը²⁰:

Դեպուտատ Սա. Վեբլիովը, որը ամառվա ամիսներին փոխարինում էր տեսուչ Տուրկեստանովին, Անդրկովկասյան գալրոցների գիրեկաու- րին հունիսի 24-ին ստադրատով հայտնում է, որ «քննությունը չպար- ղեց, թե ո՞ւր է (ո՞րտեղ է) կորել պ. Արովյանը»: Նույն գրության մեջ Վեբլիովը Արովյանի մասին արտահայտվում է իբրև «անհայտ կորած» մարդ և տեղեկացնում է, որ ոստիկանապետը գործը ավարտել է և ներկայացրել ըստ պատկանելույն²¹:

Սակայն քննությունը սրանով չի վերջանում, ավելի ճիշտ՝ ա- վարտվում է միայն նախնական քննությունը: Գործը ուղարկվում է, հավանորեն, քաղաքացիական և բրեհական գործերի դատական պալա- տի անօրինության: Նոր փաստաթղթերը հաստատում են, որ Արովյա-

նի անհայտ բացակայման գործը ուղարկվել է Թիֆլիսի զինվորական անհանգստյան վարիչ և քաղաքացիական մասի գեներալ Նրոնով 2-րդի հաշիցոշտվյան²²։ Որտե՞ղ է այդ գործը, որ, ըստ հետքերի, պետք է ստվար լիներ,— հայտնի չէ մինչև այժմ։ Կան ո՛չ անհիմն տվյալներ, ըստ որի Աբովյանի անհայտացման մասին կատարած քննության գործը ոչնչացված է։

Վերը բերած նախնական վավերագրերը վկայում են, որ Աբովյանի անհայտացման սկզբի շրջանում, այսինքն՝ առաջին ամիսները, ավելի տիրապետող է վերադարձի ակնկալությունը։ Այս և նման կարգի բաղմամբիվ փաստաթղթերից և ոչ մեկում որևէ ակնարկ կամ ազդեց նշույլ չկա Աբովյանի սպանության կամ ինքնասպանության մասին։

Այստեղ մենք հիշատակենք և մի հանրածանոթ փաստ։ Նրա կինը՝ էմիլյա Աբովյանը, շատ երկար, ինչպես ասում են, մինչև մահը, սպասում էր ամուսնու վերադարձին։ Նրա քամին խփեր դուռը կամ պատահանը, մայրը երեխաներից մեկին ուղարկում էր խմանալու՝ արդյո՞ք հայրը չէ՞²³։ Նրա բարեկամներից մեկը՝ Դավիթ Արզանովը, որ երկու տարի անց նշանակվում է Նրեանի գավառական դպրոցի տեսուչ, Աբովյանի մասին իր զեկուցագրում արտահայտվում է իբրև «անհայտ թաքնված»* մարդ։

Ստորև բերում ենք նոր վավերագրեր, որոնցից հայտնի է դառնում, որ Աբովյանի անհայտանալուց հետո նրան փնտրել են ազգականները, Աբովյանի փեսան՝ Աղաբաբ Առաքելյանը, և վերջինիս բարեկամ Գրիգոր Նլիմիրզյանը, երկուսն էլ Քանաքեռի բնակիչներ։

Այս անգամ էլ գործի քննության նախաձեռնողը գավառապետ Բլավատցկին է, քննություն կատարողը՝ Նրեանի դատարանը։

1848 թ. օգոստոսի 9-ին Նրեանի գավառային դատարանը քննության է առնում գավառապետի հուլիսի 31-ի գրությամբ²⁴ ուղարկված Բրեական գործը «Նրեանից անհայտ բացակայման մեջ եղած գավառական դպրոցի նախկին տեսուչ կոլեժսկի տեսուր Աբովյանի մասին, և գտնված սապոտը, որ իբր թե պատկանում է Աբովյանին, և Զանգի-բասարի գավառակում գտնված մեռած մարդու կմախքի մասին»**։

* Պետարխով, Նրեանի գավ. դպրոցի գործերը, 1850 թ., № 473։

** Պետարխով, Նրեանի գավ. դատարանի ժուռնալ, 1848 թ.։

Ամբողջ գործը շկա: Մեր ձեռքի տակ է միայն դատարանի համա-
ռոտ եզրակացությունը՝ ռեզոլյուցիան, ինչպես գրված է տեքստում²⁵:
Ըստ այդ ռեզոլյուցիայի՝ դատարանը գործը դրանցում է քրեական
գործերի ռեգիստրի մեջ, ապա որովհետև «սույն գործը լրիվ է, հանձ-
նարարել օրենքների համեմատ քաղվածքների անիլ՝ վճռի ներկայաց-
նելու»: Գործին կցված սապոգը հանձնարարվում է պահելու դատարա-
նի քարտուղարին մինչև բննությունը:

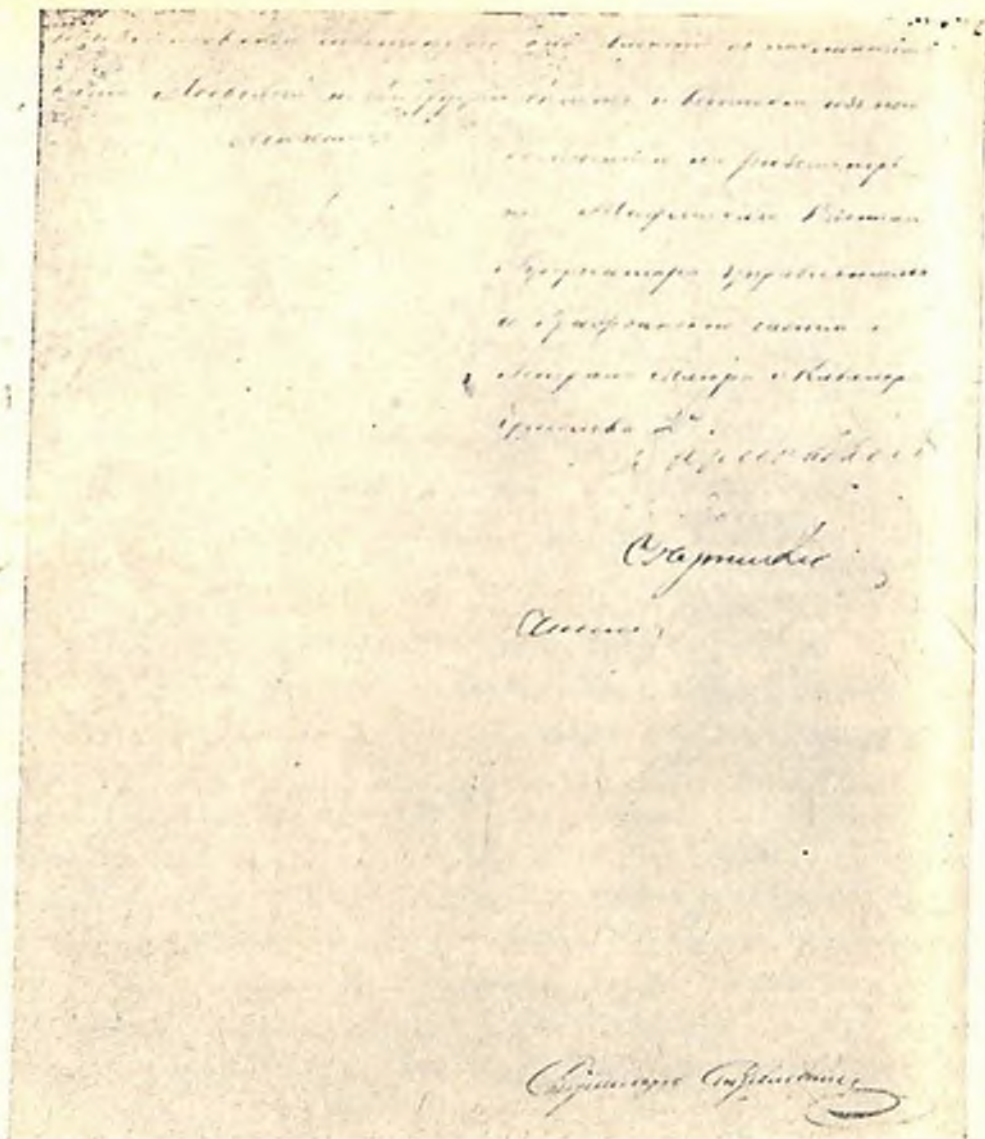
Այդ ռեզոլյուցիան անհրաժեշտ ձև էր, ասանց որի ցարական դա-
տարանը իրավադոր չէր գործը բննելու: Օգոստոսի 17-ին նույն դա-
տարանը տալիս է յուր կարծիքը գործի բննության արդյունքների մա-
սին: Այդ արձանագրությունից երևում է, որ Արավյանին նրա վերև հիշ-
ված երկու ազգականները փնտրել են զանազան վայրերում, և որ նրանք
Զանգիբադարի գավառակում, Խորվիրապի մոտերքը, գտել են մի
կմախք, ապա՝ կմախքից ոչ հեռու մի սապոգ, որ էմիլյա Արավյանը
ճանաչել է և վկայել, թե սապոգն Արավյանինն է:

Ի նկատի ունենալով փաստաթղթի կաշեկրությունը, մենք թարգ-
մանարար բերում ենք ամբողջ տեքստը՝ դատարանի կարծիքը և ռե-
զոլյուցիան:

«Է. Ա. Յ. Ի. Ն.—Կարծիք. Երևանի գավ. դատարանը բննեց բաղվածք
և բեական իսկական գործը, Երևան բաղալից անհայտ բացակայած
գավառական դպրոցի նախկին տեսուչ Կոյեժակի ասեսուր Արավյանի
մասին:—Սույն գործից երևում է, որ Քանաֆեռի բնակիչներ Աղարաբ
Առաֆելովը (կոյ. ասեսուր Արավյանի փեսան) և առաջինի ազգական
Գրիգոր Ելիմիրզեր զանազան վայրերում Արավյանին փնտրելով, Զան-
գիբադարի գավառակում, Մաֆա գետի ափին, Խորվիրապ վանքից մի
վերստ ոչ հեռու գտել են կմախք և այդ կմախքից ոչ հեռու՝ սապոգ,

Ստան. Դանաթան Կոնստ. Երևանի գավ. դատարանը
Երև. քաղաքի քաղաքացի Երև. քաղաքի քաղաքացի Երև. քաղաքի քաղաքացի
և քաղաքացի Կոնստ. Երևան, Երև. քաղաքի քաղաքացի Երև. քաղաքի քաղաքացի
Երևանի քաղաքացի Երև. քաղաքի քաղաքացի Երև. քաղաքի քաղաքացի Երև. քաղաքի քաղաքացի
Երև. քաղաքի քաղաքացի Երև. քաղաքի քաղաքացի Երև. քաղաքի քաղաքացի Երև. քաղաքի քաղաքացի

[illegible]

Երևանի դատարանի որոշումը Արովյանի անհայտացման մասին

որ Արովյանի կինը՝ Էմիլյան ճանաչել է Արովյանին պատկանող: Սակայն բժշկական շինովնիկի դիտումից հետո կմախքը պարզվեց կանացի սեռի, 15 տարեկանից ոչ ավելի, և գետի մոտ, հողի մեջ երկար ժամանակ ընկած, իսկ կոշկակարը, որի վրա հենվել էին (сделана ссылка), երդմամբ վկայեց, որ այդ սապոգը նրա աշխատանքը չի,

խիստ տեղական ուստիականության հետախուզումից և հետազոտումից չի հայտնաբերվել Աբովյանի ուր լինելը»:

Դատարանը հետևյալ ռեզոլյուցիան է ընդունում.

«ա) Կոլեժսկի ասեսուր Աբովյանի անհայտ բացակայման խնդիրը բողոքել մինչ այն ժամանակ, երբ Աբովյանը կամ ինքը կերևա, կամ նրա բացակայումը ինքն իրեն կպարզվի. բ) մահվան դեպքը կնոչ, որի կմախքը դիտված է Արախ <գետի> մոտ, հանձնել աստծո կամքին. գ) այդ կմախքից ոչ հեռու գտած սապոգը, որի Աբովյանին պատկանելիք նրա կինը հաստատեց, այդ ցուցմունքի ապացուցման անբավարար հետևանքով՝ վերադարձնել <նրան> ասիկին էմիլյա Աբովյանին. դ) սույն գործի համար տեղական գավառային <դատախազին> և ֆաղաֆային բժիշկին վճարած ուր ուրվի 52 կոպ. արժաք դրամը ընդունել գանձարանի հաշվին. սակայն սույն եզրակացությունը չկիրառելով, իսկական գործի և նրանից հանած ֆաղվածքի հետ միասին ներկայացնել Թիֆլիսի Զինվ. նահանգային վարիչ և ֆաղաֆայիական մասի պ. գեներալ-մայոր և կավալեր Երմոլով 2-րդի հայեցողության»*:

Այս փաստաթղթերից հայտնի է դառնում այն, որ Աբովյանին փնտրել են նրա ազգականները «դանազան վայրերում»: Պատահաբար գտնված կմախքը, իհարկե, գործի հետ առնչություն չունի: Բայց որ սապոգը Աբովյանինն է, այդ անկասկած է: Հայտնի է, որ Աբովյանը երկարավիզ սապոգ էր հագնում: Անհավանական չի, որ նրա փեսա Աղաբաբը նրա տունը հաճախելով՝ ճանաչեր սապոգը: Նրանք են զբոսնում սապոգը և, ինչպես երևում է դատարանի որոշումից, բերում են իրենց հետ Երևան, ներկայացնում գավառապետին²⁷, որից հետո վերջինս մայիսի 31-ին²⁸ դատարանին կամ, գուցե, դատախազին առաջարկում է զննություն կատարել, ձեռնարկել քրեական գործ: Էմիլյա Աբովյանը պնդում է, որ սապոգը ամուսնունն է, սակայն դատարանն անբավարար է համարում նրա բացատրությունը, միայն այն պատճառով, որ վկայություն կանչված կոշկակարը հրաժարվում է ճանաչել սապոգը յուր ձեռքի գործ: Եվ այս հանգամանքը դատարանի համար ժառայում է ձեռնարկ հիմք. իրականում, կոշկակարի հրաժարվելը բացատրվում է նրա վախով, թե չլինի իրեն էլ խառնեն խորհրդավոր

* Պետարխիսի, Երևանի գավ. դատարանի ժուռնալներ, 1848 թ. 25:

գործին, որի մասին ո՞վ գիտե, այն ժամանակ Երեւանում ինչպիսի գրույցներ էին շրջում: Ձեռկանորեն չհիմնավորված համարելով էմիլյա Աբովյանի ցուցմունքը՝ դատարանը, այնուամենայնիվ, Աբովյանի սապոգը հանձնում է նրա կնոջը:

Արդյո՞ք սպանության կամ ինքնասպանության հիմք է մատնանշում այս մի սապոգը,— կարելի է անել բաղմամբով ենթադրություններ, որոնց բավարար հիմնավորումը վերը բերած փաստաթուղթը չի տալիս: Եվ այս դեպքում էլ անլուծելի է մնում այն խնդիրը, որի կողքով շատ զգուշությամբ անցել են սպանության կամ ինքնասպանության վերսիայի կողմնակիցները: Հապա ո՞ւր է գիտկը. եթե նրան սպանել են Երեւանի այգիներում, ինչպե՞ս է մի հատիկ սապոգը հայտնվում խորվիրապի մոտ: Եթե ինքն է իրեն բցել Ձանգուն, գարձյալ բանավոր է հարուցել գիտկի հարցը: Եթե նրան սպանել են և թաղել են մի որեւէ տեղ, դժվար թե սպանողը դուրսը թողներ մի որեւէ հետք: Բայց մենք վերը բերինք այն ստույգ տեղեկությունը, որ Աբովյանը վաղ առավոտյան ինքն է տնից դուրս եկել, որ նախքան այդ, մարտի 31-ից մինչեւ ապրիլի 2-ը, նա առանձնացել է յուր սենյակում²⁹:

Գաղառապեա Բլավատցկին ապրիլի 20-ին³⁰, փոխարքա իշխան Վորոնցովին հեռեւայն է հաղորդում Աբովյանի մասին. «Երեւանի գաղառական դպրոցի տեսչի պաշտոնից ազատված կոլեժսկի ասեսոր Աբովյանն ապրիլի 2-ի լուսաղեմին մեկնել է՝ հայտնի չէ, թե ուր, և անհետ կորել: Տանեցիկների ասելով՝ մեկնելուց երեք օր առաջ նա ընկել էր մտածածունքների մեջ, համարյա ոչինչ չէր ուտում, քիչ էր խոսում, շորերը չէր հանում և իբրեւ թե տառապում էր անքնությունից»³¹: Նույն բանն է վկայել սպահանցի Ասատուրը՝ Աբովյանի տան սպասավորը³². «Իմ աղեն երեք օր արամության մեջ ընկավ, ո՞չ ուտում էր, ո՞չ խմում, այլ մի գլուխ իր երկար շիրուխն էր ծխում ու շարունակ ախ ու վախ անում»³³:

Մենք որոշ ամփոփումներ անենք, նախքան նոր փաստաթղթեր բերելը: Մարտի 31-ին, առաջիմ անհայտ առիթից, Աբովյանը կիսատ է թողնում բոլոր գործերը և առանձնանում: Ապրիլի 2-ի առավոտյան տնից դուրս է գալիս և այլևս չի վերադառնում: Առաջին օրերը վերա-

* Տե՛ս Акты Кав. археогр. ком., X, էջ 830:

²⁹ Ա.—Մո, Խաշ. Աբովյանի վերջին 5 տարիները, «Գործ», № 7—8, <էջ 65>:

դարձի ակնկալությունը գերակշռող է: Ոչ մի ակնարկ այն մասին, որ նա մահացել է: Նախաձեռնվում է հետախուզություն, հարցուփորձ: Փնարում է ոստիկանությունը, փնարում են նրա ազգականները: Միակ ապացույցը նրա սապոգն է՝ գտնված Արաքսի ափին: Սակայն այս էլ անբավարար համարելով՝ դատարանը ենթադրում է, որ «Աբովյանը կամ ինքը կերևա, կամ նրա բացակայումը ինքն իրեն կպարզվի»: Իսկ ոստիկանությունը փնարում է պատճառներ, «ռուսներ դրդելին նրան հեռանալու...»:

Բ

Այժմ ծանոթանանք նոր փաստաթղթերի. որոնց հեղինակները բարեխղճությամբ գրի են առել «Ժողովրդի մտածմունքը» Աբովյանի «չերեալու պատճառի» մասին: Այս փաստաթղթերը, որ անձնական նամակներ են, լուսացնում են մինչև այժմ մեր բերած տվյալները և հաստատում, որ անհայտացումն անակնկալ էր ո՛չ միայն ոստիկանության, այլև շրջապատողների համար, որ այդ ժամանակվա «Ժողովրդի մտածմունքի» մեջ եղել է և այլ բացատրություն, քան հետագայում ձևակերպված անհայտացման երեք վերսիսան:

Խաչ. Աբովյանի «անհայտ բացակայումը» լուսաբանելու համար այս երկու նամակները չափազանց կարևոր են, իբրև անշահախնդիր մարդկանց արձանագրություն՝ թարմ հետքերով: Թեպետ կան հակասություններ, բայց «Ժողովրդի մտածմունքի» երկու վավերագրերը չեն գրել ո՛չ «սև կառնթի», այսինքն՝ քաղաքական աքսորի, և ո՛չ էլ «թուրքի դավադրության» վերսիսանների մասին: Միայն երկրորդ նամակում մի թույլ ակնարկ կա, որ իբր թե նրա դիակը «ճըրըմը տեսել են... ու թե տեղ էլ բրթել են ջուրը...»: Այնինչ, մնացած ամբողջ «մտածմունքի» տվյալներով՝ Աբովյանն ապրիլի 2-ից հետո դեռ ողջ է և ապրում է Տաճկաստանում (Ղարս), Ակուռի, Գյանջա: Նախքան այս վավերագրերի ստանալը, ուսումնասիրելով նրա խորհրդավոր անհայտացման հանգամանքները, նրա ժամանակը, սոցիալական միջավայրը և Աբովյանի քաղաքական-հասարակական գաղափարները, — մենք այն համոզմանը հանգեցինք, որ ապրիլի 2-ի լուսաբացին Աբովյանն իր կամքով է հեռացել Երևանից, նպատակ ունենալով թողնել ուսական սահմանները: Փաստաթղթերը*, որ հրապարակվում են առաջին անգամ, երկու

* Այդ փաստաթղթերը շնորհակալությամբ ստացել ենք ընկ. Կ. Աբովյանից:

նամակ է, ուղղված նույն անձնավորությանը՝ Գեորգին*։ Դժբախտաբար, երկու նամակներն էլ կիսատ են, այնպես որ հայտնի չեն նրանց հեղինակները։ Կարելի է ենթադրել, որ առաջին նամակի հեղինակը Գեորգ Ակիմյանի մոտ ապականն է, իսկ երկրորդի հեղինակը՝ Նրա զպրոցական նախկին ընկերներից մեկը։ Առաջին նամակը թվահիր չէ, երկրորդը գրված է 1848 թ. ապրիլի 24-ին։ Տեքստից երևում է, որ առաջին նամակը եւ ուղարկված է անհայտացումից ոչ այնքան ուշ։

Տպագրելով այդ փաստաթղթերը՝ մենք անփոփոխ պահում ենք գրության ձևը, միայն փակագծերի մեջ առնելով մեր կոմենտարիան։

Ահա՛ առաջին նամակը.

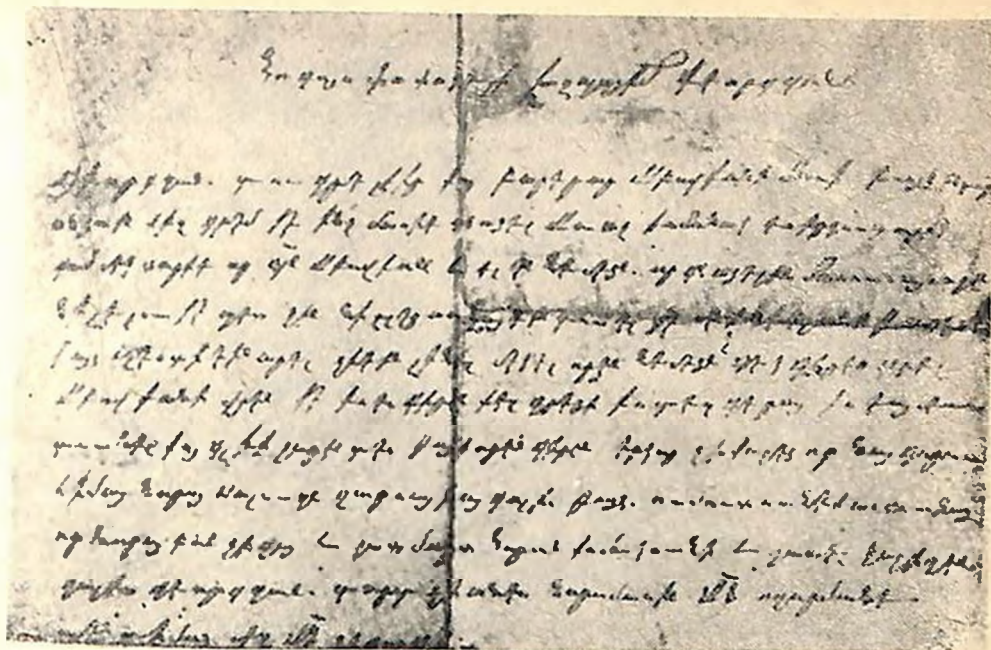
«Հնգույս փափակելի եղայայր իմ Գեորգ ջան.

Գեորգ ջան, դու գրել էիր քո բաժեբաւ Արովեանի մասին, բայց էնդուր անցաքն (հանցանքն) քեզ գրեմ քե ի՛նչ մասի է գնացել։ Առաջ ժամանակ էս երկու տարի է կամ մեկ տարի է որ պարոն Արովեանն և էլ էն նեմեցն, որ գնացելին Մասուսա սարըն նիլելու քեպետ չին նի րլեր առգա էին տուել քե մեք նի ելանք. բայց սլեստի էին արել չի էին լինել (հնկուրյուն էին արել, որ Մասիսը չեն բարձրացել), մեկ էլ որ էն նեմեցն մեկ գիր էր գրել Արովեանի վրեն քե ես էս գիրն քեզ գրեցի ես ղեզգեբա** ես եսպես մեռա դուն էլ քո գլխի շարեն տես բայց որ էն գիրըն երկաւ չի քաշեց որ նա կորավ. հիմա նորա սալուղն (համբավ, լուր) Ղարսա լա գալիս բայց ումուտ ունեք աստուծո որ նորա բան չի կա և շատ մարդ նորան քոմակ ունի և շատ էլ շալիշ են գալիս. Գեորգ ջան, դարդ չի անես նորա մասին աստված ողորմած է ամեն ղիմաց մեզ աստված չի կորցնե»³³։

Նամակն այստեղ վերջանում է։ Նրա մյուս էջը «բարովագիր» է։ Հետաքրքրական է միայն մի տող. նամակագիրը ի միջի այլոց գրում է. «էստեղ ցոզչեն հասեւա, վարթն բացվելա»։ Ուրեմն՝ կարելի է ենթա-

* Հավանորեն, այս Գեորգը Արովեանի աշակերտ Գեորգ (Եզոր) Ակիմյանն էր³², որին Արովեանը 1844 թ. ձանել է մի ոտանավոր՝ «Առ պատուական իմ բարեկամ և աշակերտ, հոգևուն, շնորհազարդ պատանի Եզոր Ակիմեանց»։ Քամալանց Սարգիսը իր անտիպ աշխատության մեջ վկայում է, որ, իրոր, Գեորգ Ակիմյանը Արովեանի անհայտացումից հետո շատ է հետաքրքրվել այդ խնդրով։

** Բակունցի վերծանմամբ՝ տեղ գրաց (?), ուղղում ենք՝ ղեզգեբա, ինչպես բնագրում է, որ նշանակում է վկայարուղք (Ն. Ազոնցի բացատրությունը)։—լմբ.։

Անհայտ նամակ Գևորգ Ալիմյանին (իրականում՝ Գեղամյանին—խմբ.)

դրել, որ նամակը Նրեանից գրված է մայիսի վերջերին կամ հունիսին³⁴, երբ հասնում էր «գոգչա» սալորը, և բացվում էր վարդը:

Մենք վերը տեսանք, որ, իրոք, շատ մարդիկ «չալիշ» են եկել Աբովյանի անհայտացման պատճառը իմանալու: Այս նամակում հիշված գերմանացին և «Մասուսա սարըն նիլելու» պատմությունը կապված է պրոֆ. Աբիխի և նրա հետ ունեցած ընդհարման հետ, ինչպես կտեսնենք հետո, երբ ծանոթանանք Ֆր. Բոդենշտեդի բացատրություններին³⁵: Այս կարող է և կապ ունենալ Աբովյանի 1847 թվին (այսինքն՝ «առաջ ժամանակ էս երկու տարի է կամ մեկ տարի է») «Кавказ» լրագրում տպված հոդվածին՝ «Նոր վերելք Արարատի վրա», և նրանում շոշափած խնդիրներին, որոնց շարժառիթը դարձյալ Աբիխի հետ ունեցած ընդհարումն էր³⁶:

Մեր կարծիքով՝ ամենակարևորը այս նամակում նախ աչն որոշակի հայտնած հուշան է՝ «ումուտը», որ նրան բան չի պատահել, այսինքն՝ որ նա ողջ է, և, նույնիսկ, «սալուղը» գալիս է Ղարսա կողմերից, և ապա՝ աչն թույլ ակնարկը մի ինչ-որ «նեմեցից» ստացած նամակի

մասին: Բայց մենք բերենք երկրորդ նամակը, որ ավելի երկար և մանրամասն է պատմում «ժողովրդի մտածմունքը» և որից տեղեկանում ենք, որ Գևորգ Ակիմյանն է³⁷ Թիֆլիսից պահանջել «դշի թևով» իրեն հասցնել տեղեկություններ Արովյանի չերևալու հանգամանքների մասին:

Ապրելի 24-ին՝ 1848 ամի

Ամենասրբակեզ եղբայր իմ Գևորգ շան

Ձեր հրամանոց ցանկալի կիրն ապրելի 20 ըստացանք ձեր դանը. որովհետև դուք կրեի էիք քեզի քեով մեր բարեբարի չերևալու պատճառն ու ժողովրդոց մտածմունքը կրեի պատնառն առաջինն նա քեպետ ինքը խնդրեց ու խոստացավ ինչ ժամանակ կրեն էն ժամանակը կար քայց ետև շատ փոշմանեց վառն որո շատ վնաս էր դիփշում որին վեհալի ժամանակին մնացել էր մի ամիս որին երկու* և երկուրդ պատճառքն ումանք ասում են քե պետք է էս տարին նիլներ Արաբատը վախեցավ քե չկարա նիլնի ենտուր համար չկարողանալեն մասին կնաց: Նորորդ պատնառնքն ումանք ասում են քե պետք է ուսումնարանը շինեք եղև էար ձեզ հայտնիա որ էն տարին քաֆավորական փողով խնդրեցին որ շինիլ տա նրանում էլ էր նեղանում. մանավանդ որ իր փողովը շինի ու նրա նամփա կալու ժամանակին նրան խոսացնիլ չիլի**:

* Մեր ձեռքի տակ կան նոր վավերագրեր, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչ մուրհակներ կարող էին խանդարել, ըստ նամակի հեղինակի, նրա Թիֆլիս մեկնելը և Ներսիսյան սեմինարիայում պաշտոն ստանձնելը, որի համար Արովյանը խոստացել էր «ինչ ժամանակ դրեն էն ժամանակը դար» Այդ կարծիքի հիմք ծառայել է այն մուրհակը, որով ունեցողություն ունեցող Արովյանին պետք է վճարեր իր պարտքը: Արովյանի անհայտացումից մի օր ատաջ, ապրիլի 1-ին, ձեռնարկվում է այդ դործի քննությունը³⁸: Սակայն, ինչպես երևում է վերոհիշյալ անտիպ վավերագրերից, դործը վճարվում է հօգուտ Արովյանի, և այդ նրա բացակայությունից հետո Արովյանը ապրիլի 1-ին խաղաղ չի հետաքրքրվել այդ խնդրով, թեև այդ նրա համար առաջնակարգ խնդիր էր, եթե ի նկատի ունենանք նրա նյութական սուղ միջոցները, որի մասին շատ առիթներով նա գանգատվել է: Սակայն, հակառակ նեղվածության ու կարիքի, հակառակ և այն կանխորոշ տվյալների, որոնք հօգուտ Արովյանի պիտի ընթացք տային խնդրին, թե՛ ապրիլի 1-ին և թե՛ նրանից հետո (այդպես էլ եղավ ապրիլի 5-ին),— Արովյանը չի հետաքրքրվում «վերսիլով» և, մյուս առավոտն անհայտանալով, երեսի վրա է թողնում ո՛չ միայն այդ, այլև ուրիշ անձնական թերի գործեր: «Պատճառք առաջինի» հիմքը, այսպիսով, դառնում է իսկանդարովից ստանալիք գումարի պատմությունը:

** «Էն տարին», 1846 թվի ամառը Արովյանի անմիջական հսկողությամբ կատարված դպրոցական շինքի նորոգումն էր, ինչպես և 1847 թվի նորոգումը³⁹: Բազմաթիվ

Եւսիսն զայն իւր խաւարէն զգում
խոսքս իւրեանս օ՛ւ

Ինչպիսիքս իւր խաւարէն
Ի իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն

Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն

Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն

Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն

Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն
Իւր խաւարէն իւր խաւարէն

ժողովրդոց մտածմունքը.

Մեկը ասումա նրբրմը տեսել են խաւաքա Սարվանխարի տակին ու
քե աեղ էլ բրբել են շուրբ:

Միճը ասումա Ակոռի մեկ Բաւի վրա նստած լացա ըլում հաց են
տաւել կեղրցիբը շի առել:

Մեկը ասումա Ղաւս են տեսել բազարմը մանկալիս շորերը նը-
շան բա նըշան ասում են:

Մեկը ասումա Կանջա ախաւաի շորերմ մանակալիս:

Մեկը ասումա էն իրիկունը որ նա կնալու իրիկունը ասում են
սնարի 12-ին պլանի նամփով կընալիս...»:

Այստեղ վերջանում է մեր ձեռքը հասած նամակի պատումը⁴⁵:

Ի՞նչ կարելի է եզրակացնել «ժողովրդոց մտածմունքի» այս թերի
վավերագրերից: Նրան «տանում» են Ակոռի⁴⁶, «տեսնում» են Ղարսում,

անգամ Արովյանը պարոցների դիրեկցիային խնդրում էր ազատել իրեն այդ աշխատան-
քից, որովհետեւ ինքը անկարող է այդ աշխատանքի համար: Նրա դիմումը չի հարգում ո՛չ
գաղափարապետ Քլավատցիկին և ո՛չ էլ դիրեկտորը: Ամբողջ ամառը Արովյանը մնում է այդ
աշխատանքը ղեկավարելու: Տեղական ազմինխատրացիան հազար ու մի արգելակներ է
գնում այդ գործի առաջ: Մի կողմից էլ նրան օգնության չեն գալի՝ բաղարի բնակիչները,
և այդ «խաղաղ անհնարին է, — գրում է Արովյանը, — ի նկատի ունենալով իմ հարարե-
րությունները նրեանի բնակիչների հետ»⁴⁷: Այստեղ խոսքը, իհարկե, վերաբերում է
Նրեանի վաճառականներին, որոնք միայն կարող էին կապալով վերցնել պարոցական
շենքի նորոգումը, ինչպես այդ ընդունված էր այն ժամանակ: Նույնիսկ նորոգումից հետո
դիրեկցիան և տեղական իշխանությունը մոտ մի տարի ձգձգում են հաշիվների և նորոգ-
ման պաշտոնական ստուգումն ու ընդունումը: Գործերից երևում է, որ Արովյանը իր
սեփական միջոցներից ևս ծախսել է 132 ո. պարոցի նորոգման համար: Այդ մասին նա
գրում է 1847 թվի մայիսի 3-ին⁴⁸ և միայն 1848 թ. փետրվարի 21-ին դիրեկցիան Արով-
յանին տեղեկացնում է⁴⁹, որ այդ գումարը նրան հետ կուղարկվի: Գումարը Արովյանի
ընտանիքը ստանում է նրա անհայտանալուց 5 ամիս հետո⁵⁰: Նամակագրի «երրորդ պատ-
ճառը» բոլորովին անհիմն չէր: Ծիշտ է, Արովյանն արդեն արձակված էր պաշտոնից և
առաջիկա ամսան նորոգումը ինքը չպիտի կատարեր, բայց և այնպես, կային այդ, ինչ-
պես և հին նորոգման հետ կապված հաշիվները: 1848 թ. մարտի 14-ին Արովյանը գրում
է դիրեկցիային, որ «առջյալ ձմռան շտեմնված ստանամանքի հետեանքով, ինչպես և
մեծ ձյունի և սառույցի ծանրությունից ու խոնավությունից... պարոցի շենքը շատ տեղե-
րում նստել է»⁵¹:

* «Ակոռի մեկ քարի վրա նստած» լինելու վերսիսան մինչև վերջերս մնում էր Քա-
նաբեկում, նրա ազգականների բանավոր ավանդությունների շարքում: Իրեւ թի Արով-
յանը ուսի թագավորի հետ պայման է գնում, որ եթի ինքը բարձրանա Արարատի գագա-
թը, թագավորը հայերին պիտը է պարգևի ազատութուն: Զի՛ կարողանում բարձրանալ
գագաթը և ահից չի՛ վերագառնում: Այս է տոհմային ավանդակալը, որի հիմքում կա

իբրեւ աղքատ շրջում է Գլանջա, վերջապես՝ իբրեւ թե տեսել են խարաբա Սարվանլար գյուղի մոտ, երեւի գիծ Զանգուի ջրերում։ Սակայն ոչ մի խոսք «սե կառնթի» կամ Սիրիւր արտորելու մասին։ Եվ ոչ մի ակնարկ սիրային արկածի՝ Շաֆի բեգի մօր պատճառով սպանվելու մասին, մի վերսիա, որ շատ ուշ հայ նացիոնալիստական տարեգրությունը հրապարակ է հանում, իբրեւ «Թուրքի դավադրություն», վաղուց պատահած դեպքը փաստ ծառայեցնելով ազդայնական պրոպագանդայի համար⁴⁶։ Եթե նույնիսկ ենթադրենք, որ, իրոք, Սարվանլարի մոտ տեսել են նրա դիակը, ապա կարող ենք առարկել, որ այդ ամեններն ապացույց չի «Թուրքի դավադրության» միտումնավոր վերսիայի, որովհետեւ, եթե այն ժամանակ ժողովրդի մեջ թեկուզ աննշան կասկած լիներ այդ մասին, երկու նամակագիրներից մեկն ու մեկը, որ հասուն մարդիկ էին, ինչպես և Գևորգ Ակիմյանը⁴⁷, չէին զլանա և այդ լուրը հաղորդելու՝ որպես թե «մեկը ասըմա»։ Սակայն ինչպե՞ս հաշտեցնել Սարվանլարի մոտ իբրեւ թե տեսած դիակը, որ իբրեւ թե Աբովյանն էր, այն իրական փաստի հետ, որի ապացույցը մենք վերը բերինք։ Կարելի է, իհարկե, ենթադրել, որ դիակը ջուրը կարող է կորցնել, բայց պետք է ենթադրել, որ մեկը հանել է դիակի սապոգները և, գոնե սապոգներից մեկը, բցել Զանգուն, որպեսզի գարնան ջրերի հետ ընկնի Արաքսը և ամի դուրս գա խորվիրապից մի վերստ հեռու։

Այդպե՞ս է եղել, թե՞ խարաբա Սարվանլարի մոտ իբրեւ թե տեսած Աբովյանի ենթադրական դիակը մի անհիմն զրույց է, կամ, իրոք, տեսել են մի «կմախք», որպիսի դեպքի հետ մենք ծանոթացանք դատարանական գործից, արդյոք չի՞ կարելի ենթադրել, որ Աբովյանը Զանգվի ջրերի և, առհասարակ, ինքնասպանության զոհ չէ, այլ մի այլ ձևով անհայտացել է, «հեռացել է», ինչպես գրում էր ոստիկանությունը, — կարելի կլինի ավելի ճիշտ պատասխանել մյուս նյութերին ծանոթանալուց հետո։

Գ.

Այժմ ծանոթանանք Աբովյանի անհայտացման մասին գրավոր հայտնած կարծիքների հետ, որոնց հեղինակները, մեկի բացառությամբ, անձամբ ճանաչել են նրան, գործակցել են շատ թե քիչ ժամա-

⁴⁰-ական թվականների բաղադրական ակնկալությունների ազճատված և թույլ հնարերը, ինչպես և Աբովյանի դերի ըմբռնումը այն ժամանակվա գյուղացիական որոշ խավերի կողմից։

նակ: նրանցից առաջինը Ավգուստ ֆոն Հաբստհաուզենն է, գերմանացի նշանավոր ճանապարհորդը, որին Աբովյանը ուղեկցել է Հայաստանում, նրա կատարած ճանապարհորդության ընթացքում: 1849 թվին Հաբստհաուզենը գրում է իր ուղևորության գիրքը⁴⁸: Աբովյանի մասին հիշատակելով՝ «Թիֆլիսում ես ծանոթացա հայ Աբովյանի հետ, որի մասին հաճախ պիտի խոսենք, որովհետև նրան եմ պարտական հայ ժողովրդական հարաբերությունների մասին իմ գետեղածը», Հաբստհաուզենը նույն էջի ծանոթության մեջ գրում է. «Դժբախտաբար, այլևս չկա այդ բարի մարդը: Մի անգամ նա տնից դուրս է եկել և էլ չի վերադարձել: Իզուր են անցել բոլոր հետախուզումները»*:

Եթե Հաբստհաուզենը նրա անհայտացման մասին այսքան համառոտ է հիշատակում, Ֆրիդրիխ Բոդենշտեդը, որ, հավանորեն, Աբովյանին Թիֆլիսից էր ճանաչում, որտեղ ինքը լեզուների դասատու էր ուսուցչական սեմինարիայում⁴⁹, Աբովյանի անհայտացման մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում: 1850 թ. ռուս պետական պաշտոնյա Ռոսկովչենկոն⁵⁰, որը շատ լավ ճանաչում էր Աբովյանին և մի ժամանակ եղել էր Անդրկովկասյան դպրոցների գիրեկտորի պաշտոնակատար, Բեռլինում հանդիպում է Ֆր. Բոդենշտեդին և նրան տեղեկացնում Աբովյանի անհայտանալը:

«Հավանորեն,— գրում է Բոդենշտեդը,— նա ինքն իրեն սպանել է, որովհետև հենց այն ժամանակ, երբ ես նրա հետ ծանոթացա, խիստ թշվառ և անհույս դրություն մեջ էր նա, մի կողմից՝ ապրուստի հոգսերի պատճառով, և մյուս կողմից՝ իր անձնվեր զործունեության չնչին գնահատության պատճառով: Իր վերջին նամակով գրում էր ինձ Աբովյանը, որ նա վճռել է թողնել ռուս պետական ծառայությունը, Հայաստանի ներքին մասը զնալ և այնտեղ, իր պապերի հետ, երկրագործություն մեծ պարսպել, որովհետև նրա չնչին եկամուտները չեն բավականացնում քաղաքի պահանջներին, իսկ ավելի ևս սպասել իր վիճակը <որե՛կ կերպ> բարվոքելու համար՝ այդ նրան ավելի խոր թշվառության մեջ կձգեր»:

Ձախուղ փորձառություններն են, որոնք տաղանդավոր և ջանասեր մարդուն այս վճռին են հասցրել: Նրա կյանքի պատմությունը չափազանց նշանակալից է»**:

* Барон Август фон Гакстгаузен, Закавказский край, т. 73:

**Տե՛ս «Ֆր. Բոդենշտեդը եւ. Աբովյանի մասին», «Լուծա», 1902 թ.⁵¹:

Յուր «Հաղար ու մի օր Արեւելքում» աշխատության մեջ Բողենշտեղը Աբովյանի հավանական ինքնասպանության ենթադրությունը փորձում է բացատրել այն գծառվյալով, որ կար Աբովյանի և պրոֆ. Աբիխի միջև, և որին հեռվից-հեռու տեղյակ էր ինքը՝ Աբովյանից ստացած նամակների և օրագրիների հիման վրա:

«Աբիխի գոռու վերաբերմունքը Աբովյանի հանդեպ,— շարունակում է Բողենշտեղը,— որ ցուցադրելու իրավունք էր համարել նա իր համար, որ ուստական պաշտոնեության սանդուղքի վրա մի երկու աստիճանով բարձր է եղել Աբովյանից, առիթ է տվել թյուրիմացություններ: Վերջիններիս հետևանքն է եղել այն, որ խեղճ հայր հուսահատության ծայրն է հասել: Աբովյանը հետո ուղարկել էր իր օրագիրները այն ժամանակից և խնդրել, որ ես հրատարակեմ «Հավելումներ և լուսարանություններ պրոֆ. Աբիխի՝ Արարատ սարը բարձրանալու մասին» վերնագրով: Բոլորովին բարյացակամ մտքով ես չկատարեցի այդ խնդիրը, նախ որ՝ իմ կարծիքով, հրապարակային նշանակությունից զուրկ էին այն անհատական պարագաները, որ նրա վերոհիշյալ օրագիրների գլխավոր բովանդակությունն են կազմում, ապա՝ նաև նրա համար, որ նրանց հրատարակությամբ ես, թերևս, երկուսին էլ վնասած լինեի: Այնպես որ, այդ օրագիրները մինչև այժմ էլ իմ ձեռքին են, որովհետև հարմար առիթ չներկայացավ կրկին Երևան ուղարկելու»^{*}:

Բողենշտեղը Հայաստանում եղել է 1844 թ. մարտին: Աբովյանի և բանաստեղծ Բողենշտեղի միջև նամակագրությունը տևել է մի քանի տարի: Ի՞նչ նոր բան է ասում Բողենշտեղը Աբովյանի անհայտացման պատճառների մասին: Նրա նյութական ծանր վիճակի և պաշտոնից դժգոհ լինելու մասին մենք ուրիշ ապացույցներ ևս ունենք: Հետաքրքրալիսն Աբիխի հետ ունեցած գծառվյալն է և «Հայաստանի ներքին մասը» քաշվելու ցանկությունը:

1844 թ. մարտի 18-ին «Հուլիս շտապ» գրություն⁵³ և «բարձրագույն հրամանով» Աբովյանին Երևանից Թիֆլիս են կանչում, խորհրդակցելու «նատուրալ պատմության պրոֆեսոր և նաղվորնի սովետներին» Աբիխի հետ և ուղեկցելու վերջինիս հին Հայաստանի երկրա-

^{*} Յր. Բողենշտեղ, Հաղար ու մի օր Արեւելքում (գերմ.), 4-րդ զլ., էջ 150—167⁵²:

բանությունն ուսումնասիրելու: Հետաքրքիր են այն տողերը, որտեղ Աբովյանը մեծարվում է «որպես յուր հայրենիքը հիմնովին ճանաչող և գիտությունները սիրող անվանի մարդ»: Քիչ հետո սկսվում է ճանապարհորդությունը: Աբովյանը նրան ուղեկցում է երկար ժամանակ, փորձում են նորից բարձրանալ Արարատի գլուխը, լինում են «Հայկական մարզի» շրջաններում, ինչպես և Տաճկաստանի սահմանամերձ սանջակներում: Սակայն Աբովյանը թողնում է Աբիխին և վերադառնում Նրեան: Սեպտեմբերի 23-ին նա ղեկուցում է ուղարկում դիրեկտորին, որտեղ յուր վերադարձը պատճառաբանում է նրանով, որ զբաղությամբ մնացել է քայքայված վիճակում, որ աշակերտների ծնողները բողոքում են նրա երկարատև բացակայության դեմ և որ «այսուհետև Աբիխը կարող է ճանապարհորդել առանց ինձ»⁵⁴:

Ֆր. Բողենշտեդի հաղորդած տեղեկություններից հետո կարելի է ենթադրել, որ Աբովյանի անակնկալ վերադարձը արդյունք էր Աբիխի հետ ունեցած զժառության, իսկ զարոցում պարապմունքների ուշանալը միայն առերես պատճառ՝ դիրեկցիայի առաջ արդարանալու: Մանավանդ որ Բողենշտեդին ուղարկած Աբովյանի օրագրերը վերաբերվում են պր. Աբիխի միայն Արարատ բարձրանալու փորձին: Իսկ Արարատի գլուխը նրանք փորձել են բարձրանալ սեպտեմբերին, և անհայտ անհաջողության հանդիպելով՝ Աբովյանը հենց այդտեղից էլ վերադարձել է Նրեան⁵⁵: Անհիմն չէ ենթադրել, որ զժառության առիթ կարող էր ծառայել հենց Արարատի գտագաթը բարձրանալու անհաջող փորձը, որը Աբիխին կասկածի տեղիք էր տվել, թե նույնիսկ պրոֆ. Պարրոտը չի բարձրացել գագաթը, ինչպես զրել էին տարիներ առաջ: Աբիխը Դորպատի պրոֆեսորներից էր, նա գիտեր Պարրոտին, զույցե այնտեղից էր ճանաչում Աբովյանին⁵⁶: Կարելի է ենթադրել, որ Աբիխի և Աբովյանի միջև առաջացած զժառությունը պատահել է 1846 թ. աշնանը, երբ Աբիխը ճանապարհորդում էր դարձյալ Հայաստանում, մանավանդ որ մեր բերած առաջին նամակի հեղինակը գրում է, որ «էս երկու տարի է կամ մեկ տարի է, որ պարոն Աբովյանն և էլ էն նեմեցն, որ զնացել էին Մասուսա սարն նիլելու...»⁵⁷: Սակայն այս զժառության մասին որոշակի կարելի է ասել, երբ գտնվեն Աբովյանի՝ Բողենշտեդին ուղարկած օրագրերը:

Մեր կարծիքով՝ Բողենշտեդի հիշողությունների մեջ ամենից կարևորը Աբովյանի պետական ծառայությունը թողնելու և «Հայաստանի

ներքին մասը» հեռանալու ցանկությունն է, «պապերի հետ» երկրագործութեամբ պարապելու ձգտումը: Յուր տեղը մենք կփորձենք բացատրել, թե ինչո՞ւ նրա մեջ խորանում էր այդ ցանկությունը, ինչո՞ւ հենց այն վիճակում, երբ ինքը իր կամքով հրաժարվել էր պետական ծառայությունից՝ Ներսիսյան սեմինարիայում աշխատանքի հրավիրվելու պատճառով, միանգամայն անակնկալ կերպով, շրջապատի համար խորհրդավոր հանգամանքներում, երեսի վրա ձգելով բազմաթիվ անավարտ գործեր, նույնիսկ այնպիսին, որ կարող էր բարեկամել իր նյութական ծանր վիճակը, անհայտանում է, հետքից թողնելով վերադարձի անակնկալությունը և զանազան ենթադրություններ:

Հայ տարեգրությունը միայն տասը տարի հետո է արձանագրել Աբովյանի անհայտացումը⁵⁸: Առաջին անգամ այդ մասին գրել է Ստեփանոս Նաղարչյանը՝՝ մեկը, որ խաչատուրի հետ դասընկեր էր հղել դեռ Թիֆլիսի «Վանքի շկոլում», ապա՝ Դորպատում, և հետո՝ նամակներով պահել այդ կապը համարյա մինչև 1848 թիվը⁵⁹:

Նա «անձնատուր է լինում,— գրում է Ստ. Նաղարչյանը,— մի խափար հուսահատության և հանկարծ չքանում է յուր ընտանիքի և բարեկամների միջից, բայց թե ո՞ւր, ոչ ոք չգիտե մինչև այժմ: Միա զննելով նորա տրտում և հուսակոտուր երգերին, որ մեր բարեկամներից մինը ուղարկել էր ինձ Թիֆլիզից, պիտո է հղրափակել, որ Ապովյանը մի

* «Հյուսիսափայլ», 1858, էջ 146⁵⁹:

** 1847 թ. հունիսի 16-ին Շահխաթունյանին գրած նամակում Աբովյանը հայտնում է, որ «մեր Նաղարչյանը նպատակ ունի գալ Տիֆլիս՝ տղգօգուտ նպատակների համար»⁶⁰: Այժմ հայտնի է, որ այդ «նպատակները» նրանք շատ հնուց ունեին, դեռ 1825 թ.: Նրանց ոգևորողը Հարություն Ալամդարյանն էր⁶¹, երկուսի ուսուցիչը և բարեկամը՝ «Ընկերության» ջատագովներից էր Մսեր Մսերյանը: Նրանց նպատակն էր՝ հիմնել կրթական-կուլտուրական մի ընկերություն, մի ուխտ, ինչպես Մխիթարյանները Ընկերության գլուխը պիտի կանգնեին Աբովյանը: 1832 թ. հունվարի 26-ին Մսերյանը գրում է Տիֆլիսից Դորպատ Աբովյանին՝ «Փութա՛, հղրայր իմ, փութա՛ պարագլուխ հանդիսանալ ընկերութեանս մերոյ... Պատրա՛ստ եմ հեղուլ դարին իմ յանուն ընկերութեանս մերոյ»⁶²: «Ընկերության» կենտրոնը պետք է լինեի «Հայաստանի ներսը»⁶³, իսկ սկզբում՝ Ս. Խաչ վանքը: 1845 թ. նոյեմբերի 10-ին Ստ. Նաղարչյանի՝ Աբովյանին գրած նամակից հայտնի է, որ Նաղարչյանը մտադրվում է գալ Թիֆլիս, հրատարակելու «Հայկական օրագրությունը», այսինքն՝ մի հանգիս, որի համար նա բանակցություններ էր վարում փոխորդա-Աորոնցովի հետ⁶⁴:

խաղար րուպէի մեջ մահու է տվել յուր անձը: Հայոց Հելիկոնի վրա գտնիք չեն բուսանում արժանի գլխի համար»:

Տասը տարի անց նույնիսկ նրա մոտ բարեկամը ստույգ չի կարողանում ասել, թե ինչ եղավ Աբովյանը: Եվ եթե այնուամենայնիվ նա «մի խաղար րուպէի մեջ մահու է տվել յուր անձը», ապա այդ էլ միայն «միտ ղնելով», այսինքն՝ եզրակացնելով նրա հուսակոտոր երգերից, որ Նաղարյանը ստացել էր, իհարկե, անհայտանալուց շատ ուշ: Իսկ ինչ վերաբերում է «Հայոց Հելիկոնի գափնիններին», ապա այդ որոշակի ակնարկ էր այն անհրապույտ միջավայրի, որի մեջ ընկել էր Աբովյանը, և որից հետո էր Ս. Նաղարյանը: Մենք դեռ առիթ կունենանք տեսնելու, թե ինչպիսի դառն գանդատներ է գրում Աբովյանը Նաղարյանին, և ինչպես հեռվից-հեռու վերջինս հուսադրում է նրան, որպեսզի Աբովյանը հրաժարվի «նոր տուն և նոր հայրենիք» փրնտրելուց⁶⁵:

Առայժմ մենք հայ մամուլից բերենք մի երկրորդ և վերջին հիշատակություն ևս՝ Աբովյանի անհայտացման մասին, և սրանով փակենք հետագա աղբյուրների նյութերը, որովհետև մնացած բազմաթիվ ուսումնասիրողներն անհայտացման նոր ուղիներ չեն փնտրել, մեծ մասը խառնափնթոր կրկնել է մինչ այդ հայտնի տեղեկություններն ու վերսիսները, փոքրաթիվ մասը՝ նոր տեղեկություններով հարել գոյություն ունեցող վերսիսներից մեկնումեկին:

Այս անգամ տեղեկություններ հաղորդողը արևմտահայ հրապարակախոս Ստ. Ռսկանն է, որ գրել է Նաղարյանից մի տարի հետո, հիմք ունենալով Աբովյանի աշակերտներից մեկի հաղորդածը*:

«Պարոն Աբովյանի անունը մեզի հայտնի էր շատ ատեն ի վեր, և օտարազգիք գովեստով հիշեր են միշտ իր գրագիտությունը, սակայն չէինք լսեր տակավին այդ դեպքը, որ զինքը աներևույթ ըլլավ: Իր կորուստը երեք կերպով կրնա մեկնվիլ. կա՞մ հուսահատութենեն ինքնամեռ եղավ աշխարհ, կա՞մ ուրիշներե սպանվեցավ և կա՞մ զոհ եղավ անխուսափելի վտանգի մը: Իր ընտանիքը, բազմաթիվ աշակերտները, գրեթե Թիֆլիզի բոլոր հայ ժողովուրդը, ամեն հոռնոց ի գործ գրին, և իր հետքը գտնեն, բայց ամեն աշխատություն ունայն եղավ: Մինչև այսօր մարդ չգիտե, թե ո՞ւր է, ի՞նչ վիճակի մեջ կը գտնվի, կապ-

* «Արևմուտք», 1859, № 6, էջ 41—42:

րի՞ դեռ, թե՞ մեռած է: Ոմանք կը կարծեն, թե Սիպերիա քշված է սլաքաճառով մը կամ խոռ վիճապի մը մեջ կը պահվի: Այս վերջին ենթադրությունները մեզ անհիմն կ'երևին. վասնզի պ. Աբովյանը, որչափ և վառվռուն երևակայություն ու մեծ հայրենասիրություն ունենար, իր պարտքը չէր մոռանար և գիտեր իր եռանդը զսպել: Անտարակույս, վատ թշնամություն մը կրնա մատնություն ընել, բայց անոր հավտարու համար կարծիք մը չբավեր:

Այս տրտում դեպքը մեզի պատմողը զժբախտ հեղինակին աշտակերտներեն մեկն է և չ'կրնար Աբովյանի անունը հիշել առանց ավաստելու թե՞ անոր ճակատագրին և թե՞ մեր ազգին վրա, որ հազվագյուտ տաղանդ մը կորուստ անմեկնելի կերպով»⁶⁶:

Անուամենայնիվ, չհաղթահարելով Աբովյանի առեղծվածային անհայտացումը պարզելու գալթակցությունը, Ստ. Ոսկանը հիշեցնում է «Վերք Հայաստանի» հառաջաբանի ծանոթ հատվածը՝ Քոի ավին հուսարեկ զբոսնելու մասին և երեք օրով տուն չգառնալու դեպքը, և եզրակացնում է, չգիտնալով որ Աբովյանը Երևանից է անհայտացել:

«Այս տողերեն հայտնի կաեսնվի, որ պ. Աբովյանը սովորություն ուներ տրտում և հուսարեկ շրջիլ լեռ-լեռ և հովիտե-հովիտ՝ իր արխությունը փարատելու համար: Սովորություն ուներ նաև երբեմն երթալ Կուր գետին մեջ լողալ. ուստի հավանական է, որ կա՞մ գիտամամբ, կա՞մ ուղեւոր, հոն ընկած և անհետ եղած ըլլա»:

Ստ. Ոսկանի տեղեկությունների մեջ հետաքրքիր է այն, որ Աբովյանին փնտրել են նրա բարեկամները և աշակերտները: Մենք արդեն տեսանք, որ շատերն են «չալիշ» եկել նրան գտնելու, և «շատ մարդ նրան քոժակ ունի», այնպես որ միակողմանի է այն կարծիքը, ըստ որի, առհասարակ, ժամանակին հետախուզում չի եղել: Եվ եթե հետախուզողները գտել են միայն մի սապոգ խորվիրապի մոտ, այդ, համենայն դեպս, խոսում է ո՛չ հօգուտ նրա ֆիզիկական ոչնչացման վերաբերյալ՝ Երևանում կամ շրջակայքում, այլ, ավելի շուտ, բաղադրից կենդանի և գիտակցաբար հեռանալուն, «վաղ առավոտյան, ինչպես հաղորդել է նրա ամուսինը»⁶⁷:

Առաջին անգամ արեւմտահայ մամուլն է հիշատակում Սիբիր արտոբելու կամ «սև կառնթի» վերսիան: Կարելի է ենթադրել, որ Ստ. Նազարյանը ևս լսել է այդ կասկածը, սակայն անհավանական համարելով և, միաժամանակ, ցենզուրից երկյուղ կրելով՝ իր «հիշատակարանում»

այդ մասին ոչինչ չի տպագրել: Սակայն ինքը՝ Ստ. Ոսկանը ևս կասկած է հայտնում «անխուսելի» վախճանի⁵⁸ հանդեպ. նա լավ գիտի, որ Աբովյանը «գիտեր իր հոանդը զսպել» ուստի կառավարության հանդեպ: Այնուամենայնիվ, այս վերսիան՝ ժամանակի կարգով երրորդը և վերջինը, հետագայում էլ ունեցել է իր կոդմնակիցները, որոնցից մեկը⁵⁹ նույնիսկ «ցույց» է տալիս Աբովյանի գերեզմանի Օխոտակ* քաղաքում:

Մինչև այժմ՝ եղած աղբյուրներից և ոչ մեկում ո՛չ մի բառ չենք հանդիպել հետագայում ամենատարածված վերսիայի՝ Շաֆի բեգի կամ նրա «հոր» ձևերով Աբովյանի սպանության մասին⁷¹, իբրև թե սիրային հուղի վրա**։ Բոլորովին անհիմն է այն, թե «թուրքի գավադրության զոհ գնալը ընդհանրացած կարծիք է այն բոլոր երևանցիների շրջանում, որոնք ժամանակակից են եղել Աբովյանին և կամ անձամբ լսել են ժամանակակից մարդկանցից»***։ Մենք ո՛չ միայն չհանդիպեցինք այդ մասին որևէ ակնարկ նրա աշակերտների գրած նամակներում, որտեղ կային «ժողովրդի մտածմունքը» այդ մասին, այլև մյուս վավերագրերի մեջ։ Միայն Ստ. Ոսկանն է գրում՝ «ուրիշնե-

* «Հանգես ամսագր», 1927, մայիս։ Այդ մասին ևս տե՛ս Ե. Շահադիդի «Խաչ. Աբովյանը», Տեղեկագիր Գիտ. և արվ., № 3, 1928, Երևան, էջ 160—161⁷⁰։

** Թե ո՞րտեղից են մեջտեղ բերել Շաֆի բեգի հորը, այդ մի բանի բանասերների գաղտնիքն է։ Աբովյանը ճանաչել է միայն մի մարդու՝ Մամադ Շաֆի բեգին, որը նրա աշակերտն է եղել Գործերում կա Աբովյանի ձևերով գրած Մամադ Շաֆի բեգի վկայականը։ 48 թ., այսինքն՝ նրա անհայտացման տարին, Շաֆի բեգը դեռ պատանի էր, 19 տարեկան⁷²։ Աբովյանի անհայտանալուց հետո նրա գույքի խնամակալները՝ կինը և Ստ. Վերիլովը, սկստեմք. 28-ին այս Շաֆի բեգից են պահանջում այն գումարը, որ վճարել էր նրան Աբովյանը Գործը վերջանում է հաշտությամբ, և Շաֆի բեգը հանգցնում է պարտքը⁷³։ Հետաքրքրական է այն պատճառարանությունը, որով խնամակալները հիմնավորում են իրենց պահանջը։ Նրանք գրում են, որ Մամադ Շաֆի բեգը «կամենում է մի բանի տարով գնալ Վարշավա»։ Որպեսզի Վարշավա գնալու մասին արած դիտողությունը կասկածի տեղիք չտա Մամադ Շաֆի բեգի նկատմամբ, պետք է ասենք, որ այդ ժամանակ Վարշավայում էր գտնվում այն թուրքական զորամասը, կազմված բացառապես թուրք ազնվականներից, որ համարվում էր վստահելի զորամաս Արևմտյան Եվրոպայից սպառնող հեղափոխական ալիքի դեմ։ Անհավանական չի, որ Մամադ Շաֆի բեգը ցանկություն ուներ այդ զորամասում ընդունվելու, ինչպես շատերը Երևանի թուրք ազնվականներից։ Բայց և այնպես, Մամադ Շաֆի բեգը մինչև դեկտեմբերի կեսը Երևանումն է մնում⁷⁴։ Այստեղ մեկ համար միայն կարևորն այն է, որ գործերում ոչ մի հիշատակություն չկա Մամադ Շաֆի բեգի հոր մասին, որը իբրև թե կազմակերպել է Աբովյանի սպանությունը։

*** Տե՛ս Ա.-Վո, Խաչ. Աբովյանի վերջին 5 տարիները, «Գործ», № 7—875։

«ոս սպանվեցաւ», բայց, ինչպես տեսանք, ինքը՝ Ռսկանը, չի հաւատում զրան, և, վերջապես, այդ «ուրիշները» «թուրքի դավադրության» անհիմն և միտումնավոր վերսիայի համար դեռ ապացույց չէ: Նրա մի ուրիշ ժամանակակից, տան սպառավոր սպահանցի Ասատուրը, ինչպես գրում է Ա.-Դոն, «իր ազգայի մասին մի վատ խոսք անգամ լսել չէր ուղում, մանավանդ այն մասին, որ նրա ազան մի թուրք կնոջ հետ կապեր է ունեցել»⁷⁶:

Սակայն թե՛ Ա.-Դոն և թե՛ Ե. Շահազիզը, որի աշխատության մեջ նկարագրված են նոր և ապարդշուն որոնումներ, դարձյալ այս վերսիայի հիմունքով, այս անգամ մեր օրերում, համամիտ չեն «թուրքի դավադրության» առասպելին և երկուսն էլ հավանական են համարում ինքնասպանությունը:

Կարևոր է նշել այն, որ Սիբիրի աքսորելու կամ, ինչպես Սա. Ռսկանն է գրում՝ «խոր վիրապի մեջ պահելու» վերսիան, ինչպես և նրա շրջելը Ա.Կոսի կողմերը, Ղարսում կամ Դանձակում, ապացույց է, ու նրան ճանաչողները որոշ ժամանակ համոզված են եղել, թե նա դեռ կենդանի է, թե ապրիլի 2-ի անհայտացումը դեռ ֆիզիկական ոչնչացում չի նշանակում: Էմիլյա Աբովյանի ակնկալությունը, առաջին նամակագրի հիշած ումուտը, «որ նրան բան չի կա», ստիկանության անպտուղ հետախուզումները, դիակը չգտնելը և, առհասարակ, ապրիլի 2-ի անակնկալ անհայտացման պայմանները մեզ բերում են մի ուրիշ համոզման: Որ Աբովյանին ապրիլի 2-ին ո՛չ սպանել են, ո՛չ ինքն է «մի խավար բուպեի մեջ մահու տվել իր անձը» և ո՛չ էլ «սև կառնթով» նրան քշել են Սիբիրի խորքերը:

Մի անակնկալ առիթից նա վճռել է օգտվել՝ ազատվելու համար ծանր միջավայրից, փնտրելու «նոր տուն, նոր հայրենիք»⁷⁷, որի համար կիսատ է թողել բոլոր գործերը, դպրոցի հանձնումը, որ սկսել էր, ընտանիքը, որից դառնաղի պանդառներ նա առաջ էլ գրել է, և բռնել մի ուղի, որ կարող էր տանել նրան կամ Գեյլի ազատագրումն այդ հողսերից, միջավայրից, որից այնքան դառնացած և հուսախաբված էր, որտեղ շուներ ամուր կռվան,— և կամ դեպի խորխորատ, դեպի մահ: Վերջին հուսահատ փորձն էր անում նա, մի փորձ, որ լողկաբար գազաթնակեան էր նրա մինչ այդ արած բազմաթիվ ասպարդշուն ճիգերի: Եվ և թե մարտի 31-ից մինչև ապրիլի 2-ն իր սենյակում փակված⁷⁸ «չէր քնում, չէր ուտում, շորերը չէր հանում ու միշտ ծխում էր երկար չի-

քույր», նա վերջին անգամ ծանր ու թեթև էր անում այն բոլորը, ինչ որ թողնում էր, ինչ որ սպասում էր նրան ապագայում և ինչ կարող էր տալ նրան միանգամայն անակնկալ առիթը:

Բայց այդ պարզելու համար պետք է մի քիչ հեռվից սկսենք:

Գ

Աբովյանի կյանքով, մանավանդ նրա անհայտացման առեղծ-
վածով հետաքրքրվողները մանրակրկիտ չեն ուսումնասիրել նրա ժա-
մանակը, այն բաղմամբիվ կարևոր թեկերը, որոնցով նա, իբրև հասա-
քակական գործիչ, ուսուցիչ, իբրև առաջավոր բաղադրացի, կապված է
հղել ժամանակակից շատ մարդկանց հետ, շփվել է, գործակցել է,
նամակներ է գրել և ստացել: Հենց միայն «ընկերություն» կազմելու
գաղափարը, որ, ինչպես տեսանք, համարյա մինչև անհայտացումը
նա ունեցել է⁷⁹, շատ ավելի կարևոր է նրա կյանքն ու գործունեությունը
ճիշտ հասկանալու, քան ուսումնասիրողների հայրենասիրական գրք-
վատումները, որոնց առանցքը հղել է մեծ մասամբ «Վերք Հայաս-
տանին»:

Բայց մենք դրանցով չենք զբաղվելու և ոչ էլ «Վերք Հայաստանի»
գրքով: Վերջինս մեզ հետաքրքիր է այնքան, որքան նյութեր կտա ճիշտ
հասկանալու նրա կյանքը, մանավանդ անհայտացումը: Որպես օրի-
նակ՝ այստեղ բերում ենք «Վերք Հայաստանի» գրքից Աբովյանի այն
ժանտիպությունը, որից երևում է, թե ղեռ 1827 թ. առաջ, այսինքն՝ երբ
բոլորովին երիտասարդ էր, Աբովյանը մտադրվել էր հեռանալ Վենե-
տիկ: «Էս ժամանակին,— գրում է նա,— վարժատանիցը դուս էկա ու
Բիֆլիզուցը գնացի Հախպատ... որ թուղթ առնիմ, գնամ, իմ ծնողացը
հասնիմ, նրանց հետ բռնիմ ու գնամ Վենետիկ: Ամեն բանս հաղիր էր.
Փամանվիցն էլ մեկ տերտեր էր էկել իր որդովը, ուզում էր եղ գառնար:
Սրանց հետ էի ուզում ճամփու ընկնիմ, բայց դերձիկը ղեռ շորս չէ՛ր
հասցրել: Ո՛րքան նեղացա, որ նրանք գնացին, ես մնացի»⁸⁰:

Վենետիկին փոխարինում է Դորպատը: 1836 թ. փետրվարին նա
թողնում է Դորպատը⁸¹, ուր սովորել էր «էնցիկլոպեդիա», այսինքն՝
աշխարհագրություն, թվաբանություն, պատմություն, լեզուներ և նույ-
նիսկ երաժշտություն, բացի այդ, գործնականում ծանոթացել էր մի
քանի արհեստների հետ (ապակու գործ, հաց թխելը և այլն),— և վերա-

դառնում է Անդրկովկաս՝ Ճանապարհին բաղական երկար ժամանակ մնալով Պետերբուրգ⁸², Մոսկվա, Նոր Նախիջևան և այլ քաղաքներում, տեսակցելով և ծանոթանալով բազմաթիվ հին և նոր բարեկամների հետ*։ Առհասարակ, Աբովյանը դեռ սկզբից միշտ խառնվել է շրջապատի անցուղարձին։ Դորպատ գնալուց շատ առաջ մենք նրան հանդիպում ենք էջմիածնում, իր ուժերի և տարիքի համեմատ մասնակից այն ժամանակվա վանականների խմբավորումներին, որոնցից Աբովյանը հարել է և երկար ժամանակ հավատարիմ մնացել Ներսես Աշտարակեցու խմբակցությանը և նրա քաղաքական նպատակներին։ Դորպատից դառնալով՝ նա Պետերբուրգում հանդիպում է նաև Տիգրան Կամսարականին⁸⁵, Մոսկվայում՝ Դելանովին և իշխ. Մեսրոբ Էրիվանցովին և ուրիշներին, այսինքն՝ այն մարդկանց, որոնք Աշտարակեցու մարդիկն էին և որոնց աջակցությամբ, ինչպես և նրանց պարապլիսի, ցարական Ռուսաստանը մղում էր իր ագրեսիան⁸⁷։

Խաչ. Աբովյանի ողջ կյանքի ոչ մի շրջան Դորպատի նման ուժեղ և անջնջելի կնիք չի դրել նրա մտքի վրա։ Թեոդոր Պարրոտը⁸⁸ նրա անսահման մեծարանքի առարկան է մնում մինչև վերջ, մի բարոյական ավտորիտետ, որ հեռվից-հեռու անգամ ազդում է նրա վրա, հաճախ ղեկավարում։ Կարելի է ասել, որ մինչև անհայտացումը Աբովյանը մի ոտքով դեռ Դորպատ էր, այն մտքերի ազդեցության տակ, որ մի անգամ զրոշմվել էին։ Անձնական կյանքում նա մնաց կես-գերմանացի, ավելի ճիշտ՝ «Դորպատի ստուղենա», որի ամենատուժեղ ցանկություններից էր մի անգամ էլ տեսնել *Alma mater*-ը։ Բոլորովին պատահական չէր նրա կապը Անդրկովկասի գերմանական գաղութի հետ⁸⁹։ Բազմաթիվ գերմանացի ճանապարհորդներ համարյա ամեն տարի եղել են նրա հետ, նրա տանը և հաղորդել են նորություններ այն կուլտուրայից,

* Դորպատի շրջանից շատ հետաքրքրական են Աբովյանի դիրքը 1832 թ. Դորպատի ուսանողական շարժումների հանդեպ⁸³, ինչպես և նրա ու «Северн<ая> почта»-ի խմբագիր, նշանավոր Բուլգարինի հետ ունեցած ընդհարման ներքին շարժառիթը⁸⁴։ Ուսանողական շարժումների թույլ արձագանքը գտնում ենք Ստ. Նաղարյանի՝ Աբովյանին Դորպատից 1836 թ. մայիսի 2-ին ուղարկած մի նամակի մեջ, որտեղ Նաղարյանը հաղորդում է. «Աղատութիւն ուսանողաց փորձանայ աստ սակաւ առ սակաւ ի ձեռն կառաւ զարարոյութեան իւրեանց, Վանդաֆուր ստուղենան հանեալ է ի թուոյ ուսանողաց ի համալսարանին և այլ բազումը՝ որք անպարկեշտ աօնեալ էին զտօն հիմնարկութեան համալսարանին» (տե՛ս «Մուրճ», 1904, № 2)⁸⁵։ Խ. Աբովյանի մինչև այժմ անախյ հիշատակարանների տպագրելը շատ կճշտացնէր այս և մի քանի նման խնդիրների պարզարանումը։

որով շնչել էր նա վեց տարի: Դորպատից մեկնելու առանկորդ տարին, 1846 թվին, Աբովյանը Անդրկովկասյան դպրոցների գիրեկաորից թուլլալուծյուն է խնդրում Դորպատ գնալու, «որովհետեւ, — պատճառաբանում է նա, — ես գնում եմ (չնչված է՝ «ուխտի») երկրպագության իմ բարերարի և դաստիարակի՝ Պարոտսի գերեզմանին: Երբեք գուցե իմ կյանքում, իմ նեղ վիճակի հետևանքով՝ ինձ չի հաջողվի կատարել այդ արագան խոստումը...»*: Աբովյանը մինչև վերջ չվարժվեց ուսմանին, դժնե գերմաներենի չափ⁹¹: Երբ նրանից, ինչպես և մյուս ուսուցիչներից, գիրեկցիան շրջաբերականով պահանջում է մասնակցել նոր լույս տեսնող «Կավկազ» լրագրին, Աբովյանը պատասխանում է, որ ինքը «թե՛ թարգմանությունների և թե՛ հեղինակելու մեջ այնչափ զորեղ չեմ ուսաներից, որչափ գերմաներենից, որով շարունակել և ավարտել եմ իմ ուսման ամբողջ ընթացքը»⁹²:

Պարոտսը Աբովյանին իբրև ժողովրդական դպրոցների ուսուցիչ էր պատրաստել: Նա ինչ հետ Դորպատից շտաբով ոչ մի գիտական առարկան կամ կոչում, ինչպես մի քանի տարի հետո Ստ. Նավարյանը: Նա իր հետ բերեց միայն այնքան, որ լիովին հերիք էր մի քանի տասնյակ տարիներ կրթելու դպրոցական սերունդը անհամեմատ ավելի լավ, քան այդ անում էին ո՛չ միայն Անդրկովկասում սունկի նման բուսած մասնավոր հայ դպրոցները**, այլև պետական դպրոցները: Աբով-

* Պետարխով, Երևանի գալ. դպրոցի գործերը, 1846 թ., գործ № 38390:

** Երբ 1913 թ. Լեոն հրատարակում է Աբովյանի գիմումը⁹³ Երևանի թեմական դպրոցում «աշխարհական» գասից աշակերաներ ընդունելու գեմ, բարձրանում է մի մեծ աղմուկ: Աբովյանը մեղադրվում է «ազգային դավաճանության» մեջ: Մի քանի բանասերներ համոզված են, որ հայկական դպրոցը միշտ ավելի դրական դեր է ունեցել և եղել է պրոգրեսիվ, քան ռուսական արքունի դպրոցը: Այս հարցի ըննությունը դուրս է մեր հոգվածի սահմաններից, բայց միջանկյալ նկատենք, որ Աբովյանի մանկավարժական և դպրոցական համոզմունքները անհամեմատ ավելի առաջավոր էին, քան նրա հակառակորդների, մանավանդ թեմականի տեսող Բողգան Արարատյանի հայացքները: Եթե մասնավոր դպրոցների փակման ցատագովն էր Աբովյանը (թե՛ հայ եկեղեցական և թե՛ թուրք մեջիտանների դպրոցները), և այսպիսով կատարում էր այն, ինչ որ ի պաշտոնն պարտադր էր անել, միաժամանակ նա, հակառակ Անգր<կավկասյան դպրոցների> գիրեկցիայի քաղաքականության, պահանջում և կիրառում էր տարրական ուսումը մայրենի լեզվով ավանդելու սկզբունքը՝ առանց ազգի խորություն: Առհասարակ, անհիմն է «ոռոտֆիլություն» համարել նրա պահանջը մեջիտապական և եկեղեցական դպրոցները վերացնելու Որսկոգի մի քիչ ձանձուլի այդ կարգի «ուսուցիչների» գեմը, մենք կբերենք նրանց

խանի թե՛ մասնավոր պանսիոնը Թիֆլիսում և թե՛ նրա ուսուցչական աշխատանքը Երևանի արքունի դպրոցում տվել է դարգացած և ժամանակի առաջադեմ աշակերտների մի քանի սերունդ, որոնց փալլուն հաջողությունները վկայել են շատ օտարազգի ճանապարհորդներ*։ Եվ Աբովյանը Դորպատից վերադառնալուց հետո, մինչև վերջ մնաց ուսուցիչ՝ խորշելով ուրիշ ասպարեզներից, մանավանդ արքունի ծառայությունից, միաժամանակ և դառն գանգատվելով իր վիճակից։

Սակայն նա հասարակական գործիչ էր։ Մենք արգեն ասացինք, որ դեռ պատանի հասակից նա խառնվում էր հասարակական-քաղաքական աշխատանքի։ Երևանի գրավումը նա ողջունել է դեռ «Վերք Հայաստանին» գրելուց առաջ։ «Ընկերություն» հիմնելու դադավարը նրանից

հրաժարականները՝ ներկայացված Երևանի դպրոցի տեսուչ, Աբովյանի նախորդ Հաջի-Քոտովին։ «1843 ամի ի 28 մայիսի,— գրում է լեռնալիս,— ևս՝ ներքո ստորագրող ընտելիչ Վաղարշապատու գեղջ Սարգսրապատի ուշատկի ընհաթ Շապուհ Չարվաղար Պետրոսով, սամ զայս Երևանու նահանգական ուսումնարանի այն մասին, որ հետ այսորեկ առանց հրամանի տերություն ուսուցանեմ, ուրևիցե զաշակերտս, յայնժամ ըստ կարգադրության օրինաց պատասխանատու լինեմ»։ Նման ստորագրություն տվել է և Աշտարակի «աղգային դպրոցի խալիս», չէրս աստիճանավոր տիրացու» Մինաս Շախյանցը։ Պ. Պոռշյանը, որ աշակերտել է Շապուհ Չարվաղար Պետրոսովին և տեսել է Աբովյանի մուտքը Աշտարակի դպրոցը, շատ վառ նկարագրում է, թե ինչ տարբերություն կար Շապուհ վարժապետի և Երևանից եկած «սամարիտելի» միջև, իբրև մանկավարժներին Նույն 1843 թ. Աբովյանը երևանում փակել է տալիս մի ոմն մոլլա Հասանի «դպրոց», որ մուլալի կողմից 3 ամսով «բրեհ»-ով արված էր մի առևտրականի, որը բանեցնում էր աշակերտներին մոլլա Հասանի պարտքի գիմաց⁹⁴։ Այդ թվականի թևական դպրոցը շատ էլ բարձր չէր Շապուհ Չարվաղարի «շկոլից»։ Իսկ Աբովյանը այդ դպրոցի փակումը չէր պահանջում, այլ որ՝ այնտեղ շրջադուրս հայ «աշխարհիկ» դասից աշակերտներ։

* Այստեղ ավելորդ ենք համարում հիշատակել Մ. Վազների, Բողևշտեղի և ուրիշների տպավորությունը Աբովյանի դպրոցից։ Մենք բերում ենք միայն մի ֆրանսիացի ճանապարհորդի տպավորություն, որ ուղարկել է Ստ. Ոսկանին։ «Գաղլացի բարեկամ մը,— գրում է Ստ. Ոսկանը,— որ կովկասյան գավառներու մեջ կը ճանապարհորդեր ասկե քանի մը տարի առաջ, կը գրեր մեզի նամակի մը մեջ. «Պ. Աբովյանին հետ տեսություն ըրի առաջ և ստուգիվ զարմացա իր հմտության վրա։ Դերմանական փրկիստփայություն և գրագիտության տեսիլները իրեն այնքան ընտանի են, որ նույնիսկ եվրոպական մը օգուտ կրնա քաղել իր կարծիքներեն։ Շիլլերը ջուրի պես գիտե, Լեսինկին, Լեսպինսին կարծիքները մաղն անցուցեր է և իր ասիական երևակայությունով անոնց նոր գույն մը կուտա։ Դերմանացիի մը չափ կը խոսի գերմանիկ լեզուն, և տարակուս չկա, որ այս անձը հայ գրագիտության պատիվ պիտի ընե օր մը» («Արևմուտք», 1859, թ. 6)⁹⁵։

անբաժան է մինչև մահ: Աբովյանը սկսում է հետաքրքրվել Անդրկովկասի, մանավանդ նախկին այսպես կոչված «Հայկական մարզի» տնտեսությամբ: Նրան հետաքրքրում է ազգագրությունը, թուրքերի, պարսիկների և քրդերի ժողովրդական ստեղծագործությունը: Աբովյանի համար կարևոր խնդիր է դառնում նոր լեզվի, ժողովրդին հասկանալի լեզվի հաղթանակը: Նա ոչ միայն դպրոցներում է սկսում դասավանդել այդ լեզվով, այլև կազմում և տպագրում է յուր «Նախաշավիղը», որ, իբրև վնասակար գիրք, կրակին է հանձնում Կարապետ Լալսկուպոսը⁹⁶: Վերջապես՝ Աբովյանը «բաց է անում իր փակ լեզուն», շարադրում է իր պատմական վեպը՝ «Ազատու գիրքը», որ ունի նույն անդուստ և հախուռն թափը, ինչպես և նրա գործունեության մյուս ասպարեզները, որոնք բոլորը բխում են իրարից և սերտ շաղկապված են: Նա շտեպով իր վեպի լույս տեսնելը, բայց ձեռագրից շատ հատվածներ ինքը կարդում էր աշակերտներին, առաջին հերթին՝ լեզու սովորեցնելու նպատակով:

Հայանի է «Վերք Հայաստանի» բովանդակությունը: Աբովյանը այդ գիրքը գրել է 1841 թվին, Թիֆլիսում: Նրեանի գրավումից հետո նա գնացել էր Դուրպատ, վերադարձել էր վեց տարուց հետո, իբրև «կես գերմանացի», և տեղավորվել Թիֆլիս: Մի քանի անգամ Նրեան գնալը նրան հնարավորություն չէր տվել ճանաչելու հենց թեկուզ Քանաքեռը այնպես, ինչպես նա կար գիրքը գրելու տարին: Իսկ հետո, երբ տեղափոխվեց Նրեան, երբ բաղձաթիվ և երկարատև ճանապարհորդությունների ընթացքում նա ճանաչեց երկիրը, մարդկանց, ցարական ադմինիստրացիան, նա միայն դառնացավ, հուսահատվեց, սակայն ոչ մի բան չձեռնեց այն էջերից, որտեղ նա գովաբանել էր «Հյուսիսի արծիվին»: Ներսես Աշտարակեցու հանդեպ տաժաժ խոր հարգանքը, որ զուգորդվում էր Ներսեսի պաշտպանած քաղաքականության ջատագովման, փշրվեց նույն «Հայկական մարդում», որտեղ և ծնվել էր: Այդ այն ժամանակն էր, երբ արդեն չկար օրապակաս «Հայկական մարդը», և նրա հետ միասին չբացել էին ալգալին անկախ կյանքի ակնկալությունները:

Նրբ 1836 թ. Դուրպատից Աբովյանը վերադառնում է, Թիֆլիսում արդեն նրա վրա իջնում է խոր հուսահատություն: Նյութական ծանր վիճակը «Դուրպատի ստուգենտին» հասցնում է այն դրության, որ նա ստիպված է լինում օթեանել ժամհարի մութ և անմարդ խրճիթում, այնտեղ, ուր ապրել էր շա՛տ առաջ⁹⁷: 1836 թ. հուլիսին Թիֆլիսից դրած

մի նամակում աշտպես է նկարագրում Աբովյանը վերադարձի առաջին տալավորությունը*։ «...Ամեն բան, ինչ որ ես լսում եմ իմ հայրենիքի ու հայրենակիցներիս մասին, այնպիսի բաներ են, որ, թերեւ, ես սովոր ախարի մեռնեմ, երբ ես իմ հայրենիքիս զոհվելու գեղեցիկ իղեալին հետեւեմ, և ոչ թե մի անշահապարհով իմ ապրուստս հայթափեմ։ Ես ինքս արդեն այս տխուր փորձառությունը ունեցաւ։ Վաճառականության հոգին, գժրախտաբար, ծանրանում է նրանց գործերի ու ընթացքի վրա, ու վա՛յ նրան, որ ինքը նյութականապես անգոր լինելով, այսպիսի ձեռնարկությունների համար՝ բնդհանուր բարօրության նկատմամբ, նրանց օժանդակության կդիմե...»⁹⁸։

Նույն տարին նա, ըստ երևույթին, ավելի խիստ զանգատներ է արել ընկերոջը՝ Ստ. Նաղարչանին, ինչպես կարելի է եզրակացնել վերջինիս մի նամակից, գրված 1836 թ. դեկտեմբերի 5-ին, Դուրպալից, գերմաներեն⁹⁹։

«Քո Տփլիսից հաղորդածը մեր հայրենակիցների վերաբերմամբ, — գրում է Նաղարչանը, — ինձ չափազանց տխրեցրեց և հաստատեց իմ՝ առաջները այդ մասին արտահայտած խոսքերը. բնական է, դա մի տխուր իրողություն է։ Որո՞մն իշխում է սակե գահի վրա, և հօգուտ ժողովրդի արած բուժիչ առաջարկներին ոչ ոք ականջ չի դնում։ Լսում եմ այն հոգի ու սիրտ մաշող մեղքերի մասին, որ դու քո նամակում նկարագրել ես։ Ես միայն այսքանը կասեմ, որ կգա ժամանակ, երբ ամեն բան իր մերկությունը՝ դատաւորի սեղանի առաջը՝ կկանգնի և կստանա իր արժանի պատիժը։ Դու ասում ես՝ «ես պիտի տուն և հայրենիք թողնեմ և ուրիշը փնտրեմ»։ Սրանից ես կարող եմ հետեւեցնել, թե սրբանանտանելի է քեզ քո շքապատը. բայց տա՛ ինձ, Աբովյան, մի՞թե մեր հեռանորդների ազնիվ զգացող սիրտը նդովքի կնիք չի դնի մեր՝ հայրենիքից հերձվելու վրա։ Իհարկե, մեզ անկարելի է թվում մի լավ բան մեր ժողովրդի մեջ տարածելը, բայց պե՞տք է սրա համար հուսահատվել։ Ո՛չ, պատասխանում է ինձ իմ բանականությունը։ Մենք տեսնում ենք, սիրելի Աբովյան, որ յուրաքանչյուր սեփորմատոր մարդկային պատմության մեջ շատ բաների դեմ ստիպված է եղել կռվել, չնայած որ շատերը կարճատեաների կատաղությանը ստիպված են եղել հաղա-

* Ե. Շ ա հ ա ղ ի գ, Անդ, էջ 123։

** «Մուրճ», 1904, № 2, էջ 103։

տակվելու: Ուրեմն, ցույց տանք մենք մեր համբերությունը և խոհեմությունը՝ ամեն անախորժության հանդեպ, հուսալով որ կգա լավ ժամանակ, երբ աչքը ավելի պարզ կտեսնի ճշմարտությունը, և սիրտը ավելի ուժգին կզգա բարին և գեղեցիկը: Ես կարծում եմ՝ երախտագետ հետնորդները մեզ կգնահատեն և մեզ վրա կնայեն զարմացած հայացքով, որպես հայրենյաց մաքուր սիրո գովելի օրինակների վրա»:

Ստ. Նազարյանի համար դժվար չէր Դորպատից քարոզել «համբերություն և խոհեմություն»: «Ազնվասիրտ» իշխան Մեսրոպ էրիվանցու վր նրան առաքում էր դրամ, և անկարոտ էր ապրում հա⁹⁹, կարգում և խարզմանում էր Հերզերը և հաստատակամ բարձրանում էր դեպի գիտակուն աստիճանները, դեպի «կաթեղը»: Նազարյանը երբեք չաշխատեց Անգրկոնկասում, իսկ Աբովյանը քանի գնաց, այնքան հեռացավ «Հայաստանի ներսը», ապա ծալրահեղ հուսահատությունից մի անակնկալ առիթով փորձեց գտնելու «նոր տուն և նոր հայրենիք...»:

Եւայց առայժմ ընդգծենք երկու նամակներում կրկնված մեզ համար կարևորը՝ Աբովյանի բացասական վերաբերմունքը դեպի վաճառականը, առևտրականը, առհասարակ «ոսկե գահը»:

Բաղմաթիվ փաստերից մենք կհիշատակենք նրա «Հախվերմազի գովքը»՝ ոտանավորին կցված նամակը¹⁰⁰, որ Աբովյանը 1843 թ. օգոստոսի 9-ին ուղարկել է Թիֆլիսի հայ հարուստներից մեկին*:

«...Դու մի՛ կարծիր, թե որ ես քեզ նման շատ փող չունիմ, էն ա աչքս ծակ՝ կուզեմ, որ խաբեբայությունով աչլոց փողն ուտեմ: Իմ միսն ուտիլ ինձ համար լավ է, քանց էդ բանը: Աղքատ եմ եկել աշխարհ, աղքատ էլ կերթամ, ամա հարամ բանը ո՛չ բռնել եմ մինչև էսօր, ո՛չ էլ կբռնեմ: Ես քո կամ աչլոց մեկ քանի մուռտառ մանեթի խաթեր՝ իմ պատիվը, իմ խոսքը գետնովը չե՛մ տալ, լավ իմանաք: Էստով չորս անգամ է, որ դուք իմ դառն աշխատանքով դատած փողը կտրում եք: Հայտնի բան է. ո՛չ թուր ունիմ, ո՛չ թամասուկ, որ իրավունք գտնեմ: Ես կցանկանայի, որ դուք մեկ աղքատ մարդ էիր էլել ու ձեռքդ ուղղու պես շնորհալի, աննման որդի ունեցել, ես նրան անփող ուսուցանեի, որ իմանայիք, թե իմ դարդը փողը չի, աչլ մարդի մարդատեղ չքցելն է...»:

Եվ այսպես մնաց նա մինչև վերջ, տարամերժ դեպի վաճառական դա-

* Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1864, № 11, էջ 95:

սը¹⁰¹, դեպի առեւտրական կապիտալը, որը պատերազմին հաջորդած խաղաղ շրջանում աճում էր ավելի արագ, ինչպես սունկերը՝ հորդ տնձրեից հետո:

Մենք տեսանք նրա այն գրովյունը, որում նա գրում է, թե իր հարաբերությունները Երևանի բնակիչների, այսինքն՝ վաճառականների հետ վատ են: Կարելի է ուրիշ փաստեր բերել նրա երկերից: «Էշ գեղը-ցի» արտահայտությունը, որի դեմ նա բողոքում է, հատուկ էր սով-դաքլարներին և կուպեցներին: Նրա «Նախաշավի» մեջ, որի բոլոր նյութերը նրա հեղինակությունն են, կա մի փոքր հատված՝ «Սուր պա-տասխանի» վերնագրով: «Մեկ շինական մեկ վաճառականի հարցրեց, թե ի՞նչ ա ծախում: Իշի գլուխ՝ պատասխանեց: Ուրեմն դուք պետք է լավ առուտուր ունենաք, որովհետև մեկ գլուխ ա մնացել: Անկարգ խոս-քը ծառային ևս չի՛ պետք է ասած»¹⁰²: Սակայն վաղուց արդեն վաճա-ռականները այդպես և ավելի «անկարգ» էին խոսում ու վարվում շի-նականների հետ: «Վաճառականության հոգին զժրախտաբար ծանրա-նում է նրանց գործերի ու ընթացքի վրա»,—գանգատվել էր Աբովյա-նը: Սակայն վաճառականությունն իր ժամանակի առաջատար ուժն էր, որ կուտակում էր միջոցներ և խարխլում հոգևոր և «աշխարհիկ» ա-վառականության մնացորդները: Աբովյանը չիմացավ, որ իր ակըն-կալած «ստովածասեր» մարդը՝ մի վաճառական էր, Հովսեփ Փոն-դոյանցը¹⁰³, որի ծախքով լույս տեսավ «Աղասու գիրքը», հեղինակի անհայտանալուց տասը տարի հետո: Եվ այդ գիրքը կատարեց նաև այնպիսի դեր, որի համար, եթե գիտենար Աբովյանը, չէր գրի ոչ մի «խարաղա»¹⁰⁴:

Ե

«Վերջ Հայաստանին» գովք է ո՛չ միայն ուսանական դեմքի, այլև հայ գյուղի, նրա բարքերի և այն ակնկալությունների, որ ուներ «Հայկական մարզի» գյուղը շահի և նրա սարգարների բռնությունից աղատվելու հույսով: «Մեր գյուղում,— գրավոր հաղորդել է Աբովյանը Հաբրստ-հաուզենին,— ամեն տարի տեսնում էինք սարքիարին, որ գալիս էր ամառը հավաքելու կառավարության բաժինը տարվա հնձից: Այս պարզ և քիչ ժամանակ պահանջող գործի համար նա գյուղում սովորաբար մնում էր 3-ից մինչև 4 ամիս: Գյուղացիք պարտավոր էին նրան հա-կացնել ամենալավ բնակարանը, ինչպես և ծառայել նրան, նրա սպա-

սավորներին ու ձիւրին: Ամենալավ կենսամթերքները՝ հափ, ձու, կարագ և այլն, շատ անգամ նաև գինին..., պարտավոր էին գյուղացիք տանել նրա տունը: Գյուղական զզիրը ամեն օր տնից-տուն էր գնում՝ ալդ մթերքները մուրալու կամ շորթելու նպատակով: Հաճախ նրան ընկերակցում էր նաև սարգարի ծառաներից մեկը կամ մյուսը, նրան գործի մղելու և կամ պատժելու համար... Մտրակով էին նրան առաջ բռնում և անթիվ ու չսոված հայհոյանքներ թափում զլինին... Եթե, բան է, պահանջի ենթակա տան տերը հրաժարվեր ուղածը տալու, եթե գնացողը ուժ չգար մեջը, անասնական կատաղությամբ և բռնությամբ կխուժեր տունը, ամեն ինչ կկտրեր, մտրակով կծեծեր և բռնության կենթարկեր ամենքին անխտիր՝ ուժ որ տանը տեսներ,— առանց տարիքի և սեռի խտրության: Եվ դա ծառա՛ն էր, սպասավորը: Երեւակայելի՛ է, ուրեմն, թե ի՞նչ կլինէր տերը ինքը...»*:

Այդպես էր վարվում սարքիարը թե՛ հայ և թե՛ թուրք գյուղերում, երբ հափ էր հավաքում: Բայց թեթևություն բերեց ռուսական նվաճումը, թե՛ ավելի վատթարացրեց գյուղի վիճակը, և ո՞ր խաղը առավ գալլի բաժինը,— այս հարցերի ճիշտ պատասխանը իրականում համապատասխան չի տնտեսական այն հարաբերություններին, որ կարելի է պատկերացնել «Վերք Հայաստանից»: Աբովյանի ժամանակ այդպիսի Քանաքեռ, որտեղ ամեն ինչ լիքն էր, առատ, և միակ զժբախտությունը ֆարաշի գոյությունն էր,— վաղուց վերացել էր: Աբով պապի նահապետական գերդաստանից խղճուկ և ողբամեղի ցնցոտիներ էին մնացել: Աբովյանը 1843 թվին, երբ տեղափոխվում է Երևան, նույն աշնանը ճանապարհորդ Հաքստհաուզենին գրում է. «Բայց իմ ծնողները գանգատվում են արցունքով, որ իրենք այլևս բավականաչափ հարուստ չեն, որ կարող լինեն մարդիկ պահել աչպու մշակության և հրակոթման համար, որ այլևս չեն կարող անել այն, ինչ անում էր Աբով պապը»¹⁰⁶: Աբովյանը կարող էր ավելին ասել, որ իր մանկությունը ևս անցել է աղքատության մեջ, որ «մի տուն լիքը մանուկներ»¹⁰⁷ տպրել են «խղճիկ խրճիթում», ինչպես նկարագրել է ինքը իր հին և անտիպ մի ոտանավորում.

Խղճիկն այն խրճիթ, անդարդն այն սրահ,
Երկերթիկ այն տուն, ծխածեփ, քարհալ.

* Հ ա ք ս տ հ ա ու զ ե ն, Ա. հատ., էջ 185—186¹⁰⁵:

Լուսահատ անկիւնը, խոռոչը բազմառահ,
 Ֆատակ ի հողոյ, առաստաղ փայտեայ...
 Ի տանհաց, ի յորմոց, ի ճեղքաց լուսամտից
 Աստ ի ներքս տեղային, հոսէին, թափէին
 Եւ կարկուտ, և հեղեղ, և անձրև, և ումբ ձիւնից,
 Եւ մրրիկ, և հոսան, փոթորիկ սարսաղահին...
 Տիւ, գիշեր անձաժկոյթ և անփակ, անխափան,
 Մղէին ի յարկ մեր սոսկաղէմքն այն բնութեան՝
 Գոռալով, վանելով, մռնչելով կատաղածայն,
 Խրոխտային, կոտէին, բանդէին զմեր կայան...¹⁰⁸

«Խղճիկ խրճիթում» աղքատության հետ դեռ կենդանի էին տոհմային ավանդությունները Աբով պապի հարստության և հզորության մասին, երբ Աբովյանները անվանի «Թարխան» էին հայրենի Քանաքեռում: Դուրպատի ստուգենտը զրկվել էր և այդ ժառանգական իրավունքներից: Երբ կոլեժակի ասեսոր Խրիստափոր Աբովյանը ներկայացնում էր ծառայության ֆորմուլյարը, նա ծագման սլոնակում նշանակում էր՝ «հոգևոր կոչումից», որպեսզի հետո այդ ևլ ջնջի:

Միայն Աբովյանները չէին աղքատացել: Համեմատելով պարսիկների օրոք, թեկուզ Աբովյանի հաղորդած՝ սարքիարի միջոցով հավաքած հարկերը ռուսական տուրքերի հետ, Հաքստհաուզները հզորացնում է. «Իսկապես, բարձր չէին այն տուրքերը, որ պարսից Շահն էր իր կողմից սահմանում, մի երկիր գրավելուց հետո»: Իսկ ի՞նչ էր վճարում 1843 թվին Քանաքեռը ռուսական «սարքիարին»: Հաքստհաուզները գրում է, որ Քանաքեռի 72 ծուխը վճարում էր 604 ռ. արծաթ, բացի այդ, յուրաքանչյուր ծուխ՝ 1 ռ. 75 կ. հօգուտ փոստի: Բացի այդ՝ գյուղը «կոռուբեդառի» պարտականություններ ուներ, որ կատարում էին նատուրայով*: Եթե չհաշվենք տանուտերի և քահանայի ծուխը, որոնք հարկերից ազատ էին, մնացած 70 ծուխը «օրհնված ուսին» վճարում էր չափազանց ծանր տուրք, որի գումարը, եթե այն ժամանակվա ցորենի կամ մյուս կենսամթերքների գներով ասենք, կատարվի մոտ 4200 փութ, այսինքն՝ միջին հաշվով Քանաքեռի յուրաքանչյուր ծուխը վճարում էր 60 փութ ցորեն: Եվ այս, բացի մյուս հարկերից, բացի գյուղի ներքին հարկերից, բացի այն կաշառքից, որ ահսելի չա-

* Հ ա ք ս տ հ ա ու ղ ն, Ա. հատոր, էջ 188:

փերի էր հասել: Այս բոլորից հետո Հաբատհաուդներ եզրակացնում է, որ «սլարուից ժամանակների համեմատությամբ՝ այժմ ավելի է ճնշված ժողովուրդը»¹⁰⁹: Ֆրիդրիխ Բոդենշտեյդը, որ դարձյալ Աբովյանի հետ չրջել է նախկին «Հաչկական մարդը», շատ կարճ և սրուշ է ասում. «Հայաստանի ամենաուժեղ և ամենավնասակար թշնամին, որ ոչ միայն նրա քաղաքական տնկումը առաջ բերա՛լ, այլև իր վնասակար, բարոյազրկող և տեական ազդեցությունը ունեցավ հայ ժողովրդի վրա,— դա ի բնե անտի Պարսկաստանն է եղած: Նորագույն ժամանակներում այդ դերը իր վրա է առել Ռուսաստանը և հավատարմորեն շարունակել այն, պարսկական իմաստով»*:

Բայց այս բոլորից ավելի կարևորը Մավրիկիոս Վազների վկայություններն են, մի մարդու, որը Ռեդոր Պարրոտից հետո երկրորդ գերմանացին է Աբովյանի վրա Ռուսած իր ազդեցությամբ¹¹¹: Վազները շատ բարձր է գնահատում Աբովյանին, և շատ երկար ժամանակ նրանք նամակներով կապ են պահել: Վազները գեպի Հայաստան կատարած իր ճանապարհորդական գրքում ասում է. «Այն ժամանակից սկսած, երբ Ռուսաստանը իր երկզխանի արծիվը մինչև Երևանի հովիտը առաջացրեց և իր տխրահռչակ մարսային սիսեմը անդրկովկասյան նահանգների վրա ծավալեց, այդ ժամանակից սկսած էլ այս երկրամասի տրանզիտային առևտուրը, որ առաջ ծաղկած վիճակ ուներ, բուլտովին բայքայվեց»¹¹²: Ռուս գեներալները տասնհինգ տարի իրենց երկաթյա կրունկի տակ պահում էին այդ երկիրը, սակայն, զորանոցներից և բանտերից բացի, ոչինչ չէին շինում: «Ռուս պետական դանձարանը,— շարունակում է Մ. Վազները,— մի կողմից, և այստեղ հարստացած պաշտոնյաները՝ մյուս կողմից, յուրաքանչյուր տարի կես միլիոն ռուբլի են դուրս տանում Երասխի հովտի այս աղքատ երկրամասերից, ոչինչ չտալով դրա փոխարեն»: Պաշտոնյաները գոփում էին: Վազները հաղորդում է, որ Երևանի գավառապետ Գալաչեակին, որ բնդամենը մի քանի ամիս է պաշտոնի եղել, երկրից կորզել է հարյուր հազար ռուբլի: «Ծագումով մի հայ՝ իշխան Բեհբութովը, որը առաջին տարիներ շարունակ այստեղի նահանգապետն էր, եղել էր երկրի ամենավատթար կողոպտիչը և բռնապետը: Ամբողջ ժողովուրդը միաբերան անիծում է նրան՝ որպես նահանգի պատուհասը: Եվ ո՛չ մի փա-

* Ֆր. Բոդենշտեյդ, Կովկասյան ժողովուրդներ, էջ 155¹¹⁰:

շա, ո՛չ մի սարդար աղբատ գյուղացու բրտինքից աչնչափ ոսկեգրամ չի հանել, որչափ այս հայր... Յուբաբանչյուր ոք այն ժամանակ երազել է միայն այն մասին, որ վերադառնա պարսիկ իշխանությունը»:

Ժողովուրդը երազել է, որ վերադառնա պարսիկ իշխանությունը... Ամեն տեղ անիծել են «աղատարար» իշխանին, և այդ անեծքը, այդ զրժ-գոհությունը, պարսից իշխանության վերադարձի իդժը պիտի թարգմաներ Հաբստհաուզենին, Բողենշտեդին, Մ. Վազներին և մյուսներին Աբովյանը, որը թաղման էր և ուղեկից: Ոչ մի կասկած, որ այդ արտունջները լսում էր «Աղասու գրքի» հեղինակը, երբ թափառում էր գյուղերում, բնիկների կամ Պարսկաստանից զոռով փոխադրած գաղթականների միջև: Իրենց մտքերը Աբովյանին են հայտնել թե՛ ճանապարհորդները և թե՛ գյուղացիները: Բաղարջյուզ գյուղի բնակիչները, որոնք 1829 թվին Բաշադեաից տեղափոխվել էին «Հայկական մարզը»¹¹³, Աբովյանին և Վազներին այսպես են պահպատում*.

«Եթե կը հաճիր՝ մեյ մը ձմեռը մեզի հրամայեցեր, ան ատեն կը տեսներ, որ ձյուներու կուշտին մեջ գրեթե թաղված ենք, կրակ վառելու փայտ չունինք, հապա ստիպված ենք շոր աթար վառել, որն որ կրնա փիկ բիշ մը բան, բայց չի կրնար խուց մը տաքցընել... Քիչ անգամ կը պատահի, որ հունձքը ցանվածին կրկնապատկեն ավելի տա. շատ անգամ բոլորովին կը կորսվի, կը փչանա... Բայց ասիկա ուստի հարկահանը չի հասկընար, և մեր վրա աչնչափ բեռ կը զնե, որչափ Երասխի բով դաշտաբնակ գեղացիոց վրա... Թեպես կամոք և ուղելով Ռուսաստանի մեծ կայսեր հպատակ ենք... և թեպես բյուրաբերեն աչնչափ կը վախնանք, ի վերա այսո՞ւ ամենայնի ավելի հոժարությունը կուզենք մեր առաջին բնակություն տեղվանքն ըլլալ, ուր անոթություն չէինք զգալ, ուր երկիրն ա՛յսպես ապերախտ չէր, ուր օդը նվազ խստություն ուներ, և մենք հարկահանները կրնայինք դո՛հ ընել, ու ծեծ ուտելեն վախ չունենինք, ինչպես հոս՝ ուռապ մեջ ունինք, և ընդհանրապես անանկ դառն թշվառության մեջ չէինք, ինչպես հոս...»:

Տեղափոխված գաղթականությունը մեծ զոհեր ավելց սովից, ցրտից, «մանավանդ Ռուսաց երկիրը մտնելեն հաբը, ուր երկար ժամանակ <անապատա՛տան մնալով> կես մը Արագած լեռան վրա, կես մ'ալ

* Ս. Վազների ճանապարհորդություն ի Հայաստան, թարգմ. հ. Փ. Ճամճյան, 1851, Վրեննա, էջ 115—116¹¹⁴:

Ախուրյան գետին բուրբախքը կը թափառեն: Այս մարդիկները... սիրտ ճմլելու խոսքերով ինծի ստորագրեցին, թե առաջի տարիներն ի՞նչ նեղություններ կրեք են և թե ի՞նչ վշապ ու դառնությանց մեջ կ'իյնան եղեր տեսնելով իրենց զավկներուն, եղբայրներուն և բարեկամներուն վերջին աստիճանի խեղճությամբ մարիլ ու մեռնիլը: Դժբախտությամբ, ուսաց ստորին պաշտոնատերներն ալ... ասանկ արտասովելի թշվառությունը մեղմելու համար բան մը չըրին. մանավանդ թե անոնցմե շատերն ան աստիճանի անամոթացան, որ քիչ մը շարժական ինչք ունեցող քանի մը գաղթականաց ձեռքեն՝ նույն փոքր մնացորդն ալ կողոպտեցին առին»^{*}:

Քսան տարի էր անցել ուսական նվաճումից, սակայն գաղթականությունը դեռ ամբողջովին չէր տեղավորվել և չէր վերականգնել իր տնտեսությունը: Դրա փոխարեն ուս կառավարությունը շտեմարաններ արագությամբ վերականգնում էր թիուական և մյուլքագարական հոլատիրությունը և ստեղծում ավելի խիստ պայմաններ գյուղացիների համար, քան պարսիկների ժամանակ: Բազմաթիվ գյուղեր, որոնք առաջ չունեին նման պարտականություններ, «օրհնված ուսի» տիրապետության օրոք ստիպված էին մտնել նոր լուծի տակ^{**}: Որովհետև արը-

* Անդ, էջ <122-> 123:

** Իբրև նմուշ, ստորև բերում ենք Սամաղար գյուղի հասարակության «խոնարհարար խնդիրը» բաղվածարար, ցույց տալու, թե ինչպես իրար հետևից գյուղերի վրա թափ էին դնում «օրհնական» և թե «ապօրինի» մյուլքագարները. «... ի 1826 ամի սկսյալ մինչ 1833 ամին մեր հասարակություն էինք սեպհական հարկատու ժողովուրդ արքունական և ամենայն հասանելի հարկն՝ թե՛ հողի և թե՛ ջրի, պարտավորյալ կվճարեինք ամեն ամի, արքունական գանձարանին, բայց ետ լրանալու 1833 ամին եկին ի գյուղն մեր մյուլքագար երևանարնակ երկոքին եղբարքն Աղաբեկ և Ջաֆար աղա Միրզա Հյուսիսինովն, սորա տիրեցին Սամաղարա երկու ախլա մուլքն և յուրաքանչյուր ախլին երկու խալվարեն հող, առանձին յուրյանց վարելու համար... Ետ սորին եկն առ մեզ երևանարնակ Լուղաղուլի բեգ Քյարիմբեկովը, տիրեց յուր անձնական մի ախլա մուլքը երկու խալվարեն հողի հետ, զկնի նորա եկն Ջաֆարուլի բեգ Սամաղաղուլիքը, տիրեց յուր անձնական մի ախլա մուլքը երկու խալվարեն հողի հետ, ետ սորա եկեալ տիրապետեցին Հեյդարղուլի և Նասիր բեգն Իսմայիլ Սուլթանովն յուրյանց անձնական մի ախլա վեց աղիլ և կես մուլքն և 2 խալվարեն վեց սոմար հինգ լոքեն հողն»... Նկարագրելով նրանցից կրած նեղությունները՝ հասարակությունը գրում է. «...մեր գյուղին են վեց մյուլքագար, չգիտենք, թե որի կամքը կատարենք, որ յուրյան հաճո լինենք, և յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին պատկանյալ բահրեն և յուրյանց հարկն կրել տան մերով բեռամբ քսան վեց վերստ ճանապարհ, և այս նեղությունը անտանելի է մեզ համար, քան

վում էին այդպիսի արտոնություններ, ո՛չ միայն ազալարների և բեզերի մեծ մասը վերադառնալով տեր կանգնեցին իրենց հողերին, այլ՝ բոլորովին պատահական մարդիկ ձեռք բերին մյուլքադարական հողատիրական իրավունքներ^{*}։ Աշխարհիկ կալվածատերերից հետ շմանացին էջմիածինը և մզկիթները։ Ճիշտ է, քաղաքական նկատառումով վտանգավոր համարեց Պետերբուրգը էջմիածնի հզորությունը և սահմանափակեց ներսես Աշտարակցու պահանջները՝ Մաստարայից մինչև Կողբի աղահանքերը էջմիածնի սեփականությունը ճանաչելու, բայց և այնպես էջմիածինը պարսիկների ժամանակվա հողային սեփականությունն ավելի ընդարձակեց և, որ դիտարկում է, ապահովեց տուրքերի կանոնավոր գանձումը, թեկուզ և պրովալավ ֆարաշների ուժով^{**}։

Հայ առևտրականները ևս ձեռք էին բերում հողային սեփականություն, և այդ՝ առաջին հերթին ի հաշիվ այն լքված ալգինների, որոնց

դալսա... և աղբրում են «բեթեացնել զծանրություն բեռանց մեքոց...»։ Այսպիսի բաղմաթիվ վավերագրեր կան մեր Պետարխիվի հոգոյքների բաժնում. որոնք շատ պարզ ցույց են տալիս, որ գյուղացիները սարգարների գերությունից ընկել էին ուսածական արքաների զօրքը։

^{*} Նախիջևանի նայիր (ոուսների օրոք՝ գավառապետ) էքսան խանի գանձապահը՝ ոմն Նովրուզ աղա, տիրապետում է Ղարաբաղայի ձորի գյուղերին մինչև Գյումրի և Գծածոր. այնինչ, պարսիկների օրով, այդ գյուղերը ազատ էին թիուլի կամ մյուլքադարական պարտականություններից (տե՛ս Պետարխիվ, Պետհոգոյքների գործ, 1841 թ., № 137)։ Նույնն է անում նաև Հասան աղան Ղարաբոյա գյուլի նկատմամբ (գործ № 174)։ Ոմն Սիյալսկի, որ Նրևանի մարսատան վարիչն էր, գրավում է Գյոյ Հումբեթի գյուլի 500 դես. հողը և ցանկություն հայտնում եղիպտական բամբակ մշակելու երբ տեղեկանում է, որ այդ հողերի վրա վար ու ցանք են անում Պարսկաստանից տեղափոխված 11 հայ գաղթական ընտանիք, նա գրում է. «Ես չեմ արգելի այդ բնակիչներին մնալ այնտեղ, ևթե միայն նրանք իմ անօրինության տակ լինեն մյուլքադարական իրավունքների հիման վրա, այլ ընդհակառակը, ես կաջակցեմ նրանց անտեսության բարելավման»։ Հայ աղնվականությունը, որի մի մասը զանազան կեղծ միջոցներով և կաշառքով ձեռք էր գցել ի սկզբանե անտի կապույտ արդուների լինելու վիպապրեր, իր թաթր գնում էր, որտեղ հասներ։ Միայն Ղրխրուլաղի մշալում Նլզովան և Գյոթրիլիստ գյուղերը թիուլի իրավունքով պատկանում էին Գեղամյաններին, Մհուրը՝ յուլբաշի Վարդան Միանսարովին, էյլաուր՝ պրապորշիկ Սիմ. Աղամալյանին և այլն։

^{**} 1842 թ. դեկտ. 23-ին էջմիածնի Սինոդը գրում է Սարգարապատի գավառակային զսնեդատելին, որ Սինոդի կարգադրությամբ վանքապատկան գյուղերից պետք է գանձել յուրաքանչյուր ծխից 3 ուր. 855/8 կոպ., որով Օշականը վանքին պիտի վճարի 424 ո., Նղվարդը—161 ո., Մաստարան—320 ո., Մուղնին—22 ո. և Վաղարշապատը—1379 ո.։ Սինոդը գրում է, որ այդ գյուղերի ժրնակիչները նույնիսկ համառում են վճարել, պատճառաբանելով թե նրանք պարտավոր չեն վճարել Սինոդի նշանակած շափով, այլ այն

տերերը փախել էին և որոնք աճուրդով վաճառում էր արքունի գանձարանը: Բայց այդ չէր գլխավորը. ճիշտ է, տրանսլիտալին առևտրի անկման և մաքսային նոր գոտու հետևանքով նրանց գործերը միառժամանակ վատացան, սակայն պատերազմի ու դինվորական կապալններից ստացած օգուտի վրա եկավ ավելանալու այն օգուտը, որ նրանք ստանում էին ռուս ֆաբրիկաներին բամբակ, գինի և այլ մթերքներ վաճառելով: Ակսվում է եռուն գործունեության մի շրջան, երբ պատերազմի աղմուկը լուրջ է, և ասպարեզ է դուրս գալիս դրամատերը՝ «ոսկի գահի» միաձեռն արքան:

Խարվել էր գյուղացին և պարսկական առյուծի ճանկերից ընկել «հյուսիսի արծիվի» մագիլների մեջ, քեթիուղանների և թարխանների գյուղը չկար, սովգաքարի արշինն էր տիրապետում, և սարքիարի ծեծին փոխարինել էր յասաուլի մտրակը: Գյուղական տնտեսությունը արդեն արագ բուրձալվում էր, բաժանվելով հակադիր բեռների: Անդրկովկասում բայքալվում էր և արհեստավորությունը*: Արդեն սկսվել էր այն շրջանը, որը հետեյալ կերպ է բնութագրել ընկ. Լենինը. «Երկիրը, որ նախառեֆորմյան շրջանում նոր էր բնակեցված և կամ բնակեցված էր լեռնցիներով, որոնք համաշխարհային տնտեսությունից և նույնիսկ պատմությունից մեկդի էին կանգնած, դառնում էր նավթարդյունաբերողների, գինու վաճառականների, ծխախոտի և ցորենի ֆաբրիկաների երկիր, և պարոն Կուպոնը անխնայաբար հպարտ լեռնցուն ազգային պոետիկ զգեստի փոխարեն հագնում էր եվրոպական լակեի կոստյում (Գլ. Ուսպենսկի)»**:

չափով, որով վճարում են արքունի գյուղացիները». այսինքն՝ յուրաքանչյուր ծխից 2 ուրլի: Եվ էջմիածնի հոգևոր Սինոդը խնդրում է զսահղատելին յասաուլներ՝ «հավատացյալ հոտի» տարեկան բուրդը խուզելու...

* Արովյանի «Հաղարիշին», Խհարկե, «Վերք Հայաստանից» տարբերվում է «Հաղարիշին» արտացոլում է Թիֆլիսի համբարների խուլ զմգոհության հետքերը՝ շաղախված Անդրկովկասյան ժողովուրդների եղբայրության համբարային իդեալներով: Գործարանային ապրանքները արդեն խաբխել էին շատ տնայնագործական արհեստների հիմքեր: Եվ որքան էլ ըմբոստանային համբարները, միևնույն է, պատմությունը նրանց դատավճիռը արձակել էր: Արդեն հետագեմ շարժում էր այդ, ուղղված հզորացող բուրժուազիայի դեմ: Արովյանի «Հաղարիշին» բուրժուազիան հրեք շմեծարեց, ինչպես նրա վիպը¹¹⁵:

** Լենին, Երկ., հատ. III, էջ 484-116:

Մենք շոշափենք մի խնդիր ևս և վերադառնանք Աբովյանի անհայտացման նյութին:

Վերը բերինք Բողենշտեդի այն դիտողությունը, թե հայերը 19-րդ դարի սկզբին ունեցել են մի կեղեքող՝ Պարսկաստանը, որին փոխարինում է հետագայում Ռուսաստանը: Կարելի է ասել, որ 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների մեր պատմության գլխավոր դեպքերը զուգորդվել են այս երկու ուժերի պայքարին՝ դառնալով մեծ չափով ռուսական առանցքի շուրջը:

Բայց կար երրորդ ուժը, Աբովյանի լեզվով ասած՝ Օսմանլուն: Երբ ուսումնասիրվի և գրվի 19-րդ դարու, մանավանդ առաջին կեսի պատմությունը, որ, ի դեպ, ամենից քիչ է ուսումնասիրված, հայտնի կդառնա և մի ուրիշ օրինատացիա կամ, լավ է ասել, բանակցությունների պատմություն, որի թիկերը գալիս էին սուլթանների Ստամբուլից և նպատակ ունեին հայկական պատենշ ստեղծելու ռուսական արշավանքների դեմ: Վարել են բազմաթիվ պաշտնի բանակցություններ մի կողմից էջմիածնի, Պոլսի պատրիարքարանի և նրա շուրջը խմբված հայ սեղանավորների ու ամիրանների և, մյուս կողմից, Բարձր դրան միջև: Մեզ այդ հետաքրքրում է միայն Աբովյանի քաղաքական կողմնորոշման խնդիրը պարզելու սահմաններում¹¹⁷:

Երբ վերացվում է «Հայկական մարզը» և դառնում գավառներ, երբ նրանք, մանավանդ Ներսեսի խմբակը, համոզվում են, որ «հայկական անկախությունը» առասպել էր և միայն տակտիկական մանյովր, որ այնքան զոված ռուսական զենքի հաղթությունները շոշափելի ոչինչ չտվին,— էջմիածնի և նրա շուրջը խմբված որոշ տարրերի մեջ նորից է զարթնում դեպի Տաճկաստանը դառնալու ձգտումը*:

* Այդպիսի արամադրությունների արդյունք է Ս. Տեր-Սարգսյանցի «Շահենն ի Սիպիր» գիրքը, որի հեղինակը, ի միջի այլոց, Աբովյանի ոգուն ևս խոսեցնում է գրքի վերջում, երբ խոսում են Սիրի արսորված բոլոր ազգի արսորականները: Պոլսում ապված այդ գիրքը ամբողջությամբ ուղղված է ցարական Ռուսաստանի դեմ: Մեզ հետաքրքրող շրջանի մասին հեղինակը հետևյալն է ասում. «Պարսիկն մեր կրոնին, մեր ստացվածքին, մեր կենաց թշնամին է ասացինք, հեռացանք իրմե և ինչպես կ'անեին մեր նախնիք Բյուզանդական կայսրության կողմն հակելով, նույնպես մենք արինք ռուսականի կողմը բռնելով: Սակայն սրա պահանջած զոհն ավելի ծանր է. մեր եկեղեցվո անկախություն կուղի գնել, հեղինակություն չնշել, ազգային բնառնական ներքին կյանքի սարքն ու կարգ, վարքն ու բարք փոփոխել, լեզուն արմատախիլ անել... և հայ անունը միաբարու-

Աբովյանի գործունեությունը անբաժան է քաղաքական մտքի այդ հոսանքից: Այն, ինչ նա առնալ Երևանում հինգ տարի ապրելով և առաջին անգամ Երևանյան հասանդի գյուղերը շրջելով, նրան պիտի բերեր այն մտքին, թե ինքը պարզ գործիք է եղել, երբ ակնկալել է քաղաքական սրուշ հեռանկար և յուր գրիչն իսպառս գրել այդ հեռանկարի համար: Աբովյանի ողջ առեկռթյունը, թե՛ «Աղասու գրքի» մեջ և թե՛ մյուս գործերում, ուղղված է Պարսկաստանի դեմ*: Մ. Վազներին նա տեղեկացնում է, որ Տաճկաստանի հայերը ավելի բարեկեցիկ վիճակ ունեն և կուլտուրապես առաջադեմ են: Յուր մի քանի առակներում, որոնց նյութը մշեցի համալսերի կյանքից է, նա ծաղրում է քաղաքացիներին և իր համակրանքը հայտնում «այն կողմից» եկած մարդկանց հանդեպ: Մեր կարծիքով՝ երբ Աբովյանը Բողենշտեդին վերջին նամակով գրել էր, «որ վճուկ է թողնել ուսու պետական ծառայությունը, Հայաստանի ներքին մասը գնալ և այնտեղ իր պապերի հետ երկրագործությամբ պարապել», — այդ խուլ արձագանք էր այն մտքերի, որոնք ուսական օրիննտացիայից երես դարձնողների և դեպի Տաճկաստանը նայողների գլխում զգուշ դառնում էին: «Հայաստանի ներսի մասը» միայն նշանակում էր Օսմանլուի Հայաստան¹⁸, որովհետև ուսական սահմաններում այդ անունը արդեն չէր հոլովվում: Հավանական է, որ ինքնուրույն կերպով Աբովյանը հանգում է այդ եզրակացություն: Եթե նույնիսկ նա տեղյակ լիներ, որ գոյություն ունեն այդպիսի ակնկալությամբ անձնավորություններ կամ խմբեր, դրանից դրությունը չի փոխվում: Փաստն այն է, որ հատկապես 1845-ի շուրջ նրա մեջ նորից է վարթնում «նոր տուն և նոր հայրենիք» գտնելու պա-

Ֆյան խմորի մեջ շաղախելը եվ որ ամեննն վտանգավորն է, արդի ուսն նախկին հույնի չի նմանիլ, սրտ զորություն անդիմադրելի է, և մոլեռանգությունն՝ անկողար, եթե հայոց ազգեն առաջ այս բարձրաստացու կազմին չի բեկանի, չի խորաակվի, վա՛յ է մեզ, գոցե հայն հողով ջրով անցնի: Իմ հույսս միայն Տաճկաստանի վրա էր...» («Շահենն ի Սիպիր», 1877, էջ 316): Հիշատակներ դարձյալ արեմառհայ մի վկայություն Աբովյանի անհայտացման մասին: «1848-ին, — գրում է Աբր. Ալվալյանը, — հանկարծ կ'անհետի, և կը լավի, թե ոչ ևս է խառատուր: Իր կենաց վերջին օրերն քաղաքական մթության մեջ կը մնան» (Աբր. Ալվալյան, Շար հայ կենսագրություն, հատ. II, էջ 84):

* Ավելորդ չի նշել, որ «Թուրքի աղչիկը» անունով երկի մեջ, որ գրել է ավելի ուշ, նա ավելի է մեղմում իր առեկռթյունը և ազգերի տարբերությունը բացատրում միայն կրոնով, որ սակայն անգոր է մարդկային այնպիսի զգացումի առաջ, որպիսին սերն է:

Հանջը: Բայց առայժմ անհիմն կլինի պնդել, թե իբր 1845 թվին նա կանխորոշել էր իր վիճակը:

Մի բան միայն պարզ է, որ այդ թվից անընդհատ դիմումներ է անում գիրեկցիային, որ իրեն ազատեն պաշտոնից, ցանկություն է հայտնում տեղափոխվել Թիֆլիս, Պետերբուրգ, Գերմանիա «կամ այլուր», միայն թե ազատվի երեանից: Այս մասին բազմաթիվ փաստաթղթեր կան: Սակայն այդ նրան չի հաջողվում: Մայրահեղ հուսահատությունից զրոգված՝ Աբովյանը 1848 թ. հունվարին երևում է Թիֆլիսում և այդ ինքնազուլի քայլի համար ստանում է գիրեկցիայից հանդիմանություն և հրաման՝ անմիջապես վերադառնալու երևան: Սակայն Աբովյանը հաջողեցնում է իր Թիֆլիս գնալու նպատակը: Նա խնդրում է, որ Ներսես Աշտարակեցին միջնորդի և իրեն կանչի պաշտոնավարելու Թիֆլիսի հայոց սեմինարիայում: Այն ժամանակ, երբ իր դիմումի համաձայն նա ազատվել էր երևանի գավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնից և մարտի 30-ին սկսել էր հանձնել զործերը, ապրիլի 2-ին հանկարծակի անհայտանում է:

Ո՞րն է այն առիթը, որ ցնցում է նրան և նույնիսկ այն ժամանակ, երբ կարող էր կատարել իր ցանկություններից մեկը՝ պաշտոնավարել հայկական դպրոցում,— հանկարծակի, գրսից ստացած մի անակրնկալ առիթ, խառնում է բոլոր առօրյա հաշիվները և մղում է վճռական հլքի՝ ազատվելու ստեղծված ծանր դրությունից, հյր նրա քաղաքական հուսախաբույթյան վրա բարդվում են բազմաթիվ անձնական զրգարախտություններ (հրդեհում են գիրքը¹¹⁹, մերժում են Ղազանի համալսարանում ամբիոն ստանալու դիմումը, խուլերան խանգարել էր Դորպատ գնալը, և նոր էր եկել Թիֆլիսից, խուլերային պահ էր գնացել մայրը, եղբայրը*, նյութական նեղ վիճակի մեջ էր, քնտանեկան կյանքը՝ անմխիթար, որովհետև էմիլյա կողմին շատ հեռու էր ամուսնուն հուզող խնդիրներից),— երբ լարված էին նրա հարաբերությունները տեղական ադմինիստրացիայի, առաջին հերթին՝ գավառապետ Նիկիֆոր

* 1847 թ. օգոստ. 17-ին յուր աշակերտ Գեորգ Ակիմյանի զրած նամակից. «Անիրաւ խօշերայն փշրեաց զամենայն յոյսս և զիտաւորութիւնս իմ. նրանի թէ այս միայն իցէր տարաբախտութիւն իմ և ամենայն... բարեկամաց իմոց: Ո՛չ մնաց աչք, որ ոչ սգայ այժմ զթանկագին կորուստ... ո՛չ մնաց սիրտ... որ չէ վարակեալ այժմ արեամբ և կսկծանօք... Ես կորուսի զմայր թանկագին, եղբայր սիրելի, ոչ ասեմ զբարեկամս և զազգականս բազումս...»¹²⁰:

Բլավատացիու հետ, երբ Դորպատի ստուգենտը տաելի լուսերական էր հայ կղերից շատերի համար, իսկ Երեանի սովորաբարները նրան համարում էին «մանգոտ» մարդ, համարյա կիսախեղագար*, երբ հին բարեկամը հեռվից զգուշացնում էր. „Halt das Maul, wenn du dich nicht verderben willst...“ **;

2

Հայաստանի պետարխիվում պահվում է Նիկողայ Առաջինի մանիֆեստի մի տպագիր օրինակը, 1848 թ. հեղափոխության մասին, որ, ինչպես հայտնի է, հեղափոխության լուրից սարսափած արքան գրել է մի շնչում: «Բռնկվելով նախ Ֆրանսիայում՝ խռովությունը և անիշխանությունը շուտով հաղորդվեց սահմանակից Գերմանիային և, ամենուրեք տարածվելով լրբությանը, աճելով ըստ չափի տերությունների գիշտություն, նրա ավերիչ հեղեղը վերջապես դիպավ և մեզ դաշնակից Ավստրիական իմպերիային և Պրուսական թագավորության: Արդ՝ այլևս չճանաչելով սահմանները, հանդգնությունը իր անմտությամբ սպառնում է և մեր, աստույց մեզ հանձնած Ռուսիային...», — գրում է Նիկողայը ***:

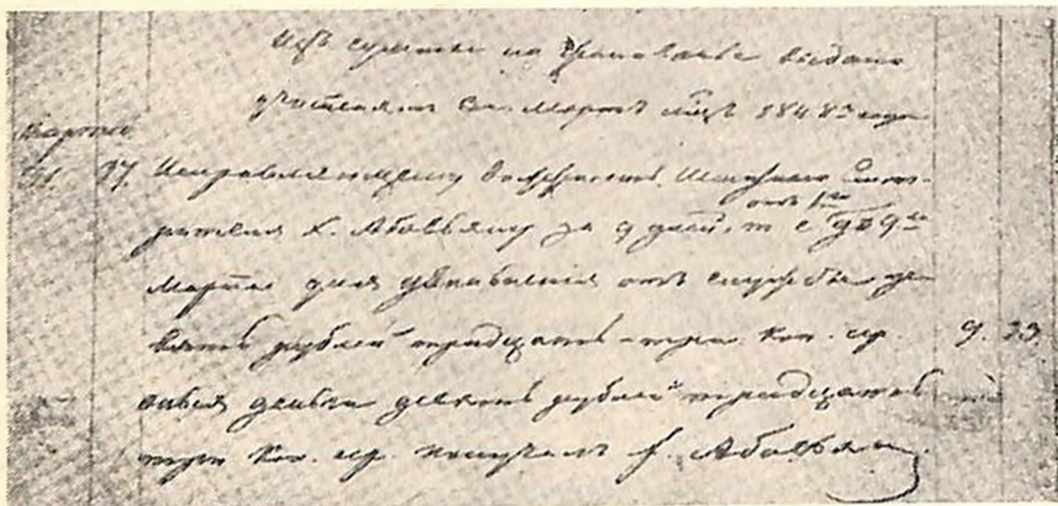
Մեզ համար կարևոր է միայն այն, որ դեռ 1848 թ. փետրվարին Ֆրանսիայում, ապա մարտին՝ հենց Գերմանիայում, բռնկված հեղափոխության մասին Նիկողայ Առաջինի մարտի 14-ի այս մանիֆեստը երևան է հասել¹²³: Միջանկյալ նկատենք, որ մինչև այժմ մենք չունենք

* 1847 թ. դեկտ. 27-ին Արովյանը մի պաշտոնական գրություն է ուղարկում Պետերբուրգի Մանկական հիվանդանոցի ղերկետորին, ի պատասխան վերջինիս շրջաբերականի՝ հիվանդանոցի համար նվիրատվություն հավաքելու մասին: Իր միջոցներից ուղարկելով 4 ռ. 50 կոպ., Արովյանը դառնացած զանգառովում է յուր շրջապատից. «Ձնայած իմ տեսչական պաշտոնին, — գրությունը վերջացնում է Արովյանը, — այս երկրում... ոչ միայն տեղացի ծագովրդից, որին և ես եմ պատկանում, այլև ուսական շինովնիկներից և իմ պաշտոնակիցներից ոչ մեկի դուրը չկարողացա շարժել այդ նպատակին որևէ բան տալու: Այդպես է այս երկրորդ և կշիւր դպրոցի դժբախտ տեսուչի, որի ձայնը ես նման դեպքերում չի ազդում իրեն հանձնված երեխաների ծնողների վրա» (տե՛ս Պետարխիվ, Երեանի գավ. դպրոցի գործերը, № 398)¹²¹:

** «Փակիր ունիդ, եթե չես ուզում փշանալ» (Ստ. Նադարյանի՝ Արովյանին գրած նամակից, «Մարձ», 1904, № 3)¹²²:

*** Պետարխիվ, Երեանի գավ. դատարանի գործերը, 1848 թ.:

որևէ ուսումնասիրություն, որ լուսաբաներ 1848 թ. հեղափոխության անխուսափելի արձագանքները, որ յուրահասուի ձևով լսվել է նրևանյան նահանգում, որտեղ, ինչպես նախնադասն էր ասում, «մեռելային դաշտի մեջ հաղիվ խլրտում էր առաքինությունը...»¹²⁴:

Խաչ. Արուվյանի վերջին ստորագրությունը անհայտացումից առաջ

Այդ հարցով մենք չենք զբաղվել: Ստորև բերված մինչև այժմ անհայտ տեղեկությունները օժանդակել են մեզ հասկանալու 1848 թվի հեղափոխության արձագանքները նախկին նրևանյան նահանգում, և այդ՝ դարձյալ Արուվյանի անհայտացման կապակցությամբ, որովհետև, մեր համոզմամբ, այն արտաքին առիթը, որ հանկարծ նրան դրդեց անհայտանալու, հեղափոխության լուրն էր, որ կարող էր նա իմանալ պերմանացի յուր բարեկամներից և կամ մի այլ ճանապարհով: Անհիմն չէ ենթադրել, որ այն «նեմեցի գիրը»¹²⁵, որտեղ Արուվյանին խորհուրդ է տրվում «գլխի ճարը տեսնել», մութ ակնարկ է հեղափոխության լուրի մասին*: Առաջադրելով Արուվյանի անհայտացման այս վերսիան՝ մենք

* Արուվյանի պերմանացի բարեկամներից Մորից Վադների մասին կա տեղեկություններ 1848 թ. հեղափոխության կապակցությամբ: Իր ճանապարհորդության գրքի առաջաբանում Վադները հեղափոխության պարտության պատճառներն է վերլուծում՝ մեղադրելով երկու «ծալրահեղ» կուսակցություններին: Արուվյանի ընդհանուր աշխարհայացքին չափազանց համապատասխան է, այդ գնահատականը¹²⁶: Տեղն է հիշատակել, որ Արուվ-

հարկ ենք համարում հայտնել, որ այդ անհրաժեշտաբար ոչ մի կապ չունի հեղափոխությանը մասնակցած որևէ կազմակերպության աշխատհայացքի համոզված հետևորդ լինելու հետ, այսինքն՝ հեղափոխության լուրը միայն առիթ էր, արտաքին հարված, որ նրան տեղից շարժեց այնպիսի նպատակով, որ անմիջական ոչ մի կապ չունեն 1848 թվի հեղափոխության հետ։ Մեր վերսիսան կորակացությունն է մինչև այժմ արած մեր դիտողությունների և բերած փաստերի։ Այնպես որ, չունենք անառարկելի նոր ապացույց, որի ներկայությունն ինքնին արդեն կբացասեր կռահելու անհրաժեշտությունը։

Այժմ տանք այն տեղեկությունները, որոնք կօժանդակեն պատկերացնելու 1848 թվի իրադարձությունները նախկին Երևանյան և հարևան գավառներում։ Անդրկովկասի իշխանությունը ձեռք է առնում մի շարք միջոցներ՝ ամենից առաջ սահմանների հսկողությունն ու ժեղացնելու։ Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետը մարտի 2-ին գաղտնի հրամանագրում է Երևանի գավառապետին՝ միջոցներ ձեռք առնել արգիլելու Պարսկաստանից և Տաճկաստանից եկող կրոնական քարոզիչների մուտքը. «Բարձրագույնս հրամայվում է իսպառ արգիլել մուտքը բոլոր հոգևոր անձանց, ովքեր էլ լինեն, նույնիսկ ուսումնասիրող, եթե հոգևոր կոչումը ստացել են արտասահմանում»*։ Նույն հրահանգը կատակորիկ կերպով արգիլում է մուտքն այն անձանց, որոնք ուղում են Դաղստան գնալ։ Իսկ հայտնի է, որ այդ, ինչպես և հետագա տարիները, Դաղստանում Շամիլի ապստամբությունն էր։ Ապրիլի 22-ին Երևանի գավառապետ Բլավատցկին Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետին «հույժ գաղտնի» ղեկուցագիր է ուղարկում այն մասին, թե ինքը սահմանազլխին նոր պահակախումբ է կարգել¹²⁷։ Իսկ Սուրմալուի գասեդատելը հուլիսի 16-ին այսպիսի «պուրլիկացիա» է տալիս հայերեն և ռուսերեն. «Մեզ լուր եկավ, որ կառույցների վրա կրակ են վառում. սաստիկ հրամայեմ, որ մյուս անգամ չի համարձակվեն կրակ կամ ճրագ վառել»։

յանին մեղանում «հայրախյան մատերիալիստ» համարեցին։ Այդ պարզ անտեղյակություն է, որ կարող է առաջանալ կա՛մ Հոլրախին և կա՛մ Արովյանին չճանաչելուց, ավելի շուտ, երկուսին միասին։

* Պետարխով, Երևանի նահանգ. վարչ. գործերը, № 1—30։

եմ աշտպես՝ սահմանամերձ շրջանները պիտի խափարի մեջ մնա-
լին¹²⁸։ Բայց հետաքրքիր է նույն զասեղատելի մի գաղտնի զեկուցումը
երեւանի գավառապետին, որից տեղեկանում ենք, որ գյուղացիները
պատրաստվում էին Կովկասի փոխարքային բողոքելու մյուլբադարնե-
րից, վերջիններիս բռնությունների և ճնշումների դեմ։ Զասեղատելը
գաղտնի նախապատրաստում է գավառապետին և գրում. «Ճնշումներ
չկան, այլ իրոք մյուլբադարները նրանց արձակման վկայական չեն
տալիս։ Ուստի նրանց խնդիրը հարգելու արժանի չի, և հարկավոր է
բնակիչներին այդ դիմումների համար տուգանել...»*։

Ուրեմն՝ միայն դիմումի ցանկության համար առաջարկվում էր
տուգանել։ Իսկ ինչպե՞ս կվարվեր այդ գասեղատելը, եթե մյուլբադա-
րի գյուղացին ուղարկեր բողոքը։

Ինչպե՞ս էին պատասխանում գյուղացիները այդ խստություննե-
րին, որ ինքնին կասկածելի են, եթե ենթադրենք, որ իմացել էին դր-
սում կատարվող դեպքերի լուրը։ Մասնաշաղկապ խռովությունների մա-
սին նյութեր առաջծմ չի հայտնաբերված, սակայն այդ դեռ ապացույց
չի, որ այդպիսիք չեն եղել։ Պետարխիվում եղած տեղեկությունները
հիշատակում են 1848 թվի եկեղեցիների կողոպուտը, որ շատ վայրե-
քում է լինում։ 1848 թ. սեպտ. 12-ին անհայտ մարդիկ քանդում են
Զինդավարի և Կողբի կամուրջները։ Ոստիկանությունն արձանագրում
է կողոպուտի և սպանությունների ավելի շատ դեպքեր։ Առհասարակ
եղած գրությունները մատնում են ժամանակի անհանգստությունը։
Մայիսի 12-ին երեւանի գավ. գատախազը հրահանգում է անմիջապես
բոլոր հիմնարկների կանխիկ դրամների ավելցուկը պահել միայն ար-
քունի գանձարանում։ Այժմ արձանագրենք, որ այս հրամանագրից հե-
տո հասկանալի է, թե ինչո՞ւ մայիսի 17-ին, ինչպես յուր տեղը գրել
ենք, ոստիկանապետ Մորոխովեցը, որը դեռ ապրիլին ստուգել էր զրա-
քոցի գանձարկղը, նորից է հարցնում, թե արդյոք Աբովյանը չի՞ վատ-
նել արքունի դումար։ Ինչպես գատախազի հրահանգը, որի հիմքը ար-
դարադատության մինիստրության հրամանն էր, նույնպես և ոստիկա-
նապետի գրությունը արդյունք էին վտանգից զգաստացած աշաղթու-
թյան։ Իսկ ոստիկանապետը, որ Բլավատցկու մտերիմ գործակիցն էր և

* Պետարխիվ, էջմ. ոստ. վարչության գործերը, № 8։

նրա հետ միասին Աբովյանի հակառակորդը¹²⁹, առիթ չէր փախցնի մի ավելորդ անգամ կարթը քցելու՝ գուցե թե մի կասկած հիմնավորեր:

Սակայն 1848 թվի գարնանը և, նրանից հետո, համարյա մինչև տարվա վերջը տեղի ունեցող դեպքերի մեջ նշանակալիցը բազմաթիվ փախուստներն են, ուսական սահմանն անցնելը դեպի Տաճկաստան, դեպի Օսմանլու: Փախչում են առանձին անհատներ, խմբեր, նույնիսկ գյուղեր, փախչում են հայերը և թուրքերը, հաճախ միասին, և իրենց հետ տանում են ստացվածքը, անասունները:

Նրեանում 1848 թ. դեկտեմբերի 22-ին քննում են Շորագյալի Իլ-խիյաբի գյուղի բնակիչների գործը: Նրանցից մի քանի հոգու բերդ են նստեցնում նրա համար, որ ամբողջ գյուղով փորձել են սահմանն անցնել դեպի Ղարս և, նույնիսկ, կաշառել են սահմանապահներին*: Օրգովում բռնում են 7 տնտեսությունների, օգոստոսի 21-ին Սարգարապատի շրջանից—14 տնտեսություն, ապա նորից—6 տնտեսություն, հունիսին—մի անգամ 15 տնտեսություն, ապա՝ 7: Զոռի պոստում բռնովում է 3 տնտեսություն, իրենց անասուններով, և ալսպիսի բազմաթիվ դեպքեր: Իհարկե, արձանագրված են միայն այն դեպքերը, երբ պահակները կարողացել են բռնել: Դժվար է ասել, թե որքան են եղել նրանք, որոնք ապահով անցել են սահմանը, մանավանդ, երբ տեղափոխությունը կատարում էին Արարատի բրդերը, որոնք 1848 թվին մի քանի անգամ հարձակվում և բշտում են սահմանապահ կռակներին մինչև Արարս:

Ոչ մի դժվարություն չկար Արաքսն անցնելու և՛ Աբովյանի համար հսկողության այն պայմաններում, երբ Զանգիբասարից 14 սալ խոտ գաղտնի տանում են «արտասահման», ինչպես հաղորդում են գավառապետին: Աբովյանը եղել էր այն կողմերը, դիտեր քրդերին: Բայց մենք առայժմ չենք պնդում, թե նա հաջողությամբ անցել է սահմանը: Այդ մասին առայժմ չկան ստուգված փաստեր, որոնք հաստատեին

* Դրանից մի քանի տարի առաջ Ալեքսանդր Բաղդասարյանը գյուղերի վիճակը աշպետ է նկարագրում գավառի պետհոգույթների տեսուչը. «Նրանք շատ քիչ վարելահող ունեն, այն է՝ ամենապատվավոր և հարուստ գյուղացիները ունեն 10-ից մինչև 15 դես. վարելահող, իսկ ամենաչքավորը՝ մեկից մինչև 2,5 դես.: Դրա պատճառով էլ շատերը ընտանիքով անցել են արտասահման, իսկ մյուսները ինքնազուլս տեղափոխվել են ուրիշ վայրեր»:

նրա հաջողութեամբ սահմանն անցնելը: Հետագա ուսումնասիրութեան խնդիր է՝ եղած աղոտ հետքերով պարզել Աբովյանի վախճանը սահմանից այն կողմը, հաղթահարելով չափազանց մեծ դժվարություններ:

Ինչո՞ւ նա ուրիշ ուղղութեամբ շանցավ,— կարող են հարցնել: Որովհետեւ չկար այդպիսի ուրիշ ճանապարհ¹³⁰, նա հենց խոլերայի պատճառով չէր կարող նույնիսկ Ռուսաստան անցնել, եթէ չսենք, որ այդ ճանապարհի վրա էր Թիֆլիսը, որտեղ նա կանչված էր պաշտոնի: Ո՞ր էր գնում, Գերմանիա՞, թե՞ «Հայաստանի ներսը», դժվար է գուշակել, սակայն երբ հանկարծ մարտի 31-ից հետո այլևս գործերը չի հանձնում և տանից դուրս չի գալիս, պետք է ենթադրել, որ նա ստացել էր հեղափոխութեան լուրը՝ այն «նեմեցի պիրը», և որոշել էր հեռանալ ուստական սահմաններից:

Աբովյանը մոտ երեք օր սենյակից դուրս չի՞ եկել, շուրերը չի՞ հանել, մտածել է, գրել և ծխել իր երկար շիբուխը,— այսպես են նկարագրում նրա վերջին օրերը թե՛ տնեցիները և թե՛ պաշտոնական հաղորդագրութեանը¹³¹: Այդ օրերին նա հենց քննում էր աղատվելու ելքը, որ միանգամայն անակնկալ եկել էր հեղափոխութեան լուրի հետ: Գրո՞ւմ էր նա և ի՞նչ էր գրում, թե՞ քրքրում էր իր բոլոր գրածները, այն, ինչ պիտի թողներ, և ոչնչացնում էր վանաղան վտանգավոր գրութեաներ և նամակներ, ենթադրելով որ անհայտացումից հետո Նիկիֆոր Բլավատցկին խուզարկել կառ իր բնակարանը¹³², երբեք այլևս հնարավոր չի լինի որոշել: Միայն պարզ է, որ Դորպատի ստուգենտը երեք օր ու պիշեր հաղար անգամ քննել է իր անցած ճանապարհը, այն, ինչ որ սպասում էր իրեն, և միշտ էլ հանգել մի հուսահատ եղբակացութեան, որ հարկավոր է բոլորը թողնել և, անակնկալ առիթից օգտվելով, գտնել «նոր տուն և նոր հայրենիք», որի համար պետք էր թողնել Թիֆլիսը, տունը, դպրոցի կիսատ գործերը, որովհետեւ, միևնույնն է, այնտեղից երբեք նա հեռ չպիտի դառնար, և իր թշնամիներից ոչ մեկի ձեռքերը այնքան երկար չէին՝ մինչև այնտեղ նրան հասնելու:

Նիկիֆոր Բլավատցկին նրան շատ է որոնել: Աբովյանի խորհրդավոր անհայտացումից հետո նա անընդհատ հետախուզումներ է անում: Կարելի է ենթադրել, որ հենց Բլավատցկին կապում էր նրա անհայտացումը քաղաքական այդ իրադարձությունների հետ և ուղում էր որևէ ապացույց՝ վերադաս մարմինների առաջ բարձրացնելու իրեն և խաղաղ չախջախելու իր հակառակորդին, որը նրանից շարունակ գանգատներ,

էր ուղարկում¹³³։ Բլավատցկին ո՛չ միայն դատախազին և բժշկին ուղարկում է Խորվիրապի մոտ գտնված դիակի զննության, այլև իր ամառային ռեզիդենցիայից՝ Դարաշիշակից, Սուրմալվի և Զանգիբասարի պատեղատեղիներին ուղարկում է «կարևոր» և «հույժ կարևոր» գրություններ և պահանջում է տեղեկացնել, թե այն ի՞նչ «անհայտ մարդու մեռած դիակ է, որ լողում է Արաքսի վրա...»¹³⁴։ Հաղիվ թե այդքան շտապեցներ դորժը, եթե չկասկածեր, որ անհայտ մարդը կարող է Աբովյանը լինել։

Մեզ այս կարծիքին է բերում և այն, որ, ինչպես ցույց են տալիս հենց նույն 1848 թվականի փախչողների գործերը, ցարական ազմինիստրացիայի պաշտոնական գրագրությունների մեջ «անհայտ բացակայող» կամ «անհայտ բացակայության մեջ գտնվող» են կոչվում նրանք, որոնց մասին հաստատ տեղեկություն ունեն, թե անվտանգ անցել են սահմանը և ապրում են ռուսական իմպերիայի սահմաններից դուրս։ Իսկ մենք տեսանք, որ մինչև վերջ, պաշտոնական թղթերում, Աբովյանին համարում էին «անհայտ բացակայող»...¹³⁵։

Ինչպե՞ս կարելի է բացատրել Աբովյանի մի սապոգի գտնելը Խորվիրապի մոտ, եթե ընդունենք, որ Աբովյանը անցել է սահմանը։ Մեր կարծիքով՝ ինքը Աբովյանը կարող էր այս ամփին թողած լինել սապոգները, որ հեշտ անցնի Արաքսը (Աբովյանը շատ վարժ լողում էր), և այդ դիտակցաբար, որպեսզի կոբցնի հետքը¹³⁶։ Գտնեն սապոգները և ենթադրեն, թե խեղդվել է ջրում, և այլևս չփնտրեն։

Է

Ամփոփելով մեր դիտողությունները՝ թե՛ նոր և թե՛ մինչև այժմ հայտնի նյութերի հիման վրա, խաչ. Աբովյանի «անհայտ բացակայման» առեղծվածը մեկնում ենք հետևյալ կերպ։

1843 թ. աշնանը Երևան տեղափոխվելով՝ անձնական շփումների և բազմաթիվ ճանապարհորդությունների հետևանքով նա գալիս է այն համոզման, որ ցարական ռեժիմը «հայոց ազգի», այսինքն՝ Նախկին «Հայկական մարզի» գյուղացիության համար ակնկալած բարիքների փոխարեն բերեց կնուտ և աղքատություն¹³⁷։ Միայն նրա «պատմական շարադրության»՝ «Վերք Հայաստանի» ձեռագիր էջերն էին վկայում նահապետական Քանաքեռի երբեմնի գոյությունը։ Ասպարեզը ո՛չ

միայն պրիստավների և «գոտեպատեկներին» շահատակությունների համար էր բաց, այլև վաճառականների, սովդաքյարների, պատեհադամական կապալաներով արագ հարստացած փոքրաթիվ խափի համար, որին հասարակության խոնարհ խավը՝ աղքատացման ուղին բռնած գյուղացիները և արհեստավորները, անվանում էին «պախողորի աղա պարոն», այսինքն՝ ղինվորական արշավանքների բնթացքում հարստացած պարոններ։ Եվ Դորպատից վերադառնալուց հետո, ինչպես մենք տեսանք, մինչև վերջ, Աբովյանը ներհակ է մնում այս խավին և նրա քաղաքական ձգտումներին²։

Էջմիածնի նախկին «խոնարհ պիրր» տարիների բնթացքում փոխում է իր համոզումները նաև Էջմիածնի և նրա ղեկավարի՝ Ներսես Աշտարակցու հանդեպ։ Երիտասարդության տարիների ջերմ հավատը, որ հնարավոր է Էջմիածնի վերակազման ճանապարհով ստեղծել լուսավորության կենտրոն, վերջին տարիները տեղի է տալիս խոր առեւելության, և 1845 թվի սե հուսահատության փորձից հետո, երբ աշխարհից հեռանալու և վաճառքը քաշվելու նրա գիմումը մերժվում է, Աբովյանը երես է դարձնում և՛ իր նախկին քաղաքական մեծարանքի առարկա Ներսես կաթողիկոսից, և՛, առհասարակ, Էջմիածնից¹³⁹։ Օտար ճանապարհորդներից շատերն են վկայել այն բարոյական հալածանքը, որ բաղձաթիվ անգամ կրել է Աբովյանը Էջմիածնից և նրա վանականներից։ «Աբովյանն ասաց ինձ և Ռոսկովշենկոյին¹⁴⁰, — գրում է Ֆր. Բոդենշտեդը, — երբ նա մեզ ղեպի էջմիածին էր ուղեկցում, թե կարժեք նրա գլխին սառը ջուր էին մաղում, երբ նա ոտը էր դնում հին պարիսպներից ներս... Այսպես մեծացավ նա լացի, աղոթքի և պահքի մեջ, մի

* Մինչև Անդրկովկաս վերադառնալը, Աբովյանը, քանի չէր ճանաչում «մուրառ մանեթի» մարդկանց, աղոտ հույս ուներ, որ նրանք ևս կմասնակցեն «ազգաշեն հայրենասիրությանը»։ 1832 թ. ոմն Ֆահրադ Բաղալյանի մասին հորինած ստանալորի տակ նա գրել է. «Աղքատություն, աղքատություն, որ մեր պառլաման հայերից հաղարավորներին վերջին հուսահատության մեջ քցելով՝ տանջում ու մաշում է։ Բայց երբ կբացվի էն արշալույսը, որ մեր ազգի հարուստները հոգս կբաշեն իր մերձավորների ու խեղճների արտասուքները սրբելու Երանի՛ էն ժամանակին, երանի՛ նրան, ով որ ժամանակակից ու մասնակից կլին էսպես ազգաշեն հայրենասիրությանը» (տե՛ս «Կուռնկ հայոց աշխարհին», 1861, № 7, էջ 538)¹³⁸։ Այսպիսի «արշալույս» երբեք չբացվեց։ Մենք տեսանք, թե վերադարձի առաջին օրը ինչպես էր նա գանգատվում «վաճառականության դառն հոգուց»։

վայրենի, ամեն ազնիվ բանի համար բխացած, անբնական հեշտությանց մեջ ապականված շրջապատում»¹⁴¹: Ներսեսը նրան սառն է ընդունում և իր վերադարձից հետո, երևանում, 1846 թվին¹⁴²: Նա չի կատարում իր խոստումը՝ Աբովյանի շնորհալի աշակերտներից մի քանիսին ուղարկելու Ռուսաստան և Եվրոպա սովորելու: Կաթողիկոսը լքատարում է նրան գոհճիկ կերպով, և հուսահատ ուսուցիչն արցունքն աչքերին դիմում է աշակերտներին. «Այսուհետև ուսեերեն, տղայք, ինքներդ պիտի ձեզ համար ճանապարհ բանաք...»¹⁴³:

Մինչև այժմ անհայտ է, թե ի՞նչն էր պատճառը Աբովյանի տնային բանտարկության, որին ենթարկվել էր Կովկասի փոխարքայի 1846 թվի հունիսի 22-ի հրամանով¹⁴⁴, և որը կապված էր Ներսես Կաթողիկոսի երևան մտնելու տոթիվ կազմակերպած ընդունելության հետ*: Այս մասին դրած իր բողոքագրում Աբովյանն իրեն մեղավոր չի ճանաչում և ակնարկում է, որ զավառական ազմինիստրացիայի և իր միջև եղած «անախորժությունների» հետևանքն է նրա տնային կալանքը:

* Կարևոր ենք համարում ճշտել մի հարց ևս, որ վերաբերում է Խաչ. Աբովյանի և Ներսես Աշտարակցու փոխհարաբերության: 1848 թվի հունվարին նա տեսակցում է Թիֆլիսում կաթողիկոսի հետ, և, ինչպես Աբովյանն է գրել, Ներսեսը նրան հրավիրում է սեմինարիայում պաշտոնավարելու: Երևանի գավառապետի գործերից հայտնի է, որ կաթողիկոսը 1848 թվի փետրվարի 11-ին, այսինքն՝ Աբովյանի անհայտանալուց ամիս ու կես անոց, մի գաղտնի գրություն է ուղարկում Աբովյանին 111-րդ նոմերով, որ և հանձնում են Աբովյանին նույն թվի մարտի 11-ին: Մեզ չհաջողվեց գտնել Ներսես Աշտարակցու № 111 գրության պատճենը, որ, ինչպես երևում է նրա օրագրից, մուծված է եղել Ներսեսի այտպես կոչված «սեղ գավթարի», այսինքն՝ գաղտնի գրությունների մատյանում, որպիսին կոչված էր Որովհետև կաթողիկոսի գրության համաձայն, Անդրկով. գաղտնիքների դիրեկցիան Աբովյանին ազատել էր Երևանի գավ. գաղտնի տեսչի պաշտոնից, մենք ենթադրում ենք, որ իր գաղտնի գրությամբ Ներսես Կաթողիկոսը Աբովյանին հայտնում էր մի այնպիսի լուր, որ անկարելի էր դարձնում Աբովյանի Թիֆլիս վերադառնալը, Ներսիսյան սեմինարիայում պաշտոնավարելու Հայտնի է, որ այդ տարին սեմինարիան խոլերայի պատճառով չորացվեց, այնինչ Աբովյանն արդեն Երևանի գավ. գաղտնի տեսչի պաշտոնից արձակված էր դեռ մարտի 6-ին: Ուրեմն՝ իրականում կաթողիկոսի հրավերը ո՛չ թե բարեկամից նրա վիճակը, այլ զրկեց միակ պաշտոնից: Այտպես լինելով հանդերձ, Ներսեսի № 111 գաղտնի գրությամբ Աբովյանին չի սպառնում իր հույժ հետաքրքրությունը, մանավանդ որ, ինչպես նշեցինք, այդ գրությամբ Աբովյանը ստացել է մարտի 11-ին կամ մի քանի օր հետո, այսինքն՝ անհայտանալուց շուրջ երկու շաբաթ¹⁴⁵:

Դեռ Թիֆլիսում, Աբովյանը չի կարողանում լեզու գտնել ուսւ պաշտոնյաների և, առհասարակ, իշխանավորների հետ: Նոր տեղեկություններ կան, որ Թիֆլիսում նրան ծեծում են երեք ուսւ պաշտոնյա, և քաղաքի ոստիկանությունը գործին ընթացք չի տալիս¹⁴⁶: Թիֆլիսից հեռանալը ինքը՝ Աբովյանը, հետևյալ կերպ է բացատրում. «Աստի և նախանձ՝ չարակամութիւն իմոցս պաշտօնակցաց զրկեալ զիս բռնի յորդեգրաց իմոց՝ պատճառ եղին ինձ թողուլ զՏփլիսս և հեռանալ»¹⁴⁷, երևան տեղափոխվելուց հետո նրա հարաբերությունները համարյա հենց սկզբից լարվում են գաղառապետ Բլավատցկու, ոստիկանապետ Մորոխովեցի և մյուս, ավելի ստորագաս պաշտոնյաների հետ, որոնք նրա շուրջը ստեղծում են կասկածամտության, մանր ինտրիգների և բամբասանքների մթնոլորտ: Մի գնդապետ Տուրչանինով, որ ի պաշտոնէ պարտավոր էր պետական դպրոցի նորոգումը ղեկավարել, ո՛չ միայն մերժում է այդ, այլև ծանր վիրավորանք հասցնում Աբովյանին: «Հաճախ,— գրում է այդ մասին Աբովյանը 1846 թվի նոյեմբերի 16-ին,— ես արցունքն աչքերիս խնդրել եմ գնդապետ Տուրչանինովին՝ ինձ որե՛կ աջակցություն ցույց տալ և իբրեւ պատասխան ստացել եմ ինձ համար ամենաստորացուցիչ խոսքեր»¹⁴⁸: Դիրեկտոր Կուլժինսկին ջնջում է որոշ հատվածներ նրա ճառից, որ պիտի արտասաներ դպրոցական տարին փակելուց. «...Մի քանիսն այս չեն հասկանա,— ջրնջած պարբերությունների դիմաց լուսանցքում գրել է դիրեկտորը,— իսկ նրանք, որոնք հասկանան, կարող են վիրավորվել. ուստի խնդրում եմ այս բոլորը դուրս ձգել»:

Ի՞նչ պարբերություններ էին վտանգավոր.— ահա՛ նրանցից մեկը. «Ձեզանից շատերը,— գրել է Աբովյանը,— համոզված են, որ դիտությունները և, մանավանդ, ուսերենը մեր հայրենիքում ղեռ խորթ առարկաներ են»: Այս խոսքերը նա պիտի ասեր հանդիսականներին, որոնց թվում և գաղառապետ Բլավատցկուն, ոստիկանապետ Մորոխովեցին, Տուրչանինովին և մնացած ուսւ շինովնիկներին, որոնք մի անգամ արդեն, շատ վայրենի ցուցարարությամբ՝ ընդհատել էին Աբովյանի ճառը, դարձյալ դպրոցական հանդեսում¹⁴⁹: Եվ ճիշտ է Բոդենշտեյդը, երբ այս կապակցությամբ գրում է Աբովյանի մասին. «Այսպիսի մարդիկ առավել եւս արժանի են հանրային գնահատության, որ նրանց ջանքերը Ռուսաստանի կողմից քստ ամենայնի կասեցվում են: Ռուս կառավարությունը ո՛չ ընդունակություն ունի, ո՛չ էլ կամք՝ մի ժողո-

վերդի մտավոր պահանջներին ընդառաջ երթալու: Թե՛ Եվրոպայում և թե՛ Ասիայում նա մեկ կես նպատակի է ձգտում,— կամազուրկ ստրուկների դարձնել իր հպատակներին»^{*}:

Դպրոցական ասպարիզում ևս ձախողանքի է հանդիպում Աբովյանը: Նրա պաշարը նոր լեզվի և գասալանդման նոր ձևերի համար դեմ է առնում մի անանցանկի պատենշի: Էջմիածնից մինչև Գիտունների ձեմարանը արգելք են հանդիսանում նրա ռեֆորմներին: Հիշեցինք, որ Կարապետ եպիսկոպոսը կրակի է մատնում նրա անդրանիկ գասագիրքը՝ «Նախաշավիղը»: Ստ. Նազարյանը 1845 թվին Աբովյանին նոր հայերենի մասին գրում է. «Ձեմարանն Ս. Պետրբուրգայ միշտ ընդդեմ յարից է քնդ և ինձ, և աշս՝ բնական իմն. լեզու հայոց ոչ կարօտի վերստին նորոգութեան: Ընդ է՞ր՝ ասեն՝ թողուլ զականաւոր լեզու նախահարց և զհետ լինել յարուցանել և յօրինել զպրական¹⁵¹ զսամիկ լեզու ժողովրդեան, միով բանիւ՝ ընդ է՞ր բանալ զաշս ժողովրդեան, ի տեսանել՝ զոր պարտական էր տեսանել»: Եվ Նազարյանը տեղեկացնում է, որ «Հայկազյան օրագրության», աշսինքն՝ ամսագրի միջոցով «կամիւմ ամբարտակ իմն յարուցանել ընդդեմ խուռն յորձանաց մերոյս կորստեան և բանագատել զմերայինս ճանաչող լինել անձանց և խեղամտիկ կարեոր խնդրոյ մերոյս ժամանակի»^{**}:

Այսպես ուրեմն. իր կյանքի վերջին շրջանում նա մեկը մյուսի հետևից կորցնում է բոլոր կապերը, խորտակվում են բոլոր կապանքերը: Գյուղը ակնկալած ազատությունը չստացավ, վաճառականներն ավելի վայրագ սկսեցին գոփել, սարդարի և ֆարբաշի փոխարեն ժողովրդի վրին նստել էր մի դաժան աղմինիւտրացիա, որ Ռուսաստանի խորքերից քշվում էր ծայրամասերը, և որի կամայականությանը չափ ու սահման չկար: «Օրհնյալ ուս» եղան նիկուլայ Առաջինի սատրապները և գրաֆ Բենկենդորֆի ժանդարմերիան: Նա ընդմիշտ երես դարձրեց էջմիածնից, խորտակվեցին բոլոր ծրագրերը՝ նոր լեզու և նոր դպրոց ստեղծելու: Այս անանձնական հուսախաբությանն ավելացավ անձնական. ընտանեկան կյանքի խորթությունն ու սառնությունը: Նրա վրա ծանրացավ մի վարհուրելի հուսահատություն, որի նկարագիրն արել է հենց ինքը հետևյալ հատվածում.

^{*} Ձր. Բ ո գ ե ն շ տ ե գ, Կովկասյան ժողովուրդներ, էջ 157-150.

^{**} Տե՛ս «Մուրճ», 1904, № 3, էջ 125:

«Ար լսում էի, թե մեկ մարդի պատիժ տվին յա բանար բցեցին, որ ասում էին, թե Ռուսաստանիցը մեծ մարդ ա էկել, որ մեր երկրի ահ-վալն քննի, իմանա, որ կուսակալիցը, յա նախարարիցը (մինիստրի-ցը) մեկ թուզթ էր գալիս, որ կառավարությունիցը (գիրեկցիիցը) սառ-րոժը գիրքը կոնստակին աշքիս չէ՛ր երևում, էնպես էի սարսափում, կարծում, թե էս ա, իմ վերջի օրը հասել, քոտաւցել ա, իմ արած շա-րությունը լիս քնկել, Պետերբուրգ, Մոսկով, Քիֆլիզ ինձանից զանգա-տով լցվել են, իմ բարեկամքը ինձանից ձեռք վերցրել, իմ թշնամիքը ինձ մատնել, ինձ պետք է տանին, սաղ-սաղ թաղեն յա կախ տան... Ինձ պահողը հենց էս էր, որ ասում էի, թե մարումդ գրել ես ազգին պետքը դաս, մեկ անուն թողաս, կմեռնես, մեկ վրեկ կանգնող, սղորմի տվող էլ չի՛ քլիլ: Ապրիր, որ ասածդ անես, մութազդ առնես: Է՛ս, է՛ս էր ինձ ամեն դժոխքից, պատուհասից ազատում, հսկիս եղ բերում, թե չէ Քուռը վաղուց կրկնը իմ գերեզմանը»²:

Սակայն ո՛չ Քուռը եղավ գերեզմանը, ո՛չ Զանգուն: Այդ բոլոր զառ-նությունները նրան արգեն բերել էին այն հաստատ համոզման, որ հար-կավոր է հեռանալ Անդրկովկասից, առհասարակ՝ Ռուսաստանից: Այս իմաստով նա թերվում էր զեպի այն խմբակը, որ գժոհ էր թե՛ Ռու-սաստանի վերաբերմունքից և թե՛ Ներսեսի քաղաքականությունից, իբրև առաջինի հլու հնազանդ գործիրը: Այդ խմբակի մեջ կային և՛ հոգեորականներ, և՛ աշխարհականներ, որոնցից ոմանք գաղտնի անց-նում էին Արեմուտը, հեռու Ներսեսից և ուսական արքաների արյունոտ շողափուկներից: Արովյանն էլ նույն ուղին է բռնում և, անկասկած, 1848 թվի հեղափոխության համբավն առնելով՝ մի հանգամանք, որ բա-լորովին պատահամաժը զուգադիպեց զպրոցի հանձնման գործին և նրա պաշտոնից ազատ արձակվելուն:

² Տե՛ս ես ա չ. Ար ո վ յ ա ն, Անտիպ երկիր, Քիֆլիս, 1904, էջ 8152: Անրնական վախ-ճան ունենալու անհանգիստ կասկածը երևում է ո՛չ միայն Արովյանի այս, ինչպես և «Վերք Հայաստանի» ծանոթ հատվածից, այլև նրա «Փվտանա» վիպակից, որի հերոսուհին՝ Օվսանան, «միտք արեց, որ Հայաստան անապատներ, վանքեր շատ կան, կէրթա, նրանց մեկի միջումը իր դասն օրը կտա ու աշխարհի խոտվությունիցն ու զամաղալիցն ան-կաջը զինջ՝ իր օրն անց կկացնի»: Նույնպես «Կորչելը» է ուզում Օվսանայի սիրահարը՝ Վանոն. «Գլուխս պետք է առնեմ, կորչեմ, ընկնիմ սարեհար, բարեբար, կերթամ մեկ կորած աշխարք, արինս վեր կածեմ, որ ինձ հարամ ա եստուց զենը. զոշաղությունով, քաջությունով էլ ա կմեռնեմ...» (տե՛ս «Կուսնեկ հայոց աշխարհին», 1861, № 5, էջ 675) 153:

Այսպիսով՝ Աբովյանն ինքը ապրիլի 2-ի լուսաբացին կամ գիշերը գիտակցարար է, տնից հեռացել, մաքում վճռած լինելով ո՞չ թե ինքնասպանություն, այլ փախուստ այն միջավայրից, որտեղ այլևս ոչ մի կռվան չունեիր և որտեղից նա «հույս չունեիր երբեք կենդանի դուրս գալու»*, եթե հեղափոխության լուրը կայծակի նման չճեղքեր շրջապատի խավարը և շիտուածնար ազատություն:

* Տե՛ս Աբովյանի 1845 թ. հունվ. 12-ի գրությունը Անդր. զպրոցների գիրեկատորին: Պետտրիսիվ. Խրեանի գավ. զպրոցի գործերը, № 354154:

ՋՈՆԱԹԱՆ ՍՎԻՖՏԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳԻՐՔԸ

1

Դժվար է գրել Ջոնաթան Սվիֆտի կյանքը: Այդ ո՛չ միայն նրա համար, որ չի կարելի բազմաթիվ ուսումնասիրությունների մեջ հիշատակել թեկուզ երկուսը, որոնք միանման լուսաբանեն նրա կյանքի նույնիսկ քիչ թե շատ ուսումնասիրված դեվագը,— այլև նրա, որ հաճախ, հենց այդ աշխատություններում իրական փաստն առարկվել և փոխարինվել է առասպելախառն պատմությամբ:

Երբեմն նրան նկարագրել են որպես մի բարի ծերունու, որ մանուկ ընթերցողների համար գրավիչ հեքիաթներ է հորինել Գուլիվերի մասին, ուղարկելով նրան մերթ թվուկների և մերթ հսկաների աշխարհը, նպատակ դնելով վերհանելու իսկական բրիտանացու առաքինի և վեհանձն վարքն այդ անծանոթ երկրներում:

Երբեմն էլ Սվիֆտը հանդես է բերվել իբրև խեղադար, մադձոտ, մեծամիտ, փառասեր, ամբողջ մարդկության համոզված հակառակորդ. որ մանր-մունր հաշիվներից դրդված՝ գրում էր կծու պամֆլետներ, վաճառում էր իր համոզումները նրան, ով ավելի կվճարեր, և անձնական փառասիրությունից դրդված՝ ոտնահարում էր մարդկային կյանքի բայության բոլոր նորմերը:

Անկասկած, Գուլիվերի ճանապարհորդությունների հեղինակը եղել է և կմնա մանուկ ընթերցողների սիրելին, որովհետև գրավիչ էն նրա հղոր երևակայությունը, պատմելու ձևը, պարզ լեզուն և այն արկածներից շատերը, որոնք անցնում են Գուլիվերի գլխով լիլիպուտանների և հսկաների աշխարհում: Ճշմարիտ է և այն, որ Ջոնաթան Սվիֆտը գրել է մադձոտ դառնություններ, բայց, այնուամենայնիվ, նա չի եղել ո՛չ բարի ծերուկ և ո՛չ էլ անձնական փառասիրության մոլի երկրպագու:

Նա իրեն ճանաչել է որպես ժամանակակից հասարակական կյանքի աշխուղակությունները պատարակող, Աննա Թադուհու՝ արքունիքի և, առհասարակ, տիրող դասի ապականված բարքերը խարաղանող ուժ, որ կարող էր իր երգիծանքի հրով այրել ժամանակակից հասարակության քառախակալ խոցերը:

Գրքի հառաջաբանում, կապիտան Գուլիվերի նամակում՝ ուղղված նրա բարեկամ Ռիչարդ Սիմփսոնին, հեղինակն ասում է. «Ես խնդրել էի Ջեյ նամակով ինձ հաղորդել, թե ե՞րբ կանհետանան կուսակցական հաշիվներն ու խնդիրները. ե՞րբ պատավորները կդառնան ուսյալ և ուղղամիտ. փաստաբանները՝ ազնիվ, համեստ և թեկուզ մի կաթիլ առողջ մտքի տեր. ե՞րբ Սմիտսֆիլդը² կփայլատակի օրենսգրքերի բուրգերի բոցերից, երիտասարդ ազնվականների դաստիարակությունն արմատական փոփոխության կենթարկվի. խզական եհոները³ կհորդան առաքինությամբ, պատվով, ճշմարտությամբ ու առողջ մտքով. արքունիքներն ու նշանավոր մինիստրների ընդունարանները կմաքրվեն և ալեկով կսրբվեն. հանճարը, արժանիքը և ուսումը կվարձատրվեն: Տպագրական խոտքն անարգողները, լինի արձակ թե չափածո, կդատապարտվեն մի բանի՝ կերակրի փոխարեն ուտելու իրենց սեփական թուղթը և ծարավը հագեցնելու իրենց թանաքով...»:

Ջոնաթան Սվիֆտը խիզախ խարաղանող է 17-րդ դարի վերջի և 18-րդի սկզբի անգլիական արքունիքի, պալատականների, հոգևորականության, փաստաբանների, կեղծ գիտնականների հասարակության և նրա սահմանած կանոնների: Հեղինակն իրեն առաջադրել է ո՛չ թե պլանդալի պատմություններով հռչակ ձեռք բերել, այլ մինչև վերջ մաքառել «հաաաակալան բարօրության» համար, այսինքն՝ երկաթե ալեկով սրբելու կեղծիքը, խաբերայությունը, ստորաբարշտությունը, քծծությունը, կեղծ հայրենասիրությունը, մարդկային մեծամտությունը և այն բոլոր ապականությունները, որոնք, ինչպես թունավոր սունկերն աղբի վրա, փարթամությամբ աճել էին նրա ժամանակ:

Իր երկասիրության և, առհասարակ, իր կոչման մասին Սվիֆտը հետևյալն է ասում ճանապարհորդությունների չորրորդ գրքում.

«Սակայն ամոթ կլինեք ինձ, եթե ես գրեի հռչակի համար. բայց որովհետև իմ միակ ձգտումը հաաաակալան բարօրությունն է, ուստի այդ հանգամանքն ինձ ամենեին չի կարող հիասթափեցնել: Արդարև, ո՞վ կարող է կարգալ երանելի հուհիներինների իմ հիշատակած առա-

բինությունների մասին, առանց ամոթի զգալու իր սեփական մոլությունների համար, եթե նա իրեն համարում է իր երկրի բանական և գերիշխող կենդանին»:

Քայց նախքան նրա հռչակավոր նրկասիրության քննության անցնելը, համառոտ կերպով ծանոթանանք նրա կյանքի գլխավոր դեպքերին:

* * *

Ջոնաթան Սվիֆտը ծնվել է 1667 թվի նոյեմբերի 30-ին, Դուրլինում: Նրա հայրը չքավորությունից ստիպված թողել էր Անգլիան: Ջոնաթանը ծնվել է հոր մահից 7 ամիս հետո, և որովհետև մայրը միջոցներից զուրկ էր, փոքրիկին դաշակը վերցնում է իրեն մոտ և մորը վերադարձնում միայն 3 տարի անց:

Հետագա կրթության մասին հոգ է տանում նրա քեռին: Տարրական դպրոցն ավարտելուց հետո 14 տարեկան Սվիֆտն ընդունվում է Դուրլինի համալսարանը: Նա համալսարանի առաջադեմ ուսանողներից չէր: Հայտնի է նրա ատելությունն աստվածաբանության և փիլիսոփայության դեմ, որ այնքան սխուրջատիկ ավանդում էին համալսարանում: 1686 թվին, «առանձնահատուկ ոգորմածությամբ»՝ speciali gratia, նրան շնորհում են բակալավրի աստիճանը, և Սվիֆտը հեռանում է համալսարանից, որտեղ նա հայտնի էր իբրև գասախոսների դեմ ուսանողական պամֆլետների և ծաղրական ոտանավորների հեղինակ:

1688 թվին, անգլիական հեղափոխությունից հետո, մայրը և որդին հեռանում են Իռլանդիայից: Սվիֆտի մորը հաջողվում է որդուն տեղափոխել իր հեռավոր ազգական, լորդ Ուիլյամ Տեմպլի կալվածքում: Այդ ժամանակ լորդ Տեմպլը, երբեմնի նշանավոր քաղաքագետ, թողել էր դիվանագիտության ասպարեզը և քաշվել իր կալվածքը՝ Մուրպարկ⁴: Սվիֆտի կյանքի այդ շրջանը շատ է նշանավոր: Մուրպարկում նա հնարավորություն ունեցավ ծանոթանալու բաղմամբիվ քաղաքական գործիչների, մինիստրների, եկեղեցական բարձրաստիճան անձանց և գրողների հետ, որոնք հաճախ էին լինում լորդ Տեմպլի մոտ: Նրա արամադրության տակ էր Մուրպարկի հարուստ գրադարանը. վերջապես՝ նա քաղաքական բաղմաբովանդակ նյութերի մասին գրույց էր անում Ուիլյամ Տեմպլի հետ, որ սուր մաքի և գրական ճաշակի տեր մարդ էր: Այդտեղ է գրում նա իր «Գրքերի ճակատամարտը», մի շարք պամֆլետներ, և, անկասկած, այդ ամենի վրա լորդ Տեմպլի հետ ունեցած գրույց-

ների ազդեցությունը կար: Վերջապես՝ Սվիֆտը Մուրպարկում է տեսնում նախկին Ջոնսոնին, որի հետ ունեցած կապը վերջացավ տարիներ հետո աշնայիսի ողբերգությամբ:

Սվիֆտի ինքնասիրությունը վիրավորում էր լորդ Տեմպլի տան հետ ունեցած անորոշ հարաբերությունը: Երբեմն նա լորդի գրադարանն էր կարգի բերում, երբեմն անձնական քարտուղարի պաշտոն վարում և կատարում զանազան հանձնարարություններ: Եվ այդ աշխատանքի ընթացքում նրան զգացնում էին լորդ Տեմպլից կախված լինելու համաժանրը: Եվ մի հասարակ առիթ բավական է լինում, որպեսզի Սվիֆտը հեռանա Մուրպարկից Իռլանդիա, նախ՝ որպես սարկավագ, ապա՝ գյուղական քահանա: Սակայն կարճ ժամանակից հետո նա նորից վերադառնում է Տեմպլի կալվածքը և ապրում մինչև 1699 թիվը, երբ մեռնում է Տեմպլը, Ջոնաթան Սվիֆտին կտակելով մի աննշան գումար և իր վերջին հեղինակությունների հրատարակության պարտականությունը:

Լորդ Տեմպլի կտակը կատարելուց հետո Սվիֆտը վերադառնում է Իռլանդիա, դարձյալ որպես գյուղական քահանա, թեև լորդ Բերկլին նրան խոստացել էր ավելի բարձր պաշտոն: Հետաքրքիր է նշել այն, որ այդ տարիներում Սվիֆտի ի պաշտոնն առած՝ կիրակնօրյա քարոզները հազեցված էին կծու հեղինակությամբ և գաղափար մարդու դառնությամբ: Նրա կենսագրությունից հայտնի է նրա միայն մի բարոյը՝ «Եկեղեցում քնելու մասին», որ նա տեսել է որպես գյուղական քահանա:

1701 թվին վերադառնում է Լոնդոն:

Վիգերի կառավարության նախագահի՝ լորդ Սոմերսի դեմ տորիսների կուսակցությունը կրքոտ արշավանք էր սկսել: Ջոնաթան Սվիֆտը, լինելով վիգերի կողմնակից, հեղինակում է մի փոքրիկ աշխատություն հին Հոմերի և Աթենքի քաղաքացիական կռիվների մասին: Այդ աշխատության մեջ Սվիֆտը ջախջախիչ հարվածում է նրանց, որոնք նախանձից զրգված՝ պախարակում են պետական ահանափոր գործիչներին: Դիրքն աղմուկ է հանում, լորդ Սոմերսի հակառակորդները տեղի են տալիս, և հեղինակը, մանավանդ երեք տարի հետո, երբ լույս է ընծայում իր «Հերիաթ տակառի մասին» գիրքը, իսկույն դառնում է Անգլիայի նշանավոր գրողների շարքը:

Սվիֆտը բարեկամների և, առաջին հերթին, լորդ Սոմերսի միջոցով աշխատում է ձեռք բերել հպիսկոպոսի պաշտոն: Սակայն իդուր են

անցնում նրա բարեկամների ջանքերը. նրա բեկնածության դեմ ծառայում են հին թշնամիների հետ և նորերը՝ մեծ մասամբ հոգևորականներից, որոնք գաղաղել էին «Հեքիաթի» հեղինակի համարձակ քննադատությունից՝ ուղղված եկեղեցականների դեմ:

Սակայն երբ տապալվում է վիգերի կառավարությունը, և իշխանության գլուխն են անցնում տորիները՝ Սվիֆտի նախկին հակառակորդները, զարմանալի վարպետությամբ Սվիֆտը կարողանում է խզել իր կապերը նախկին բարեկամների հետ և անցնում է հակառակորդ բանակը, որտեղ նրան ընդունում են գրկաբաց, շնայած որ այդ բանակի շատ ղեկավարներ իրենց կաշվի վրա զգացել էին Սվիֆտի հեգնանքի սուր սլաքների խայթը: «Հեքիաթի» և քաղաքական պամֆլետների տաղանդավոր հեղինակը շատ կարևոր ուժ էր տորիների համար:

Այս անձնական վարքագծի անհաստատ լինելը սովորաբար բացատրել են Սվիֆտի փառամոլությամբ: Այդ մասին է ակնարկում Հերման Հեաները⁵, երբ գրում է հետևյալը. «Սվիֆտին ճնշում էր այն գիտակցությունը, որ ինքը սխալվել է իր կոչման մեջ: Նա իրեն ծնված էր համարում պետական գործունեության համար, այնինչ չբավորությունը նրան ստիպել էր հոգևորական դառնալ: Իսկ որպես հոգևորական, նա չէր կարող լինել պառլամենտի անդամ: Ուստի ամբողջ հուանդով ձգվում էր եպիսկոպոսի պաշտոնին, որպեսզի մոտեք ունենար Վեբին պալատը: Դրա համար էլ հարում էր քաղաքական մի կուսակցությունից մյուսին, վիգերից՝ տորիներին⁶, որպեսզի ավելի հեշտությամբ իրագործի իր թանկագին ծրագիրը: Սակայն, հակառակ դրան, նա երբեք չհասավ այդ նպատակին: Այնինչ, վիրավորված ինքնասիրությունն ավելի և ավելի էր գրգռվում»: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ այդ քաջից հետո, նա երբեք չդավաճանեց իր լիբերալ սկզբունքներին:

Տորիների կառավարության օրոք սկսվում է Սվիֆտի, որպես պետական գործչի հաջողությունների կարճատև շրջանը: Նա մինիստրների հետ բարեկամ է, լինում է Աննա թագուհու արքունիքում և ոչ միայն տեղյակ է քաղաքական կյանքի կարևոր անց ու դարձին, այլև համարձակ խառնվում է պետական բաղմամպիսի գործերի, մերթ որպես «The Examiner» հանդեսի խմբագիր, մերթ որպես մինիստրների անձնական բարեկամ և խորհրդատու: Սակայն այս անգամ էլ նրան չի հաջողվում ստանալ եպիսկոպոսի պաշտոն, և թագուհին, զիջելով մի-

նիստորներից ոմանց թախանձանքին, Սվիֆտին է հանձնում Դուրլինի սուրբ Պատրիկ՝ եկեղեցու դեկանի պաշտոնը:

Հազիվ էր Սվիֆտը ստանձնել նոր նշանակումը, երբ մահացավ Աննա Թագուհին, տապալվեց տոբինների կուսակցությունը, և Սվիֆտը մի կերպ կարողացավ իրեն ազատել այն հալածանքից, որ սկսել էին հին կառավարության դեմ: Նա խզեց իր կապերը Լոնդոնի գրական շրջանների հետ, անհանգիստ վիճակ ապրելով Դուրլինում, որտեղ նրան դիմավորել էին քարերի կարկուտով, իբրև պավաճանի, որ մասնակից էր եղել Իռլանդիայի ազատությունը խեղդող տոբինների տապալված կառավարության գործերին: Այնուամենայնիվ, սուրբ Պատրիկի դեկանը Դուրլինից շարունակում էր հետևել նոր կառավարության քայլերին, սպասելով առաջին պատեհության՝ նրան խարազանելու համար:

Եվ այդ առիթը եղավ իռլանդական նոր դրամի օրենքը, ըստ որի՝ ոմն Ուիլյամ Վուդ կառավարությունից մենաշնորհ իրավունք էր ստացել նոր դրամ կտրելու Իռլանդիայի համար: Ահա հենց այդ օրերին, իրար ետևից լույս են տեսնում այսպես կոչված «Մահուղագործի նամակները», որ Ջոնաթան Սվիֆտին դարձնում են դրոշակ, որի շուրջը հավաքվում են Անգլիայի քաղաքականությունից դժգոհ իռլանդական առաջագիտ տարրերը: Առաջին երեք նամակներն ուղղվելով Ուիլյամ Վուդի դեմ, շորրորդ նամակում Սվիֆտը, որ հանդես էր գալիս «Մ. Բ.» կեղծ անունով, դնում է Իռլանդիայի ազատության խնդիրը՝ կատաղաբար հարձակվելով անգլիական թագի իրավունքների դեմ: «Զեր ազատության միջոցը ձեր ձեռքին է: Նա սկզբնական նյութից մի քիչ շեղվեցի, որպեսզի կենդանացնեմ այն ոգին, որ ձեր մեջ վարթնել է, նպատակ ունենալով նրան առաջ մղելու, որպեսզի վերջապես դուք տեսնեք, որ ըստ Աստծո, բնության, ժողովուրդների և ձեր սեփական երկրի օրենքների, դուք նույնպիսի ազատ ժողովուրդ եք և պիտի դառնաք նույնպիսի ազատ ժողովուրդ, ինչպես ձեր եղբայրներն Անգլիայում»:

Կառավարությունն իզուր էր ջանում հանգստացնելու այդ նամակների առաջ բերած հուզումը: Օրենքը թույլ չէր տալիս Սվիֆտին ձերբակալելու, որովհետև նրա հեղինակությունը հնարավոր չէր հաստատել. իռլանդացիներից և ոչ մեկը չկամեցավ ստանալ կառավարության նշանակած պարգևը՝ 300 ֆունտ ստեռլինգը, Սվիֆտին մատնելու: Վերջապես՝ կառավարությունն ստիպված եղավ վերացնել Վուդին տված

մենաշնորհը: Այդ դեպքերն է ակնարկում Սվիֆտն իր տապանադրով, որ պատրաստել էր ինքը, երբ իրեն անվանում է «ազատության նախանձախնդիր» — strenuum libertatis vindicem...

Մակաչն այդ դեպքերից հետո Սվիֆտը նորից փորձ է անում վերականգնելու իր խախտված դիրքը: 1726 թվին մի անգամ էլ վերադառնում է Լոնդոն և տեսակցություն ունենում Ռոբերտ Ուոլսլուի հետ: Նա Լոնդոնում տեսակցում է բազմաթիվ մարդկանց հետ, որոնք մոտ էին կանգնած արքունիքին, նույնիսկ միջնորդություն է հարուցում Գեորգ II-ի՝ առաջ՝ Կախկոստոսի աստիճան ստանալու, բայց ամեն տեղ հանդիպում է ձախողության և սառը վերաբերմունքի: Գաղաղած այդ բոլորից՝ նա վերադառնում է Իռլանդիա, դժգոհելով իրենից, շրջապատից, հետզհետե ամփոփվելով ինքն իր մեջ, այլևս չմտածելով քաղաքական ասպարեղի մասին:

* * *

Անձնական կյանքի այդ անհաջողություններին զուգորդել էր այլ դժբախտություն, որ, կարելի է ասել, խաղառ կործանեց Ջոնաթան Սվիֆտի վերջին հավատը դեպի մարդը: Այդ միաժամանակ երկու կնոջ՝ Ստելլայի և Վանեսսայի հանդեպ ունեցած նրա սերն էր, մի զգացում, որ, ինչպես նկատել է Հերման Հոտները, «ամեն անգամ մարդկային սիրտը դիտողին մտածել է տալիս, և որը հազիվ թե երբևիցե ստանա բավարար բացատրություն»:

Եսթեր Ջոնսոնը (Ստելլա), որը, ինչպես վերը հիշեցինք, Ուիլյամ Տեմպլի զղյակում ծանոթացել էր Սվիֆտի հետ, 14 տարով փոքր էր նրանից: Վանեսսան կամ Եսթեր Վանսմրիդը, որը՝ առաջին անգամ Սվիֆտը հանդիպել էր Լոնդոնում, նրանց տանը, Ստելլայից ավելի դեռասի էր: Եվ ահա՝ նախ Ստելլան, ապա Վանեսսան, հակառակ իրենց բնավորությունների և տարիքի տարբերության, սիրում են այդ խոստաբարո, անձնական հարաբերությունների մեջ սիրալիր, դաժան, բայց միաժամանակ և զգայուն սրտի տեր Ջոնաթան Սվիֆտին: Երբեմն թվում է, թե Ստելլան է նրա սրտին մոտ: Երբ Սվիֆտը տեղափոխվում է Իռլանդիա, Ստելլան հետևում է նրան և տեղավորվում նրա բնակարանում: Բայց, միաժամանակ, Սվիֆտը չի կարողանում իր կապերը խզել Վանեսսայի հետ, նրան սիրային նամակներ է գրում և խոստովանում, «որ ոչ ոք Ձեզ այնպես չի սիրել, հարգել, պաշտել, ինչպես

ես: Բաւլական ստույգ տեղեկությունները վկայում են, որ Ստեղլան և Սվիֆտը նույնիսկ ամուսնանում են՝ պայմանով որ այդ ամուսնութեան զաշնը զաղտնի մնա: Դոկտոր Դեկանին հայտնել է, որ ինքը տեսել է Սվիֆտին արցունքն աչքերին, պսակի ծեսը կատարող Ատա եպիսկոպոսի դռանը: Եվ երբ այդ մասին նա հարցրել է Ատսին, վերջինս պատասխանել է. « Դուք այժմ տեսաք ամենադժբախտ մարդուն, բայց նրա դժբախտութեան պատճառների մասին ինձնից երբեք չպիտի հարցնեք »:

Հերման Հեաները այսպես է նկարագրում Ստեղլայի, Վանեսսայի և Սվիֆտի հարաբերությունները. « Սվիֆտը վարժվել էր նույնիսկ անշատումից հետո ամենաքնքուշ զգացումները տաժել Ստեղլայի հանդեպ: Նրան դրած նամակները շնչում են խորին կրքով: Ստեղլայի համար դրած հիշատակարաններում նա անմահ պարզութեամբ պատմում է նրան իր բոլոր առօրյա փորձությունները և իր բոլոր զաղտնի մտքերը »: Բայց երբ Լոնդոնում ծանոթանում է Վանեսսայի հետ, այդ հիշատակարանները միանգամից խառնվում են: Պղտորվում է այն ջինջ զգացումը, որ մինչ այդ կար Ստեղլայի հանդեպ: Լոնդոնում Վանեսսան արդեն հայտնել էր իր սերը, և նույնպիսի զգացումով նրան պատասխանել էր սուրբ Պատրիկ եկեղեցու գեկանը:

« Սվիֆտը, — շարունակում է Հեաները, — որոշում է շամուսնանալ Վանեսսայի հետ, որովհետև այդ բանին խանգարում են Ստեղլայի մասին ունեցած հիշողությունները: Բայց, միաժամանակ, ինքն իրեն չի կարողանում սանձել՝ Վանեսսայից խուսափելու, իր կիրքը հաղթահարելու համար »: Սվիֆտը հեռանում է Լոնդոնից և հրաժեշտի նամակում Վանեսսային խնդրում է չհետևել իրեն և չգալ Դուբլին: Նրիտասարդ աղջիկը չի լսում և մեկնում է Դուբլին: Սվիֆտի սառը վերաբերմունքից ավելի է բռնկվում աղջկա սերը, այդ զգացումը մեղմացնում է Սվիֆտի սառնությունը, և Դուբլինում շարունակվում է այն, ինչ սկսվել էր Լոնդոնում:

« Եսանդը և սերը Ստեղլային մահվան անկողին հասցրին: Սվիֆտը, իր խղճի խայթից տանջվելով և Ստեղլայի տանջանքներից հաղթված, կարողանում է դուրս գալ իր արբեցման վիճակից: Նա հիվանդի մոտ է ուղարկում իր ընկերոջը, Ստեղլային հայտնելու, որ ինքը պատրաստ է ամեն ինչ անել, նրան մխիթարելու և հանգստացնելու համար »:

Կայանում է այն կեղծ ամուսնությունը, որի մասին մենք վերեն ակնարկեցինք, և Ստեղծան առողջանում է: Վանեսսան տեղեկանալով այդ մասին, հարցնում է Ստեղծային: Վերջինս հաստատում է նրա կասկածը, բայց միաժամանակ սաստիկ վրդովված Սվիֆտի անհաստատ վերաբերմունքից՝ թողնում և հեռանում է Դուրլինից: Սվիֆտը հանցավոր ճանաչելով Վանեսսային, մտնում է նրա բնակարանը և Վանեսսային հանձնում այն նամակը, որով նա Ստեղծային հարցրել էր նրանց ամուսնության մասին:

Այդ հարվածը ծանր է ազդում Վանեսսայի վրա: Նա մահանում է: Սվիֆտը հոգեկան անհանգստությունը փորձում է փարատել թափառումների մեջ: Սակայն անօգուտ: Նա նորից է հանդիպում Ստեղծային, նրանք հաշտվում են, բայց այլևս նրանց հարկի տակ չի լինում հին խաղաղությունը: Վանեսսան, որպես անողոր հատուցում, ամեն ժամ հիշեցնել էր տալիս իրեն: Որպես հետևանք այդ ամենի՝ դանդաղ մահանում է և Ստեղծան: 1728 թվին Ջոնաթան Սվիֆտը մեռած Ստեղծայի մաշերից կտրում է մի փունջ, որպես վերջին հիշատակ, փաթաթում ծրարի մեջ և մակագրում հետևյալ խորհրդավոր բառերը. «Միայն կնոջ մաշերը»: Սվիֆտը պարտավոր էր կատարելու Ստեղծայի վերջին խնդիրը՝ հրապարակելու իրենց գաղտնի ամուսնության փաստը: Բայց այդ ծրարի կողքին ընկած էր և ձեռագրի մի օրինակն այն պոեմի, որ գրել էր Սվիֆտը Վանեսսայի համար՝ Cadenus and Vanessa⁸: Աղջիկը այդ պոեմի իսկական օրինակը և Սվիֆտին գրած բոլոր նամակները կտակել էր Բերկլի եպիսկոպոսին՝ հրատարակության հանձնելու համար:

Այսպիսի վախճան ունեցավ այդ ինքնին հետաքրքիր սիրո պատմությունը, որի մասին բաղմամբով ուսումնասիրություններ կան, սակայն գաղտնիքը մնացել է որպես անլուծելի առեղծված: Կան բաղմամբով բացատրություններ, որոնցից ամենահետաքրքիրը պատկանում է Վալտեր Սկոտին⁹: Վերջինիս կարծիքով՝ Նսֆեր Ջոնսոնը (Ստեղծան) և Ջոնաթան Սվիֆտն ապօրինի զավակներ էին Ուիլյամ Տեմպլի, և այդ գաղտնիքը նրանք խոստովանեցին միայն մի անգամ՝ պսակագրության օրը, Ատոս եպիսկոպոսին:

Նրա կյանքի վերջին տարիները ծանր էին: Արդեն նեղում էր նրան այն հիվանդությունը, որով վաղուց էր տառապում: Սվիֆտը հաճախ էր զանգատվում գլխի սուր ցավերից, որ թեթևանում էին ղրոսանքների ժամանակ: Նրբեմն նա օրերով թափառում էր ամառի դաշտերում:

ինքն էր խուսափում մարդկանցից, և մարդիկ՝ նրանից, որպես կիսա-
խելագար շրջմուխից: Բայց վրա հասավ ծերությունը, սաստկացավ
հիվանդությունը, որովհետև նա այլևս ուժ չունեի ոտքով շրջելու: Ամ-
բողջ շաբաթներ նա անից դուրս չէր գալիս և միայնակ շրջում էր սեն-
յակներում, երբեմն անկապ, անիմաստ բառերով արտահայտում վեր-
ջին մի քանի հավատարիմ բարեկամների համար անգամ անհատկա-
նալի իր միտքը: Գիշերները ցավից բառաչում էր, սարսափելով մահից:
Նա մեռավ 1745 թվի հոկտեմբեր 19-ին, վերջին տարիներին ապ-
րելով որպես խելագար, ոչինչ չհասկանալով շրջապատից, և ինչպես
նրա մասին տեսել է մի անգլիացի գրող՝ «Բեմը խավարի մեջ թաղվեց
ալեկի կանուխ, քան կիջներ վարագույրը»:

2

1720—25 թվերին, իռլանդական հուղումների ժամանակ, Ջոնա-
թան Սվիֆտը գրում է իր գլուխ-գործոցը՝ «Գուլիվերի ճանապարհոր-
դությունների» չորս գիրքը, սրով նա համաշխարհային գրականության
մեջ գրավում է իր տեղը հանճարեղ հեղինակների կողքին: Ո՛չ այդ
թվերից առաջ և ո՛չ էլ հետո, մինչև մահը, Սվիֆտի երկասիրություն-
ներից և ոչ մեկը չի հասնում «Ճանապարհորդությունների» բարձր ար-
ժանիքներին:

Ընթերցողը կտեղեկանա գրքի վերջում եղած ծանոթություննե-
րից¹⁰, որ Սվիֆտը «Գուլիվերի ճանապարհորդությունների» չորս մասե-
րը չի գրել այն հաջորդականությամբ, ինչպես նրանք տեղավորված են
տպագրության համար: Նույն աղբյուրները վկայում են, որ տարբեր
ոգևորությամբ է հեղինակը ստեղծագործել առանձին մասերը. երբեմն
տարերալին տաղանդով երկնել ամբողջական հատվածներ, երբեմն էլ
փոփոխության ենթարկել, երբ գործն ավարտված էր տպագրության
համար: Բացի այդ, նրա կենդանության օրոք, ինչպես և հետագա
հրատարակությունները, բազմաթիվ կրճատումների և փոփոխություն-
ների են ենթարկվել, փոփոխություններ, որոնք զանազան ժամանակ-
ների առաջադրած պահանջների հետևանքն էին:

Ինչպես մյուս, նույնպես և այս աշխատությունը Սվիֆտը հրա-
տարակել է առանց հեղինակի անունը հիշատակելու: Ժամանակակից-
ները վկայում են, թե գրքի աղբյուրությունն այնքան ուժեղ էր, որ շա-

տերը, նույնիսկ գիտնականի համարում ունեցող անձինք, զանազան քարտեզների վրա փնտրում էին լիլիպտոսների երկիրը և կամ Լապտոտան: Գաղտնիքն այնքան լավ է պահվել, որ Սվիֆտի անձնական բարեկամները՝ ժամանակի նշանավոր հեղինակներ Պոպեն և Արքեանոսը, չգիտեին, թե ո՞վ է հեղինակը: Նրանցից մեկը մյուսին հայտնում է, որ այդ գիրքը գրել է կա՛մ էրազմը (Ռոտերդամցի), կա՛մ սատանան (Erasmi aut diaboli)¹¹:

Սվիֆտի ժամանակ կային ծովային բաղմաթիվ ճանապարհորդությունների նկարագրություններ, որտեղ բավական շատ էին ֆանտաստիկ դիտողությունները: Սիրանո դը Բերժերակի¹² «Երգիծական պատմությունները» «Գուլիվերի ճանապարհորդությունների» ծննդաբանությունը ճշտելու համար անհերքելի ապացույցներ են տալիս: Անկասկած, Զոնաթան Սվիֆտն օգտվել է ոչ միայն ծովային ճանապարհորդությունների նկարագրություններից և Սիրանո դը Բերժերակի գրքերից, այլև Ռաբլեի¹³, Լուկիանոսի «Ճշգրիտ պատմություններից»¹⁴, Արիստոփանի «Թռչունների մասին»¹⁵ երկասիրությունից և այլն:

Հաղվագյուտ էրուդիցիայի տեր էր Սվիֆտը: Նա քաջ գիտեր ո՛չ միայն հին դասական գործերը, այլև իր ժամանակակից գրականությունը: Նրա հետաքրքրության հորիզոնը լայն էր: Նա և՛ քաղաքական խնդիրներով էր զբաղվում, և՛ հետևում էր գիտնականների վեճերին՝ աստղաբաշխությունից մինչև բժշկական դիտությունները, ուշադրությունամբ ուսումնասիրում էր զանազան ժողովուրդների ստեղծագործությունները և, միևնույն ժամանակ, իր գրական ընկերների՝ Պոպի, Ադիսոնի, Սալիի, Արքեանոսի համար (որոնցից յուրաքանչյուրն անվանի գրող էր) Սվիֆտը ճանաչված հեղինակություն էր գրական արվեստի խնդիրներում: Նա ծանոթ էր Հոբսի փիլիսոփայության և նրան է ծաղրել իր «Հեքիաթ տակառի մասին» աշխատության մեջ: Հռչակավոր Իսահակ Նյուտոնը ևս չի ազատվում նրա երգիծանքի թունավոր սլաքներից, ինչպես և Բենտլեյը, որ ճանաչված բանասեր էր: Սվիֆտն ուշադրությամբ հետևում է Լոնդոնի արքայական ընկերության բոլոր նիստերին և նրանց բանավեճերին, որպեսզի ծաղրի գիտնականներին, բժիշկներին, փաստաբաններին իր գրքի այն հատվածում, որտեղ պատմում է ծրագրողների Ակադեմիայի մասին:

Ո՞րն է սակայն այս գրքի հաջողության պաղտնիքը, մի հաջողություն, որ երկու հարյուր տարուց ավելի անհողողող՝ վայելում է նա

ընթերցող մարդկության կողմից: Սխալ չի լինի ասել, որ այդ հաջողությունն ամենից առաջ գրավիչ ֆաբուլայի և նմանը շեղած երեւակայության մեջ է: Սակայն այդ բոլորը չի: Յուր բնկեր Պոպին 1725 թվին Սվիֆտը տեղեկացնում է, որ իր գրական գործի նպատակը ո՛չ թե մարդկանց զրազեցնելն է գրավիչ պատմություններով, այլ տանջելը: Այս և Շերիդանին¹⁶ գրածը, թե «Մարդկանցից մի սպասեք ավելի, քան կարող է տալ նման մի արարած, և դուք օրը-օրին մարդու և իմ նկարագրած հուրի միջև ավելի շատ նմանություն կգտնեք», — հիմք են ավել հեղինակի հղոր երեւակայության և գեղեցիկ ֆաբուլա հնարելու գաղափարը բացատրել նրա զարհուրելի մարդատյացություններ:

Ամենից առաջ հարկավոր է նշել այն, որ ինքը՝ հեղինակը 18-րդ դարի առաջին քառորդի ամենաառաջադեմ մարդկանցից մեկն էր: Այդ այն ժամանակ էր, երբ անգլիական բուրժուազիան զլխավորում էր ո՛չ միայն իր երկրի, այլև ամբողջ Նվրոսայի առաջավոր միտքը: Համաձայն լինելով այդ առաջավոր հոսանքի հիմնական սկզբունքների հետ և նրանց դիրքերից հարձակվելով անգլիական արքունիքի բարձրի գեմ, Ջոնսթան Սվիֆտը միաժամանակ տեսնում էր, որ այդ բարձրացող ուժը ևս չի բերում մարդկային հասարակարգի արմատական բարելավումը: Լինելով ուժեղ անհատապաշտ՝ Սվիֆտը խոր հուսահատության է հասնում, երբ տեսնում է այն շնչին բարեփոխությունները, որ այնպիսի շոինդով և աղմուկով մուծում էր բուրժուազիան՝ համարելով մարդկության գերագույն նպատակը: Այստեղից արդեն բաժանվում է նրա միտքն իր դարի առաջավոր մարդկանց մտքերից և, ավելի բարձրանալով, կորցնում է բոլոր հենարանները, և բացասելով ամեն ինչ, հասնում է ծայրահեղության՝ ամեն ինչի ժխտման, առհասարակ ամբողջ մարդկության և նրա ստեղծած բոլոր արժանիքների պախարակման:

Կա մի զուգահեռ նմանություն նրա անձնական կյանքի և «Գուլի-շերի ճանապարհորդությունների» միջև: Նրիտասարդ բակալավորը եռանդով նետվում է քաղաքական կյանքի ասպարեզ, թվում է, թե զվարթ կանցնեն օրերը, սակայն հուսախաբության սև ալիքն առաջին հարվածն է հասցնում նրան. ապա նորից է մաքառում, նորից հույսը խոստանում է, այս անգամ նվաղ շողշողուն, բայց ավելի ուժեղ է հարվածում: Ժախորդ փորձությունը, հետզհետե լեռնանում է դառնությունը, և նա հասնում է կատարյալ խեղագարության, երբ ո՛չ ինքն էր հասկա-

նում շրջապատը, և ո՛չ նրան էին հասկանում: Ահա և Գուլիվերը թվուկների աշխարհում, ամենից գրավիչ գիրքը, որ իզուր չի սիրելի՝ մանուկների համար: Ամեն ինչ զվարճալի է, նույնիսկ այն, որ այդ փոքրիկ թվուկների թագուհին էլ ունի աբբայական պատմադպրացություն, այնտեղ էլ կան քաղաքական կուսակցություններ և պալատական բանսարկություններ: Ապա՝ Գուլիվերը հսկաների աշխարհում... Առաջին անգամ զգացվում է սովորական մարդու ոչնչությունը, նրա անօգնական լինելը, երբ տերերը հսկաներն են, որոնք վանդակի մեջ նրան պատեցնում են, իբրև մի հազվագյուտ խելզ կամ առնետ: Երրորդ գրքում, նկարագրելով թռչող կղզին, Սվիֆտը խտացնում է իր մաղձը, երբ քննադատում է ո՛չ թե մարդկային ընտանիքը կամ հասարակական այլ միավոր, այլ նրանց ստեղծած գիտությունը, կրոնը, արվեստը, այսպես կոչված հոգեոր կուլտուրան: Կարելի է ավետասել, որ Սվիֆտը չի խնայում նույնիսկ իրեն ժամանակակից հռչակավոր Նյուտոնին, Հասկանալով նրա գյուտերի նշանակությունը, բայց այդ անտեղի ավետասնք է, քանի որ հակառակ դեպքում Սվիֆտը պիտի հանգեր այն եզրակացության, որ կարելի է ճշգրիտ գիտության նվաճումների միջոցով դուրս բերել մարդկությանը դեպի ավելի լուսավոր ափ: Ելքը՝ նա տալիս է չորրորդ և վերջին գրքում, նրա ամենից հանճարեղ ստեղծագործության մեջ, որ, ինչպես հայտնի է, Սվիֆտը գրել է տարերային թափով: Ելքը՝ մարդու նհու լինելն է, մարդու ավելի ցածր տեսակի կենդանի լինելը, քան ուսյալ ձին, հուիհընհընմը, նույնիսկ նրա ծառա ձիաջորին: Կարծես այդ գրքում նա արդեն կորցնում է ստեղծագործության բոլոր կապերը շրջապատի հետ և հասնում մի սոսկալի բարձրության, որից դենը դաժան սամայությունն է:

Այնուամենայնիվ, Սվիֆտի գրքում, որքան էլ այս տարօրինակ լինի, մարդաստացությունը պայմանավորվում է նույնպիսի հիպերտրոֆիայի ենթարկված մարդասիրությամբ. Սվիֆտը, պախարակելով մարդուն և նրա գործը, կարծես նպատակ ունի հարվածելով շտկելու, թեև այդ մասին նա շատ կցկտուր է ասում: Ճշմարիտ է, որ նա չի կամեցել գրավիչ պատմություններ հորինել, բայց խիստ է ասված և այն, որ նա նպատակ է դրել մարդուն տանջել: Մեր կարծիքով՝ իր ժամանակի իրադարձությունների մեջ նա որոնում էր լուսի մի փոքր նշույլ, որ լուսավորեր ճանապարհը դեպի ավելի կատարյալ մարդկային հասարակություն, քան ստեղծում էր զրոհի ելած բուրժուազիան: Երբեմն

երևում էր այդ շողը, իսկ հաճախ մի համատարած խավար ծածկում էր ամեն ինչ՝ և՛ ներկան, և՛ ապագան։ Նա այնքան էր դառնացած իր շըրջապատից, որ կամենում էր տանջել մարդուն ո՛չ թե առհասարակ, այլ անգլիական թագուհու արքունիքի մինիստրներին, երկու ախոյան կուսակցությունների անդամներին և բոլոր նրանց, որոնք իրենց շնչին պաղափարներով մեծամտորեն համոզված էին, թե լուծել են մարդկային պրպտող մտքի բոլոր խնդիրները։ Պատահական չէ, որ Սվիֆտը Գուլիվերի հանդիպած միակ երևիսային՝ Գլումդալկլիչին, ո՛չ միայն չի ծաղրում, ինչպես նա ծաղրում է իր նկարագրած բոլոր մարդկանց, այլ նույնիսկ շռայլում է քնքուշ արտահայտություններ։

Սվիֆտն իր գործի վրա նայել է իբրև քաղաքական սատիրայի։ Եթե նա կարճ պամֆլետներ էր գրում այս ու այն քաղաքական գործիչի դեմ կամ որևէ նշանավոր գեպքի առթիվ, ապա այս գործը մի ամբողջական պամֆլետ է՝ ուղղված անգլիական արքունիքի, գիտնականների, բժիշկների, գրողների, հետաոքների, աստվածաբանության և, առհասարակ, բոլոր տեսակի փրկիստիանների դեմ։ Սվիֆտը մաղձոտ դառնությամբ է ծաղրում։ Նրա կենսագրությունից հայտնի է, որ նա սիրում էր սրախոսել, սակայն իր սուր արտահայտությունների ժամանակ երբեք ինքը չէր ծպտում։

Գուլիվերի ճանապարհորդությունները գրված են ճշմարտություններ մինչև վերջ պաշտպանող լրջությամբ։ Հենց առաջին գլուխներից ընթերցողը գրավվում է նրա ճշմարտանման նկարագրություններով, մանավանդ որ հաճախ, օգտվելով անծանոթ երկրներ նկարագրելու առավելություններից, նա պատմում է իր շրջապատի մարդկանց, նրանց հասկացողություններն ու բարքերը, բաղմաթիվ պատմական գեպքեր, — և այսպիսով՝ ավելի համոզիչ է դառնում ճանապարհորդությունների գրքի ճշմարտանման լինելը։

Հեղինակի երկյուղը գրքի և իր անձնական վիճակի համար արքունիքի առաջ, — ստիպել է նրան ո՛չ միայն գիրքը հրատարակել առանց հեղինակի անվան, այլև գործածել գովեստներ շռայլելու ձևերը, որ իրականում հակառակ իմաստ ունի։ Երբ Գուլիվերը հսկաների աշխարհում գտվում է Մեծ Բրիտանիան, նրա թագավորին և մինիստրներին, այդ ո՛չ միայն պատմությունը ճշմարտանման դարձնելու ձգտումն է, այլև երգիծանքը թաքցնելու ակամա ձև։ Բայց Սվիֆտի երգիծանքի անհաս մեծությունն այնտեղ է, երբ հենց այդ նույն գլխում հսկաների թագա-

վորը խորին վշտով հայտարարում է, թե ինքը համոզված է, որ այդպիսի շնչին արարածներն էլ ունեն տիադոսներ և շքանշաններ, նրանք որջեր և բներ են կառուցում և անվանում են տներ, նրանք էլ են կռվում, բանավեճեր մղում, խարդախություններ անում և իրար դավաճանում: Այս դառն խորհրդածությունների մեջ լսվում է Սվիֆտի իմաստուն սկեպտիցիզմը և արգահատանքն իր ժամանակակից հասարակության հանդեպ:

Դիտավորը այն դիրքն է, որից պետք է դիտել մարդկային հասարակությունը: Այն, ինչ թվում էր կարող են համարել վիթխարի մեծություն, որ ներշնչում է միայն երկյուղ, հսկաների համար ուրախ վարձալիք է: Բայց, միաժամանակ, երկու դեպքում էլ թագավորը հեղինակություն է, երկրի բարձր իշխանությունը, բարոյական նորմեր կան, որ պարտադիր են բոլոր հպատակների համար: Սակայն, Սվիֆտը չի բավականանում արձանագրելով, որ ամեն ինչ հարաբերական է և հոսուն վիճակում՝ նայած թե ո՞ր դիրքից է ինքը նայում: Նա գիտակցաբար խառնում է նույնիսկ իր դիտողությունները, ավելի է խորացնում իր քննությունը՝ վերջնական լուծում տալու իր հիմնական խնդրին, թե ինչո՞ւ ստորաքարշությունը նպաստում է բարձր դիրք դրավելու, ինչո՞ւ կեղծիքն անխուսափելի է մարդկային հարաբերությունների մեջ, և ո՞ւր է գնում մարդկությունն իր բոլոր արատներով, արգյոք երեւիցե նա պիտի աղատագրվի՞ այդ բոլորից, թե՞ հավիտյան պիտի լինեն պատերազմներ, անիմաստ բանավեճեր, բանսարկություններ, ցեխի մեջ թաղված գեղեցկություն և մեծարված աշխանդակություն, ծակ փիլիսոփաներ, իշխաններ և հպատակներ, ստախոսություն, անառակություն, մահվան երկյուղ և գաղանային ազահություն դեպի սակին, հարստություն և ալյն:

Սվիֆտն այս հարցերին պատասխանում է դառն հուսալքությամբ: Մարդկության պայծառ ապագային նա չի հավատում: Նրա կարծիքով՝ այդ ամենագարշելի արարածն է բնության մեջ, որ միայն աղտոտում է երկիրը: Եվ այս տեսակետից ավելորդ է պայքարը մարդկային հասարակության մեջ, որովհետեւ միևնույն է՝ բոլոր կարգերն իրենց հետ բերում են ստորաքարշություն, կեղծիք, խաբեբայություն, շահասիրություն, քսություն և մատնություն:

Ինչո՞ւ այդ հանճարեղ մարդը հանգավ այդպիսի հուսահատ ել-
րակացության:

Մենք արդեն ասացինք, որ նրա ժամանակ անգլիական բուրժուա-
զիան գլխավորում էր ոչ միայն իր հայրենիքի, այլև ամբողջ Եվրոպայի
առաջավոր շարժումը: Կատաղի պայքար կար իշխանության համար:
Անգլիական առևտրական բուրժուազիան հսկայական հարստություն-
ներ էր կուտակել գաղութներում և մայր երկրում: Նրա նավերը, բեռ-
նավորված թանկագին գանձերով, լողում էին բոլոր ծովերի վրա: Իր
հայրենիքում այդ բուրժուազիան կամենում էր պետական մեխանիզմն
ամբողջովին հարմարեցնել իր շահերին, և նա արշավանք էր սկսել այդ
նպատակի համար:

Ջոնաթան Սվիֆտը տեսնում է այդ: Նա ինքն էլ դժգոհ էր հողատեր
աւաւտականության և անգլիական արքունիքի բարքերից: Սակայն նա
ամբողջությամբ չկարողացավ հարել ո՛չ բուրժուազիային և ո՛չ էլ հին
կարյերի կողմնակիցներին, թեև անձնական նկատառումներով կարո-
ղացավ անցնել մի հոսանքից մյուսի կողմը: Նա ստեղծագործողի սուր
դիտողությամբ տեսնում էր, որ այդ նոր ուժը ոսկու հետ միասին բե-
րում է բարքերի նոր ապականություն, որ մրցության հետևանքով ա-
ռաջանում են նոր պատերազմներ, և հետզհետե ղլուխ են բարձրացնում
չարչիական բնազդները: Սարսափած այդ ահավոր տեսլքից՝ Սվիֆտը
քաղաքական բարեկարգումների միջոցը համարում էր լուսավոր և
իմաստուն թագավոր ունենալը, անշահասեր միջնորդների նշանակու-
մը, միաժամանակ անտեսելով աշխատավոր մարդկության այն շահա-
պործումը, որ կար թե՛ Անգլիայում և թե՛ մյուս երկրներում:

Իր բոլոր ճանապարհորդությունների ընթացքում Գուլիվերն ուշի-
ուշով դիտում է արքունիքները, լինում է թագավորների և նրանց մի-
նիստրների հետ և շատ աննշան դիտողություններ է անում բուն ժո-
ղովուրդի մասին: Կարելի է ավելին ասել. նա ընդունում է, որ միշտ
պիտի լինեն հպատակներ և տիրողներ: Այսպես, օրինակ՝ սալապան-
ները և գյուղացիները ստորին կարգի մարդիկ են. նույնիսկ նրա մե-
ծարանքի առարկա հուհիհընհընմներն ունեն մի առանձին տեսակի ստո-
րադրյալ դաս, որ պարտավոր է շատ զավակներ ունենալ: Լիլիպուտ-
ների երկրում նա զոհունակությամբ է դիտում կրթության սիստեմը, երբ
աղնվական ծագում ունեցող երեխաները դաստիարակվում են վեհանձ-

նության և հայրենասիրության սգով, այնինչ բանվորների և գյուղացիների: Երեսնաները չեն սովորում, որովհետև նրանք իրենց ծնողների նման պիտի մշակեն հողը:

Սվիֆտը հասարակության համար չի առաջարկում հիմնական բարեփոխումներ: Նվե այս հարցերի մասին նա դատողություններ է անում, ապա միայն նպատակ ունենալով վատ իշխանավորին փոխարինելու ավելի մարդասեր և իմաստուն իշխանավորով: Մարդկության պատմությունը նրա աչքին թագավորների մղած պատերազմներն են, արքունական հեղաշրջումները և վերևից նշած օրենսդրությունը:

Բայց այդպիսի խեղացի թագավոր չկար: Եվ Սվիֆտը կասկածում է, թե նույնիսկ երբևիցե այդպիսին կզել է: Նա հոգեհարցության միջոցով ծանոթացնում է մեզ իր տեսակետներին՝ հին պատմության մասին, համոզելու, որ մեծարանքի արժանի ոչ մի անուն չկա մարդկության անցյալում: Թեև առաջացել էր նոր ուժ, որ մի շարք անհրաժեշտ բարեփոխություններ էր առաջարկում, այնուամենայնիվ, այդ նոր ուժն էլ վերջիվերջո գոփոջների և շահախնդիր ավազակների մի բանակ էր, որ եկել էր փոխարինելու հներին:

Սվիֆտը սրբազան զայրույթով է բողբոսում ո՛չ միայն Իռլանդիայի աղատությունը խեղդելու դեմ, այլ առհասարակ նոր քաղութներ գրավելու սկզբունքի դեմ, գաղութներ, որ «հանուն թագավորի և աստծո» մեկը մյուսի հետևից գրավում էր անպիտան բուրժուազիան, իսկ նրա վարձկան գրիչները գովաբանում էին այդ սղոթսիան, որպես աստծուն և հայրենիքին հաճո հերոսություն: Նա սուր երգիծանքով ծաղրում է և՛ «աստվածային իրավունքը», և՛ «նոր երկրների գրավելու քաղաքականությունը»:

Չորրորդ գրքում այս մասին նա հետևյալն է ասում. «Օրինակի համար փոթորիկն անհայտ ուղղությամբ տանում է մի խումբ ծովահեններով, և ապա մի փոքրիկ տղա նավի կայմից նկատում է ցամաքը. նրանք ափ են իջնում, որպեսզի ավազակություն և կողոպտումներ անեն. նրանք այդտեղ գտնում են մի անվնաս ժողովուրդ, որ նրանց սիրալիր ընդունելություն է ցույց տալիս. նրանք այդ երկրին նոր անուն են տալիս և օրինական կերպով իրենց թագավորի համար տիրապետում. իբրև հիշատակ, նրանք մի փոսած տախտակ կամ քար են տնկում, երկու կամ երեք տասնյակ բնիկներ են սպանում, մի քանիսն էլ նմուշի համար վերցնում են հետները, վերադառնում իրենց հայրենիքը և ներումն»:

ստանում: Եվ այսպես՝ հիմք է դրվում նոր տիրապետության, որ ձեռք է բերված աստվածային իրավունքով: Առաջին պատեհ առիթով նավեր են ուղարկում այնտեղ. բնիկներին կա՛մ դուրս են բշում, կա՛մ ջարդում. նրանց իշխաններին տանջանքի են ենթարկում, որպեսզի նրանք երևան հանեն իրենց ոսկին, և անառակ ու ամարդի գործողությունների համար աղատություն է արվում. երկիրը ներկվում է իր բնակիչների արյունով: Եվ այդ մսագործների պարշելի խումբը, որ կատարում է նման բարեպաշտ արշավանքներ, դառնում է մի ժամանակակից գաղութ, որ առաքված է կռապաշտ և վաչրենի ժողովրդին դարձի բերելու և քաղաքակրթելու համար: Գաղութների հանդեպ ունեցած Անգլիայի քաղաքականության մասին Սվիֆտի այս մեղադրանքը մինչև այժմ էլ չի կորցրել իր սրությունը:

Լինելով ժամանակի առաջագեմ մարդկանցից և պաշտպանելով այն հարձակումը, որ մղում էր առևտրական բուրժուազիան հին հասարակության դեմ, Ջոնսթան Սվիֆտը միաժամանակ լիոթլին չի աղատագրվում աղնվականության և արքունիքի մասին ունեցած իր խոր հավատից, որ սնուցել էր Դուբլինի համալսարանը և լորդ Տեմպլի միջավայրը: Նրա վիթխարի հանճարը ճիշտ է զգում սոցիալական շարիքը, սակայն գիտակցությունը չի բարձրանում այն աստիճանը՝ լուծելու համար այն, որ ժամանակի սոցիալական շարիքը կարող է վերանալ միայն այն դեպքում, երբ իսպառ կանհետանա մարդու շահագործումը մարդու ձեռքով: Այս գիրքից չի հայել և չէր էլ կարող նայել Սվիֆտը. ահա թե ինչու նրան բաժին է ընկնում դառն հուսահատությունը և իմաստուն երգիծանքը, որպես փրկության միակ ելք:

Մեր ընթերցողի համար պարզ է այն, որ կեղծիքը, սուտը, ստորաքարշությունը, քսությունը, թուշլին ոտնահարելը և այլանդակության փառաբանումը պատմական կատեգորիաներ են և անհետանում են մարդու, որպես սոցիալական շահագործման առարկայի, աղատագրման հետ: Այդ տեսակետից, մեզ համար դեռևս չեն կորցրել իրենց սրությունը Սվիֆտի այդ արատները պախարակող էջերը ո՛չ միայն որպես մի ամբողջ դարաշրջանի պատմական վավերագրեր, այլև սուօրյա պայքարի զենքեր: Քանի դեռ մնում է մարդու շահագործումը մարդու ձեռքով, քանի դեռ կապիտալիստական երկրներում կա մրցակցությունը, գաղութների ստրկացումը, աշխատավոր մարդու ստորացումը, քանի դեռ ամբողջ աշխարհում մարդկային հասարակությունը չի կաղ-

մակերայված իբրև մի կուռ և միասնական բանակ,— Զոնաթան Սվիֆտի էջերն անմոռաց կմնան որպես նշավանքի հարվածներ հին հասարակարգի հանդեպ:

* * *

Մի քանի խոսք էլ հայերեն հրատարակության առթիվ:

Հնկ. Կարեն Միքայելյանն իր ձեռքի տակ ունեցել է Օքսֆորդի 1924 թվի հրատարակությունը, որը, սակայն, ունի մի շարք կրճատումներ: Այդ թերությունը թարգմանիչը վերացրել է, համեմատելով Academia-ի ուսերեն հրատարակության հետ, որ թարգմանված է Հարոլդ Ուիլյամսի 1926 թվի լիակատար և հոբելյանական հրատարակությունից: Գրքին կցված ծանոթությունները թարգմանված են ուսական հրատարակությունից:

Զոնաթան Սվիֆտի ամբողջական դործն առաջին անգամն է հրատարակվում հայերեն: Այս փաստն ինքնին մի նշանավոր տարեթիվ է մեր գրականության պատմության մեջ: Պետհրատն այդ գրքով նախաձեռնել է լույս ընծայելու համաշխարհային գրականության ակադեմիայի դործերի շարքը:

Ինչ խոսք, որ միայն խորհրդային իշխանության օրոք էր հնարավոր այսպիսի խոշոր և մեր անցյալում նմանը չունեցող դործի նախաձեռնումը: Այն բաղմահազար ընթերցողները, որոնք գործարաններից և դաշտերից բարձրացան միայն մեր ժառանգակներում, կապիտալիստական կարգերի օրոք, Սվիֆտի լեզվով ասած՝ «ճնշված եհու» էին, որոնցից երջանիկները, եթե մի կերպ հնար ունենային գրագիտություն ձեռք բերելու, հայերեն գրքերի ցանկում պիտի կարդային «Գուլիվերը հրսկաների և թղուկների սշխարհում» պատկերազարդ հեքիաթը և չպիտի հասնեին մարդկային մտքի այն բարձունքներին, որին հասել է Զոնաթան Սվիֆտը:

Ն. ԳՈԳՈԼԻ «ՏԱՐԱՍ ԲՈՒԼՔԱՆ»

«Տարաս Բուլբան», որի հայերեն առաջին լրիվ հրատարակությունն ահա լույս է տեսնում, Նիկոլայ Գոգոլի նշանավոր երկերից է՝ Իհարկե, Գոգոլը հանճարեղ հեղինակ է յուր «Մեռած հոգիներ» պոեմով, բայց և այնպես, այս երկի մեջ ևս, թեև պակաս չափով, շողում է նրա բարձր հանճարը, նրա վառ երևակայությունը և պատմելու մեծ վարպետությունը: Կողակների և Ուկրաինայի հին կյանքից գրած նրա մի շարք պատմվածքների և վիպակների մեջ ամենից հոյակապը «Տարաս Բուլբան» է, այս երկը, որ հիշեցնում է հին գուսանների հորինած զրույց, մեկն ուկրաինական այն «գումաններից», որ փանդիոի նվագակցությամբ ալեմորուս ծերունիները պատմում էին Ուկրաինայի դյուղերում, երբեմն իբրև չափածո և երբեմն՝ արձակ պատմվածքի ձևով:

Դեռևս Նեժինի գիմնազիայում, բարձր դասարանների աշակերտ Գոգոլը սիրում էր լսել պատմությունն առարկայի այն դասերը, երբ ուսուցիչը պատմում էր ուրիշ երկրների և, հատկապես, Ուկրաինայի Միջին դարերի պատմությունը: Հին օրերի եղելությունների մասին պատմում էր նաև հեղինակի հայրը՝ Վասիլիյ Գոգոլը, փոստի մի հասարակ ծառայող, բայց շառավիղը ազնվական մի տոհմի, որից շատ ներկայացուցիչներ իրենց թրագաշունչի զորությունը փորձել էին լեհական շլյախտիչների, Ղրիմի թաթար խանների և Ցարգրադի² սուլթանի դեմ մղած արշավանքներում, որպես կողակ զորագնդերի ատամաններ: «Տարաս Բուլբայի» մեջ հիշատակված հերոսներից շատերը ոչ միայն պատմական անձնավորություններ են, որոնց մասին Գոգոլը տեղեկություններ է քաղել հին տարեգրություններից, այլև ումանք եղել են հեղինակի նախահայրերը, և նրանց մասին ավանդել է տոհմական քրոնիկան: Գոգոլի մանկության օրերի ամենավաղ հիշողությունները կապված են նրանց տան հարուստ բարեկամ, կոմս Տրոշչինսկու ընտանեկան թատրոնի հետ, որտեղ հաճախ ներկայացնում էին հեղինակի

հոր՝ Վառիլի Գոգուլի գրած պիեսները, որոնց մի մասը ուկրաինեան լեզվով պատկերացնում էր Ուկրաինայի մոտիկ անցյալը՝ կողակների սխրագործությունները, նրանց կյանքն ու ասպատակները և նրանց հերոսական մահը: Եվ, վերջապես, Գոգուլի ստեղծագործության համար պատկերների, ոճի և նյութի անսպառ աղբյուր էր այն անդիր վեպերն ու դրույցները, որ նա լսում էր բանդուրիստներից և շնորհալի պատմող ծերունի կողակներից: Եվ «Տարաս Բուլբայի» շատ էջեր, հատկապես պատերազմի նկարագրությունները, ամբողջովին, երբեմն ընթարթյամբ, առնված են այդ անհայտ պատմիչների ավանդած պատմություններից:

Գոգուլը մինչև վերջ մնաց պատմության սիրահար. նրա մեծագույն իղձեքից մեկն էր՝ գրել Ուկրաինայի բաղմահատոր պատմությունը, որի համար երկար տարիներ նա հավաքում էր անտիպ նյութեր, զանազան հիշատակարաններ, ձեռագրեր և այլն: 1833 թվի դեկտեմբերին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Գոգուլն արդեն ձեռնամուխ էր լինում «Տարաս Բուլբային», նա գրում է Պուշկինին, թե որքան լավ կլինեի, եթե իրեն ուղարկեին Կիևի համալսարանի ընդհանուր պատմության դասախոս. «նա նախօրոք արդեն սքանչանում եմ, երբ երևակայում եմ, թե Կիևում ինչպես կեռան իմ աշխատանքները: Այնտեղ ես գրվանի տակից կհանեմ բազմաթիվ բաներ, որոնցից ձեզ դեռևս բոլորը չեմ կարդացել: Այնտեղ ես կվերջացնեմ Ուկրաինայի և Ռուսաստանի հարավի պատմությունը և կգրեմ ընդհանուր պատմություն, որ, ինչպես հարկն է, մինչև այժմ, ցավոք սրտի, դեռ չկա ո՛չ միայն Ռուսաստանում, այլև նույնիսկ Եվրոպայում: Իսկ այնտեղ ինչքա՞ն կհավաքեմ ավանդություններ, հավատալիքներ, երգեր և այլ բաներ»: Ծիշո է, որպես պատմության դասախոս նա անհաջողության հանդիպեց, և երբեք չիրականացավ նրա երազը՝ ստանալ պատմության ամբիոնի պրոֆեսորի կոչում, այնուամենայնիվ, նա հավաքեց բազմաթիվ ավանդավեպեր և յուր ծրագրած Ուկրաինայի և համայն աշխարհի ընդհանուր պատմության փոխարեն սերունդներին ժառանգություն թողեց «Տարաս Բուլբան», որտեղ պատմական իրողություն գուցե ավելի շատ կա, քան մի կարգ հաստահատոր «պատմությունների» մեջ:

Ասացինք, որ Գոգուլի գլուխ-գործոցը նրա «Մեռած հոգիներ» պոեմն է, Սոբակևիչի, Նովոգրևի, Մանիլովի³ և այլ ուրիշ մեռած հոգիների անվախճան պատկերահանդեսը, որտեղ յուրաքանչյուր պորտրե

ամբողջական դեմք և բնավորություն է, նկարված հանճարեղ վրձինով, ամենաշնչին մանրամասնություններով, և որոնց խմբանկարը պատկերն է մանրակալվածքային Ռուսիայի՝ Նիկոլայ I-ի կայսրության՝ խուլ պրովինցիայի, յուր վարք ու բարքով, սովորություններով, պատկերը պրովինցիայի քաղաքի՝ քնած և քարացած, պարապությունից ապուշ կտրած ավելորդ մարդկանցով, որոնց թվում է. թե իրենք են երկրի աղը, և որոնք առհասարակ ոչնչություն են, զժբախտ շնչինություն, որը չի գիտակցում իրեն և նույնիսկ անկարող է երբեիցե հասկանալ, թե պատմությունը վաղուց է անցել իր վրայով, և արդեն վրա են հասել այլ ժամանակներ: Իրենց կալվածքներում նստած այդ մարդիկ որևէ ակնկալություն չունենին. խիտնջը մտել էր պատյանը, և նրանք գոհ էին, որ դեռ մնում են ճորտ գյուղացիները, որոնք ցանում էին, հնձում և հաց թխում, հագցնում և կերցնում էին պարապությունից և ձանձրույթից կիսապուշ բարինին, որի հեռուն գավառական քաղաքն էր, որի առօրյա պրազմունքը բամբասանքն էր և երազահանի ընթերցումը, ամենախիղախ քայլը՝ հարեան կալվածատիրոջ տանը հրավիրած պարահանդեսին մասնակցելը:

Ռուս գրողներից և ոչ ոք այդքան վառ գույներով չի նկարել այդպիսի պորտրետներ: Գոգոլը կամեցե՞լ է, որ ընթերցողները ծիծաղեն այդ մարդկանց վրա, որոնք կաղմում էին նրա շրջապատը, թե՞ խղճահարություն է հայցել նրանց համար, կամ գուցե կամեցել է, որ նրանց վրա ծիծաղեն արցունքն աչքերին, ինչպես ինքը, — այդ հարցերի պատասխանը գուրս է մեր հողվածի սահմաններից: Մեզ միայն հարկավոր է ընդգծել, որ Գոգոլի ստեղծագործության գլխավոր պորտրետները, այն մարդիկ, որոնք նրա կենդանի շրջապատն էին, և որոնց, ականջներից բռնած՝ նա գուրս հանեց պրովինցիայի խուլ խորքերից, և անմահացրեց, — այդ մարդկանց միջավայրը գորշ, անհրապույր և անհամակրելի էր Գոգոլի համար: Այդ մարդիկ ոչինչ լուսավոր չունեին, նրանց մանր առօրյան տաղտկալի էր, նրանք ձանձրույթ էին սփռում, նրանցից բարձրանում էր նեխման դատապարտված խավի գարշահոտություն, և նրանք քայքայվում ու խարխլվում էին, ինչպես այն բնակարանը, որի պատահանները փակ են, պատերը խոնավությունից բորբոսնել են, արեք ներս չի մտնում, ամեն ինչի վրա նստել է հաղարամյա փոշին, և նույնիսկ սարդերը լքել են իրենց ոստայնները, որովհետև այդ լուռ աշխարհում այլևս կենդանի ոչինչ չկա: Դրամա-փոխանակա-

յին հարաբերությունները հետզհետե աճող թափով խարխուլում էին մանր կալվածատերերի տնտեսական հիմքը: Իսկ խարխուլողներից և ոչ մեկը, գեթ աղոտ չափով, չէր հասկանում և չէր էլ կարող հասկանալ շրջապատի իրադարձությունները, որովհետե հասկանալը ևս աշխատանք է, իսկ այդ մարդկանց համար աշխատանքը մահ էր:

Գողոլը բարձր էր յուր շրջապատից: Նա տեսնում էր, որ բոլոր Մանիլովները դատապարտված են անխուսափելի ոչնչացման: Սակայն նրա միաքն ավելի խորաթափանց չէր, որպեսզի տեսներ ելքը և այն առաջատար ուժը, որ դալիս էր՝ խորտակելով հինը: Եվ դեռ ավելին. յուր ըմբռնումներով Գողոլը հետադիմական բանակի մարդ էր: Սլավյանաֆիլների խմբակի⁵ հետ ունեցած նրա երկարամյա բարեկամությունը պատահական չէր: Նրա համոզմամբ՝ Ռուսաստանի փրկությունը կալվածատիրական կարգերն անխախտ պահելու մեջ էր. մանր կալվածատերի հոգեբանությամբ՝ Գողոլը ծիծաղում էր նրանց վրա, որոնք շաքարի, սպիրտի, կաշվի և այլ գործարաններ էին հիմնում: 1848 թվի հեղափոխությունը նա համարում էր պարապ մարդկանց հիմարություն: Ամեն առիթով նա ցույց էր տալիս, որ ինքը ռուսական կայսեր խոնարհ հպատակն է: Վերջապես՝ հայտնի է Բելինսկու նշանավոր պատասխանը Գողոլին, վերջինիս հետադիմական կարծիքների առթիվ: Գողոլը մինչև ուղն ու ծուծն աղոթասեր և հավատացյալ մարդ էր: Այն ժամանակ, երբ առաջավոր սերունդը նրա «Ռեկիդորը» դրոշ էր դարձրել, երբ գավառական քաղաքի պաշտոննություն ծաղրի մեջ նրանք իրավացի տեսնում էին ծաղր կայսերության հիմքերի, ներքեից մինչև վեր, մինչև համառուսական դորոգնիչի Նիկոլայ կայսրը,— ինքը՝ հեղինակն ուխտադրության էր գնում Երուսաղեմ՝ տեսնելու «սուրբ վայրերը»: Երբ Սոբակեիշները, Պլյուշկինները և մյուսները դարձել էին հասարակ անուններ, Նիկոլայ Գողոլը խոր հուսահատությունից ավելի և ավելի էր փարվում ուղղափառ հավատի վեմին: Եվ հայտնի է, որ վերջին տասը տարին նա մի մոլեռանդ հավատացյալ էր, որը մաշում էր իրեն ծոմերով և պահքով, որը վառեց երկար տարիների աշխատանքի արդյունքը՝ «Մեռած հոգիների» երկրորդ հատորը, որի ընթերցանության դիրքն Ավետարանն էր և «Յայսմաուրբը», ամենամոտիկ բարեկամները՝ զանազան անապատականներ, ջադու պառավներ և կրոնամոլ քահանաներ, որոնցից մեկը նրան հասցրեց մինչև ոչնչացում:

Այդպես էր Գոգոլը և նրա շրջապատը: Երկուսի միջև հաշտություն չկար և չէր կարող լինել: Գոգոլը բարձր էր շրջապատից. նա իրեն համարում էր մի մարգարե, որ առաքելություն ունի, մի խարազան, որի հարվածներով մարդկանց պիտի սթափեցնի: Շրջապատի մարդիկ առհասարակ զործունյա չէին. նրանք ավելի հղիացած անասուններ էին, քան ջղերի և բանականության տեր մարդիկ: Գոգոլը գավառից և գավառական միջավայրից փորձեց քաղաք տեղափոխվել. նրա ստեղծագործական ուղին ընկավ այն տրորված ճանապարհով, որով նույն պրովինցիայի «երջանիկ խիզախները» գնում էին քաղաք, որպեսզի տեղավորվեն որևէ դեպարտամենտում և, իբրև շինովնիկներ, շարունակեն նույն անիմաստ և անասնական կյանքը: Գոգոլի շինովնիկները նույն մանր կալվածատերերն են, որոնք պապենական հին քուրքը փոխարինել են շինովնիկի մոնոպոլիով: Գոգոլի համար քաղաքի այդ մարդիկ ևս նույնքան գորշ և տաղսկալի էին: Այդ հին միջավայրն էր, մի ընդարձակ մեռյալ ծով, որտեղ չէր խլրտում մարդկային որևէ առաքինություն⁶, չկային պայծառ դեմքեր, քաջարի և կամքով հղոր մարդիկ, որոնց սխրագործություններն ու հերոսական կյանքը գոհացում տար նրա անհանգիստ ոգուն, պրպտող մտքին և վառ հրեակայությունը: Շրջապատում չկային այդպիսի մարդիկ. ապագան նա մշուշոտ էր տեսնում և սխալ: Մնում էր այդպիսի հերոսների փնտրել անցյալում, այն հերոսական ժամանակներում, որից մնացել էին ավանդություններ, ձեռագիր հիշատակարաններ և անգիր զրույցներ:

Այդպես ծնվեց «Տարաս Բուլբան»:

* * *

Սխալ և իզուր կլիներ «Տարաս Բուլբան» համարել պատմական վեպ: Ուշագիր ընթերցողը կնկատի այն սպիտակ թելերը, որոնցով մի կերպ իրար են միացված երկի ղանադան մասերը: Կան հատվածներ, որոնք առանձին ամբողջություն են, և թվում է, թե արհեստական կերպով են հագցված նյութին: Չափազանց պրիմիտիվ է նաև երկի կառուցվածքը, չկան բարդ հանգույցներ, որոնք առհասարակ հատուկ չեն Գոգոլի ստեղծագործության: Եթե ընթերցումից հետո փորձեք պատմել այս երկի բովանդակությունը, կթվա թե առանձին բան չկա պատմելու, դեպքերը և նրանց կապը բաղմակողմանի չեն: Տարաս Բուլբան նույնպիսի կողակ է, խոսում է նույն կերպ, ինչպես մյուս կողակները:

Նրա որդի Օստապը նույն Տարաս Բուլբան է, իսկ վերջինս ոչնչով չի տարբերվում ծերունի Բովդյուգից: Նրանք բոլորը միանման գյուղացիներ են և կոչվում են հավատի ու հայրենիքի ազատության համար: Նրանք միևնույն ատելությամբ են լցված լեհ ազնվականների, կաթոլիկ հոգևորականների և հրեաների հանդեպ: Թվում է, թե ամբողջ գործարանակը միատեսակ մարդկանց խումբ է, ավելի ճիշտ, մի մարդ է, որից տարբերվում է միայն Տարասի որդի Անդրին:

«Տարաս Բուլբան» ճիշտ կհասկանանք, եթե այդ երկն ընդունենք իբրև նմանություն ժողովրդական ավանդավեպի. իբրև մի զրույց, որ փանդիլի նվագակցությամբ պատմում էին ուկրաինական գյուղերում: Այդ միայն մի երգ է, մի պարզ պատմություն: Գոգոլը վերցրել է ոչ միայն ավանդավեպի նյութը, այլև ձևը: Նա պատմում է էպիկական հանդարտությամբ. նա հաճախ ընդհատում է ղեկերի ընթացքը՝ կողմնակի խորհրդածությունների համար: Ծրբեմն ինքն է դիմում հերոսներին, ողբում է նրանց հերոսական մահը, երգում է նրանց գովքը, հիշատակում է մի կողմնակի հանգամանք,— և այդ եղանակով սաստկացնում է ընթերցողի հուզական տրամադրությունը: Լիրիկական շեղումներից բացի, Գոգոլը դիմում է էպիկական համեմատությունների, շափազանցությունների և կրկնաբանությունների եղանակին, և տեղտեղ, պատմությունն իրականին ավելի նմանեցնելու համար, գործ է ածում պտոմիշի սառն ու զուսպ ոճը: Այսպիսով «Տարաս Բուլբան» չի կարելի պատմել, որովհետև ոճի գեղեցկությունը և պատմելու բարձր արվեստը ծածկում են երկի բովանդակությունը:

Սակայն Գոգոլը պարզ նմանողությամբ չի օգտագործել ժողովրդական ստեղծագործության ձևերը: Այդ ձևերը նա մշակել և հարստացրել է: Ուկրաինական «գուժա»-ները հարուստ չեն բնության տեսարանների նկարագրով, այնինչ «Տարաս Բուլբայի» մեջ պեղծածի նկարագիրը հասնում և երբեմն գերազանցում է ռալմի պատկերներին, որոնցով հարուստ էին ժողովրդական երգերը: Բնության նկարագիրը, որ աղամանդի մանր ու խոշոր քարերի նման հեղինակը ցրել է յուր երկի զանազան մասերում, ինչպես և ռալմի տեսարանները կազմում են մի տեսակ շրջանակներ, որոնք ավելի հոյակապ են դարձնում կողակներին: Կարծես պատերազմ չէ, այլ ազատ և ընդարձակ ստեղծում խրախճանքի են եկել գյուղաղուները: Նրանք ամեն ինչ կարող են տեսնել. այդ քաջերն իրենց թրերով են որոշում կարելիության սահմանը:

Նրանք նույնքան վիթխարի են և հզորութեամբ պեղեցիկ, որքան Գնեպ-
րը, որքան նրանց հայրենիքի անկողնի ստեպը: Նրանք վեհագույն են
նույնիսկ դաժանութեան ժամին. երբ Բուլբա հայրն ահեղ գոչում է ու-
ղուն. «Մ'ս եմ քեզ ծնել, ես էլ կսպանեմ»,— գոչում և արձակում է
հրազենը, չգիտես ո՞վ է ումից հզոր և գրավիչ՝ Տարա¹սը, թե՞ Անդրին,
թե՞ երկուսն էլ հավասարաշափ:

Օգտվելով ժողովրդական բանահայտության ձևերից և նյութ դարձ-
նելով իրական մի դեպք, Գոգուլը յուր հերոսներին պարզեց է նաև այն-
պիսի մտքեր, որոնք այդ մարդկանց հատուկ չէին: Այդ մտքերն իրեն²
Գոգուլի սեփականությունն էին: Պատմական ճշմարտության հակառակ
են «Տարաս Բուլբայի» այն հատվածները, որոնց մեջ մեռնող կողակնե-
րը մեկը մյուսի հետևից գովաբանում են ուս իշխաններին, ուս թա-
գավորին և ուղղափառ հավատը: Զապորոժյան Սեչը³ առնչություն չու-
նի ուս իշխանների և ուս թագավորի հետ: Գոգուլին հայտնի էր այն,
որ ուս թագավորներն իսպառ վերացրին կողակների ազատ եղբայ-
րությունը: Հետին թվով Սեչի կողակների բերանը դնելով այդպիսի
խոսքեր՝ Գոգուլն արտահայտում էր միայն և միայն յուր խոնարհ հալա-
տակի զգացումները ուսական գահի հանդեպ: Այդ միայն ժամանակի
տուրք չէր, այլ կազմում էր Գոգուլի համոզումների հիմքը: Նույնը կա-
րելի է ասել կրոնի և Գոգուլի կրոնական զգացումների խոր ազդեցու-
թյան մասին: Ժողովրդական «գումա»-ների մեջ հավատի խտրությունը
դեր չի խաղում, այնինչ Բուլբան ներկայացված է ուղղափառ հավատի
նույնքան ջերմ պաշտպան, որքան և ինքը հեղինակն էր: Կրոնի խոր
ազդեցությամբ պիտի բացատրել նաև այն ներքին և սխալ նմանություն-
ներ, որ կա Տարասի և մյուս կողակների ու քրիստոնեական հավատի ա-
ռաքյալների միջև: Ճակատամարտից առաջ Տարաս Բուլբայի գինար-
բուքը հիշեցնում է Քրիստոսի «Խորհրդավոր ընթրիք»-ի տեսարանը⁴:
Հավատի համար մեռնող կողակների հոգիները երկինք են բարձրանում
և նստում են «ընդ աջմէ աստուծոյ»: Կաթոլիկ վանքի և ժամերգության
նկարագրությունը ոչնչով պակաս չի ստեպի նկարագրությունից: Ի
դեպ, հարցի այս առումով որքան են իրար նման «Տարաս Բուլբան» և...
Եղիշեի «Վասն պատերազմին Վարդանանց» պատմությունը, և սխալ
կլիններ արգոք ենթադրել, որ վերջինս ևս սոսկ զրական գործ է. որի
հեղինակն առավել կամ պակաս չափով օգտվել է յուր ժամանակի դու-
սանների երգերից⁵:

Սակայն ամփոփենք մեր դիտողությունները:

Գոգոլը զուրկ չէր ուրիշ, ավելի շքեղ աշխարհի տենչանքից: Որքան գորշ և տաղտկալի էր շրջապատը, այնքան ավելի զորեղ էր նրա ներքին մղումը՝ այլ ուղորտներում գտնելու այնպիսի մարդկանց, որոնք հերոս էին: Ուկրաինայի պատմությունը Գոգոլին կարող էր մատնացույց անել միայն կողակներին, որոնց կյանքը խոր հետքեր էր թողել ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Նվ ահա տեղի է ունենում հոգու յուրատեսակ մի փախուստ՝ մռայլ ժամանակից և անհրապույր շրջապատից դեպի հինը, դեպի կողակների ազատ և զբայրության ժամանակները: «Օ՛, որքան գարշելի է իրականությունը, գարշելի նրանով, որ նա հակառակ է ցնորքին», — բացականչում է Գոգոլը յուր հերոսներից մեկի բերանով: Ահա այդ «գարշելի իրականությունից» նրան պիտի ազատեր յուր ցնորքը, նա պիտի հասներ յուր չքնաղ պաննային, ինչպես Գոգոլ-Անդրին: Միակ հնարավոր ելքը այդ էր:

Նվ ինչեր նա պիտի տեսներ այդ ճանապարհին: Նրա հանճարեղ երևակայությունը պիտի ստեղծեր և հագնար այն ամենով, ինչ ամենից չքնաղն է «Տարաս Բուլբայի» մեջ. ստեպը՝ արևով ողողված, նրա անսահման հարթությունը, որտեղ Գոգոլի երևակայությունը, ինչպես սանձակոտոր նժույզ, կարող էր անարգել խայտալ. նա կարող էր ճախրել ինչպես հպարտ ուրուր, նա հողմի նման կանցներ Դնեպրի առափնյա եղեգների վրայով, վարար ջրերի հետ, կաղմկեր Սև ծովի վրա և կհրդեհեր ծովը: Ռուս գրողներից և ո՛չ մեկը չի ունեցել այդպիսի հզոր երևակայություն, և ո՛չ մեկը չի թողել այնպիսի էջեր, որտեղ լիներ այդքան արև, այդպիսի սանձարձակ տարերք և այդ տարերքի նման դյուցադուռներ:

ЗА МНОГООБРАЗИЕ ЖАНРОВ

Мне кажется, что одним из существеннейших недостатков, свойственных как национальным литературам, так и русской, является недостаточно вдумчивое отношение к использованию старых и формированию новых жанров. В самом деле, какова обычная картина? Тот или иной авторитетный товарищ вполне правильно, может быть, подчеркивает необходимость использования в советской литературе некоего жанра, будь то роман, новелла или что-нибудь другое. И вот писатели, вместо того, чтобы строить форму своих произведений, исходя из самого существа материала, втискивают этот материал в рамки рекомендованного жанра. Жанр становится доминирующим, насчитывает большое количество произведений, но произведения эти—увы!—отнюдь не высокого качества. В результате страдает как самый жанр, так и вся литература наша, которой следовало бы быть бесконечно разнообразной и изобретательной. Ибо нет того жанра, который не мог бы быть использован внутри стиля социалистического реализма.

Далее, мне кажется, что формула о литературе национальной по форме и социалистической по существу должна наполниться конкретным содержанием и на этом участке. Литература любой национальности должна внести свой вклад в общую сокровищницу форм социалистической литературы. Между тем, почти никто из нас не использовал, например, жанр восточной сказки. А жанр этот может быть использован плодотворно, что доказывает, хотя бы, успех пьесы Демирчяна «Храбрый Назар».

Хочется указать, что в ряду прочего печального наследия РАПП не ликвидирован, в частности, и такой факт. РАПП оце-

нивала писателя не столько по творческой активности его, сколько по степени участия писателя в работе литературных организаций. И до сих пор в Москве известен ряд имен национальных писателей, не имеющих действительного творческого веса, тогда как писатели действительно двигающие нашу литературу, известны мало. Назовем Чаренца. Этот крупнейший поэт не только в масштабе Армении, но и всего Союза, почти не известен широкому русскому читателю, а если известен, то больше как прозаик. Это более чем не справедливо.

Основным недостатком как армянской, так и грузинской литературы я считаю некий провинциализм. Свой материал писатель не поднимает на значительную идейную высоту, оставаясь весьма часто в плену своеобразия местных условий. Это свойственно, впрочем, и отдельным русским писателям.

Еще хотелось бы побеседовать на съезде о моральном облике советского писателя. Статьи А. М. Горького подняли этот важный вопрос чрезвычайно своевременно. Моральный облик советского писателя непропорционален еще гигантской исторической его роли. Примеры этого найдутся в любой национальной литературе. Где же выход? Приехав в Москву, наша делегация участвовала в беседе с рабочими Пролетарского района. Как много дала нам эта беседа! Вот так, в тесной связи с рабочей общественностью—путь формирования морального облика писателя.

И, наконец, последнее. Перед съездом мы получили множество писем от трудящихся армян, живущих за пределами нашей страны. Поистине удивительно, с каким вниманием и любовью ожидают они съезда. Уверен, что съезд осуществит все надежды, связанные с ним, и станет важным этапом роста новой культуры.

<Թարգմանություն>

ՀԱՆՈՒՆ ԺԱՆՐԵՐԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅԱՆ

Ինձ թվում է, որ ինչպես ազգային գրականություններին, այնպես էլ առաջ գրականությանը բնորոշ ամենաէական թերություններից մեկն

է ոչ բավարար չափով մտածված վերաբերմունքը հին ժանրերի օգտագործման և նոր ժանրերի ձևավորման նկատմամբ: Իրոք, ինչպիսի՞նք է սովորական պատկերը: Այս կամ այն հեղինակավոր ընկերը, գուցե և միանգամայն իրավացիորեն, ընդգծում է խորհրդային գրականության մեջ որևէ ժանրի օգտագործման անհրաժեշտությունը՝ լինի դա վեպի, նորավեպի ժանրը կամ մի այլ բան: Եվ ահա գրողները փոխանակ իրենց երկերի ձևը կառուցեն բուն նյութի էությունից ելնելով, այդ նյութը խոփում են հանձնարարված ժանրի շրջանակի մեջ: Տվյալ ժանրը դառնում է տիրապետող, դրանով գրվում են մեծ թվով երկեր, սակայն, ավագ, բնավ ոչ բարձրորակ: Դրա հետևանքով տուժում է ինչպես տվյալ ժանրը, այնպես էլ մեր ամբողջ գրականությունը, որը պետք է որ լինի անսահմանորեն բազմազան ու բազմահյար: Որովհետև չկա այնպիսի ժանր, որը հնարավոր չլինի օգտագործել սոցիալիստական ռեալիզմի ոճի շրջանակներում:

Այնուհետև, ինձ թվում է, որ գրականությանը վերաբերող՝ ձևով ազդային և էությամբ սոցիալիստական բանաձևը պետք է հաջենա որոշակի բովանդակությամբ նաև այս բնագավառում: Ցանկացած ազգային գրականությունը պետք է իր ավանդը մուծի սոցիալիստական գրականության ձևերի ընդհանուր գանձարանը: Մինչդեռ, գրեթե ոչ ոք մեղանից չի օգտագործել, օրինակ, արևելյան հեքիաթի ժանրը: Իսկ այդ ժանրը կարող է արդյունավետ օգտագործվել, ինչպես ցույց է տալիս, թեկուզ, Դեմիրճյանի «Քաջ Նազար» պիեսի հաջողությունը:

Կցանկանալի նշել, որ ՌԱՊՊ-ի տխուր ժառանգության ուրիշ կողմերի շարքում, չի վերացվել մասնավորապես նաև այսպիսի մի փաստ. ՌԱՊՊ-ը գրողին գնահատում էր ոչ այնքան նրա ստեղծագործական ակտիվությամբ, որքան գրական կազմակերպությունների մեջ գրողի մասնակցության աստիճանով: Եվ մինչև այժմ Մոսկվայում հայտնի են ազգային այնպիսի գրողների մի շարք անուններ, որոնք իսկական ստեղծագործական կշիռ չունեն, այն ժամանակ, երբ մեր գրականությունը իսկապես առաջ շարժող գրողները քիչ են հայտնի: Հիշենք Չարենցին: Ո՛չ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ Միության մասշտաբով այդ խոշորագույն բանաստեղծը գրեթե անծանոթ է ուսման ընթերցողների լայն շրջանին, իսկ եթե հայտնի էլ է, ապա առավելապես իբրև արձակագիր: Դա ավելի քան անարդարացի է:

Ինչպես հայ, այնպես էլ վրաց գրականության հիմնական թերությունը ես համարում եմ որոշ գավառականությունը: Գրողն իր նյութը չի բարձրացնում գաղափարական նշանակալից բարձրության, շատ հաճախ մնալով տեղական պայմանների յուրահատկության գերության մեջ: Դա, ի դեպ, հատուկ է նաև առանձին ուսս գրողների:

Կցանկանայի նաև՝ համագումարում զրուցել խորհրդային գրողի բարոյական դիմագծի մասին: Ա. Մ. Գորկու հոգվածները այդ կարևոր հարցը արծարծեցին ճիշտ ժամանակին: Խորհրդային գրողի բարոյական կերպարը դեռևս համապատասխան չէ նրա պատմական վիթխարի դերին: Դրա օրինակները կարելի է գտնել ամեն մի ազգային գրականության մեջ: Ո՞րն է ելքը: Գալով Մոսկվա, մեր պատվիրակությունը մասնակցեց Պրոլետարական շրջանի բանվորների հետ կազմակերպված զրույցին: Որքա՞ն շատ բան տվեց մեզ այդ զրույցը: Ահա այդպես, բանվոր հասարակայնության հետ սերտ կապի մեջ է գրողի բարոյական դիմագծի ձևավորման ուղին:

Եվ վերջապես. համագումարից առաջ մենք ստացանք բազմաթիվ նամակներ մեր երկրի սահմաններից դուրս ասլրող աշխատավոր հայերից: Իսկապես զարմանալի է. ինչպիսի՞ ուշադրությամբ ու սիրով են նրանք սպասում համագումարին: Համոզված եմ, որ համագումարը կիրագործի իր հետ կապված բոլոր հույսերը և կարևոր փուլ կգառնանոր մշակույթի աճման գործում:

<РЕЧЬ НА ПЕРВОМ ВСЕСОЮЗНОМ СЪЕЗДЕ СОВЕТСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ>

Товарищи, все докладчики, в том числе и представители национальных республик, говорили о бурном росте национальных литератур, в основу которых положена великая идея пролетарской революции. Отличаясь своеобразно-национальными формами, единая советская литература своим многообразием жанров и тематики представляет совершенно невиданную литературу во всей истории человечества. Единая армия советских писателей—от только что ликвидировавших неграмотность ашугов и горцев до великого мастера слова Максима Горького—громادным молотом разбивает оковы духовного рабства, мещанства, национальной ограниченности, доходившего до омерзения чувства собственности.

Одновременно эта литература воспитывает миллионы трудящихся, развивая в них любовь к советской родине, к своему труду и помогая партии выковывать из них прекрасных борцов за дело Ленина, за коммунизм.

Вполне естественен был некоторый «разгон» докладов. Это своего рода «знамение эпохи»: прогнавший буржуазию, рабочий класс чувствует себя нераздельным и полновластным хозяином не только заводов и земли, но и всей истории, всего пройденного человечеством пути.

Только трудящемуся человеку принадлежат все богатства—материальные и духовные, накопленные рабочим классом.

Только теперь можно по-новому оценить прошлое, всех знатных людей большой нашей культуры. Отсюда и эта бурлящая радость, эти радостные песни, которые раздаются у нас повсюду—от Минска до Владивостока, от Архангельска до Эривани. Заговорил

великий немой, заговорили трудящиеся, заговорили угнетенные ранее народы.

В октябрьских боях под знаменем партии, с помощью головного отряда—русских рабочих—трудящиеся этих народов приобрели себе родину—национальные советские республики. Весь Советский союз—единая родина для трудящихся всех национальностей. За-восвывая родину, партия вела трудящиеся массы к лучшей жизни, к бесклассовому обществу, к полному торжеству социализма. Вот где источники того молодого буйного энтузиазма, который звучит и в наших речах, и в наших песнях, и в наших книгах. Это совершенно новое поколение—с низов, от ранее загнанных и забытых национальных культур—приходит к интернациональной и общечеловеческой культуре. Была где-то безводная пустыня, и вот каким-то магическим ударом большого жезла пустыня превращается в город. Был когда-то загнанный народ, который жил в своих ущельях, страхась и своей земли и человека другого племени. И вот он входит в город—у него есть свои города с развивающейся культурой. Он приносит в нее свои веками накопленный опыт, с каждым часом все больше и глубже раскрывая себя. Вот где источник глубокой и беззаветной любви трудящихся этих народов к Ленину и Сталину.

Что было в нашем прошлом? Я не буду упоминать ни имен, ни отдельных исторических дат: напомним только то, о чем совершенно правильно заметил Алексей Максимович: «Мы, т. е. русская литература, русские писатели, не имеем права игнорировать литературное творчество нацменьшинств только потому, что нас больше. Ценность искусства измеряется не количеством, а качеством. Если у нас в прошлом—гигант Пушкин, отсюда не значит, что армяне, грузины, татары, украинцы и прочие народы не способны дать больших мастеров в литературе, музыке, живописи, зодчестве»¹.

Многие выступавшие приводили имена гигантов прошлой национальной культуры. Но я хочу сказать по поводу этого следующее: в бывшей тюрьме народов, в старой царской России, перечисленные выше народы не дали и не могли дать таких гигантов, как Пушкин. В годы расцвета Пушкина на окраинах империи еще грохотали пушки усмирительных экспедиций. Малые народы меня-

ли одно ярмо на другое. После покорения они шли по пути духовного обнищания, испытывая двойной гнет—русской и своей отечественной буржуазии, разжигавшей ненависть к человеку другого племени и тем самым заглушавшей среди своего народа классовую ненависть угнетенных к угнетателям.

Приведу два примера. Основоположник нашей литературы, Абовян (XIX век)—замечательная фигура не только по своей литературной значимости, но и по своей жизни. Это человек, который видел персидское владычество, попал случайно в дерптский университет, вращался в обществе Гете, был знаком с Жуковским² и т. д. Вернувшись в Армению в эпоху зверского режима Николая I, он бесследно исчез, оставив легенду о «черной карете» и о столь же мифической могиле его в Охотском крае³.

Изучая наследство этого знаменитого человека нашей литературы, следя за его ростом—а он исчез совершенно молодым,—можно с полным правом сказать, что в нормальных условиях развития армянского народа Абовян вырос бы в большого писателя.

Или возьмем Микаэля Налбандяна—это тоже крупнейшая фигура в армянской литературе, ближайший друг Бакуннина, Огарева и других передовых людей в русской истории, связанной с делом о лондонской пропаганде и т. д., один из основоположников демократической литературы. Он сидел в Петропавловской крепости и погиб там же, как и все светлые люди того десятилетия.

Приводя эти примеры, я хочу сказать, что только сейчас у нас есть возможность войти в большую литературу,—эту возможность дала нам Октябрьская революция.

Маленькое замечание: мы слышали здесь о Шевченко, о Руставели, Ованесе Туманяне и т. д. Я должен сказать, что неправильно упоминать эти имена, не добавляя что они принадлежат всем народам. Я, армянский писатель, считаю их своими родными—также, как Туманяна. Я считаю и Руставели таким же родным мне писателем, как Хоренаци,—его творчество уже вошло в общую нашу сокровищницу.

Но разве дело идет сейчас только об истории? По-моему дело в том, что армянский отряд нашей литературы, как и грузин-

ский и др., должен использовать все свое творческое богатство, чтобы через книги Чаренца, Джавахишвили⁴ и др. внести это богатство в нашу общую советскую литературу.

Я хочу, чтобы товарищи вспомнили золотые слова Ленина относительно демократических элементов старой литературы и использования их⁵. Здесь представитель Украины ясно и убедительно показал, как неправильное, некритическое использование наследства Шевченко приводит к путанице. После доклада представителя Украины стало ясным, что новая оценка творчества Шевченко неизмеримо подняла его значимость как гениального украинского поэта.

Я бы советовал всем нашим литераторам пересмотреть громадное литературное наследие, сделав это быстрее, потому что этим мы можем наметить большие и широкие пути в нашей советской литературе.

Товарищи, я хочу отметить второй источник, из которого национальные писатели могут черпать конкретный материал. Кое-какие национальные отряды использовали этот путь, но здесь мало говорили об этом. Если мы возьмем историю ранее угнетенных народов, то мы увидим, что многие из них в течение тысячелетий испытывали разные исторические влияния. Например, армянский народ—влияние персов, эллинов, Запада, Востока, парфян и т. д. Это богатство исторического пути, насыщенность многими историческими влияниями, это громадная конденсация влияний составляет, я бы сказал, более важный источник, чем знакомые имена старых писателей.

Что же сейчас происходит у нас? Что же обязан внести наш литературный отряд в общую советскую литературу?

Я хочу напомнить слова Сталина, сказанные в первом же году после Октябрьской революции. Он говорил, приводя пример Армении, что это характерный уголок, где «художество» империалистов принимало форму бесчинства. Он говорил о героических сынах этого народа, которые создавали большую культуру, оставаясь загнанными. Ушел ли этот героизм? Он удесяте-

рился сейчас, и не только в области культуры: он удесятерился и в области невиданной стройки.

Путь критического просмотра исторических событий является ценнейшим средством для внесения новых вкладов в литературу. Покажем это на некоторых примерах.

Изменяется не только экономика—обновляется весь народ. Вы помните, что Гоголь в «Мертвых душах» козыряет косноязычием крестьян. Однако тот, кто знает сейчас наших колхозников, скажет, что теперь нет косноязычия. Теперь крестьянин говорит совершенно правильно, точно и красочно.

Возьмите отношение к детям. Разве это не показывает изменения психологии народа и роста его культурности? Нет никакого сомнения в том, что в старину, в особенности у наших восточных народов, любовь отца и детям была как бы не к лицу к мужчине. Сейчас изменилось и это и многие другие черты старого быта.

Товарищи, громаднейший интерес представляют вопросы жанра. Здесь об этом мало говорили. Я должен сказать, что основным недостатком национальных литератур считаю несвежесть жанра, то, что эти литературы подпадают под влияние форм, уже преодоленных крупными мастерами. Никто не может сейчас писать, как Руставели. Я бы сказал даже так: формы, преодоленные в XIX—XX веках каким-нибудь грузинским или же армянским мастером, нередко служили в силу подражания препятствием для развития новых литературных форм.

Где же правильный путь? Путь—в возврате к первоисточникам, к народному творчеству. Я имею ввиду не возврат к старым источникам народного творчества, не к фольклору, хотя и фольклор живет и развивается, а к настоящим и новым жорням народного творчества.

По вопросу о жанрах я должен сказать, что большой интерес представляет жанр художественной исторической хроники. Громадное количество армянских исторических хроник совершенно не использовано художественной литературой. Обязанность наших писателей заключается в том, чтобы просмотреть

их, изучить, критически взяв оттуда эничность, суровость, богатства языка, скупую экономию слов.

Одно замечание относительно языка в связи с переводами. Если национальные языки развиваются сейчас под влиянием русского языка, что я считаю вполне нормальным, ибо это есть язык Октябрьской революции, то при переводах на русский язык надо для расширения емкости этого последнего вносить в него все завоевания национальных языков. Русский язык также меняется, обогащаясь новыми оборотами и словами...

Товарищи... давайте работать так самоотверженно, так честно, так страстно, как работают только лучшие люди нашей эпохи, большевики... и тогда мы оправдаем высокое звание советского писателя.

<Թարգմանություն>

<ՀԱՌԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՄԻՌԹԵՆԱԿԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ>

Ընկերներ, բոլոր ղեկուցողները, այդ թվում նաև ազգային հանրագիտությունների ներկայացուցիչները, խոսեցին ազգային գրականությունների բուռն աճի մասին, գրականությունների, որոնց զարգացման հիմքում դրված է սրբուխտարական հեղափոխության մեծ գաղափարը: Տարբերվելով ազգային ուրույն ձևերով՝ խորհրդային միասնական գրականությունը իր ժանրերի և թեմատիկայի բազմազանությամբ ամրոցված ամբողջ սխառության մեջ երբեք չտեսնված գրականություն է: Խորհրդային դրողների միասնական բանակը՝ սկսած նոր միայն իրենց անգրագիտությունը վերացրած աշուղներից ու լեռնցիներից մինչև խոսքի մեծ վաքպետ Մաքսիմ Գորկին, վիթխարի մուրճով կործանում է հեզկոր արքայության, քաղքենիության, ազգային սահմանափակվածության, նողկալիության հասնող սեփականատիրական դպացուների շղթաները:

Միաժամանակ, այդ գրականությունը դաստիարակում է միլիոնավոր աշխատավորների՝ նրանց մեջ զարգացնելով խորհրդային հայրենիքի ու իրենց աշխատանքի նկատմամբ սեր, և օգնում է կուսակցու-

Յյանը՝ նրանցից կոփելու լենինի գործի համար, հանուն կոմունիզմի պայքարող հիանալի մարտիկներ:

Միանգամայն բնական էր վեկուցումների որոշ «խոյընթացը»: Դա մի յուրատեսակ «գարաշրջանի նախանշան» էր. բուրժուազիային դուրս վճռված լանվոր դասակարգը ղգում է իրեն լիիրավ ու անսասան տերը ոչ միայն գործարանների ու հողի, այլև ամբողջ պատմության, մարդկության սնյած ամբողջ ճանապարհի:

Միայն աշխատավոր մարդուն են պատկանում բանվոր դասակարգի կուտակած բոլոր՝ նյութական և հոգևոր հարստությունները:

Միայն այժմ է հնարավոր նոր ձևով գնահատել անցյալը, մեր մեծ կուլտուրայի բոլոր նշանավոր մարդկանց: Դրանից էլ բխում են այս հորդացող բերկրանքը, այս ուրախ երգերը, որոնք հնչում են մեզ մոտ ամենուրեք՝ Մինսկից մինչև Վլադիվոստոկ, Արխանգելսկից մինչև Երևան: Խոսել սկսեց մեծ համըր՝ խոսեցին աշխատավորները, խոսեցին առաջներում ճնշված ժողովուրդները:

Հոկտեմբերյան մարտերում, կուսակցության դրոշի տակ, առաջավոր ջոկատի՝ ռուսական բանվորների օգնությամբ, այդ ժողովուրդների աշխատավորները իրենց համար ձեռք բերեցին հայրենիք՝ խորհրդային ազգային հանրապետությունները: Ամբողջ Խորհրդային Միությունը միասնական հայրենիք է բոլոր ազգությունների աշխատավորների համար: Նվաճելով հայրենիքը՝ կուսակցությունը բոլոր աշխատավորներին տանում էր դեպի ավելի լավ կյանք, դեպի անդասակարգ հասարակություն ու սոցիալիզմի լիակատար հաղթանակ: Ահա՛ թե որտեղ են աղբյուրները այն երիտասարդ ու բուն խանդավառության, որը հնչում է և՛ մեր ճառերում, և՛ մեր երգերում, և՛ մեր զրքերում: Այդ բոլորովին նոր սերունդ է, որը դուրս է եկել ներքնախավերից, առաջներում հալածված ու մոռացված ազգային կուլտուրաներից և ընթանում է դեպի ինտերնացիոնալ ու համամարդկային կուլտուրան: Ինչ-որ տեղ անջուր անապատ էր, և ահա՛ կախարդական մի մեծ գավազանի հարվածով անապատը դառնում է քաղաք: Ինչ-որ ժամանակ գոյություն ուներ հալածական մի ժողովուրդ, որը ապրում էր իր կիրճերում՝ վախենալով և՛ իր հողից, և՛ այլազգի մարդկանցից: Եվ ահա՛ նա քաղաք է մտնում. նա ունի իր քաղաքները՝ զարգացող կուլտուրայով: Նա դրա մեջ ներդնում է դարերով կուտակած իր փորձը, ժամ առ ժամ ավելի մեծ շափով ու ավելի խորը

բացահայտելով իրեն: Ահա՛ թե որտեղ է Լենինի և Ստալինի նկատմամբ այդ ժողովուրդների աշխատավոր մարդկանց տաժած խոր ու անսահման սիրո աղբյուրը:

Ի՞նչ կար մեր անցյալում: Նա ո՛չ անուններ հիշատակելու, ո՛չ էլ առանձին պատմական թվականներ. կհիշեցնեմ միայն այն, ինչի մասին միանգամայն ճիշտ նկատեց Ալեքսեյ Մաքսիմովիչը. «Մենք, այսինքն՝ ուս պրականությունը, ուս գրողներս, իրավունք չունենք շրջանցելու ազգային փոքրամասնությունների գրական ստեղծագործությունը միայն այն հիման վրա, որ մենք թվով շատ ենք: Արվեստի արժեքը չափվում է ո՛չ թե քանակով, այլ որակով: Եթե մեզանում անցյալում կար Պուշկինի նման հսկա, ապա դրանից չի հետևում, որ հայերը, վրացիները, թաթարները, ուկրաինացիները և մյուս ժողովուրդները ընդունակ չեն տալու գրականության, երաժշտության, գեղանկարչության, ճարտարապետության մեծ վարպետներ»¹:

Ելույթ ունեցողներից շատերը բերում էին անցյալի ազգային կուլտուրայի հսկաների անուններ: Բայց ես ցանկանում եմ այդ առթիվ ասել հետևյալը. ժողովուրդների նախկին բանտում՝ ցարական հին Ռուսաստանում. վերը հիշատակված ժողովուրդները չովեցին և չէին կարող տալ այնպիսի հսկաներ, ինչպիսին էր Պուշկինը: Պուշկինի ծագվածան տարիներին կայսրության ծայրամասերում դեռևս հոնդում էին հնազանդեցնող արշավախմբերի թնդանոթները: Փոքր ժողովուրդների մի լուծը փոխարինվում էր մյուսով: Նվաճվելուց հետո, նրանք ընթանում էին հոգևոր աղքատացման ուղիով, իրենց վրա կրելով կրկնակի ճնշում՝ ուսական և իրենց հայրենական բուրժուազիայի, որը առեկտություն էր բորբոքում մյուս ազգերի մարդկանց նկատմամբ և դրանով էլ իր ժողովրդի մեջ խլացնում էր ճնշվածների դասակարգային առեկտությունը ճնշողների դեմ:

Կբերեմ երկու օրինակ: Մեր գրականության հիմնադիր Աբովյանը (19-րդ դար) հիանալի դեմք է ո՛չ միայն իր գրական նշանակությամբ, այլև իր կյանքով: Նա մի մարդ էր, որ տեսել էր պարսկական տիրապետությունը, պատահաբար ընկել Դորպատի համալսարան, շփվել Գյոթեի ընթերցողների հասարակության հետ, ծանոթ է եղել Ժուկովսկուն² և այլն: Նիկոլայ Առաջինի գաղանային ռեժիմի դարաշրջանում վերադառնալով Հայաստան՝ նա անհետ կորել է, իր ետևից թողնելով «սև կառնի»

առասպելը և Օխոտյան երկրամասում իր նույնքան առասպելական գե-
ղեզմանի պատմությունը³:

Ուսումնասիրելով մեր գրականության այդ նշանավոր մարդու ժա-
ռանգությունը, հետեւելով նրա աճմանը,— իսկ նա անհետացավ բոլո-
քովին երիտասարդ,— կարելի է լիակատար իրավունքով ասել, որ հայ
ժողովրդի դարգացման բնականոն պայմաններում Աբովյանը կդառ-
նար մեծ գրող:

Կամ վերցնենք Միրայել Նալբանդյանին: Սա ևս հայ գրականու-
թյան մեջ խոշորագույն դեմք է, Բակունինի, Օգարյովի և ռուսական
պատմության ուրիշ առաջավոր մարդկանց մերձավոր բարեկամը՝
կապված լոնդոնյան պրոպագանդայի գործի հետ և այլն, դեմոկրատա-
կան գրականության հիմնադիրներից մեկը: Նա բանտարկվեց Պետրո-
պավլովսկի ամրոցում և այնտեղ էլ զոհվեց, ինչպես և այդ տասնամ-
յակի բոլոր պայծառ մարդիկ:

Բերելով այս օրինակները՝ ես ուզում եմ ասել, որ միայն այժմ
մեզանում հնարավորություն կա դուրս գալու մեծ գրականության աս-
պարեզ. այդ հնարավորությունը մեզ տվեց Հոկտեմբերյան հեղափո-
խությունը:

Մի փոքրիկ դիտողություն. այստեղ լսեցինք Շեչենկոյի, Ռուսթա-
ֆելու, Հովհաննես Թումանյանի և այլոց մասին: Ես պետք է ասեմ, որ
Ճիշտ չի լինի հիշատակել այդ անունները՝ չափեցնելով որ նրանք
պատկանում են բոլոր ժողովուրդներին: Ես՝ հայ գրողս, նրանց համա-
րում եմ ինձ հարազատ այնպես, ինչպես Թումանյանին: Ես Ռուսթավե-
լուն համարում եմ ինձ համար այնպիսի հարազատ գրող, ինչպես Խորե-
նացուն,— նրա ստեղծագործությունը արդեն մտել է մեր ընդհանուր գան-
ձարանը:

Բայց արդյո՞ք այժմ խոսքը միայն պատմության մասին է: Իմ
կարծիքով՝ բանն այն է, որ մեր գրականության հայկական ջոկատը,
ինչպես և վրացական ու մյուս ջոկատները, պետք է օգտագործեն իրենց
ամբողջ ստեղծագործական հարստությունը, որպեսզի Չարենցի, Զա-
վախիշվիլու⁴ և մյուսների պրքերի միջոցով այդ հարստությունը մուծվի
ընդհանուր խորհրդային գրականության մեջ:

Ես ուզում եմ, որ մեր ընկերները հիշեն Լենինի ոսկյա խոսքերը հին
գրականության դեմոկրատական տարրերի և դրանց օգտագործման
մասին⁵, Այստեղ Ուկրաինայի ներկայացուցիչը պարզ և համոզիչ ցույց

տվեց, թե ինչպես Շեչենկոյի ժառանգության ոչ ճիշտ, անքննադատ օգտագործումը հանգեցնում է խառնաշփոթության: Ուկրաինայի ներկայացուցչի զեկուցումից հետո պարզ դարձավ, որ Շեչենկոյի ստեղծագործության նոր գնահատությունը անշափ բարձրացրել է նրա նշանակությունը որպես ուկրաինական հանճարեղ բանաստեղծի:

Ես խորհուրդ կտայի մեր բոլոր գրողներին ու գրականագետներին՝ վերանայել գրական վիթխարի ժառանգությունը, այդ բանն անել արագ, որովհետև գրանով մենք կարող ենք մեծ ու լայն ուղիներ գծել մեր խորհրդային գրականության համար:

Ընկերներ, ես ուզում եմ մատնանշել երկրորդ աղբյուրը, որից ազգային գրողները կարող են քաղել կոնկրետ նյութ: Որոշ ազգային ջոկատներ օգտագործել են այդ ուղին, բայց այստեղ քիչ խոսեցին դրամասին: Եթե մենք վերցնենք առաջներում ճնշված ժողովուրդների պատմությունը, ապա կտեսնենք, որ նրանցից շատերը հազարամյակների ընթացքում կրել են դանազան պատմական ազդեցություններ: Հայ ժողովուրդն, օրինակ, կրել է պարսիկների, հելլենների, Արևմուտքի, Արևելքի, պարթևների և ուրիշների ազդեցությունը: Դա պատմական ուղու հարստություն է՝ հազեցած պատմական բաղում ազդեցություններով: ազդեցությունների այդ վիթխարի խտացումը, ես կասեմ, ավելի կարևոր աղբյուր է, քան հին գրողների ծանոթ անունները:

Ի՞նչ է այժմ տեղի ունենում մեզանում: Մեր գրական ջոկատը ի՞նչ է պարտավոր մոծել ընդհանուր խորհրդային գրականության մեջ:

Ես ուզում եմ հիշեցնել Ստալինի խոսքերը՝ ասված Հոկտեմբերյան հեղափոխությանը հաջորդած առաջին իսկ տարում: Նա, բերելով Հայաստանի օրինակը, ասում էր, որ դա բնորոշ մի անկյուն է, որտեղ իմպերիալիստների «զեղարվեստը» սանձարձակ անկարգության ձև էր ընդունում: Նա խոսում էր այդ ժողովրդի հերոս որդիների մասին, որոնք ստեղծում էին մեծ մշակույթ՝ մնալով ճնշված վիճակում: Արդյոք վերացել է այդ հերոսականությունը: Այն տասնապատկվել է այժմ, և ոչ միայն մշակույթի բնադավառում. այն տասնապատկվել է նաև մինչ այժմ շտեմնված շինարարության ասպարեզում:

Պատմական իրադարձությունների քննադատական վերանայման ուղին արժեքավորագույն միջոց է գրականության մեջ նոր ավանդներ մոծելու համար: Այդ բանը ցույց տանք մի քանի օրինակով:

Փոփոխվում է ո՞չ միայն ստեղծությունը, այլև վերափոխվում է

ամբողջ ժողովուրդը: Դուք հիշում եք, թե ինչպես Գոգոլը իր «Մեռած հոգիներում» մատնացույց է անում գյուղացիների ծախսոսությունը: Սակայն նա, ով այժմ ճանաչում է մեր կուլտնտեսականներին, կասի, որ հիմա ծախսոսություն չկա: Այժմ գյուղացին խոսում է միանգամայն ուղիղ, ճշգրիտ և գունեղ:

Վերցրեք երեխաների նկատմամբ ցուցաբերվող վերաբերմունքը: Մի՞թե դա ցույց չի տալիս ժողովրդի հոգեբանության մեջ կատարված փոփոխությունները և նրա կուլտուրականության աճը: Ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ հնում, հատկապես մեր արևելյան ժողովուրդների մեջ, երեխաների նկատմամբ հոր կողմից սեր արտահայտելը տղամարդուն վայել գործ չէր համարվում: Այժմ փոխվել են թե՛ այդ և թե՛ հին կենցաղի ուրիշ շատ գծեր:

Ընկերներ, վերին աստիճանի հետաքրքրական են ժանրի հարցերը: Այստեղ այդ մասին քիչ խոսեցին: Ես պետք է ասեմ, որ աղգային գրականությունների հիմնական թերությունը համարում եմ ժանրերի հնացած լինելը, այն, որ այդ գրականություններն ընկնում են խոշոր վարպետների կողմից արդեն հաղթահարված ձևերի աղգեցության տակ: Այժմ ոչ ոք չի կարող գրել այնպես, ինչպես գրում էր Ռուսթավելին: Ես նույնիսկ այսպես կասեի. այն ձևերը, որոնք 19-րդ և 20-րդ դարերում հաղթահարվել են հայ կամ վրացի որևէ վարպետի կողմից, հաճախ ընդօրինակման պատճառով արգելք են հանդիսանում գրական նոր ձևերի դարգացման համար:

Որտե՞ղ է ճշմարիտ ուղին. այդ ուղին վերադարձն է դեպի սկզբնաղբյուրները, դեպի ժողովրդական ստեղծագործությունը: Ես նկատի ունեմ ոչ թե վերադարձը դեպի ժողովրդական ստեղծագործության հին աղբյուրները, դեպի բանահյուսությունը, թեև բանահյուսությունը նույնպես ապրում ու վարդանում է,— այլ վերադարձը դեպի ժողովրդական ըստեղծագործության իսկական և նոր արմատները:

Ժանրի հարցի կապակցությամբ ես պետք է ասեմ, որ մեծ հետաքրքրություն ունի գեղարվեստական պատմական ժամանակագրության ժանրը: Հաշկական պատմական ժամանակագրությունների վիթխարի բանակությունը բոլորովին չի օգտագործված գեղարվեստական գրականության կողմից: Մեր գրողների պարտականությունն է քննել, ուսումնասիրել դրանք, քննադատորեն վերցնել այնտեղից էպիկականությունը, ար-

տահայտման խստութիւնը, լեզվի հարստութիւնները, բառերի ժլատ տնտեսումը:

Մի դիտողութիւն լեզվի մասին՝ թարգմանութիւնների կապակցութեամբ: Եթե ազգային լեզուները այժմ զարգանում են ռուսաց լեզվի ազդեցութեամբ, որը ես համարում եմ միանգամայն բնականոն, որովհետեւ դա Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան լեզուն է, ապա ռուսերեն թարգմանելու ժամանակ՝ վերջինիս տարողունակութիւնն ընդլայնելու համար, անհրաժեշտ է նրա մեջ մտնել ազգային լեզուների բոլոր նվաճումները: Ռուսաց լեզուն նույնպէս փոփոխւում է՝ հարստանալով նոր դարձվածներով ու բառերով:

Ընկերներ... Եկեք աշխատենք այնպէս անձնազոհաբար, այնպէս ազնւորին, այնպէս կրքոտ, ինչպէս աշխատում են միայն մեր դարաշրջանի լավագույն մարդիկ՝ բոլշևիկները... և այն ժամանակ մենք կարգարացնենք խորհրդային գրողի բարձր կոչումը:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ,
ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ ԵՎ
ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

ՓՈՔՐՈՒԿ ԶԵԼԻՆՏՈՆ

ՄԱԹՎԵՅ ՄԱԹՎԵՆԶՐ

(Մի անհայտ մարդու անհրաժեշտ կենսագրության փորձ)

Վա՛հ... Մի՞թե չեք ճանաչում Մաթվեյ Մաթվեիչին. մի՞թե կարելի է չճանաչել նրան... Դիցուք, կարելի է չճանաչել մի Վիլհելմի, մի Հինդենբուրգի¹... բայց չճանաչել Մաթվեյ Մաթվեիչին, առնվազն հանցանք է:

Թվենք նրա պաշտոնները, որ հասարակությունը ճանաչի յուր «անհայտությունը հայտնի» մարդուն:

Նա Գորիս քաղաք կոչվածի քաղաքագլուխն է, նախագահ քաղաքային ինքնավարության, նախկին նախագահ տեղական ճյուղի, նախագահ աղքատային բյուրոյի տեղական ճյուղի, նախագահ և... կանանց ընկերության:

Ձարմացաք, չէ՞... Ո՞նց թե տղամարդը նախագահ կանանց ընկերության: Նա էլ եմ վարմանում, ուր մնաց դուք:

Բայց Գորիսում ի՞նչ ասես, որ չի լինում:

Սակայն այդ էլ դալիս է ցույց տալու, թե նա որքան է տարված հասարակական գործերով, որքան է մտածում ազգի, հայության և բուլվարի մասին:

Վերջերս էլ, երբ տեղումս կաղմվեց աշակերտական մի խմբակցություն, Մաթվեյ Մաթվեիչը առաջարկեց յուր թեկնածությունը՝ նախագահ լինելու համար: Չէ՞ որ իրավունք ուներ... Չէ՞ որ Գորիսում նա նախագահությունը կապալու է վերցրել:

Բայց աշակերտները վախեցան նրա ակնոցներից և «հուժկու» ձայնից, որ այնքան ծանոթ է գործիսցիներին՝ «Փոշտի Անտոնից» մինչև Աբրահամ...

Աշակերտները վախեցան այդ «անթագալիք թագավորից» և... ընտրեցին... իրենցից...

Բարկացավ Մաթվեյը... Փրփուր դառավ բերանը, աչքերից կայծեր էին դուրս թափվում, և վրեժը հանեց յուր թիկնապահից՝ Կիրիլ-Գրիգորից:

Իսկ այժմ նա արհամարհում է աշակերտներին և... չի բարևում այդ «խենթուկներին»:

Մաթվեյ Մաթվեյիչը քաղաքագլուխ լինելուց բացի դերասան էլ է: Երեք տարի խաղացել է Պոլսում, տասնհինգ տարի՝ Գորիսի դրամատիկ խմբում, վերջերս էլ ռեժիսորն էր էյվադլարի բեմի հայկական սեկցիայի: Այսօր էլ նա գործում է... կանանց ընկերության ներկայացումըն է: Ինքն էլ է մասնակցում. անունն էլ Մաթվեյ չէ, այլ Ս. Մարտիկյան...

Այո՛, մարտիկի պես մարտնչում է նա հանուն ազգի, հանուն Գորիսի բուլվարի բարենորոգության:

Թեզ գնացող

P.S. Մոռացա մի բան ևս նրա գործունեությանից:

Առաջ Գորիսի բուլվարում խոտ էր բսնում, այժմ՝ յոնջա: Առաջ ակացիա չկար բուլվարում, թթի ծառեր էր, իսկ այժմ կա: Առաջ քաղաքը արդյունաբեր աղբյուր չուներ, իսկ այժմ երկու հնդկահավ կա, որոնց ձվերը առաջ արտահանվում էր Գերմանիա, Վիլհելմի նախաճաշի համար:

Նույն

ԼՈՐԻ ԴՊՐՈՅԸ

(Չանգեզուրի գավառ)

Տաթևի վիճակի Լոր գյուղը ունի մոտ 70 տուն բնակիչ, որ պարապում է այգեպանությամբ, երկրագործությամբ և անասնապահությամբ:

Գյուղը ունի կրթված երիտասարդություն, որ ապրում է Բաքվում, մի փոքր մասն էլ՝ Գրոզնիում: Համալսարանականներն ու միջնակարգ դպրոցն ավարտողները գերակշռող տոկոս են կազմում: Մնացածները

հանքերում են աշխատում կամ էլ արհեստավորներ են և ունեն իրենց սեփական արհեստանոցները:

Պարապմունքներից այգեպանությունը զլխավոր տեղն է բռնում և շատ օգտավետ է միայն պտղաբեր տարիներում: Այգիների ծառերի մեծ մասը խնձորենի է, որ այստեղ շատ լավ է աճում, մանավանդ մի քանի տեսակները: Խնձորենուց բացի, տարածված է տանձենին, նաև դամբուլենին ու կեռասենին: Այս երեք տարի է ինչ այգիները ոչինչ չեն տալիս, և եթե յուրաքանչյուր գյուղացու վրա իր այգիների վնասը տարեկան միջին թվով 500 ռ. գցենք, 3 տարվանը կլինի 1500 ռ., իսկ ամբողջ գյուղի վնասը՝ 100,000-ից ավելի:

Եթե ավելացնենք անօրինակ թանկությունն ևս, աշխատող ձեռքի սլակասը, անցյալ տարվա ցորենի չլինելը—հասկանալի կլինի գյուղացու ծանր կացությունը: Եվ այժմ գյուղում տուն չկա, որ պարտք չլինի այս նեղ օրերը մի կերպ կառավարվելու համար:

Լրդ՝ այսպիսի դրություն մեջ մտածել դպրոցի մասին, աչքի ընկնող մի պատվաբեր երևույթ է, որ դալիս է ցույց տալու, թե ինչպես գյուղացին հասկացել է ուսման անհրաժեշտությունը, որ հացի հոգսի հետ աշխատում է որդուն անուսում չթողնել:

Լորի դպրոցը հիմնվել է դպրոցների վերաբացման հենց առաջին տարին՝ Հնության կողմից նա կարող է մրցել ուրիշ շատ դպրոցների հետ:

Վերաբացումից հետո եղել են մի շարք ուսուցիչներ, որոնց մեջ նաև Գառնիկ Քալաշյանը²: Կարոտով և անձկությամբ են հիշում գյուղացիք այն վարժապետներին, որոնք լավ սնուն են վաստակել իրենց աշխատանքով:

Այս տարի ուսումը շատ ուշ, նոյեմբերի 5-ին սկսվեց, իսկ վերջացավ մայիսի 28-ին:

Հիմնվելու օրից ի վեր դպրոցը ունեցել է երեք բաժանմունք: Բայց այս տարի, ի նկատի ունենալով, որ տարին ուշ սկսվեց, և որ Գ բաժանմունքի աշակերտները թվով քիչ են, հոգաբարձությունը, տեսչի կարգադրությամբ, Գ բաժանմունքը միացրեց երկրորդի հետ: Աշակերտների ընդհանուր թիվը 33 էր, որից՝ 29 տղա, 4 աղջիկ. մինչդեռ անցյալ տարիներում աշակերտների թիվը 60-ից անցնում էր:

Աշակերտների մեծ մասը լորցի են՝ 24 հոգի և 4 աղջիկ, իսկ Գեւաթաղից՝ 7 տղա, Դարաբասից՝ 1: Դարաբասը Լորից հեռու է 2 վերստ,

խիստ Կետաթաղը՝ 1: Աշակերտների երթևեկությունը, ձմեռվա ցրտի և բուրբի պատճառով, երբեմն ընդհատվում է:

Դպրոցը ունի սեփական շենք, որ շինվել է 1910 թ., երիտասարդության և դյուզաքիների ջանքով: Դպրոցի շենքը ունի 2 մեծ, լուսավոր սենյակ: Պարապմունքները լինում են մի սենյակում, մյուսն ազատ է:

Տարվա ընթացքում եղել է երկու աշակերտական հանդես, երեք չլուս մանկական ցերեկույթ, երեք զբոսանք, երկու ծնողական ժողով և հոգաբարձության վեց նիստ: Մի քանի երիտասարդի մասնակցությամբ եղել է երեք ներկայացում, որոնց մուտքը ձրի է եղել. միայն թի կամավոր կերպով հավաքվել է մի գումար՝ լրագրի համար:

Աշակերտներից փոխադրվել են 25 հոգի, մնացել են 8 տղա՝ զանազան պատճառներով: Այս տարի թույլ է եղել գրավորը՝ տետրակի սղության պատճառով: Մի տողանի տետր բնավ չի եղել. տետրակները ծախվել են 10 կոպեկով:

Ողորմելի է դպրոցի բյուջեն. մուտք՝ Բաքվի երիտասարդությունից՝ 100 ռուբլի, թոշակադրամներից՝ 156 ռ., եկեղեցուց՝ 40 ռ., ուխտատեղուց՝ 40 ռ., գրքերի վաճառումից՝ 9 ռ., ընդամենը՝ 345 ռ.: Ելք՝ ուսուցչի առճիկ՝ 300 ռ., բնակ. վարձ՝ 30 ռ., թեմական տուրք՝ 10 ռ., դիվանական ծախք՝ 20 ռ., ընդամենը՝ 360 ռ., նվազուրդ (զեֆիցիտ) 15 ռ.:

Այս տարի վեհափառ կաթողիկոսը բարեհաճել է դպրոցական ֆոնդի գումարներից տարեկան 200 ռ. նպաստ նշանակել: Դյուզաքիներն էլ ծխական ժողովում որոշել են ծխական տուրք տալ ըստ չափի կարողության: Հասարակությունը դիմում է ուղարկել վեհափառ Հայքապետին՝ Որոտնա ավերակ վանքի կրկնադատի ուխտի օրվան եկամուտը հատկացնելու դպրոցին: Հոգաբարձությունն էլ դիմել է Գրողնու և Բաքվի երիտասարդությանը և խնդրել է, որ իրենց առճիկների մի որոշ տոկոսը հատկացնեն դպրոցին: Դիմել են տ. Շ. Տեր-Մարգարյանին, որպեսզի վերջինս էլ մի որոշ նպաստ հատկացնի: Տ. Շ. Տեր-Մարգարյանը իր ծնողների հիշատակը հավերժացնելու համար տարիներ առաջ իր հայրենի դպրոցին 300 ռ. է խոստացել, բայց մի թյուրիմացության շնորհիվ մերժել է իր նպաստը: Հոգաբարձությունը խնդրել է, որ հարգելի տիկինը ուշադրության չառնի նման թյուրիմացությունները

և շարունակի իր նպաստը: Մի դիմում էլ ուղարկված է դրողնիաբնակ եղբ. Փանյաններին:

Սպասվելիք այդ գումարներով պիտի շենքի պակասները լրացնեն և հնարավորություն եղած դեպքում դպրոցը երկդասյան դարձնեն:

Կրթե՛նք դեղջուկի որդուն հայ ոգով, որ հավիտյան վառ մնա հայի օջախը, հուրը՝ անշեջ:

ՄԵՐ ՍՈՒՐԵՆԸ

(Շտ.—կապիտան Տ. Աբրահամյան)¹

Գարնան պես միշտ ուրախ ու ժպտուն, կյանքում՝ պարտաճանաչ ու համեստ, կովում՝ խիզախ և շնահանջող:

— Մեր խելառ Սուրենն էր:

Միջնակարգ կրթությամբ, մի քանի տարի հաղիվ կարողացավ գնալ իր ուխտած ճամփով, երբ երկինքը շառագունեց վարդազուն հույսերով, և արյունոտ մեր վաթանը կանչեց ջահելներին:

Սուրենի երազուն ու պալովող հոգին չէր կարող արձագանք չտալ այդ կանչին, ու նա գնաց...

Նվ երբեք ետ չնայեց և ձյան ու անձրևների տակ անկողինը չհիշեց: Անողորք կյանք...

Նա, որ միշտ Արև էր երազում, Ղարաքիլիսում, անշուք խրճիթի ձի մուֆ անկյունում, մենակ, թռչնեց՝ Արև շտեպած:

— Ների՛ր, Սուրեն, մի վրդովվիր. լուռ ու հանգիստ ականջ դիր աշնան դալուկ տերեւներին, նրանք կպատմեն քեզ Արևիդ ու կյանքի մասին:

— Փա՛ռք ձեզ, Արև երազողներ:

ՀՈՂԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՆՔ ՀՐԱՎԻՐՈՒՄ

Ի՛նչ հիմա մեղանում կան ռաշպար գյուղացիներ, որոնց եթե հողագործության վերաբերյալ մի որևէ հարց ես տալիս, նա պատասխանում է քեզ, թե «աքինչի օլ, բիլիջի օլմա», այսինքն թե՛ «դու վարող ձղիր, իմացող մի լինիր»: Իհարկե, սա միանգամայն անհիմն և սխալ

կարծիք է. ընդհակառակը, հարկավոր է անալալման լինել իմացող, իսկ շիմանալուց սովորել, սովորել և միայն սովորել, այն էլ՝ ղլխավորապիս փորձառությունների միջոցով, որպիսով միայն կարող կլինեն նրանք բավարարելու իրենց դրությունը: Դրան ապացուցում է փաստը ինքը:

Այս տարի ներքին խոտանան գյուղը, բացի տեղական հացաբույսերից, ցանել է ևս ուրիշ հացաբույսեր (Կարմրահասկ, Տկլոր ցորեն և այլն) և պարզվել է, որ այդ հացաբույսերը՝ տեղականի հետ համեմատած, տասն անգամ ավել օգուտ են տալիս: Տեղական ցորենի մի օրավարից (2 փթից) ստացվել է 30—40 խուրձ, իսկ, ընդհակառակը, այդ նորեկ հացաբույսերի մի օրավարից՝ 300—400 խուրձ:

Սա արդեն մի օրինակելի երևույթ է, որին մեր հողագործ ընկերները պետք է ուշադրություն դարձնեն:

Պակաս ուշադրություն չպետք է դարձնի նաև մեր դավառային հողաբաժինը՝ նման զանազան սերմնացուններ բերել տալու և տեղերում փորձադաշտեր հիմնելու համար:

ՄԻ ԴԺԲԱԽՏ ԵՐԵՎԱՆԻՅԹ

Խորհրդային իշխանության իրավակարգում յուրաքանչյուրս աշխատում ենք ձեռք-ձեռքի տված, ընկ. Լենինի առաջադրած ցուցմունքներով անգրագիտությունը լիկվիդացիայի ենթարկել, որին պարտավոր է աջակցել յուրաքանչյուր խորհրդային ծառայող:

Սակայն գյուղերում նկատվում է սրա հակապատկերը: Կան գյուղ-խորհրդի նախագահներ, որ փոխանակ առաջին հերթին ուղարկելու գպրոց իրենց երեխաներին և օրինակ ծառայելու գյուղացիության, ընդհակառակը, նրանք խուսափում են այդ օրինակը լինելուց, չուղարկելով երեխաներին գպրոց, պատճառաբանելով, թե՝ հնարավորութուն չունենա: Ես կարծում եմ, որ այս արդարանալու միջոց չէ:

Եթե խորհուրդի նախագահները չուղարկեն իրենց երեխաներին գպրոց, հետևապես գյուղացիներից շատ-շատերը չեն ուղարկի: Ինչու. պարզ է, որ աշխատավորությունը հետևում է նրանց, իսկ եթե դրանք չեն կարող այդ օրինակը լինել, արժանի էլ չեն խորհրդային ծառայող լինել, նույնիսկ ազատ քաղաքացի լինելու էլ են անարժան: Կան նաև

այնպիսիները, որ երկու երեխայից մեկն է ուղարկում, կարծես թե մեկը հարազատ է, իսկ մյուսը՝ խորթ:

Այդպիսիները թո՛ղ շտապեն ուղղելու իրենց սխալ քայլը:

ՀՐԱՇԱԼԻ ՑՈՐԵՆԸ ԶԱՆԳԵՂՈՒՐՈՒՄ

Նրևի շատերը լրագրից՝ տեղեկացել են արդեն Հրաշալի ցորենի մասին: Ավելորդ չենք համարում մի երկու խոսք ասել և մեր ընթերցողներին այդ ցորենի մասին:

Գավառական գյուղատնտեսական կայանին հաջողվել է կենտրոնից ստանալ մոտ չորս փութ այդ Հրաշալի ցորենից: Ստացած ցորենը պետք է բաժանել մի շարք գյուղական տնտեսությունների մեջ, յուրաքանչյուրին մոտ 10-ական ֆունտ:

Այդ արվում է հետևյալ նպատակով.

Հենց այժմվանից դժվար է ասել, թե Զանգեղուրի որ շրջանը կամ որ գյուղն է ամենից համապատասխանն այդ ցորենի մշակման համար: Հարկավոր է փորձել և փորձից հետո միայն որոշել այս կամ այն շրջանը:

Հենց դրա համար էլ ստացած ցորենը բաժանվելու է մի շարք գյուղերի մեջ². նախօրոք ի նկատի է առնվելու, թե այդ գյուղում կամ շրջանում հացաբույսերի մշակույթը որ տոկոսն է կաղմում: Անհնար է Հրաշալի ցորենի մշակույթն այն շրջանում, ուր ժողովրդի եկամուտի աղբյուրը գերազանցորեն անասնապահությունն է կամ երկրագործությունը:

Հրաշալի ցորենի հետ մեծ հույսեր չպիտի կապել, որպեսզի հետո չհիասթափվել: Հաստատու և առանց սխալվելու կարելի է ասել, որ համապատասխան հողում Հրաշալի ցորենն ամեն տարի կտա երկու անգամ ավելի, քան տեղական ցորենը:

Գյուղկայանից Հրաշալի ցորենն ստանող գյուղացիք պիտի արձանագրվեն կայանում: Նրանց կտրվի ցուցմունք և խորհուրդ՝ Հրաշալի ցորենի մշակման համար: Եվ մինչև հունձը կայանն առանձին ուշք պիտի դարձնի գյուղական այդ կոլեկտիվ փորձերից ստացած արդյունքի վրա:

Եթե գտվառի բոլոր շրջաններում փորձելուց հետո որևէ շրջան աշ-
քի ընկնի իր բերքով, այսինքն՝ եթե մի շրջանում Հրաշալի ցորենը հա-
ջող գնա, գալ տարի, նախ՝ ինքը գյուղացին արդեն կհետաքրքրվի,
որովհետև աչքով տեսել է, և երկրորդ՝ գյուղկայանը ձեռք կբերի Հրա-
շալի ցորենի սերմացու անհրաժեշտ քանակությամբ:

Հրաշալի ցորենը մեր տեղական ցորենից ավելի փարթամ է և բո-
յով, ուրեմն՝ ավելի շատ է դարձան տալիս: Նրա հրաշալի լինելը հաս-
կի ճյուղավորման մեջ է: Հասկի ներքի մասը ուռչում է, մի տեսակ
ճյուղավորվում: Հրաշալի ցորենի հասկը շատ ավելի մեծ է ու լայն.
քան մեր սովորական ցորենի հասկը: Հրաշալի ցորենը աղքատ հողեր
չի սիրում. նրա համար հարկավոր է հարուստ ուժով հող:

ՄԵՐ ԱՄԵՆԱՄԵՍ ԴՅՈՒՂԸ

Խնձորեսկը ոչ միայն Զանգեզուրի, այլև Հայաստանի ամենամեծ
գյուղն է: Գյուղը ցրված է խոր ձորերի մեջ, ժայռերի տակ. շատ հաճախ
գյուղացիք իրար շին ճանաչում, իսկ հարկի կամ որևէ այլ խնդրի հա-
մար, երբ հարկավոր է ցուցակագրություն կատարել, գյուղի ընկեր-
ները դարձանքով հարցնում են իրար, թե՞ էս է՞լ է մեր գյուղացի:

Տները հնուց մնացած բարափոր ալյուր են. հեռվից նայելիս՝ գյու-
ղը բարանձավների մի ամբողջ սիստեմ է թվում, ծուռումուռ փողոց-
ներով, տներն անկարգ, այնպես որ, շատ անգամ, մի տան կտուր մյու-
սի համար բակի տեղ է ծառայում:

Համարյա չուրաբանչյուր տարի այդ բարձրագագաթ ժայռերից
մեկն ու մեկը փլվում է, տակովն անում մարդ ու անասուն: Դեռ շատ
առաջ գյուղացիք միտք ունեին դուրս գալու իրենց ձորերից դեպի սա-
րահարթը և մի բանի գյուղեր հիմնել: Այդ միտքը հիմա հասունացել է,
շատերն են հոժար նոր գյուղ հիմնելու, ավելի ճիշտ՝ մի բանի գյուղերի
բաժանվելու: Խնձորեսկի երիտասարդությունը, որ ցրված է զանազան
քաղաքներում, պետք է այս խնդրի մասին լուրջ մտածի և միջոցներ ա-
ռաջարկի:

Թե՛ տեղական և թե՛ կենտրոնի իշխանությունն անհրաժեշտ օգ-
նությունը չեն մերժի:

Մոտ հազար տուն ունեցող հնձորեսկի դպրոցում սովորում են միայն 260 երկսեռ աշակերտ. դպրոցն ունի շորս ուսուցիչ: Տեղ և ուսուցիչ չլինելու պատճառով երկու այդքան էլ աշակերտ մնացել են փողոցում: Ծիշա է, ժողովրդի ջանքով դպրոցի շենքը կարգի է բերված, կատարված է հիմնական վերանորոգում, բայց դրանով չպիտի բավականանալ: Դպրոցին կից գտնվում է սուաջվա վոլոստնոյի շենքը՝ կիսավեր վիճակում: Հարկավոր է այդ շենքն ևս վերանորոգել և մեծացնել դպրոցը, գալ տարի ընդունել և դրսում մնացած աշակերտության: Դրալուցից բացի, գյուղում կա երկու լիկկայան, որտեղ սովորում են 80-ից ավելի գյուղացի: Լիկկայաններից մեկը կիսադրադիտության, մյուսն անգրագիտության վերացման համար է:

Դյուղում կա ընթերցարան, ուր ստացվում են մի շարք լրագրեր՝ «Կարմիր ռաշպար», «Կոմունիստ»¹ և այլն: «Խորհրդային Հայաստանից» չի ստացվում և ո՛չ մի օրինակ. իմ հարցին, թե այդ ինչո՞ւ է այդպես, ինձ պատասխանեցին, թե գյուղխորհուրդը որոշել է տարածել «Խորհրդային Հայաստանը», բայց այդ որոշումը մինչև այժմ մնացել է մեռած տառ: Հարկավոր է, որ օր առաջ գյուղխորհուրդն իրականացնի իր որոշումը: Ընթերցարան հաճախողների թիվը միջին հաշվով օրական հասնում է մոտ 30-ի, երբեմն կաղմակերպվում է խմբական ընթերցանություն անգրագիտների համար:

Ծռուն գործունեություն է ցույց տվել գյուղի փոխօգկոմը², կարճ ժամանակամիջոցում նրան հաջողվել է ստեղծել մոտ 200 փութ հացահատիկի ֆոնդ: Անցյալում նա ինն ամիս շարունակ գյուղի անպաշտպան և որբ երեխաներին է կերակրել, չքավոր աշակերտների համար ձևոր է բերել գրենական պիտույքներ, շունեոր գյուղացիներին տվել է սերմացու: Փոխօգկոմի եկամուտը եղել է կամավոր հանգանակություն և սեփական բանջարանոցի արդյունքը: Բացի դրանից, գյուղի յուրաքանչյուր գոթան մի օր պարտավոր է վարել փոխօգկոմի համար: Այդ հաշվի մեջ են մտնում համայնական բնույթ կրող հողերի (դպրոց և այլն) մշակումը, որ կատարվում է փոխօգկոմի աջակցությամբ: Միայն վերջերս է, որ փոխօգկոմը Բաքվի նորակաղմ հայրենակցական միությունից նվեր է ստացել մի համեստ գումար: Հայրենակցական միությունն իր շուրջն է համախմբել մոտավորապես 300 անդամ և մտադիր է աջակցել նաև դպրոցին: Դյուղի և քաղաքի շաղկապման այս ձևը մեծ նշանակություն ունի մանավանդ Զանգեզուրի համար, որովհետև ար-

դշունաբերական կենտրոններում Զանգեզուրի գյուղացիությունն ունի քանիմաց երիտասարդություն:

Արդյունավետ գործունեություն ունի և կանանց միությունը. նրանց համար կազմակերպվում են ընդհանուր ժողովներ ու դասախոսություններ: Յուրաքանչյուր ժողովին անդամների թիվն ավելանում է. մեր գեղջկուհին դառնում է ավելի պիտակից և խիզախ՝ հին տրադիցիան պատռելու և նորին հաղորդակից լինելու գործում:

Պատկոմական կազմակերպությունն ունի 150 անդամ. գյուղի կարգապահության գործում, ինչպես և շինարար աշխատանքի մեջ, պատկոմների կոլեկտիվը միշտ էլ ակտիվ մասնակցություն ունի: Մնացած երիտասարդները հետևում են նրանց և գնում պատկոմների ետևից:

Գյուղում վերջերս կազմակերպվել է բատրակների միություն: Խնձորեսկում բատրակ շատ կա, իր շահն և ուղին ճանաչող բատրակի Նվ գործունյա մի կազմակերպություն է այդ միությունը, որի հետ հաշվի է նստում գյուղի արթնացող կուլակն ու համփան:

Ձմեռ ժամանակ գյուղի երիտասարդները դպրոցում կազմակերպում են յուրաքանչյուր շաբաթ ներկայացում, մերթ ձրի, մերթ ընչին վճարով: Ներկայացմանը հաճախ հավաքվում է 300-ից ավելի մարդ:

Գյուղը բժշկական օգնության կարիք ունի: Մեր ամենամեծ գյուղը ո՛չ միայն բժիշկ չունի, այլև, նույնիսկ, զուրկ է բուժակից: Շրջանի բուժակը նստում է ուրիշ գյուղում. հարկավոր է խնձորեսկ ուղարկել գոնե մի բուժակ և բանալ թեկուղ շատ հասարակ ամբուլատորիա: Շատ հաճախ մահանում է հիվանդը, որովհետև տեղը միջոց չունի Գորիս դնալուն՝ բժշկի կամ դեղի ետևից:

Այս <պես> է ապրում մեր ամենամեծ գյուղը՝ Խնձորեսկը, ցրվածփուլած խոր ձորերում, տները՝ քարափոր, մարագ ու դեղ՝ քարափի ծեփին:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋ ԵՎ ԱՅԺՄ

Մեր թերթի սուղ էջերը չեն ներում, որ այս հարցի մասին մանրամասն գրենք: Սակայն թոուցիկ ակնարկն անգամ հերիք է ցույց տալու, թե զարգացման ի՞նչ ահռելի թափ ստացավ մեր գյուղական հասամնաց տնտեսությունն ու հողային գործը Հոկտեմբերյան հեղափոխության շնորհիվ:

Ոչ միայն միլիոնավոր դեպատին կալվածատիրական հողեր խըլվեցին ու բաժանվեցին անհող գյուղացիության, ոչ միայն ստեղծվեցին բազմաթիվ օրինակելի խորհրդային տնտեսություններ, ցուցադատեց, այլև սկսվեց գյուղատնտեսական մշակույթի նոր ձևերին անցնելը:

Ռուսաստանի հարավ-արևելքը միշտ էլ ենթակա էր երաշտի, սակայն այժմ պետության օժանդակությամբ այդ շրջաններում գյուղացիությունն անցնում է մշակույթի նոր ձևերի և միանգամայն ապահովում իրեն երաշտից: Ջրային ասպարիզում կատարած հսկա աշխատանքը ամուր պատվանդան է գյուղատնտեսական բարձր կուլտուրաների անարգել զարգացման համար. հենց այն, որ հաջողվեց կարճ ժամանակում նախապատերազմյան վիճակին հասցնել մեր գյուղատնտեսության մի շարք ճյուղեր, հենց միայն այդ ցույց է տալիս, որ Հոկտեմբերի գծած ուղին ճշմարիտ էր:

Այժմ, երբ հողաբաժանման աշխատանքները համարյա թե ավարտված են ամեն տեղ, հերթական խնդիր է գյուղատնտեսության հիմնական փոփոխումը:

Ինչպես անել, որ հնարավոր լինի ստանալ երկու հասկ այնտեղից, ուր առաջ ստացվում էր մի հասկ, այսինքն՝ արդյունքի և արժեքի կրկնապատկման հարցը, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը գյուղատնտեսության մեջ:

Բոլոր նախադրյալները կան այդ խնդիրը ևս հաջողությամբ լուծելու: Գյուղատնտեսական վարկ, գործիքների աժան վաճառում, գյուղատնտեսական մթերքների արտահանումը դեպի օտար շուկաներ, ցուցադատների և փորձնական կայանների այն խիտ ցանցը, որով տարեցտարի պատեղու է մեր միությունը, վերջապես՝ գիտության և աշխատանքի շաղկապումն իրար այդ ասպարիզում, ահա՛ այս բոլորը մի-մի գրավական են՝ համոզվելու, որ յուրաքանչյուր Հոկտեմբերի տարեդարձին մեր տնտեսությունը ոչ միայն աճում է, այլև մշակույթի տեսակներն են փոխվում, գյուղացու աշխատանքը դառնում է գրավիչ և արդյունավետ, մեքենան մուտք է գործում մեր գյուղերը և, այսպիսով, հավիտյան զոդում քաղաքն ու գյուղը:

Ահա՛ ի՞նչ հեռանկարներ են բացվում մեր առաջ, և ի՞նչ պետք է անենք մինչև գալիք Հոկտեմբերը:

Ամենքը ճանաչում են Շնաթաղ՝ գյուղը: Այդ գյուղում երկաթի ելույթն երբեք չի եղել. հենց միայն այս ցույց է տալիս, որ գյուղի արհեստագործները հետամնաց է:

Դավառական գյուղատնտեսը ուսումնասիրել է այդ գյուղի կարիքները, պարզել գյուղի տնտեսության բարձրացման միջոցները, բայց կազմակերպել հարկավոր է, փորձով ցույց տալ, որ ջիբում զրնգան նոր ձեռք ստացած օգուտն ու փողը:

Շնաթաղը անասնապահության համար է ստեղծված. Շնաթաղում ցորեն ցանել, այդ նշանակում է՝ խանչալով մալական²: Զի տալիս օգուտ, որովհետև կլիման և հողը նպաստավոր չեն:

Բայց անասնապահությունն էլ այնքան օգուտ չի տալիս, որովհետև օրինակելի չի, չորանավարի է, այնպես, ինչպես առաջ, մեր պապերի ժամանակ:

Որպեսզի գյուղը հարստանա և օգուտ ունենա, դրա համար հարկավոր է ամենից առաջ սովորել տնտեսության լավ ձևերը: Դրա համար շատ միջոցներ կան, բայց ամեն անգամ, երբ գյուղացին գործով Գորիս է գալիս, թող մտնի գյուղատնտեսի մոտ և խորհուրդ հարցնի: Դրա համար նրանից փող չեն ուղում: Մինչև հիմա մեր գյուղացին այդ չի արել, որովհետև սովոր չի. սովոր չի իր անդրադիտության պատճառով, բայց հիմա նա պիտի սովորի, որ լավ ապրի:

Շնաթաղում պիտի կազմակերպել անասնապահական արտել. արտելը իր համար պանրի և յուղի գործարան կբացի, ինչպես Բաղարշաձն է անում, ինչպես Երիշենն է որոշել: Արտելի համար կառավարությունը վարկ (փող և մեքենա) կտա, գյուղատնտեսն էլ ցույց կտա, թե ինչպես կազմակերպել այդ: Արտելը դրսից կբերի լավ բուլաներ և կաղնվացնի տեղական անասունները և, վերջապես, արտելը կարող է սպառել կաթնատնտեսական մթերքները՝ յուղն ու պանիրը:

Ասված է՝ գեղը որ կանգնի, զերան կկտորի. միության մեջ ուժ կա, ինչ որ չի կարող անել մի գյուղացի, հեշտ է ամբողջ հողերի համար: Բայց այդ բանը պիտի հասկանալ և խոսքից գործի անցնել:

Գյուղի ահտիվ մասը՝ երիտասարդությունը, պիտի անի այդ գործը: Շնաթաղը զանազան քաղաքներում, մանավանդ Գրողնի, շատ բանվորներ ունի, գիտակից, գյուղի լավն ու վատը իմացող:

Հենց նրանց ենք ուղղում մեր խոսքը: Նրանք պիտի միանան, գյուղի երիտասարդության և գավառի գյուղատնտեսական բաժնի հետ միասին այդ գործը գլուխ բերեն՝ Շնաթաղում ստեղծեն կաթնատընտեսական արտել:

Առանց դրան Շնաթաղն ապագա չունի: Այս պիտի օղ անեն և ականջից կախեն բոլոր նրանք, որոնց համար թանկ է գյուղի բարձրացումը:

ԳՈՐԻՍ ԳՅՈՒՂԸ

Գորիս գյուղը՝ քաղաքից մի ձորով է բաժանված: Քաղաքի բնակիչների պապերը գյուղում ապրելիս են եղել, իսկ նրանց ժառանգները՝ ծուռումուռ փողոցներին, քարքարոտ ճանապարհներին չհավանելով, անցել են ձորը և հարթ տափարակի վրա քաղաքը հիմնել. գյուղում մնացել են տնտեսապես ավելի թույլերը:

Սակայն գնալով գյուղի դրուձյունը վատացել է: Հեռու իր վարելահողերից, դուրկ բանջարանացներից ու ջրովի խոտատեղերից, հեռու արոտատեղից ու սարի խոտհարքից, գյուղն ավելի է աղքատացել: Պատերազմի ու աղգամիջյան կռիվների ժամանակ Գորիս գյուղն ամենից շատ է տուժել: Այսօր Զանգեզուրի գավառում այդ գյուղի նման աղքատ գյուղ չկա:

Երբեմնի փարթամ գյուղից մնացել է 277 տուն, որից 122 տունը չքավոր են, յուրաքանչյուրը՝ 1—2 կովատեր: Սակայն չքավորների թվի մեջ չեն աչրիների տասնյակ տներ, որոնց աշխատող ձեռքը կինն է. ամուսինը կամ սպանվել է կռվում և կամ մեռել «պլենում», կամ էլ անհետ կորել:

Աչրիների այդ տասնյակ տներն են, որ տալրում են ծայրահեղ չքավորության մեջ, օրվա հացի կարոտ: Նրանք չեն կարողանում իրենց հողերից օգտվել, սրովհետև լծկան շունեն, սերմացու չունեն: Հողաբաժանման ժամանակ շատերը նրանցից չեն էլ հետաքրքրվել հող ստանալու մասին: Համարյա յուրաքանչյուր տարի այդ աղքատ տներն ստանում են սերմացու, յուրաքանչյուր տուն՝ 2—3 փուլ, սակայն շատ հաճախ սերմացուն էլ է իլուր կորչում:

Ծանր է տեսնել, թե ինչպես ցնցոտիասլուտ կանայք (նրանցից շատերը մի պարկ ծակում և անցնում են գլուխը) քլունգներով գյուղի մո-

տակա սարալանջն են քերծում, ստացած կամ ունեցած մի բուռն սերմացուն այնտեղ պցելու:

Աղքատ այդ ընտանիքներին աշխատանք հայթայթում է քաղաքը. հաց են թխում, ջուր են կրում, բուրդ գլում, օգնում հանդի աշխատանքին: Սակայն շնչին է վարձատրությունը: Աշխատում են լուսաբացից մինչև արևմուտ:

Աղքատ այդ ընտանիքների տները ողորմելի տեսք ունեն, աղտոտ և մութ: Ամիսներով միս չեն ուտում և եթե մի քանի կոպեկ ճարում, փորոտիք են գնում. այդ նրանց համար հիշատակելի օր է: Հիվանդություն շատ կա, չեն էլ հետևում: Այդ մասը կարծես աչքաթող է արված, իրենք էլ են իրենցից բեղարել:

Գյուղում շատ տներ կան կիսավեր կամ հիմնովին փլված: Այդ օտար քաղաքներ գնացած գյուղացիների տներն են, թողած այդպիս անտիրական: Դորիս գյուղը Բաքվում և Անդրկասպյան երկրի զանազան քաղաքներում ունի մոտ հարյուր տուն, որոնց մեծ մասը բանվոր է:

Գյուղն իր այդ դրությունից դուրս դալու հնար ունի: Այդ հնարը գյուղի հիմնովին փոխադրումն է մի այլ տեղ: Եթե նույն տեղը մնա, նա ապագայում էլ վարգանալու միջոց չպիտի ունենա: Գյուղի ամենից լավ հողերը մնում են անմշակ, հեռավորության պատճառով: Գյուղի ներկա դիրքը շատ անհարմար է թե երկրագործությանը և թե անասնապահությանը պարապելու համար: Խորդուբորդ ձորեր, քարոտ ճանապարհներ, ծառազուրկ ապառաժներ, ահա՛ թե ինչ ունի գյուղը ներկա դիրքում: Իսկ մի քանի վերստ հեռու կա հարթ տարածություն՝ ջրով առատ և հարմար՝ երկրագործության համար: Այդտեղ կարելի է փոխադրել գյուղը:

Նոյեմբերի 26-ին գյուղում կայացավ համայնքի ընդհանուր ժողովը: Պետք է տեսնել, թե որքան մարդ էր հավաքվել: Կանայք, որ հագվազուտ են ժողովներին, բավական թիվ էին կազմում: Բոլորն էլ գիտեին, որ իրենց ամենից ցավոտ խնդիրն է լուծվելու: Եվ գյուղը կատարյալ միաձայնությամբ որոշեց փոխադրվել հարևան հողամասը²: Այսպիսով՝ Դորիս գյուղը սլիտի բաժանվի և կաղմի 2—3 առանձին գյուղ, յուրաքանչյուրն իր հարմար տեղն ստանալով:

Փոխադրումը կապված է որոշ ծախսերի հետ: Ծիշտ է, գյուղի մի մասը հենց այսօր էլ կարող է հեռանալ, առանց դրսի օժանդակության,

բայց մնացած աղքատ մասն առանց պետական վարկի ոչ մի կերպ չի կարող փոխադրվել:

Հենց այդ ի նկատի ունենալով՝ համայնական ժողովը որոշել է դիմել կառավարության՝ վարկ ստանալու համար: Տեղական իշխանությունը և հասարակական կազմակերպություններն ևս ցույց կտան իրենց աջակցությունը: Փոխադրվող գյուղացիք ձրի կստանան փայտեղեն՝ մոտիկ անտառից, հնարավոր կլինի նրանց որոշ ժամանակով ազատել հարկից և այլն:

Իսկ նոր տեղը փոխադրվելուց հետո գյուղը մի աղատ շունչ կբաշի և արագ կղարկանա:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԴՅՈՒՂԻՑ

Եթե Ապարանի շրջանի գյուղերը Քսենոֆոնի ժամանակվա՝ վարք ու բարք և աղքատ տեսքն ունեն, ապա Զանգեզուրի շատ գյուղերն իրենց մի քանի կողմերով Քսենոֆոնից շատ դարեր առաջ եղած գյուղն են հիշեցնում:

Գյուղը մութ է, գյուղացին դեռ աղատված չի սնտի հավատից, նավաստրդի տոնին² հարյուրավոր մասցուններ դեռ այսօր էլ մորթում են՝ ուսպինական «աղաթն» ու սովորությունն առօրյա կյանքում դեռ գերիշխում են: Գյուղում այժմ էլ դեռահասների (13 տարեկան, երբեմն պակաս) ամուսնություն է կատարվում. եթե գյուղացին երես է թեքել եկեղեցուց, ապա այդ շատ թեթև և մակերեսային ձևով է կատարված: Սղաններում, տաք գոմերում հավաքվել են, հին, «Մովրովի» ժամանակից³ կամ էլ առաջ եղած դեպքերից պատմել և ջահելին, նոր սերունդին սովորեցրել շատ ավելորդապաշտություն. այդ ամենը դեռ կա: Նոր, հեղափոխական խոսք, նոր կենցաղի ստեղծում, շինարար նոր ոգի, այս ամենը գյուղական թանձր մասսիվում դեռ մի բարակ վերնաշերտ են կազմում:

Կուլակը նորից գլուխ բարձրացրեց. իր տնտեսական հիմքն ամրացնելուց հետո ձեռք է մեկնում գյուղի համայնական օրգաններին. եթե գյուղխորհուրդը դեռ մատչելի չէ, փոխօգկոմը կամ կոոպերատիվի մեջ խցկվելն ավելի հեշտ է: Իսկ նրան միայն խցկվել է հարկավոր: Հետո ուռչում է, ծծում, տուլում, իր ձեռքն առնում գյուղի ապրանքի

մեծ մասը, սրա-նրա հողը «կիսրար» հերկում և այլն: Մյուս բեռնում էլ կուտակվում է աղքատը, հողազուրկը:

Բայց ստեղծվում է և ծայրահեղ չքավորություն՝ մի այծից էլ զուրկ, նույնիսկ անկողնուց և տնային անհրաժեշտ իրերից զուրկ, համարյա կիսամուրացիկ վիճակում: Գյուղերում առայժմ քիչ տոկոս են կազմում, բայց հենց այժմից ամեն կերպ պիտի աջակցել սակավաթիվ այդ ընտանիքների դրությունը բարելավելու:

Երբեք չեմ մոռանում մի պատկեր: Մի քանի օր առաջ էր. մոտիկ դյուղերից մեկում առավոտը կանուխ տեսա մի ամբողջ ընտանիքի՝ արևկող արած: Ինձ դարմացրեց նրանց դարմանոտ լինելը. երբ ծանոթ մի գյուղացու հարցրի, թե ինչու՞ բոլորն էլ դարմանոտ են, գյուղացին կես-ժպիտով պատասխանեց.

— Դռչակ չունեն, քնում են գոմերում, տավարի ախոռում, խոտի կամ դարմանի մեջ: Դրա համար էլ այդպես են:

Ես մոտեցա նրանց, գոմը մտա: Դոմն ուրիշի է, իրենք միայն գիշերն են քնում, դրա փոխարեն գոմը մաքրում են:

Մի ամբողջ ընտանիք՝ 9 հոգուց, տան մեծը՝ հայրը, վաղուց է գնացել օտարություն՝ վարձու աշխատանքի, սովալլուկ թողնելով իր գերդաստանը: Յնցոտիների խայտաբղետ մի հյուսվածք, աղտոտ լաթեր, մանուկներն ուռած փորով, կիսամերկ: Երբ մոտեցա նրանց, զգացի, որ մերկությունից ամաչում են, երեսս շուռ տվի ու հեռացա:

Գյուղում աղքատներ կան, որոնք սրա-նրա մոտ աշխատում են, մի պարկ ալյուր ստանում, բայց նրանք մի կով ունեն, ցամաք չեն մնում: Ծանր է «ախոռում» ապրող ընտանիքի դրությունը, օգնությունն առաջին հերթին նրան է պետք: Գյուղի գիտակից մասն աշխատում է դրա համար, բայց այդ քիչ է, այդպիսի ընտանիքներին մի կթան կամ լծկան է հարկավոր, որ ստացած հողերից օգտվեն:

Մեր շրջանի գյուղերի համար մի ուրիշ երևույթ էլ է բնորոշ: Այդ մաճկալի դառն ու վտանգավոր աշխատանքն է Պոռաները քաղաքից սիրով են գովում մաճկալին⁴, բայց մաճկալը նդովում է իր այդ ձևի աշխատանքը, վարելահողի կարիքն ստիպում է հերկել և այնպիսի քարքարոտ սարալանջեր, որոնց հողի շերտը հաղիվ է հասնում քառորդ արշինի:

Մաճը բռնած ժամանակ գութանը մեկ էլ դեմ է առնում «հոշի».

«հոշ» մեղ մոտ ասում են հողի մեջ ընկած քարին ու քերծին: Գութանին

լծում են վեց կամ յոթը ղուլզ եղ, և այդքան լծկանների ուժով քաշած գութանն երբ հանկարծ դեմ է առնում «հոշի», մաճկալը ցնցումով ընկնում է գութանի վրա: «Որ խփում է, ատամներն էնպես են կաշում իրար, որ ցավից քիչ է մնում ուղեղդ տրաքվի», — ասում են մաճկալները: Շատ է պատահում, որ «հոշին» դեմ առած ժամանակ գութան ու մաճկալ ցած են գլորվում, պատահում են մահվան դեպքեր: Մեռնում է մաճկալը հենց մաճը բռնած ժամանակ. գութանն ուժով դեմ է առնում «հոշին»: Մեր գյուղերում 5—7 տարի մաճկալովթյուն անող գյուղացին մի տեսակ թուլակազմ է դառնում, էլ մաճ չի կարողանում բռնել:

Մինչև այդ վերանա, դեռ շատ աշխատանք կա կատարելու: Գյուղատնտեսական նոր ձևերին անժանոթ մեր գյուղացին դեռ շատ է «հոշին» դեմ առնելու, մինչև որ նա սովորի ապառաժը ձեղքել:

Մութ ու տգետ է գյուղացին, այնքան էլ հեշտ չի ճարվում այն չոր հացը, որ ուտում է, և չկա ամենեին այն իդիլլիան, որի մասին երգում է «պոետը»:

ՄՆՐ ԳՅՈՒՂՆՐՈՒՄ

Ինչքան էլ գրենք նոր կենցաղի մասին, գյուղում կատարվող նոր փոփոխությունների ու շերտավորման մասին, մեր գյուղը դեռ երկար մնալու է խավար, այնտեղ դեռ շարունակելու են սիրապետել պապենական ադաթն ու սովորությունները: Այս հանգամանքը, իհարկե, միայն կրկնապատկելու է գյուղում կատարվելիք աշխատանքը և նոր եռանդ տալու այդ աշխատանքները վարողին (ուսուցիչ, կոմերիտական, խրճիթ-ընթերցարան և այլն):

Գյուղի պակաս կողմերից ամենից առաջ աչքի է ընկնում նրա կտրվածությունը դրսի աշխարհից: Գյուղը շատ քիչ չափով է հաղորդակից դրսում կատարվող անցուդարձին. գյուղացին լրագիր չի ստանում:

Մեզ շատ է պատահել շրջել գավառի խուլ գյուղերը, որոնք հարյուրավոր վերստ հեռու են երկաթուղուց: Այդ գյուղերում լրագրի երես չեն տեսնում, բավականանում են քաղաքից եկողի պատմածով կամ նամակներով հաղորդած լուրերով: Իսկ այդ լուրեր չեն, այլ առասպելներ, շատ հաճախ պրոփոկացիա՝ սարքովի, և, պիտի խոստովանել, անճոռնի սարքովի, որ ծիծաղ է հարուցում:

Խրճիթ-ընթերցարանը լրագրով է ընթերցարան. լրագիր շեղած դեպքում նա կարող է վերածվել զրուցարանի, մասլահաթի և ավելորդաբանության տեղի: Վերջերս մեզ մոտ կատարվեց ձիերի ցուցակագրում. այդ բանը միշտ էլ լինում է, հարկավոր է ձեռքի տակ ունենալ եղած ձիերի ստույգ թիվը: Յուրաքանչյուր ձի ստանում է առանձին թերթիկ՝ վրան նշանակած տարիքը, հատկությունն ու ցեղը:

Այս շատ հասարակ գործը, մարդիկ կան, որոնք շահագործեցին հօգուտ իրենց ցանկության: Եվ ստեղծվեց հերթական պրովոկացիա, որ տարածվեց գյուղից գյուղ, թե՛ պատերազմ է լինելու Անգլիայի հետ, դրա համար էլ ձիերը «հավաքում» են (ցուցակագրումը շինեցին «հավաքում»):¹

Լրագիր որ լիներ, նա կբացատրեր այդ գործի նպատակը և հիմքից կկտրեր հորինելու առիթը: Մեր գյուղերում «Խորհրդային Հայաստան» չի ստացվում, շատ չնչին բացառությամբ, 2—3 տոկոսից ոչ ավելի: «Մաճկալի» պես գյուղացիական թերթն էլ անծանոթ է. մի քանի գյուղեր ստանում են Բաքվի «Կոմունիստ» թերթը, էն էլ շնորհիվ իրենց հայրենակցական միությունների:

Զանգեզուրի գյուղերն ստանում են միայն տեղական «Կարմիր ռաշպար» թերթը, կան գյուղեր, որոնք ստանում են 4—7 օրինակ: Բայց անհատական բաժանորդագրություն չկա: Ստանում է գյուղխորհուրդը, բջիջը, փոխօգկոմը, կոոպերատիվը և այլն:

«Կարմիր ռաշպարը» շաբաթը մի անգամ է լույս տեսնում, ծավալը փոքր է, դրսի աշխարհից տեղեկություններ սակավ է տալիս, թերթի մեծ մասը տեղական լուրերն են և կարևոր հոդվածներ: Եթե սրա վրա ավելացնենք այն, որ համարյա յուրաքանչյուր համար մի պայքար է կիրառում (պատահում է, որ 2—3 պայքար միանգամից), պարզ կլինի, որ այդ թերթը միջոց չունի գյուղի պահանջը բավարարելու:

Գյուղի տնտեսական զարգացման հետ ավելանում է և նրա քաղաքական ակտիվությունը: Գյուղը, գնալով, ավելի շատ է հետաքրքրվում դրսի անցուդարձով, և պետք է այդ մոմենտը մենք օգտագործենք՝ գյուղին հետաքրքիր նյութ և համապատասխան բավարարություն տալով:

Պետք է լրագիրը գյուղում տարածել: Այդ խնդիրը հասունացել է, գյուղացին այժմ կարող է լրագիր կարգալ, որովհետև ամբարում ցորեն ունի: Հարկավոր է մի լայն պայքար կամ առանձին մարմին՝ բաժա-

նորդներ հավաքելու համար: Գյուղում երբ հարց ենք տալիս, թե ինչո՞ւ թերթ չեք ստանում, շատ անգամ պատճառը մի հասարակ բան են բերում՝ հասցե չիմանալը, պայմաններին անծանոթ լինելը:

Եթե գյուղը լրագրից զուրկ է, ուրեմն՝ նա գիրք էլ չի կարդում: Եվ այդպես էլ կա, գյուղում գրքի սով է. գյուղական ուսուցիչը ըստ մեծի մասին բավականանում է մի քանի գրքերի ընթերցմամբ, որ նրան հրահանգում է գավառի լուսբաժինը: Նրա ընթերցումն, ուրեմն, իր պաշտոնի գծած սահմանից դենը չի անցնում: Խորհրդային գյուղի ուսուցիչն այդպես չպիտի լինի:

Գյուղը դարձնում է, նա հետաքրքրվում է դրսում կատարվող իրադարձություններով: Հարկավոր է օր առաջ մեր ամենօրյա թերթերը գյուղերում տարածել ու նրան ամուր կապել քաղաքի հետ:

Ձանգեզուր

ՂԱՓԱՆԻ ՊՂՆՁԱՀԱՆՔԵՐՈՒՄ

Հանքերում այժմ կատարվող աշխատանքին ականատեսը մի պահ չի կարողանում իրեն հաշիվ տալ, թե մի քանի ամսվա ընթացքում ինչպես հնարավոր եղավ Ղափանի քնած հսկաներին դարձնել և նորից շունչ տալ գործարանին, որ ճշա զիլ և կանչի բարձր՝ աշխատավորության մի նոր հաղթանակի մասին¹:

Դեռ հանքերին և ձուլարանին չհասած՝ նկատելի են նորոգման հետքեր: Մի տեղ այրված շինության կտուրն են նորոգել, պատուհաններն են գցել, մի ուրիշ տեղ ճանապարհն են սարքել կամ տարիների ընթացքում կուտակած հողն ու ավաղը դուրս թափել: Քանի մոտենում եք, այնքան ավելի է զգացվում, որ ստեղծվել է մի կատարյալ մրջնոց: Լայն և ուղիղ ճամփով դեպի գործարան, դեպի հանքերի վարչություն կամ «մաղարան» (այր) են գնում բանվորներ, գյուղացիք, բեռնած գրաստներ: Լսվում է մի խուլ աղմուկ, մուրճերի հատու ձայն, կանչ, մի խոսքով՝ գործարանային կատարյալ ժխոր:

Առայժմ աշխատում են միայն շորս գրուպայում՝ վեց հանքահոր. մի քանի տեխնիկական պակաս վերացնելուց հետո կսկսեն նաև մնացած մաղարանները: Աշխատում են 60-ից ավելի բանվոր, մի քանի սմենայով: Կարգի է բերված նախկին ֆրանսիական գործարանը, որ

հանքերի ամենամեծն է և հարուստ նոր գործիքներով²։ Կա և մի ուրիշ գործարան, որ երևի նորոգման չի ենթարկվի՝ մեքենաները հնացած լինելու պատճառով։

Գործարանի բակում դարսված են սև պղնձի տափակ աղյուսները, որ պիտի վերամշակման ենթարկվին՝ կարմիր պղինձ ստանալու համար։ Մեր պղնձի առաջին պարտիան արդեն ուղարկված է Բաքու՝ Ալ-նեֆթին, և արժանացել է գովասանքի։

Հանքային վարչությունը խիստ կենտրոնացում է մտքերը գործի մեջ։ Պղնձահանքերը, որ առաջ մասնավոր ղրամատերերի սեփականություն էր, ցրված են. առաջ անկարգ էր և պղնձի հալման գործը։ Այդ թերությունը վերջ տալու համար հանքային վարչությունը որոշել է կանոնավորել և մեծացնել ամենից լավ գործարանը և դրանով էլ բավականանալ։

Կարևոր գործերից է հիդրոկայանի կառուցումը, որ մեծ թափով առաջ է տարվում։ Հանքերն ու գործարանն շուրջմ ուժ են ստանում դիզելի կայանից, որ չի բավարարում, բացի այդ, հանքերը շափաղանց հեռու գտնվելով՝ նավթի պակաս շատ են զգում։ Այդ նպատակով՝ հանքերից մոտ 12 վերստ հեռավորության վրա այժմ շինվում է մի հիդրոկայան 300 ուժի, սակայն մինչև 800 միավորի հասցնելու հնարավորությամբ։ Կայանի աշխատանքներն առաջիկա դարնան կավարտվեն, և միջոց կլինի ոչ միայն գործարանում ավելի շատ պղինձ հալելու, այլև հորերից ավելի շատ հանելու։ Էներգիայի պակասության պատճառով այժմ շատ հանքահորերում հանած պղինձը հենց այնտեղ էլ թողնվում է, որովհետև հնար չկա պղինձը վեր հանելու։

Հանքերը նավթ ստանալու են Ալյաթ-Ջուլֆա երկաթգծի Բեգմանլու կայարանից³, նավթատար վագոնները դալիս են մինչև այդ կայարանը, իսկ այդտեղից էլ ուղտերով նավթը փոխադրում են հանքերը։ Սալլի ճանապարհ չկա, ուղտեր շատ հաճախ չեն ճարվում կամ շատ թանկ գներ են առաջարկում։ Ձյունամրրիկի պատճառով նավթ չի ստացվել վերջին ժամանակներս, այնպես որ գործարանը ստիպված է կանգնել։

Ընդհանրապես, փոխադրման հարցից շատ բան է կախված Ղափանի պղնձահանքերի բարգավաճման համար։ Ալյաթ-Ջուլֆա երկաթուղին է այն կողքի գիծը, որ հասնելու է մինչև հանքերը, ահա փրկության միակ ուղին։ Այն ժամանակ հանքերի արտադրությունը տասնա-

պատիկ կապելանա, և, որ զլխավորն է, եկամուտն ավելի շատ կլինի Կոկսը, որ անհրաժեշտ վառելանյութ է պղնձի հալման գործում, տեղում արժև 50 կոպեկ, իսկ Բեզմանլու կայարանից մինչև հանքերը փութը մի ուրլիով էլ շեն համաձայնվում տանելու իսկ ամիսն առնվազն 5—6000ֆ. Կոկս է հարկավոր հանքերի համար: Նույնը և մնացած մթերքների ու իրերի համար: Ճիշտ է ասում հանքերի դիրեկտոր ընկ. Զարապովը, թե՛ «Մեր արանսպորտը կախված է բնական պատահարներից»:

Վառելանյութի կարիքն ավելի է զգացվելու գարնանը, երբ գործը պիտի ընդարձակվի: Գարնանից բանվորների թիվը 1000-ից անցնելու է: Առայժմ որակյալ բանվորների և, ընդհանրապես, աշխատող ձեռքերի կարիք չկա: Շրջակա գյուղերը լիովին բավարարում են կարիքին, մանավանդ որ նրանք առաջուց են ծանոթ այդ գործին: Ալավերդու գործարանից այնտեղ են ուղարկվել մի քանի պղինձ հալող վարպետներ:

Սակայն գարնանը պակաս զգացվելու է, մանավանդ մաղարաններում աշխատող բանվորների: Պատերազմից առաջ այդ գործը համարյա թե ամբողջովին պարսիկ բանվորների ձեռքին էր, որոնք շատ հմուտ են այդ գործին: Այդ ի նկատի ունենալով՝ հանքերի վարչությունը դիմում է արել, որ հարկն է, որսիսպի դարունը բացվելուն պես հնարավորություն լինի պարսիկ բանվորներ բերելու:

Նորոգում են բանվորների հանրակացարանները: Այժմ աշխատող բանվորները շրջակա գյուղերից են և աշխատանքից հետո դարձյալ գյուղ են վերադառնում: Այդ հանգամանքը մի քանի անհարմարություն է ստեղծում, մանավանդ գիշերվա սմենա գնացող բանվորների համար: Բանվորներին գործարանի հետ կապելու համար և, մանավանդ, հեռու գյուղերից եկած աշխատողներին հարմարություն տալու համար է, որ նորոգվում են հանրակացարանները: Այդ դեպքում կարելի է պատրաստել և որակյալ բանվորների մի մնայուն կադր՝ կապված ընդմիշտ գործարանի հետ:

Հանքերի կուլտուր-կրթական աշխատանքը սկսեց է ավելի ուժեղացնել: Անհրաժեշտ է Ղափան փոխադրել Զանգեզուրի արհեստակցական միությունների խորհուրդը կամ Լեռնային բանվորների միությունը: Արհեստակցական աշխատանքը տարվում է առայժմ թույլ: Բանվորներն ունեն երկու ընթերցարան, կա մի բանվորական ակումբ, ծրագրված է կառուցել թատրոնական շենք:

Նյութական միջոցները վերջերս ավելի սուղ են դարձել. մինչ այդ, յուրաքանչյուր ամիս երկու անգամ բանվորներն ստացել են իրենց աշխատավարձը: Միայն վերջերս այդ աշխատավարձի արժեքը նրանք ստանում են համապատասխան չեկով՝ կոոպերատիվում ապրանք դնելու համար: Պետք է ասել, որ Ղափանի կոոպերատիվն ամեն ջանք գործադրում է բավարարել բանվորության կարիքներին, և պահեստում ունենալ ապրանքների անհրաժեշտ քանակ:

Հանքերի վարչությունն աշխատեցնում է և մի էլեկտրաղաց, որ շատ մեծ օգնություն է տալիս շրջակա գյուղացիության: Էլեկտրաղացի գործին կիսրար է և Ղափանի շրջգործկոմը:

Այժմ կատարվող աշխատանքների թվին է պատկանում և Գորիս-Ղափան հեռագրաթելի անցումը և հանքերում փոստային բաժանմունք հաստատելը: Այդ շատ անհրաժեշտ աշխատանքը տարվում է արագ թափով: Այդպիսով հանքային վարչությունը, ինչպես և Ղափանի ժողովուրդը, հնարավորություն կունենան կապվելու դրսի աշխարհի հետ: Իսկ մինչ այդ, մի հեռագիր մինչև հասներ Երևան ու ստացվեք պատասխանը (Գորիսի վրայով), տասն օր էր տևում:

Հանքային վարչության տեխնիկական շտաբը թերի է:

Ղափանի հանքերի հարստությունը դեռ երկար ժամանակ կբավարարի: Կտրված լինելով դրսից և զուրկ՝ հարմար ճանապարհներից, հանքերի շահագործումը պատերազմից առաջ լայն ծավալ չի ընդունել: Աշխատել են ստանալ այնպիսի հորերից, որտեղ պղնձի ամենամեծ տոկոսը կա: Այդ տոկոսն առաջ հաշվում էին 15—16: Այս անգամ հաշել են 12 տոկոսանի պղնձահանք, իսկ այժմ ստանում են մինչև 14 տոկոս: Պատերազմից առաջ մասնավոր դրամատերերը Ղափանի պղինձը էլեկտրոլիզի ենթարկելով՝ ղառում և ոսկի էին ստանում: Ոսկի ստանալու համար նրանք պղինձն ուղարկում էին Ալավերդու գործարանը: Ղափանի պղինձն իր մեջ պարունակում է ոսկու բարձր տոկոս: Հանքային վարչությունը ծրագրել է էլեկտրոլիզն ապագայում կատարել Ղափանում և դրա համար կառուցել առանձին գործարան:

Շրջակա գյուղերի համար պղնձահանքերի վերականգնումը շատ մեծ նշանակություն ունի: Ստեղծվում է շուկա՝ գյուղի մթերքները ոպառելու, բացվում է եկամտի մի աղբյուր, հեռավոր Զանգեզուրում շենանում է բանվորական մի կենտրոն, զարթնում է բանվորների մի մրջնոց, որ անդուլ աշխատանքով գետնի երես է հանում խորխորատեն-

րում պահած հարստութիւնը: Շրջակա գյուղերը հանքերից ստանում են էլեկտրական լույս: Հիդրոկայանի կառուցումը հնարավորութիւն կստեղծի հանքերի էլեկտրոցանցի մեջ առնել ավելի շատ գյուղեր, ավելի արագ զարթեցնել և լուսավորել ժայռերի ծերպերին թառած Ղափանի գյուղերը:

ԾԱՌԱՏՈՒՆԿՐ ՄԵՐ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

Գարնան աշխատանքները արդեն սկսվել են: Այդ աշխատանքների հետ սկսվում է և ծառ տնկելու գործը:

Բոլորն էլ դիտեն, թե ինչ օգուտ են տալիս ծառերը: Պատերազմի տարիներում մեր անտառներն ու ծառերը շատ տեղ կտրատվել են և ոչնչացել:

Հիմա մենք պիտի բոլորս աշխատենք, որ էդ պակասը լրացնենք:

Գորիսում կազմված ծառատունկի գավառալին հանձնաժողովն արդեն գործի է անցել: Մյուս շրջաններում ևս կազմված են էդպիսի հանձնաժողովներ:

Գորիսում և Ղարաքիլիսայում որոշված է հիմք դնել պտղատու ծառերի տնկարանի: Այս տարի տնկվելու են հրեր հաղար վայրի խընձորենի և ուրիշ ծառեր: Հետո այդ ծառերը պիտի պատվաստ անեն և բաժանեն գյուղացիներին: Գյուղի դպրոցները այս տարի պիտի անպատճառ իրենց հողերում ծառեր տնկեն:

Համարյա բոլորն էլ իրենց այգիներում կամ այլ հողերի վրա ծառեր են տնկում: Դեպքեր են պատահում, որ տնկած ծառերը գողանում են:

Մառ գողանալը մեծ հանցանք է:

Եթե այդպիսի դեպք լինում է, թող քնկերները հայտնեն ծառատունկի հանձնաժողովին, և խիստ պատիժ կստանա նա, ով տնկած ծառը պոկում է, գողանում:

ՄԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

Գյուղատնտեսական գրականութիւնը մեզանում զգալի ծավալվում է. եղած հրատարակչական մարմիններին ավելացել է և մեկը՝ Հող-

ժողովոմատը, որ գուցե հետագայում կարևոր մասն է առնելու իր վրա՝ դյուղատնտեսական գրականության: Մի թերի կա, որ, ըստ հնարավորության, պետք է վերացնել. եղած գրքույկների 90 տոկոսը թարգմանությունն է, ըստ մեծի մասի՝ ռուսերենից: Ճիշտ է, աշխատում են «հայացնել», հարմարել մեր պայմաններին ու դյուղացու տնտեսության, սակայն շատ քիչ դեպքում է այդ լրիվ հաջողվում: Լավ թարգմանած գրքերի արժեքն իմացվում է այն ժամանակ, երբ այդ գիրքն ընկնում է գլխավոր ընթերցողի՝ դյուղացու ձեռքը: Այդ դեպքում ավելի շուտ է ներկում գրքի թերին կամ առավել կողմը:

Դյուղատնտեսական մեր գրականությունն աստիճանաբար նվաճումներ է կատարում դյուղում, նույնիսկ շատ հեռու անկյուններում: Եվ մեր գրքույկներն ավելի ուշագիտ պիտի թարգմանել ու կազմել, որ դյուղացին համոզվի, նրան մատչելի լինի գրքում գրածը:

Շատ հաճախ է պատահում կաղամկերույել դյուղատնտեսական դրույցներ, նաև ընթերցում: Դյուղացիների համար կարգում եք մի գրքույկ (իհարկե, դյուղատնտեսական) և մեկնում: Հետո հարցեր են տալիս, գրքի պակաս-պռատը լրացնում: Եվ այդ բոլոր խոսքերն ու նկատումները դարավոր փորձից են, անթիվ սերունդների դիտումից: Դրա համար էլ նոքա արժեք ունեն:

Նման թարգմանություններից է և Ա. Յուրմալյատի գրքույկը «Հորթերի կերակրելն ու խնամքը» (32 էջ), ագիտբաժնի № 7 սերիայի գրքույկներից՝ Խմբագրողը՝ ընկ. Խ. Երիցյանը, և թարգմանիչը՝ Ա. Աթայանը, հայացրել են, բայց ոչ այնքան հաջող:

Մեր գոմերը ձմեռը տաք են լինում, նրանց գլխավոր պակասը լույսի բացակայությունն է: Դրքույկում գոմի տաքության վրա ավելի շատ է ուշք դարձրած (ինչպես բնագրում), իսկ ոչ մի խոսք չկա լուսավոր գոմերի առավելության մասին: Ընթերցող դյուղացու համար մի ծանոթություն էլ պիտի դնել, թե այդ վերաբերում է Ռուսաստանի գոմերին:

Ամենևին պարզ չէ, թե ո՞րն է «չոր հարդը» (ծղնոտ) (եր. 6) և դարմանը: Թարգմանիչը շփոթել է դարմանը (հարդ) «քյուլաշի» (ծղնոտ) հետ: «Թարք» (եր. 10) ասում են միայն ձիու համար. թարքը մարմնի մասի անուն չէ, ուրեմն և շատ անտեղի է գործածվում: Դյուղացին ծիծաղում է, երբ կարդում է հորթի «թարքի» մասին: Գոմի օգահանության համար եղած խողովակի նկարագիրը անասելի խրթին է, բնագրում նկարը կա, որ շատ է օգնում հասկանալու: Եթե հնար չկար

այդ նկարն արտատպելու, ավելի լավ կլիներ, որ այդ պարբերությունը կրճատվեր, մանավանդ որ գոմերի այդ ձևի օգտահանումը շատ հարցական է մեր գյուղերում:

Հորթին չեն «թիմարում» (եր. 13), այդ էլ անսաղական մի բառ է, սարքովի մի խոսք: «15 արշին հատակին 1 արշին լուսամուտ ընկնի» պարբերության մեջ մոռացված է բառակուսի բառը: Արդյո՞ք մի բիշ վաղաժամ չէ մեզ համար «ամեն ամիս հորթին պետք է տաք ջրով ու կանաչ սապոնով լվանալու» խորհուրդը այն ժամանակ, երբ գյուղացու մարմինը տարիներով տաք ջրի երես չի տեսնում: Նման առաջարկը, որքան էլ գիտապանորեն հիմնավորված լինի, ընթերցող գյուղացուն խրոնկեցնում է, զրբույցի մեջ եղած շատ օգտակար և, որ գլխավորն է, հենց այսօրվա մեր գյուղին մատչելի արժեքավոր խորհուրդներից:

«Առաջին կաթը կռվում է «գալամա» (գալ) (եր. 14). նույն էջի ծանոթության մեջ ասված է, որ մեր մի քանի գավառներում առաջին կաթին «խիժ» են ասում: Այդ այնքան էլ ճիշտ չէ. «գալման» առաջին կաթը (որին Զանգեզուրում «ադուլ» են ասում) եփելուց հետո են ստանում, իսկ «խիժը» կամ «խեժը» (Զանգեզուր)՝ առաջին կաթը մակարդելուց: Քանի զեռ որոշ տերմին չկա, ավելի լավ էր գործածել միայն «առաջին կաթ», քան ընթերցողին մոլորեցնել ոչ ճիշտ տերմիններով:

Գրքի մատչելիությունն ավելի շահված կլիներ, եթե ասեին «հինգից մի մասը» («մի հինգերորդի», «կամ 1/2-ի» փոխարեն. գյուղացին պարզ թվերը հազիվ է ջոկում): Նույն բանը կարելի է ասել և հորթի կերակրման աղյուսակների մասին (եր. 19 և 21): Ռ՞րն է «լափը» (երես 12. «...Զորորդ ամսից լափը կտրում են»): Դրա փոխարեն կարելի է ասել «կեր», և ոչ մի գյուղացի գլխի չի ընկնի, թե այդ լափել բառի արմատից է կաղմած: Շատ խրթին է «ստերժ կովեր» կոչվածը. այդ խոսքը եթե դուրս հանվեր, միաժր ավելի պարզ կլիներ: Երես 20-ում խոսվում է «զուգավորվելու» մասին, բայց հենց իսկույն շուռ տալիս՝ «բուդով դալու»: Այս շատ լավ, հաշող և հասկանալի բառը միշտ պիտի գործածել և դեն ձգել «զուգավորվելը»: Նման գրքից «բանվորացու» ցեղը դժվար է հասկանալ. լավ է ասել (ինչպես ասում է գյուղացին) լծկան կամ եղնացու: «Մորթելու հորթի» (եր. 24) փոխարեն վատ չի լինիլ, եթե գործածենք «մսացու հորթ»: Ո՞րն է «գարնան դարմանը» (եր. 24): Բնագրում ասվում է գարնանացանի դարմանի մասին. տար-

բերությունը խիստ զգալի է: Խնչ են ասում այդ սխալները կամա թե ակամա:

Այդ գրքույկների միջոցով մեր գյուղերում գյուղատնտեսական գիտելիքները հանրացնելուց բացի, մենք աննկատ, բայց շատ հաստատ ստեղծում ենք գյուղատնտեսական տերմիններ, ընդհանրացնում ենք այս կամ այն բառը և աստիճանաբար գրքի մեջ մտցնում այդ՝ իբր ընդունված ու ճշմարիտ: Թարգմանելիս շատ անգամ ստիպված են լինում հնարել բառ, իրար կցել ու նոր խոսք ստեղծել այն ժամանակ, երբ մեր գյուղերում հազար տարիներ գործ են ածվում որոշ տերմիններ ու բառեր: Շատ բաներից զուրկ մեր գյուղը այդ մի կողմից հա շի մնում: Բառեր շատ ունի նա պահած, բառեր, որոնք շատ ճիշտ տալիս են գաղափար այս կամ այն գործողության, հատկության, մարմնի մասի, բույսի և այլնի մասին:

Որովհետև մենք ստեղծում ենք և հանրացնում գյուղատնտեսական տերմիններ, վատ չէր լինի գյուղացու ունեցած փորձն օգտագործել: Այդ գործն անելու միջոց ունենք: Հարկավոր է կազմել յուրաքանչյուր ճյուղի այն բառերի ու դարձվածքների ցանկը, որոնց հայերենը դժվարանում ենք կազմել: Այդ ցուցակը կուղարկվի մեր դավառական գյուղատնտեսներին, տեղերում հարցումփորձի միջոցով ստուգելու այս կամ այն բանն ու դարձվածքը:

Տեղական անուններն ու դարձվածքները հավաքելուց հետո այդ ամենը կարելի է ի մի գումարել, ջոկել ավելի շատ գործածականը և հարմարը ու աստիճանաբար հիմք դնել մի ժողովածուի՝ գյուղատնտեսական բառերի տերմինների հավաքածուի:

Այդ կլինի պարտադիր ամբողջ երկրի համար, միևնույն ժամանակ և անսպառ աղբյուր՝ դալիք գյուղատնտեսական գրականության համար: Այդ դեպքում էլ չեն կրկնվի անճիշտ թարգմանությունների դեպքերը, կհեշտանա գյուղատնտեսական գիտելիքների հանրացման գործը:

Հ. ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ, «ԽՈՏԱՒՈՒՅՍԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՂԱՆՍԱԿՆԵՐԸ»

Այս գրքույկը՝ նպատակ ունի դյուղացիությանը ծանոթացնել տարբեր խոտաբույսերի մշակման եղանակի հետ: Գրքույկի ծավալը շատ է փոքր՝ եղած խոտաբույսերի մասին ծանոթություն տալու համար:

Գրքույկի մեջ խոսված է երեքնուկի, առվույտի, կորնգանի, հասկավոր խոտերի և կորթումի մասին: Զի հիշված մեր ցանովի խոտերից քուշնան, վիկան և շամբալան²: Եթե մեզանում նոր են սկսելու կորթումի և հասկախոտերի մշակությունը, ապա, ուրեմն, արդեն եղած քուշնան ու շամբալան պիտի իրենց տեղն ունենային գրքում:

Գրքույկում նկ. 1-ը թարս է ապած, և երեքնուկի արմատները մացառի են նման: «Երեքնուկի սերմերը շատ նման են լոբուն»³. ձևով նման է, ո՛չ մեծությամբ: Խոսքը թերատ է, մանավանդ որ մի քիչ հետո ասում է. «Երեքնուկի սերմերը շատ մանր են», «Հալվող ձյունի ջրերը սերմերը քաշում են հողի մեջ» (էջ 11). Ձյունի ջրերը սերմերը կարող են և քշել, «քաշել» բառն այդ միտքը լիովին չի արտահայտում:

Խոտաբուծության գրական օգուտը ցույց տալու համար գրքույկում բերված է Մոսկվայի նահանգի գյուղերից օրինակ: Լավ կլիներ, որ մեր գյուղերից օրինակ բերվեր. ունենք այնպիսի գյուղեր, որոնց փորձի օգտագործումը շատ ավելի կասի մեր գյուղացուն, քան բերված օրինակը:

Գրքույկի վերջում պակասում են հասցեներ, թե ո՞րտեղից ճարել սերմ, ո՞ւմ գիմել այդ մասին, մի փութ յոնջայի սերմն ի՞նչ արժե և ալլի:

Այդ թվական տվյալների և հիմնական հասցեների պակասն զգացվում է: Բայց և այնպես՝ այս գրքույկն օգտակար ձեռնարկ է մեր գյուղացիների համար: Ճշմարիտ է հեղինակի այն խոսքը, թե «առանց խոտաքանության չի կարելի ունենալ արդյունավետ անասնապահություն և կաթնատնտեսություն»:

ԲԱԶՈՒՎԸ ՈՐՊԵՍ ՏԱՎԱՐԻ ԿԵՐ

Ամենքն էլ գիտեն, որ մեր գավառում հողագործությունը օգուտ չի տալիս: Մեր տեղը անասնապահության համար լավ հարմարություն ունի:

Բայց ի՞նչու անասնապահությունը չի զարգացած: Միշտ ասում ենք, թե տավարը մանր է, լղար և կաթ քիչ է տալիս:

Որովհետև լավ չենք կերակրում ու խնամում: Մենակ խոտ ու դարմանով բան չի դուրս գալ:

Հարկավոր է ուրիշ սնունդ էլ տալ:

Բազուկը կամ տակը շատ լավ կեր է կովերի համար: Հա՛մ կաթն է ավելանում, հա՛մ մի օրավար տեղից ավելի շատ կեր է տալիս, հա՛մ էլ բազուկով կերակրելն ավելի էժան է նստում մեզ վրա, քան միայն թանկ խոտով: Բազուկ մշակելուց՝ մենք մի ուրիշ օգուտ էլ ենք ստանում. մեր արտերն ազատում ենք վնասակար բույսերից:

Բազուկը սիրում է փափուկ և խոր վարած հողեր: Ուժասպառ և ավազոտ հողում լավ չի բսնում և ինքն էլ համով չի լինում: Նթե աղբեղու միջոց կա, պետք է աղբել աշունք ժամանակ, որովհետեւ թաղա փեշինը վնասում է բազուկին:

Բազուկը ցանում են թմբերի վրա, թմբերն իրարից ամենաքիչը 4 կա արշին պիտի հեռու լինի: Բազուկը կարելի է շիթիլով տնկել: Մեկընդ մի փոքր շալիսի թաղել: Մի բանի ժամանակ հետո ցանքսը պիտի նոսրացնել: Նոսրացնելու նպատակն է թողնել ամենալավ աճած և առողջ բույսը, որ նա կարողանա ազատ զարգանա: Նոսրացնելիս՝ բազուկի մի տունկը մյուսից հեռու են թողնում կես արշին և կամ մի քիչ պակաս:

Որովհետեւ մեր գավառում բազուկն, իբրեւ կեր, դեռ նոր պիտի մշակեն, լավ կլինեք, որ առաջին տարին, փորձի և ծանոթանալու համար, իրենց տան կողքին մի փոքր կտոր հողի վրա ցանեին և վարժվելուց հետո նոր ցանեին հանդում:

Պետք է ցանել գարնան, այն ժամանակ, երբ հողում խոնավություն կա: Մի գեսպատին տեղը տանում է մի փութ սերմ:

Բազուկի շատ տեսակներ կան, բայց ամենալավ տեսակը կիսաքաղցր բազուկն է, որ կովի համար շատ լավ կեր է:

Մի ուրիշ անգամ, երբ բազուկն արդեն ցանած կլինենք, մենք վիտսենք այն մասին, թե ինչպես բազուկը տալ կովին:

Բազուկի սերմերից ծախվում է թե՛ Գորիսում և թե՛ Ղարաքիլիսայում:

Բազուկի մշակության վերաբերյալ խորհուրդներ կարելի է ստանալ գյուղատնտեսից:

Պատգամու այգի ունեցող գյուղացին իր այգու մասին հոգ է առնում միայն այն ժամանակ, երբ հարկավոր է ջրել և, մեկ էլ, պտուղը հավաքելիս:

Ուրիշ ժամանակ նա շատ անգամ իր այգին էլ չի՝ մտնում, չի՝ խնամում իր այգին և, ուրեմն, պարզ է, որ ստացածն էլ մի բանի տեղ չի անցնում:

Տարին տասներկու ամիս պտղատու այգին խնամք և աշխատանք է պահանջում:

Նոր տնկվելիք ծառերի տեղը հենց աշունքից պիտի պատրաստել: Պտուղը քաղելուց հետո, աշնան վերջին, պիտի ծառի ավելորդ ճղները կտրատել, ծառի տակը փորել, որ հողը փափկանա, օդը կարողանա խաղա, և արմատները շունչ առնեն: Դրանից արմատն ավելի է մեծանում, հողի մեջ եղած օգտակար նյութերն ավելի շատանում են, ուրեմն և՛ ծառը ուժովանում է:

Մեր այգիներում թրթուրը և զանազան միջատներ միշտ անպակաս են լինում: Բացի այդ, ծառի կեղևը քոսով է ծածկվում, շատ անգամ էլ՝ մամուկալում: Այդպիսի ծառը հիվանդանում է, նվազում և ժամանակից շուտ չորանում:

Դրա համար էլ աշնան կամ վաղ գարնան պիտի քերել ծառերի ճաքճքած կեղևները, որոնց տակ բուն են դրել զանազան միջատներ կամ ձու են ածել:

Հենց որ եղանակը մի քիչ տաքանա, ծառը զարթնելու հետ նրանք էլ են կենդանանում և մինչև աշուն կանաչ տերևների ու պտուղի վրայից չեն իջնում:

Դրա համար էլ ծառի այդ չորացած կեղևները մաքրում են, քերում են, կտորում են այն ճյուղերը, որոնց վրա թրթուրը բուն է դրել կամ իր ձվերն է թողել: Այդ քերած կեղևն ու ճյուղերը պիտի վառել և ոչնչացնել վնասատու միջատներին ու որդերին:

Շատ միջատներ ու որդեր էլ պահվում են չոր տերևների տակ, ծառից ոչ հեռու: Ուրեմն, տերևներն էլ պիտի ավելել, մի կողմը տանել ու վառել:

Բայց ծառի խնամքը դրանով չի վերջանում: Ծառի տակը փորե-

լուց հետո, եթե գյուղացին միջոց ունի, պիտի ծառը պարարտացնի: Զոր փեյինը այդ նպատակի համար շատ լավ է:

Բացվում է դարունը: Ծառերի խնամքն ավելի է շատանում: Հարկավոր է ծառը դեռնից մի հրկու արշին բարձրությամբ կրաջրով սպիտակացնել:

Հնդունված է այդ անել և աշնանը, որպեսզի նապաստակն ու ալբ կրծող կենդանիներ կեղեին չվնասեն:

Ծառը մի ուրիշ պահանջ էլ ունի. փայտով ճղներին չտալ և ոչ էջ քարով:

Ամեն մարդ էլ նկատած կլինի, որ ծառին խփած տեղերում կեղևը պլոկվում է և մաշկվում: Շատ հաճախ այդպիսի տեղերում են առաջ գալիս խուլեր, որոնք ուռչում են, պնդանում, և ցրանից չորանում են՝ ամբողջ ճյուղեր:

ԻՆՉՊԵՍ ՎԵՐՋ SUՆ ԱՐՏԻ ՓՈՒՇԻՆ

Բոլորն էլ գիտեն, որ մեր արտերի ամենամեծ թշնամին փուշն է, կոշտ տերևներով, կարմիր ծաղիկներով և փոքրիկ փշիկներով՝ թե՛ տերևների ծայրերին և թե՛ ցողունի վրա:

Հնձելիս՝ ձեռքեր է ծակում, կախելիս՝ փշերը մարդու աչք են ցավեցնում:

Փուշը շատ-շատ կարողանում է տարածվել: Մի արտում որ երևաց, հրկու տարուց հետո մի քանի արտ է խլելու: Փուշի մի բույսը տալիս է մինչև հինգ հազար սերմ, որոնք շատ հեշտ տարածվում են:

Փուշը շատ խոր արմատներ ունի: Նրա արմատների վրա կան աչքեր: Եվ գութանով վարելիս, երբ գութանը կտրում է նրա գլխավոր ցողունը, արմատների այդ աչքերից նոր ցողուններ են դուրս գալիս և ավելի շատ տարածվում:

Տեսել եք, որ փուշը խմբերով է տարածվում: Այդ նրա արմատների աչքերն են, որ բուսել են գլխավոր ցողունի շուրջը:

Փուշը շատ լավ է բանում սևահող և կավային հողերում: Եթե ամառն անձրևային է լինում, փուշն ավելի քիչ սերմ է տալիս:

Ինչպե՞ս վերջ տալ փուշին.

Ամենից առաջ այդ մի մարդու բան չի: Բոլորը պիտի միանան և ամբողջ գյուղով մի որոշում անեն՝ արտի փուշին վերջ տալ: Փուշը

արտի սահմանում կամ միջնակում չպիտի թողնել. սերմը էնտեղից կփոխվի: Հարկավոր է այդ ազատ հողերի փուշը գերանդիով վեր տալ, որ համար տնայնացի փուշից ու նրա սերմից, համ էլ փուշի տեղ բուսնի սուրճանքի համար ուտելու խոտ: Փուշը պիտի մինչև ծաղկելը քաղել:

Վարելու ժամանակ, երբ փուշի և այլ խոտերի արմատները գուժանը պոկում է և թափում ափսի մեջ, պիտի խակույն հավաքել: Դրա համար գուժանի ետևից պիտի գնա մի երեխա կամ կին, որ հավաքելու է այդ արմատները:

Հնձից հետո շատ լավ կլինի արորով (չութ) բյուլաշը վարել՝ շատ երես:

Դրանից հետո մեկ էլ աշունքն են ցել անում, բայց այս անգամ՝ խոր, որպեսզի փուշի նոր ցողունները ոչնչանան: Ամառվա շոգին, երբ փուշի արմատները արևի տակ են մնում, խակույն չորանում են և այրվում:

Ամեն տարի փուշը մեր գյուղացիներին անհաշիվ վնաս է տալիս: Հողը մի երկու տարի թողնում են, որ հանգստանա: Բայց փուշը բանում է խիտ, ապրանք չի մոտենում: Եվ դարմանալի չի, որ երկու-երեք տարի հանգստանալուց հետո հողն էլի չի ուժեղանում: Փուշը ծծել է նրա նյութը, փուշից հողն ուժասպառ է եղել:

Դրա համար էլ փուշին պիտի վերջ տալ:

Կ. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ, «ՍԽԱԽՈՏԻ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Գրքույկի¹ հեղինակը մեր գյուղատնտեսական գրականության մեջ վեհաբան է²: Մատչելի լեզվով նրան այս անգամ էլ հաջողել է ծխախոտի մշակման մասին գործնական խորհուրդներ տալ: Ժողովրդին հասկանալի լեզվով գրելու ցանկությունը չի արդարացնում այն սակավաթիվ սայթաքումները լեզվի, որ արել է հեղինակը:

«Առաջին ջուրը կոչվում է ծխախոտին հոգի տվող ջուր», — ասում է հեղինակը գրքույկի 15-րդ երեսում և ընդգծում «հոգի տվող» բառերը. կարծես այդ որոշ տերմին է: Անհաջող է և ավելորդ:

Բավական վիճելի խնդիր է, թե քանի տարի իրար ետևից նույն հողում կարելի է անընդհատ ծխախոտ մշակել: Ծխախոտի մշակու-

Թյունը մեր գյուղերում տարածված չէ դեռ: Իսկ շատ գյուղերում անբնդհատ, տասնյակ տարիներ նույն հողում ծխախոտ են մշակում:

Փորձո՞վ է ստուգված, որ առվույտից ու կորնդանից հետո ծխախոտը «կարող է 2—3 տարի լավ բերք տալ»: Սակայն ստույգ է, որ այդ բոլորից հետո, իբր աղտոտվ հարուստ, ծխախոտի որակը շատ է պակասում, հենց այդ նույն աղտոտի շնորհիվ (տե՛ս Ա. Бабо, „Воз-дель. табака“, Կր. 13):

Մեր գյուղերում ծխախոտը վնասատուներ շատ ունի: Նրանց դեմ կռվելու մասին քիչ է աշխատվում, քնդամենը մի երես և այն էլ՝ շիթեկանոցի վնասատուների մասին:

Ծխախոտը ջրելու մասին խոսելիս՝ չի ասվում, թե ե՞րբ ջրել, օրվա ո՞ր ժամանակ: Հնարավոր է շուգ կեսօրին ջրել, կամ առաջին շրջա-նում սառը ջուրը չի՞ աղդում ծխախոտի մատաղ տունկերին:

Ծխախոտի մշակության ընթացքում հողը փխրացնելուց շատ բան է կախված: Գույցն այդ ամենից կարևոր աշխատանքն է, մանավանդ, որ մերոնք հարկավոր չափով չեն անում այդ թոխելը³: Շատ է ասված քաղհանի մասին, իսկ այդ կարևոր աշխատանքի մասին միայն այս-քան՝ «հողի փխրացնելը պիտի կատարվի 2—3 անգամ»: Ե՞րբ կատա-րել առաջին կամ երկրորդ անգամ: Ոչինչ չի ասված այդ մասին:

Պիճերը⁴ ե՞րբ կտրել, երեկոյա՞ն, թե՞ շուգ կեսօրին, երբ տերեւների մեջ ավելի քիչ ջուր կա, ուրեմն և ավելի քիչ կվնասվեն կտրատելուց:

5-րդ նկարը՝ «Ծխախոտի տեսակավորելու և հակ կապելու մասին», ոչինչ չի ասում այդ մասին: Նստում ենք ու մտածում. «Գյուղացու դրա-դարանում» նկարները խնամքով պիտի տալ, պարզ ու տեսանելի:

Բայց և այնպես՝ «Ծխախոտի մշակությունը» հաջող և կարևոր ձեռ-նարկ է ծխախոտի մշակությամբ պարապող գյուղացու համար:

ՎԻԼԸ ԶԱՆԳԵՉՈՒՐՈՒՄ

Մեր լեռնային գավառներում անատունների կերի խնդրի հաջող լուծումն այն լծակն է, որով պիտի հեղաշրջվի այդ գավառների հե-տամնաց անտսնապահությունը, դարձնի այն շահի միակ աղբյուրը և ետ մղի դաշտային մշակույթներին, որոնք այդ գավառներում անհրա-ժեշտ նախապայմաններ չունեն մշտական եկամուտ տալու:

Կերի խնդրի լուծումից է կախված խոշոր շափով ոչ միայն անասունների թվի աճումն ու որակի բարձրացումը, այլև հողերի պարարտացումը գոմաղբով: Այդ խնդրի լուծման ճանապարհներից մեկն էլ ցանովի խոտերի տարածումն է լեռնադավառներում, առաջին հերթին՝ յոնջաչի, կորնգանի և վիկայի:

Այդ նպատակով էլ 25 թվի գարնանը Զանգեզուրի մի շարք գյուղերում, անհատ գյուղացիների անտեսություններում, ցանվել է վիկ՝ պարզելու, թե ի՞նչպես է աճում վիկը և ինչքա՞ն բերք է տալիս:

Մեր ձեռքի տակ է այդ փորձերի հաշվետվածան արդյունքը թվական ավանդներով: Փորձերի արդյունքը մի ավելորդ անգամ հաստատում է այն ամուր պատվանդանը, որի վրա հիմնվելու է առաջիկա տարիներում լեռնադավառների օրինակելի անասնապահությունը:

Դժբախտաբար, մեզ չհաջողվեց պարզել, թե գյուղբանկը ո՞րտեղից է ձեռք բերել այդ վիկը, որ Զանգեզուր է ուղարկված դեռ 23 թվին:

Նախնական փորձը վիկի ծլման տոկոսը ցույց էր տալիս 84—86-ի միջև: Սերմը եղել է շատ մաքուր:

Մեր ձեռքի տակ եղած վիկը եղել է գարնանացանի վիկը:

Սերմերը գյուղացիներին բաժանված են ձրի. մեզ չի հաջողվել բոլոր գյուղերում էլ անմիջապես ղեկավարել աշխատանքները. շատ գյուղերում բավականացել ենք միայն բանավոր ցուցմունքներ տալով:

Չնայած որ գյուղատնտեսական տարին եղել է աննպաստ, սովորականից շատ ավելի պակաս մթնոլորտային տեղումներ են եղել մեր դավառներում, չնայած որ, իբր նորամուծութուն, գյուղացիք կասկածով էին վերաբերվում և աշխատում էին միշտ վատ հողերը հատկացնել վիկի համար և, քնդհանրապես, առանձին խնամք չտանել, չնայած այդ բոլոր աննպաստ պայմաններին, վիկը տվել է հաջող բերք: Ահա թվերը.

Գորիսի ցուցադրական հողամասում վիկը ցանել ենք ապրիլի 2-ին և հարել հուլիսի 5-ին: Հողը եղել է շոռաքյաթ, տեղ-տեղ ծանր կավային: Հունիսի 2-ին ջրվել է մի անգամ: Վիկը ցանված է ձեռքով, դասադարձին՝ 10 փութ: Տվել է 380 փութ չոր խոտ: Սկզբնական շրջանում աճում էր դանդաղ, երկյուղ կար, որ մոլախոտերը կարող են հաղթել, բայց վերջում վիկն ավելի արագ բարձրացավ. այնպես որ տեղ-տեղ բարձրությունը հասնում էր 20—22 վերշուկի, միջինը՝ 15 վերշուկ: Վիկի արտում այլևս մոլախոտեր չէին երևում: Վերջին շաբաթում կարկու-

տից վիկը տեղ-տեղ պառկել էր: Այդ տեղերում վիկի ներքի ճյուղերն ու տերևները փտել էին: Մի շատ փոքր տարածության վրա վիկ ցանվել է և գարու հետ: Հետաքրքիր է այն, որ տուանձին ցանած գարին կարկուտից համարյա չէր վնասվել, իսկ վիկի հետ բուսած գարին տեղ-տեղ պառկել էր: Այդ պառկած տեղերում գարին երկար ժամանակ մնաց կանաչ, այնինչ մյուս տեղերում գարին արդեն հասել էր:

Այդ խնդիրը հետաքրքրական է այնքան, որքան կարևոր է պարզել, թե ի՞նչ բույսերի հետ մեր պայմաններում ձեռնտու է ցանել վիկ: Մի շարք այլ պայմանների մեջ է մտնում նաև հաճախակի կարկուտը, որ համարյա յուրաքանչյուր տարի տեղում է լեռնային գավառներում:

Բազրատավան գյուղում վիկ ցանել ենք Մելիք-Դանիելյանի հողում: Այդ հողը գտնվում է «Ղարի Բանդի» բարձրության վրա և ծովի մակերևույթից 7050 ոտնաչափ բարձր է:

Բազրատավանում վիկն ամենահաջող բերքն է տվել: Մի գեսյատինից ստացվել է 450 փութ չոր խոտ: Ցանվել է մայիս 4-ին և հուլիս 25-ին հնձվել:

Վիկը ծաղկել է հուլիսի 8-ին: Հողը պարարտ սեահող է եղել: Բազրատավանում ցանած վիկն աչքի էր ընկնում իր մուգ գույնի թարմ և տերեւաշատ ճյուղերով, բարձրությունը տեղ-տեղ արշինից անցնում էր: Բուսել էր միահավասար և կանոնավոր:

Գյուղացիները համոզվում են վիկի օգտակարության: Նրանք արդեն գալ տարվա համար 50 փութի պահանջ են դրել: Հետաքրքիր հարցերից մեկն էլ վիկի սերմը տեղում պատրաստելն է: Գյուղացիների ցանկությանը՝ վիկի մի մասը թողնված է սերմացուի համար:

Բազրատավանի շրջակա գյուղերում կլիմայի խստության պատճառով աշնանացան չեն մշակում: Ուրեմն և՛ աշնան վիկն անգույն չի գնալու երկարատև ձմեռվա պատճառով: Եթե տեղում հաջողվի վիկի սերմ ստանալ, Բազրատավանի շրջակա գյուղերում վիկը շատ կտարածվի և կնպաստի այդ շրջանի քիչ օրինակելի անասնապահության է՛լ ավելի զարգացման:

Հայկավան գյուղում վիկը ցանվել է Կարապետ Հարությունյանի հողում, մայիսի 2-ին: Ցանվել է նույնպիսի բարձրության վրա, ինչպես Բազրատավանում (այդ երկու գյուղերն իրար մոտ են): Հարեւր են հուլիս 30-ին, բերք ստացվել է 390 փութ: Հողը վատ որակի է եղել. վիկի կողքին ցանված է եղել ոսպ, իբր անպեսոք հող: Հայկավանում

վիկը շատ չի բարձրացել, մոտ 8—9 վերշուկ: Անձրե չի եղել, չեն էլ ջրել: Տպալմորությունը դարձյալ լավ է:

«Եթե այդ հողում վիկն այդքան խոտ է տվել, ուրեմն նա շատ լավ խոտ է»,— ասում էին գյուղացիք: Հայկավանը ևս դալ տարվա համար վիկի սերմի պահանջ է գրել: Այդ գյուղում ցանած վիկը տեղ-տեղ կտրվել էր, բուսել էին զանազան մոլախոտեր և փուշ:

Խնձորեսկ գյուղում վիկ ցանել ենք դպրոցի հողամասում ապրիլի 19-ին և հարել հուլիսի 17-ին: Մի դեսյատինը տվել է 210 փութ շոր խոտ: Զի ջրվել, անձրե միայն մի անգամ է եղել, բացի այդ, հողը ծանր կավային է եղել և չորությունից ճաքճքված:

Բոուն գյուղում վիկ ցանել ենք Սամսոն Հարությունյանի հողամասում, գյուղի ճանապարհի գլխին: Վիկը ցանել ենք ապրիլ 15-ին և հարել հուլիս 21-ին: Մի դեսյատինը տվել է 360 փութ շոր խոտ:

Այդ հողում անցյալ տարի մշակել են ցորեն և այս տարի պետք է լիսած թողնեն, որպեսզի եկող տարի նորից ցորեն ցանեն: Այդ հողամասում վիկն ավելի շատ բերք է տվել, բայց մենք հարել ենք ոչ երեսից, Խոջենիով 3—4 վերշուկ բարձրությամբ վիկի ցողունները, որպեսզի գալ տարի պարզենք, թե ի՞նչ ազդեցություն է անում վիկը ցորենի բերքի վրա:

Գյուղացիները հետաքրքրվում են ոչ միայն վիկի բերքի քանակով, այլև խոտի սրակով: Ոմանք պնդում էին, թե վիկը վնասակար խոտ է անասունների համար: Մեզ մնում էր հենց այդ նույն գյուղացիների ձիերի տուաջ մի-մի խուրձ վիկի խոտ դնել, նրանց կասկածը փարուտելու համար: Գորիս գյուղում, Գեղամ Շալունցի հողամասում ցանվել է վիկ ապրիլ 21-ին և հարվել է օգոստոս 3-ին, մի դեսյատինից ստացվել է 260 փութ շոր խոտ: Հողը եղել է ավազային, ջրվել է մի անգամ:

Բացի այդ, վիկ ցանել են և այլ գյուղացիներ, որոնք կա՛մ իրենք են գնել սերմը մեղնից, կա՛մ մենք ենք սերմը ձրիաբար տվել:

Այդ գյուղերից դեռ տեղեկություն չկա: Մեզ հայտնի է միայն մի դեպք Տեղ գյուղում, ուր հաջող բերք չի տվել: Դեսյատինի հաշվով ստացվել է մոտ 110 փութ:

Այդ գյուղում ցանած վիկի մի մասը քշել է հեղեղը, այնպես որ մենք հաշվեառման չենք ենթարկել:

Ի՞նչ են ասում թվերը:

Որ վիկի հանրանալը մեր գավառում մոտակա տարիների խնդիր է։ Առաջին քայլն է արված միայն՝ շատ թերություններով հանդերձ։

Ծրագրված է այս տարի ձեռք բերել աշնանացան վիկի սեբմ. ավելի շատ տնտեսություններում կատարել փորձեր ոչ միայն անասունների կեր ստանալու նպատակով, այլև որպես կանաչ պարարտացում։ Բացի այդ, զուգընթացորեն, պիտի որոշել վիկի տեղը գյուղացու զանազան մշակույթների մեջ և, որ զլխավորն է, վիկի սերմը տեղում ստանալ։ Այս վերջին հանգամանքը մի տեսակ կոմպենսացիա կլինի վիկի միամյա խոտաբույս լինելուն։

ԻՆՉՈՒ ԸԱՄԱՐ Է ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՅՈՒՅԱՀԱՆԳԵՍՐ

Յուցահանդեսներ շատ են լինում և զանազան տեսակի։ Կա գործարանային իրերի ջուցահանդես, վաճառքի առարկաների ջուցահանդես և այլն։

Գյուղատնտեսական ջուցահանդեսը մեղանում ղեռ նորություն է, բայց ուրիշ շրջաններում ամեն տարի, նույնիսկ տարին մի քանի անգամ, ջուցահանդեսներ են կազմակերպում։

Գյուղատնտեսական ջուցահանդեսները լինում են խառն, երբ հանդես են բերում գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերի արդյունքը, անտանապահությունից սկսած մինչև շերամապահություն։

Բայց կա և առանձին ճյուղերի ջուցահանդես, ինչպես օրինակ՝ միայն կաթնատու կովերի ջուցահանդես կամ թե ձիերի ջուցահանդես և այլն։ Այդպիսի ջուցահանդեսների ժամանակ զուրա են բերում միայն կովերը կամ ձիերը, և մրցանակ է ստանում այն կովը, որ ամենից շատ կաթ է տալիս, կամ այն ձին, որ ավելի գիմացկուն է, ավելի շատ բեռ տանող և այլն։

Մենք էլ կհասնենք այդ դրության, մի քանի տարուց հետո. մենք էլ կունենանք գյուղատնտեսական զանազան ճյուղերի ջուցահանդեսներ, բայց այս տարի, առաջին անգամ լինելով, մենք կազմակերպում ենք միայն գյուղատնտեսական խառն ջուցահանդես։

Յուցահանդեսին շրջակա գյուղերից բերելու են զանազան առնատեսությունների արդյունքներ։ Կան գյուղացիներ, որոնք այս տարի ցորենի նոր տեսակներ են մշակել և հաջող բերք ստացել, կան այնպի-

սիները, որոնք անասունների կերի բաղուկ են մշակել. այդպիսիներն իրենց անտեսությունների հաջող արդյունքը պիտի ցույց տան ցուցահանդեսին:

Գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի ժամանակ ցույց կտրվեն գյուղատնտեսական մեքենաներ, կկազմակերպվեն դրույցներ գյուղացիների հետ՝ գյուղատնտեսական զանազան նյութերի շուրջ, կկատարվեն մի շարք փորձեր, գյուղացիները կծանոթանան նոր մեքենաների հետ, կտեսնեն, թե ինչ նորություն կա հարեան գյուղում, կսովորեն օրինակելի գյուղացուց:

Ցուցահանդեսը տեկու է մի օր: Այդպիսի ցուցահանդեսներ լինելու են և շրջաններում: Սրանից հետո ամեն տարի ցուցահանդեսներ են կազմակերպվելու:

Այս տարվա մեր ցուցահանդեսը կարող է մի քիչ աղքատ լինել, որովհետև գյուղացիները դեռ սովոր չեն, չեն տեսել. բայց ոչ մի կասկած չկա, որ ամեն տարի գնալով պիտի լավանա, հարստանա ցուցահանդեսը և դառնա ժողովրդական մի մեծ տոն:

Այս տարի մենք հիմք ենք դնում, և սկիզբը միշտ էլ դժվար է լինում, բայց դժվարը միայն առաջին տարին է լինելու, նրանից հետո գյուղացիք կտեսնեն, կսովորեն և կգնահատեն ցուցահանդեսի կարևոր նշանակությունը:

Ցուցահանդեսի ժամանակ լինելու է և մրցանակաբաշխություն: Այն անտեսությունը կամ այն գյուղացին, որ մի օրինակելի աշխատանք է թափել և իր անտեսության մեջ մի օգտակար նորություն մտցրել, նա մրցանակ է ստանալու:

Ուրեմն՝ բոլորը դեպի ցուցահանդես, դեպի մրցություն:

Ի՞նչ է ԿՈՎԵՐԻ ՅՈՒՅԱԴՐԱԿԱՆ ԿԵՐԱԿՐՈՒՄԸ

Անասունների կերի հարցը մեր գյուղերում շատ սուր է դրված: Հենց որ գյուղացուն ասում էք, թե կովդ լավ պահիր, որ շատ կաթ ստանաս, նա միշտ մի պատասխան է տալիս.

— Բա ինչո՞վ պահեմ:

Միշտ է ասում, որովհետև կովերը ձմռվա ամիսներում միայն դարման են ուտում, երբեմն՝ խոտ: Դրա համար էլ կաթը պակասում է,

կաթնատնտեսությունը ձեռնառու չէ դառնում, գյուղացին էլ չի ուզում ավելի կովեր պահել:

Մենք կերի մասին շատ ենք պրել¹, միջոցներ ենք ցույց տվել: Կովերի կերի մասին նորից կգրվի, գործնական աշխատանքները գնալով ավելի են շատանում՝ կովերի համար լավ կեր ունենալու համար:

Հիմա խոսենք ցուցադրական կերակրման մասին:

Այս տարվա գյուղատնտեսական ցուցահանգեսին շատ գյուղացիներ տեսան հողբաժնի ցուցադրական դաշտից ստացված կերի բազուկը: Այս տարի մի քանի տնտեսություններ են բազուկ ցանել և լավ օգուտ ստացել:

Հողբաժինը իր ունեցած կերի բազուկով այս տարի մի քանի գյուղերում կազմակերպում է ցուցադրական կերակրումներ: Բայց մենք էլի չստացինք, թե էդ ցուցադրական կերակրումը որն է:

Ցուցադրական կերակրումը փորձ է, ցույց տալու գյուղացիներին, թե ի՞նչ միջոցով, ինչպիսի՞ կեր տալով, կերը օրեկան քանի՞ անգամ տալով կարելի է էդ կովից ստացվող կաթի չափը ավելացնել: Ուրեմն՝ փորձի միջոցով մի կով կերակրելով և այդ արդյունքը գյուղացիներին ցույց տալով, ցուցադրական կերակրման նպատակն է կովից շատ օգուտ ստանալը, շատ կաթ ստանալը:

Հաստատած է, օրինակ, կերի բազուկի մի փութը հողբաժինը ծախում է 20 կոպ., այսինքն՝ երկու գրվանքան մի կոպեկ: Իսկ հայտնի է, որ երկու-երեք գրվանքա բազուկը մի գրվանքա կաթ է տալիս: Ուրեմն՝ մեր կովին մի կոպեկի կեր տալով, մի գրվանքա կաթ ենք ստանում:

Ցուցադրական կերակրման նպատակն էլ էդ է. փորձով ցույց տալ, թե որն է ամենալավ կերակրելու միջոցը: Շատերը կարող են ասել, թե ո՞րտեղից ճարենք բազուկ կամ ուրիշ կեր, որ մենք կարողանանք կերակրել: Խոտ, գարման հո կա՞. եթե դրան ավելացնենք բազուկն ու քուսպը կամ գարու ալյուրը, հնարավոր է կովերին լավ կերակրել:

Հողբաժինը ցուցակագրել է ութ տնտեսություն, զանազան գյուղերում: Այդ տնտեսություններում մի-մի կով ցուցադրական կերակրման են ենթարկելու:

Կերակրելուց առաջ կովի քաշն են որոշում՝ չափելով: Դրանից հետո սկսում են կովը կերակրել: Առաջուց կազմում են կերի չափը, այ-

սինքն՝ որոշում են, թե քանի՞ քրվանքա խոտ պիտի աւալ, ինչքա՞ն բազուկ ու դարման և այլն:

Ամեն օրվա կերը կշռում են, ինչպէս և տված կաթը: Ստացած կաթը ցույց է տալիս, թե ի՞նչքան ճիշտ է կալմված կերի չափը:

ԱՌՎՈՒՅՏՆ ՈՒ ԿՈՐՆԳԱՆԸ ԳԵՄԻ ՀՈՂԵՐՈՒՄ՝

Արհեստական խոտացանության նշանակութիւնը մեր լեռնագութնակներում շատ մեծ է: Այդ խնդրի բարեհաջող լուծումից է կախված ո՞չ միայն այդ գավառներում շահավետ անասնապահութիւն ստեղծելը, այլև դաշտային մյուս մշակույթների ձեռնտու ցանքաշրջանառութիւնը:

Ցանովի խոտերի մշակույթը տարածելու, նորանոր հողամասեր նրան հատկացնելու անհրաժեշտութիւնը լեռնային գավառի գյուղացիին արդեն շատ լավ գիտի: Այդ խնդրում գուցե մեր ագրոաշխատավորների ագիտացիան ուշացած համարվի: Այժմ հրամայական է գործնական միջոցների կիրառումը, պիտանի ձևերի ցուցադրումը, մատչելի գներով ցանովի խոտաբույսերի սերմեր հայթայթելը և այլն:

Անհրաժեշտ է մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան և խիստ հաշվետուման ենթարկել այն բոլոր փորձերը, որ կատարում են այս կամ այն գյուղում՝ ցանովի խոտերի մշակույթն է՛լ ավելի դարգացնելու: Առաջին թեթև ծանոթութիւնն անգամ համոզում է, որ շատ նշանակաւից փոփոխութիւններ են կատարվում մեր գյուղերի տնտեսութեան մեջ: Բնորոշ է, որ մի շարք շրջաններ, որոնք պատերազմից առաջ առվույտի և կորնգանի սերմերը դրսի շուկաներում էին ձեռք բերում, այժմ իրենք են պատրաստում իրենց տնտեսութեան մեջ: Գյուղեր կան, որոնք այժմ ունեն այնքան առվույտ ու կորնգան, ինչքան պատերազմից առաջ, բայց այդ առվույտն ու կորնգանը տեղում ստացած սերմից է:

Միանգամայն նորութիւն է այն, որ գյուղացին իր առվույտատեղը կամ կորնգանը չի հնձում, այլ թողնում է միայն սերմացու ստանալու, որովհետև այդ ավելի ձեռնտու է: Տնտեսութիւններ կան, որոնք դարձել են մի-մի սերմաբուծարաններ և շրջանի գյուղացիութիւնը մատակարարում են առվույտի և կորնգանի սերմ. փոփոխութեան է ենթարկվում և այդ սերմացուն ստանալու տեխնիկան: Նրանց, որոնք այժմ

առվույտ և կորնգան են ցանում, ամեն տարի սերմացուի համար թողնում են մի առանձին հողակտոր:

Նկատվում է նաև մի ուրիշ կարևոր հանգամանք, որի մասին ուղում ենք հիշել այս հոգվածով: Գյուղացին աշխատում է, ջրովի հողերի պակասից ստիպված, առվույտի և կորնգանի համար հատկացնել անշուր հողերը, դեմի սարը, գյուղամոտիկ հողամասերը և այլն: Ճիշտ է, այդ դեպքում առվույտն ու կորնգանը պակաս են բերք տալիս, փոխվում է և մշակութային ձևը, բայց և այնպես, տնտեսական ձեռնառվությունը նրան ստիպում է տարեցատարի ընդլայնել դեմի առվույտի և կորնգանի տարածությունը:

Շատ գյուղերում են փորձեր կատարվում: Կորնգանը շատ տեղեր է անշուր հողերում բսնում, բայց վերջերս նկատելի է առվույտի մշակումը նման դեմի հողերում:

Մենք ստորև տալիս ենք Սիսիանի շրջանի Ախլաթյան գյուղի մշակման ձևը, որովհետև շրջանում այդ ասպարեղում առաջին պիտները եղել է այդ գյուղը:

Դեմի հողերում առաջին անգամ կորնգան ցանել է 18 տարի առաջ նույն գյուղացի Քրիստափոր Հարությունյանը, որից հետո մյուս գյուղացիք սկսել են ավելի շատ մշակել: Օրինակը վարակել է և շրջակա գյուղերին: Դեմի հողերում կորնգան մշակելուց հետո վերջերս սկսել են ցանել և առվույտ: Երկուսն էլ դեմի հողերում միայն մի անգամ են բերք տալիս, որից հետո, աշնան դեմ մնում է շատ լավ արոտատեղ:

Դեմի կորնգանի և առվույտի համար հողը վարում են սեպտեմբերի վերջին, գոթանով, 3—4 վերշուկ խորությամբ: Գարնանը, ցանելուց առաջ, ապրիլին կրկնահերկ են անում, այս անգամ արորով, 2 վերշուկ խորությամբ: Ապրիլից ավելի շուտ ցանելու դեպքում ցրտահարության երկյուղը կա:

Նախքան ցանելը կրկնահերկը հավասարեցնում են ցաքանով, մի քանի անգամ, որպեսզի հողի երեսը միահավասար լինի, և սերմերը խոր կամ երես չընկնեն:

Պատահում է, որ կորնգանին հատկացրած հողը չեն ցաքանում, իսկ ցանելուց անմիջապես հետո նորից ցաքանում են թե կորնգանը և թե առվույտը:

Ցանում են ձեռքով, դեսպատինին առվույտ՝ $2\frac{1}{2}$ —3 փութ, իսկ կորնգան՝ $6\frac{1}{2}$ — $7\frac{1}{2}$ փութ: Զրովի հողերում ավելի քիչ են ցանում,

քան դեմի հողերում, որովհետեւ դեմի հողում ավելի շատ սերմեր են փշանում, սերմերն ավելի են վտանգի ենթակա: Բացի այդ, տեղական սերմն ավելի խիտ են ցանում, որովհետեւ չհասած սերմեր շատ կան: Խիտ ցանելու դեպքում ավելի փափուկ խոտ է ստացվում: Այդ հանգամանքն էլ պակաս նշանակութունն չունի:

Նրբեմն աշնանացանի վրա, զարնանը, առանց ցաքանելու, շաղ են տալիս սերմ և, որպեսզի սերմերը թաղվեն հողում, ոչխար են քշում արտի վրայով: Այդ ձևը շատ ընդունված է ջրովի հողերի համար, ավելի պակաս՝ դեմի հողերում:

Ցանելուց հետո, 8—10 օր անց, երևում է արդեն կանաչը: Այդ շրջանի համար վճռական նշանակութուն ունեն անձրևները: Ցանելուց հետո, եթե մի կամ երկու անգամ անձրև է դալիս, հաջողությունը ապահովված է, անգամ եթե երաշտ տարի է լինում: Անձրևներ չգալու դեպքում դեմի հողերում առվույտի և կորնգանի բերքը դառնում է հարցական:

Այդ դյուղում փորձեր են արվել կորնգանն աշնանը ցանելու: Ճիշտ է, աշնան առատ անձրևները նպաստավոր են եղել կորնգանի համար, բայց ձմռանը ցրտահար են լինում հիմնովին: Այնպես որ այժմ այդ փորձերը կրկնելն ավելորդ են համարում: Նույնն է և ջրովի հողերում մշակվող առվույտի և կորնգանի նկատմամբ:

Դեմի հողերում հաջող տարիներում կորնգանը բարձրանում է մինչև 18—20 վերշուկ, իսկ առվույտը՝ 12—13 վերշուկ: Նրաշտ տարիներում ավելի կարճ են մնում:

Քաղում են հունիսի վերջերին: Կորնգանը 6—10 օր ավելի շուտ են հարում, քան առվույտը: Հարում են գերանդիներով: Ամենից վատ տարին անգամ դեմի առվույտը մի գեսյատինից տալիս է 250 խուրձ խոտ, իսկ կորնգանը՝ մի քիչ ավելի: Ճիշտ է, ջրովի հողերում թե առվույտի և թե կորնգանի բերքն ավելի է լինում, բայց նկատված է, որ դեմի հողերում երկուսն էլ ավելի քաղցրահամ են լինում, տավարն ավելի ախորժակով է ուտում:

Բարձր սարալանջերում դեմի առվույտն ու կորնգանն ավելի լավ են կանաչում, քան ձորերում: Սարալանջի ավազահողերում դեմի կորնգանն է լավ բերք տալիս, իսկ մի քիչ ավելի ուժեղ հողերում՝ դեմի առվույտը:

Սերմացու ստանալու համար առվույտի առաջին քաղն են թողնում, իսկ կորնգանի՝ երկրորդ քաղը: Գյուղացիք գերադասում են ջրովի առվույտից սերմ ստանալ, քան դեմի. նույնը և կորնգանի նկատմամբ: Սերմացու խուրձերը կամ կամով և կալսում (կորնգան), կամ կարպեսի վրա ծեծում փայտով: Սերմերի հասունությունը որոշվում է նրանց խշխշոցով:

Այդ բոլոր առավել կողմերի վրա ավելանում է և այն հանրածանոթ փաստը, որ առվույտն ու կորնգանը պարարտացնում են հողերը: Նույն Քրիստափոր Հարությունյանը դեմի կորնգանի տեղում ցորեն է ցանել և ստացել մեկին տասը բերք, այնինչ մեկին հինգ բերքը համարվում է շրջանում շատ հաջող:

Գավառի ագրոաշխատավորներին է մնում ամեն կերպ աշխատել դեմի առվույտի և կորնգանի մշակույթը տարածել, օգտադործելով բոլոր հնարավոր միջոցները, քանի որ ջրի պակասը դեռ երկար ժամանակ կասեցնելու է ցանովի խոտաբույսերի ջրովի մշակույթի տարածումը:

ԻՍ. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, «ԻՆՉՊԵՍ ՄՇԱԿԵԼ ԽԱՂՈՂԻ ԱՅԴԻՆԵՐԸ»

Գրքույկի¹ նպատակն է խաղողի այգու մշակության նոր ձևերին ծանոթացնել այգեպործ գյուղացիներին:

Եթե նկատի ունենանք այն, որ մեր երկրում 8000 դես. ավելի խաղողի այգի կա, և այն, որ «խաղողի մշակույթը մեղնում մինչ այսօր գտնվում է կուլտուրական ցածր վիճակում, շնորհիվ նրա մշակության կիրառվող ձևերի», ինչպես հեղինակն է ասում գրքույկի առաջին երեսում, ուրեմն՝ պարզ կլինի և գրքույկի հրատապ անհրաժեշտությունը: Եվ ավելին. միայն այս գրքույկով չպիտի բավականանալ, խաղողի այգու մշակության մասին «նորանոր գրքույկներ պիտի հրատարակել»:

Ի՞նչ հիմնական նպատակ է առաջադրում հեղինակը մեր այգեգործների համար. աշխատել առաջիկա տարիներում հասնել հարևան երկրների տարեկան միջին բերքին: Վրաստանում խաղողի այգու մի դեսյադինը տալիս է 600 փութ, Ադրբեջանում՝ 8—900 փութ, մեղանում՝ 450 փութ:

Այս հիմնական առանցքն է, որի շուրջը պտտվում է հեղինակը՝ բացատրելով, որ պակաս բերք ստանալու գլխավոր պատճառներից մեկն

Քչ թմբերն են, որոնք պատնեշ են կանգնել մեր ալգեգործության վերելքի առաջ:

Այդ «թմբային» ալգեգործության դեմ է, որ բողոքում է հեղինակը, մի քանի հատուկ գլուխներ հատկացնելով առանց թմբերի այդու մշակության շահավետ ձևերին:

Բայց հեղինակը խնդիրն ավելի լայն է վերցրել, և դրանից տուժել է գրքույկը: Վատ չէր լինի, եթե հեղինակն այդու մշակության ձևերի մասին խոսեր միայն, առանց ուշք դարձնելու վաղի հիվանդությունների և այլն: Ծիշտ է, կարեորության տեսակետից այդ հիվանդությունների մասին գրելն էլ անհրաժեշտ է, բայց չէ՞ որ հիմնական առանցքը դարձյալ թմբերն են, որոնք շատ են նվազեցնում բերքը:

Բայց և այնպես, գրքույկը շատ հաջող է, չնայած որ կան մի շարք թերություններ: Անհաջող պիտի համարել «փոփոխակ» տերմինը: Մեքոնք արդեն վարժ են «տեսակ»-ին, և նման հանրամատչելի գրքույկում համարձակ կարելի էր շատ հասկանալի «տեսակը» թողնել:

«Սպեկուլյատիվ» բառը տեղին չէ. հեղինակն ուզում է ասել՝ «սպեկուլյանտային»: «Սպեկուլյատիվ» նշանակում է «վերացական դատողություն, չհիմնված փորձի և դիտողությունների վրա»: 7-րդ գլխում, որ հեղինակը խոսում է ջրելու մասին, չի հիշված հողի կազմության կարևոր նշանակությունն այդ խնդրում: Խճարկե, հավասար չեն ջրում առհասոն ու խճոտ հողը, տափարակի այդին ու Դալման և այլն:

Ծիշտ է հեղինակի նկատողությունն աշնանը ջրելու հետեանքների մասին, բայց չէ՞ որ տարվա այդ ժամանակն է ջուրն առատ. ի՞նչ անել:

Մի քանի խոսք էլ պլանտածի մասին («հիմնաշրջում»-ը անհաջող քառ է):

Հեղինակն առաջարկում է լրիվ պլանտած, կես մետր խորությամբ: Թե ինչքա՞ն ծախք է պահանջում այդ պլանտածը, դրա մասին չի ասում: Հաշտվում ենք դրա հետ, բայց հնարավո՞ր է ամբողջը պլանտած չանել, այլ շերտ-շերտ, այսինքն՝ միայն այն շարքերը, որտեղ խաղողն է տընկվելու հետո, թողնելով շարքերի մեջ ազատ տարածություն, առանց պլանտածի: Այդպես են արել Յ-րդ խորհրդային տնտեսությունում², չէ՞ որ ծախքերը կիսով չափ կրճատվում են, իսկ այդ կարևոր է, շատ կարևոր մեր գյուղացու համար:

Սակայն այս նկատողությունները չեն պակասեցնում գրքույկի արժեքը: Խաղողագործ գյուղացիների լայն ուշադրությանն ենք հանձնա-

րարում այս գրքույկը, մանավանդ որ մատչելի լեզուն հենց այս գլխից հաջող տարածման գրավականն է³:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՄԱՆ ԲԱՆԵԻ ԱՌԹԻՎ

(Գրախոսականի փոխարեն)

1925 թ. մարտին կայացած գյուղատնտեսական խորհրդակցությունը¹ հրահանգեց գյուղվարչության՝ ձեռնարկել մանրազնին գյուղատնտեսական հետազոտության, նպատակ ունենալով վեր հանել մեր գյուղատնտեսության զանազան ճյուղերի տեխնիկան, թերություններն ու առավելությունները, գալիք աշխատանքներն ավելի հարմարեցնելու գյուղատնտեսության իրական վիճակին: Գյուղվարչությունը կազմել է «Գյուղատնտեսական հետազոտության բլանկ» 149 հարցից, շօ էջի վրա²: Այդ բլանկներն ուղարկված են գավառները՝ աշխատանքներն սկսելու համար³:

Ստացված տեղեկությունների համաձայն՝ տեղերում այդ աշխատանքը հաջող չի գնում. թերություններ կան⁴: Գյուղվարչությունը հատուկ շրջաբերական-հրահանգով բացատրել է հետազոտության ձևերը, բայց և այնպես այդ գործը չափով տա այն արդյունքը, որ կարող էր ստացվել գործին մի քիչ ավելի ուշադիր և խնամքով վերաբերվելուց:

Բլանկը թարգմանված է նախկին ղեմավոյոյի՝ նման հետազոտման թերթից. թարգմանված է համարյա բառացի, առանց հարմարեցնելու տեղական պայմաններին: Մենք մի կողմն ենք թողնում այն, որ նախկին ղեմավոյոյն նման հետազոտության մեր գյուղվարչությունից տարբեր նպատակ էր հետապնդում: Նույնը չէ, որ անհրաժեշտ է մեղ: Եվ եթե գյուղատնտեսական հետազոտության արդյունքը պիտի շտկումներ մտցնեն մեր այս կամ այն ձեռնարկած քայլի մեջ, այդ ձևով ուսումնասիրությունը մեր գյուղատնտեսության միայն ազոտ պատկերը կստա:

Սկսենք առաջին հարցից: Առաջին հարցում թվում է, թե գյուղում ինչքան հողեր կան և ինչպիսի հարցեր կան՝ «շենքեր, տնատեղեր», մոռացված են կալատեղերը, որ քիչ տեղ չեն բռնում: Կալատեղը ո՛չ շենքի տեղ է, ո՛չ տնատեղ:

Ի՞նչ ասել է՝ «վերջին հողաբաժանման ժամանակ միակերպ բաժանված միավորների թիվը» (հարց 5), կամ «որքա՞ն ժամանակ է ձյունը համատարած նստած մնում» (հարց 7): Մենք «ձյունահալ» չենք ասում, այլ «հալոցք»: Մոռացված է «եկահալը», երբ եկող ձյունը հալվում է իսկույն: Մեր կլիմայական պայմանների համար բնորոշ է եկահալը, մանավանդ որ այդ շատ հաճախ զուգադիպում է աշնան վերջի ցանքերին և գարնան սկզբին: «Լինում են արդյո՞ք խսկապես ուժեղ քամիներ» (հարց 8): Ի՞նչ անվտանգություն է հետազոտությունը կատարող գյուղատնտեսի հանդեպ, ի՞նչ է ուզում ասի կազմողը «խսկապես» բառով: Ջրագրության բաժնում հետազոտող գյուղատնտեսը պետք է ցույց տա գյուղի աղբյուրների... «ստորերկրյա ջրերի մոտավոր բարձրությունը» (հարց 15) և այն էլ՝ «տարվա ղանադան ժամանակներում»:

Ի՞նչ հետաքրքիր է հողի տեղական անունը, մոլախոտերի տեղական անուններ տալը, թե ընդհանուրը, որն է «գյուղատնտեսական բուսականությունը»: Պարարտացման գլխում հարցնում է կանաչ պարարտացման մասին, «ե՞րբ է տարվում աղբը դաշտ», բայց մի դեպքերինին քանի՞ փութ են աղբ տալիս՝ կազմողը կարևոր չի համարել:

26-րդ հարցով խնդրում է թվել գյուղի աշնանացան և գարնանացան դաշտերում մշակվող բոլոր բույսերի տեսակները, նույնը կրկնվում է և 32-րդ հարցում: Շատ անհաջող է «աշնանի» դարի, ցորեն և այլն: «Գարնանի»-ն գարնան ցորենն է կամ վարին. գյուղացին չի ասում «գարնանի ցորեն», այլ միայն «գարնանի»: Թվում է «բոլոր» բույսերը, խնդրում է ընդգծել, բայց կա հնդկացորեն (гребиха), չկա ոսպը, հալածուկը: Զէ՞ որ նախկին ղեմստվոյի բլանկի հարազատ թարգմանությունն է, իսկ նախկին ղեմստվոն հետաքրքրվում էր հնդկացորենով, որ կա Ռուսաստանում, և ոչ մեր ոսպով:

Վնասատուների և նրանց ղեմ կռվելու միջոցների մասին միայն հարց է հատկացված, այնինչ հատուկ հարց կա բուսատնի բույսերը սո՞ծիլ անելու մասին:

Որո՞նք են «հատուկ բույսերը», ինչպե՞ս են վնասվում «պստուղները հեղեղներից», «դաշտում» բանջարանոցային և բոստանի ո՞ր կուլտուրաներին է հող հատկացվում: Իհարկե, շատ դժվար էր հարմարեցնել տեղական պայմաններին, մի քիչ ավելի աշխատել, որպեսզի գավառի ագրոաշխատավորը ստիպված չլինի «տարվա ղանադան ժամանակներ-

քում որոշելու ստորերկրյա ջրերի բարձրությունը կամ որոշելու, թե ինչպիսի «բույսեր են բուծվում»:

Պտղաբուծության և այգեգործության հատկացված է 42 հարց, բույսերի հարցերի մի քառորդից ավելին. իսկ անասնապահության՝ միայն 13 հարց: Եվ իդուր կլինի գյուղատնտեսական հետազոտության այդ բլանկներից որոշ պատկեր կազմել, թե մեր անասուններն ինչքա՞ն են կերով ապահովված, որքա՞ն է օգտակար ձին կամ եղը: Այնինչ, հետազոտող գյուղատնտեսը պիտի նկարագրի անասնախտերի երևալու ժամանակն ու նշանները: Ինչո՞ւ համար է 103-րդ հարցն այն մասին, թե «քանի՞ զլուխ մանր անասունն է հավասար մեկ խոշոր զլխի (արոտատեղիներում արածող)»:

Ի՞նչպես է կատարվում «արոտավայրերի ընդարձակումն անասունների նվազման կամ այլ պատճառների հետևանքով» (հարց 105), դրժվար է հասկանալ: Եթե անասունները նվազում են, ընդարձակվող արոտավայրերն ո՞ւմ համար են: «Ձի նկատվում արդյո՞ք թռչունների բաղմացում և ի՞նչպիսի» (հարց 118), որի՞ն է վերաբերում «ինչպիսին», թռչունների՞ն, թե՞ նրանց բաղմացման:

Ծխախոտագործության վերաբերյալ շատ հարցեր կան, իսկ հատուկ բաժին չկա մեր յուզաբեր բույսերի համար: Եթե փորձեք գյուղատնտեսական հետազոտության բլանկից իմանալու, թե ի՞նչ արդյունք է տալիս մեղանում խոտաբուծությունը, կամ յուզագործարաններն ո՞ւմ ձևոքին են, ի՞նչ կոլեկտիվներ կան, ի՞նչ է նստում մի դեսյատին վարը, եթե փորձեք ստանալու նման տեղեկություններ, բլանկը պիտի ծաղեք և դեն դնեք, որովհետև գյուղատնտեսական հետազոտման բլանկն այդ բոլորի մոտից լռելյայն է անցնում:

Պետք էր շատ ավելի խնամքով կազմել՝ տեղին հարմար, մանրամասն: Հարկ չկար շտապելու:

ՏԵՂ ԳՅՈՒՂԻ ՎԱՐՁԱԿԵՏԸ

Ջանգեղուրում Տեղ գյուղն աչքի է ընկնում դաշտային մշակույթների (հացաբույսերի) գերակշռությամբ՝ գյուղատնտեսական մյուս ճյուղերի հանդեպ: Գյուղն ունի երեք հազարի չափ հարթ և պարարտ հողեր:

Գալառում հայտնի է «Տեղվա» ցորենը, իբր ամենալավ սերմացու։ Մնացած գյուղերում ընդունված է, մանավանդ բերքապակաս տարիներում, ցորեն ձեռք բերել Տեղվա շրջանից։

Այդ հանգամանքներն են, որ ստիպել են Զանգեզուրի հողաբաժնին՝ հատուկ ուշադրություն դարձնել Տեղ գյուղի վրա։ Գյուղում հարմար շենքեր չլինելու պատճառով կառուցված է վարձակետի համար հատուկ շինություն¹։ Բացի այդ, գյուղի փողոցները նեղ ու ծուռ են և թույլ չեն տալիս գյուղի մեջ եղած շենքերից մեկնումեկը հարմարեցնելու վարձակետի համար։

Վարձակետի շենքի երկարությունն է 15 արշին, լայնությունը՝ 9 արշին, բարձրությունը՝ 7 արշին։ Գյուղն ընդառաջ գնաց վարձակետի կառուցման աշխատանքներին՝ ոչ միայն բանվորական ձեռքեր տրամադրելով, այլև ծածկի համար հատկացնելով հարկավոր քանակությամբ թիթեղ։

Վարձակետն ունի սերմատիչ, շարքացաններ, գութաններ, երկաթե փոցխեր, քամհարներ և այլն։ Ամենից ավելի աշխատել են սերմատիչն ու շարքացանները։ Վարձակետը բացվել է սեպտեմբերի 1-ից։ Միայն սեպտեմբեր ամսում երեք շարքացաններն աշխատել են 27 տընտեսության համար։ Տեղ գյուղում միայն պատերազմից առաջ երկուց եռսյատինի վրա շարքացանք է արված։ Գյուղացիները չեն մոռացել շարքացան մեքենայի թողած էֆեկտը։ Այդ հանգամանքը պակաս չաղվեց շարքացանների հաջողության վրա։

Գործի սկզբին, գյուղի մի շարք գիտակից երիտասարդներ առաջ բնկան, շարքացանն օգտագործելով։ Օրինակը վարակիչ էր, ամսի վերջին շարքացանների համար հերթ էին գրվում։ Վարձակետի շարքացաններից ամենից շատ աշխատել են «Պրայցների» շարքացանները, հետո՝ «Ելվորտինը»։

Սերմատիչի հաջողությունն ապահովված պիտի համարել։ Գյուղատնտեսական և ոչ մի գործիք այնքան արագ չի շահում գյուղացու վստահությունը, ինչքան սերմատիչը։

Միջին հաշվով՝ մի սերմատիչն օրական մաքրել է 35—40 փութ ցորեն։

Սերմելու սեզոնում սերմատիչներն աշխատում էին և գիշերով, լամպի լույսի տակ։ Սերմացու էին բերում ոչ միայն շրջակա գյուղերից,

այլև Քյուրդիստանից: Սեպտեմբեր և հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում վարձակետը լիովին արդարացրել է այդ ամիսների ծախքերը, դեռ մի քիչ էլ ավելին: Բանն այն է, որ անհրաժեշտ քանակությամբ գործիքներ չկան. առաջիկա դարնան սկզբում շարքացանները չպիտի հերքեն: Առնվազն տասը շարքացան է հարկավոր Տեղի վարձակետի համար:

Սերմացու ցորեն և դարի մարրեկուց հետո սերմդախն այժմ մաքրում է ձավար: Այդ փորձը շատ հաջող արդյունք է տվել: Մինչև այժմ մաքրված է 200 փթից ավելի ձավար:

Սերմդախների անհրաժեշտությունն է՛լ ավելի հրամայական է դառնում: Զմեռվա ընթացքում սերմդախները հազիվ կարող են մաքրել շրջակա գյուղերի ձավարը:

Մյուս գործիքներից շատ հարկ ունի երկաթե «վիզ-զազ» փոցխը: Դժբախտաբար, մյուս գյուղերում, ուր հողերը քարքարոտ են, ղիզ-զազն այնքան էլ հաջող չի դնում: Ատամները շատ հաճախ ծովում են, փոցխը անհավասար է փափկեցնում, մաքրում, քարի հանդիպելիս դեմ է առնում և այլն: Քամհարը հաջողություն չունեցավ: Նրա աշխատանքը շատ է դանդաղ և պակաս արժեքավոր, որպեսզի հնարավոր լիներ որոշ արդյունք տալու: Բայց և այնպես, առաջին տարվա անհաջողությունը քամհարի համար վերջնական վճիռ չի դեռ:

Տեղ գյուղի փորձը վարձակետի կարևոր նշանակության մի տպանություն է:

Վարձակետի վարիչը ոչ միայն գիտակ մարդ պիտի լինի, գործին ծանոթ, այլև նվիրված, ցորձը սիրող: Մեր վարձակետերը հսկայական անելիքներ ունեն: Գյուղատնտեսական պրոպագանդայի այդ ստորին կետերում պիտի կենտրոնացնել ոչ միայն գործիքներ, նոր սերմեր, գրականություն և այլն, այլև լավ ուժեր, շինարարիչ ու նյութական միջոցներ, գուցե կիրառելով և պարզեցնող ման ձևեր:

Այժմ պալառական գյուղատնտեսական կազմակերպությունների առաջ մի խնդիր կա դրված՝ ուսումնասիրել գյուղատնտեսական գործիքների պահանջը, կարիքի չափը, գործիքների տեսակը և այլն: Վարձակետերի փորձի հաշվառումը կթևիկացնի այդ գործը, մանավանդ որ վարձակետերի շուրջն աստիճանաբար հավաքվում են գյուղատնտեսական նոր ձևերը սիրող գյուղացիներ:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՏԱՐԻՆ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ

Զանգեզուրը Հայաստանի լեռնային գավառներից է, հեռու՝ շուկաներից, և դուրկ՝ բանուկ ճանապարհներից: Մի քանի գյուղերից բացի, ուր կան փոքր տարածությամբ սարահարթեր, մնացած շրջաններում լեռներ են և ապառաժներ: Մակերեսի խորդուբորդ լինելը, ձորերն ու սարերն ստեղծել են գյուղատնտեսական մշակույթների բազմազանություն: 10 վերստ տարածության վրա կարելի է հանդիպել գյուղի, որտեղ շերամ են պահում, և գյուղի, ուր կեռասների էլ չի ծաղկում: Հետամնաց է Զանգեզուրի գյուղական տնտեսությունը: Հաջող տարիներում անգամ Զանգեզուրի գյուղացին կարիք ունի դրսի օգնության:

24 թ. է միայն, որ Զանգեզուրում գյուղատնտեսական կազմակերպություն է հիմնվել: 24 թ. գավառում աշխատել են 3 պրոաշխատադոր, 25 թ. ավելանում է ևս մեկը: 25 թ. աշնանը հնարավորություն է ստեղծվում ունենալու շրջանային գյուղատնտեսներ:

Ի նկատի ունենալով, որ Զանգեզուրն անասնապահական գավառ է, աշխատանքի մեծ մասը կատարված է անասնապահության զարգացման ուղիով: Խոտացանության ասպարիզում 25 թ. դարնանը 14 գյուղում, մի շարք գյուղական տնտեսություններում, առաջին անգամ ցանված է վիկա (գլու), որ հաջող բեղք է տվել. ամենաբիչը՝ մի դեոյատինից 195 փ., ամենաշատը՝ 470 փուլ, փորձնական նպատակներով ցանված է մի քանի գյուղերում և անասունների կերի բաղուկ: Բացի այդ, գավառում բաշխված է յոնջայի սերմ:

Ծխախոտագործությամբ պարսպող գյուղերում այս տարի բաժանված են ծխախոտի բնտիր սերմեր: 37 տնտեսությունների, փորձնական նպատակով, տրված են բանջարանոցային ղանաղան սերմեր:

Քաղաքի շրջանում տնկված է 1200 պտղատու ծառ: Ղափանի շերամապահական կայանի համար տնկված է 300 թթենի: 13 գյուղում ցուլց են տրված պատվաստման ձևեր, պատվաստված է 123 ծառ:

Ամսվա ընթացքում եղել է բեղմնավորման մի կայան, որտեղ եղել է 3 արտադրող ձի և 2 ցուլ, բեղմնավորված են 91 մատակ, 3 գյուղում կազմակերպված է կովերի ցուցադրական կերակրում:

25 թ. մարտ ամսից Ղափանի շրջանում աշխատել է շերամապահական հրահանգիչ: Հանքերում բացվել է շերամապահական կայան:

Այդ շրջանում սպառվել է 400 տուփ սերմ: Հրահանգիչը պարբերաբար դրույցներ է կազմակերպել և գործնական ցուցմունքներ տվել բոլոր տնտեսություններին: Արդյունքը հղել է շատ հաջող: Ղափանի շրջանն այս տարի տվել է 1400 փութ բոժոժ: 1926 թ. մեծացվելու է շերամապահական կայանը, բացվելու է և մի նոր կայան քաղաքի շրջանում: Գալառում աշխատել է և մի մեղվապահական հրահանգիչ:

Առաջին վարձակայանը կառուցվել է 25 թ. հուլիսին, Տեղ գյուղում: Վարձակայանն ունի 3 շարքացան, 2 քամհար, փոցխ, սերմդափչ, գոթաններ և այլն: Առաջին անգամ սերմդափչը Զանգեզուրում աշխատել է 25 թվին: Միայն Տեղ գյուղում մի ամսվա ընթացքում շարքացաններն աշխատել են 23 օր: Սակայն գյուղատնտեսական գործիքների պահանջը շատ է, իսկ հղած գործիքները քիչ են. միջոցներ են ձեռք առնված՝ բաց անելու նոր վարձակայաններ և ձեռք բերելու նոր գործիքներ:

Գյուղատնտեսությունների՝ մկների դեմ ապրիլին կռիվ է մղված 600 դես. վրա, բացի այդ, սեպտեմբերին այդ աշխատանքը շարունակված է և ավարտված մոտ 2000 դես. վրա: Այդ աշխատանքը կատարված է կենտրոնից եկած հատուկ հրահանգիչների միջոցով: Առաջին անգամ սրսկված է խաղողի շորս այդի. սրսկումը դրական արդյունք է տվել:

Գալառում 23 գյուղ ենթարկված է մանրադնին գյուղատնտեսական ուսումնասիրության: Գյուղատնտեսական դրույցներ և դասախոսություններ են կազմակերպված 43 գյուղում, զանազան նյութերի շուրջը: Մի գյուղում միայն՝ Վերին Շենում, ձմեռվա ընթացքում կազմակերպվել են միամսյա կաթնատնտեսական կուրսեր, որին մասնակցել են 26 հոգի:

Հաշվետու տարում սպառվել է 700 գյուղատնտեսական դրքույկ: Բացի այդ՝ գալառում կազմակերպված է մրցանակաբաշխություն շրջանային 3 կենտրոնում: Վերին Շենում կազմակերպված է կաթնատնտեսական մեծ արտել: Մասնակցություն է ցույց տրված Բաղարշտյի և Բորիսովկայի կաթնատնտեսական արտելներին: Ագրոաշխատավորները մասնակցել են հողաշինարարական աշխատանքներին, ագրոպրոպագանդայի հանձնաժողովին, կազմակերպված են ագիտդատեր և աշխ:

25—26 թ. աշխատանքների համար անցյալ տարվա համեմատությամբ 3 անգամ ավելի գումար է հատկացված: Այդ հանգամանքը խոշոր գրավական է, որ 27 թ. գյուղատնտեսական աշխատանքները Զանգեզուրում է՛լ ավելի կուժեղանան, և գյուղացու տնտեսությունն արագ և ռապիտակ հիմքերով կզարգանա:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՆԵՐ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Մեր գավառի երեք շրջաններն էլ այժմ ունեն գյուղատնտեսներ, իսկ պատերազմից առաջ ամբողջ գավառում կար մի գյուղատնտես:

Ձմեռվա ընթացքում կալմած ծրագրի համաձայն՝ գյուղատնտեսները շրջելու են գյուղերը, կալմակերպելու են դասախոսություններ և դրույցներ:

Բացի այդ, ձմեռվա ընթացքում լինելու են գյուղատնտեսական խորհրդակցություններ: Այդ խորհրդակցություններին մասնակցելու են բոլոր բանիմաց ռաշպարները: Խորհրդակցությունները պարզելու են, թե ինչպիսի՞ գյուղատնտեսական գործիքներ են հարկավոր այս կամ այն շրջանի համար, ի՞նչ սերմացու և այլն:

Բացի այդ, Հոդժողկոմատը որոշում ունի վարկ տալ գյուղական այն տնտեսություններին, որոնք օրինակելի խոտացանությամբ են պարապում, ցանում են յոնջա, կորնգա և այլն:

Իհարկե, բիշ է, եթե նա իր տնտեսության կարիքների համար է ցանում յոնջա կամ կորնգա: Եթե այդ գյուղացին համաձայն լինի իր յոնջացից կամ կորնգայից սերմ պատրաստել, շրջանում տարածելու, աչգպիսի գյուղացին ստանալու է վարկ, որպեսզի հարմարություն ունենա տեղում յոնջայի և կորնգայի սերմ պատրաստել:

Շրջանային գյուղատնտեսները ձմեռվա ընթացքում այդ տնտեսությունները պիտի ցուցակագրեն, որպեսզի ժամանակին հնարավոր լինի նրանց համար վարկ ստանալ:

Առաջին անգամն է, որ մեր գավառում գործի են կանչվել շրջանների համար գյուղատնտեսներ:

Խոտի սերմացվի պահանջը շատ է: Յոնջա, կորնգա ուղոյ շատ կա, աչնինչ սերմացուն հերիք չի անում:

Այդ սերմացուն ձեռք է բերվում ուրիշ տեղից և մինչև մեր գավառ հասնելը թանկանում է, որովհետև փոխադրման ծախսը բնկնում է գնի վրա¹:

Բացի այդ, զրաից սերմ բերելը աչնբան էլ ձեռնառու չի, որովհետև անծանոթ տեղի սերմացուն շատ անգամ մեր գավառում լավ արդյունք չի տալիս:

Դրա համար էլ մենք պետք է աշխատենք յոնջայի և կորնգայի սերմացուն մեր գավառում ստանալ: Շատ գյուղերում են կորնգա ցանում, և քչերն են մտածում սերմ պատրաստելու: Խոտի կարիքը շատ է, դրա համար էլ խոտատերը սերմացու չի ուզում պատրաստել:

Խոտ ցանողը կարող է գարնանը փող ստանալ և աշունքը փողի դիմաց սերմացու տալ: Օրինակ՝ մեկը կես օրավար կորնգա ունի, տարվա վերջին կարող է տալ 15 փութ կորնգայի սերմ: Այդ գյուղացին կարող է տարվա սկզբին հողբաժնից կամ վարկային բնկերությունից փող ստանալ և աշունքը սերմացուն տալ:

Եթե աշապիսի գյուղացիներ կան, պետք է դիմում տան հողբաժնին, պայմանավորվեն, փողը ստանան և հետո էլ սերմացուն տան: Դրանով և օգնած կլինեն իրենց հարեաններին, որոնք սերմացու չունեն, չեն կարողանում խոտ ցանել:

Այս տարի էլ մրցանակաբաժանում է լինելու: Շատ սերմացու տվող գյուղացին լավ մրցանակ կստանա, մանավանդ, երբ նրա տված սերմացուն ամենից լավը լինի:

Կորնգա Սիսիանում ավելի շատ են մշակում, հերթը Սիսիանի գյուղացիներին է, նրանք պիտի օրինակ լինեն, մանավանդ Բնունիսը, Ախլաթյանը, վարկի դիմաց կորնգայի սերմ տալով հողբաժնին կամ վարկային բնկերություններին:

ՄԵՐ ՈՋԽԱՐԱԲՈՒԾՈՒՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

Մեր անասնապահության մի կարևոր ճյուղի՝ ոչխարաբուծության վրա, իբրեւ որ, մինչ այժմ հարկ եղած ուշադրությունը չի դարձված

համապատասխան մարմինների կողմից, այնինչ մեր մի քանի գավառներում ոչխարաբուծությունը ո՛չ միայն նախապատերազմյան վիճակին է հասել, այլև խոտտանում է մոտ ապագայում դյուղացու տնտեսության մեջ շատ կարևոր տեղ գրավել:

Տնտեսական խորհրդակցության 1925 թ. դեկտեմբերի 30-ի որոշումները ոչխարաբուծության զարգացման համար հրատապ են և միանգամայն իրագործելի:

Որոշումների հիմնականն այն հրահանգն է¹, որ տրված է արոտաշինարարության (մանավանդ ձմեռային արոտատեղերի) կանոնավորման, գնահատման և ղեկավարման շուրջը:

Վերջին հաշվով, ոչխարաբուծության զարգացումը սերտորեն կախված է կերի խնդրի լուծումից, ուրեմն և՛ արոտավայրերի կանոնավոր օգտագործումից:

«Գյուղատնտեսական կյանքի» № 1-ում գետեղած իր «Ոչխարաբուծությունը Հայաստանում» հոդվածում ընկ. Բ. Վերմիշյանի գիտությունները, որ արված են մեր արոտատեղերի անխնամ դրության, անկանոն օգտագործման, արոտատեղերի ջրային խնդրի լուծման մասին, տեղին են և էական²:

Բայց պարզված չէ այն շատ կարևոր խնդիրը, թե ո՞ր չափով են բավարար մեր արոտատեղերն անընդհատ աճող ոչխարաբուծության համար, ինչպե՞ս լուծել ձմռան կերի խնդիրը, ի՞նչ ուղղությամբ է զարգանալու ոչխարաբուծությունը Հայաստանի պայմաններում: Ասել թե՛ քամբակագործական շրջաններում անգամ ոչխարաբուծությունը պիտի զարգանա, որովհետև հանգստացող հողերն ու բամբակի խողանը լավ կեր են տալիս ոչխարի համար, քիչ է և չի բավարարում մեր լեռնային գավառների ոչխարաբուծության ամենասուր կարիքները:

Վերջապես, բամբակագործության շրջաններում հողի մշակության ավելի լավ ձևեր կիրառելով, արհեստական պարարտացումն օգտագործելով և այլն, այդ շրջաններում, ուր արակտորների թիվը տարեցտարի աճում է, մի քանի տարուց հետո ոչխարաբուծության զարգացման համար գուցե աղատ հող էլ չմնա:

Գլխավորն այն հարցն է, թե մեր երկիրը կարո՞ղ է այնքան կեր տալ, որ հնարավոր լինի ապահովել ոչխարաբուծության անընդհատ զարգացումը և այն էլ՝ այն տեմպով (45%), որով զարգացել է նա վերջին տարիներում:

Եթե անգամ ոչխարաբուծությունը զարգանա 25%-ով (այդ հավանական է ու բնական. 45%-ը մի-երկու տարվա երևույթ է, երբ անտեսապես բարձրացող գյուղացին փող ունեւր բռնվորից ոչխար գնելու), այդ դեպքում էլ կերի խնդիրը, ավելի ճիշտ՝ կերի պակասը որոշ սահման է դնելու մեր զարգացող ոչխարաբուծության առաջ, կրճատելով այդ 25%-ից, առաջին հերթին պակասեցնելով բրդի ընդհանուր քանակը:

Մեղանում կերի պակասության պատճառով ոչխարից քիչ բուրդ է ստացվում: Այդ հայտնի է ոչ միայն մասնագետ ոչխարաբուծին, այլև անգրագետ շրջանին: Քոշվորները, որոնց ոչխարները տարին բոլոր տրածում են, ամառը՝ սարերում, ձմեռը՝ արանի տափարակում, նույն տեսակի ոչխարից ավելի շատ բուրդ են ստանում, քան նրանք, որոնք ստիպված են լինում ոչխարը ձմեռ ժամանակ կերի պակասի պատճառով կերակրել հաճարով, ձավարով, անգամ՝ թխած հացով: Քոշվորները ոչխարը խուզում են նախ՝ մարտին, և ապա՝ օգոստոսին: Մարտի բուրդը՝ «մեծաբուրդը», որ ավելի կեղտոտ է օգոստոսին խուզած բրդից՝ «ղլանից», գնահատվում է ավելի թանկ: Երկու անգամ խուզելիս ստացվում է $6\frac{1}{3}$ ֆունտ կեղտոտ բուրդ, իսկ մի անգամ խուզելիս, այն էլ տեղական, կերը պակաս ոչխարից 3 ֆունտից ավելի բուրդ չի ստացվում:

Ընկ. Ք. Վերմիշյանն, ըստ երևույթին, ավելի ձեռնառ է համարում մսացու ոչխարը բրդատվից, որովհետև «մսի վաճառահանության հնարավորությունը դեպի Արևմտյան Եվրոպայի շուկաները մեր ոչխարաբուծության համար մեծ հեռանկարներ է բացում» (եր. 41): Մենք սխալ արած կլինենք, երբ Եվրոպայի շուկաների համար մեղանում զարկ տանք մսացու ոչխարին, և այդ այն ժամանակ, երբ մեր տեքստիլ արդյունաբերությունը բրդի հսկա պահանջ ունի: Հայաստանի գյուղացին անգամ չի կարողանում իր ոչխարի բրդով իր կարիքները հոգալ, որովհետև մեր ոչխարը նրան քիչ բուրդ է տալիս:

Ավելի լավ է մեր ոչխարաբուծության աճման ընդհանուր առկոսք 45%-ից իջնի 25%-ի կամ, թեկուզ, 20%-ի, սակայն բարձրանա ամեն մի ոչխարի սված օգուտը, որ, ըստ Ք. Վերմիշյանի, 4—5 ուրբլու է հասնում, իսկ եկամտային սուրքի նախնական ավյալների համաձայն, մեր լեռնային գավառներում՝ միայն 3 ու 60 կոպ.: Եթե մեզ հաջողվի առաջիկա տարիներում այդ եկամուտը կրկնապատկել (իսկ որ այդ

եկամուտը քիչ է, ոչ ոք չի կասկածում), այն դեպքում մեր ոչխարաբուծությունը կրկնակի օգուտ տված կլինի, թեկուզ ոչխարների թիվն էլ երկու անգամ չավելանա:

Եկամուտը կաբող է կրկնապատկվել, երե հաշուովի էժան և առատ կեր հաբել ոչխարի նամար: Ընկ. Ք. Վերմիշյանը սխալ է համարում այն, որ Հողծողկոմատն «իր տնտեսական քաղաքականության մեջ գերադասությունը խոշոր անասունին է տվել», բայց ինքն էլ ընկնում է մի ուրիշ սխալի մեջ՝ ցանկալի համարելով «խոշոր եղջյուրավոր անասունների փոխարինումը մանր անասուններով»: Թվաբանական շորս գործողությունները միայն թղթի վրա են հնարավորություն տալիս 24 միլիոնի մարուր եկամուտ խոստանալ, այն էլ այնպիսի մի երկրում, որի անասնապահության մեջ կովն ու ձին ոչ միայն կարևոր տեղ են բռնում, այլև առողջ տենդենց ունին դարգանալու:

Արմատապտուղների մշակությունը կուլտուրական անասնապահության նշաններից մեկն է: Ինչքան մի երկրի անասնապահությունը շատ է կերի բազուկ գործադրում, այնքան այդ անասնապահությունը շահավետ է, կանոնավոր: Մեղանում այդ ուղղությամբ աշխատանք դեռնոր է սկսվում. չի՞ ուզում արդյոք ընկ. Վերմիշյանը ոչխարաբուծությունը զարգացնել ի հաշիվ արմատապտուղների ու ցանովի խոտերի՝ խլելով այն կովից: Իհարկե, այդ սխալ է, չնայած որ ոչխարը կովից պակաս ախորժակով չի ուտի կերի բազուկը:

Ոչխարաբուծությունը պիտի զարգացնել մեր սրբաբերի կանոնավոր և խնամքով օգտագործելու հաշիվն՝ բազուկն ու ցանովի խոտերի առավել մասը թողնելով կովին, եղան, ձիուն:

Այն շրջաններում, որտեղ պետական արտոներ կան, ոչխարաբուծության զարգացման համար պիտի առանձին հողամասեր հատկացնել տեղական բնակչությանը՝ քուլտուրների հետ միասին: Ինչ վերաբերում է ձմեռվա կերին, Հայաստանի ոչխարաբուծությունն էլ պիտի զարգանա արանի տափարակների հաշիվն, ամբողջ տարին արածելով դրսում, ամառը՝ սարում, իսկ ձմեռը՝ տաք հարթավայրերում:

Զանգեզուրում ոչխարաբուծությունն ավելի շատ զարգացած է Ղափանում, որովհետև Ղափանը ձմեռային արեգունի տեղեր («գյունեկներ») ավելի շատ ունի: Բայց Ղափանն ամենից շատ էլ օգտվում է հարևան գավառների ձմեռային արտատեղերից: Գորիսի շրջանում այն գյուղերը, որտեղ ավելի շատ ոչխար են պահում, ինչպես օրինակ՝

Յաջին³, խնածախը⁴ և այլն, այդ գյուղերից հազարավոր քոչվորներ ոչխարների հետ միասին իջնում են արանը, ձմեռում, դարնանը նորից սար բարձրանում:

Իհարկե, միայն դրանով կերի պակասը չի մեղմանում կամ չի վերանում իսպառ: Բայց որ այդ արոտատեղերն ահագին աղբեցություն պիտի ունենան մեր ոչխարաբուծության, մանավանդ, մեր բրդատու ոչխարաբուծության վրա, այդ անկասկած է:

Այստեղ է ահա, որ ոչխարաբուծության զարգացման հարցը մեր երկրի սահմաններից դուրս է գալիս և դառնում Անդրկովկասյան հարց, քանի որ մեր արոտաշինարարությունյամբ շահագործված է և՛ Ադրբեջանի քոչվորը, և՛ տեղական ոչխարապահը: Խորհրդային Միության տեքստիլ արդյունաբերությունն այս կամ այն կերպ ազդում է տեղական բրդի վրա, առաջադրելով բրդի տարբեր որակ, հատկություն և այլն: Մեր ոչխարաբուծության զարգացման խնդիրն է՛լ ավելի սերտ կերպով կապված է հարևան երկրների ոչխարաբուծության հետ, մանավանդ որ ոչխարաբուծությունն ինքը կապված է արոտաշինարարության, ջրային խնդրի և այլ կարևոր խնդիրների լուծման հետ:

Յուրաքանչյուր տարի քոչվորների հարյուր հազարավոր ոչխարներ են բարձրանում սարերը: Մոտավոր հաշվով՝ ամեն մի ոչխարի համար տալիս են 8—10 կոպ. տուրք: Ընդհանրապես, մեղանում արոտաշինարարություն չի կատարված դեռ, բոլոր արոտները չեն ուսումնասիրված, չեն ղնահատված, չեն բարեփոխված վարձակալության ձևերը և այլն:

Առաջիկա դարնանից մեր մի շարք գավառներում այդ ուղղությամբ աշխատանքներ պիտի սկսվեն: Մնում է ցանկանալ, որ այդ աշխատանքի ընթացքում մոռացության չարվեն ոչխարաբուծության զարգացման միջոցները:

Եթե ոչխարաբուծության զարգացման համար հրամայական են արոտաշինարարությունն ու ձմեռվա կերի պակասը մեղմելու խնդիրը, ապա այդ ասպարեկում վաղվա անմիջական անելիքն է՝ հատուկ վարկերի միջոցով ոչխարաբուծների միությունների ստեղծելու, մրցանակավորման և այլ զանազան ճանապարհներով կարճ ժամանակում պակասեցնելու ոչխարաղուրկ կամ քիչ ոչխար ունեցող անտեսությունների թիվը: Հակառակ դեպքում՝ չորս-հինգ հարյուր ոչխար ունեցողն առյուծի բաժին կստանա այն նոր արոտներից, որ ոչխարաբուծության զար-

գաղման համար արոտաշինարարության կարգով պիտի տրվի մեր գյուղերին:

Ընկ. Ք. Վերմիշյանը շատ տեղին է նկատել, որ վաղաժամ բեղմնավորման դեպքում (7 ամսական) վնասվում է ոչխարը: Սակայն այդ լինում է, երբ կերն առատ է: Ավելի հաճախ, կերի պակասության պատճառով, ոչխարը հնարավորություն չի ունենում ամեն տարի ծնելու: Եթե վաղաժամ բեղմնավորումը վնասակար է, ավելի վնաս է, երբ կեր չունենալու պատճառով ոչխարը չի ծնում:

Բացի այդ, մեր ոչխարապահների մեջ պետք է ոչխարաբուծության շուրջը ծրագրված աշխատանք տանել, կազմակերպել ոչխարապահների ընկերություններ, կանոնավորել աղի մատակարարման, բրդի գնման և սպառման գործը և այլն: Օրինակելի ոչխարապահ չի կարող դառնալ այն գյուղացին, որ ծանոթ չի ոչխարաբուծության տարրական հիմունքներին, բրդագիտության (шерстоведение): 1925 թ. Շնաթաղ գյուղում, որ Զանգեզուրի շատ ոչխար ունեցող գյուղերից է, փարախում, մի գիշերվա ընթացքում, կոտորվում են հարյուրից ավելի ոչխար, որովհետև տեղի փարախը տաք պահելու համար բոլոր անցքերը պինդ փակում է: Ամեն տարի մի քանի հարյուր ոչխար է կոտորվում «ծաղիկից» և այլ հիվանդություններից, այնինչ մեր անասնաբուժական ամբողջ աշխատանքը համարյա թե խոշոր անասունի համար է եղել: Այստեղ ընկ. Վերմիշյանի դիտողությունը Հողժողկոմատի հասցեին՝ միանգամայն տեղին է:

Ոչխարաբուծության անելիքներից մեկն էլ մեր տեղական ոչխարների տեսակների ուսումնասիրությունը պիտի լինի: Մենք ունենք մազեխ, բալբազ, Բլասմա, զաբադլան և այլ տեսակի ոչխարներ, որոնցից մեկն իր կենդանի քաշով է առավել, մյուսն ավելի բրդատու է, դիմացկուն, երրորդը՝ շուտ մեծացող: Ա. Քալանթարը⁵ հիշատակում է և երկու ուրիշ տեսակների՝ «Բլառա» և «Բլուռա» ոչխարների մասին: Ոչխարաբուծության փորձակայանի առաջին խնդիրներից պիտի լինի և այդ տեսակների համեմատական պիտանիությունը որոշելը: Գուցե այդ խնդրի արագ լուծումն ադատի մեզ դրսից զանազան «ռամբուլեններ»⁶ քերելու անհրաժեշտությունից:

Հենց առաջիկա գարնանից Հողժողկոմատը տեղական աշխատանքների միջոցով պիտի պարզի այս կամ այն գավառում, շրջանում ոչխարաբուծության ամենից համապատասխան գյուղերը և իր ուշադրություն

նը կենտրոնացնի այդ գյուղերը կարճ ժամանակամիջոցում դարձնելու օրինակելի ոչխարաբուծության օջախներ՝ տալով ավելի լավ խոյեր, բեղմնավորման, կերի, փարախի և նման խնդիրների կանոնավորումով: Ոչխարաբուծության ասպարեզում դրական էֆեկտ ավելի կարճ ժամանակամիջոցում կարելի է ստանալ: Գործն սկզբից ուղիղ հիմքերի վրա դնելուց հետո այնքան արագ կմեծանա, որ մի տասնյակ տարուց հետո մեր լեռնային գավառներում ոչխարաբուծությունը կգրավի շատ շոշափելի տեղ գյուղացու բյուջեում:

Այն կարծիքը, թե ոչխարաբուծությունը գյուղատնտեսության էքստենսիվ ճյուղերից է, ոչ մի քննադատության չի դիմանում: Գյուղատնտեսության ինտենսիֆիկացիան ամենևին չի ժխտում օրինակելի ոչխարաբուծությունը: Ամերիկան և Անգլիան մեզնից ավելի ինտենսիվ գյուղատնտեսություն ունեն, սակայն Ամերիկան ունի 45 միլիոն գլուխ ոչխար, Անգլիան՝ 27 միլիոն և այլն: Եթե ամբողջ Անգրեկովկասում 1916 թ. յուրաքանչյուր հարյուր շնչին 113 ոչխար էր ընկնում, իսկ Թուրքեստանում՝ 223 (ամենաշատը Խորհրդային Միության սահմաններում), Արգենտինայում հարյուր շնչին ընկնում էր 1160 գլուխ, Ավստրալիայում՝ 1745, և Ուրուգվայում՝ 2341 գլուխ:

Իհարկե, էքստենսիվ է ոչխարաբուծությունը, երբ մի շնչին մի ոչխար չի հասնում: Այնքան, որքան մեքենայացման ենթակարկում մեր դաշտային մշակույթները, արմատապտուղների և ցանովի խոտերի ընդհանուր տարածությունը տարեցտարի ավելացնում, արտեղների և գործարանների միջոցով մշակման ենթակարկում մեր կաթնատնտեսական մթերքները և այլն, դրան զուգընթաց էլ մեր ոչխարաբուծությունը պիտի զարգանա, տեղ-տեղ որպես բրդատու, որպես մսացու, կաթնատու և այլն: Անելիքներ շատ կան, անհրաժեշտ է միջոցներ մտածել ոչխարի կաթի կատարյալ օգտագործման համար, բրդի ստանդարտիզացիայի, ստացած բուրդը տեղում վերամշակելու (գորգագործություն և այլն): Մեր բրդի արդյունաբերությունը, մերինոսի բրդի պակասության պատճառով, դեռ երկար ժամանակ գործադրելու է հասարակ, կոշտ բուրդը:

Անկասկած, մեր ոչխարաբուծության զարգացումը շատ ուշտ կապված է մեր երկրի ընդհանուր էկոնոմիկայի հետ, իսկ այդ մեզ ասում է, որ մեր երկրին չի սպասում ապագայում «խոշոր անասունների փոխարինումը ոչխարով», այլ գյուղատնտեսության զանազան

գյուղերի տնտեսապես ձեռնտու դասավորությունը զանազան գավառներում, տեղական պայմանների համեմատ:

ԱԳՐՈՊՐՈՊԱԴԱՆԴԱՅԻ ԶԵՎԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Գյուղատնտեսական երրորդ համագումարում¹ խոսվեց նաև ագրոպրոպազանդայի նոր ձևերից մեկի՝ գյուղատնտեսական խմբակների² մասին: Մի քանի գավառներում այդպիսի խմբակներ եղել են դեռ անցյալ տարի, իսկ մնացածներում առաջիկա տարուց միայն պիտի կազմվեն: Չնայած որ համագումարում որոշ թերահավատություն էր նկատվում գյուղխմբակների հանդեպ, բայց և այնպես եղած փոքր փորձը գալիս է համոզելու, որ գյուղատնտեսական խմբակների վրա պիտի դարձնել առավել ուշադրություն՝ եղած միջոցները կենտրոնացնելով այդ խմբակների շուրջը:

Քանակով չպիտի տարվել: Մեր ամենափոքր շրջանն ունի 20-ից ավելի գյուղ: Իհարկե, անհնար է շրջանային գյուղատնտեսի համար ունենալ շրջանի բոլոր գյուղերում գյուղխմբակներ: Գործը չի տուժի, եթե շրջանային ագրոնոմն ընտրի մի քանի տիպիկ գյուղեր և այդ գյուղերում կենտրոնացնի իր ամբողջ աշխատանքը ագրոպրոպազանդայի ասպարեզում: Տիպիկ գյուղեր ընտրելիս՝ երկրորդական տեղ է գրավում շրջների թիվը, գյուղի մեծ կամ փոքր լինելը: Հնարավոր է այս գյուղում խոտացանությանն ավելի նպաստել, պայմաններ կան, թե՞ ոչ, կամ երկրորդ գյուղում գուցե ավելի ձեռնտու է դաշտավարության տեխնիկան լավացնել, երրորդում՝ կաթնատու կովի խնամքի, կերակրման վրա ուշք դարձնել և այլն:

Մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից հետո որոշելով նման տիպիկ գյուղեր՝ շրջանային ագրոնոմն այդ գյուղերը դարձնում է պրոպազանդայի և ցուցադրական գործի բազա, տարիների ընթացքում այդ դիրքերից հարվածելով մեր հետամնաց գյուղատնտեսությունը: Այդ դեպքում, ավելի լավ օգտագործած կլինենք մեր սուղ նյութական և մարդկային միջոցները, ավելի արագ հասնելով հիմնական նպատակին:

Գյուղերը որոշելուց հետո հարկավոր է խմբակներ կազմել: Այստեղ դարձյալ ունկնդիրների քանակով չպիտի տարվել: Ավելի լավ է ունենալ գյուղխմբակում 20 մնայուն ունկնդիր, քան 60—70, որոնք կանոնավոր

չպիտի հաճախեն պարապմունքներին, ակտիվ չպիտի մասնակցեն աշխատանքներին և պիտի ավելորդ ծանրություն լինեն խմբակների համար: Ինչքան մանրակրկիտ լինի տիպիկ գյուղերի ուսումնասիրությունը, է՛լ ավելի խնամքով և ուշադրությամբ պիտի ջոկել խմբակների ունկնդիրներին՝ զրավելով կոմսոմոլին, աչքաբաց երիտասարդության, անհատ գյուղացիներին և այլն: Բանակի բնորությունը կովի հաջողությունը շատ է նպաստում: Ճկուն, սակավաթիվ, բայց կոմպակտ խումբակը շատ ավելի գործ կանի, քան դանդաղաշարժ անշարժային ջոկատը:

Գյուղխմբակների պարապմունքների ծրագիրը պիտի մշակեջ նախօրոք, ձմռան ընթացքում՝ տեսական պարապմունք, իսկ դարնանը՝ գործնական աշխատանք: Խնչ կա տիպիկ այդ գյուղի համար բնորոշ անտեսություն այն ճյուղը, որը վարդապետ է կամ ցանկալի է համարվում վարձպանել, այդ ճյուղն էլ դերակշռող տեղը պիտի զրավի տնտեսական աշխատանքների մեջ:

Կատարած աշխատանքը ենթարկվում է հաշվառման. ունկնդիրների հաճախումը նշանառվում է, ստեղծվում է որոշ կարգապահություն, ծրագիրը հայտնի է կանխապես, ինչպես և պարապմունքի օրն ու ժամը: Իհարկե, բացի ունկնդիրներից, պարապմունքներին ուրիշ գյուղացիներ էլ կգան. ծիծաղելի կլինի, եթե նրանց մուտքն արգելվի, բայց նրանք կանոնավոր հաճախողներ չեն: Իսկ եթե նրանց մեջ կանոնավոր հաճախողներ լինեն, այդպիսիներին էլ պիտի մտցնել խմբակների մեջ:

Զրույցներից ազատ ժամանակ ագրոնոմը նրանց հանձնարարում է այս կամ այն գրքույկը կարդալ, տալիս է մի պարզ խնդիր, օբիեկտ՝ կշռեն, թե ինչքան խոտ են ու դարման տալիս իրենց կովերին՝ մի շաբաթվա ընթացքում, և ինչքան են կաթ ստանում: Այդ աշխատանքը հետագայում մի զրույցի ժամանակ հենց իրենց ունկնդիրների ձեռքով էր է ածվում ռուբլիների և կոպեկների, ու համապատասխան եղրակացություն հանվում:

Եթե մոտիկ տեղում վարձակետ կա, ձմեռվա ընթացքում խմբակներին հերթով պիտի տանել վարձակետերը, ծանոթացնել յուրաքանչյուր գործիքի (շարքացան, քամհար) կազմության, օգուտի, նշանակության հետ: Եթե էքսկուրսիայի ուրիշ տեղեր կան (գյուղատնտեսական թանգարան, տնտեսություն և այլն), պիտի տանել, ջուրց տալ, բացատրել:

Այս աշխատանքին պիտի մասնակից անել և անասնաբույժին, եթե այդ հնարավոր է: Գաղտնիք չէ, որ մեր անասնաբուժական պերսոնալը դեռ անասնաբուժական պրոպագանդայի չի անցել, հմբակներում պեաք է կազմակերպել մի շարք ղրույցներ՝ մատչելի և ծանոթ խընդիրներին շուրջը (օրինակ՝ դաբաղը, նրա բժշկությունը, ի՞նչ թերություններ ունի մեր գոմը, ինչո՞ւ լուսավոր գոմում և լավ խնամելիս՝ կովին ալելի քիչ է հիվանդանում):

Գարնան սկզբին, վերջացնելով ձմռան ղրույցները, կազմվելու է գարնան աշխատանքների ծրագիր, որտեղ ղրույցների փոխարեն առաջնակարգ տեղ է գրավելու ցուցադրական աշխատանքը հենց գյուղխըմբակի անդամի հողի վրա, նրա ձեռքով: Եթե ձմռան ընթացքում ագրոնոմը բացատրել է շարքացանքի առավելությունը, եթե նա իր խմբակին ծանոթացրել է շարքացանի հետ վարձակետում, գարնանը նա անպատճառ այդ գյուղացու հողի վրա պիտի շարքացանն աշխատեցնի: Եթե «այլ» ասելուց հետո «բեն» չպիտի ասվի, ավելի լավ է՝ «այլ» էլ չասել:

Ունկնդիրներից մեկը համաձայնում է շարքացանով սերմելու, մյուսը՝ սերմացուն ախտահանելով կամ ղտելով, երրորդը՝ դաշտավարության տեխնիկայի մեջ մի նորություն մտցնելով, չորրորդը՝ կանաչ պարարտացման համար ցանովի խոտ մշակելով և այլն, և այլն: Ծով խնդիրներ կան, անչափ անելիք, միայն հարկավոր է մի քանի մատչելի խնդիրներ զնել առայժմ, այդ խնդիրները հասկանալի դարձնել ոչ թե խրճիթում կամ մոգական լապտերով³ (իհարկե, այդ ամենից առաջ), այլ դաշտում, արոտատեղում, բոստանում, այգում, ագրոպրոպագանդայի բառերը վերածելով ղրնգան ուրբլիների:

Եթե անհրաժեշտ է, պիտի վարձակետի գործիքները մատչելի դարձնել գյուղխմբակների համար, առաջին տարին գինն իջեցնելով կամ տեղ-տեղ թեկուղ ձրի, որպեսզի նրանք մոտենան այդ գործիքներին, որպեսզի առաջին փորձը կատարվի, առաջին ճեղքը բացվի պապենական գյուղատնտեսության մեջ: Եթե ագրոնոմն ուղում է իր շրջանում տարածի մի նոր սերմ, լինի այդ խաթունարխի սոխ՝ թե Սուդանի խոտ⁵, եթե նա պլակատներ է ցրում, կազմակերպում է խորհրդակցություններ, կովում է վնասատուների դեմ, ցուցակաղրում է, թե ի՞նչ գործիքների կարիք ունի իր շրջանը և այլն, այդ ամբողջ աշխատանքի ընթացքում միշտ պիտի առաջ քաշել այդ խմբակներին՝ նոր սերմեր

նրանց հողերում ցանելով, նոր ստացած գործիքը նրանց հողերում աշխատեցնելով: Գյուղխմբակի ունկնդիրը պիտի իմանա, որ ինքն ագրոնոմի աշխատանքն է, առաջապահը գյուղում, ագրոպիոնները:

Ամառային աշխատանքից հետո դարձյալ հաշվառման է ենթարկվում ստացած արդյունքը: Եթե շարքացանք է արել գյուղխմբակի ունկնդիրը, քանի՞ ռուբլի է օգուտ ստացել, ի՞նչպես բուսավճիկը, ախտահանած սերմացուն լա՞վ էր ծլել, թե՞ ոչ: Այդ աշխատանքից հետո, որ կատարում են հենց իրենք՝ ունկնդիրները, ագրոնոմի ղեկավարութեամբ, մշակվում է նոր ծրագիր, նոր ղրույցներ՝ ավելի խորացրած, մի քիչ ավելի բարդ, քանի որ անցյալ աշնանը նրանք ձմռան զրույցների ընթացքում նախնական որոշ գիտելիքներ ձեռք են բերել:

Եթե երկու-երեք տարի խմբակը պաբապի որոշ ծրագրով, ցուցադրական աշխատանքը ծավալվի նորանոր փորձեր անելով՝ մի քանի տարուց հետո այն գյուղացի երիտասարդը, այն կոմսոմոլը կամ անհատ գյուղացին, որ շարունակում էր տնտեսավարության հին ձևերը պահել, ոչ միայն նոր ձևերին անցած կլինի, այլև ամենալավ պրոպագանդիստը կլինի, ղինված և՛ տեսական, և՛ գործնական գիտելիքներով: Ագրոնոմի գործը շատ կհեշտանա, գյուղխմբակի ունկնդիրը կդառնա այն կատալիզատորը, որ ագրոնոմի հետ միասին կքայքայի մեր հետամնաց տնտեսությունը:

Ավելի՛ն. ուշադիր և ծագրված աշխատանք տանելու դեպքում գյուղխմբակն աստիճանաբար կվերածվի մի օրինակելի կոլեկտիվի (հողագործական, կաթնատնտեսական, նայած թե ի՞նչն է տիպիկ այդ գյուղում, ինչի՞ համար պայմաններ կան), մի արտելի, որի նիմնադրումը չի եղել միայն ընդհանուր ժողովում, այլ ուրև անցել է մի բանի տարվա ուսուցման բովով և այդ փորձի ընթացքում ձեռք է բերել կոլեկտիվ աշխատանքի անհրաժեշտության գիտակցությունը, օրինակելի տնտեսություն ստեղծելու անհրաժեշտ գիտելիքները:

Ահա թե ինչու՞ շատ կարևոր նշանակություն ունի գյուղխմբակը, որպես ագրոպրոպագանդայի նոր և կարևոր ձև:

«ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ» ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

(Մի առաջարկ)

Մեր ամսագիրն արդեն ստեղծել է ընթերցողների որոշ կադր: Այս տարի «Գյուղատնտեսական կյանքը» մուտք է գործել մեր հեռավոր գավառները: Իհարկե, տեղերը, մանավանդ գավառների ագրոաշխատավորները, չեն արել այն ամենը, ինչ պետք էր ու հնարավոր՝ թերթն ավելի տարածելու համար:

Գյուղատնտեսական 2-րդ համագումարի որոշումը՝ յուրաքանչյուր գավառում առնվազն 50-ական օրինակ տարածել, շատ գավառներ դեռ չեն իրագործել: Ագրոաշխատավորներն այդ խնդիրը մոռացության չափի տան:

Ամսագրի տարածման համար, մանավանդ գյուղացիական շրջաններում, պիտի նոր միջոցների դիմել: Մեր գյուղական խրճիթ-ընթերցարանները, գոնե մեծ գյուղերում, պիտի ստանան ոչ միայն ամսագիրը, այլև «Գյուղացու գրադարանի» գրքույկները:

Մի ուրիշ առաջարկ: Անցյալ տարվա գյուղատնտեսական մրցանակաբաշխությունը ցույց տվեց, որ գյուղացիությունը մեծ հետաքրքրություն է ցույց տալիս: Մրցանակը շահագրգռություն է առաջացնում:

Այս տարի էլ պիտի մրցանակաբաշխություն լինի, որի համար տեղերն ունեն գյուղատնտեսական հարկի $1\frac{1}{2}\%$ -ը: Մրցանակների բաշխման ժամանակ օրինակելի գյուղական տնտեսություններին, արտելներին և կոլեկտիվներին պետք է մրցանակ տալ գյուղատնտեսական գրքույկներով, բաժանորդագրելով «Գյուղատնտեսական կյանքին» և այլն:

Գյուղացին, որ իր կովի համար ստանալու է հիսուն ռուբլի մրցանակ, հոժար կլինի ստանալ 45 ռուբլի և ամսագիրը մի տարով:

Այդ խնդրի վրա հենց այժմից պիտի ուշադրություն դարձնել, քանի մրցանակաբաշխությունը չի սկսվել: Ամսագիրը ստանալով՝ գյուղացին կամ արտելը մի ամբողջ տարի կհետևի նորություններին, կկարդա, կաշխատի հաջորդ տարվա մրցանակաբաշխության մասնակցել:

Այդպիսով, մեր ամսագրի շուրջը կհավաքվեն մեր երկրի բոլոր օրինակելի տնտեսություններն ու կոլեկտիվները:

Անկասկած, մեր լեռնային գավառներում կանեփն ու կտավատը կարևոր դեր ունեն խաղալու դյուղացու տնտեսության մեջ: Կտավատ շատ ավելի են ցանում այդ գավառներում, քան կանեփ: Նկատված է, որ երկարաթել կտավատ ցանում են մալական գյուղերը, որոնք ճախարակներով մանում և հասարակ գործիքներով, ձմեռվա ընթացքում, զանազան գործվածքներ են պատրաստում:

Որպեսզի հնարավոր լինի կտավատի երկարաթել տեսակը տարածել մեր գյուղերում, ինչպես և կանեփը, առաջին հերթին հարկավոր է վարկավորման գործին ուժ տալ, շահագորգություն առաջ բերել այն գյուղերում, որտեղ կանեփի ու կտավատի մշակությունը կա, բայց հնարավոր է ավելի ընդարձակել:

Իհարկե, այդ մշակույթները պիտի փոքր տարածություն բռնեն, որովհետև նրանք պահանջում են պարարտ հողեր, 2—3000 փուխ գոմաղբ, որ մեր ներկա պայմաններում հեշտ իրագործելի չէ:

Կ. Մելիք-Շահնաղարյանի գրքույկը¹ լավ է կազմված, լեղուն մատչելի է, նյութի զասավորությունը՝ հաջող: Ցանկալի էր գրքույկում տեսնել և մի փոքրիկ ակնարկ այն մասին, թե ինչ հաջողություններ ունեն ուսական այն գյուղերը, որոնք կոլեկտիվ ձևով վերամշակում են կտավատն ու կանեփը:

Այդ երկու մշակույթի ասպարիզում մեր Տնայնագործական կոմիտեն² և Հողօրդկոմատն անելիքներ շատ ունեն: Եթե ճիշտ է, որ մեր լեռնային գավառներում կտավատն ու կանեփը բամբակի դերը պիտի խաղան, ապա ուրեմն՝ լեռնային գավառների համար այդ մշակույթների ասպարիզում Տնայնագործական կոմիտեն և Հայդյուղկոոպը³ նույնը պիտի անեն, ինչ որ Հայբամբակում⁴ բամբակագործական շրջաններում:

Եթե չկարողանանք մոտիկ ապագայում ընդարձակել կտավատի ու կանեփի բռնած տարածությունը, գեթ այդ ուղղությամբ նախապատրաստական աշխատանքներ հարկավոր է տանել, պարզելու, թե ինչքան են կանեփ ու կտավատ ցանում, ինչ տեսակներ կան և այլն:

Այդ ուղղությամբ անհետաձգելի անելիքներից է և փոփոխումը կտավատից ձեթ ստանալու այն պատկենական ձևի, որ մինչև այժմ մնացել է մեր գյուղերում, և որի շնորհիվ հարյուրավոր փթերով ձեթ է

կորչում զուր տեղը: Մեքենայական ձեթհանի կառուցումով մենք մեր մի գավառի կամ շրջանի եղած կտավատից շատ ավելի ձեթ կստանայինք, նույնիսկ առանց մի դեպատին կտավատ էլ ավելի ցանկելու:

ՊՐՈՖ. Ա.Վ. Ա. ՔԱԼԱՆԹՍԻ, «ԿԱԹՆԱՏՈՒ ԿՈՎԻ ԿԵՐԱԿՐՈՒՄԸ»

Շատ քչերին է հաջողվում մի փոքրիկ բրոշյուրով տալ գյուղատնտեսական այնքան գիտելիք, ինչպես հաջողվել է հեղինակին: Այս գրքույկը՝ ընթերցանության շատ հարմար նյութ է ոչ միայն գյուղացու, այլև մեր տեղական ագրոաշխատավորների համար: Բացի այդ, մեր գյուղական դպրոցների աշակերտները նույնպես կարող են օգտվել այս գրքույկից իրենց դպրոցական պարապմունքների ընթացքում:

Առաջին հարցը, որ հեղինակը տալիս է, մեր կովերի քիչ կաթ ու արդյունքը տալն է: Եվ կարևորն այդ պատասխանի մեջ ոչ թե այն է, որ մենք կեր քիչ ունենք, այլ որ շատ անգամ կեր լինելիս էլ գյուղացին չի կարողանում լավ արդյունք ստանալ՝ «գործին հմուտ չլինելու պատճառով, նա շատ անգամ կերը վատնում է կամ անտեղի կերպով խնայում է կերը և զրկվում ավելի թանկարժեք կաթից» (եր. 7):

Բացատրելով կենսապահ ու արդյունաբեր կերերի նշանակությունը՝ հեղինակը շատ համոզիչ թվերով ապացուցում է, թե ինչքան է կորցնում մեր գյուղացին, երբ աշնան սկզբին խոտն անհաշիվ կերպով կովին տալով՝ դարձան սկզբին, երբ կովը ծնում է և ավելի շատ կաթ տալ կարող է, կեր չլինելու պատճառով կովից շատ կաթ չի ստանում: Մեր կերապակաս երկրում էլ գյուղացին իր կովից կարող է ավելի օգուտ ստանալ, քան այժմ, եթե միայն նա կովի կերակրումը կատարի հաշվով ու չափով: Չէ՞ որ «կթաններին կերակրելու ամբողջ հմտությունը հենց այն է, որ հեշտությամբ որոշվի, թե ե՞րբ պիտի նրանց պահել միայն կենսապահ կերով, ե՞րբ և ի՞նչ չափով ավելացնել արդյունատու կերը և ինչից կազմել այդ կերը» (եր. 10), որովհետև «կերակրելու էությունը ոչ միայն առատ կեր ունենալու մեջ է, այլև այդ կերն ըստ տարվա եղանակների և կաթի չափի կանոնավոր դասավորելու մեջ» (եր. 40):

Հեղինակը խոսում է մի գլխում գոմի և կովի խնամքի մասին: Այս գլուխն այնքան էլ հաջող չպիտի համարել, ծանրության կենտրոնը ուս-

գյուղի գոմն է և նրա գլխավոր պակասը՝ ցուրտ լինելը, այնինչ մեզանում գլխավոր պակասը գոմի մութ լինելն է։ Թեկուզ հեղինակը նպատակ է դրել միայն կովի կերակրման մասին պատմելու, բայց այս գլուխը կարծես շեշտում է այն, որ գիրքն ավելի լրիվ ձևոնարկ կլիներ, եթե մի քիչ ավելի ասվեր խնամքի մասին։

Գրքում սպրդված են մի քանի անհարթություններ. անհաջող բառ է «տնտեսատեր», «գարունքահուն»։ Սննդարար նյութերը բաժանելով ըսպիտակուց պարունակող և ոչ սպիտակուցային նյութերի և թվելով այդ նյութերը, առանձին է մնացել «փայտանյութը»։ սլարզ չի, թե փայտանյութն այդ երկու տեսակից որի՞ն է պատկանում։ Անորոշ է և այս նախադասությունը. «կրծի կաթ պատրաստելու ընդունակությունը չի սահմանափակվում ա՛յն քանակի կաթ արտադրելով, ինչքան որ պետք է հորթին՝ նոր ծնված ժամանակ» (եր. 13), կամ՝ «սպիտակուց պարունակելու տեսակետից ամենաաղքատ կերը դարձանն է, որի մեջ սպիտակուցը 20—25 անգամ պակաս է ոչ սպիտակուցային նյութերից» (եր. 19)։

Շատ անորոշ է՝ «քուսպ», և այդ՝ ոչ միայն այն սլառառով, որ «կոպտոնին» մեր մի շարք գավառներում «քուսպ» են ասում, այլև գրքում «քուսպ» մերթ որպես «գարեջրի քամած մնացորդ» է (եր. 19), մերթ էլ՝ որպես «կոպտոն»։ Կերի բաղադրության աղյուսակում կա «կարմիր երեքնուկի» և «կապույտ առվույտի» բաղադրությունը օսլային համարժեքով, բայց չկա մեզանում շատ ընդունված կորնգանը։ Մի ուրիշ դիտողություն. հարկավոր է ընդմիշտ վերջ տալ անունների խաշտաբղետության, որպիսին նկատվում է թե մեր գրքերում և թե գյուղատնտեսական պարբերական մամուլում։ Կարծես՝ ընդունված է «կերի բաղուկը», բայց այս գրքում գործ է ածվում «ճակնդեղ»։ Մենք ասում ենք՝ «անարատ կաթ» և ոչ «անաղարտ»։

Իհարկե, այս մանր թերությունները շատ չեն պակասեցնում գրքի արժեքը։ Գրքույկի լեզուն պարզ է, հրատարակությունը՝ խնամքով։ Մեզ մնում է ցանկանալ, որ մեր գյուղատնտեսության զանազան ճյուղերի վերաբերյալ ևս «Գյուղացու գրագարանը» տա նման գրքեր։ Իսկ այս գիրքը հարկավոր է տարածել, հասցնել մեր ամենախուլ գյուղերն անգամ։ Նյութի ամփոփ դասավորումը, համոզիչ բացատրությունն ու հարուստ բովանդակությունն արդեն պրավական են, որ այս գիրքը հաջողությամբ, որպես օժանդակ ձևոնարկ կարող է դառնալ մեր գյուղական փնտելիգենցիայի և պրագետ գյուղացու համար։

ԱԴՐՈՍԵԿՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՄԻՈՒԹՆԵԱԿԱՆ ՊԼԵՆՈՒՄԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻՑ

Այս տարվա հունիսի վերջերին Մոսկվայում գումարված գյուղանտառի ագրոսեկցիաների քարտուղարության համամիութենական պլենումը քննության առավ մի շարք խնդիրներ, որոնք վերաբերում են ագրոտոմների աշխատավարձին և կենցաղի բարելավման, ագրոսեկցիաների աշխատանքների աշխուժացման, գիտական գործուղումներին և այլն: Պլենումին մասնակցում էին Միության նահանգային և հանրապետական ագրոսեկցիաների քարտուղարներն ու ներկայացուցիչները:

Առաջին խնդրը, որով պլենումը ղբաղվեց, սեկցիաների կանոնադրության հաստատումն էր: Մինչ այժմ սեկցիաները հատուկ կանոնադրություն չեն ունեցել, և այդ հանգամանքը քիչ է ազդել նրանց աշխատանքների վրա: Տեղերի վեկուցումներից երեաց, որ ագրոսեկցիան մի տեղ բացառապես ղբաղվել է արհեստակցական բնույթ կրող խնդիրներով, մի տեղ՝ զուտ գիտական խնդիրների ուսումնասիրությամբ, չհոգալով աշխատավարձի, աշխատանքի ընթացքում եղած թերությունների վերացման մասին: Պլենումի ընդունած կանոնադրությունն առանձին ուղադրություն է դարձնում սեկցիաներում արհեստակցական բնույթ կրող խնդիրների վրա և ապա, երկրորդ հերթին, ուղադրության առումովիտական-ուսումնասիրական խնդիրները:

Նոր կանոնադրության համաձայն, ագրոսեկցիան սերտ կապ է հաստատելու մյուս արհեստակցական միությունների սեկցիաների հետ (ինժեներների և այլն)՝ լուծելու համար ընդհանուր բնույթ կրող հարցերը: Սեկցիան իր անդամների աշխատանքի և կենցաղի խնդիրների շուրջը բանակցելու է ղանաղան հիմնարկների հետ, մասնակցելու է այն կոնֆլիկտներին, որոնք առաջանում են ագրոտոմների և տնտեսական հիմնարկների մեջ, կաղմակերպում է պետական-տեխնիկական խմբակներ, մասնակցում է խրճիթ-ընթերցարանների աշխատանքներին, հիմնում է գյուղանտառ միության մասնաղետների համար ակումբ, գիտական ընկերություններ, փոխաղարձ օղնության դրամարկղ, նաև հատուկ ֆոնդեր՝ իր անղամների մեջ ղիտական-կուլտուրական աշխատանք տանելու համար:

Ագրոսեկցիաների միջոցներն ուժեղացնելու համար անղամներից ղանձվելու է աշխատավարձի 1 %-ը: Այդ գումարները բացառապես

հատկացվելու են մասնագիտական գրականություն ձևեր բերելու, հրատարակչական նպատակների, սեկցիայի անդամների համար էքսկուրսիաներ կազմակերպելու և միանվագ օգնություն ցույց տալու իր անդամներին: Մնացած աշխատանքների համար նյութական միջոցներ տալու է գյուղատառ միությունը՝ սեկցիայի վարձու պաշտոնյաներին ռոճիկ տալու, հանգստյան տներ հիմնելու, պարբերաբար պլենումներ գումարելու, կուրսության օգնության, գիտական գործուղման նպատակով և այլն: Այդ նպատակին են ծառայել մինչև այժմ սեկցիայի միջոցները:

Աշխատավարձի խնդիրն ևս պլենումի բնության առարկա դարձավ: Տեղերի ղեկուցումներից պարզվեց, որ զանազան նահանգներում ու հանրապետություններում նույն աշխատանք կատարող ագրոնոմը տարբեր ռոճիկ է ստանում: Համեմատաբար ավելի վատ դրության մեջ են շրջանային ագրոնոմները: Որովհետև գյուղատնտեսության վերելքը հրամայական ձևով դրել է բարձր որակ ունեցող ագրոնոմների անհրաժեշտությունը, պլենումը որոշեց լավացնել ագրոնոմների նյութական վիճակն ու կենցաղը, հարմարություն ստեղծելու մասնագիտական որակը բարձրացնելու համար: Թեկուղ 26 թ. մասնակի լավացում է նկատվել, բայց այդ քիչ է եղած կարիքը մեղմելու:

Պլենումը նոր քարտուղարությանը հանձնարարեց Միության գծով այս տարի ուշագործված դարձնելու՝ 1. աշխատավարձի, 2. փոխադրական միջոցների, 3. բանվորական նորմալ օրի, 4. շրջանային ագրոնոմների իրավունքների և պարտականությունների և 5. գյուղում ապրող ագրոնոմի բնակարանային պայմանները լավացնելու վրա: Առաջին հերթին պիտի ավելացնել շրջանային ագրոնոմների ռոճիկը, աշխատավարձի խնդրում պլենումը հանգամայն եղբակացության, որ կրթական ցենզից բացի պիտի նկատի առնել և ստաժը, տեղական պայմանները: Մի ամսվա արձակուրդի խնդիրը, թեկուղ լուծված է դրական իմաստով, սակայն շատ տեղերում չի կիրառվում: Պլենումը կտրուկ որոշում հանեց այն իմաստով, որ միամսյա արձակուրդ պիտի ստանան մյուս մասնագետների շարքում և ագրոնոմները: Բավական տար փնտառություն նյութ դարձավ և նորմալ բանվորական օրվա խնդիրը: Անշուշտ, դժվար է գյուղական պայմաններում խստորեն կիրառել 8 ժամը, երբ ինքը՝ գյուղացին, աշխատում է շատ ավելի: Բայց և անարդար է այն, որ ագրոնոմին ծանրաբեռնում են զանազան ընթացիկ աշխատանքներով:

(հանձնաժողովներ, վիճակագրություն և այլն), որ նրա անմիջական պարտականությունը չէ: Նորմալ բանվորական օրվա մասին պլենումի որոշումը պիտի հասկանալ հենց այդ իմաստով էլ, այսինքն՝ նման ընթացիկ աշխատանքներով ագրոնոմին շփանրաբեռնելով:

Ագրոնոմներին հեռացնելու դեպքում ագրոսեկցիայի կարծիք հարցնելը, պլենումի որոշմամբ՝ համարվում է անհրաժեշտ: Բացի այդ, մասնակցելով վանազան տնտեսական հիմնարկների աշխատանքներին, ագրոսեկցիան, նոր կանոնադրության համաձայն, Միություն գծով կարող է այս կամ այն պաշտոնի համար իր անդամներից թեկնածու առաջարկել, առաջ քաշելով ընդունակ և զործունյա ագրոնոմներին, որովհետև գյուղատնտեսի մեջ կան և այնպիսի անդամներ (օրինակ՝ բատրակները), որոնց մեջ ամենից շատ կուլտուրական աշխատանք տանելու կարիք կա, ռեստի և պլենումը որոշում հանեց այդ մասին, հանձնարարելով ագրոնոմներին տանել որոշ աշխատանք և գյուղատնտեսական բանվորների մեջ: Տեղերի հետ կապն ավելի ուժեղացնելու համար պլենումը որոշեց հատուկ ուշադրություն դարձնել «Ագրոնոմ» ժուռնալի՝ հրատարակությանը, քանի որ այդ ամսագիրը, լինելով համամիութենական քարտուղարության օրգանը, արժարժում է այնպիսի խնդիրներ, որոնք անմիջական առնչություն ունեն ագրոնոմների կենցաղի, աշխատավարձի և աշխատանքի պայմանների հետ: Նոր կանոնադրության համաձայն՝ յուրաքանչյուր տարի գումարվելու է ագրոաշխատավորների կոնֆեռանս, քննելու այն խնդիրները, որոնք կապված են ագրոսեկցիաների անմիջական անելիքների հետ:

Եթե համեմատության ենք դնում մեր երկրի ագրոաշխատավորների ընդհանուր վիճակն ու աշխատանքի պայմանները մյուս հանրապետությունների ու նահանգների ագրոնոմների զբաղման հետ, տեսնում ենք, որ մենք էլ որոշ հաջողությունների և առավել կողմերի հետ ունենք և ընդհանուր պակասություններ: Եթե մեղանում աշխատավարձն ընդհանուր առմամբ տարբեր է (ռուսական մի քանի նահանգներում շրջանային ագրոնոմները ստանում են 40—50 ռ.), փոխադրական միջոցների պակասն էլ նույն չափի է, ինչպես և մյուս նահանգներում: Փոխադրական միջոցների պակասի մասին դանդաղում էին այնպիսի նահանգների ներկայացուցիչներ, ինչպիսին են՝ Մոսկվան, Կիևը, Խարկովը, որտեղ հարուստ նյութական միջոցների կողքին կան և մի քանի հազար անգամ ունեցող ագրոսեկցիաներ: Բնակարանային պայմաններն էլ

համարյա նույնն են, գյուղում կուտուրական միջավայր չկա, հարմար չենք չկա, շատ անգամ ագրոնոմն ինքն է իր կերակուրը եփում, շատերը յրազիր չեն ստանում, տարիներ շարունակ կտրված մնալով մասնագիտական գրականությունից, գիտական նորություններից՝ ետ են մնում, որից տուժում է նրա և՛ պատրաստականությունը, և՛ մասնագիտական որակը: Թույլ է և բժշկական օգնության գործը: Մի քանի նահանգներում հազիվ են կարողացել շրջանային ագրոնոմների համար ձեռք բերել արտահագուստ: Ընդհանուր բացերից է և այն, որ մնացած մասնագետների կողքին ամենից քիչ կուրորտային օգնություն է ստանում ագրոնոմը, մասնավորապես գավառակներում աշխատողը, որ աշխատանքի ծանր պայմաններում արագորեն հյուծվում է, հոգնում և առողջությամբ վերականգնման կարիքն ունի:

Սովորաբար, տարածված կարծիք է այն, որ ագրոնոմը աշխատում է «ընության գրկում, ծառերի ու ծաղիկների մեջ», հետևաբար կազդուրվելու կարիք չունի: Սակայն պլենումի աշխատանքներից երևաց, որ այդ սխալ է, որ ագրոաշխատավորների մեջ էլ կան բավական մեծ տոկոս թոքախտավորներ, կուրորտի կարիք ունեցող մարդիկ: Այդ նպատակով՝ պլենումն որոշեց համապատասխան հիմնարկների միջոցով հիմնել իր սանատորիան՝ բոլոր ագրոնոմների համար, իսկ տեղերում՝ հանգստյան տներ:

Պիտի ասել, որ թեկուզ ագրոսեկցիաները 24 թվից են աշխատում, սակայն չեն կարողացել ընդգրկել ագրոաշխատավորների բազմությունը:

Եվ այդ պիտի բացատրել ոչ միայն նյութական միջոցների պատճառով, այլև ծրագրային անորոշությամբ: Ոչ բոլոր նահանգներում ու հանրապետություններում կան սեկցիաներ. մի քանի տեղերում միայն 26 թվից են կազմվել: Բնաց այս տարի նկատելի է ընդհանուր աշխուժություն: Սեկցիաների աշխատանքն ավելի խորանում է, սեկցիաներ են կազմվում և գավառներում: Մի քանի նահանգներում կնքիլ են կոլեկտիվ պայմանագիր, ուսումնասիրել են կենցաղը, ունեն իրենց փոխադարձ օգնության դրամարկղը, մասնակցել են տնտեսական և պահուստավորման հիմնարկների ու հանձնաժողովների աշխատանքներին: Պլենումից հետո վերջանում է ագրոսեկցիաների կազմակերպչական շրջանը, քանի որ որոշակի ծրագիր կա, պծված է իրավունքների և պարտականությունների սահմանը, հաշտնի է այն փոխհարաբերությունը, որ կա սեկցիայի և գյուղանտառ միություն, ինչպես և մյուս սեկցիաների:

(հողաշինարարական և անտառային աշխատավորների) միջև, և, վերջապես, գանձվում են նյութական որոշ միջոցներ թե 1 տոկոսային մոծումներից և թե գյուղատնտեսի միանվագ նպաստներից:

Այդ բոլորը գրավական են ագրոսեկցիաների խորացրած աշխատանքի հաջողության, որպիսի համոզումով և տեղերը վերադարձան ագրոսեկցիաների քարտուղարության համամիութենական պլենումի պատգամավորները:

Խ. ԵՐԻՅՅԱՆ, «ԽԱԹՆԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ»

Հեղինակը նպատակ է դրել կազմել կաթնատնտեսության գործնական և մատչելի մի ձեռնարկ¹, նկատի ունենալով այն, որ մեր լեռնային գավառներում կաթնատնտեսությունը հետզհետև կարևոր տեղ է գրավում, ուրեմն և՛ «գործնական բնույթ ստացած մեր կաթնատնտեսական արդյունաբերությունը կարիք ունի այնպիսի գործնական ձեռնարկի, որը, բացի գործնական ցուցմունքներից, պարունակի նաև գիտական հիմունքներ»: Եթե նկատի ունենանք այն, որ գիրքը կազմված է «կաթնատնտեսական արտելներում աշխատողների», գյուղացի միջակ գրագետների և, ընդհանրապես, նրանց համար, որոնք, ղեկավարելով կաթնատնտեսությամբ, կցանկանային ծանոթանալ «նորագույն կաթնատնտեսության հիմունքների հետ», ապա գրքի հրատարակությունը պիտի համարել ավելի քան ժամանակին:

Շատ մատչելի ձևով բացատրելով կաթի բաղադրությունը՝ հեղինակը մանրամասն կանգ է առնում մեր բոլոր կթան կենդանիների (կով, ոչխար, գոմեշ, այծ) կաթի հատկությունների վրա և ապա անցնում այն պայմանների պարզաբանման, որոնք ազդում են կաթի քանակի և որակի վրա: Շատ հաջող պիտի համարել գրքի այն գլուխը, ուր հեղինակը պատվիրանների ձևով հրահանգում է գյուղացիներին, թե ի՞նչպես պիտի կովը կթել:

Եթե մեր գյուղը դեռ հետամնաց է, գյուղատնտեսական տեխնիկայի օրինակելի ձևերին անծանոթ, գյուղացու կինը համեմատաբար ավելի հետամնաց է, պապենական սովորույթի փեշից բռնած: Իսկ մեր այդ «նանիների» ձեռքումն է կովի խնամքն ու կաթը, գյուղացու կինն է, որ ոչ միայն կով է կթում, այլև կաթն է վերամշակում: Ինչքան հեռու են

«նանին» ու նրա ճաքած դաշտը սևալարատուրից և գիտուն կով կթողից՝ Հիմա էլ դեռ թրում են կրծի պտուկներին և ապա կթում, շիմանալով որ հենց իրենք են պատճառ դառնում կաթի շաղման։ Հաճախ կարելի է գյուղերում տեսնել, թե ինչպես մեր մոտիկը պագանակով լղար կովի կողքաճաղերին է հարվածում և գանգատվում, որ կովը կաթ չի տալիս։ Բայց վաղուց է ապացուցված, որ «կովի հետ պիտի վարվել շափաղանց քնքուշ ու մեղմ, կոշտ ու կոպիտ վերաբերմունքը հակառակ հետևանք է տալիս. կովը կաթը պահում է, էլ չի տալիս» (հր. 25)։

Գրքույկի վերջում գետեղած ազյուտակները հեշտացնում են զըրբից օգտվելը, տալով պատրաստի թվեր ջերմաչափերի համեմատությամբ՝ մի ֆունտ կարագը քանի ֆունտ կաթից ստանալու մասին և այլն։

Մատչելի լինելու ցանկությունը պատճառ է դարձել մի քանի անձնությունների։ Ընդհանրապես, ժողովրդին հասկանալի լեզվով գիրք գրելը և այն էլ՝ գիտական հիմունքների մեկնաբանող գիրք, գյուրին չէ։ 9-րդ երեսում, որտեղ հեղինակը խոսում է ալբումինի մասին, ասված է. «Երբ որ նոր են սկսում կաթը տաքացնել, կաթի երեսն սկզբում բռնվում է մի բարակ փառով կամ թաղանթով։ Շատերը այդ թաղանթին սեր են տաում, բայց դա իրոք ոչ թե սեր է, այլ մեծ մասամբ կազմված է ալբումինից»։ Անգամ այդ գեպքումն էլ, թեկուզ ալբումին էլ լինի, գյուղացին սեր է ասում։ Բանն այն է, որ հանրածանոթ բառը, որ գիտական հասկացողություն չէ, հակադրվում է կաթի մեջ եղած քիմիական մի միություն։

Գրքի պակասներից մեկն էլ վրիպակների շատ լինելն է։ Թեկուզ գիրքը խնամքով է կազմված, բայց այնպիսի խնամքով տպագրված չէ։ Գրքի վերջին թերթը վրիպակներ են, որ պիտի «ուղղել կարդալուց առաջ»։ Մենք այնպես ենք վարժվել այդ վրիպակներին, որ առանց նրանց՝ հայերեն տպած գիրքը օտարոտի է թվում։ Վրիպակների չպիտի լինեն մանավանդ գյուղացիների ընթերցանության գրքերում։ Նրանք նոր հե կարդում, հազիվ են սովորել մտքերն իրար կապել, և մի հասարակ վրիպակը կարող է ամբողջ պարբերությունն անխմաստ դարձնել։

Այս ձեռնարկը ոչ միայն ընթերցանության գիրք է և օժանդակ ուղեցույց մեր կաթնարտեղների և գրադեռ անասնապահների համար, այլև դասագիրք՝ գյուղատնտեսական ստորին դպրոցների համար, որոնք ամենից շատ կարիք ունեն նման գործնական ձեռնարկներին։

Հայաստանի մի քանի գավառներում այս տարի ավարտվում է ներքին հողաբաժանությունը: Ավարտող մասնագետներն ավելի արագ կվերջացնեն մնացած գավառներում, և ուրեմն, մոտ ապագայում, ամբողջ հանրապետության մեջ, հողային ռեֆորմայի անհրաժեշտ մասը՝ հողհավասարումը և աշխատավորական հողօգտագործումը, կիրառված կլինեն, վերացնելով ոչ միայն հողագուրկ տնտեսությունների ներկայությունը, այլև միհավասարի բերելով այն տնտեսություններին, որոնք մասնատիրական հողօգտագործման օրերին դավթել էին շատ ու լավ հողեր: Թեկուզ այդ աշխատանքի ընթացքում մեր գյուղերն ավելի հող չստացան, և եթե մի քանի տեղ ստացան, այդ էլ՝ քիչ տարածությամբ, որովհետև կալվածատեր ու խոշոր հողատեր մեր երկիրը չունեւր, այնուամենայնիվ հողային ռեֆորմայի կիրառումն առաջին հերթին հող տվալ նրան, ով տասնյակ տարիներ հողազուրկ էր:

Իհարկե, հողհավասարեցումով չի ավարտվում մեր հողաշինարարությունը: Օրինակելի հողաշինարարությունը նոր է միայն սկսվում: Եվ այդ գործին է, որ մեր ագրոնոմները պիտի անհրաժեշտորեն մասնակցեն, եթե ցանկանում են օրինակելի գյուղատնտեսության հիմք ունենալ: Հին դպրոցն այդ խնդիրները չէր դնում. կար ագրոնոմ, նրա կողքին՝ հողաչափ: Երկուսի աշխատանքն իրարից անջատ էր գնում: Սերս կապի բացակայությունը հասկանալի էր. կյանքում առնչության կես չկար, մասնատիրական հողօգտագործման ժամանակ պետական միջամտությամբ անհնար էր օրինակելի հողաշինարարություն կատարել, որովհետև այդ նշանակում էր սեփական հիմքերը փորել: Հողաչափը կալվածատերերի և գյուղական հարուստների հողերի սահմաններն էր որոշում, առանց լուծելու այդ սահմանների մեջ ընկած հողային աղաղակող անարդարությունները: Ագրոնոմը նույն ձևով տանում էր իր աշխատանքները թե կալվածատերերի էկոնոմիկայում և թե ղեմստվոյի հիմնարկություններում:

Մեր օրերը նոր խնդիրներ են առաջադրում: Շրջանային և գավառական ագրոնոմներն առաջին հերթին պիտի քաջ ծանոթ լինեն ո՛չ միայն իրենց շրջանի ու գավառի գյուղատնտեսության և նրա զարգացման հնարավոր ուղիները նշեն, այլև պիտի դիտենան գավառի հո-

ղային ֆոնդը, հողերի տեսքերը և անպատճառ մասնակցեն հողաշինարարության:

Այնքան, որքան գավառի ագրոնոմը հողային բաժինների աշխատակիցն է համարվում, իհարկե, նա որոշ մասնակցություն ցույց է տալիս, բայց այդ մասնակցությունը փորձագետի դերից այն կողմը չի անցնում: Եթե մի գյուղում հողային կատեգորիաների շուրջը վեճ է ծագում, անհրաժեշտ է լինում մասնագետի ներկայությունը, ուղարկում են ագրոնոմին, որը տեղական ղենությունից հետո իր կարծիքն է հայտնում այս կամ այն հողամասի որակի և պիտանիության մասին: Եթե համայնքը հողերի մի մասը որոշում է վայր դնել որպես անպետք հող, երբեմն այդ հողամասի հատկության մասին իր կարծիքն է հայտնում փորձագետ ագրոնոմը:

Իհարկե, այսքանը քիչ է. փորձագետ դառնալով՝ ագրոնոմը հողաշինարարությանը չի մասնակցում: Մատենների վրա կարելի է թվել այն դեպքերը, երբ ագրոնոմը մասնակցել է հողերի տեսքերի որոշման: Եվ այդ թվարկման ժամանակ նույն մատենները երկրորդ անգամ դժվար թե հարկ լինի հաշվել:

Ի՞նչ է ստացվում. լավագույն դեպքում՝ կուրյոզներ: Մոգական լապտերով դանիական կաթնատնտեսությունից է խոսում ագրոնոմն այնպիսի գյուղերում, որտեղ լավ տարիներում անգամ կովը երեք ամսվա կեր ունի և որտեղ հողաշինարարության ընթացքում ամենից առաջ այդ խնդիրը պիտի լուծել և ապա՝ ցուցադրական կերակրում կազմակերպել: Դաշտավարության նոր ձևերի շուրջը նույնիսկ ցուցադրական դաշտ են կազմակերպում այն գյուղում, որի տնտեսությունը միայն մի ձևով կարելի է բարձրացնել՝ գյուղը տեղահան անելով, մասնատելով, տեղում թողնելով գյուղի մի փոքր մասը, իսկ մնացածն ուրիշ, ավելի հողառատ շրջաններ գաղթեցնելով:

Այդ գյուղերում իզուր են կորչում ագրոնոմի աշխատանքը, նրա դրույցներն ու կերակրումները, նկարներն ու պլակատները: Հողաշինարարության ընթացքում պարզվում են և ուրիշ հրեւոյթներ: Մի քանի դասախոսություններ են կազմակերպել դաշտավարության շուրջը, այդ գյուղը գավառագրոնոմի քարտեզի վրա նշված է որպես հացաբույսերի մշակությամբ պարապող գյուղ, մի քանի տարի թմբկահարում են նորագույն տեխնիկայի, մշակության նոր ձևերի մասին, բայց այդ ճանապարհի կողքով գյուղն իր ուղին է բաց անում, որը տանում է դեպի

անասնապահություն, նույնիսկ դեպի նրա մի նեղ ճյուղը՝ կաթնատըն-տեսություն, ոչխարապահություն և այլն: Մոռացված է մի շնչին հանգամանք. նոր հողաբաժանման ընթացքում գյուղը ձմեռային արոտներ է ստացել, աստիճանաբար թողնում է վարելահողերը, վերածում խոտատեղի:

Անեկդոտի պես է դարձել Գյոյ-Հումբեթի՝ պատմությունը: Այդ գյուղի հողերը, ջրային պայմանները հնարավորություն են ստեղծել հողի բերքն ավելացնելու և՛ գյուղը տարեցտարի ավելացնում է մի դեպյատինից ստացած բերքի քանակը: Մեր երիտասարդ ագրոնոմներից մեկն իր քարոզի ընթացքում խոսելով բամբակի շարքացանի առավելու-թյան և ուրիշ երեկվի նորությունների մասին, ճառը վերջացնում է այն խոստումով, թե այդ բոլորը կիրառելուց՝ մի դեպյատինից կարելի է ստանալ մինչև 50 փութ բամբակ: Զարմացած գյուղացիք հայտնում են, որ այդ ամենը պետք չեն իրենց, քանի որ իրենք արդեն 100—120 փութ են ստանում: Երիտասարդին մնում է ապավորությունը կոծկել... կշռաքարերի տարբերությամբ:

Եթե այս անեկդոտ է, անեկդոտ չեն այն հաճախակի դեպքերը, երբ մեղվապահության զարգացումն ամենևին չի կասկածում ցանովի խոտե-րի մշակության հետ, իսկ այս վերջինը՝ գյուղի հողաշինարարության հետ:

Այս խնդիրը հասունացել է: Մեր կյանքն առաջադրում է նոր խընդիրներ. հողաշինարարությունը գնալով ավելի խորանում և ընդգրկում է գյուղացու տնտեսությունը, նրա համար նոր հիմք դնում: Մեր ագրո-նոմը պիտի պատրաստ լինի այս խնդիրների լուծմանը մասնակցելու եթե մենք ունենք այժմ հողաշինարարներ, որոնք հասարակ հողաբաժանումից բացի հողակտորների թիվն են որոշում, հողացրե-վածությունը վերացնում, նշանակում դաշտերի թիվը, նոր գյուղը հա-տակագծում, հողաշինարարությունը հարմարեցնում ջրային ռեժիմին և այլն, պիտի ունենալ և ագրոնոմ-հողաշինարար, հողաշինարարու-թյան գյուղատնտեսական կողմը ղեկավարող մասնաուպետ:

Նոր գյուղեր հիմնելիս, համարյա թե միշտ՝ հնարավորություն է լի-նում հենց այս դիսից որոշելու, թե քանի՞ դաշտ պիտի ունենա ամեն մի տնտեսություն, դաշտերի ինչպիսի՞ հաջորդականություն պիտի լինի և այլն: Այդ գործում ագրոնոմն անհրաժեշտորեն պիտի մասնակցի, նրա աշխատանքը նոր գյուղեր հիմնելիս հրամայական է:

Արադդայանի² փորձն ապացույց է: Այդ շրջանում տեղավորված են նորեկ գաղթականներ՝ շորս գյուղում: Գյուղերը նոր են հիմնում, նոր հատակագծում: Այդտեղ կատարված է օրինակելի հողաբաշխում: Հողի ռելիեֆը և ջրային պայմանները հնարավորություն են տալիս ամենից կատարյալ ցանքաշրջանառությունը որոշել: Բայց այդ գործը տարվել է անջատ, գյուղատնտեսական և հողաշինարարական ուղիներն իրար չեն հանդիպել, ստացված արդյունքը, իհարկե, ցանկացածից պակաս է: Մի հողակտորում գարի են ցանում, կոդքին մի ուրիշը՝ բամբակ, երրորդը խոպան է թողնում, այնինչ այդ երեք կտորն էլ, որոնք իրար հավասար են և միատեսակ, հարմար են կա՛մ գարու, կա՛մ բամբակի համար: Պետական միջոցներով կառուցվող այդ գյուղերում, հենց սկզբից, հարկավոր էր հողաշինարարությունը հարմարեցնել կատարյալ ցանքաշրջանառության, վերացնելով գյուղատնտեսական դաշտերի խայտաբղետությունը: Իսկ ագրոնոմը գյուղում իր տասը հարվածից մեկն այդ խայտաբղետության դեմ է ուղղում և պատմում, թե ինչքա՛ն լավ կլինի, եթե գյուղում դաշտավարությունը կանոնավոր լինի:

Մի ուրիշ խնդիր: Պատահում է, որ նոր գյուղում տեղավորվում են ղանաղան շրջաններից գաղթականներ, որոնց մի մասը բամբակագործ է, մյուսը՝ ալգեգործ, երրորդը՝ ոչխարապահ: Եվ այդ գյուղում ստացվում է Կոկիլովի հայտնի առակը³: Նոր Արմավիրում սուրմալվեցին բամբակ է ցանում, հարևան սասունցին գերադասում է ոչխար պահել, իսկ նրա ոչխարը բամբակենին համարելով համեղ խոտ՝ արմատախիլ է անում: Ագրոնոմի աշխատանքի մասին այսպիսի գյուղերում կաշաղակներն էլ են աղաղակում: Հարկ չկա ապացույցելու, որ ագրոնոմի մասնակցությունն ակնհիշ է՝ լուծելու և համայնական ժողովի միջոցով պարտադրելու այդպիսի նոր գյուղերում այս կամ այն ճյուղով պարապելու, որն ամենից հարմար է:

Հատակագծվում են նոր գյուղեր, տնատեղեր. հատակագիծը նախատեսում է այգի, պարտեզ, հողերի այս կամ այն հեռավորությունը և այլն: Այդ ամբողջ աշխատանքի մեջ ագրոնոմի գործոն մասնակցությունը չկա: Գուցե հարկավոր է գյուղի հողերի մի մասը թողնել բացառապես ցանովի խոտերի համար, գուցե անհրաժեշտ է պարտեզների տեղն ավելի լայն թողնել, որովհետև կլիմայական և ինչ-ինչ պատճառներով խնձորն ու տանձն այդ գյուղում ավելի լավ կբուսնեն:

Գյուղում հենց հիմա էլ կատարվում և հետագայում էլ կատարվելու է ներքին հողաբաժանում: Այդ աշխատանքը կատարելուց առաջ, եթե ոչ ամեն տեղ, գոնե մեծ գյուղերում կամ այն գյուղերում, որտեղ հենց այս գլխից հնարավորություն կա գյուղատնտեսության այս կամ այն ճյուղը զարգացնելու, ագրոնոմը հողաշափի կողքին պիտի լինի, գյուղի հողաբաժանման նա հավանություն պիտի տա:

Ինչի՞ մասին է աղաղակում գյուղը, եթե սխալ է արված հողաբաժանումը. կատեգորիան սխալ են որոշել, հող են պահել կամ գյուղի մոտ ընկած ապառաժներն էլ են բաժանել, կամ թե՛ իրար մեջ բաժանել են մշակության համար այնպիսի անպետք հողեր, որոնց վրա դարձնանք մի կամ երկու շաբաթ գյուղի ոչխարն արածում է, մինչև սարը բացվի: Մեզ հայտնի են դեպքեր, երբ ոչխարների թիվն զգալիորեն պակասել է նման հողերը բաժանելուց հետո: Եթե ագրոնոմն ակտիվ մասնակցի թեկուզ մեծ գյուղերի հողաբաշխման ժամանակ, նման դեպքեր չեն լինի, և ոչ միայն բողոքներն ավելի քիչ կլինեն, այլև հողաշինարարությունն ավելի կատարյալ կլինի:

Ի՞նչ վիճակ կա այժմ: Մեր ագրոնոմն իր գծով է ընթանում, կարծես կատարյալ անտարբեր, թե ինչպիսի՞ հողաբաժանում է կատարվում գյուղում: Այդ դրույթունը պիտի վերացնել: Միայն ագրոնոմի և հողաշինարարի սերտ աշխատանքն է, որ նոր գյուղի հիմքը կատարյալ և, իրոք, նոր պիտի դարձնի:

Դժբախտաբար, համալսարանի գյուղֆակն էլ քիչ ուշադրություն է դարձնում այս խնդրին: Ավարտում են համալսարանը որպես նեղ մասնագետներ. մեկը՝ կաթնատնտես, մյուսը՝ սելեկցիոներ, երրորդը՝ որակյալ այգեգործ, և առաջին անգամ գյուղին դիպչելիս՝ շատերը թևաթափ են լինում, որովհետև այդ գյուղն այս տարի և մոտակա տարիներում դեռ հիմնովին հողաշինարարության կարիք է զգում: Նորավարտ ագրոնոմը շատ լավ գիտե երկթեկանիների ձախ թևի բոլոր վանդակները և թույլ ծանոթություն ունի ոչ միայն մեր հողաշինարարության, այլև հողային օրենսգրքի և մեր հողային հիմնական օրենքի մասին: Անճարակ մարդ է նա, եթե գյուղում պիտի աշխատի և չպիտի իմանա այդ գյուղում կատարվող աշխատանքը, ինքն էլ չպիտի մասնակցի: Իհարկե, կարևոր է ապացուցել, որ «Ցեղիում 111» ցորենը կարող է բուսել Ճաթղռանում⁴, բայց եթե այդ Ճաթղռանը դեռ խճճված հողային խընդիր ունի, եթե այնտեղ նոր դաշտեր են ձևում, խանական ու ցարական

կարգերից մնացած հողօգտագործումը քանդում և հողային ռեֆորման
կիրառում՝ մեծ դժվարություններ համոզելով, բացատրելով, իհարկե,
«Ցեղիում 111-ի» մասին պիտի առժամանակ լռել և նվիրվել Ճաթղա-
նի հողաշինարարության: Հիմնական ուսումնասիրությունը լույս է
սփռում մի «հասարակ» հարցի վրա, որ մոռացության է տրվել. գյուղը
նորմայից էլ քիչ հող ունի, գյուղը տեղահան պիտի անել, «Ցեղիումը»
ջուր է պահանջում, իսկ Ճաթղաճանի կովերը ամառն էլ են ցամաք մնում:

Գյուղում աշխատող ազրոնումը պիտի դյուղին հուղող բոլոր խըն-
դիրներին ծանոթ ու մասնակից լինի. նրա հիմնական աշխատանքը
դրանից ավելի կշահի: Իսկ ամենից շատ մեր դյուղին հողային խըն-
դիրներն են հուղում. ամենակարևոր խնդիրը, ազրոնումների բոլոր ցու-
ցադաշտերի ու կերակրումների անշարժ հիմքը հողն է, գյուղի հողա-
շինարարությունը:

ԿԱՐՏՈՖԻԼԻ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Կարտոֆիլի հայրենիքը Հարավային Ամերիկան է, որտեղ այժմ էլ բսնում է վայրի կարտոֆիլ, իբրև բազմամյա բույս:

Երկար ժամանակ կարտոֆիլը դժվար էր տարածվում մյուս երկրներում, որտեղ մարդիկ դեռ ծանոթ չէին կարտոֆիլին և մշակելու ձևերն ու օգուտն էլ չգիտեին: «Սատանի խնձոր» էին ասում կարտոֆիլին և մշակելուց հրաժարվում: Շատ երկրներում, ինչպես օրինակ՝ Ռուսաստանում, պետութլւոնն ուժով էր ստիպում ժողովրդին կարտոֆիլ մշակել:

19-րդ դարում, մի քանի անբերրի տարիներից հետո, երբ ցանած արտերից ուտելու հաց էլ չէր ստացվում, ժողովուրդն սկսեց կարտոֆիլի մշակությամբ հետաքրքրվել: Փորձը շատ շուտով ցույց տվեց, որ անբերրի տարիներում ևս կարտոֆիլը բավարար բերք է տալիս և փոխարինում է հացաբույսերին: Այդ հանգամանքը շատ նպաստեց կարտոֆիլի տարածման: Սովի տարիներին մարդիկ շատ անգամ միայն կարտոֆիլով են կերակրվել:

Կարտոֆիլը ոչ միայն ուտելիք է մարդկանց համար, այլև լավ կեր է անասունների համար: Կարտոֆիլից ուրիշ նյութեր էլ են պատրաստում, օրինակ՝ ալյուր, օսլա (կրախմալ), օղի, սպիրտ և այլն:

Սերմելու ժամանակի տեսակետից՝ կարտոֆիլն այնքան էլ պահանջկոտ չէ, ինչպես հացաբույսերը (ցորենը, գարին): Եթե ցորենի ու գարու ցանքն ուշանա, գյուղացին պակաս բերք կստանա:

Կարտոֆիլն այդպես չէ: Եթե երկու շաբաթ էլ ուշ սերմես կամ բերքն ուշ հավաքես, կարտոֆիլը չի վնասվի, իսկ ցորենի ու գարու հունձը եթե ուշացնես, հասկերը կչորանան, հատիկները կթափվեն ու կփչանան:

Նրաշտ տարիներին կարտոֆիլը հացաբույսերի շափ չի վնասվում: Նկատված է նաև, որ անձրեաշատ տարիներում հացաբույսերը վնասվում են, բայց կարտոֆիլն էլի բերք է տալիս, չնայած որ շատ անգամ հիվանդանում է շախկայով:

Կարտոֆիլը մուտք է գործել Հայաստան մոտ հարյուր տարի սրանից առաջ: Սկզբում շատ դժվար ու դանդաղ էր տարածվում, բայց հետզհետե մարդիկ հասկացան կարտոֆիլի օգուտը, և այժմ դյուղացու տնտեսության մեջ նա կարևոր տեղ է բռնում: Մի քսան-երեսուն տարի առաջ շատ շրջաններ կային, որտեղ կարտոֆիլը հայտնի չէր, իսկ այժմ այդ շրջաններում շատերն են դբաղվում նրա մշակությամբ:

Հայաստանում հայտնի են Փամբակի, Ապարանի, Մաղկաձորի և մի շարք ուրիշ շրջանների կարտոֆիլները: Մեր ունեցած կարտոֆիլն ուտելու տեսակներից է: Մենք դեռևս չունենք օսլայի (կրախմալի) կամ անասունների կերի հատուկ տեսակներ:

1924 թվին Հայաստանում 8100 դես. կարտոֆիլ է սերմվել, իսկ 25 թվին՝ 10000 դեսյատին: Նթե դեսյատինի միջին բերքը հաշվինք 500 փութ, կնշանակի 1925 թ. Հայաստանում ստացվել է հինգ միլիոն փութ կարտոֆիլ:

Ռուսաստանում կարտոֆիլի միջին բերքը մի դեսյատինից հաշվում է 520 փութ, Գերմանիայում՝ 900 փութ, իսկ Անգլիայում՝ 1000 փթից ավելի:

Հողը լավ մշակելու և կանոնավոր խնամք տանելու դեպքում մեր երկրում մեկ դեսյատինից կարելի է մինչև 2000 փութ բերք ստանալ, այսինքն՝ շորս անգամ ավելի, քան ներկայումս է ստացվում:

1. Հողը և՛ ՆՐԱ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կարտոֆիլը կարող է բանել համարյա ամեն տեսակի հողերում: Թե՛ ավազոտ, թե՛ սև և թե՛ մինչև իսկ կավային հողերում կարտոֆիլը կարող է լավ բերք տալ, միայն թե հողը լավ մշակվի:

Կարտոֆիլի համար բոլոր տեսակի հողերը միանման աշխատանք չեն պահանջում: Ավազահողում ավելի հեշտ է կարտոֆիլ մշակել, որովհետև բահեն ու վարելը, ինչպես և բուկ լցնելը հեշտ է: Ընդհակառակն, ծանր կավահողերում այդ աշխատանքը դժվարանում է:

Ավագոտ հողերում մշակված կարտոֆիլն ավելի դիմացկուն է և լավ սերմացու է տալիս, քան մյուս տեսակի հողերում մշակված կարտոֆիլը: Բայց ավագահողում կարտոֆիլը շատ բերք և մեծ պալարներ չի տալիս: Այդ է պատճառը, որ ավագահողում մշակած կարտոֆիլը լավ սերմացու է տալիս, որովհետև լավ սերմացուն պիտի միջին մեծությամբ չափի ձվի չափ լինի:

Ուժեղ և պարարտ հողերում կարտոֆիլն առատ բերք է տալիս: Բայց քիչ է պատահում, որ այդպիսի հողերը հատկացնեն կարտոֆիլի մշակութային: Ուժեղ հողերը, օրինակ՝ սևահողերը, չորային տարիներում ճարճրվում են, և կարտոֆիլը ջրի պակասից վնասվում է: Լավ մշակելով, ժամանակին ջրելով ու բուկը լցնելով՝ այդ հողերից կարելի է շատ առատ բերք ստանալ:

Կավա-ավաղահողերը կարտոֆիլի մշակութային համար շատ լավ են: Ծանր կավային հողերից, եթե մանավանդ այդ հողերը գտնվում են ցածր և խոնավ տեղերում, թեև լավ բերք է ստացվում, բայց հաճախ կարտոֆիլը հիվանդանում է:

Մեր գյուղերում կարտոֆիլը մեծ մասամբ մշակում են բանջարանոցներում, և եղած աղբով առաջին հերթին պարարտացնում են գյուղի մոտ գտնվող այդ հողերը:

Կարտոֆիլն ինչպիսի հողերում էլ ցանկալի լինենք, հողը խնամքով մշակելուց շատ բան է կախված: Եթե հողը ժամանակին և լավ չմշակենք, սպասած բերքը չենք ստանա, նույնիսկ հողը պարարտ լինելու և շատ սննդարար նյութեր ունենալու դեպքում:

Կոշտ, վատ մշակած ու չփխրացրած հողերի մեջ օդ չի մտնում կամ, ուրիշ խոսքով, հողը չի հողմնահարվում, իսկ հողմնահարությունը մեծ նշանակություն ունի: Հողմնահարությամբ հողը լավ քայքայվում, փշրվում է, նրա միջի սննդարար նյութերը հեշտությամբ են լուծվում ջրի մեջ, իսկ մենք գիտենք, որ ինչքան շատ և հեշտ լուծվեն հողի սննդարար նյութերը, բույսն այնքան ավելի նյութեր կստանա և առատ բերք կտա: Բացի դրանից, բույսերի արմատներն էլ օդի կարիք ունեն, և ինչքան օդն առատ լինի հողի մեջ, բույսն այնքան փարթամ կլինի: Ահա այս պատճառներով է, որ հողի մշակութային վրա պետք է առանձին ուշադրություն դարձնել:

Վերևում ասացինք, որ բացի լավ վարելուց, անհրաժեշտ է նաև, որ վարը ժամանակին սրվի: Վարի ժամանակը կախված է հողից և

կլիմայից: Եթե հողը խոնավություն չատ ունի, և անձրևներ չատ են լինում, կարելի է վարն անել գարնանը, իսկ եթե հողը չոր է և անձրևները՝ պակաս, այն ժամանակ ինչքան շուտ վարենք հողը, այնքան լավ: Մեզ մոտ համարյա բոլոր շրջաններում ջրի պակասություն է զգացվում, և փորձը ցույց է տվել, որ հողն աշնանը վարելու դեպքում կարտոֆիլի բերքը շատ է ավելանում: Աշնան վարից հետո հողն ավելի է փափկում, խոնավություն հավաքում, այդ դեպքում հողի մեջ եղած դժվարամարս նյութերն սկսում են քայքայվել, որովհետև օդը հողի մեջ մտնելով՝ նպաստում է, որ այդ նյութերը դյուրամարս դառնան:

Կարտոֆիլի համար, մանավանդ ծանր հողերը, պետք է խոր վարել: Աշնան անձրևներից և ձմռան ձյուններից գոյացած ջրերն այդ դեպքում ավելի խորն են ծծվում հողի մեջ և օգտակար դառնում կարտոֆիլի համար:

Խոնավ տեղերում խոր վարը կարող է օգուտ չտալ, որովհետև այդպիսի հողերում առանց այն էլ խոնավությունը շատ է, և վերին շերտի տակ եղած թացությունը վնասում է կարտոֆիլին:

Ջորային տեղերում աշնանը խոր վարած հողերը գարնան սկզբին պետք է մի անգամ էլ երեսանց թեթև վարել, որպեսզի հողի մեջ եղած խոնավությունը չգոլորշիանա ու չկորչի դուր տեղը: Շատ օգտակար է կարտոֆիլը սերմելուց առաջ մի անգամ հողը փոցխել: Այդ համ հողն է փխրացնում, համ էլ ոչնչացնում է վաղ գարնան ծլած մոլախոտերը (ժանդյալ, ալադ):

Կարտոֆիլ մշակողի դիտավոր աշխատանքը պետք է լինի, որքան կարելի է, խոր վարել հողը, որպեսզի կարտոֆիլի սերմացուն փխրուն հողի մեջ ընկնի:

Պարարտ սեահողում կամ գոմաղբով պարարտացրած հողում կարելի է մի քանի տարի իրար ետևից կարտոֆիլ մշակել և լավ բերք ստանալ: Հայտնի են դեպքեր, երբ մի քանի տարի շարունակ նույն հողում մշակել են կարտոֆիլ և լավ բերք են ստացել: Շատ անգամ նույն հողում մի քանի տարի կարտոֆիլ մշակելը հնարավոր չի լինում, որովհետև կարտոֆիլն սկսում է հիվանդանալ և «չախկան» տալիս է: Դրա համար էլ անհրաժեշտ է կարտոֆիլի տեղը փոխել, որպեսզի նորից չհիվանդանա:

Առհասարակ, կարտոֆիլի տեղը մշակելու ժամանակ շորային տեղերում ամբողջ հոգսը պիտի լինի, որքան կարելի է, շատ խոնավություն

հավաքել հողի մեջ և լավ պահպանել խոնավությունը, որովհետեւ մեղանում երաշտ շատ է լինում, իսկ դրա համար հողը աշնանը խոր վառելն ու փխրուն պահելն ամենակարեւոր պայմանն է:

2. ՀՈՂԸ ՊԱՐԱՐՏԱՑՆԵԼԸ

Կարտոֆիլն այն բույսերից է, որոնց վրա պարարտացումը շատ հեշտ և շուտ է ազդում: Կարտոֆիլի տեղը կարելի է պարարտացնել գոմաղբով, մոխրով, խառնաղբով (կոմպոստ), թւռնի ծերտով և այլն:

Չպարարտացրած, բայց խամ և ուժեղ հողերում կարտոֆիլը կարող է լավ բերք տալ: Մեղ հայտնի են դեպքեր, երբ այդպիսի խամ և ուժեղ հողերում գյուղացիք մեկին քսան բերք են ստացել:

Պարարտացման միջոցով մենք ո՛չ միայն հողը հարստացնում ենք սննդարար նյութերով, այլև լավացնում ենք հողի կալմությունը ու հեշտացնում հողմնահարությունը, որը, ինչպես ասացինք, շատ կարեւոր է լավ բերք ստանալու համար:

Ամենից լավ պարարտանյութը գոմաղբն է:

Գյուղացիք երբեմն գանգատվում են, թե գոմաղբով պարարտացնելու ժամանակ կարտոֆիլը շատ փարթամ է աճում, այնքան շատ չի արմատակալում, քիչ բերք, բայց շատ ճղներ ու տերևներ է տալիս: Այս դեպքում կարտոֆիլը ջրալի և անհամ է լինում: Այդպես կարող է լինել այն ժամանակ, երբ չափից շատ են պարարտացնում և, մանավանդ, եթե թարմ գոմաղբ են լցնում դաշտը:

Ձանգեղուրի Հին Գորիս գյուղում մի հողագործ լսել էր պարարտացման օգուտի մասին, բայց ունքը շինելու տեղ, աչքն էլ հանել էր: Գարնանը կարտոֆիլը սերմնիս՝ քթոցներով թարմ աղբ էր լցրել և ասպ հենց աղբի վրա կարտոֆիլ սերմնել: Հունիսին նրա կարտոֆիլի տեղը եղեգնուտի (ղամշլըղ) էր նման, և բերքը հավաքելու ժամանակ սերմացու էլ չստացավ:

Թարմ գոմաղբն ավելի շուտ վնաս է տալիս: Նրա մեջ մեծ քանակությամբ կա մի նյութ, որ ազոտ է կոչվում: Այդ ազոտը գոմաղբի ջրալի մասերումն է լինում և շատ ուժեղ ազդում է բույսերի ցողունների ու տերևների վրա: Այդ է պատճառը, որ թարմ աղբը բույսի տերևներն ու ցողուններն է ուժեղացնում, ի վնաս նրա պալարների:

Ոչ մի դեպքում թարմ գոմաղբով կարտոֆիլի տեղը պարարտացնելը չի կարելի:

Կարտոֆիլի տեղը պարարտացնելու համար պետք է գործ անել լավ փտած ու քայքայված հին գոմաղբ, որը պիտի դաշտ տանել ու զանազան տեղերում կույտերով թափել: Վարելուց մի-երկու օր առաջ գոմաղբի այդ կույտերը պետք է շաղ տալ միահավասար ձևով և լավ փռել դաշտում, ապա գութանով այնպես վարել, որ աղբը հողի հետ խառնվի և երեսին չմնա: Լավ քայքայված ու փտած գոմաղբը պետք է խոշոր կոշտեր չունենա, նա պիտի փշրված հողի նման դառած լինի: Այգպիսի գոմաղբը շատ օգտակար է կարտոֆիլի համար և բերքն ավելացնում ու կարտոֆիլի հատկութունը լավացնում է:

Եթե գոմաղբն աշնանը դաշտ տանելու հնարավորություն չկա, կարելի է տանել վաղ գարնանը, թափել արդեն աշնանից վարած հողում, լավ փռել և արորով (չթով), կամ, ավելի լավ է, թեթև գութանով $1\frac{1}{2}$ —2 վերշոկ խորությամբ նորից վարել: Նայած հողին, մի դեպքերին համար հարկավոր է 1200-ից մինչև 2400 փութ գոմաղբ: Մեկ անգամ գոմաղբով պարարտացրած հողը 2—3 տարի կարող է լավ բերք տա:

Ավելի լավ կլինի գոմաղբը տանել ցորենի հնձից հետո, խորը վարել և թողնել մինչև մյուս գարուն: Գարնան սկզբին նորից թեթև վարել և ապա կարտոֆիլ սերմել: Այս դեպքում կարտոֆիլը շատ լավ բերք կտա:

Պետք է աշխատել գոմաղբը հողի մեջ շատ խոր չթաղել, որպեսզի կարտոֆիլի արմատները կարողանան լիովին օգտվել պարարտանյութից: Նույն ձևով պիտի վարվել նաև մյուս պարարտանյութերի հետ, ինչպես են, օրինակ՝ ծերուր, մոխիրը և այլն: Խոր թաղելու դեպքում պարարտանյութի մի մասն իզուր կկորչի կարտոֆիլի համար:

Բացի գոմաղբից, կարտոֆիլի հողը պարարտացնում են և ծերտով ու արտաքնոցների աղբով: Մեղանում դրանք ընդունված պարարտանյութեր չեն, այնինչ թե՛ արտաքնոցի աղբը և թե՛ ծերտը շատ ուժեղ պարարտանյութեր են կարտոֆիլի և ուրիշ բույսերի համար:

Այն դուղերում, որտեղ գոմաղբը պակաս է, առանձին ուշադրություն պետք է դարձնել այդ երկու պարարտանյութի (արտաքնոցի աղբ և ծերտ) վրա, որպեսզի անօգուտ չկորչեն:

Խառնաղբն էլ լավ պարարտանյութ է, բայց մեր դուղերում նրա մասին համարյա գաղափար չունեն:

խառնադրը թե՛ հեշտ է պատրաստել և թե՛ շատ էլ օգուտ է տալիս: Խառնադրը հավաքելու համար հարկավոր է բախում ընտրել քամուց ազատ մի տեղ, այդ տեղում զետնի վրա մի թիղ հաստությամբ շաղ տալ չոր սեահող: Այդ հողի վրա պետք է թափել տերեւներ (խաղալ), զանազան բույսերի ցողուններ, մոխիր, տունը և բակը սրբելուց գոյացած ազբն ու զիբիլը և զանազան կլիպներ, լվացքի ջուր, մի խոսքով՝ այն բոլորը, ինչ որ դուրս են թափում:

Հենց որ խառնադրի կույտի բարձրությունը մի քառորդ արշինի հասնի, վրան նորից հողի շերտ պիտի ածել և նորից զիբիլ ու աղբ թափել: Այդպես շերտ-շերտ իրար վրա դարսելով՝ խառնադրի կույտի բարձրությունը կարելի է հասցնել մինչև մի սաժենի: Մեր ամեն մի գյուղական տնտեսություն այդպիսի մի քանի կույտ խառնադր կարող է պատրաստել ամբողջ տարվա ընթացքում: Երբեք չպիտի մոռանալ, որ խառնադրն էլ գոմաղբի պես ուժեղ պարարտանյութ է, որ մեղանում իդուր տեղը կորչում ու փչանում է: Ուրիշ երկրներում գյուղացին աշխատում է հավի մի փետուրից էլ օգուտ ստանալ, իսկ մեղանում զիբիլը կամ տան առաջ է հոտում, կամ ձորերը թափվում:

Կարտոֆիլի տեղը կարելի է պարարտացնել և մոխրով: Մի դեպքատինի համար հարկավոր է 50—60 փուխ մոխիր: Ավազահողերում մոխիրն ավելի լավ է աղղում կարտոֆիլի բերքի վրա: Պատահել են դեպքեր, երբ մոխրով պարարտացնելուց հետո կարտոֆիլի բերքը մի քանի անգամ ավելացել է:

Եթե պարարտանյութը քիչ է, ավելի լավ է շաղ տալ ո՛չ թե ամբողջ դաշտում, այլ կարտոֆիլի բներում: Այդ դեպքում պարարտանյութն անպատճառ (մանավանդ մոխիրը) պիտի հողի հետ խառնել, թե չէ՝ կարտոֆիլը կվնասվի:

3. ՍԵՐՄԱՅՈՒՆ

Կուլտուրական բույսերը մեծ մասամբ սերմերով են բաղմացնում, ինչպես օրինակ՝ ցորենը, գարին, կորնդանը, լոբին և այլն:

Կարտոֆիլը պալար:ապտուղ բույս է, և, որպես սերմացու, դործ են ածվում նրա պալարները:

Պալարները գետնի տակ գտնվող ցողուններն են, միայն ավելի հաստացած ու պիտանի նյութերով հարուստ: Բացի պալարներից, կարտոֆիլը տալիս է նաև պտուղ, որի մեջ կան սերմեր: Կարելի է կարտո-

Ֆիլը մշակել և սերմերով, բայց այդ միջոցը շատ աշխատանքի ու ծախսի հետ է կապված, դրա համար էլ ավելի ձեռնառու է կարտոֆիլը բազմացնել պալարներով:

Կարտոֆիլի բերքը լավ է լինում, եթե տնկելուց մի-երկու օր առաջ սերմացուն փռում են լույս և շոր տեղ: Այդ մի քանի օրվա ընթացքում կարտոֆիլի աչքերն սկսում են աճել, և հեշտանում է նրա տհեցողութունը հողի մեջ:

Սերմելուց հետո առաջին շաբաթներում կարտոֆիլը հողից անունդ չի ստանում, աչքերից նոր բացվող ծիլերը սնվում ու զարգանում են պալարի մեջ եղած նյութերով մինչև արմատների ուժեղանալը:

Սերմացվի ընտրությունը շատ կարևոր է: Լավ սերմացուն միշտ էլ լավ բերք է տալիս:

Սերմացուն ընտրելիս՝ պիտի աշխատել ջոկել այն տեսակը, որ տվյալ հողամասում առատ բերք է տալիս: Մեղանում շատ քիչ են ուշադրություն դարձնում սերմացուն ջոկելու վրա, և ամեն տեսակի խառնուրդ լինում է նրա մեջ:

Կարտոֆիլի շատ տեսակներ կան: Նրանք իրարից բաժանվում են գույնով, ձևով, շուտ կամ ուշ հասնելով: Կան տեսակներ, որոնք անասունների համար լավ կեր են և այդ նպատակով էլ մշակվում են:

Կարտոֆիլի վաղահաս տեսակներ կան, որ 70 օրում են հասնում, բայց կան և տեսակներ, որ վեց ամսում են հասնում:

Միատեսակ սերմացու ստանալու համար ամեն անգամ պիտի ջոկել այնպիսիները, որոնք լավ բերք են տվել և լավ տեսակի են: Սրանցից էլ հարկավոր է սերմացու ջոկել ու պահել:

Կարտոֆիլի տեսակներն իրարից դանաղանվում են նրանով, որ տարբեր չափի օսլա են պարունակում: Կան տեսակներ, որոնց մի փթից չորս ֆունտ օսլա է ստացվում, բայց կան և այնպիսիները, որոնցից երկու անգամ ավելի օսլա է ստացվում:

Ուրեմն՝ տեսակի ընտրությունը կախված է ո՞չ միայն շուտ կամ ուշ հասնելուց, այլև նրանից, թե ի՞նչ նպատակով են կարտոֆիլ մշակում: Պետք է մշակել այն տեսակը, որ տեղական պայմաններում մյուս տեսակների համեմատությամբ ավելի օգուտ կտա:

Մեղանում սերմում են թե՛ մեծ կարտոֆիլ (1—2 հատը մի ֆունտ), թե՛ միջակ (ձվի մեծությամբ) և թե՛ մանր:

Սերմացվի համար պետք է միշտ ջոկել միջակ պալարներ:

Մեծ պալարներ սերմելը ձեռնտու չի, որովհետև սերմացու շատ կը-
գնա: Շատ փոքր սերմացուն էլ ձեռնտու չի, որովհետև նրանից թույլ
բույս է առաջ գալիս, և լավ բերք չի ստացվում:

Կարստֆիլը կարելի է սերմել թե՛ ամբողջ պալարներով (սաղ-սաղ)
և թե՛ կտրած, եթե նրանք շատ են մեծ: Պալարները կտրելուց հետո
պետք է մոխրի կամ կավի մեջ թաթախել, որպեսզի պալարի կտրած
տեղը լավ ծածկվի: Եթե կտրած տեղը մոխրով կամ կավով չթաթախենք,
հատվածը մինչև ծիլեր տալը հողի մեջ կփտի:

Պալարի վերի մասում ավելի շատ աչքեր կան, քան ներքևի մասում:
Վերի մասի աչքերն ուղիղ արմատներ են տալիս, չնայած որ ավելի
փոքր են ներքևի աչքերից: Կարստֆիլի պալարի վերևի մասն ավելի ջա-
հել է ներքևի մասից:

Այդ պատճառով էլ եթե մենք միայն պալարի վերի մասը սերմենք,
համարյա այնքան բերք կստանանք, ինչքան կստանայինք ամբողջ պա-
լարն առանց կտրելու սերմելիս: Շատ անգամ այդպես էլ անում են. սեր-
մում են միայն վերի մասը, իսկ ներքևի մասը թողնում են ուտելու հա-
մար: Եթե պալարները մեծ են, լավ կլինի կիսել և այնպես սերմել: Սեր-
մացու կարտոֆիլը կիսում են երկարությամբ, այնպես որ ամեն մի կեսի
վրա լինեն թե՛ վերևի և թե՛ ներքևի աչքերից:

Կարտոֆիլի սերմացուն պետք է ջոկել հենց աշնան բերքը ժողովելու
ժամանակ:

Սերմացվի ընտրությունն ուշի-ուշով պիտի անել: Եթե բերքը հավա-
քելիս մի թուփ աչքի է ընկել իր բերքի առատությամբ կամ պալարների
մեծությամբ, սերմացուն ամենից առաջ այդպիսիներից պիտի ջոկել: Եթե
տարեցտարի բերքը հավաքելու ժամանակ հետևենք և շատ բերք տվող
թփերից ջոկենք, մենք կաղող ենք կարճ ժամանակում լավ բերք տվող
կարստֆիլի սերմացու ունենալ և միշտ էլ լավ բերք ստանալ:

4. ՍԵՐՄԵԼԸ ԵՎ ԲՈՒԿ ԼՅՆԵԼԸ

Մեր գյուղերում կարտոֆիլը մշակում են կա՛մ բանջարանոցում,
կա՛մ էլ գյուղի մոտակա ջրովի հողերում: Սերմել կարելի է կա՛մ առան-
ձին օջախներով (տներով), կա՛մ կանոնավոր շարքերով: Օջախներով
պետք է այնպես սերմել, որ ամեն մի հետևյալ շարքի օջախները կամ
տներն ընկնեն առաջին շարքի 2 օջախի արանքում: Եթե կարտոֆիլի

օջախները իրար դիմաց են լինում, նրանք խանգարում են իրար և լույսից հավասար չափով չեն օգտվում: Օջախներով սերմելու ժամանակ պետք է այնպես անել, որ օջախներն իրարից մի արշին հեռավորության վրա լինեն:

Շուտ հասնող կարտոֆիլն այնքան շատ չի ճյուղավորվում և տերեւակալում: Դրա համար էլ շուտ հասնող կարտոֆիլի օջախները կարող են իրարից ավելի մոտ լինել: Պարարտ և խոր փորած հողերում կարտոֆիլն ավելի հեռու պետք է սերմել, որովհետեւ այդպիսի հողերում կարտոֆիլի ճյուղերն ուժեղ զարգանում ու իրար խանգարում են: Շարքերով սերմելու համար ամենից առաջ դաշտի ամբողջ լայնությամբ իրարից մի-մի արշին հեռավորությամբ ծրեր են բանում և սերմացուն ծրերի մեջ իրարից 10—12 վերջոկի վրա մեկ-մեկ շարելով՝ հողով ծածկում են: Մեր գյուղացիները սովորություն չունին շարքերով կարտոֆիլ սերմելու: Նրանք միշտ օջախներով են սերմում և ամեն մի օջախի մեջ դրում են 3—5 սերմացու կարտոֆիլ: Այս ձևով սերմելը ձեռնասեր չի, որովհետեւ համ շատ սերմացու է գնում, համ էլ տեղ շատ է կորչում: Շարքերով սերմելն ավելի ձեռնասեր է, որովհետեւ այդ ձևով թե՛ քիչ սերմացու է գործածվում և թե՛ հողն է լավ օգտագործվում: Բացի այդ, շարքերով ցանելու դեպքում, սերմելու, ջրելու և, մասնավորապես, բուսկը տալու աշխատանքներն ավելի հեշտանում են:

Կարտոֆիլը խոր կամ երես սերմելը կլիմայից և հողի կազմությունից է կախված: Կարտոֆիլը պիտի սերմել այնքան խոր, որ հողը բավականաչափ խոնավ լինի, և օդը հեշտությամբ մտնի հողի մեջ:

Թեթեւ ավազահողերում ավելի խոր կարելի է սերմել, քան ծանր կավահողերում: Փորձը ցույց է տվել, որ ավազահողում 4 վերջոկ խորություն վրա կարտոֆիլի մի դեպատինը տվել է 1600 փութ, իսկ ծանր կավահողում, նույն խորությամբ վրա՝ 1200 փութ:

Եթե կարտոֆիլի հողամասը ցածր ու խոնավ տեղ է, հարկավոր է ավելի երես՝ 2½—3 վերջոկ խորությամբ սերմել, իսկ բարձր ու չոր տեղերում կարելի է ավելի խոր սերմել: Կարտոֆիլն ինչ խորությամբ էլ սերմելու լինենք, պետք է աշխատենք, որ սերմացվի տակը մի վերջոկի չափ փափուկ հող լինի, որպեսզի արմատները կարողանան լավ զարգանալ:

Կարտոֆիլը սերմելու ժամանակը կախված է տեղի կլիմայից: Եթե հողի մեջ չորս աստիճան տաքություն կա, դա բավական է, որ կարտոֆիլն սկսի ծլել: Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ կարտոֆիլը գարնան

ցրտերից շուտ վնասվում է: Այն շրջաններում, որտեղ գարնանը ցրտահարութիւններ են լինում, պետք է կարտոֆիլը սերմել այնպես, որ նա ծիլեր արձակի ու կանաչի ցրտերն անցնելուց հետո:

Դաշտային տաք շրջաններում, ուր գարունը շուտ է սկսվում, կարտոֆիլը կարելի է սերմել ապրիլի սկզբներին, իսկ լեռնային ցուրտ շրջաններում՝ ապրիլի վերջերին կամ մայիսի սկզբներին:

Կարտոֆիլը սերմելուց երեք շաբաթ հետո կամաց-կամաց սկսում են երևալ նրա ցողունները, որոնք քանի գնում ավելի են մեծանում, շատանում ու փոքրիկ թփեր կազմում: Երբ այդ թփերը հասնում են 4—5 վերշոկ բարձրության, հարկավոր է նրանց բուկը (բողազը) լցնել: Փորձը ցույց է տվել, որ բուկը լցնելուց բերքն ավելանում է: Բուկը լցնելը շատ կարևոր է, որովհետև, ինչպես սկզբում էլ ասացինք, հողի մեջ առաջացող կարտոֆիլը կամ պալարները պտուղներ չեն, այլ հողի մեջ գոյացող ստորերկրյա ցողուններ, որոնք սկսում են հաստանալ և պալարներ դառնալ: Երբ թփի բուկը լցնում ենք, ստորերկրյա ցողունների և պալարների թիվը շատանում է:

Շենք դրա համար էլ կարտոֆիլի թփի թե՛ չորս կողմը և թե՛ տակը պետք է բավականաչափ փափուկ հող լինի:

Ճիշտ է, ինչքան շատ բուկը լցնենք, այնքան ավելի օգուտ կստանանք, բայց եթե տեղը չորային է, բուկը շատ լցնելը լավ չէ, որովհետև այդպիսով կարտոֆիլի հողը խոնավութիւնից շուտով զրկվում, և հողը չորանում է: Չորային տեղերում բուկը շատ լցնելուց կարող ենք լավ բերքի փոխարեն եղածն էլ պակսեցնել: Եթե հողը խոնավութիւն շատ ունի և չորանալու վախ չունենք, տարին էլ նպաստավոր է, մինչև առաջին ծաղիկների բացվելը պետք է կարտոֆիլի բուկը մի քանի անգամ լցնել:

Երկրորդ անգամ բուկը լցնում են մոտ մի ամիս անց, իսկ ամբողջ տարվա ընթացքում կարելի է բուկը լցնել մինչև չորս անգամ: Բուկ լրցնելը մի ուրիշ շատ կարևոր նշանակութիւն է ունի. այդ այն է, որ աշխատանքի ժամանակ դաշտում բուսած մոլախոտերը (ալաղը) արմատախիլ են լինում:

Կարտոֆիլն արագ աճելով՝ խեղդում է մոլախոտերին և դրա համար է, որ կարտոֆիլից հետո դաշտը մաքրված և ազատ է լինում ամեն տեսակի մոլախոտերից:

Այդպես լավ մաքրված և փխրուն հողում հետևյալ տարին արած

գարնանացանը շատ լավ բերք է տալիս, որովհետև հացաբույսերը մաքուր և լավ մշակած հողը շատ են սիրում:

Բուկը լցնելիս պիտի զգույշ լինել, որ տերևները հողով չծածկվեն: Պետք է ցողունները հողով ծածկել և ո՛չ տերևները:

Շատերը կարծում են, որ եթե կարտոֆիլի ցողունները կտրեն, թուփն ուժը կտա արմատներին, և պալարները կշատանան ու շատ կմեծանան: Բայց այդ սխալ է: Ամեն մի բույս սնունդ ստանում է արմատներով, և այդ ստացած սնունդն անցնում է տերևների մեջ, այդտեղ վերամշակվում, դառնում է օսլա (կրախմավ), շաքար և այլն, և նոր միայն վերադառնում է, պտուղների մեջ կուտակվում, իսկ կարտոֆիլի վերամշակված նյութերը հավաքվում են պալարների մեջ: Այնպես որ՝ ցողունները կտրատելով, մենք, բացի վնասից, ոչ մի օգուտ չենք տալիս բույսին:

Բուկը լցնելու ժամանակ ավելի լավ է ցողունները հեռ-հեռ տալ և մի քիչ հող էլ լցնել թփի մեջ, որպեսզի ցողուններն իրարից քիչ հեռու մնան: Այդ դեպքում, ճիշտ է, մի քիչ շատ աշխատանք է հարկավոր, բայց ստացած արդյունքն էլ ավելի շատ է լինում, որովհետև չորաքանչյուր ցողուն հավասար օգտվում է արևի լույսից: Կարտոֆիլի թփերի բուկը լցնել կարելի է սովորական բահերով, իսկ եթե տնկված է կանոնավոր շարքերով և մեծ տեղ է բռնում, այն ժամանակ գործ են ածում հատուկ բլիից գործիք, որով շատ հաջող և արագ կիրպով է այդ աշխատանքը կատարվում: Այդ աշխատանքը հաջողությամբ կարող է կատարել և ձեռքի արորը (չութ):

Շատերը խորհուրդ են տալիս կարտոֆիլի ծաղիկները կտրատել և շթողնել, որ սերմակալի: Այդ արվում է բերքն ավելացնելու նպատակով: Այդ բանը պետք է անել այն ժամանակ, երբ ծաղկելուց հետո սերմակալում են, և եթե թողնենք, նյութերի մի մասը փոխանակ պալարների մեջ հավաքվելու, կհավաքվի սերմի մեջ, որը մեղ բոլորովին հարկավոր չէ:

5. Ձ Բ Ե Լ Ը

Հայաստանի շատ շրջաններում սովորություն է դառել սերմելուց մի շաբաթ հետո կարտոֆիլը ջրել: Այնուհետև ամբողջ գարունն ու ամառը, համարյա շաբաթը մեկ անգամ, ջրում են առանց իմանալու, թե ո՞րքան կարիք կա ջրելու: Շատերը սեղոնում 12—15 անգամ ջրում են, որ շատ վնասակար է:

Անժամանակ և շուտ-շուտ ջրելու շնորհիվ կարտոֆիլի ցողուններն արագ մեծանում են, տերեակալում և հուլիսի վերջերին պառկում, իսկ ստվերի տակ մնացած ճյուղերն սկսում են փտել, այդ ժամանակ սընկային հիվանդություններն սկսում են էլ ավելի տարածվել:

Պետք է նկատի ունենալ, որ կարտոֆիլը սերմելուց հետո, առաջին շրջանում, ամենևին ջրի կարիք չի ունենում, որովհետև սերմացվի մեջ մեծ քանակությամբ ջուր է լինում:

Ավելորդ տված ջուրը բացի վնասից ոչ մի օգուտ չի կարող բերել:

1925 թվին տարին չորային էր, բայց Զանգեզուրում կարտոֆիլն առանց ջրելու մեղ հաջողվեց ստանալ ավելի բերք, քան նույն տեղում ստացել են գյուղացիք 8—10 անգամ ջրելուց հետո:

Զախտի մոռանալ, որ շատ ջրելով՝ կարտոֆիլի համը փոխվում է, և, որ գլխավորն է, ստացած պալարները դիմացկուն չեն լինում:

Փորձը ցույց է տվել, որ կարտոֆիլը ջուր է ուզում ամենից շատ այն ժամանակ, երբ առաջին ծաղիկներն են երևում, և պալարներն սկսում են գոյանալ: Այդ ժամանակ մի անգամ ջրելով՝ կարտոֆիլի բերքը բավական ավելանում է:

Ջրելու անհրաժեշտությունը կախված է հողից և տեղի կլիմայական պայմաններից: Եթե որեւէ շրջանում հողը բավականաչափ խոնավություն ունի կամ անձրևների հաճախ են լինում, ինչպես օրինակ՝ Լոռվա շրջանում, կարտոֆիլը ջրելու ամենևին կարիք չկա: Միայն չորային տարիներում կարիք է լինում ջրելու, այն էլ 2—3 անգամից ոչ ավելի:

Պետք է իմանալ, թե ե՞րբ է ջուր պահանջում կարտոֆիլը և միայն այդ դեպքում ջրել. իսկ այդ իմանալն այնքան էլ դժվար չէ: Ծարաված կարտոֆիլի հողը ճաքճքած և 3—4 վերշոկ խորությամբ չորացած է լինում: Բույսի տերևները մուգ-կանաչ կամ կապտավուն գույն են ունենում: Բացի դրանից, ծարավ կարտոֆիլի թփերը վաղ առավոտյան թառամած են լինում, և պարզ երևում է, որ ջուր է պահանջվում:

Շատ անգամ կեսօրվա շոգից կարտոֆիլի տերևները թուլանում են ու կախ ընկնում, և թվում է, թե բույսը ծարավ է: Կարտոֆիլի ցանքի ծարավ լինելը որոշելու համար պետք է վաղ առավոտյան նայել և ոչ թե կեսօրվա շոգին:

Այսպիսով, մշակող ամեն մարդ պետք է լավ իմանա, որ կարտոֆիլը կարելի է ջրել միայն այն ժամանակ, երբ նա ջրի կարիք ունի, իսկ ավելորդ տված ջուրը միայն կարող է վնասել ցանքին:

Ջրելուց մի 2—3 օր հետո կարտոֆիլի թփերի արանքի հողն ան-
սլառառ պետք է փխրացնել, որովհետև ջրելուց հողի երեսը պնդանում,
կեղևակալում է։ Եթե այդ պնդացած կեղևը չփշրենք, հողի միջի խոնա-
վությունը շատ շուտով կգոլորշիանա, հողը նորից կչորանա, ջրելը զուր
կանցնի, և հողագործն ստիպված կլինի մի 10 օրից հետո նորից ջրել։
Նույն բանը պետք է անել և առատ անձրևներից հետո, որովհետև այդ-
պիսի անձրևներն էլ են պնդացնում հողի երեսը։

Փխրացնել կամ հողի երեսին առաջ եկած կեղևը փշրել կարելի է
ձեռքի ուրազներով կամ, ինչպես ուրիշ խոսքով ասում են, թոխրով։ Այդ
աշխատանքը շատ ժամանակ չի խլում։ Մի անգամ թոխրելուց կարելի է
մի ամիս կամ ամիսուկես չջրել, որովհետև այդ միջոցով խոնավությունը
հողի մեջ երկար ժամանակ պահպանվում է։

6. ԿԱՐՏՈՓԻԼԻ ԲԵՐՔԸ ԺՈՂՈՎՆԸ ԵՎ ՊԱՀՆԸ

Եթե ուզում ենք մինչև հավաքելն իմանալ, թե ի՞նչպես է լինելու բեր-
քը, հարկավոր չի թփերի տակը փորփորել և չհասած կարտոֆիլին ձեռք
տալ։ Եթե կարտոֆիլի ցողունները հաստ են, մսոտ, տերևներն էլ մուգ
դեղին, կնշանակի՝ լավ բերք է լինելու. եթե քիչ տերևներ կան, եղած-
ներն էլ բաց-կանաչ գույնի են, ցողունները բարակ են ու թույլ, կնշա-
նակի՝ բերքը լավ չի լինելու։

Մեղանում կարտոֆիլի բերքն սկսում են հավաքել աշնանը՝ սեպ-
տեմբերի վերջերին կամ հոկտեմբերին։ Թփերը քանդում են բահերով,
բայց բահն այն պահասությունն ունի, որ շատ անգամ կարտոֆիլի սա-
լարը կտրում կամ մաշկում է։ Ուրիշ երկրներում կարտոֆիլի բերքը հա-
վաքելու համար գործ են ածում կարտոֆիլ հանող հատուկ գործիքներ,
իսկ շատ տեղերում՝ երկաթե եղաններ։ Շարքերով տնկած կարտոֆիլի
բերքը հավաքում են ժամանակից շուտ։ Փորձը ցույց է տվել, որ սեպ-
տեմբերին և հոկտեմբերին, չնայած որ ցողուններն արդեն թառամել են,
պալարները շարունակում են հասնել ու մեծանալ, և օսլայի քանակը
շատանում է պալարների մեջ։

Խոնավ և անձրևային օրերին կարտոֆիլի բերքը չպիտի հավաքել։
Թաց կարտոֆիլն ամբարում շուտ է հիվանդանում և փտում։ Կարտոֆիլն
արև օր պիտի հավաքել և արևի տակ մի քիչ պահելուց հետո փոխադրել
ամբարը։ Հարկավոր չի կարտոֆիլը մի քանի օր չորացնել։ Ամեն օր ե-
րեկոները հավաքելով և առավոտները փռելով՝ կարտոֆիլի մաշկը պղկ-

վում է, և կարտոֆիլն սկսում է փտել: Մի լավ արև օր փռելը և շորացնելը հերիք է ամբարելու համար:

Շատերը կարտոֆիլը լվանում են, կպած հողի կոշտերը քերում, շորացնում և նոր միայն տանում ամբար: Այդ ոչ միայն ավելորդ աշխատանք է, այլև վնասակար է: Հողի կտորները քերելիս՝ շատ անգամ մաշկը պլոկվում է: Կարտոֆիլն ամբարելու ժամանակ պլոկվածները, բահով կտրտվածները և ջարդվածները պետք է ջոկել, պահել առանձին և առաջին հերթին դրանք դործածել, որովհետև այդպիսիները շատ չեն դիմանում:

Կարտոֆիլը պահելու տեղը (ամբարը) պետք է շոր լինի և ձմեռը շատ ցուրտ չպիտի լինի: Եթե ամբարում տաքությունը 2—4 աստիճանից ցած լինի, պալարները կարող են ցրտից փշանալ: Դրա համար էլ ամբարի դռներն ու լուսամուտները պետք է ծածկած պահել:

Կարտոֆիլը կարելի է պահել ոչ միայն ամբարում, այլև դաշտում: Մի հարմար ու շոր տեղ (ավելի լավ է՝ մի քիչ բարձր), որտեղ հողի ներքին շերտերը խոնավ չեն, փորում են 2 արշին լայնությամբ և մի քանի արշին երկարությամբ փոսեր: Փոսի երկարությունը կախված է նրանից, ինչքան կարտոֆիլ ենք հորում: Այդ փոսերի մեջ լցնում են կարտոֆիլը՝ արշինուկես բարձրությամբ: Ավելի հարկավոր չէ, որովհետև կարտոֆիլը կարող է հոտել:

Կարտոֆիլը ծածկում են ծղոտով (քյուլաշ, բելում) և վրան բարակ շերտով հող մաղում: Այդ փոսի վրա տախտակից կամ եղեգնից շինում են երկու կողմի վրա թեք մի փոքրիկ ծածկոց ձյունի և անձրևի ջրից պաշտպանելու համար: Փոսի շորս կողմը փոքրիկ առու են փորում, որպեսզի ջրերը հեռու հոսեն և փոսի մեջ չծծվեն: Փոսի բերանը ծածկելիս՝ մի կամ երկու տեղ փոքրիկ օդանցք են թողնում:

Հենց որ բերքը հավաքելու ժամանակը մոտենում է, ամբարի դռներն առաջուց պետք է բաց անել, որպեսզի ներսի օդը մաքրվի:

Ամբարի պատերն ու հատակը պիտի լավ ավել և ապա՝ կարտոֆիլ լցնել: Ամբարի պատերը կրով սպիտակացնելը շատ օգտակար է:

Մեղանում շատ է պատահում, որ կարտոֆիլը ձմեռվա ընթացքում, մանավանդ գարնան սկզբին, սկսում է փտել:

Դրա դեմ կռվելու ամենալավ միջոցը ծծումբ ծխելն է: Հիվանդությունը կպակասի, եթե մենք կարտոֆիլն ամբարում տեղավորելուց առաջ ամբարի հատակի վրա բարակ շերտով կիր շաղ տանք, հետո կավի

ամանի մեջ ամբարում մի քանի տեղ ծծումբ վառենք և դռներն ու լուսամուտները մի օրով լավ փակենք, որ ծծումբի ծուխը մեջը մնա: Դրանից հետո կարտոֆիլը թափում են ուղղակի հատակի վրա:

Կրի փոխարեն կարելի է և մոխիր շաղ տալ. ո՛չ կիրն է վնասում կարտոֆիլին, ո՛չ էլ մոխիրը: Ավելի լավ է, եթե ամբարը լցնելուց առաջ կարտոֆիլը մոխրի կամ հանգցրած կրի մեջ մի թեթե թաթախվի: Այդպես կարտոֆիլն ավելի երկար է դիմանում և հեշտությամբ չի փտում:

7. ԿԱՐՏՈՖԻԼԻ «ՇԱԽԿԱ» ՀԻՎԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեղանում կարտոֆիլի ամենից շատ տարածված հիվանդությունը «շախկան» է (սեր տալը): Շատ տեղերում, երբ կարտոֆիլի տերեւները ցուրտը տանում է, տերեւներն ու ցողունը դեղնում են, դարձյալ «շախկա» են ասում: Բայց խսկական «շախկան» սնկային հիվանդություն է, վնասում է և՛ ցողուններին, և՛ հողի մեջ եղած պալարներին:

«Շախկան» երևում է մայիսի վերջերից կամ հունիսից: Ամենից առաջ հիվանդությունը երևում է այն տերեւների վրա, որոնք ավելի մոտ են դեռնին: Սկզբում տերեւների վրա երևում են փոքրիկ մուգ կետեր, որոնք զնալով ավելի լայնանում են, անցնում մյուս տերեւներին և վարակում ամբողջ թուփը:

Եթե անձրեային և խոնավ եղանակ է լինում, հիվանդությունն արագ տարածվում, մի դաշտից մյուսն է անցնում:

Նորհուրդ են տալիս՝ «շախկա» հիվանդությունը տարածվելու դեպքում ցողունները հարել, հավաքել դաշտի մի անկյունում և ոչնչացնել (վառել): Ճիշտ է, այդ միջոցն օգտակար է, բայց այս դեպքում էլ բերքը պակասում է:

Ավելի լավ է՝ այն ցողունները, որոնց վրա հիվանդությունը երևացել է, կտրտել, հավաքել դաշտի մի անկյունում և հողով լավ ծածկել, որ փտեն: Գարնան սկզբին, այդպիսով, լավ խառնաղբ է ստացվում: Բայց այդ խառնաղբով ոչ մի դեպքում չի կարելի կարտոֆիլի հողը պարարտացնել, թե չէ՝ հիվանդությունը նորից կերևա: Ավելի լավ է՝ այդ պարարտանյութը դործադրել կաղամբի և բազուկի համար, որոնք կարտոֆիլի «շախկայով» չեն վարակվում:

Ցողունը վարակելուց հետո հիվանդությունն անցնում է պալարներին, որոնց վրա երևում են մուգ կետեր, և պալարներն սկսում են փտել

(հոտել): «Շախկան» շատ ավելի է տարածվում ծանր և խոնավ հողերում, քան թեթև ու չոր ավաղահողերում: Եթե կարտոֆիլի դաշտը թարմ գոմաղբով պարարտացնենք, այդ դեպքում էլ նպաստած կլինենք «շախկան» տարածման:

«Շախկան» վերացնելու համար ամենահեշտ միջոցը կարտոֆիլի տեղը փոխելն է: Եթե իրար վրա մի քանի տարի կարտոֆիլ է ցանվում, մի անգամ որ «շախկան» երևաց, ամեն տարի էլ կվարակի: Հենց որ «շախկան» երևաց, պիտի աշխատել հաջորդ տարին նույն տեղում կարտոֆիլ չցանել:

«Շախկան» բժշկում են պղնձի արջասպով (կապույտ քար, դյույ--դյույ): Փայտե տակառի կամ ուրիշ ամանի մեջ լցնում են 4—5 վեդրո ջուր, ավելացնում են 2 ֆունտ պղնձի արջասպ: Այդ արջասպը խառնում են և հալում տակառի ջրի մեջ: Մի ուրիշ ամանի մեջ 2 ֆունտ թարմ կիր են հանդցնում տասը թեյի բաժակ ջրով, խառնում են իրար և ապա այդ կրաջուրը լցնում այն տակառի մեջ, որտեղ պղնձի արջասպը հալվել է, լավ խառնում են և ապա սկսում սրսկել կամ «վերմորել», կամ «ավտոմաքս» մեքենայով:

Այդ հեղուկը պատրաստելուց հետո պիտի մի գիշեր պահել և մյուս օրը խառնելով լցնել ասպարառի մեջ և սրսկել: «Շախկայով» հիվանդացած կարտոֆիլը պիտի սրսկել 2—3 անգամ: Առաջին անգամ սրսկելուց հետո երկրորդ անգամ պիտի սրսկել 2—3 շաբաթ անց:

«Շախկայի» դեմ կարելի է կռվել և լավ պալարներ ջոկելով: Պատահում են թփեր, որ «շախկայով» չեն հիվանդանում: Բերքը ժողովելիս՝ այդ թփերի պալարներն առանձին պիտի պահել ինչպես սերմացու: Այսպիսով, տարեցտարի ջոկելով՝ մենք կստանանք լավ սերմացու:

«Շախկան» կամ «սեր» հիմնովին վերացնելու համար հարկավոր է, որ կարտոֆիլ ցանողները բոլորն էլ կռվ մղեն այդ հիվանդության դեմ: Եթե մեկը բժշկի իր կարտոֆիլը, իսկ նրա հարևանը՝ ոչ, այն դեպքում հիվանդությունը չբժշկած տեղերից նորից կարող է անցնել հողերը:

8. ԻՆՉ ՕԳՈՒՏ ԿԱՐԵԼԻ Է ՄՏԱՆԱԼ ԿԱՐՏՈՖԻԼԻ ՅՈՂՈՒՆՆԵՐԻՑ ՈՒ ՊԱԼԱՐՆԵՐԻՑ

Բերքը ժողովելուց մի երկու շաբաթ առաջ կարտոֆիլի ցողունները պետք է կա՛մ ոտքով տրորել, կա՛մ էլ ցողունի ներքևի մասից ծռել, կռացնել և այդպես գետնի վրա ընկած թողնել:

Շուտ հասնող կարտոֆիլի ցողունները կարիք չկա տրորելու, առանց դրան էլ շուտ հասնող կարտոֆիլը ժամանակ քիչ ունի մեծանալու: Յողունի տրորելն օգտակար է ուշ հասնող կարտոֆիլի համար, մանավանդ, եթե ցողունները շատ փարթամ են ամեն ու բոյ քշել: Բայց ցողունները պիտի խնամքով ջարդել, որպեսզի իրար վրա չդիզվեն: Այդ դեպքում թաց ցողունները շատ հեշտությամբ կփտեն և, իրար վրա դարսած լինելով, թույլ չեն տա, որ օդը ներսուղուրս անի, մանավանդ խոնավ հողերում:

Մեր գյուղերում կարտոֆիլի ցողունները չեն օգտագործում և չգիտեն, որ դրանցից անասունների լավ կեր է ստացվում: Բերքը հավաքելուց հետո ցողունները մնում են դետնի երեսին և փտում: Ճիշտ է, եթե ցողուններն էլ հավաքենք, պալարներն էլ, հողն ավելի շուտ ուժասպառ կլինի, մանավանդ որ մեղանում կարտոֆիլի դաշտը շատ քիչ են պարարտացնում, բայց ավելի լավ է՝ խնամքով և հարկավոր չափով պարարտացնել, ցողուններից էլ օգտվել, պալարներից էլ, քան թողնել, որ կարտոֆիլի ցողունները փտեն դետնի վրա, որովհետև այդ դեպքում նրանք քիչ օգուտ են տալիս:

Մի դեպքատին կարտոֆիլատեղը տալիս է մոտ 60 փութ չոր ցողուն ամենավատ հողում, իսկ լավ հողում՝ շատ ավելի: Իսկ այդքան կերը մեղանում իլուր է կոշում:

Դյուղացիք պանգատվում են, թե տավարը կարտոֆիլի ցողունը չի ուտում, իսկ եթե ուտում էլ է, հիվանդանում է: Բայց, եթե չորացնենք ցողունները, կերակրենք կանոնավոր, կամաց-կամաց տավարին վարժեցնելով այդ կերին, ո՛չ տավարը կհիվանդանա, ո՛չ էլ մենք կզրկվենք մեր եկամուտից:

Ինչու Դերմանիայի գյուղացին կարողանում է կարտոֆիլի չոր ցողունով տավար պահել, իսկ մենք՝ ոչ: Տավարը կհիվանդանա, եթե երկար ժամանակ և միանգամից շատ կարտոֆիլի ցողուն տանք: Բայց եթե քիչ-քիչ տանք և դրա հետ էլ միասին խոտ տանք, տավարն ախորժակով կուտի: Կարտոֆիլի ցողուններով կարելի է կերակրել նաև այծերին ու ոչխարներին:

Կարտոֆիլի ցողունները դառնահամ կլինեն այն ժամանակ, երբ սերմակալած պտուղներն էլ հետը տանք: Տավարն այդպիսի ցողուն չի ուտում, ուտելիս էլ հիվանդանում է: Դրա համար էլ ցողունները հարելուց առաջ պտուղները պիտի ձեռքով պոկոտեն:

Անձրեային տարիներին Գերմանիայի գյուղացին կարտոֆիլի ցողունները շորացնում է հատուկ ծածկոցների տակ. կնշանակի, օգուտ կա կարտոֆիլի ցողունով տալարին կերակրելուց, որ Գերմանիայի գյուղացին առանձին ծածկոց է շինել:

Կարտոֆիլի պալարները մեր գյուղացու սիրած ուտելիքներից են. պալարները եփում են կամ կերակուրի հետ խառնում: Մենք ասացինք, որ սովի ժամանակ շատ երկրներում կարտոֆիլն է փրկել գյուղացիներին:

Կարտոֆիլից պատրաստում են նաև ալյուր: Մի փուլ կարտոֆիլը տալիս է մոտ 4 ֆունտ ալյուր, որից զանազան ուտելիքներ են պատրաստում:

Կարտոֆիլով կերակրում են և անասուններին: Գերմանիայի գյուղացին նույնիսկ ձիուն է կարտոֆիլ տալիս: Սխալ են նրանք, ովքեր կարծում են, թե լծկան անասուններին կարտոֆիլ չի կարելի տալ, որովհետև նրանք ծանր աշխատանք են կատարում: Իհարկե, միայն կարտոֆիլով չի կարելի շարունակ կերակրել: Կարտոֆիլի հետ տալիս են խոտ, դարման, դարի և այլն: Սովորաբար, կարտոֆիլը կիսանփ են անում, հետո անասուններին կերակրում, որովհետև հում կարտոֆիլը դժվար է մարսվում:

Կովերին կարտոֆիլով կերակրելուց հետո կաթի քանակն ավելանում է: Նկատված է, որ յուղն էլ ավելանում է: Մի կովին օրական կես փուլից մինչև մի փուլ կարտոֆիլ են տալիս:

Կարտոֆիլով կերակրում են նաև խոզերին: Մեզանում կարտոֆիլը համեմատաբար աժան է. շրջաններ կան, որտեղ փուլը ծախվում է 30—40 կոպ. և նույնիսկ ավելի աժան:

Կան կարտոֆիլի տեսակներ, որոնք ցանվում են հատկապես անասուններին կերակրելու համար. կարտոֆիլի այդ տեսակները շատ բերք են տալիս: Կան երկրներ, որտեղ մեկ դեպյատինից ստանում են մինչև 3000 փուլ կերի կարտոֆիլ:

Բացի այդ բոլորից, կարտոֆիլից ստանում են նաև օսլա (կրախմալ) և օղի ու սպիրտ են քաշում:

Այս բոլորից երևում է, թե ինչքան օգտակար է կարտոֆիլի մշակությունը, իսկ մեր գյուղացու տնտեսության մեջ նրա առավելությունները շատ են:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

«Խորհրդային Հայաստանի» № 293-ի «Գաղառներում» վերնագրի տակ, ԱՀԲ-ի¹ տեղեկությունների մեջ ասված է. «Սարդարապատի հողերի վրա շինվում է երեք գյուղ՝ Զանգեղուրից տեղափոխված գյուղացիների համար, այն է՝ Հացիկ², Նորիկ³ և Նորապատ»⁴:

Այդ առթիվ հայտնում ենք, որ այդ երեք գյուղերից և ոչ մեկն էլ չի հիմնվել Զանգեղուրից տեղափոխված գյուղացիների համար: Այդ գյուղերում պիտի տեղավորվեն սարդարապատցի բնիկներն ու վերաբնակիչները: Եվ այդ աշխատանքը կատարված է հողաշինարարության հետ ղուգընթաց: Միայն Նորապատում տեղավորվել են Զանգեղուրի Շիշկերտ գյուղից 31 հոգի, այնինչ այդ երեք գյուղերի բնակչությունը 2000-ից ավելի է:

Երկրորդ լուրն ասում է. «...Աշտարակի շրջանի մի քանի գյուղեր, որտեղից թուրք բնակչությունը տեղափոխվել է Զանգեղուրի շրջանը...»: Եվ ո՛չ մի թուրք Աշտարակի շրջանից Զանգեղուրի շրջանը (?) չի տեղափոխվել: Աշտարակի մի քանի գյուղերում հատուկինտ ցրված թուրք 14 տնտեսություն փոխադրված են Զանգիբասառի շրջանի⁵ թուրք Ղաբաղշլաղ գյուղը և նրանց հատկացված է ավերակ Սեյիդ գյուղի հողերը: Այդ աշխատանքը կատարված է հենց իրենց դիմումի համաձայն:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Ա. Բակուլցյ

ԽՈՏՈՐՋՈՒՐԻ ԿՈՄՈՒՆԱՆ

Միսիսաննի ձորը գտնվում է Երևանի գավառի Ներքին Ախտաշի շրջանում¹: Այդ ձորումն է խոտորջուրցիների կոմունան, շրջանի կենտրոնից մոտ 30 վերստ հեռավորության վրա: Կոմունայի տեղն առաջ եղել է թուրքական մի գյուղ², որի բնակիչները պատերազմի ընթացքում մասամբ գաղթել են, մասամբ էլ՝ սովամահ եղել:

Գեղեցիկ ձոր է Միսխանեն: Աջ ու ձախ ընկած փոքրիկ բլրակները աստիճանաբար բարձրանում են, դառնում բարձր սարեր, որոնց լանջերը տեղ-տեղ անտառապատ են: Սարերի գագաթին ընդարձակ ու հարթ տափարակներ են, հրաշալի խոտհարքներ և արոտ: Միսխանեի ձորը չորս կողմից պաշտպանված լինելով բարձր սարերով՝ ունի մեղմ կլիմա և շատ առողջ օդ: Զմեռը, ճիշտ է, խոր ձյուն է լինում, բայց արև օրերն անպակաս են: Կոմունայում լվացքն էլ են ձմեռը դրսում անում:

Չորի միջով հոսում է մի փոքրիկ գետակ, որ սկիզբն է առնում Մայմեխ սարի փեշերից: Այդ գետակին խառնվում են մանրիկ վտակներ ու առվակներ, այնպես որ ձորից դուրս դալուց հետո Զանգուի ակունքների միանալով՝ Միսխանեի գետակը դառնում է ջրառատ գետ:

Չորի ձախ կողմի բլուրներն ու սարերը համեմատաբար ավելի լերկ են: Զմեռը մի ամիս է միայն ձյուն նստում արեկող այդ լանջերին: Առաջներում սարի այդ լանջերին տեղացիք վար անելիս են եղել: Այժմ կոմունան ավելի օգտակար է համարում այդ լանջերը թողնել որպես ձմեռային արոտներ:

Ե՞րբ է հիմնվել կոմունան, և ո՞վքեր են հիմնադիրները, ի՞նչպես են նրանք ապրում այդ հեռու ձորում, և ի՞նչու ամեն մարդ հող չի մշակում, տուն չի նսում, այլ կոմունայով են ապրում, ամենքն՝ մեկի և մեկն՝ ամենքի համար:

Խոտորջուրի կոմունան հիմնվել է 1925 թվի մարտ ամսում, բայց առաջին վարն արել են նույն տարվա մայիս ամսում: Կոմունայի հիմնադիրները բնիկ տաճկաստանցի են, Իսպիրի դավառի Խոտորջուր գյուղից:

Այն ժամանակվա Տաճկաստանի ներքին կյանքն ու հողի պակասութունը խոտորջուրյիներին ամեն տարի տասնյակներով ու հարյուրներով դադթեցնել էր տալիս Կուվկաս, Ռուսաստան և այլ երկրներ: Գաղթողները զանազան քաղաքներում աշխատանքի էին մտնում: Նրանց մեջ շատ են հացագործները:

Հոկտեմբերյան հեղափոխութունից հետո Ուկրաինայի Դոնեց գետի հովտում՝ ածխահանքերում և քաղաքի գործարաններում աշխատող խոտորջուրցի մի քանի բանվորների ու արհեստավորների մեջ միտք է ծագում հիմնել կոմունա, կապվել հողի հետ և միասնական աշխատանքով ապրել: Ուկրաինայի կառավարութունը նրանց դիմումը հարգում է և առաջարկում մի կալվածք՝ իր շենքերով և հողերով:

Բայց կոմունարները մեջ մի այլ միտք է ծագում՝ կոմունան հիմնել նորհրդային Հայաստանում և դառնալ օրինակ գյուղացիների համար։ Նրանց ներկայացուցիչները գալիս են Հայաստան, դիմում տալիս կառավարության, մի քանի տեղեր ման են գալիս և հավանում Միսխանի ձորին։ Այդ լինում է 1925 թ. գարնանը։ Հենց նույն ժամանակ էլ Հոդժող-կոմատը նրանց է հանձնում այդ ավերակ գյուղն իր նախկին նաղել հողերով, մոտ 760 դես. տարածությամբ, որից վարելահող է 164 դես., խոտհարք՝ 90 դես. և արոտ՝ 120 դես.։ Մնացածն անպետք արոտներ և մացառուտներ են։

Այդ ավերակ գյուղում մնացել էին մի քանի աղքատ տներ։ Նրանք երբ տեղեկանում են, թե ուրիշ մարդիկ են գալու իրենց գյուղում ապրելու, մյուսներին էլ են իմաց տալիս և որոշում են նոր եկողներին ավերված տներն ու փուլ եկած, քարուքանդ եղած գոմերն ու մարագներն վաճառել։

Բարիգրացիական հարաբերությունները լավ պահելու համար կոմունարները որոշում են հեռացողների ավերակները գնել։ Վճարում են կանխիկ և այն էլ՝ շատ բարձր գին։ Հարևան գյուղերում լուր է տարածվում, թե եկողները շատ հարուստ մարդիկ են, նրանց համար հաղար յուրբլին մի կոպեկ չի։

Այնինչ 34 կոմունարի ունեցվածքը եղել է 3 ձի, 2 գութան, 2 փոցխ, մի ֆուրգոն, 100 փութ աղ և 2 պարկ կարտոֆիլ։ Ահա այդքանով են նրանք սկսում իրենց աշխատանքը, առաջին օրը տեղավորվելով մի գոմում։

Հարևան գյուղացիները համոզված էին, որ կոմունարները Միսխանի ձորում ապրել չեն կարող։

— Շատ մնան, մի ամիս, — ասում էին նրանք։

Հենց առաջին օրը՝ վար անելուց, կարկուտ է գալիս։ Գյուղացիք նայում են և իրար ասում, թե վաղը պիտի փախչեն։ Բայց կարկուտի տակ էլ նրանք շարունակում են վարը, երեկոյան վերջացնում և ցանում գարի։

Առաջին հաջողությունը ոգևորում է նրանց։ Վերջին տեղացին հեռանալուց հետո կոմունարներն սկսում են աշխատել, նոր անդամներ են ընդունում, չեն նայում ո՛չ տոնի, ո՛չ կիրակի։ Առաջի տարին ապրում են ծանր պայմաններում, կտրում են իրենց բերանից և աշխատում տընտեսությունը ծաղկեցնել, անասուններ ձեռք բերել, կթան ու լծկան, դյու-

շատնտեսական գործիքներ, կառուցել տուն ու գոմ, մարագ ու պանրի գործարան, մի խոսքով՝ կեղտոտ, ավերակ գյուղն իր քարակույտերով և հարյուր տարվա աղբանոցներով վերացնել և տեղը հիմնել բարեկարգ, շեն և գեղեցիկ բնակավայր:

* * *

Խոտորչուրի կոմունան ունի իր կանոնադրությունը, որ ընդունվել և հաստատվել է հիմնադիր անդամների առաջին ժողովում: Ամեն մարդ էլ կարող է անդամ լինել կոմունային: Ո՛չ աղգությունը, ո՛չ լեզուն և ո՛չ էլ սևոր շեն կարող արգելք լինել կոմունայի մեջ մտնելուն: Հարկավոր է միայն առողջ մարդ լինել (կոմունան հիվանդների չի ընդունում) և կատարել այն բոլորը, ինչ որ գրված է կանոնադրության մեջ:

Այժմ տեսնենք, թե ո՛վ է կառավարում կոմունային, ի՞նչպես է գնում նրանց ամենօրյա աշխատանքը, ո՛վ է նրանցից յուրաքանչյուրին գործի գնում և հսկում կատարած աշխատանքին:

Ամեն տարվա սկզբին կոմունարների ընդհանուր ժողովն ընտրում է կոմունայի խորհուրդ՝ մի տարով, հինգ հոգուց բաղկացած: Տարվա ընթացքում կոմունային ղեկավարում, նրա անունից դիմումներ է անում այդ խորհուրդը, որն իր միջից ընտրում է նախագահ և գանձապահ-տնօրեն, որին և հանձնվում է կոմունայի ամբողջ հաշվապահությունը, նրա ելքն ու մուտքը, հկամուտն ու ծախսերը: Տարեվերջին խորհուրդը հաշիվ է տալիս, թե ինչքան է օգուտ արել, ի՞նչ աշխատանքներ է արել, քանի՞ նոր անդամ է ընդունել և այլն:

Ընդհանուր ժողովներ լինում են տարին մի քանի անգամ: Գարունը քացվելուն պես, երբ դաշտային աշխատանքներն են սկսում, կամ թե՛ նոր անդամ ընդունելու համար, ներքին կանոնադրության մեջ փոփոխություն կատարելու համար երբեմն գումարվում են ընդհանուր ժողովներ, որին մասնակցում են 16 տարին լրացրած բոլոր կոմունարները:

Ամեն երեկո խորհուրդը մշակում է վաղվա աշխատանքների ծրագիրը, ամեն մի կոմունարի անելիքը որոշում և հայտարարում: Կա մի մատչյան, որտեղ յուրաքանչյուրի աշխատանքը գրանցվում է, այնպես որ ամեն ժամանակ կարելի է ստուգել, թե ո՛վ ի՞նչքան է աշխատել:

Երբեք կարիք չի լինում ստուգելու, թե այս կամ այն կոմունարը կատարե՞լ է իրեն հանձնած աշխատանքը, թե՞ ոչ: Արդեն օրվա մեջ այդ հայտնի է: Եթե մեկին հանձնարարում են խոտ կրել սայլով, չկրելու դեպ-

քում իսկույն իմացվում է, կամ թե՛ եթե մեկին պատվիրել են փայտ ջարդել խոհանոցի համար, իհարկե, նա չի կարող չկատարել այդ, որովհետև, եթե փայտ չջարդի, կերակուրը չի եփվի, ուրեմն՝ բոլորն էլ սոված կմնան:

Իր աշխատանքների մեջ թերացող կոմունարը խորհրդի կողմից ըստանում է նկատողություն, որ և գրանցվում է նրա անվան դիմաց: 3 անգամ նկատողություն անելուց հետո նրա խնդիրը դրվում է ընդհանուր ժողովին, որը միակ իրավասուն է կոմունարին ներելու կամ վտարելու: Սակայն մինչ այժմ դուրս անելու քիչ դեպքեր են պատահել:

Այն ընկերական մթնոլորտը, որ ստեղծված է կոմունայում, հավասար բաշխումը՝ թե՛ աշխատանքի և թե՛ մթերքների, «ամեն մի կոմունարից՝ իր ուժերի համեմատ, ամեն մի կոմունարի՝ իր կարիքների շարժ», ինչպես գրված է նրանց կանոնների մեջ, այդ բոլորը կոմունային դարձնում են մի ընտանիք, որի բոլոր անդամներն աշխատում են, միասին ճաշում և ընթրում, որտեղ յուրաքանչյուրն իր շահը չունի, այլ ընդհանուրինը, կոյնկոտիկներ:

Աշխատանքները, եթե մեկի համար ծանր են, կարող է խնդրել, որ փոխեն: Խորհուրդն աշխատանքները բաշխելու ժամանակ աշխատում է ամեն մեկին իր սիրած գործը տալ: Եվ այդ համարյա միշտ էլ հաջողվում է:

Բացի այդ ընթացիկ աշխատանքներից, կոմունայում կան անդամներ, որոնք համարյա ամեն օր նույն գործն են կատարում կամ, ավելի ճիշտ՝ իրենց մշտական գործն ունեն, և այդ կատարելուց հետո կարող են գնալ այլ աշխատանքի: Օրինակ՝ կոմունան ունի իր մեղվանոցը 50 արկղով: Կոմունարներից մեկին դեռ նախանցյալ տարի կոմունայի խորհուրդն ուղարկել է մեղվապահական դասընթացները: Այժմ նա է կատարում բոլոր աշխատանքները, բայց ազատ ժամանակ դերանդին ունի է դնում, գնում խոտ հարելու և կամ թե օգնում է գոմի պատը շարողներին:

Կոմունայի ընդհանուր ժողովն ընտրում է և վերստուգիչ հանձնաժողով: Ո՛չ խորհրդի և ո՛չ էլ Վերստուգիչ հանձնաժողովի անդամները չեն ազատվում ընթացիկ և առօրյա աշխատանքից: Վերստուգիչ հանձնաժողովի անդամն էլ սոսկական կոմունարի պես ստանում է աշխատանք: Բացի խորհրդից և Վերստուգիչ հանձնաժողովից, խտորջուրի կոմունայի ամբողջ տնտեսությունը բաժանված է ճյուղերի՝ անասնապահական, կա-

թի վերամշակման ճյուղ, միացյալ ճյուղ (խողեր, ճագարներ, հավեր, բադեր, սագեր և մեղվանոց), կենտրոնական ճյուղ (խոհանոց, գոմ) և դաշտավարության ճյուղ: Ամեն մի ճյուղ հանձնվում է հորհրդի մի անդամի կամ ո՛չ անդամ կոմունարի: Ծյուղի վարիչը հորհրդի առաջ պատասխանատու է իրեն հանձնված ճյուղի կանոնավոր և անխափան ընթացքին, պիտի հետևի, որ ամեն բան իր ժամանակին կատարվի և նկատված թերությունների ու կարիքների մասին հորհրդին տեղեկացվի: Օրինակ՝ հովիվն իր ճյուղի վարիչին տեղեկացնում է, որ մի կով է հիվանդացել կամ մի ոչխար է ծնել: հորհրդի վերընտրության հետ ընտրվում են և ճյուղերի նոր վարիչներ:

Յուրաքանչյուր կոմունար կարող է իր կարիքների համար դիմել հորհրդին: Մեկը կարիք ունի բժշկության, երկրորդը հորհրդից խընդրում է մի զույգ տաք գուլպա, երրորդն ուզում է շոֆերություն սովորել և կոմունայի համար աշխատել, երբ նոր ճանապարհը կշինեն, չորրորդը իր արձակուրդն է խնդրում (ամեն մի կոմունար տարվա մեջ մի ամիս արձակուրդ ստանալու իրավունք ունի), հինգերորդն ուզում է ամուսնանալ:

Այդ բոլորին էլ հորհրդը պատասխան է տալիս և ըստ հնարավորության բավարարում: Եթե կոմունարի աշխատանքն այնպես է, որ տաք գուլպաների կարիքն ունի և կամ թե մրսկան է, հորհրդը որոշում է տալ: Եթե ամուսնանալ է ուզում, հորհրդը արձանագրում է:

— Շնորհավորել Այվազի նշանդրեքը Ազատուհու հետ և հարսանիքը կատարել կոմունայի 3-րդ տարեդարձին:

Ոչ մի ծես չկա կոմունայում՝ ո՛չ թաղման, ո՛չ մկրտության և ո՛չ էլ հարսանիքի: Ծիշտ է, կոմունայի անդամները կարող են կրոնական հավատալիքներ ունենալ, բայց կոմունան չի խառնվում նրանց խղճի ու հասկացողության գործին:

Եթե ծնվում է մի երեխա կամ ամուսնություն է լինում, կոմունայի հորհրդը շրջանային զագսին գրավոր տեղեկացնում է այդ մասին, և դրանով էլ խնդիրը փակվում է:

* * *

հոտորչուրի կոմունան առաջին տարին ուներ 3 ձի և մի քանի գործիքներ: Ամեն տարի կոմունարների թվի հետ էլ ավելացել է նրանց

լծկանների ու կթանների թիվը, ձեռք են բերել նոր գործիքներ, նոր կառուցումներ են արել:

1925 թ. կոմունան ունեցել է 34 անգամ, մի տարի հետո՝ 50, իսկ այս տարի կոմունայում ապրում են մոտ 80 կին, երեխա և տղամարդ: Այժմ կոմունան ունի 78 կթի լավ կով, 10 եղ, 9 բուլա, 28 հորթ, 11 ձի և քուտակ, 46 ոչխար, 8 խոզ, 150 հավ, սագ և բադ և 15 ճագար:

Այս բոլորն ձեռք են բերված թե՛ կոմունարների անձնական աշխատանքով և թե՛ այն վարկերով, որ կոմունան ստացել է պետական զանազան հիմնարկներից: Սակայն վարկով ձեռք բերածը շատ քիչ է, մեծ մասն իրենց միջոցներով են ձեռք բերել:

Կոմունայի կանոնադրության համաձայն՝ կոմունայի և ո՛չ մի անգամ իրավունք չունի սեփականություն ունենալու կոմունա մասնիկուց հետո: Ամեն մարդ իր ուժի և ունեցածի շափ պետք է օգնի կոմունային: Դրա համար էլ կոմունային անգամ գրվողն իր հետ բերում է իր ունեցած-չունեցածը և նվիրում կոմունային: Մեկը կանխիկ փող է բերում, մյուսը՝ իր բաղուկները, արհեստավորն իր կարի մեքենան և այլն: Ահա այդ բոլոր միջոցների շնորհիվ է, որ կոմունան հարստացել և կարճ ժամանակում այդպիսի տնտեսության տեր է դարձել:

Բացի անասուններից և օրինակելի մեղվանոցից, կոմունան ունի 4 մեծ և մի փոքր սալ, 8 գութան, 3 փոցխ, մի շարքացան և մի խոտքաղող մեքենա, քամհար, բահեր և այլ մասնր գործիքներ: Բացի այդ, ունի սկանրի և յուղի մի փոքրիկ գործարան, իր սեպարատորներով, յուղահան խնոցիով և այլն:

Գյուղատնտեսական աշխատանքները կատարվում են ո՛չ թե պապենական հին ձևերով, այլ գիտության խոսքի համեմատ, առաջավոր երկրների օրինակով: Կոմունան է առաջին անգամ Միսսսսիսի ձորում մեքենայով խոտ հարել: Պետք էր տեսնել, թե ի՞նչ բաղմունքուն էր հավաքվել այն օրը, երբ առաջին անգամ մեքենան դուրս էին հանում, ի՞նչպիսի գովեստներ էին անում կոմունարների հասցեին:

Նրանց բոլոր անասունները խնամվում և պահպանվում են շատ ավելի լավ, քան հարևան գյուղերում, որտեղ նույն խոտն ու ջուրը կա: Կոմունայի կովերը տեղական կովեր են, գնել են մեծ մասամբ հարևան գյուղերից: Սակայն երկու տարվա օրինավոր խնամքն ու կերը կովերին էլ են փոխել: Տեսնողն այնպես է կարծում, թե նրանք ցեղական կովեր են:

Ամեն մի կովի տված օրական կաթը կշռվում և գրվում է, ինչպես և այն կերը, որ տալիս են կովին: Եվ ի՞նչ են ասում այդ թվերը: Նոր առած կովը միջին հաշվով օրական տալիս է 10—12 ֆունտ կաթ, բայց չի անցնում մի ամիս, կովն իր կաթի քանակը քիչ-քիչ ավելացնելով՝ հասնում է 20 և ավելի ֆունտի:

Ուրեմն՝ տեղական կովը, որ իր նախկին տիրոջը տալիս էր օրական 10—12 ֆունտ կաթ, կոմունային տալիս է 20 ֆունտ միայն նրա համար, որ կոմունայում ավելի լավ են կերակրում: Կովերը մնում են սովորական գոմերում, որովհետև նոր գոմը դեռ պատրաստ չի: Ութսուն գլուխ կովի համար կառուցվող դանիական ձևի գոմը³ է՛լ ավելի կրարձրացնի կաթի քանակը, քանի որ առատ կերի հետ միասին կովերը կունենան ընդարձակ, լուսավոր և մաքուր գոմ:

Տնտեսության հիմքը կովերն են: Կոմունայի յուզի և պանրի փոքրիկ գործարանը լիովի բավարարում է նրանց կարիքները: Օրվա կաթը տեղում վերամշակվում է: Ամբողջ աշխատանքները տանում է մի վարպետ, այնինչ համարյա նույն չափ կաթ վերամշակող մի այլ գործարան, որ գտնվում է հարևան գյուղում, ունի չորս վճարովի ծառայող:

Ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չեն առնում կովերը լավ խնամելու, կուշտ կերակրելու համար: Այս տարի գյուղատնտեսական ուսումնասիրության էքսպեդիցիան ամենալավ կարծիքն է հայտնել նրանց կովերի ու կերի մասին: Նույն բանն են ասում և առանձին մասնագետները:

Խոտորջուրի կոմունան խուսափում է աղնվացեղ կովեր ձեռք բերելուց: Նրանք աշխատում են տեղական կովեր և բուղաներ պահել և նրանց աստիճանական ընտրությամբ աղնվացնելով, հասնել կաթի բերքատվության ամենաբարձր չափի: Պետք է ասել, որ այդ ուղին ըստ ամենայնի ճիշտ է և արդյունավետ:

Մի տարվա ընթացքում պատրաստել են 250 փուլ պանիր և 40 փուլ յուղ: Պիոներական լագերն ամառվա ընթացքում գտնվում էր կոմունայից քիչ հեռու: Նրանց հարկավոր կաթն ու պանիրը կոմունան է մատակարարել:

Քննությունը ցույց է տվել, որ կոմունայի բոլոր կովերն էլ առողջ են: Սակայն կոմունայի հորհուրդը հեռատես է եղել և կամավոր ապահովագրել է բոլոր անասուններին: Այսպիսով՝ նրանց տնտեսությունը զերծ է դանազան պատահարների ու համաճարակի պատճառով նվազելու և քայքայվելու վտանգից: Նրանք կամովին ապահովագրել են, թե-

կուղ անցյալ տարւլա ժանտախտին կոմունայի և ոչ մի կովը չսատկեց, այն ժամանկ, երբ ձորի բոլոր գյուղերումն էլ ժանտախտից անասունները սատկոտում էին:

Կոմունան միշտ էլ մասնակցում է շրջանի գյուղատնտեսական ցուցահանդեսներին: Նրանց կովերն ու ձիերը աչքի են ընկնում: Կոմունան մի անգամ ստացել է առաջին մրցանակ, իսկ երկրորդ անգամ՝ գովասանական թերթ⁴:

Որպեսզի շրջանի գյուղացիութեանն օգնութիւն ցույց տան, կոմունարները որոշել են տարեցտարի ստեղծել անասնաբուժարան և ձորի գյուղերին տալ ընտիր հորթեր, բուղաներ և կովեր: Այդ ուշխատանքը ծրագրւած ձևով տանելու դեպքում Միսխանեի ձորը կդառնա Հայաստանի անասնապահական օրինակելի շրջաններից մեկը:

Կոմունարները տեղի պայմաններին շատ համեմատ տնտեսութիւն են սկսել: Լեռան լանջերի առատ խոտը, ինչպես և ամառային արոտները, որ գտնւում են կոմունայից վերև ընկնող տափարակի վրա, որից 500 դես. հատկացւած է կոմունային, վերջապես՝ մթերքների վերամշակման և ժամանակին սպառելու հնարավորութիւնը, կոմունայի խորհրդին ստիպել են դարկ տալու անասնապահութեանը և, հատկապես, կաթնատնտեսութեանը:

Պետութիւնից ստացած արոտներում կոմունան որոշել է ցանկէ արհեստական խոտեր՝ բերքը ավելի շատացնելու համար, ինչպես և ոչնչացնել այն մոլախոտերը, որոնք արոտների անխնամ թողնելու հետեանքով տարեցտարի շատանում և պիտանի խոտերին խեղդում են: Արոտների բարելավման աշխատանքին առաջին անգամ Խոտորչուրի կոմունան պիտի ձեռնամուխ լինի:

Ձորում առաջին անգամ կերի բազուկ ցանողը դարձյալ կոմունան է եղել: Չբաւականանալով բնական խոտով՝ կոմունարներն իրենց դաշտում ցանել են և կորնգան ու յոնջա: Հացաբույսերի մշակութեամբ զբաղւելու տեղ չի Միսխանեն. լավ տարին դուրս գարին հաջող բերք տա: Այդ նպատակով էլ կոմունարները խուսափում են ցորեն ցանելուց և գերադասում են շուկայում դնել, փոխանակելով յուղ ու պանրի հետ:

Շատ շքեղ է և հարուստ կոմունայի բոստանը: Նույն ջուրն ու հողն ունեցող հարեան գյուղը սոխ էլ չի ցանում, համոզւած, որ իրենց հողը բոստանի համար անպետք է: Այդպես մտածելով՝ նրանք մինչև այժմ բոստան չեն արել և սոխը գործադրել են որպէս... դեղ, վերքի վրա դնե-

լու համար: Կոմունայի բոստանը բոլորին էլ զարմացնում է: Եվ սերմ է, որ ուղում են: Նայում ես ու հարց տալիս. քանի՞ հարյուր տարի է ապրում են Միսխանների ձորում, ինչո՞ւ մեկը միտք չի արել իր տան առաջ ընկած սեահողում կաղամբ ու վաբունդ ցանելու: Պիտի գային կոմունարները և ապացուցեին, որ եթե պապինական աղաթը չլիներ, պոմիդորը վաղուց կարմրած կլիներ:

Կոմունայում ուշադրություն են դարձնում և պաշտոնա ծառերի վրա: Գյուղի նախկին բնակիչները երևի շատ կզարմանան, եթե հիմա մեկնումեկը հայտնի նրանց, որ իրենց պուղում փարթամորեն աճում են խընձորենին ու տանձենին: Տնկել են 300-ից ավելի պուղատու ծառեր, որոնք բոլորն էլ դալար են: Բացի այդ, առվի ափերին տնկել են 500 բարդի:

Բնակարանի նեղությունը շատ են քաշում: Բնիկներն իրենց հետ տարան կամ ծախեցին հարևան գյուղերին դուռն ու լուսամուտը: Կոմունան ժառանգություն ստացավ քանդված պատեր, կեղտոտ բակեր, սակայն կարճ ժամանակվա ընթացքում էլի ահագին բան է արված: Կառուցել են մի տուն, ուր տեղավորված են մի քանի ընտանիքներ, սեղանատունը, պահեստն ու պանրի գործարանը: Բացի այդ, նորոգել և բնակելի են դարձրել երկու փոքրիկ տնակներ, մի քանի գոմեր, սարքել են հացի փուռը, ավերակները հարմարեցրել են արհեստանոցների համար:

Միայն այս տարի է, որ նրանց հաջողվեց մի տան և գոմի կառուցումն սկսել: Տունն ունի 4 բնակարան և ընդարձակ սեղանատուն: Այդպիսի մի ուրիշ տան կառուցումով բնակարանի նեղությունը կվերանա:

Որ ասպարեզն էլ վերցնելու լինեք, ահագին աշխատանք է արված: Ամեն առավոտ զրնգում է դանգը և ազդարարում, որ այդ օրն էլ կոմունարները մի բան պիտի կառուցեն, ստեղծեն խավար ու հա ընկած Միսխանների ձորում:

* * *

Կոմունայի ներքին կյանքի բնորոշ կողմերից մեկն էլ այն է, որ աշխատանքի մեջ մրցություն կա: Ստացած դործն աշխատում են շուտ և անթերի ավարտել՝ ընկերոջն օգնության գնալու և երեկոյան ընթրիքից առաջ հաշիվ տալուց պարզերես դուրս գալու համար:

Հին կոմունարներն օրինակ են նորերի համար: Նրանք աշխատում են ավելի շատ, չեն տրտնջում, կոմունան համարում են իրենց տունն ու գուռը: Նորեկին մնում է կա՞մ հաշտվել այդ դրության հետ, վարակվել հներից ու նրանց հետ հավասար աշխատել և կա՞մ թե... կոմունայից հեռանալ:

Իսկ այդպիսի դեպքեր պատահել են. մի քանի հոգի հեռացել են կարճ ժամանակ մնալուց հետո: Հեռացել են, որովհետև չեն կարողացել դիմանալ կոմունայի խիստ ուժիմին ու աշխատանքին: Նրանք փորձել են զուլս պահել, դորժը թերատ թողնել կամ մի կերպ զլխից ռադ անել, որ հա՞մ իրենք շատ շաշխատեն, հա՞մ էլ երեւա, որ դորժն ավարտել են: Սակայն, վաղ թե ուշ, բացվել է նրանց արարքն, ու մնացել է մի ելք՝ շորերի կապոցը շալակին Միսխանիի ձորով իջնել, առանց կտ նայելու:

Կոմունայում միայն խոտորջուրցիներ չեն, կան և մի քանի հոգի տեղացիներ: Վերջիններիս թիվը շատացնելու համար կոմունան որոշել է աղքատ անտեսություններից, խիստ ընտրություն անելուց հետո, ցանկացողներին ընդունել, նախօրոք քննելով նրանց, ծանոթանալով բնավորության ու սովորությունների հետ: Նորեկներին ավելի փորձելու և կոմունային անհարազատ տարր չընդունելու համար սահմանված է հետեյալ կարգը. կորհրդի որոշմամբ՝ այս կամ այն անհատն ընդունվում է կոմունայի մեջ և նրան մյուս օրն ևեթ ուղարկում են աշխատանքի: Վեց ամիս անցնելուց հետո նորեկին կոմունարի կողմն առնու և հավասար անդամ ճանաչելու համար խնդիրը դրվում է ընդհանուր ժողովի քննության: Եթե ընդհանուր ժողովը որոշում է ընդունել, նորեկն արդեն համարվում է կոմունայի իրավազոր անդամ:

* * *

Ինչպե՞ս է անցնում կյանքը կոմունայում:

Նկարագրենք սովորական մի օր:

Լուսաբացին կոմունայի պահակը դարկում է հսկա ղանգը, որ կախված է գետնի մեջ ցցած գերանի ծայրից: Զանգը երևանի ռուսաց հկեղեցու ղանգերիցն է: Հերիք է, որ լսեն ղանգի ձայնը, իսկույն վեր են կենում, շտապում դեպի աղբյուրներն ու գետակը, որից հետո թեյ են խմում և աշխատանքի անցնում՝ կովերը կթում, ձին ու ոչխարը տեղավորում, պատրաստում սալ ու գութան: Ամառ ժամանակ ղանգի հետ իսկույն

վեր են կենում և դաշտ դնում: Այդպիսիները դաշտումն են հաց ուտում, երբ և ինչքան կամենան:

Քիչ հետո հավաքվում են և երեխաները: Սեղանատան կողքին կաթնատունն է. բերում են տաք կաթ ու պանիր, տալիս երեխաներին: Ճաշին և ընթրիքին դարձյալ ղանգահարում են, ամեն անգամ առաջուց հայտնի թվով: Այնպես որ դաշտում աշխատող կոմունարը, զանգի ձայները համարելով՝ իմանում է, որ ճաշ է կամ թե կանչում են, փորձանք է պատահել, պիտի շտապել օգնության և այլն: Զանգը կոմունայում աշխատանքները պլանով տանելու համար շատ է կարևոր:

Մենք արդեն ասացինք, որ կոմունայում կան միջնակարգ կրթության տեր մարդիկ: Կոմունարների մեջ միայն 2 հոգի են անգրագետ, նրանք էլ հասակին առած մարդիկ են: Կոմունայի առաջին ժողովի որոշմամբ՝ կոմունարն անգրագետ չպիտի լինի: Եթե մեկնումեկը ուղում է կոմունայի անդամ գրվել, բայց նա անգրագետ է, նախնական վեց ամսվա ընթացքում նա կոմունայում գրաճանաչ է դառնում: Այդպիսիների համար սովորելը դաշտում կամ գոմում աշխատելու չափ կարևոր է համարվում:

Կոմունարների մեծ մասը երիտասարդ մարդիկ են: Եթե երեխաներին չհաշվենք, ճնշող մեծամասնությունը 40-ից անց չի: 45 տարեկանից բարձր միայն չորս կոմունար են, որոնք երիտասարդների հետ հավասար եռանդով են աշխատում և ծերության մեջ անտրտունջ տանում են այն աննպաստ պայմանները, որոնց մեջ դեռ ապրում են կոմունարները: Կոմունան դեռ անհրաժեշտ քանակությամբ սննյակներ չունի, շատերը գետնին են պառկում. խրճիթները խարխուլ են, անձրև օրերին կտուրը ծլլակաթ է տալիս: Մի խոսքով՝ չունեն այն հարմարությունները, որոնցից զուրկ չէին, երբ ապրում էին իրենց ծննդավայր խոտորջրում, ուկրաինական քաղաքներում ու Դոնեցի գետահովտի ածխահանքերին կից բանվորական տներում:

Կոմունարների մեծ մասը բանվորներ ու արհեստավորներ են: Արհեստավորներից շատերն աշխատում են կոմունայում: Կա կոշիկի արհեստանոց, դերձակ, դարբնոց, հացի փուռ: Միայն այդ արհեստանոցների համար է պահպանվում ծ-ժամյա բանվորական օրը: Զմեռվա ամիսներում, երբ դաշտային աշխատանքներից կոմունարներն ազատ են լինում, հավաքվում են արհեստանոցներում աշխատելու: Արհեստանոցների տված օգուտը պակաս տեղ չի գրավում կոմունայի ընդհանուր ե-

կամտի մեջ: Բոլոր անհրաժեշտ գործիքները նորոգելուց հետո արհեստանոցներն սկսում են աշխատել դրսի պատվերները պատրաստելու: Իրենց համար կոշիկներ կարելուց հետո կոմունան ձմեռը պատրաստում է կոշիկներ ու շուտեի, որոնց աժան գինն ու լավ որակը նպաստավոր շուկա են ստեղծում՝ նույնիսկ քաղաքում: Բացի վերը հիշած արհեստավորներից, կոմունան ունի իր հյուսնը, սափրիչը, պալտառը և այլն, որոնք բոլորն իրենց հետ բերել են անհրաժեշտ գործիքներն ու պարագաները: Արհեստավորների աշխատածը կոմունայի սեփականությունն է: Նույնիսկ, եթե կոմունարն իր բարեկամից կամ ընկերից նվեր ստանա, ոչ անձնական գործածության համար, ապա այդ նվերը ևս սխալ դառնալ կոմունայի սեփականություն:

Հնարավոր է և թույլատրելի՝ է կոմունայում վարձու աշխատանքի դիմելը: Այո՞, կոմունան երբեմն, երբ իր ուժերը չեն ներում աշխատանքը ժամանակին ու շտապ վերջացնելու, վարձում է և դրսի մարդկանց: Օրինակ՝ խոտը չորանում է, հարկավոր է հարել կամ թե հարածները կիտել, քանի անձրեններ չեն եկել: Եթե ուրիշ և ոչ մի աշխատանք չանեն, թափվին խոտի վրա, դարձյալ չեն կարող ալարտել: Ահա այդ դեպքում են վարձում բանվոր ձեռքեր:

Բոլորն էլ ուրախությամբ են գնում կոմունայում աշխատելու: Այնտեղ վճարը բարձր է, սնունդը՝ լավ և, որ գլխավորն է, վերաբերմունքը՝ միանգամայն ընկերական: Կոմունայում մի քանի օր բանելով՝ նա լսում ու տեսնում է շատ բան և համոզվում, որ իսկապես կոմունան չքավորի բարեկամն է:

Մի բնորոշ դեպք: Կոմունայի որոշումներից մեկն էլ այն է, որ մթերքները շուկա սխալ հանել անարատ դրությամբ, ուղում է լինի կաթ, լուղ, թե պանիր: Թուրք բանվորներից մեկը, որ մինչ այդ աշխատել էր հարեան պուղում մի հարուստի տան և տեսել էր, թե ինչպես տերը քաղաք ուղարկելիք կաթին ջուր է խառնում, եկել էր այն համոզման, որ քաղաքացու խմած կաթն անպատճառ ջրախառն սխալ լինի: Ինչքան էր նրա վարմանքը, երբ տեսավ, որ կոմունան անբաշ և մաքուր կաթ է ուղարկում քաղաք:

* * *

Տնտեսության աստիճանաբար բարձրանալը կոմունայի հորհրդին հնարավորություն է տալիս կոմունարների համար ավելի բարեկեցիկ վի-

Ճակ ստեղծել: Եթե առաջին տարին մի կոմունարի օրական ծախքը հասնում էր 16 կոպեկի, 26 թվին հասնում է 26 կոպ., իսկ 27 թվին՝ 33 կոպ.: Տնտեսություն վերելքը հնարավորություն է տալիս ո՛չ միայն ավելի լավ ապրելու, այլև համեմատաբար քիչ աշխատելու: Անցան արդեն այն ժամանակները, երբ կոմունարները լուսնի լուսով էլ էին բանում արտում, վարն ու ցանքը վերջացնում և երեկոյան շտապում ճանապարհը կառուցելու, որպեսզի մինչև ձյունի գալը կարելի լինի սալի ճանապարհ շինել և կապվել շրջանի կենտրոնի հետ: Այժմ նույնիսկ օրերով ազատ են լինում աշխատանքից, և որսորդ կոմունարը կարողանում է մոտակա անտառներում որս անել ու որսածը բերել կոմունա:

Հեղափոխական բոլոր տոները մեծ շուքով են տոնում կոմունայում: Մասնակցում են ո՛չ միայն կոմունարները, այլև ձորի գյուղերը, որոնք դհուլ-դուռնայով, կարմիր դրոշակներով հավաքվում են, միանում կոմունարներին և շարք-շարք իջնում կոմունայից ներքև ընկած տափարակը, որ կոչվում է Հոկտեմբերյան դաշտ: Կոմունայից վերև, պուրակի միջով հանդ տանող ծառուղին կոչվում է Շահումյանի անունով: Գյուղից ներքև ընկած հանքային աղբյուրը, որ առաջնորդում ճահճուտ էր և գորտերի բնակավայր, դեղեցկացրել են, փակրն աստղածև սարքել և դարձրել կոկիկ մի անկյուն:

Իրենց հանդի զանազան վայրերում կոմունան նման աշխատանքների շատ է կատարել: Եվ այն բոլոր ուսումնասիրությունները, որ կատարել են գյուղբանկի, բանվորա-գյուղացիական տեսչության և այլ հիմնարկների ներկայացուցիչները, այն բոլոր թղթակցություններն ու տպավորությունները, որ հայ և ռուս պարբերական մամուլում տպվել են կոմունայի մասին, միաբերան վկայում և հաստատում են նրանց դժվարին և հսկա աշխատանք կատարած լինելը⁵: Հերիք է միայն մի քանի ժամ, խեղուղ թեթև կերպով, ծանոթանալ կատարված աշխատանքի հետ, համեմատել այն հին գյուղի ավերակների հետ, ավերակների միջից ցցվող նոր հսկա գոմի ու տների կոկիկ և ընդարձակ շինությունների հետ, հերիք է այգալիսի մի համեմատություն, համովվելու, որ կոմունարները եռանդ ունեն և երկաթե կամք:

Քիչ և հեշտ բան չէ մի քանի տարվա կոլեկտիվ աշխատանքի մեջ մեռցնել անհատական տնտեսությունը տարիներ շարունակ վարած գյուղացու մանր ընշասիրությունը, նրա թափփված, անդիսցիպլինար լինելը, դանդաղաշարժ և անտնտես աշխատանք անելը և դարձնել նրան

զվարթ, աշխատանքը երգով կատարող, ճշտապահ ու ընդհանուրի շահը գերադասող կոմունար:

«Ամեն բան՝ իր տեղ, ամեն բանի՝ մի տեղ», ավգարարում է պատից կախած լողունը: Կոմունայում խստիվ հետևում են, որ իրերն ու գործիքները միշտ իրենց տեղում լինեն, ավելորդ ժամանակ չկորցնեն նրանց փնտրելու: Եթե անհատական տնտեսության մեջ առանց այդ սովորույթի էլ կարելի է մի կերպ ապրել, որովհետև տնտեսության անդամները քիչ-վոր են, սակավ իրեր ունեն, տեղը հեշտ է գտնել, կոմունայում, ուր աշխատում են 80 հոգի, առանց այդ կարգի կստեղծվի խառնաշփոթություն, որից կտուժեր աշխատանքը: Մի անգամ վարժվելուց հետո կոմունարը սովորություն է դարձնում կարգապահ և ճշտապահ լինել ամեն ժամանակ, ամեն ինչի մեջ:

Աշխատանքներն ավելի կհեշտանան, եթե ամենաանհրաժեշտ պարագաներն ու հարմարությունները կոմունան կարողանա ստեղծել: Ափսեհներից սկսած մինչև սենյակների կահավորումը պահանջում է խոշոր գումար, որ առայժմ կոմունայի ուժերից վեր է: Իսկ այդ պակասը, եղածների էլ զանազանությունը չեն նպաստում անհրաժեշտ համաչափության ու միօրինակության, որից աշխատանքն ավելի արդյունավետ կդառնար: Տնային կահկարասին, խոհանոցի իրերը հավաքված են դեսից-դենից: Ամեն մի կոմունար իր հետ մի բան է բերել և խառնել մյուսների բերածի հետ:

Գյուղացին հանդից տուն վերադառնալուց՝ գետնին ընկած չոր ցախի կտորը վերցնում է, տուն է բերում, նույնն է անում և կոմունարը: Անտառի միջով անցնելուց՝ ոչ ոք նրան չի պարտադրել ցախ անելու և մի շալակ ցախ տուն բերելու: Նա իր գործն ավարտել է, կարող է պարապ վերադառնալ և հաշիվ տալ խորհուրդին: Բայց այդպես նա չի անում, պարապ ձեռքով չի վերադառնում, այլ տուն է բերում ցախ կամ մի այլ բան:

Կոմունարը գնում է ուրիշ գյուղ կամ քաղաք: Նրա ուշքն ու միտքը կոմունայումն է, նրա ծաղկման մասին է մտածում: Եվ եթե աչքն ընկնում է մի բույսի կամ սերմի, որ կարող է աճել այնտեղ, նա ձեռք է բերում և շտապում է կոմունա ուղարկել: Դիլիջանի անտառից գերաններ ստանալու համար գնացած կոմունարները հավաքում են խնձորի ու տանձի սերմեր, բնկույզներ և այլ պտուղներ՝ կոմունայում տնկելու և բաղձաքնելու համար: Նրանք եկել էին գերաններ տանելու, բայց միևնույն ժամա-

նակ հոգ էին տանում հարյուր մատղաշ տունկեր տանելու և անտառ տնկելու:

Ձի կարելի ասել, թե կոմունայում ապրելը խաղ ու պար է, ջուր խմելու չափ հեշտ: Իհարկե, ապագայում կհեշտանա, բայց այժմ, հենց այդ ապագային հասնելու համար, մեծ աշխատանք է հարկավոր: Եվ կոմունարները թափում են այդ աշխատանքը:

Նրանց մեջ մարդիկ կան, որոնք մանուկ օրերից սկսած գրքից ու լրագրից չեն բաժանվել, կարդացել են ու սովորել, բայց այժմ մի տեղ էլ չունեն սնդուկների մեջ դարսած գրքերը հանելու և պարապելու: Գերություն ու գաղթ, արքայի ու պատերազմ տեսած մարդիկ կան, որոնք սիրիական ու արաբական տափարակներն են կտրել, ծովեր անցել, շեն ու բազմամարդ քաղաքներ տեսել, ապրել շատ ու շատ ազգերի մեջ և վերջում գիտակցաբար վերադարձել՝ խորհրդային երկրում կոմունայով ապրելու:

Մազիրը սպիտակած մարդիկ կան կոմունայում, որոնց գլխով մազի համրանքի չափ փորձանք ու զրկանք է անցել, և որոնք դեռ կայտառություն ունին և ժպիտ, բազուկներում ուժ՝ կոմունայում պատ շարելու, խոտ հարելու, հող փորելու: Չմուսն երկար գիշերներին նստոտում են և նրանց պատմությունները լսում:

Իրենց շրջապատից բացի, խոտորջուրի կոմունան քաղաքներում ապրող հայրենակիցների մեջ ևս ունի բարեկամ ու թշնամի: Հացի փուռերում, արհեստանոցներում ու ածխահանքերում աշխատողները ջերմ ու ընկերական նամակներ են գրում, խրախուսում, երբեմն էլ՝ աջակցում: Նրանցից շատ-շատերը ցանկություն ունեն կոմունայում ապրելու:

Այլ կարծիքի են «ջոջերը»: Կոմունան ցնորք է, մի խումբ սոված և աշխատանքից փախչող երիտասարդների գործ, որոնք կոմունայի պատրվակի տակ ուզում են թալանել միամիտներին: Եվ հեռու քաղաքներում, հացի փուռերում աշխատող խոտորջուրցի բանվորը վեճի է բռնվում իր «հայրենակից» գործատերի հետ և հպարտ հայտարարում, որ կոմունայում ապրողներն էլ իրեն նման չարքաշ և աշխատող մարդիկ են:

* * *

Կոմունայի հետաքրքրական կողմերից մեկն էլ կնոջ մասնակցությունն է ընդհանուր աշխատանքին, ընտանիքի հարցը, կնոջ ավելի ազատ լինելն ու նրա կապը ամուսնու, երեխայի ու կոմունայի հետ:

Հենց առաջի օրն եկթ կոմունայի մասին նրա հակառակորդները տարածեցին, որ կոմունայում կինը բոլորին է պատկանում, որ այնտեղ անկարգ խառնուրդ է, և «նամուս» ասած բանը չկա: Պետք է ասել, որ ամենից շատ ա՛յդ պրովոկացիան տարածվեց գյուղերում:

Շատերը, նույնիսկ հեռու գյուղերից, կոմունայի մասին այդպիսի լուրեր լսելով՝ շտապում էին տեղում տեսնելու, թե ո՞վքեր են, ի՞նչ կանայք են, ի՞նչպե՞ս են հագնվում, ի՞նչ լեզվով են խոսում և ի՞նչ են անում առանց «նամուսի»: Եկողներից ոմանք հետո խոստովանում էին, որ իրենք սպասում էին ականատես լինելու ինչ-որ դիշերային խրախճանքների, որոնցից գուցե իրենց բաժին հասներ:

Եկողները, որոնցից ոմանք դիշերում էլ են, մյուս առավոտյան քիթները կախ վերադառնում են, իրենց գյուղերում պատմելու, որ կոմունար կինը պակաս «նամուսով» չի, որ սուտ ու սխալ են տարածված լուրերը: Եվ այդ առասպելը տարեցտարի չքանում է, հավատացողների թիվը՝ պակսում:

Մի բան միայն հաստատ է: Սակավ բացառությամբ, կինը առաջին պահին դժվարանում է կոմունա մտնել և ապրել համայնական կյանքով: Սակայն այդ կյանքին վարժվելուց հետո, մի բանի ամիս կոմունայում ապրելուց և նրա առավել կողմերը ճանաչելուց հետո, կինը շատ անգամ տղամարդուց ավելի պինդ է փարվում կոմունային, աշխատում օրնիբուն և ամեն ինչ անում կոմունայի ներսում համայնական նոր կենցաղ ստեղծելու, կոմունայի ներքին կյանքը կատարելատիպ դարձնելու:

Կնոջ համար դժվար է այդ անցումը՝ դարերից ժառանգություն ստացած վիճակից, սովորություններից կտրվելն ու տնտեսապես միանգամայն անկախ ապրելն իր ամուսնու և երեխաների հետ: Չէ՞ որ կոմունայում սեփականություն չկա, սեղանը մի է, զգեստն ու կոշիկը կոմունայի միջոցներից են, բոլորի՝ իր, ամուսնու, երրորդի, չորրորդի աշխատանքը կուտակվում է մի տեղ:

Եվ այդ տնտեսության մեջ իր մասը ամուսնու բաժնից պակաս չի: Տնտեսական այսպիսի կատարյալ անկախությունն առաջին շրջանում դժվար հասկանալի է կոմունա նոր մտած կնոջ համար, բայց հետո դառնում է միս ու արյուն, կինը վարժվում է այդ վիճակին և իր ազատությունը ոչ մի դեպքում չսահմանափակելու որոշումը տալիս:

Եվ ճիշտ էին ասում կոմունայի կանայք.

—Եթե մենք ցրվելու էլ լինենք, էլ երբեք տուն ու խոհանոց մեր շլինքից չպիտի կախենք...

Կանայք հերթով աշխատում են խոհանոցում, կով են կթում, տնային գործեր են անում, աշխատում են բոստանում և արտերում: Քիչ չէ պատահում, երբ կոմունայի խորհուրդը մի ամբողջ ճյուղի ղեկավարությանը հանձնում է կնոջ:

Երեսաներին հսկում և կերակրում է այդ գործի համար նշանակված մի կոմունարուհի: Իհարկե, ծծկեր երեսանները մայրերի մոտ են մնում: Առայժմ երեսանները ծնողների հետ են լինում, թեկուզ ճաշն առանձին է: Դեռ առաջի օրվանից խորհուրդը որոշել է երեսաններին առանձին սնել և շատ ավելի լավ, քան մեծերին: Այն ժամանակ, երբ մեծերը օրեր շարունակ խաշած կարտոֆիլ էին ուտում, փոքրերի համար ճարում էին յուղ ու պանիր:

Կոմունան ծրագրել է հետագային մի տուն շինել և հարմարություն ստեղծել, որ երեսանները միշտ միասին լինեն և ունենան իրենց հասուկ ննջարանը: Միայն այս ձևով կարելի է ավելի լավ խնամել ու դաստիարակել նրանց և փոքր հասակից վարժեցնել այն մտքին, որ նրանք կոմունայինն են: Եթե որեէ երեսայի հարցնես, թե՝

— Ո՞ւմ տղան ես կամ ո՞ւմ աղջիկն ես:

— Կոմունայի, — կպատասխանի նա:

Եթե այժմ երեսան ասում է այդպես, որովհետև նրան այդ են սովորեցրել, հատուկ խնամք, առանձին ննջարան, մանկական հրապարակ ու պարտեզ կաղմակերպելով և ամենօրյա դաստիարակությամբ կարելի է հասնել այն վիճակին, երբ շափահաս դառնալուց նրանք միանգամայն դիտակցաբար կրկնեն մանուկ օրերի բառերը և դարձնեն միս ու արյուն:

Այդպես է որոշել կոմունայի խորհուրդը:

Ձի հղել որեէ մի դեպք, որ մայրն առարկի ընդհանուր դաստիարակության դեմ: Բոլոր մեծահասակ կոմունարները շատ ջերմ ու սրտալից վերաբերմունք ունեն դեպի մանուկները: Կոմունայի երեսան հավասար սիրով վազում և փաթաթվում է հորը կամ մի ուրիշ կոմունարի: Երեսաններին կերակրելու, զբաղեցնելու հոգսը դարձյալ ծանրանում է կանանց վրա, միայն այն տարբերությամբ, որ ամեն մի երեսայի՝ իր մոր փեշից կախ ընկնելու փոխարեն, մի կին է լինում նրանց հետ: Իսկ մյուսներն այլ գործ են անում և հերթով, փոխանկոխ աշխատում:

Ասացինք, որ դրսից կանայք դժվար են համաձայնվում կոմունա

գալ, ամուսնանալ կոմունարների հետ: Դեպքեր են պատահել, որ կոմունարի ամուսնությունը լուծվել է, երբ սղան կտրականապես մերժել է աղջկա պահանջը՝ ամուսնանալուց հետո կոմունա չվերադառնալ:

Մի կոմունար, որ ամենից ջանասերներիցն էր, մի օր խորհուրդի առաջ պահանջ է դնում կոմունայից հեռանալու: Փորձում են համոզել, բան չի դուրս գալիս: Ընդունում են հրաժարականը, ճամփու դնում: Եվ երկու շաբաթ շանցած՝ հանկարծ վերադառնում է, հայտնում, որ ինքը դիտմամբ է սարքել այդ ամենը, աղջկանը ցույց տալու, որ ինքը կոմունայում չի:

—Արդեն նշանվել պրծել ենք... Մի բանի օր հետը կապրեմ, հետո կասեմ, թե մեր տունը, մեր տեղը Հայաստանի Ներքին Ախտայի մեջն է... Ի՞նչ պիտի անի: Մի քիչ լաց կլինի, հետո կգա... Վերջում էլ կվարժվի:

Կոմունարուհիների մեջ կան միջնակարգ կրթություն ստացած կանայք: Սակայն նրանք առավուտը կանուխ վեր են կենում, կովերը կթում (նրանցից ամեն մեկը կթում է մինչև 15 կով), օրվա կիթը նշանակում տետրակում, կաթն ուղարկում կաթնատուն: Մշուսներն այլ գործ են անում: Մինչև անգամ կար ու կարկատանը ևս կենտրոնացած է: Կարկատանը հավաքվելուց՝ մի օր, խորհրդի որոշմամբ, այս կամ այն կոմունարուհին նստում, կարկատան է անում կամ լվացք:

Կանանց աշխատանքը, ազատ նիստուկացը, խոսքն ու ծիծաղը տեսնելուց ու լսելուց հետո, երբ մտաբերում ևս «նամուսի» մասին եղած առասպելը, մանավանդ երկու ապարանցիների այն պատմությունը, որ անում են կոմունայում, ծիծաղելուց բացի ուրիշ ոչինչ չի մնում:

Կոմունային մոտիկ Ապարանի գյուղերից մեկում երկու հոգի լսում են կոմունայի ու նրանց նիստուկացի մասին, որոշում են զնալ ու տեսնել, թե ի՞նչ մարդիկ են, ո՞րտեղից են եկել, ի՞նչպես են նստում-վեր կենում, մի խոսքով՝ ինչքան են նման իրենց: Բայց ամենից շատ նրանց հետաքրքրում է «նամուսի» առասպելը:

Ու մի ձյուն-ձմեռ օր վեր են կենում, ճանապարհ ընկնում:

—էսպես նստած զրույց էինք անում,— պատմում է մի կոմունար,— մեկ էլ դռան ճռոռցի ձայն եկավ: Դուռը որ բաց արինք, ձյունի մեջ թաթախված մի մարդ, շորեքթաթ տալով ներս ընկավ և աչք-ունքով, մի կերպ հասկացրեց, որ ընկեր էլ ունի, մնացել է ձյունի տակ: Դուրս եկանք... Ինչեր քաշեցինք, մինչև նրա հետքերը գտանք... Սառել էր, մի քարի տակ կուշ եկել:

Նվ մյուս օրը, երբ ուշքի է գալիս ապարանցին և տեսնում է սառած ընկերոջը, սկսում է պատմել իրենց գալու նպատակի մասին, միամտաբար խոսք է թողնում և «նամուսի» մասին: Կոմունարները քահ-քահ կծիծաղելին, եթե չլինեիր սառած, ցրտից կապտած ապարանցին, որի բարեկամների հետից մարդ արդեն ուղարկել էին:

* * *

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես են նախում շրջակա գյուղերը կոմունայի վրա, կոմունան նրանց օգնո՞ւմ է, թե՞ ոչ, ի՞նչ կապ կա հարևան գյուղերի և կոմունայի միջև:

Սկզբում անտարբեր և, նույնիսկ, մի քիչ ծաղրական և անհավատ վերաբերմունք կար: Ոչ ոք չէր հավատում, թե նրանք կարող են մնալ և տնտեսություն հիմնել: Իսկ գյուղի ունեւորները հո առիթ չէին փախցնում կոմունարներին վատաբանելու, բամբասելու, նրանց մասին սուտ ու սխալ լուրեր տարածելու: Բայց հետո պարզվեց, որ կուլակները միայն բամբասելով չբավականացան: Սակայն մի բան էլ հաստատապես պարզվեց. հարևան գյուղերի չքավոր և միջակ խավը կոմունային սըրտանց է վերաբերվում, նախում է որպես հարազատ հիմնարկության վրա, օգնում է և օգնություն ստանում:

Կոմունան հարևան գյուղերի չքավոր ու միջակ տնտեսություններին օգնել է ո՞չ միայն իր բարեկեցիկ շրջանում, այլ հենց առաջին օրից, երբ կոմունարները շաբաթներով ուտում էին խաշած կարտոֆիլ, քնում կեղտոտ գոմերում և աշխատում օրնիրուն:

Ամեն մարդ կարող է գնալ կոմունա և եթե գործիքի պետք ունի կամ ուզում է մի դիմում գրել տալ, տեղեկանալ օրենքի մասին և այլն, կարող է գնալ կոմունա և հարցնել, իմանալ:

Կոմունայում գրում են դիմումներ, նամակ, շատ հաճախ շրջանի ժողդատարանում պաշտպանում են այս կամ այն գյուղացու դատը, քաղաք գնալուց հետաքրքրվում և կատարում են գյուղացիներից ստացած վանապան հանձնարարությունները, պետական հիմնարկներում տեղեկանում են այս ու այն գործի ընթացքի մասին: Հայ, թուրք, հույն, բոլորն էլ անխտիր դիմում են կոմունայի օգնության: Միսխանեի ձորում այն համոզումը կա, որ եթե դիմումը կոմունայում գրեն, անպատճառ «գործը կտանեն», եթե դատը կոմունարը պաշտպանի, ոչ մի «աղվակատ» չի կարող նրան հաղթել:

Սակայն այդ բարեկամությունը կոմունայի հակառակորդներին ա-
վելի է կատաղեցնում: Մինչ այդ, ձորի գյուղերում եղած նախկին «պի-
սերներն» ու գյուղական «օրենսգետները» մի դիմում գրելու համար
ստանում էին հալ, ձու, դրամ: Դեպքեր են եղել, երբ մի դիմումը գրել
են քսան ուրբլիով: Իհարկե, այժմ բոլոր «պիսերները» կոմունայի կա-
տաղի թշնամիներն են, որովհետև հիմա հեռու գյուղից էլ են գնում
կոմունա՝ իրավաբանական օգնություն ստանալու:

Կանայք էլ են գալիս, մանավանդ՝ թուրք կանայք: Հեռու ընկած և
հեռամենաց Միսխանեի ձորում թուրք կինն ավելի է ճնշված, անպաշտ-
պան ու անօգնական: Ամուսինը ծեծում է, բռնանում, օր չի տալիս, և
թուրք կինը ծածուկ գնում է կոմունա, լաց լինելով պատմում իր ցա-
վը, տեսնում, թե ինչքան ազատ են ապրում կոմունայի կանայք, և
հարցնում մի ելք՝ իր վիճակը թեթևացնելու:

Բացի իրավաբանական օգնությունից, կոմունան ուրիշ էլ շատ օգ-
նություն է ցույց տալիս: Զբաղորտնապետություններին իր ունեցած գու-
թաններից տալիս է, որ տանեն վար տենեն, բանջարանոցային սերմեր է
տալիս, ցեղական հավերի ձուեր, զանազան տունկեր և այլն: Նթե սրա
վրա ավելացնենք և այն, որ առաջին անգամ կոմունա եկող գյուղացին
շատ նորություններ է տեսնում, տնտեսության ավելի լավ ձևեր, հաս-
կանալի կլինի, թե ինչքան մեծ նշանակություն ունի կոմունան Միս-
խանեի ձորի գյուղերի համար:

Ոչ մի փորձադաշտ և կամ ցուցադրական հողամաս չի կարող գյու-
ղացիներին համոզել դաշտավարության նոր ձևերի առավելությանն
այնպես, ինչպես անում է կոմունան: Մի կամ մի քանի անգամ կազմա-
կերպված ցուցադրական կերակրումը կարող է գյուղացուն համոզել
առատ կերի ու լավ խնամքի անհրաժեշտության, սակայն կոմունայի
կատարած աշխատանքն հենց այդ ուղղությամբ շատ ու շատ բարձր է
ցուցադրական կերակրումից և նրա շուրջ կազմակերպած ագրոգրույ-
ցից:

Գյուղացին իր աչքով տեսնում է և համոզվում, որ իր տանն եղած
կովը, որ տալիս էր 12 ֆունտ կաթ, կոմունայում տալիս է 20 և ավել-
ի ֆունտ: Նա տեսնում է, որ սխալ է պապենական այն խոսքը, թե
Միսխանեի ձորում չի կարելի մեղու պահել: Կոմունայի մեղվանոցի
ոսկեծոր մեղրը և նրա առատ բերքը հակառակն են ապացուցում: Տա-
րին բոլոր նա կարոտ էր մնում վարունգի, արեածաղկի, զանազան կա-

նաշեղենի ու ընդեղենի, սրովհետև իրենց հողերը բոստանի համար հարմար չեն։ Սակայն կոմունայի բոստանում ամեն ինչ էլ առատ և փարթամ է աճում, է՛լ պոմիդոր, է՛լ բիրար, վարունգ ու հփպտացորեն։ Եվ երբ ապշած, զարմացած նայում են բոստանին ու առատ բերքին, կարծես չեն ուզում հավատալ, մի անգամ էլ դառնում են ծանոթ սարերին, ասես ստուգում են, արդյոք Միսխանեի ձորո՞ւմն է այս ամենը։

—Մեր պապերը անասունի պես էին ապրում, նրանցն էլ կյանք է՛ր...

Կոմունան հարևան գյուղերում կազմակերպում է գյուղատնտեսական զբոսայգիներ և իրենց փորձի օրինակով ցույց տալիս, թե ի՞նչեր կարելի է անել այդ ձորում։ Պետք է ասել, որ հարևան գյուղերն էլ են աշխատում լավությամբ հատուցանել կոմունայից ստացածն ու տեսած բարիքը։ Կոմունայի հարևան հույն Նոր Միխայլովկա⁶ գյուղը, տեսնելով որ կոմունարների ուժը չի հերիքում խոտը հավաքելու, թեկուզ օրնիբուն բոլորն էլ աշխատում էին, ինչպես և բանեցնում էին խոտհար մեքենան, տեսնելով նրանց դրուժյունը, Նոր Միխայլովկայի ամբողջ համայնքը երկու կիրակի աշխատում է նրանց հետ և խոտը հավաքում։

Հարևանության համար կոմունարները չեն տրտնջում, եթե գյուղացիներից մեկը չկամ է դառնում և կամ ի շարն է գործադրում կոմունայի վերաբերմունքը։ Ուլաշիկ աղքատ գյուղին կոմունան մի երկաթե գութան էր տվել։ Տարին բոլոր բանեցրել էին, հողերը վարել և վերջում էլ դութանը ետ ուղարկել՝ խոփը ջարդած, դութանը ծովառած, կոտրած։ Առանց տրտնջի՝ կոմունայի Խորհուրդը որոշում է գութանն արհեստանոց ուղարկել վերանորոգման համար։

Պատահում է, որ ձմռան գիշերին, բուք ու բորան ժամանակ, լուր է հասնում, որ սարի ճամփին կամ կոմունայից հեռու ձյունի տակ մարդ է մնացել։ Ինչպես էլ լինի, գիշերվա որ ժամն էլ լինի, կոմունարները խմբով դուրս են գալիս և օգնության հասնում ձյունի տակ մնացած ուղևորներին։ Կամ կոմունայի սահմաններում մի գյուղացու սալ է ջարդվում, գոմեշներն են թաղվում ցեխի մեջ, կամ էլ ուրիշ փորձանք հերիք է, որ կոմունան լսի, իսկույն զանգահարում է մեծ դանգը, ձորի գյուղերն էլ են լսում, և նեղն ընկածը հասկանում է, որ կոմունայից օգնություն է գալիս։

Դժվար է մեկ-մեկ թվել այն ամենը, ինչ կատարում է կոմունան հարեան գյուղերի համար: Օգնության բազմաթիվ ձևեր կան, որոնց թվարկելը շատ դժվար է: Միսխաննի ձորը հազվագյուտ դեպքում է բժիշկ գալիս, բայց հենց որ կոմունան կանչում է բժշկին, ձորի մյուս գյուղերը շտապում են օգտվել առիթից: Իսկ առանց կոմունայից ստացած դեղորայքի, շատերը կդժվարանան բուժելու իրենց հիվանդներին: Ո՞վ է 30 վերստ ոտով գնում-գալիս մի բանի հաբի կամ այլ դեղի համար: Այնինչ, այդ ամենը կոմունայում կա:

Եվ այդ վերաբերմունքը՝ միացած կոմունարների տոկոսն ու անդադրում աշխատանքին, զրկանքներին դիմանալու համառության և կոմունան ծաղկեցնելու, բարդավաճելու երկաթե որոշման, բարձրացնում են կոմունայի հեղինակությունը և նրա շուրջը համախմբում գյուղերի աշխատավոր տարրին: Արդեն նկատելի է, թե ինչպես գյուղում, մի դժվար բանի մասին խոսք ընկնելիս, գյուղացիք ասում են.

— Դե որ կարողանայինք գլուխ բերել, էն ա մեր անունն էլ կոմունա կլիներ, էլի՜...

Բայց կոմունան իր ոխերիմ թշնամիներն էլ ունի, որոնք առիթ չեն փախցնում մի բանով նրանց վնասելու: Այդ նրանք են, որոնց այլևս գյուղացիք դիմում կամ նամակ գրել չեն տալիս, որոնց հողերը խլել և բաժանել են գյուղերի ու կոմունայի մեջ, որոնք, է՛լ առաջվա նման, թուրը կտրուկ ման չեն գալիս և սրան-նրան ճնշում, ավազակությամբ պարապում կամ թե ավազակի թալանածն էժան գնով առնում և ուրիշ գյուղերում, մեկին տասը շահելով, պարտադրում:

Դրանցից մեկը, որի անունը Ահմեդ է, հողի և բացուտներ ունի, ձորի ավանի հարուստներից էր: Սակայն նրանից հողերը խլեցին: Այդ հողերի մի մասը ընկավ կոմունային: Եվ այդ օրից Ահմեդը թշնամացավ կոմունայի հետ: Նա պարզ ու որոշ հայտնում էր իր ատելությունն ու ոխը: Ահմեդը հիմա էլ առանձին հովիվ ունի: Նա իր կովերն ու ոչխարը գյուղի նախիրին չի խառնում: Սկզբի օրերին Ահմեդն իր շոբանին սովորեցնում էր, որ նախիրը քչի, կոմունային անցած հողերի վրա արածացնի: Կոմունարները դիմանում են, համբերում, բայց տեսնելով, որ Ահմեդն անբրեսանում է, բանտարկում են նրա երկու զոմեշը: Ահմեդի հովիվը կոմունարներին ծածուկ ասում է, թե իրեն «աղան» է սովորեցնում թաքուն արածացնել: Գոմեշներն ազատ արձակելուց հետո Ահմեդն իրենց գյուղում հայտարարում է, թե՝

— Ես ցույց կտամ, թե ում գոմեշներն են բանտարկում...

Ահմեդի պես մարդիկ կան Միսխանեի ձորում: Մի այլ գյուղում, Բագրատ անունով նախկին մի գայլ, որ էլի առիթն ընկած տեղը գշլում է աղքատի հալն ու բերանի հացը, Ահմեդի պես է արտահայտվել:

Նվ այդ թշնամիներն այս ամառ կատարեցին իրենց սև գործը: Մի գիշեր կոմունայի զանգը աղղարարեց, որ պատահել է սարսափելի պատուհաս: Զանգի ձայնը հեռու գյուղերն էլ լսեցին և կես գիշերին կոմունայի ուղղությամբ տեսան ամպերին հասնող կրակի սյուներ, ծուխի քուլաներ: Ասես երկինքն էր հրդեհվում:

— Կոմունան վառել են... — ասացին ու վաղեցին դեպի կոմունան:

Մութի մեջ լսվում էին հրացանաձգության ձայներ: Կոմունայի պահակներն էին, որ կրակում էին անհետ կորած շարագործների վրա, որոնք այդ գիշեր, երբ աշխատանքից հոգնած խաղաղ քուն էր մտել կոմունան, մոտենում և հրդեհում են հերվա խոտի հսկա դեղը:

Մի գիշերում վառվում է երեսուներկու հազար փութ խոտ...

Կոմունարները և օգնության եկած գյուղացիք փրկում են կողքի շինությունները և միջոցներ ձեռք առնում, որ հրդեհը չծավալվի:

Այդ գիշերը, ճիշտ է, կոմունան մեծ կորուստ ունեցավ, բայց և շատ միամիտներ համոզվեցին, որ Բագրատ «աղեքը» հակառակ են կոմունային, անհաշտ թշնամի: Համոզվեցին և կոմունայի բարեկամները դարձան: Իսկ այդ ավելի մեծ կորուստ էր սև հրձիգների համար:

* * *

Մեկ մնում է պատմել այն առավելությունների մասին, որ ունի կոմունան ու նրա կյանքը գյուղացու անհատական տնտեսության հանդեպ:

Կանգ շառնենք այն խնդրի վրա, որ դրել և լուծել է ընկ. Լենինը, և որը վերաբերում է գյուղական մանր տնտեսությունների կոոպերացման և կոլեկտիվներ կազմելուն՝ սոցիալիզմին հասնելու համար:

Մեր աչքի առաջն է կոմունան ու նրա հարևան գյուղը, որ մնացած գյուղերից ոչնչով չի տարբերվում: Ծիշտ է, խոտորչուրի կոմունան ևս ունի պակաս կողմեր, բայց և այնպես, նույնիսկ այդ դրությամբ, նա շատ առավել կողմեր ունի:

Բերենք մի քանի օրինակ:

Գյուղացին արձակուրդի մասին չի էլ կարող երազել: Նա պիտի

տարին բոլոր աշխատի և շկտրվի տնտեսությունից: Հեռացավ թե չէ՝ մի փորձանք անպակաս կլինի: Նա չի էլ կարող հեռանալ, քանի որ այնքան մթերք չունի ամբարած, որ իր գնալուց հետո տանը մնացողներն ուտեն ու ապրեն: Եվ վերջապես՝ ո՞ւր գնա:

Իսկ կոմունայի ամեն մի անդամ տարվա մեջ մի ամիս արձակուրդ է գնում և երբեք էլ չի մտածում, թե ո՞վ պիտի պահի իր կնոջն ու երեխաներին, ո՞վ պիտի կերակրի կովերին ու եզներին: Այդ ամեն հոգս ու ցավից նա միանգամայն ազատ է: Եվ դեռ ավելին. կոմունան հնարավորության սահմաններում աջակցում է նրան արձակուրդ գնալիս, երբեմն ուղարկում է հանգստանալու, եթե հիվանդ է՝ բժշկվելու: Անհատ տնտեսությունն այդ մասին երազել անգամ չի կարող:

Կրթական գործն անհամեմատ ավելի լավ վիճակի մեջ է կոմունայում, քան նրա հարևան գյուղերում: Եվ այդ ոչ միայն Միսխանեի ձորում, այլ այն բոլոր խորհրդային երկրներում, ուր կոմունարներ ու գյուղեր կան: Խոտորչուրի կոմունան իր հաշվին 3 կոմունարի ուղարկել է համալսարանում սովորելու: Վաղը, մյուս օրը նա պիտի ունենա իր բժիշկն ու գյուղատնտեսը: Կոմունայի խորհուրդն ի վիճակի է հատուկ մարդ հրավիրել և երեխաներին դաստիարակել ինչպես հարկն է: Եվ այդ բոլորը կատարվում է ո՞չ թե պետությունից կամ այլ հիմնարկներից ստացած գրամով, այլ իրենց աշխատանքի արդյունքով: 80 հոգու կոլեկտիվ աշխատանքը շատ ավելի եկամուտ է տալիս, քան եթե այդ նույն 80 հոգին աշխատեն ամեն մեկն իրեն համար:

Կոմունայի հաշվեկշիռը ցույց է տալիս, որ հիմնելու օրից կոմունան ունեցել է 33000 ռուբլուց ավելի մաքուր վաստակ: Նույն ժամանակամիջոցում մի ամբողջ գյուղ չէր կարող այդքան եկամուտ ունենալ: Ահա այդ գրամն է, որ հնարավորություն է տալիս կոմունային համալսարան էլ մարդ ուղարկել, մանկապարտեզի մասին էլ հոգալ, փոքրիկ էլեկտրակայան էլ հիմնել:

Այն ժամանակ, երբ հարևան գյուղի կաթնարտելի վրա թուշի պանրի փուլը նստում է 16 ռուբլի, կոմունայում ա՛յդ նույն պանիրը, և նույնիսկ՝ որակով ավելի լավ, նստում է 12 ռուբլի: Կոմունայում պատրաստել են 250 փ. պանիր. փթին 4 ռուբլու տարբերությունը հաշվելով՝ կստանանք, որ միայն պանրից կոմունան եկամուտ ունի հողար ռուբլի, եթե նույնիսկ այդ պանիրը ծախվի կաթնարտելի պատրաստած պանրի ինքնարժեքով:

Այն թե ինչպես է գոյանում եկամուտը: Իսկ հաշար ռուբլով երկու հոգի մի տարի համալսարանում կկարդան, կվերադառնան և իրենց ձեռք բերած գիտությունը կոմունայի օգտին պորժապրելով՝ էլ ավելի կծաղկեցնեն և կշննացնեն կոմունան:

Ուրիշ օրինակներ բերենք:

Այդ շրջանում արտերը քարքարոտ են: Կոմունայի և հարևան գյուղերի հողերը միատեսակ են: Մինչդեռ կոմունան իր հողերի մեծ մասն արդեն քարերից իսպառ մաքրել է, գյուղացիների հողերը մնում են քարքարոտ:

Ինչու: Ամեն մի գյուղացի, եթե ցանկանա էլ, իր ուժերով կարող է միայն իր արտի մանր քարերը ժողովել: Մեծ քարերն հիմքից հանելու համար հարկավոր է, որ 5—10 մարդ միանան և իրար օգնեն: Իսկ գյուղում այդ բանը չի լինում, չեն անում, ամեն մարդ մտածում է իր մասին: Կոմունայի Խորհուրդը հերիք է, որ վճիռ տա, մյուս օրը, ժայռ էլ լինի, կթափվեն ու կտրաքացնեն:

Բոլորն էլ գիտեն, թե համեմատաբար ինչքան ավելի արդյունք է տալիս, երբ շատ հոգի են մի տեղում աշխատում: Օրինակ՝ եթե 20 մարդ 20 դեա. հողը մի օրում կարող են փեյնել, այդ չի նշանակում, թե մի մարդն առանձին բանելու դեպքում կարող է մի դեա. փեյնել: Այդպիսի բան չկա. կոլեկտիվ աշխատանքի առավել կողմերից մեկն էլ հենց այդ է: Կոլեկտիվում աշխատում են երգ ու ծիծաղով, իրար հետ մրցելով, ուրախ ու կայտառ: Կոլեկտիվը միջոցներ ունի բոլոր գործիքները ձեռք բերելու, ամեն ինչից հարկավոր չափով ունենալու: Իսկ այդ բոլորն արագացնում և հեշտացնում են աշխատանքը:

Գանք անասունների խնամքին ու կովին: Շատ հասկանալի է, որ ավելի ձեռնտու է մի մեծ գոմ շինել և հարյուր կով կապել, քան թե 2—3 կամ, երբեմն, մի կովի համար առանձին գոմ շինել: Հարյուր կով ունեցող կոլեկտիվը կարող է դանիական ձևի գոմ շինել և խնայողություն անել լույսի, վառելիքի, կերի մեջ, իսկ մի կովատեր գյուղացին հազիվ թե կարողանա իր հին գոմի կառույցը նորոգել: Իսկ լավ գոմում նույն կերն ուտելով՝ կովը շատ ավելի է կաթ տալիս, քան մութ, կեղտոտ ու խոնավ գոմում: Ահա՛ թե ինչու գյուղացուն 12 ֆունտ կաթ սովող կովը կոմունայում իր կաթի քանակը հասցնում է մինչև 20 ֆունտի:

Դառնանք հիմա հողօգտագործման: Ինչպես էլ անենք, հողակտորներն իրարից պիտի բաժանված լինեն միջնակներով կամ պատերով,

ամեն մի գյուղացի պիտի իր արտը տանող ճանապարհն ունենա, առանձին առվի մասին մտածի և այդ ճանապարհի ու առվի համար իր և հարեանի հողերից բավական տեղ ոտնատակ տա կամ ճահճացնի:

Այնինչ, կոմունայում ո՛չ միջնակ կա, ո՛չ էլ իմ ու քո հողամաս: Հարմար հողերն անխտիր մշակում են, քարերից մաքրում, փոսերը լցնում, մացառուտները ոչնչացնում և ստեղծում ընդարձակ ու մշակության համար պիտանի հողեր:

Մացենելով օրինակելի ցանքաշրջանառություն, հողերը հանգստացնելով ու պարարտացնելով՝ կոմունան կարողանում է ավելի քիչ հողից շատ բերք ստանալ, այսինքն՝ քիչ աշխատանք թափել և շատ եկամուտ ունենալ: Ահա՛ թե ինչու տարեցտարի կոմունայի ամեն մի շնչի վրա ծախսածը 10 կոպ. ավելանում է: Այդ նշանակում է, որ ամեն մի կոմունար այս տարի անցյալ տարվանից 10 կոպեկի չափ ամեն օր ավելի շատ է յուզ ու պանիր ուտում:

Այս դեռ առաջին տարիներն են, երբ գոմ ու տուն կա ծածկելու, շինություններ կան շինելու: Իսկ եթե այդ կառուցումներն ավարտվեն, այն ժամանակ կոմունան ավելի շատ կարող է ծախսել կոմունարի վիճակը բարելավելու համար, ավելի լավ հագցնելու, կինո ու ռադիո ունենալու, բաղնիս ու թատրոն կառուցելու և այլն:

Գյուղական ոչ մի տնտեսություն, ինչքան էլ ուժ անի զարգանալու, չի կարող ստեղծել կոլեկտիվին համաչափ ավելցուկ, չի կարող իր անդամների սնունդն ու հագուստը տարեցտարի ավելացնել ու լավացնել, ինչպես անում է կոմունան իր սկզբնական շրջանում:

Կոմունան կարող է ոչ միայն ընդարձակ պարտեզներ տնկել, այլև ցանկացած տեղն անտառ տնկել: Իսկ ո՞ր գյուղացին կարող է մտածել դրա մասին: Միայն կոլեկտիվը կարող էր անցկացնել այն մեծ ճանապարհը, որի կառուցումից հետո ավտոն էլ կարող է հասնել մինչև կոմունան:

Դժվար է բոլոր առավելությունները մեկ-մեկ թվել: Ի՞նչ հաշվի տակ կարելի է դնել այն ուրախ ու սրտաբաց կյանքը, որ ապրում է կոմունարը գյուղացու միշտ հոգսերով լի, շարքաշ օրվա հանդեպ: Ի՞նչպես համեմատել մեկի անճարությունը կարիքի հանդեպ և մյուսի խրոխտ վճիռը, թե՛

Կոլեկտիվ աշխատանքի համար դժվարին ոչինչ չկա:

Հոգաշինարարության և պետհոգողության վարչության ընթացիկ տարվա դաշտային սեղոնի աշխատանքներն իրենց մեջ ընդգրկում են հիմնական հոգաշինարարության, ներքին հոգաբաժանման, արտաշինարարության և բնակավայրերի հատակագծման համար գավառների առաջադրած կարիքները, համաձայնեցնելով այն բյուջեին ու մասնագետների քանակին: Կազմված և հաստատված ծրագիրը, որ հավանություն է ստացել և գավառներում, նախատեսում է այս տարի վերջացնել ներքին հոգաբաժանությունը մնացած բոլոր գյուղերում՝ առանձին ուշադրություն դարձնելով արտաշինարարության և բնակավայրերի հատակագծման վրա, և ավելի մեծ չափով սկսել հիմնական հոգաշինարարությունը:

Հոգաշինարարական աշխատանքների ամենից կարևոր մասը գյուղերի հիմնական հոգաշինարարությունն է, որպիսին մեր երկրում միայն ընթացիկ տարում է, որ լայնանում է և ընդգրկում համարյա բոլոր գավառները: Եթե չափարների միջոցով կատարելիք ներքին հոգաբաժանության նպատակը հոգահավասարումն է, ունեորներից հողի ավելցուկն առնելն ու հողադուրկին տալը, հիմնական հոգաշինարարությունը գյուղի նոր անտեսության հիմքն է դնում, իսպառ վերացնելով հողերի այն անշահավետ օգտագործումը, որպիսին կա մեր գյուղերում (հողացրվածություն, հողերի հեռավորություն և այլն) և որը լիովին չի վերանում ներքին հոգաբաժանության ժամանակ:

Ամբողջ Հայաստանում, ընթացիկ տարում, հիմնական հոգաշինարարություն է կատարվելու 114 գյուղում, որոնց 73900 բնակիչներին բաշխվելու է 79500 դեպատին մշակության հարմար հող (խոտհարք և վարելահող): Ըստ գավառների՝ առաջին տեղը բռնում է Լենինականը — 40 գյուղ: Այդ թվի մեջ են մտնում Աղբաբայի գավառակի՝ 21 գյուղերը, որոնց հիմնական հոգաշինարարությունը նախատեսում է այդ գավառակի մանր գյուղերի միացում: Այդ գավառակում 26 թվին կատարած արխանդուխացիոն աշխատանքները², որպիսին Աղբաբան երբեք չի տեսել, հիմք են օրինակելի շինարարության և Լենինականի գավառի մնացած գավառներից, Աղբաբայից հետո, երկրորդ տեղը բռնում է 7-րդ գավառակը³, որտեղ հիմնական հոգաշինարարություն է կատարվելու 7 գյուղում: Այդ գյուղերի հողերի դիրքն ու որակը հնարավոր են դարձ-

նում հողաշինարարության նախագիծը կիրառելիս՝ հող տանելու և գյուղատնտեսական կողմի, գյուղերին տնտեսության նոր ձևեր տալու և հողերն ըստ այդ բաժանելու:

Մյուս գավառներից լայն չափով հիմնական հողաշինարարություն է կատարվելու Երևանի և Էջմիածնի գավառներում, առաջինում՝ 33 գյուղ, և երկրորդում՝ 17 գյուղ: Երևանի գավառի հիմնական հողաշինարարությունը շարունակություն է այն աշխատանքների, որպիսին սկսվել է դեռ երկու տարի առաջ: Այս տարի աշխատանքները կենտրոնացած են երկու գավառակում՝ Հրադղանում և Ղամարլվում: Մի քանի գավառներում, օրինակ՝ Զանգեզուրում, նոր Բայազետում, հիմնական հողաշինարարությունն առաջին անգամ այս տարի է սկսվում լայն չափով, եթե չհաշվենք այն աշխատանքը, որ կատարվել է անցյալ տարի այդ գավառների մեկական գյուղերում: Եթե հիմնական հողաշինարարությունն այս տարի կենտրոնացած է հարթավայրում (Երևան, Էջմիածին, մասամբ՝ Լենինական), լեռնային գավառների համեմատաբար սակավաթիվ գյուղերում այս տարվա հողաշինարարությունը կսկսվի այն դժվարությունները և առանձնահատուկ պայմանները, որ բնորոշ են այդ գավառների համար և որոնց սրբագրումով հաջորդ տարվա ընթացքում աշխատանքներն էլ ավելի ծավալելիս՝ զործը կընթանա անարգել:

Վերև հիշած երեք գավառներից բացի, որտեղ աշխատանք պիտի տարվի 90 գյուղում, մնացած գավառներում հիմնական հողաշինարարություն է կատարվելու 24 գյուղում, որից 10-ը՝ Զանգեզուրում, 8-ը՝ նոր Բայազետում և 6-ը՝ Փամբակ-Լոռի գավառում: Նյութական միջոցների պակասը և մասնագետների սահմանափակ քանակը հնարավորություն չեն ընձեռում բոլոր գավառներում էլ հիմնական հողաշինարարությունն սկսել այս տարվանից: Գավառներում կատարվելիք աշխատանքների մեջ հնարավոր համաշափություն պահելու համար մի գավառում ավելի ուշադրություն է դարձված արոտաշինարարության և ներքին հողաբաժանության վրա, երկրորդում՝ հիմնական հողաշինարարության, երրորդում՝ ներքին հողաբաժանության և բնակավայրերի հատակագծման վրա և այլն:

Այն 26 հողաշափները, որոնց վրա է ծանրանում 114 գյուղի հիմնական հողաշինարարության զործը, այս տարի, տեխնիկական աշխատանքներից բացի, տանելու են նաև մի շարք այլ աշխատանքներ, որոնց

262

նպատակն է՝ հիմնական հողաշինարարութեանը տալ ըստ ամենայնի լրիւ և անթերի տեսք և ամբողջական ձև: Սկսած հողհամայնքի լիազոր-
ների ընտրութեան գործից մինչև հողաշինարարութեան նախագծի դեմ
եղած բողոքների ձեակերպումը՝ այդ ամբողջ աշխատանքը այս տարի
ընկնում է հաշաշափերի վրա:

Տեղական օրգանների անմիջական մասնակցութիւնն ու աջակցու-
թիւնը հողաշինարարութեան մեջ այս տարի է՛լ ավելի անհրաժեշտ է
դառնում: Իր վրա վերցնելով մի շարք ծախքեր (փոխադրական միջոց-
ներ, որակյալ ձողակիրների ու բանվորների ծախք և այլն)՝ հողաշի-
նարարութեան վարչութիւնը կամեցել է վերացնել այն բոլոր արգելք-
ները, որոնք, կասկած չիմելով այդ ծախքերի հետ, խանգարում էին
աշխատանքների նորմալ ընթացքին և կորցնել տալիս հարչւորավոր
բանվորական օր: Սակայն տեղերն այս տարի անցյալ տարւանից է՛լ
ավելի շատ պիտի աջակցեն հողաշափներին ծրագիրն անշեղ իրագոր-
ծելու: Այդ աջակցութիւնը չափազանց կթեթեացնի հողաշինարարների
աշխատանքը և թույլ կտա խնայողաբար ծախսելու հողաշինարարու-
թեան հատկացրած գումարները:

Հիմնական հողաշինարարութեան բարդ և պատասխանատու գոր-
ծին ամենից առաջ մասնակցութիւն պիտի ցույց տան դավառական ագ-
րոաշխատակիցները: Հողաշինարարութեան ոչ մի նախագիծ առանց
գյուղատնտեսի համաձայնութեան չի կարող անթերի համարվել: Հիմնական
հողաշինարարութիւնը միանգամից փոխում է գյուղի ընդհանուր պատ-
կերը: Հողակտորների միացումը, դաշտերի թվի որոշումը, հեռու ընկած
հողերի օգտագործումը և այլ նման խնդիրներ իրենց լուծումն են ստա-
նում հողաշինարարութեան ընթացքում: Ագրոնոմի մասնակցութիւնը
չպիտի հասկանալ որպէս սոսկական էքսպերտիզա՝ հողերի որակավոր-
ման և գնահատման գործում:

Դաշտերի թիւն ու դասավորութիւնը նախապայման են ագրոնո-
մի աշխատանքների համար: Հողաշինարարից հետո, առաջին հերթին,
գյուղատնտեսն է, որ ձեռք հողերի վրա գյուղացուն պիտի վարժեցնի
տնտեսութեան նոր ձևերի, կազմակերպելով այն, մտցնելով որոշ հա-
ջորդականութիւն՝ գյուղի հողերից առավել եկամուտ ստանալու հա-
մար: Առանց այդ աշխատանքի, հիմնական հողաշինարարութիւնը
ցանկալի էֆեկտ չի կարող տալ: Հիմնովին կոտրատելով պապենական
հողագործութեան ձևերը և գյուղերի հողերը ձեւելով ըստ առավել հար-

մարության, գլուղացուն պիտի վարժեցնել այդ նոր ձերին: Այլ կերպ՝ հողաշինարարի հեռանալուց հետո գյուղացին կառչած կմնա հողօգտագործման հին ձեերին:

Ագրոնոմի և հողաշինարարի կողքին և նրանց հետ միասին պիտի աշխատի և գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ներկայացուցիչը: Այս կամ այն գյուղում հողագործական, մեքենագործական ընկերություններ, կաթնատնտեսական և այլ արտելներ ու կոլեկտիվ տնտեսություններ շատ ավելի հեշտ է կազմակերպել հենց հիմնական հողաշինարարության ընթացքում, երբ հնարավորություն է ստեղծվում ընկերությունների մեջ միացած տնտեսությունների հողերը զատել և միացյալ կառույց տալ:

Իսկ այդ հանգամանքը հետադաշում շատ է նպաստելու այդ ձևով կազմակերպված ընկերությունների ծաղկման: Ընդհանուր հողօգտագործումը, առաջին հերթին՝ չքավոր տնտեսությունների համար, հեշտացնում է և՛ վարկավորման ու նոր գործիքների ձեռք բերելու, և՛ տրնտեսությունը մեքենայացման (տրակտորներ) ենթարկելու, և՛ հետագայում դառնալու օրինակելի տնտեսություն՝ անհատականի հանդեպ: Վաղարշապատի հիմնական հողաշինարարության ընթացքում տարերային կերպով այդպիսի կոլեկտիվներ կազմվեցին՝ հողը միասնաբար օգտագործելու: Իհարկե, հողաշինարարի անմիջական սկսածն այդ կոլեկտիվների հողը զատելն է: Կոոպերատորն է, որ հողաշինարարից առաջ գյուղում պիտի կազմակերպի կոլեկտիվ տնտեսություններ և հողաշինարարության ժամանակ միացյալ հողամաս ստանալով՝ հետևի նրանց ծաղկմանն ու բարգավաճմանը: Այդ նպատակով՝ հողաշինարարական և գյուղկոոպերացիայի աշխատանքների մեջ այս տարի որոշ ներգաշնակություն է մտցված: Հողաշինարարության ենթակա գյուղերի ցանկն ու հողերի քանակը Հայգյուղկոոպին ներկայացնելով և հողաշինարարության ժամանակի մասին տեղեկացնելով նրան, կոոպերատորն առաջուց արդեն կսկսի իր աշխատանքներն այս կամ այն գյուղում:

Չքավոր տնտեսություններին հողով բավարարելու խնդիրն առաջնակարգ կարևորություն ունի: Դժբախտաբար, ներքին հողաբաժանության ժամանակ քիչ չեն լինում դեպքեր, երբ գյուղի ունևոր մասն իրեն է վերցնում մոտակա և ընտիր հողերը, լծկանից զուրկ չքավոր տրնտեսություններին հատկացնելով գյուղից հեռու ընկած հողերը: Հիմնա-

կան հողաշինարարութեան ընթացքում այդ երեւոյթից խուսափելու համար պետք է չբաւոր և հողադուրկ տնտեսութեանները համարւմբվեն կուլեկալիների շուրջը՝ միասնաբար հող ստանալու: Անգամ, եթե կուլեկալիներ էլ հնարավոր չլինի ամենուրեք կազմել, չբաւոր տնտեսութեաններին առաջին հերթին պիտի բաւարարել գյուղի մոտակա հողերից և ըստ կարելույն համարւմբելով մի տեղում, որպեսզի մի կամ երկու տարի հետո կարողանան վարկով ստացած գործիքներով հողը մշակել: Հիմնական հողաշինարարութեան ընթացքում գյուղի չբաւոր խմբակներն հենց իրենք պետք է կազմակերպեն և առաջադրեն այս խնդիրը:

Հիմնական հողաշինարարութեանը կերպարանափոխում է գյուղը, վերացնում է ջրօգտագործման այն անշահաւէտ ձեւը, որ կա մեր գյուղերում, երբ ամեն ոք իր առվից է օգտւում, կորցնելով բաւական ջուր, առաջացնելով ճահճուտներ և այլն:

Հանգամանք տանող ճանապարհները, որոնք հարցւորավոր ղեւայաին տարածութեան հող են փշացնում, հիմնական հողաշինարարութեանը կարգի է բերում, գծելով ըստ կարելույն ուղիղ ճանապարհներ այն հաշւով, որ յուրաքանչյուրն ազատ ելումուտ ունենա իր հողամասը, սակայն կարճ լինի ճանապարհը, հարմար և ամենքի համար պիտանի:

Ահա թե ինչու՝ առաջնակարգ կարեւորութեան ունի գյուղում կատարվելիք հողաշինարարութեանը, որի հաջող ավարտումը կապահովի հողաշինարարի, կոոպերատորի և ագրոնոմի միասնական աշխատանքով:

* * *

Ներքին հողաբաժանութեան կատարվելու է 154 գյուղում, 72500 բնակչի համար, 65800 դես. տարածութեան վրա: Այսպիսով՝ առաջիկա տարում Հայաստանում ավարտվում է հողային ունիորմի կիրառումը, որպէս նախնական հողահաւաքարեցում: Ներքին հողաշինարարութեան ընթակա 154 գյուղն ըստ դավառների բաժանվում են հետևյալ թվով. Զանգեզուրում՝ 44 գյուղ, Դիլիջանում՝ 31, Երևանում՝ 21, Դարալա-դյաղում՝ 17, Փամբակ-Լոռի գավառում՝ 15, Լենինականում՝ 13, Նոր Բայազետում՝ 8, և Էջմիածնի գավառում՝ 5 գյուղ: Մեղրու գավառում ներքին հողաբաժանութեան աշխատանքներն ավարտված են դեռ 1926 թ.: Ամենից շատ աշխատանք առաջիկա սեզոնում կատարվելու է Զանգեզուրում, որտեղ սահմանագծման աշխատանքները պատճառ

դարձան ներքին հողաբաժանության ձգձգման: Սահմանագծումն այդ գավառում արդեն վերջացած է, ուրեմն և հնարավոր է այս տարի Զանգեզուրում ներքին հողաբաժանության աշխատանքները ավարտել:

Ներքին հողաբաժանությունը պիտի կատարվի չափրարների միջոցով, հողհամայնքի կողմից ընտրած հողկոմների ղեկավարությամբ: Վերջ տալու համար այն տարբերության, որ գոյություն ունի չափրարի աշխատավարձի մեջ զանազան գավառներում, երբ իրենք գյուղերն են վարձում չափրարներին, և շատ անգամ անտեղի, և իդուր ծախք անել տալիս գյուղին, առաջիկա տարում բոլոր գավառներում աշխատելու համար հրավիրվելու են 48 հմուտ և բարեխիղճ չափրար, ընտրություն կատարելով եղածներից: Յուրաքանչյուր չափրարի հետ կնքելով պայմանագիր այս կամ այն գյուղում կատարելիք աշխատանքի համար՝ ո՛չ միայն ստեղծվում է միակերպություն աշխատավարձի, այլև հեշտանում է իրեն՝ չափրարի աշխատանքը:

Այս տարի հատուկ ուշադրություն է դարձվելու հողկոմի կազմի վրա, չքավոր և միջակ գյուղացիների գերիշխող ղեկավարությունն ապահովելու համար: Ներքին հողաբաժանության ենթակա գյուղերում հատուկ ուշադրություն է դարձվելու՝ աշխատավորական հողօգտագործման իրավունքը ճշգրիտ կիրառելու, որպեսզի գյուղերում հող չստանան այն ծխերը, որոնք այդպիսի իրավունքից զուրկ են Հողային օրենսգրքի և Հողօգտվողմատի համապատասխան հրահանգների համաձայն: Հողօգտագործման իրավունք ունեցող ծխերի ցուցակը պիտի հաստատի հողհամայնքի ընդհանուր ժողովը: Որպեսզի մեկընդմիջ տվերջ արվի ներքին հողաբաժանության հետ կապված դժգոհություններին, որի պատճառով հողաբաժանությունը ձգձգվում է, կազմված հրահանգների համաձայն, այս տարի գավհողբաժինները հատուկ ուշադրություն պիտի դարձնեն բաշխվող հողերի ցուցակագրության, բալկերի (տնատեղերի) չափի ու բաժանության, անմիջական հսկողություն ունենան հողաբաժանության և, վերջապես, աշխատանքներն ավարտելուց հետո գյուղի ներքին հողաբաժանության հաստատումը ձևակերպեն սահմանված կարգով:

Արտաաշխատության ասպարեկում դաշտային սեզոնում աշխատանքները տարվելու են ամառային արտավայրերում: Այդ նպատակով գավառներ մեկնող հողաչափերի ու գավառական պետհողգույքերի վարիչների կատարելիք գործն այս տարի չի սահմանափակվելու միայն վար-

ձագնի գանձումով ու օգտագործման վարչական կարգավորումով: Կես միլիոն դեպյատինի հասնող մեր արոտավայրերում կան վաղուց հասունացած խնդիրներ, որոնց ճշգրիտ լուծումը կփրկի արոտավայրերն անխնամ օգտագործվելուց՝ ավելացնելով ստացած եկամուտը, հնարավորություն կտա տեղական աղպաբնակության է՛լ ավելի լայն սահմաններում օգտվելու արոտներից:

Արոտաշինարարությունը կատարվելու է հինգ՝ Փամբակ-Լոռու, Դիլիջանի, Զանգեզուրի, Նոր Բայազետի և Դարալագյալի գավառներում, 202 հազար դեպյատին տարածության վրա, 5 հողաշափի միջոցով: Աշխատանքների կարևոր մասն արդեն ուսումնասիրված արոտների վերաբաշխումն է տեղացի և եկվոր ժողովուրդների միջև այն հաշվով, որ եկվորների օգտագործման տակ եղած տարածությունը թողնելով անփոփոխ, բավարարություն տրվի տեղական բնակչության՝ նադել հողերին՝ կից արոտներից:

Վերաբաշխումը, որպիսի աշխատանք նախատեսվում է կատարել Փամբակ-Լոռու և Նոր Բայազետում, նպատակ ունի նաև դրսից եկող քոչվորներին համախմբելու մի քանի շրջաններում՝ ավելի հեշտացնելու համար ժանտախտի հնարավոր վտանգի դեմ պայքարելու գործը, ղերծ պահելու տեղացիների ցանքերն ու խոտհարքները քոչվորների անասուններից, ավելի դյուրացնելու վարչական աշխատանքները՝ վարձագնի գանձում, արոտների կանոնավոր օգտագործում և այլն:

Որոշ փոփոխություններ մտցնելով քոչվորների մինչ այժմ օգտված արոտների տարածության չափի մեջ և խստիվ կիրառելով արոտների համախմբումը՝ այս տարվանից հնարավոր է դառնում մեր արոտներն ավելի շահավետ օգտագործել:

Վերաբաշխման ընթացքում տեղական բնակչությանը տրվում են արոտներ ըստ հարմարության, հիմք ընդունելով դյուղի անասունների քանակն ու անասնապահության վիճակը: Արոտներով բավարարվել են ոչ բոլոր դյուղերը: Անգամ վերաբաշխումից հետո մնում են գյուղեր, որոնք ոչ մի դեպյատին արոտավայր չեն ստանում: Վերաբաշխման ժամանակ արոտավայրերի այն նեղ և երկար կտորները, որոնք, խառնվելով դյուղական նադելին, մինչ այժմ դժգոհությունների աղբյուր էին ծառայում, կտրվում և միացվում են դյուղի նադելին, սահմաններն ուղղելու նպատակով:

Այս տարվա աշխատանքներից է և արոտավայրերի մասնակի բարելավումը (ճանապարհների կարգավորում, ջրային հարցի լուծում, պարարտացում, քարերի ու մոլախոտերի վերացում, արոտների կանոնավոր և շահավետ օգտագործում)։ Մինչ այժմ մեր արոտավայրերը թե՛ քոչվորների և թե՛ տեղացիների կողմից օգտագործվել են անխնայ։ Մի շարք արոտավայրերում այգյալիսի օգտագործության հետևանքով սլակ-սել է խոտը, հողը պնդել է, քարեր են կիտվել իրար վրա. եղած աղբյուրները չորացել, տեղ-տեղ ճահճուտաներ կաղմվել։ Հենց իրենց՝ օգտագործողների միջոցով է, որ այս տարի սկսվելու է արոտավայրերի մասնակի բարելավումը։

Թե՛ տեղացիներին և թե՛ քոչվորներին արոտավայրերն օգտագործության տալուց նախապատվություն է տրվում կոոպերատիվ կազմակերպություններին։ Վրաստանի ոչխարապահների «Բիրլիկ» միությունն իր կարիքների համար վերցրել է Լենինականի արոտավայրերից մոտ 9000 դեկտարին։ Այդ նույն կոոպերատիվը, կնքած պայմանագրի համաձայն, պարտավորվում է տարեկան բարելավել 100 դեկտարին արոտավայր։ Այս ձևը, ուրիշ առավելությունների հետ միասին, հեշտացնում է արոտավայրի կարգավորման վարչական կողմը և կարելի դարձնում արոտավայրերի բարելավումը կատարել կոոպերատիվ կազմակերպությունների միջոցով։

Այն գյուղերը, որոնք ունեն պանրի և յուղի գործարաններ և կաթնատնտեսական արտեղներ, անասնապահության զարկ տալու և գործարանների արտադրությունն ավելի մեծացնելու նպատակով ստանում են արոտավայրեր, որոնց օգտագործումն իրենք՝ արտեղները պիտի կազմակերպեն։ Այս աշխատանքներն ևս համաձայնեցնելու է կաթնատնտեսական արտեղների կենտրոնի՝ «Պանիր-յուղի» վարչության հետ։

Անտառներում մինչ այժմ ձմեռանոցներ ունեցող գյուղերին հանելուով այդ ձմեռանոցներից՝ արոտաշինարարության ընթացքին, առաջին հերթին, այգյալիսի գյուղերին են բավարարելու, ի տրիտուր ձմեռանոցների։ Այսպիսով՝ արոտավայրերի վերակազմության մեր անտառներն ազատվելու են ձմեռանոցների հասցրած վնասներից։

Մեր արոտավայրերի վրա միայն ընթացիկ ապրում է, որ դարձվելու է հարկավոր և ավելի խնամքոտ ուշադրություն։ Յուր ձևերն առնելով արոտաշինարարությունն ու արոտավայրերի հսկողության գործը, վարձագների գանձման հետ միասին, Հողօրհրդատուն ի վիճակի կլինի

արոտավայրերի օգտագործումը համաձայնեցնել երկրի գյուղատնտեսության կարիքներին, աստիճանաբար արոտավայրերը դարձնելով լեռնային շրջանների վարպետող անասնապահության համար հիմք և բարելավման աշխատանքների շնորհիվ ավելացնելով արոտավայրերից ստացած եկամուտը, այն դարձնել կերի պակաս ունեցող մեր անասնապահության համար խոտի անսպառ աղբյուրը:

* * *

Կարևոր աշխատանքներից է և բնակավայրերի հատակագծումը: Ո՞ւմ հայտնի չեն մեր գյուղերի ընդհանուր տեսքը, ծուռումուռ փողոցները, իրար վրա թափված տներն ու գոմերը, տների հակաառողջապահական լինելը և այլն: Բնակավայրերի հատակագծումն իսպառ վերացնում է մեր գյուղից այդ թերությունները և գյուղը դարձնում է օրինակելի, հատակագծով կառուցված բնակավայր:

Անշուշտ, հեշտ է կատարել այդ աշխատանքը, երբ գյուղը նոր է կառուցվում: Սակավ չեն դեպքեր, երբ հիմնական հողաշինարարության հետևանքով ձևում և կերպարանափոխվում է ոչ միայն գյուղի հողերի առաջվա տեսքը, այլև գյուղը: Այդ դեպքում, ինչպես և վերաբնիկներին կամ գաղթականներին նոր գյուղերում բնակեցնելիս, հատակագծումն ինքն իրեն հասկանալի է և անխուսափելի: Խնդիրը բարդանում է և զրգվարություններ հարուցում, երբ հատակագծման է ենթարկվում հին գյուղը, երբ հարց է առաջանում տներ քանդելու, նոր փողոցներ գծելու, նոր տնատեղեր հատկացնելու և այլն:

Եթե վարկավորող մարմիններն ի վիճակի լինեին միշտ ընդառաջելու բնակավայրերի հատակագծման հետ կապված ծախքերին՝ վարկ տալով գյուղացիներին նոր տներ կառուցելու, գյուղերի հատակագծումը շատ կհեշտանար: Սակայն, մինչ այժմ, վարկը քիչ անգամ է օժանդակել գյուղի հատակագծման: Կատարած աշխատանքը մեծ մասամբ եղել է նոր գյուղերում, իսկ հին գյուղերում այդպիսին կապվել է հիմնական հողաշինարարության հետ:

Այս տարի հատակագծման են ենթարկվելու 42 գյուղ, 11200 ծուխ բնակչության համար: Երևանի գավառից հետո երկրորդ տեղը բռնում է Լենինականը: Երկրաշարժից տուժած բոլոր գյուղերը ենթակա են հատակագծման: Մնացած գավառներում հատակագծվելու են՝ 5-ական

գյուղ Զանգեզուրում և Նոր Բաջաղեում, 3 գյուղ Դիլիջանում, 2-ական գյուղ Դարալագյազում, Էջմիածնում և Փամբակ-Լոռու գավառներում:

Տեղական մարմիններն ամենից շատ կատարելիք ունեն բնակավայրերի հատակագծման գործում: Պատահում են դեպքեր, երբ գյուղը հատակագծելուց հետո տներ են կառուցվում ոչ ըստ պլանի: Ահա այդ հսկողությունն է, որ իրենց վրա պիտի վերցնեն տեղական իշխանությունները՝ պատասխանատվության կանչելով ընդհանուր պլանը խախտողին: Մեկընդմիջտ հատակագծումն ասպհովելու համար է, որ միջնորդություն է հարուցված Ժողկոմխորհի առաջ՝ հատուկ որոշումով ասպհովելու հատակագծված գյուղերի շինարարության կիրառումը հատակագծերի համաձայն:

Համառոտակի այս են այն կարևոր աշխատանքները, որ ընթացիկ տարվա դաշտային սեզոնում կատարելու են հողաշինարարության և պետհողդույթների վարչության մասնագետները: Այս աշխատանքների մեջ չեն մտնում տրանզուլիացիոն <չափումների> շարունակությունը, որպիսին այս տարի պիտի կատարվի մի խմբակի միջոցով:

Եթե ավելացնենք այն, որ այս տարի պետական հողային ֆոնդերի վրա բնակեցվելու են հողազուրկ գաղթականներ, որ հատակագծման աշխատանքներ կատարվելու են պղնձահանքերի շրջանում, որ անխուսափելի են չնախատեսված աշխատանքներ ծրագրից դուրս, պարզ կլինի, թե որպիսի ծանր պարտականություն և աշխատանք է բաժին ընկնում հողաշինարարին:

Սակայն տեղերի և շահագրգռված մարմինների մասնակցությունը, գյուղական կալվածակերպությունների և հողաշինարարների միասնական և եռանդուն աշխատանքը գրավական են ծրագրած աշխատանքները ժամանակին և լիովին ավարտելու:

ՄԻ ԱՐՏԵԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Նոր Բաջաղեոյի «Սարգսյանի» անվան կաթնաբուլակը հիմնվել է 1926 թվի մայիսին: Արտելին անդամագրվել են 40 հոգի, որոնք ունեն 136 կով և 153 ոչխար: Փայավճարը եղել է մի կովից 3 ռ., իսկ մուտքի վճարը՝ 50 կոպ.: Արտելի վարչությունը հաջողվել է լիովին զանձել փայավճարները: Նոր Բաջաղեոյի գավգործկոմն արտելին աջակցելու նպատակով հատկացրել է նրան առանձին հողամաս, որից ամենից համեստ

Հաշվով արտելը ստացել է 200 ուրբլի եկամուտ: Ձբավականանալով ստացած հողամասով՝ արտելը վարձակալությամբ վերցրել է մի ուրիշ հողամաս: Երկու հողամասից արտելի անդամները հավաքել են 3000 փութ խոտ և բաժանել անդամագրված տնտեսությունների մեջ՝ կովերի գլխի համեմատ, խոտի փութը հաշվելով 22 կոպեկ:

1926 թ. մայիսից մինչև սեպտեմբերի վերջն արտելը իր անդամներից ստացել է 3800 փութ կաթ, մասնավոր գնումներով ձեռք է բերել 400 փութ: Ստացած կաթը վերամշակման ենթարկելով՝ արտելը պատրաստել է 405 փութ թուշի և 21 փութ չեշիլ պանիր ու չմամլած յուղ՝ 36 փութ: Ապրանքի մեծ մասը վաճառված է «Պանիր-յուղ» կենտրոնին:

Չնայած այն հանգամանքին, որ կարճ ժամանակամիջոցում վերամշակման է ենթարկվել բավականաչափ կաթ (4200 փութ) և վաճառվել է շատ ձեռնառու գներով, այնուամենայնիվ, կաթնարտելը վնաս է արել: Ծանոթանանք առ 1-ն մարտի 1927 թ. նրանց հաշվեկշռի հետ:

Արտելի պատսխովից երևում է, որ աշխատանքներն սկսելուց նրանց տրամադրություն տակ է եղել 2500 ո. վարկով ստացած գումար, որից 1500 ո. կարճատև վարկ, 1000-ը՝ երկարատև: Այդ գումարին ավելացրել են 450 ուրբլու չափ փայավճար և 3000 ո. կանխիկով սկսել աշխատանք:

Հաջող ղեկավարության և աշխատանքը լավ հիմքերի վրա դնելու դեպքում այս կաթնարտելը ուներ բոլոր տվյալները ո՛չ միայն օգուտով փակելու հաշվեկշիռը, այլև ավելացնելու անդամների թիվը, հենց առաջին տարում վերադարձնելու ստացած վարկի մի մասը:

Սակայն այդպես չի եղել, արտելը «սպառել» է նույնիսկ հիմնական դրամագլուխը: Այդ է ասում ելումուտքի տախտակը: Կատարած ծախքերի գումարը հասնում է 4700 ուրբլու, որի մի խոշոր մասը՝ 1000 ուրբլին, աշխատավարձ և օրապահիկ է: Միայն վարչությունն ստացել է 580 ուրբլու աշխատավարձ մի քանի ամսվա ընթացքում և այդ այն ժամանակ, երբ գործը նոր էր հիմնվում, երբ ունեցած դրամագլուխը միայն վարկով ստացածն էր: Վարչությունը գանձել է 450 ուրբլու փայավճար և ստացել է 580 ուրբլու աշխատավարձ: Հասկանալի է, թե ինչու տարեվերջին հաշվեկշիռը փակել են մոտ 1300 ուրբլու վնասով:

«Գյուղատնտեսական կյանքի» հարցումին, թե ինչու և ո՞ւմ թույլտվությամբ են այդպիսի գումար ծախսել, «Պանիր-յուղ» կենտրոնի վարչությունը պատասխանում է. «Համաձայն 1926 թ. կազմած և հաս-

տատված նախահաշվի, «Սարգսյան» կաթնարտելի նախագահ Գորոյանը աշխատավարձ պետք է ստանար 7 ամսվա ընթացքում 35-ական ռուբլի, ընդամենը 245 ռ., այնինչ 3 ռ. կես ամսվա դորժոնեություն ընթացքում Գորոյանը ստացել է 580 ռուբլի: Նույնպիսի վարձատրություն տեղի է ունեցել և մյուս ծառայողների վերաբերյալ:

Այնքան, որքան նախահաշիվը հաստատել է «Պանիր-յուղ» կենտրոնը, նրան է վերապահված և ընդհանուր հսկողությունը: Ի՞նչպես և ո՞ւմ կողմից է կատարվել այդ թերությունը, որի հետևանքով վարչության նախագահը մի քանի անգամ ավելի է աշխատավարձ ստանում: Էլ ինչո՞ւ համար է նախահաշիվը:

Կաթնարտելն իր կաթը շատ թանկ է գնահատել: Մայիս և հունիս ամիսներին կաթի փուլը գնել են 1 ռ. 20 կոպ., հուլիս և օգոստոսին՝ 1 ռ. 50 կ., իսկ սեպտեմբերին՝ 2 ռ.: Իդուր է կաթնարտելի վարչությունն աշխատում կաթի բարձր գինը բացատրել «Նոր Բալադետի ինքնուրույն (!) պայմաններով»: Ոչ մի «ինքնուրույն» պայման չի կարող փրկել վարչությանն այն մեղադրանքից, որպիսին հարկավոր է գնել նրա վրա՝ արտելի ուղուց շեղվելու և համայնքի ընդհանուր գործին մասնավոր «գուրբանի» տեղ գնելու համար:

«Պանիր-յուղ» կենտրոնի վարչությունն ևս համաձայն է, որ կաթի գները թանկ են: «Կաթի գները նշանակել է արտելի վարչությունը հակառակ մեր որոշման: Վարչությունս հրահանգել էր արտելներին և «Սարգսյան» կաթնարտելին 1 փուլ կաթի զվաճի անդամներին վարկավորել 1 ռուբլու սահմաններում»:

Այսպես լինելով հանդերձ, «Պանիր-յուղ» կենտրոնը գնել է արտելի համարյա բոլոր պանիրը: Ո՞վ է տուժել մեջտեղում. ո՞չ «Պանիր-յուղը» և ո՞չ էլ արտելի անդամը, այլ ինքը՝ արտելը: Բայց շարունակենք:

Արտելի վարչությունը որոշում է ազնվացեղ ցուլեր ձեռք բերել: Ցուլերը տեղափոխվելուց հետո սատկում են. մեկը՝ «գաբադից», մյուսը՝ «ժանտախից»: Արտելը վնասվում է 1130 ռուբլու չափ: Ո՞ւմ անփութություն է այս վնասը իջել կաթնարտելի ղլխին: Գավառներում ունենք ագրոնոմներ, անասնաբույժներ, «Պանիր-յուղ» կենտրոնն ունի հրահանգիչ, և այդ բոլորից հետո դաբաղ հիվանդությունից սատկում է ցուլը: Հայտնե՞լ են արդյոք, որ շի կարելի տեղափոխել, որակված են եղել ցուլերը շիճուկով, վերջապես՝ ի՞նչ է արել «Պանիր-յուղ» կենտրոնը պատասխանատվության կանչելու հանցավորներին:

Խմբագրությունս հարցումին՝ «Պանիր-յուղ» կենտրոնը միայն նկարագրում է դեպքը, որպես երևույթ և չեզոք անձ, որին, ասես, չի վերաբերում կատարվածը: «Ինչպես երևում է Նոր Բայազետի «Սարգսյան» անվան կաթնարտելի անդամների ընդհանուր ժողովի տվյալներից, նրանց կողմից գնված երկու ցուլերը (սիմենտալ և շվից) Սաեփանավանից Նոր Բայազետ տեղափոխելիս օրական 35-50 վերստ ճանապարհ են անցել, որ միանգամայն անթույլատրելի երևույթ է: Այդ առթիվ Ղարաբեղիսայում՝ վարչության հրահանգիչը խորհուրդ է տվել ցուլեր տեղափոխող կաթնարտելի վարչության նախագահ Գորոյանին, որ ցուլերն այդպես տեղափոխել չի կարելի, բայց վերջինս հրահանգչի խորհուրդը չի կատարել»:

Մի հարց էա՝ Ո՞վքեր են արտելի անդամները, ո՞ր խավից են և ի՞նչպես են նայում արտելին: Արտելին անդամագրված 40 տնտեսությունից 16-ն ունի 37 կով, յուրաքանչյուրը՝ 2 կով: Մնացած 100 կովը 24 տնտեսության է պատկանում, որից մի քանիսն ունեն 7 կամ 8 կով: Ի՞նչ է ստացվում: Քիչ կով ունեցող տնտեսությունները որոշ վարձով իրենց կովերը հանձնել են արտելի անդամ ուժեղ տնտեսություններին, որպեսզի նրանք խնամեն, սարում պահեն, կթեն և կաթը տան արտելին: Մի ուրիշ փաստ. այս անգամ «Պանիր-յուղ» կենտրոնի տված տեղեկության համաձայն, «արտելի 5 կովակ անդամները կարողացել են վարկ ստանալ 3505 ուր. 50 կուպ. այն ժամանակ, երբ չֆավոր և կով կրող արտելի մի անդամ կլինը, որին հասնում էր 65 ուրվի, հազիվ կարողացել է իր վերջնական հաշիվը ստանալ 27 ր. հունվար ամսին»:

Հիշյալ բոլոր բացերը «Պանիր-յուղ» կենտրոնը վերագրում է արտելի վարչության «անփույթ վերաբերմունքին»:

Այս բացատրությունը բավարար համարվել չի կարող: 5 տնտեսությունն ստացել են 700-ական ուրվի, իսկ աղքատ կիներ ամիսներով մաշել է արտելի վարչության դռները: Այս արտել չէ՞, այլ ունևոր տնտեսությունների «դուքան»:

Եվ «Պանիր-յուղ» կենտրոնը չէ, որ անտարբեր հանդիսատեսը պիտի լինի և արձանագրի փաստը, առանց մտահոգվելու այդպիսի արտելները վերակազմելու, եղած թերությունները վերացնելու և հանցավորներին պատասխանատվության կանչելու:

Մեր տնտեսությունը ոչինչ չի կորցնի, եթե Նոր Բայազետի կաթնարտելի պես արտելը գոյություն չունենա: Հարկավոր է խիստ հսկողություն ունենալ, որպեսզի այդպիսի բացերը վերանան:

Ընթացիկ տարում արդեն վերջանում են ներքին հողաբաժանության և միջգյուղյա հողաշինարարության աշխատանքները, և, ուրեմն, կիրարկության է դրվում բոլոր գյուղերում հեղափոխության նվաճումներից մեկը՝ հողային ռեֆորմի առաջին մասը, որպես հողահավասարեցում: Այդ աշխատանքները հնարավորություն են տալիս մոտավոր գաղափար կազմելու թե՛ հողատեսքերի լաբերես քանակի և թե՛ հողով բավարարված բնակչության թվի ու նրանց ստացած հողային նորմաների մասին:

Նորհրդայնացումից անմիջապես հետո գումարված հատուկ խորհրդակցության մշակած հողային նորմաները՝ կիրարկության դնելիս, հանրապետության հողասակավության պատճառով, կիսով չափ կըրճատված են: Ըստ զոնաների որոշված էր շնչաբաժին հող տալ՝ տափարակում 1 դես., նախալեռնային գոտում՝ $1\frac{1}{4}$ դես., լեռնայինում՝ 2 դես. և ալպյան գոտում՝ 3 դես., իսկ տրված է տափարակում՝ $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{2}$ դ., նախալեռնայինում՝ $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$, լեռնային՝ $\frac{3}{4}$ — $1\frac{1}{4}$ և ալպյան գոտում՝ $1\frac{1}{2}$ —3 դես.: Համեմատաբար բարելավվ լինակի մեջ են ալպյան գոտում ընկած սակավաթիվ գյուղերը, որոնց շնչաբաժինն, ի հաշիվ գյուղերին կից պետական արոտների, հնարավոր եղավ նորմային մոտեցնելու, իսկ ավելի վատթար պայմաններում են նախալեռնային գոտու գյուղերը, որոնց բնակչությունը ընդհանուր թվի զգալի տոկոսն է կազմում:

Նախնական նորմաներով բնակչությանը բավարարելու համար հարկավոր էր 1 587 371 դես. վարելահող և խոտհարք, այնինչ իրականում, հողաբաժանության ընթացքում, այդ թիվը կըճատվեց և հասավ 920 000 դես., թեկուզ որոշ չափով բնակչության օգտագործության համար հատկացվեց նաև պետական արոտներից, որոնք հաշվի չէին առնված որպես բաշխման ենթակա հողային ֆոնդ: Սակայն արոտներից դատված հողային ֆոնդը մի քանի տասնյակ հազար դես. չի հասնում, նկատի ունենալով այն, որ բոշավորության ներկայությունն՝ ինքնին արգելք էր արոտների անվերջ դառման: Բացի այդ, արոտների հեռավորությունն ավելի սակավահող գյուղերից (առաջին հերթին՝ նախալեռնային գոտուց) հնարավոր էր դարձնում արոտների հաշվին բավարարել միայն ալպյան գոտու հողապակաս գյուղերին:

Բնիկներից բացի, հողաբաժանության ընթացքում գյուղերում տեղավորվել և տեղացիների հետ հավասար հող են ստացել 65000 գաղթականներ, որոնց հոծ բաղադրությունը գյուղից գյուղ էր թափառում և, ընչազուրկ լինելով, ապրում էր վարձու աշխատանքով: Ներքին հողաբաժանության ընթացքում տեղավորված գաղթականների այդ թվի մեծ տոկոսն ընկնում է Սուրմալուի գավառի և ապա՝ Տաճկաստանի դանազան շրջանների վրա: Այսպիսով, այդպիսի մի կոնտինգենտ հողի հետ կապելով՝ հանրապետությունը ո՛չ միայն ազատվեց հողազուրկ գաղթականությունից, այլև ձեռք բերեց շատ հմուտ բամբակագործների, ծխախոտագործների և այգեգործների:

Սակայն գավառների հողային հարմարությունները բավարար չեղան բոլոր հողազուրկներին տեղավորելու: Եթե դրա վրա ավելացնենք, և այն, որ շատ գյուղեր ստացել են չնչին հողաբաժին, որպիսին գյուղատնտեսության այսօրվա հետամնաց տեխնիկայով չի կարող բավարար եկամուտ հայթայթել հող ստացող ծխի համար, ապա պարզ կլինի, որ հողազուրկների կողքին մենք ունենք և հողապակաս գյուղացիների պատկառելի մի բաղադրություն, որ տեղափոխության և հողառատ շրջաններում տեղավորելու կարգով միայն կարողանալու են բարձրացնել իրենց տնտեսությունը և բարեկեցիկ վիճակ ստեղծել: Հողվարչության թվերով՝ Հայաստանում դեռ մնում են 50 000-ի չափ հողազուրկ գյուղացիներ, որոնց ճնշող մասը տեղացիներ չեն, և 40 000-ի չափ հողապակաս գյուղացիներ: Հողի կարիք ունեցող 40 000 շունչն ըստ գավառների դասավորված են հետևյալ կերպ.

Գավառները	Հողազուրկ գաղթ.	Հողապակաս գյուղաց.	Ընդամենը
	Ծխերով		
Երևան	3200	1500	4700
Էջմիածին	3100	2500	5600
Լենինական	2200	500	2700
Փամբակ-Լոռի	800	500	1300
Դիլիջան	400	1000	1400
Զանգեզուր և Մեղրի	—	1000	1000
Դարբասի	—	600	600
Նոր Բայազետ	—	400	400
Ընդամենը	9700	8000	17700

Հանրապետության հողային պահեստի ֆոնդը շատ քիչ է բավարարելու թե՛ հողազուրկներին և թե՛ հողապահաս գյուղացիներին: Այդ ֆոնդը գտնվում է լեռնային շրջաններում (Աղբաբա՝ 16000 դես. և Բասարգեչար՝ 5000 դես., և եթե ընդունելու լինենք մինչ այժմ եղած նորման (շնչին $1\frac{1}{2}$ —3 դես.), ապա այդ հողերի վրա կարող են տեղավորվել միայն 7000 հոգի:

Մնացածների տեղավորման համար հնարավոր է հատկացնել միայն այն հողերը, որոնք ոռոգման և մեկիորացիայի են ենթարկվելու առաջիկա տասնամյակում Հայքրտնտեսության կողմից: Այդ ժամանակամիջոցում ոռոգման ենթակա 123 953 դես. տարածությունից 27 950 դես. արդեն գրավված է տեղական բնակչության կողմից: Մնացած 96500 դես. տարածության վրա է, որ պիտի տեղավորվեն թե՛ հողազուրկ գաղթականները և թե՛ տեղափոխման կարգով հողապահաս գյուղերից հեռացող գյուղացիք: Միայն այդ ճանապարհով է հնարավոր մոտակա տարիներում հողի հետ կապելու գավառներում եղած հողազուրկ գաղթականների 10000 տնտեսությունը:

Հայքրտնտեսության կողմից ոռոգման և մեկիորացիայի ենթարկվող հողերն, ըստ իրենց գյուղատնտեսական պիտանիության, հետևյալ տոկոսային հարաբերությունն են կաղմում. բամբակի համար պիտանի՝ 35—40%, ալգինների՝ 15%, բանջարանոցների՝ 10—15%, հացահատիկների՝ 30% և անպետք՝ 10%: Եթե հաշվելու լինենք, թե ի՞նչ եկամուտ է ստանում մեր ժողովրդական տնտեսությունն այդ հողերի բարելավումից և գաղթականներին տեղավորելուց հետո, հերիք կլինի միայն բամբակին հատկացնելիք տարածությունից սպասվող եկամուտը հաշվելու Ընդունելով բամբակի միջին բերքը մի դեպատինից 60 փութ, ոռոգվող դաշտերի 30—40%-ից կստանանք 10—12 միլիոն ուրբու հում նյութ, այսինքն՝ միայն բամբակը շատ կարճ ժամանակում կծածկի պետության կողմից ոռոգման համար կատարած ծախսերը, բացի այն, որ մենք այլևս հողազուրկներ չենք ունենա, կատեղծվեն մի քանի տասնյակ խոշոր և նոր գյուղեր և, վերջապես, ընդմիշտ լուծած կլինենք անցյալից ստացած գաղթականության ծանր պրոբլեմը:

Սակայն խնդիրը դրանով չի սպառվում: Բացի տեղում եղած հողազուրկներից, աշխատավորական ներգաղթի կարգով Հայաստան են գալիս տաճկահայ գաղթականներ, որոնց մի մասը, ճիշտ է, տեղավորվում է քաղաքներում և քաղաքատիպ վայրերում, սակայն հողա-

գործներին անհրաժեշտություն է տեղավորել գյուղերում: ՆՅԵ ավելաց-
նելու լինենք և հարևան հանրապետություններից մեր գավառները եկող
աղգային փոքրամասնություններին (քուրդ, եզլիդի, թուրք), որոնք
նախկին բնիկներ են, և շնայած ներգաղթն արգելող հրահանգներին ու
որոշումներին, դարձյալ փոքրաթիվ խմբերով վերադառնում են իրենց
գյուղերը, եթե այդ էլ ավելացնելու լինենք, կապտկերացվի հողային
ալն գծվարությունները, որոնք ավելի են ծանրանում Հայաստանի աղ-
գաբնակչության բնական աճման բարձր (3%₀ ըստ Կենտվիճվարի) սո-
կոսի հետ և ստեղծում գյուղական նաղելների մանրացման վտանգ և,
վերջապես, ագրարային գերբնակչություն:

Ըստ տասնամյա պերսպեկտիվ պլանի, մեր երկրի մշակութային հա-
մար պիտանի հողերի տարածությունը պիտի հասցվի 1 537 000 դեա.,
որոնք, ըստ կուլտուրաների, պիտի բաշխվեն հետևյալ կարգով. հացա-
բույսերի մշակութային՝ 853 545 դեա., տեխնիկական և թանկարժեք
բույսերի համար՝ 143 425 դեա., անասնապահության համար (խոտ-
հարք և ցանովի խոտ) 498 000 դեա., քոչվորների օգտագործության՝
45 000 դեա., հողագուրկներին տեղավորելու համար՝ 67 000 դեա.:

Մեր երկրի ինդուստրիալիզացիան և գյուղատնտեսության ինտեն-
սիֆիկացիան այս թվերի լույսով ստանում են պարզ և կոնկրետ պատ-
կեր: Միայն այդ երկու միջոցն են, որոնց լրիվ կիրառումը պիտի մեղմի
թե՛ ագրարային գերբնակչությունը և հողի հետ կապի թե՛ բնակչու-
թյունը, թե՛ տեղում եղած հողագուրկ գաղթականներին և թե՛ աշխա-
տավորական ներգաղթի կարգով եկողներին: Պետք է բոլոր միջոցները
կիրառել, որպեսզի պակաս շնչաբաժին հողը կերակրի գյուղացու տըն-
տեսության: Այն բոլոր աշխատանքը՝ վարկային, կոոպերատիվ, ագ-
րիկուլտուր և այլն, որոնք նպատակ ունեն բարձրացնելու գյուղացու
տնտեսությունը և ապրանքայնացնելու այն, վերջին հաշվով գալիս են
մեղմելու հանրապետության հողապակասությունը, արդյունաբերության
ծաղկումը, նոր գործարանների հիմնելը, եղածների ծավալելն այդ գոր-
ծարանների կողքին բանվորական բնակավայրեր ստեղծելով, իրենց
կքաշեն աղատ բանվորական ձեռքերը և մեր երկրում ստեղծելով բան-
վորական նոր կադրեր՝ գյուղում մնացողներին հնարավորություն կտան
իրենց տնտեսությունն է՛լ ավելի բարգավաճելու:

Հանրապետության տեղավորման կոմիտեն իր վերջին նիստերից
մեկում քննության առնելով Հայաստանի սակավահողության խնդիրը,

իր մի շարք գործնական որոշումների հետ, որոնք վերաբերում են տեղավորման և տեղափոխման կարգին, վարկավորման չափին, նոր գյուղերի ու բնակարանների կառուցման, հողապակաս գյուղացիների համար հողաչին նոր ֆոնդեր ստեղծելուն և այլն, ընդունել է և մի շատ կարևոր որոշում՝ համամիութենական միջոցներով, հենց այս տարվանից, Հայաստանի արդյունաբերական կենտրոններում սկսել բանվորական գյուղակների (ПОСЕЛОК) կառուցման, գործարաններին կից բանվորական մշտական կադր ստեղծելու և մեր հողապակաս գյուղերի հողաչին կարիքները հոգալու նպատակով:

Շատ դժվարին խնդիրներ ենք լուծել: Եվ ոչ մի կասկած, որ Խորհրդային Միության աջակցությամբ, Հայաստանի արդյունաբերության ծավալմամբ ու երկրի գյուղատնտեսության ինտենսիֆիկացիայով՝ առաջիկա տարիներում կլուծենք և սակավահողության հետ կապված մի շարք խնդիրներ:

«ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ» ՎԵՑ ՏԱՐԻՆ

Աղքատ անցյալ է ունեցել հայ գյուղատնտեսական մամուլը: Երկու տասնյակի չի հասնում հայերեն լեզվով հրատարակված գյուղատնտեսական գրքույկների թիվը: Աղգային ռոմանտիզմի ջատագովման նվիրված սովոր հատորների կողքին շատ լղրճուկ են եղել գյուղատնտեսական տեխնիկայի նորանոր ձևերը պոպուլյար դարձնող բրոշյուրները: Հասարակական-քաղաքական հարցերին նվիրված պարբերականներում, անուղղակի, հայ բուրժուազիայի շահերին սպասարկող ինտելիգենցիան հայ գյուղացիության առօրյա շահերը մտաբերում էր «հավուր պատշաճի» և մեծ մասամբ գերադասում դառնալ «պոլիտիկոս» և կամ կորչել ցարական շինովնիկության նյութապես ապահով բանակի մեջ: Սակավ են այն դեմքերը, որոնք, թեկուզ հաճախ նարոդնիկյան հովերով, փորձել են հայկական «մուժիկին» սովորեցնելու գյուղատնտեսական գործնական գիտելիքներ:

Գյուղատնտեսական մամուլի այդ վիճակը ոչնչով չի փոխվում դաշնակցական Հայաստանում, եթե չհաշվենք «Գյուղատնտեսության և պետական գույքերի մինիստրության» օրգան՝ «Գյուղատնտեսական հանդեսի» առաջին (և վերջին) համարն¹ ու մի բրոշյուր՝ պոմիպորի մշակման մասին: Ահա դաշնակցական մինիստրության կառուարածը մի

Ջրկրում, որի վիճակը թողնենք, որ «Երկրագործության դեպարտամենտի» ժուռնալիստ «տղերքը» նկարագրեն (տե՛ս «Գյուղատնտեսական հանդես», № 1, էջ 4):

«Գերազանցորեն գյուղատնտեսական երկիր լինելով՝ Հայաստանը այսօր սակայն, որպես այդպիսին՝ նա իրենից ոչինչ չի ներկայացնում: Քայքայվել, հիմնահատակ է եղել ամեն ինչ: Գյուղատնտեսական կյանք, բառիս գործնական ու լայն իմաստով, մեր երկրում համարյա գոյություն չունի: Հայ գյուղացին, հայ շինականն ու հողագործը ո՛չ միայն ցանկալի չափով, այլև ամենամինիմում սահմաններով իր հողի մշակությամբ և գյուղատնտեսական արդյունաբերությամբ զբաղվելու բոլոր հնարավոր միջոցներից զրկված է»:

Այսպես էր պատկերը Հայաստանի խորհրդայնացման նախօրյակին: Եվ միայն Նոյեմբերն, որ կարող էր Հայաստանի գյուղացիությանը վերադարձնել նրանից խլված «գյուղատնտեսության արդյունաբերությամբ զբաղվելու բոլոր հնարավոր միջոցները»: Երկրագործության կոմիսարիատի աննլիքներից մեկն էլ զրավոր պրոպագանդայի կադմակերպումն եղավ, գյուղատնտեսական ժուռնալի հրատարակումը, որի էջերը լայն բացվեցին հնից ավեր վիճակում ժառանգություն ստացած երկրի գյուղատնտեսության վերականգնման համար:

«Մեր օրգանը, — ասված է «Գյուղատնտեսական կյանքի» № 1-ում, — նվիրված է լինելու Հայաստանի բովանդակ գյուղատնտեսական կյանքի մասնագիտական ուսումնասիրության: Մի կյանք... որ ինքնին Հայաստանի մարմնացումն է, որպես առավելապես գյուղացիական և գյուղատնտեսական մի երկրի... Պետք է ճանաչել և ուսումնասիրել մեր երկիրը, որ այնքան բարիքներ և հարստություններ ունի իր զրկում թաղած»...:

Եվ «Գյուղատնտեսական կյանքի» հրատարակման վեց տարին, նրա յուրաքանչյուր համար հետևել է համառությամբ իրականացնելու Հայաստանի գյուղատնտեսական զոնադան ճյուղերի զարգացման հետ կապված ծրագրերն ու խնդիրները: «Գյուղատնտեսական կյանքի» գոյության վեց տարին իր նախընթացը չունի հայ գյուղատնտեսական մամուլի պատմության մեջ: Գյուղատնտեսական տեխնիկայի, քաղաքականության և էկոնոմիկայի հետ մոտ ու հեռավոր առնչություն ունեցող բոլոր խնդիրները պակաս կամ ավելի չափով իրենց լուսաբանությունն են դաել ժուռնալի էջերում: Մեր անցած ուղին ուսումնասիրել ցանկա-

ցողը հարուստ նյութ կգանի նրա տարեկան սովարահատոր խոշորա-
ծունեքում:

Հենց առաջին համարից, որ լույս է տեսել 1922 թ. նոյեմբերի
15-ին, «Գյուղատնտեսական կյանքը» առաջադրում է մեր երկրի գյու-
ղատնտեսության հրատապ ու երկարատև խնդիրները: Հարկավոր էր
վերականգնել մեր սովարակի թանկարժեք կուլտուրան՝ բամբակը,
որի տարածությունը հասնում էր մի քանի հարյուր գեոյատինի: Սկսվում
է բամբակի «վերածննդի գարունը», երբ նպատակ է դրվում ցանքը
հասցնել 1000 գեոյատինի: «Գյուղատնտեսական կյանքը» արձագան-
քում է. տպվում են մի շարք հոգվածներ, կոշեր, մատչելի լեզվով պրո-
պագանդներ, որոնց բոլորի նպատակն էլ մի է՝ բարձրացնել բամբակի
ընկած կուլտուրան: Պատմական վավերագիր է դառել առաջին թու-
ցիկը՝ ուղղված բամբակացան գյուղացիներին, 1923 թ. բամբակի «վե-
րածնման գարնանը»:

Նույն ավեր վիճակի մեջ էր և չրային գործը: Դերմարդկային ճի-
գեր են հարկավոր մարքելու ցամաք առուները, նորերը հանելու, ճահ-
ճացած դաշտերը շորացնելու: Եվ այժմ, երբ թերթում ենք «Գյուղա-
տնտեսական կյանքի» առաջին համարները՝ հասարակ թղթի վրա, տա-
ռերը խառնիխուռն, տիպը շատապ ու աղքատ, երբ թերթում ենք առանց
շապիկ այդ համարները՝ այդ տարիների եռուկերը, ալատադրված երկ-
րի կամքը՝ ավերակները վերականգնելու, տնտեսությունը բարձրացնե-
լու համար ճիգեր թափելու, այդ ամենը հիմա էլ զգացվում են անպա-
ճույճ այդ համարներից:

«Գյուղատնտեսական կյանքի» անցած ուղին մեր կյանքի անցյալը
հնգամյակն է: Առաջին տարիներում արժարժված շատ խնդիրներ այժմ
աբգեն իրականացված են: Հենց առաջին համարում մի հոգվածագիր,
շեշտելով փորձական դործի առաջնակարգ նշանակությունը գյուղատնտե-
սության բարձրացման գործում, ավելացնելով, որ ցարական կառու-
վարությունն այդ ուղղությամբ համարյա ոչինչ չի արել, գրում է, որ
«հսկայական գործ ունենք անելու Հայաստանի գյուղատնտեսության ու-
սումնասիրության ասպարեզում, որ հրատապ խնդիր է գյուղատնտե-
սական կայանների, փորձագաշտերի և ֆերմաների կազմակերպումը»:

Մենք այսօր պարծանքով կարող ենք հայտնել, որ «Գյուղատնտե-
սական կյանքի» առաջին համարում առաջադրած այդ խնդիրներից մեծ-
մասը Հոկտեմբերյան հեղափոխության 10-ամյակին արդեն լուծված են:

Թերթեցեր գյուղատնտեսական վարչության կատարած աշխատանքների նկարագիրը: Առ ի չգոյն ստեղծված են և՛ փորձադաշտեր, և՛ ֆերմաներ, կառուցված են յուղի և պանրի գործարաններ, գյուղացիական տնտեսությունների հողամասերում հարյուրավոր ցուցադաշտեր են կազմակերպված, ավարտվում են խորհրդային Հայաստանի գյուղատնտեսության ուսումնասիրության աշխատանքները:

Առաջին համարներում շատ համեստ առաջարկ է անում մի այլ հոգվածագիր՝ գյուղատնտեսական թանգարան հիմնելու մասին: Այն ժամանակ, երբ մի շարք գավառներում ժանտախտն ավերածություններ էր անում, «Գյուղատնտեսական կյանքը» խոսում է բակտերիոլոգիական-անասնաբուժական ինստիտուտի հիմնարկման մասին, տպագրելով և «հրամաններ ժանտախտի դեմ պայքարելու»: Սովից և ավերից նոր կազդուրվող երկրի տնտեսությունն ավելի բարձրացնելու համար «Գյուղատնտեսական կյանքը» անհրաժեշտ է համարում նոր մշակույթներ դարձացնել: Եվ, վերջապես, մորեխի պայքարին նվիրված ազիտացիոն հոգվածներին ղուգընթաց՝ «Գյուղատնտեսական կյանքը» տեղ է տալիս բուլսերի պաշտպանության կազմակերպման նվիրված հոգվածներին:

Առաջադրած խնդիրներից շատ-շատերը լուծված են: Այժմ մենք ունենք և՛ գյուղատնտեսական թանգարան, և՛ բակտերիոլոգիական ինստիտուտ: Արդեն հանրածանոթ են դառնում վիկը, Սուդանի խոտը, կենսաֆը. ծխախոտի մշակությունը տարեցտարի ընդլայնվում է:

Խորհրդային Հայաստանում հիմնված և մեր գյուղատնտեսության հետ թեկուղ հեռավոր առնչություն ունեցող որևէ հիմնարկ չկա, որի խնդիրներն ու անելիքները լուսաբանված չլինեն «Գյուղատնտեսական կյանքի» էջերում: Գյուղբանկ, Հայգյուղկոոպ, աշգեգործական կայան, անասնաբուժական ինստիտուտ, ձկնաբուծության կայան, շերամապահական կայան՝ իրենց հիմնադրման օրից կապ և առնչություն են ունեցել ամսագրի հետ: Առաջին տարիներում, գյուղատնտեսական պոստուլար հոգվածների կողքին, լույս էր ածնում և շրջաբերականներ՝ Հողանտառ արհմիության գավառական կազմակերպությունների համար. սերմի շարքով ցանելու նշանակությունը և բատրակների կազմակերպման անհրաժեշտությունը՝ գյուղատնտեսության բարձրացման գործում:

Սկզբի տարիներում «Գյուղատնտեսական կյանքը» տատանվում էր պոստուլար և գիտական-ուսումնասիրական ամսագրի մեջ: Կաթնա-

տու կովի կերակրման, բամբակի շուտ ցանկու օգուտի և գարնան սկզբին ալգիններում կատարվելիք աշխատանքներին նվիրված շարքային գյուղացու համար միանգամայն հասկանալի հոգվածների կողքին տեղ էր բռնում և գյուղատնտեսական մոնոպոլիզմի ուսումնասիրությանը, գյուղացու բյուջեի բնութայնը, սակավահոգության պրոբլեմին նվիրված հոգվածները:

Իր աճման ղուգրնթաց՝ «Գյուղատնտեսական կյանքը» դտավ և իր ընթերցողին: Նրա ընթերցողը գյուղի ուսուցիչն է, շրջանի ագրոնոմը, գյուղատնտեսական կոոպերացիայի և վարկային բնկերության ղեկավար տարրը, միջակ գրագիտության տեղ գյուղացին: Ընթերցողի խնդիրն առաջին անգամ շոշափվում է 1924 թ., երբ և որոշվում է «Գյուղատնտեսական կյանքին» տալ գիտական-ուսումնասիրական ամսագրի բնույթ, ղուգրնթաց հրատարակելով և մի ավելի մատչելի շաբաթաթերթ՝ գյուղացիական լայն խավերի համար: Այդ խորհրդակցությունից հետո է, որ հրատարակչութունը լայնացնում է իր գործունեության սահմանները և սկսում հրատարակել հանրամատչելի պրբույկներ:

Այդ թվից է, որ «Գյուղատնտեսական կյանքը», թեակոխելով 3-րդ տարին, սկսում է ավելի հիմնական խնդիրների ուսումնասիրություն, որոնց թուուցիկ թվարկումն անգամ հերիք է ցույց տալու այդ խնդիրների գործնական կարևոր նշանակությունը թե՛ գյուղատնտեսական և թե՛ ընդհանուր քաղաքականության, ինչպես և ժողովրդական ողջ տնտեսության տեսակետից: Առաջագրվում է խորհրդային Հայաստանի գյուղատնտեսական ռացիոնալացման խնդիրը՝ պարզելու թե «Հայաստանի յուրաքանչյուր շրջան ինչպիսի գյուղատնտեսական կուլտուրաների կիրառմամբ կտա ցանկալի արդյունք», շատ հիմնովին պրվում է հողի մշակման ռացիոնալ կաղմակերպումը, առաջին հերթին որպես երկրի սակավահոգության պեմ պայքարելու միջոց: Այդ խնդրին ղուգորղվում են մեկը մյուսից կապված տնտեսական խնդիրներ՝ ցանքաշրջանառության փորձերը, կերի խնդիրը, արոտների բարելավումը, նրանց ռացիոնալ օգտագործումը, ալպյան տնտեսությունների խնդիրը և վերջինիս հետ կապված քոշվորության խնդիրը:

Բոլոր բնագավառներում խնդիրները պրվում են և լուծումն ստանում որոշ սլանի սահմաններում: Երկրագործության կոմիսարիատի աշխատանքներն ևս սկսում են ընթանալ պլանով՝ ավելի խորացրած և ավելի հիմնական խնդիրների լուծման համար: «Գյուղատնտեսական

Այլանքը» չէր կարող բացառություն կազմել. ընթացիկ խնդիրների կող-
քին գրվում են և տնտեսական ձեռնարկումն ստանում մեր անասնա-
պահության ղանադան ճյուղերի ուսումնասիրությունը կամ առանձին
հարցեր, ինչպես, օրինակ՝ ոչխարաբուծության շահավետությունը, ձիու,
թե եղան ավելի օգտակար լինելը՝ իբր քարշող ուժ: Դրվում են և այլ
բազմապիսի խնդիրներից՝ հողային և օրենսդրական բնույթի. ավելա-
նում է գյուղատնտեսական տեխնիկայի նորություններին նվիրված
մասը, որտեղ խոսվում է այնպիսի կարևոր հարցերի մասին, ինչպիսին
արհեստական անձրևացման գործն է: Անհամեմատ ավելի է կանոնա-
վորվում այնպիսի բաժիններ, ինչպիսիք են՝ գյուղատնտեսական աշխա-
տանքները դավառում, գյուղատնտեսական մամուլ, գրախոսություն և
այլն: Տրվում են մի երկու ուսումնասիրություններ հնադարյան գյու-
ղատնտեսության ու ջրային խնդրին նվիրված: Հատուկ ուշադրություն
է դարձվում գյուղատնտեսության ավելի փոքր ճյուղերի՝ մեղվաբուծու-
թյան, շերամապահության և ծխախոտագործության վրա: Երբեմն ա-
ռանձին համարներ են նվիրվում գյուղատնտեսության այս կամ այն
ճյուղի ուսումնասիրության, ավելի սակավ՝ առանձին դավառների
գյուղատնտեսության:

Որպես նմուշ բերենք 1926 թ. հրատարակած հոդվածների թիվն ու
ստորաբաժանումն ըստ հարցերի: 26 թ. 12 համարում տպված է 21-
հոդված, որից գյուղատնտեսական քաղաքականության և ընդհանուր
տնտեսական հարցերին է նվիրված 37 հոդված, արտադրական կոոպերա-
ցիային և վարկային գործին՝ 18, հետազոտությունների և փորձնական
գործին՝ 20, հողային հարցին՝ 14, նույնքան և կաթնատնտեսությանն
ու անասնապահությանը, անտառային տնտեսությանը՝ 11 հոդված,
բույսերի պաշտպանության, այգեգործության և գինեգործության ու
ծխախոտի մշակության՝ 7-ական հոդված և այլն:

Կանոնավորվում է և թերթի հրատարակության գործը: Սկզբի տա-
րիներում թերթը լույս էր տեսնում հաճախ միացյալ համարներով,
1925 թ. սկզբին այդ իսպառ վերանում է: Վերջին 3 տարում «Գյուղա-
տնտեսական կյանքը» հրատարակվել է շատ կանոնավոր ու ժամանա-
կին: Լավանում է թերթի տիպն ու արտաքինը: Նոր և ավելի երիտա-
սարդ ուժեր են համախմբվում նրա շուրջը: Ամսագիրն սկսում է ավելի
լուսաբանել երկրի բովանդակ գյուղատնտեսությունը: Այս ամենի հե-
տևանքը լինում է տիրաժի դանդաղ, բայց հաշտակ աճումը:

Նույնպիսի թափով աճել է մատչելի գյուղատնտեսական գրքույկների հրատարակությունը: Հայերեն առաջին գյուղատնտեսական գրքույկը լույս է տեսել 1885 թ.²: Մասների վրա կարելի է համարել այդ իվից հետո լույս տեսած գյուղատնտեսական գրքույկները, որոնց հրատարակությունը կամ «բարեգործություն» էր և կամ թե հեղինակի անձնական զոհողություն: Հինգ տարվա ընթացքում Հողժողովմատի հրատարակած գրքույկներն իրենց մամուլի իվով և, մանավանդ, տիրաժով շատ ավել են, քան մինչ այժմ լույս տեսած գրքույկները:

Հրատարակին	Գանի* անուն	Գանի* մամուլ	Գանի* օրինակ	Ծանոթություն
1924	2	9 ¹ / ₂	2000	1. Մինչ այժմ սպասվել է 12 անուն (27 մամուլ, 41090 օրինակ):
1925	15	35	67000	
1926	16	90	38000	2. 1927 թվի համար տեղեկությունները 10 ամսվա են:
1927	9	35	19000	
Ընդամենը	42	169 ¹ / ₂	126090	

Հրատարակած գրքույկների մի մասն արդեն սպառվել են և լույս են տեսնում երկրորդ հրատարակությամբ: Եթե Հողժողովմատի հրատարակած գրքերի իվին ավելացնենք և մյուս հրատարակչությունների և կազմակերպությունների («Մաճկալ», Հ.Կ.Կ.Կ.Կ Ազիտ բաժին, Գյուղբանկ և այլն) հրատարակած բրոշյուրները, ապա կստացվի պատկանելի մի թիվ:

Գործ է դրված բոլոր ջանքերը՝ գրքույկները հեռավոր ու խուլ գյուղերն ուղարկելու: Հերիք է մի թեթև ծանոթություն գրացուցակի հետ՝ համոզվելու, որ հրատարակված գրքույկները ծառայում են մեր գյուղատնտեսության կարևոր ճյուղերի բարձրացման և կատարում են այն հիմնական գիրեկաիվը, որ արված է եղել Նրկրագործության կոմիսարիատին հենց խորհրդացնացման առաջին տարում՝ բարձրացնել գյուղատնտեսության արգյունավետությունը և ալդպիսով մեղմել հանրապետության սակավահողությունը:

Մատչելի գրականությանը զուգրնթաց, հրատարակչության որոշմամբ՝ առաջիկայում լույս են տեսնելու և ավելի լուրջ, գիտական-ու-

սումնասիրական բովանդակությամբ գրքեր: Խորհրդային Հայաստանի գյուղատնտեսության արդեն կատարված հետազոտությունը պիտի տա թվական ու նկարագրական այն նյութը, որն անհրաժեշտ է ամփոփումների անելուց բացի, նշելու համար և մեր գյուղատնտեսության վարդապետան հետագա ուղիները:

Ի՞նչ խնդիրներ է, որի վրա հատուկ ուշադրություն պիտի դարձնել լուսաբանելու համար թե՛ ամսագրի էջերում և թե՛ պիտական-ուսումնասիրական հրատարակությունների մեջ:

Ամենից առաջ առանձին և սիստեմատիկ ուշադրություն պիտի դարձնել մեր երկրի ուսումնասիրության վրա: Կատարված գյուղատնտեսական հետազոտության օբյեկտը չի ընդգրկում ժողովրդական ողջ տնտեսությունը: Նրա մի շարք, գյուղատնտեսության հետ շատ մոտ առնչություն ունեցող ճյուղերը, ինչպիսիք են՝ անտառային տնտեսությունը, հողային հարցերը, արոտների և քոչվորության պրոբլեմը, չրաչին խնդիրը և այլն, այդ հետազոտության առարկա դառնալ չէին կարող: Ուսումնասիրության ենթակա է մեր գյուղը, նրա անցած ճանապարհն ու ներկա վիճակը, նրանում կատարվող պրոցեսները: Սիստեմատիկ այդ ուսումնասիրությունը ո՞չ միայն կտա մեզ մեր երկրի ողջ պատկերը, այլ հնարավոր կդարձնի նրա տնտեսության հետագա ուղիները որոշելու:

«Գյուղատնտեսական կյանքի» համարներից մեկում ընկ. Ա. Կարինյանը³, խոսելով մեր ամսագրի կարևոր նշանակության մասին, ղրվատելով նրա կատարած աշխատանքը՝ աշխատակիցների հատուկ ուշադրությունն է հրավիրում հենց այդ ուսումնասիրության վրա: Նա գրում է (տե՛ս «Գյուղատնտեսական կյանք», 1927 թ., № 1): «Խորհրդային Հայաստանի հեռավոր ծայրերում ցրված են այժմ մտավորական աշխատավորների լավագույն շարքեր, որոնք հաճախ աննշմարելի են, բայց և այնպես կատարում են հսկայական հեղափոխական դեր հետամնաց գավառական իրականության ծանր պայմաններում: Գյուղական ուսուցիչներ, գյուղական ագրոնոմներ, անասնաբույժներ, գյուղխորհուրդների աշխատակիցներ և անդամներ՝ դա կուլտուրական մեծ ուժ է: Եվ եթե մենք մի փոքրիկ, շատ սահմանափակ մի հարցական (մեծ հարցականը կարող է միայն բարդացնել խնդիրը) մշակենք այս կամ այն գյուղի ընդհանուր տարածության, բնակիչի և շարժումների,

հողամասերի քանակի և տեսակների, անասունների և երկրագործական պարագաների քանակի և տեսակների, երկրագործական հասույթների, առանձին գյուղական տնտեսության, ընտանեկան բյուջեի (հասույթ և ելք), առանձին գյուղացիական խմբերի կամ շերտերի, հարկերի տեսակների (պետական, տեղական, կամավոր և ընդհանուր գումարի) մասին, մենք կարող ենք չափազանց հետաքրքրական մի նյութ ստանալ, որն ուրիշ կարևոր նյութերի կողքին կարող է նախատեղ հալ գյուղի առարկայական ճանաչողությամբ»⁴:

Մեր ամենօրյա աշխատանքը, հենց առաջին տարիներից, առաջադրել է մի շարք խնդիրներ, որոնց լուծումը երկարատև և համառ աշխատանք է պահանջում: Կերի խնդիրը, ցանքաշրջանառությունը և նման կենսական խնդիրներ դեռ լուծված չեն: Մեր հորիզոնից անտես չպիտի առնենք նրանց և ամեն անգամ հետամուտ լինենք նրանց լուծման:

Մինչ այժմ քիչ ուշադրություն է դարձված կոլեկտիվ տնտեսության ձևի կազմակերպման և մեքենայացման վրա: Պետք է խոստովանել, որ կոլեկտիվացման խնդիրը մեղանում տեսական բնույթ կրող մի երկու վեճերից դեն չի անցել, այնինչ իրականում այդ խնդրում շատ ավելին է արված: Կոլեկտիվներ, մանավանդ հողօգտագործման ասպարիղում, տարբերային թափով են կազմակերպվում: Հարկավոր է ետ չմնալ և առաջադրված խնդիրների լուծման հետամուտ լինել:

Հատուկ ուշադրություն պիտի դարձնել գյուղի շինարարության: Նոր գյուղն իր պահանջներն է առաջադրում: Հատակադժվում են հին գյուղերը. նոր կառուցումներ են արվում, կանոնավորվում են ճանապարհներն ու ջրաօգտագործումը, հողերը կտրատվում են նոր ձևով, և այդ բոլորին հետևում են նոր մշակույթներ կամ եղածների մեջ տարբեր հարաբերություն, և հիմնովին փոխվում է գյուղի տնտեսությունը: Քիչ է միայն հետևելու և արձանագրելու կատարվածը, հարկավոր է նախօրոք այդ խնդիրները լայն քննության նյութ դարձնել, օգտագործելով արդեն կատարած աշխատանքի փորձը:

Գյուղատնտեսական գիտելիքները հանրամատչելի դարձնելու համար գրքույկները բավական չեն: Ժամանակն է, որ հրատարակության ձևոնարկենք հանրամատչելի գյուղատնտեսական մի ժուռնալի՝ մասսայական ընթերցողի, գրաճանաչ գյուղացու համար: Այդ խնդիրը մի քանի անգամ ծեծվել է և միշտ էլ դրական իմաստով լուծում ստացել:

կյանքն արդեն առաջադրում է այդ պահանջը՝ օր առաջ հրատարակել այդ ծուռնալը:

Գավառի կյանքը, տեղերում կատարած աշխատանքի նկարագիրը քիչ արձագանք է գտել ամսագրի էջերում: Ծիշտ է, տարեցտարի ավելանում են գավառից ստացած նյութերը, բայց այդ աճումը թույլ է՝ համեմատած մյուս բաժինների հետ: Այս խնդիրը սերտ կապ ունի ամսագրի շուրջը համախմբված կադրերի հետ: Առաջին տարիների հետ համեմատած՝ աշխատակիցների կադրը շատ է փոխվել: Դործի են կանչվել համեմատաբար նոր ագրոնոմներ տեղերում, իսկ նրա հետ էլ ամսագրի աշխատակիցների շարքերում արդեն կա երիտասարդ մասնագետների մի փոքր խումբ: Հարկավոր է, որ նրանք ավելի եռանդուն մասնակցություն ունենան աշխատանքներին, ավելի մոտ համախմբվեն ամսագրի շուրջը:

Համոզված ենք, որ Հայաստանի խորհրդայնացման տասնամյակին այս բոլոր խնդիրները լուծված կլինեն:

ՀՈՂԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՆՆԵԼԻՔՆԵՐԻՑ

Հողաշինարարության և հողօգտագործման մասին Կոմկուսակցության համամիութենական Կենտկոմի որոշումները շոշափում են և բողջեցնում հստակություններ լուծում այն ակտուալ խնդիրները, որոնք ոչ միայն մի տարվա, այլև հետագա տարիների ընթացքում կիրականանան, գյուղի և քաղաքի կապը է՛լ ավելի հզորացնելով, չքավոր ու միջակ գյուղացիությանն անվերապահորեն շաղկապելով սոցիալիզմի կառուցման:

Այդ ասպարիչում կուսակցության տված դիրեկտիվները՝ համապատասխան օրգանների կողմից պիտի կիրառվեն ուղիղ և վճռական: «Օպոզիցիայի անվոր թոթովանքին այդ դիրեկտիվները գերադանցում են իրենց հստակությամբ, գործնականությամբ և մշակման խորությունով» (Պրավդա)²:

Այդ դիրեկտիվի համաձայն խմբագրվում է և շուտով կիրարկության կգրվի համամիութենական հողային նոր օրինագիրքը, որի մեջ դիրեկտիվները որպես օրենքներ կլինեն՝ անշեղ իրագործելու կուսակցության քաղաքականությունը հողային խնդրում, այսինքն՝ գյուղում տանելիք աշխատանքի ամենից կարևոր բնագավառում:

Մինչև այժմ գործադրվող հողային օրենսգրքը լրիվ չի համապատասխանում մեր այսօրվա բաղաբաղանույթյան: Այժմ, երբ մեր գյուղատնտեսությունը հասել է նախապատերազմյան վիճակին, երբ օրվա խնդիր է գյուղատնտեսության սկզբնատրուկիան սոցիալիստական ուղղությամբ, երբ այդ գյուղատնտեսությունը հարմարեցվում է որպես բազա արդյունաբերացման պլանին, հնարավոր չէ ղեկավարվել 22 թ. հրատարակած հողային օրենսգրքով³, որի մեջ, օրինակ, շատ համեստեղ է բռնում հողօգտագործական կոլեկտիվների խնդիրը, չբավորներին հողային արտոնություններ տալը, որով ապահովված չեն հողային կոմիտեները ձախաղուրկ և հարուստ տնտեսությունների մասնակցությունից:

Հողային մարմինների առաջիկա անելիքներից ամենից կարևորը, որի կիրառման մեջ ամեն թերություն դատապարտելի է հենց այժմվանից, չբավոր տնտեսություններին արվելիք հողային արտոնությունների լրիվ և անշեղ կիրառումն է: Ճիշտ է, մեզանում մինչև այժմ կատարված թե՛ միջգյուղյա և թե՛ ներքին հողաշինարարությունը չբավորության համար կատարվել է պետության հաշվին:

Իհարկե, մեր պայմանները մի քիչ տարբեր էին: Միջգյուղյա հողաշինարարությունը, մանավանդ սկզբի տարիներում, կատարվում էր սովից և դաղթից ավերված գյուղերում, երբ հողաշինարարությունը, որպես հողահավասարեցում, անհրաժեշտ նախապայման էր հենց այդ ավերված տնտեսությունը վերականգնելու, հողաղուրկ դաղթականության և հողապակաս գյուղերին բավարար չափով և հավասար շնչաբաժին տալու:

Սակայն այլ պատկեր է հիմա, երբ բոլոր գյուղերում հողային ռե-ֆորմի «սևը», որպես հողահավասարեցում, կատարված է: Այս տարվանից, համարյա բոլոր գավառներում, սկսված է ներքին հողաշինարարությունը, որն ըստ պլանի պիտի ավարտվի հնգամյակում: Մի աշխատանք, որ պիտի ստեղծի օրինակելի գյուղատնտեսություն, պիտի կարգավորի ճանապարհները, ոռոգումը, պիտի հատակագծի բնակավայրերը և, վերջապես, դաշտերը կարատի այն ձևով, որ, իրոք, գյուղատնտեսությունը դառնա բազա մեր արդյունաբերության համար:

Ահա այդ աշխատանքի ընթացքում է, որ հողաշինարարության ծախքերից միանգամայն ազատվելու են չբավոր և սակավաղոր տնտեսությունները, և, ընդհակառակն, այդ ծախքերին ավելի խոշոր չա-

փող մասնակից են դառնալու գյուղի ունեւոր և կուլակ ծխերը: Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան 10-րդ տարեդարձի առթիւ հրատարակած մանիֆեստով՝ գյուղի աղքատ տնտեսութեան հողաշինարարութեան համար հատկացվում է 10 միլիոն: Ըստ նախնական տեղեկութեանների՝ մեր երկրին բաժին է ընկնում 150000 ուրբու չափ: Ահա այդ գումարն է, որ բյուջեով սահմանված հատկացումների հետ միասին կադմելու է հողաշինարարութեան չքավորական ֆոնդը:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ խնդիրներ կան հողային մարմինների առաջ դրված, խնդիրներ, որոնց իրագործման համար առաջին հերթին պիտի գործադրվեն չքավորական ֆոնդի գումարները: Մենք կանգ չենք առնի այն հիմնական դիրեկտիվի վրա, որ տալիս է կուսակցութունը հողաշինարարութեան արագ վերջացնելու մասին: Բարեբախտաբար, այդ տեսակետից Միութեան մեջ Հայաստանը ամենից բարենպաստ պայմանների մեջ է իր հնարավորութեան տեսակետից: Այն ժամանակ, երբ սահմանվում էր հողաշինարարութեան վերջնական ժամկետը 10 տարով, մեր Հոլոթոկոմատը պատրաստակամութեամբ էր հայտնում հինգ տարում ավարտելու: Այժմ, երբ ժամկետն ամբողջ Միութեան համար իջեցված է 7 տարվա, դարձյալ 5 տարում Հայաստանի հողաշինարարութեան հնարավորութեան մասն է իր ուժի մեջ:

Սակայն այս իմիջիպաշտ: Երբ էլ վերջացնելու լինենք, հողաշինարարութեան անկատար կնամարվի, եթե չլավոր և սակավագուր տրամադրություններ չաներ լիովի ապահովված չլինեն:

Պետք է պարզ և որոշ, առանց փոքրիկ սայթաքման անգամ, տանել խիստ շեշտված դասակարգային գիծ հողաշինարարութեան ասպարիզում, գյուղական արտոնների օգտագործման խնդրից սկսած մինչև գյուղերի հատակագծումը: Այսպիսով, մենք ո՞չ միայն ապահոված կլինենք չքավոր և միջակ խավի, այսինքն՝ գյուղի ճնշող մասի անխախտ դաշինքը, այլև արմատում կխեղդենք սեփականատիրական այն ձգտումը, որ հողային ասպարիզում հանգես է բերում կուլակը:

Բայց անցնենք գործնական անելիքներին: Համամիութենական հողային նոր օրենսդրքի հրապարակման հետ անհրաժեշտ է օրինական ձևակերպում տալ այն մասնակցութեան, որ պիտի ունենա գյուղի ունեւոր մասը հողաշինարարութեան ծախքերի մեջ: Հողային օրգաններն իրենք պիտի հոգան, որ տեղերում խստիվ կիրառվի գյուղի չքավորին հոգան, որ տեղերում խստիվ կիրեկտիվը, նույնիսկ այն-

պիսի ծախքերից, որ հոգում է գյուղը (օրինակ՝ հողաշափի բնակարանի վարձ, հողային կոմիտեների աշխատավարձ և այլն): Պիտի բոլոր միջոցները դործադրել, որ չքավորները հողը միանգամայն ձեռի ստանան: Գյուղական և ո՛չ մի համախոսական ու ո՛չ մի համայնական որոշում կամ «թուլջի» այս խնդրում ընդունելի լինել չի կարող:

Հիմնական հողաշինարարությունն ընթացքում չքավորի շահերը պիտի պաշտպանել անխախտ: Թուլատրելի լինել չի կարող վիճակահանությունն ձեռք, որի ընթացքում շատ չքավորների հողը հեռու և անբարեբեր վայրում է ընկնում: Հողաշինարարը և այդ գործին հսկող վարչական և հողային մարմիններն ավելի աշալուրջ պիտի հետևեն չքավորներին պաշտպանելու գործին:

Այս խնդրի հետ սերտ առնչություն ունի հողօգտագործական կոլեկտիվների խնդիրը, որի նկատմամբ մինչև այժմ շատ քիչ բան է արված՝ ձևակերպելու այն տարերային պահանջը, որ դալիս է «նեքեից», չքավոր տնտեսություններից: Պետք է պարզ ասել, որ հողային մարմինները կոլեկտիվ կազմելու գործում շատ ավելի են առաջ դնացել, քան այն մարմինները, որոնք պիտի հետևեն նրանց վարկավորման, տրակտորիզացիային և հողերի միասնական մշակության: Հողաշինարարության ընթացքում կազմակերպված կոլեկտիվները հաճախ քայքայվում են ղեկավարություն չստանալու պատճառով:

Այս դրությունը վերացնելու և հետագայում հողօգտագործման կոլեկտիվների կազմակերպման գործն ավելի կանոնավոր հունի մեջ դնելու համար հարկավոր է ստեղծված կենտրոնը գործի հրավիրել և կանչել աշխատանքի, մշակել անելիքի ծրագիր և այդ անելիքը հարմարեցնել առաջիկա տարվա թե՛ հողաշինարարության և թե՛ մեր վարկային հնարավորությունների հետ: Հավասարաշափ անելիք ունեն այս խնդրում հողաշինարարը, ագրոնոմը և կոոպերատորը: Եթե հողաշինարարն իր աշխատանքի ընթացքում կոլեկտիվին պիտի մի տեղ հատկացնի և հող տա, ագրոնոմն այդ հողի վրա պիտի նրանց տնտեսության կազմակերպման հետամուտ լինի, կոոպերատորն ագրոնոմի հետ միասին պետք է հոգա վարկի, մթերքների սպառման և այլնի մասին:

Բայց դառնանք դարձյալ անելիքներին: Զքավոր տնտեսություններին կամ նրանց կոլեկտիվներին հողով բավարարելուց հետո պետք է հոգալ այդ հողի վրա կատարելիք աշխատանքների մասին, առանց որի հողաշինարարությունն արդյունավետ չի կարող լինել:

Բանն այն է, որ հիմնական հողաշինարարությունն այժմվա հողատեսքերի պատկերը միանգամայն փոխում է: Ստեղծվում են համեմատաբար խոշոր կտորներ՝ մի կամ երկու տնո, նոր ճանապարհներ են գցում, նոր առուներ անցկացնում:

Այդ բոլորը պահանջում է աշխատանք: Ունեոր տնտեսությունը խսկուն իր ստացած հողը կարգավորում է, քարերից մաքրում, փոսերը լցնում, թմբերը հավասարեցնում և իր ստացած հողը կարճ ժամանակում ամբողջովին պիտանի դարձնում և նույն տարին էլ համարյա ամբողջովին մշակում: Չքավոր տնտեսությունը լծկանադուրկ լինելով՝ միայն իր ուժով պիտի այդ հսկա աշխատանքը կատարի: Հետևանքը լինում է այն, որ չքավորը ստացած հողը լիովին չի կարողանում օգտագործել: Մեր դյուդերում, ուր արդեն ավարտված է հիմնական հողաշինարարությունը, հաճախ կարելի է տեսնել մշակած և կարգավորած հողամասի կողքին նույն որակի հողամաս, սուկայն հարթելու կարոտ, կեսը խոպան, հին հողատիրության հետքերը (ավերված պատեր, առուներ, սահմանային հին թմբեր և այլն) մնացած:

Պետք է չքավոր տնտեսության հող հատկացնելուց անմիջապես հսկել և աջակցել՝ այդ հողը մշակության համար լիովին պատրաստելու: Այստեղ դարձյալ կոլեկտիվների խնդիրն է առաջանում: Ուրիշ շատ առավելությունների հետ, հատկապես այս խնդրում, հողօգտագործման կոլեկտիվը մի խոշոր առավելություն ունի. անգամ քիչ վարկ ստանալու դեպքում կոլեկտիվ ուժերով կարելի է հողերը բարեկարգել: Չքավոր տնտեսությունների հողաշինարարության հատկացրած գումարներինց այս նպատակին ևս պիտի հատկացվի մի որոշ մաս, որպես երկաթաուկ վարկ, առաջին հերթին չքավոր տնտեսություններից կազմված կոլեկտիվներին:

Մի այլ խնդիր: Հողային հասարակությունների և գյուղխորհուրդների միջև գոյություն ունեցող այն աննորմալ վիճակը, երբ, ինչպես գրում է «Պրավդան»⁵, «կուլակային տարրերը, որոնք զրկված են ընտրողական իրավունքից, ոչ միայն վճռական ձայն ունեն հողային հասարակություններում, այլև հաճախ ղեկավարում են, երբեմն էլ հարկադրում գյուղխորհուրդներին», — մեղանում շատ ավելի թույլ է, ուժով հետև հողային հասարակությունները, որպես իրավական անձ, հաստատված չեն մեղանում: Սակայն այդպես լինելով հանդերձ՝ հակա-

խորհրդային տարրին հաճախ հաջողվում է հողաշինարարության խընդիրներում, հողհասարակության ժողովներում վճռական դեր խաղալ:

Պետք է բոլոր միջոցները պորժադրել՝ հողհասարակության աշխատանքները կուլակային տարրի մասնակցությունից ապահովելու համար: Կուլակցության դիրեկտիվն այս հարցում շատ վճռական է և որոշ: «Կուլակցության դիրեկտիվը պահանջում է խնդիրն այնպես ձևակերպել, որպեսզի պրոլետարական և կիսապրոլետարական տարրերը կարողանան վճռական ձայն ստանալ, իսկ կուլակային տարրը զրկված լինի հողհամայնքների ժողովներում ձայնի իրավունքից, որպեսզի գյուղական կյանքում գյուղխորհրդի համար ապահոված լինի ղեկավար դեր»⁶:

Համապատասխան մարմինները կիսմրադրին կուլակցության այդ դիրեկտիվը որպես օրենք՝ ապահովելու չքավոր և միջակ տնտեսությունների բացարձակ ղեկավարությունը, գյուղխորհրդի միջոցով, հասարակության հողային գործերում: Բայց անհրաժեշտ ենք համարում ուշադրություն հրավիրել և այլ խնդիրների վրա, որոնք իրենց հերթին պակաս չեն ապահովի գյուղի պրոլետար և կիսապրոլետար խավին կուլակների ունեցություններից:

Մեղանում դեռ նոր է սկսված հողերի վարձակալության տոմարագրումը⁷. տեղերում դեռ թույլ ուշադրություն են դարձնում այս շատ կարևոր հաշվեհաման, որի հետևանքով ո՞չ միայն դժվարանում է ճշգրիտ պատկեր կազմել վարձակալության ձևերի ու չափի, պայմանների և որ խավի վարձակալ լինելուն, այլև այս անուշադրությունը նպաստում է ստրկացուցիչ վարձակալության առաջացման, որ ըստ մեծի մասի մնում է անպատիժ, այնքան, որքան դժվար է լինում այդպիսի վարձակալությունն ի հայտ բերել: Պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել այս խնդրին. տոմարագրման նախնական աշխատանքներն արդեն պատրաստ են: Գյուղխորհուրդներին և շրջգործկոմներին է մնում տոմարագրման գործը լրիվ և անթերի կատարել: Վերջին հաշվով՝ վարձակալության տոմարագրումը սակավազոր տնտեսություններին ստրկացուցիչ և շահադիտական վարձակալությունից ազատելն է: Ուրեմն և այդ աշխատանքի վրա պիտի առանձնակի ուշադրություն դարձնել:

Պակաս կարևոր չէ և այն օգնությունը, որ մենք պիտի ցույց տանք չքավոր տնտեսություններին գյուղերի հատակագծման և նոր բնակարանների շինարարության ժամանակ: Արդեն հիշատակել ենք, որ հիմ-

նական հողաշինարարութեանը համարյա միշտ էլ զուգորդվում է բնակավայրերի, գյուղատեղերի հատակագծումը: Տրվում են նոր տնատեղեր, գծվում են նոր փողոցներ: Ամենից շատ կառուցումներ անում են ունևոր տնտեսութիւնները, չքավոր տնտեսութեան տնատեղին մնում է պարապ: Հարկավոր է այս ուղղությամբ ևս աշխատանք տանել, վարկային հնարավորութեան սահմաններում չքավոր տնտեսութիւններին օգնութեան գալ, նրան հատկացրած տնատեղում թեկուզ մի սենյակ կառուցելու: Տեղավորման և տեղափոխութեան ընթացքում, իհարկե, այդ աշխատանքը կատարվում է, ուրիշ վայրեր տեղափոխվողները ստանում են վարկ՝ բնակարանների կառուցման համար: Եվ քանի որ տեղափոխվողների ճնշող մեծամասնութիւնը հողազուրկ գաղթականներ են և կամ թե հողապակաս և չքավոր բնիկներ, ուրեմն և՛ բնակարանների կառուցման համար նրանց արված վարկը, իհարկե, խոշոր աջակցութիւն է: Սակայն այստեղ խոսքը վերաբերում է այն չքավոր տնտեսութիւններին, որոնք տեղացի են, հիմնական հողաշինարարութեան ընթացքում հող են ստացել և տնատեղ, սակայն միջոցներ չունենալու պատճառով ստիպված են ապրել հորենական ավերակներում:

Գործնական այս խնդիրների կիրառմամբ հողային մարմինները կարող են ասել, որ կուսակցութեան դիրեկտիվները հողաշինարարութեան և հողօգտագործման ասպարիզում անթերի և լրիվ կատարել են:

ԳԵՊԻ ԼՆՆԻՆԻ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կուսակցութեան դեմ օպոզիցիայի մեղադրանքներից մեկն էլ այն էր, որ, իբր թե, Համկոմկուսը կտրվում է մասսաներից, որ բանվորութիւնը հեռանում է կոմկուսակցութիւնից: Մի հրեշավոր մեղադրանք, որ շուտով չքվեց, վերացավ:

Այս տարին, Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան տասնամյակը, մի կայան էր, որտեղ խորհրդային աշխատավորութիւնը մի բոպե կանգ էր առնելու՝ դեպի ետ նայելու, թե տասը տարվա ընթացքում ի՞նչ է տվել Հոկտեմբերյան հեղափոխութիւնը կոմունիստական կուսակցութեան ղեկավարութեամբ: Ինչպիսի՞ քվե տվեց խորհրդային աշխատավորութիւնը: Այդ փլեմ Հոկտեմբերյան կոչն էր: Հոկտեմբերյան կոչը անկուսակցական բանվորների դիմումն էր կուսակցութեան շարքերը մտնելու համար: Անկուսակցական բանվորները Համկոմկուսի քաղա-

քականությունը և ղեկավարությունը համարելով միակ ճիշտ ղեկավարությունը՝ այժմ տասնյակ հազարներով դիմում են նրա շարքերն ընդունվելու համար: Հոկտեմբերյան կռիվ սկզբից մինչև հիմա Խորհրդային Միության սահմաններում մոտ 110 հազար լավագույն աշխատավորներ դիմում են տվել կուսակցության շարքերը մտնելու համար: Խորհրդային Հայաստանում դիմողների թիվը հազարից ավելի է: Միայն Երևանում 515 դադգյահի բանվորների դիմում է ստացվել:

Հոկտեմբերյան կռիվ այսպիսի հաջողությունը, դիմումների այսպիսի հսկա թիվը պարզորոշ մի բան է ապացուցում, որ Համկոմկուսը եղել է և մնում է Խորհրդային աշխատավորության և նրա պայքարի միակ ղեկավարը, որ նրա ղեկավարությամբ Խորհրդային Միության բանվոր դասակարգը՝ գյուղացիության հետ դաշնակցած, կհաղթահարի իր առաջ ծառացած բոլոր դժվարությունները:

Ի՞նչ է ԱՐՈՏՆԵՐԻ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր երկրի հողերի մի մասն էլ կաղմում են ամառային արոտները, որոնցից օգտվում են ո՛չ միայն տեղական անասնապահները, այլև Վրաստանից և Ադրբեջանից եկող քոչվորները:

Ինչպես գյուղական նաղել հողերի վրա կատարվում է հողաշինարարություն, այսինքն՝ նոր կտրատումներ են անում, աշխատում են հողացրվածությունը վերացնել, հեռու հողերն ավելի լավ օգտագործել, վերջապես՝ կանոնավորում են ճանապարհներն ու առուները և հատակագծում գյուղատեղին, այնպես էլ արոտների վրա տարվում են վերաբաժանման և կարգավորման աշխատանքներ:

Արոտ կա, որտեղ մի հեկտարի վրա միջին հաշվով արածում է 10 գլուխ անասուն, իսկ արոտ էլ կա, որտեղ մի հեկտարին ընկնում է 2 գլուխ: Եվ թեև արոտները նույն կատեգորիայի են, վարձագինն էլ նույնն է, որովհետև վարձը տրվում է ըստ տարածության և ոչ թե անասունների գլխի հաշվի, պարզ է, որ մի հեկտարի վրա 10 կովն արածելուց՝ բոլորն էլ կիսաքաղց կլինեն, արոտն օգտակար չի լինի և շուտ էլ կփչանա, հողը կպնդի, անպետք խոտ ու փուշ կբսնի, անասունները կտրորեն և իսպառ կփչացնեն:

Պատահում է, որ այս գյուղին կից մի ուրիշ գյուղ արոտ ունի, այնինչ առաջին գյուղը մի ուրիշ գավառ պիտի գնա արոտի համար: Շատ

վեճեր են լինում ջրի համար, լավ ճանապարհներ չկան, մի համայնքի վերցրած արոտի վրայով ուրիշ համայնք քշում է իր անասունները, որովհետև ուրիշ ճանապարհ չկա:

Իսկ քիչ չեն այնպիսի դեպքեր, երբ մի հարուստ տնտեսություն արոտների ընդարձակ տարածություն, հնուց սկսած, ամեն տարի վարձով է վերցնում, այնինչ հենց այդ արոտին կից գյուղն իր անասունները պահելու տեղ չունի:

Ահա այդ բոլոր թերություններին վերջ տալու համար է, որ կատարվում է արոտաշինարարություն: Այդ աշխատանքները սկսվել են անցյալ տարի և Հոդժողկոմատի ծրագրով երեք տարում պիտի վերջանան:

Ինչպե՞ս է կատարվում արոտաշինարարությունը:

Նախքան արոտների վերաբաժանելը, տեղում ուսումնասիրում են փաստացի օգտագործությունը, այսինքն՝ որոշում են, թե ո՞վ է օգտվել այս արոտից, և ո՞րն է եղել նրա սահմանը: Միևնույն ժամանակ նշանակում են արոտի կատեգորիան և ստուգում են, թե մինչ այդ եղած կատեգորիան որքան է ճիշտ: Պատահում են դեպքեր, երբ մի որևէ արոտ մինչև այժմ հիշվել է 3-րդ կատեգորիա, և այդպես էլ վարձադիրը տվել են, այնինչ տեղական քննությունը ցույց է տալիս, որ այդ արոտն առաջին կատեգորիայի է և, նույնիսկ, խոտհարք է: Այդպիսի դեպքում, մանավանդ եթե խոտհարք է, առաջին հերթին տալիս են արոտին կից գյուղին, նրա անասնապահությունը զարգացնելու համար:

Այդ աշխատանքը կատարելուց հետո հաշվում են, թե արոտամասում քանի՞ գլուխ անասուն է արածում (ձի, կով, ոչխար և այլն): Անասունների ընդհանուր թիվը բաժանելով արոտների տարածության վրա՝ որոշում են, թե մի հեկտարին քանի՞ գլուխ անասուն է ընկնում:

Այդ հիման վրա էլ արոտների սահմանները փոփոխության են ենթարկվում, նոր սահմաններ են գծվում և աշխատում են քիչ արոտ ունեցող գյուղին շատ տալ, նրա անասունների հաշվի չափով:

Բայց արոտների շինարարությունը միայն վերաբաժանությամբ չի վերջանում: Նոր ճանապարհներ են անցկացնում, որպեսզի հեռու ընկած արոտներն օգտագործել կարողանան: Այս տարի Միսխանայի արոտները տանող խճուղին արդեն պատրաստ է: Նոր ճանապարհների ծրագիր է կազմվում:

Ջրային հարցը ևս կանոնավորվում է. արոտներն այնպես են բա-
ժանվում, որ ջուրը մոտիկ լինի, և բոլորն էլ կարողանան օգտվել այդ
ջրից:

Բայց արոտ ստացողներն իրենք ևս պիտի աշխատեն, որ արոտ-
ները բարեկարգ վիճակում լինեն: Ամեն տարի եթե արոտների քարերը
հավարեն, մի քանի տարուց հետո ստացած արոտն անճանաչելի կլինի:

Շատ անգամ աղբյուրից այնքան անկանոն են օգտվում, որ եղած
ջուրն էլ կորչում է, աղբյուրը դառնում ճահիճ:

Այն գյուղերը, որոնք արոտները խնամքով կպահեն և ջանք կթա-
փեն արոտների բարեկալման վրա, կունենան արոտնություններ մնա-
ցածների հանդեպ:

ՄԵՔԵՆԱՕԳՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԻՆՁԵՎ ԿՈՄՈՒՆԱ.

Այսօրվա համարում տպված են մի շարք հոդվածներ և թղթակցու-
թյուններ կոլեկտիվների մասին¹: Ի՞նչ են ասում այդ թղթակցություն-
ները:

Կոլեկտիվների անհրաժեշտությունն արդեն պարզ է և հասկանալի
մեր գյուղերում: Իրար ետևից կազմվում են կոլեկտիվներ, բայց կան
շատ թերություններ, որոնց վրա պիտի ուշադրություն դարձնել:

Կոլեկտիվները տնտեսության պլան չունեն, հաշվապահությունը
կանոնավոր չի, նույնիսկ այնպիսի կոլեկտիվում, ինչպիսին Արփայինն
է և կամ Խոտորջուրի կոմունան²: Պատահում են դեպքեր, որ կոլեկտիվները
չքավորին դուրս են անում կոլեկտիվից և իրենք ներս սպրդում:

Բայց, այս բոլորից բացի, շատ քիչ ուշադրություն են դարձնում
մեքենաօգտագործական ընկերությունների վրա: Մեր շատ թղթակից-
ներ այն կարծիքին են, թե այդ ընկերությունները մի կողմն են, կոլեկ-
տիվները՝ մյուս կողմ: Պատահում են դեպքեր, երբ գյուղում տրակտոր
կա, սակայն հենց այդ գյուղում կազմված կոլեկտիվը նոր տրակտոր է
պահանջում, եղած տրակտորը համարելով մեքենաօգործական ընկերու-
թյան սեփականություն:

Այդ սխալ է ո՛չ միայն նրա համար, որ մենք տղատ տրակտորներ
չունենք ամեն մի կոլեկտիվին քավարարելու, այլև սխալ է, քանի որ
կոլեկտիվն առաջին հերթին պիտի ստեղծել մեքենաօգործական ընկե-

բությունների շուրջը և, հետզհետե զարգանալով, պիտի վերածվեն ավի-
լի բարդ կաղմակերպությունների և հասնեն կոմունայի:

Ինչպե՞ս է կատարվում այդ:

Մի խումբ անտեսություններ միանում են և ձեռք բերում տրակտոր
և լծկաններ: Նրանց հողերը դեռ միասին չեն, ամեն մարդ իր համար է
վար անում: Այդ կոլեկտիվի առաջին աստիճանն է, երբ միացած է
միայն ինվենտարը (գործիք կամ լծկան): Մեքենաօգտագործման ըն-
կերություններն առաջին աստիճանի կոլեկտիվ են:

Մի կամ երկու տարի հողը ընկերության տրակտորով վարելուց
հետո, ընկերության անդամները համոզվում են, որ տրակտորը մեկի
հողից մյուսին տանելը թանկ է նստում, միջնակները խանգարում են,
ավելի շատ նավթ ու բենզին է ծախսվում, երբ տրակտորը տանում են
գյուղի զանազան հանդերում ցրված ընկերության անդամների հողերը
վարելու:

Այս բոլորը ընկերության անդամներին համոզում է, որ իրենց ա-
վելի ձեռնառու կլինի, եթե հողն էլ միացնեն, միջնակները վերացնեն և
միասին վար անեն: Ուրեմն՝ հողն էլ են միացնում: Այս էլ կոլեկտիվի
երկրորդ աստիճանն է, երբ ամեն մարդ իր ուղածն է ցանում, ինքն է
բերքի տերը, բայց գործիքներն ու հողը մի տեղ են: Այս արդեն հողը
միասնաբար մշակելու ընկերություն է կոչվում:

Անցնում է դարձյալ որոշ ժամանակ: Ընկերության անդամները
համոզվում են, որ եթե վարն ու գործիքը միասին է, ձեռնառու կլինի, որ
միասին էլ ցանեն, հնձեն ու կալսեն և միայն բերքը բաժանեն: Թե ի՞նչ
ձևով են բաժանում բերքը, այդ ընկերության ընդհանուր ժողովի որոշ-
մամբ է լինում: Մի այլ անդամ «Մաճկալն» այդ ձևերի մասին առանձին
հողված կտա՞: Այս երրորդ աստիճանը, երբ գործիքները, հողն ու աշ-
խատանքը միասին է, ընկերովի, կոչվում է գյուղատնտեսական արտել:

Եվ, վերջապես, գալիս է չորրորդ աստիճանը, երբ ո՛չ միայն միաս-
նաբար են աշխատում, այլև ընդհանուր է և ստացած բերքի սպառումը:
Այդ արդեն կոչվում է գյուղատնտեսական կոմունա, որի բոլոր անդամ-
ներն աշխատում են ամենքն իր ուժի շափ և բավարարվում ըստ կարիքի:

Մենք տեսանք, թե ինչպես կարելի է տրակտորի ընկերություն
կաղմելուց հասնել մինչև կոմունա: Իհարկե, այդ չի նշանակում, որ բո-
լոր աստիճաններն էլ պիտի անցնել կոմունային հասնելու համար: Եթե
պայմանները բույլ են տալիս, և ընկերության անդամները ցանկանում

են, կարող են միանգամից հիմք դնել գյուղատնտեսական արտելի կամ կոմունայի:

Այնտեղ, որտեղ այդ պայմանները թույլ չեն տալիս, ավելի լավ է՝ սկսել առաջին աստիճանից, հիմքն ամուր դնել և ապա, տարեցտարի ուժեղանալով, բարձրանալ դեպի կոմունա:

Այս հողվածից պիտի հասկանալի լինի, թե ինչքա՞ն անհրաժեշտ է կոլեկտիվ կազմել առաջին հերթին այնտեղ, որտեղ տրակտոր կա, քանի որ մեքենագործական ընկերությունները գյուղի կոլեկտիվացման առաջին աստիճանն են կազմում:

Լավ ընկերությունները հետագայում կդառնան մի-մի առողջ և հարուստ կոմունա: Ուրեմն՝ հենց հիմիկվանից անհրաժեշտ է շատ ուշադրություն դարձնել մեքենագործման ընկերության վրա, չքավոր ու միջակ տնտեսություններին համախմբելով նրանց շուրջը:

ՊԱՏՐԱՍՏՎԵՆՔ ԱՇՆԱՆԱՅԱՆԻՆ

Գարնանացանի կամպանիան արդեն վերջանում է: Այսօրվա համարում տպում ենք այն մասին, թե ինչ արդյունք տվեց այդ կամպանին:

Այժմ սկսվում է աշնանացանի կամպանիան:

Ինչո՞ւ ենք հիմիկվանից սկսում: Նախ, որ շատ ժամանակ կունենանք աշխատելու, և երկրորդ, որ աշնանացանի կամպանիան մեղ համար շատ կարևոր է:

Հայաստանում աշնանը ցանում են ցորեն, գարի և տարեկան: Կան մի քանի շրջաններ, որտեղ աշնանը ցանում են և կորնգան:

Պատերազմից առաջ Հայաստանի աշնան ցանքի տարածությունը հավասար էր 93 000 հեկտարի, իսկ գարնան ցանքը՝ 186 000 հեկտարի: Իսկ ա՞յժմ:

Գարնանացանի տարածությունը ո՞չ միայն հասել է նախապատերազմյան թվին, այլև ավելացել է: Միմիայն աշնան ցանքն է, որ ետ է մնացել նախապատերազմյան թվից:

Ահա թե ինչու հարկավոր է այժմյանից սկսել աշնանացանի կամպանիան, մինչև աշուն ամեն ջանք թափել աշնանացանի տարածությունը ո՞չ միայն հասցնելու նախապատերազմյան տարածության, այլև ավելացնելու:

Խճնչայես պիտի ավելացնել աշնանացանի տարածությունը:

Մեր գյուղերում խամ թողած հողերը կաղմում են ամբողջ հողերի 35—40 տոկոսը, այսինքն՝ հողերի մի երրորդից ավելին թողնվում է հանգստանալու:

Նկատված է, որ չքավոր տնտեսություններում խամ թողած հողերի տոկոսն ավելի բարձր է և հասնում է մինչև 60 տոկոսի: Զբավորը լըծկան չունի, սերմացու չի կարողանում ձեռք բերել և, եթե հաջողվի վարձով տալ, ուղի-չուղի՝ հողերի մեծ մասը պիտի թողնի անմշակ:

Աշնանացանի տարածությունը առաջին հերթին պիտի ավելացնել խամերը պակասեցնելով, մանավանդ չքավոր տնտեսություններում:

Իհարկե, պետական օգնություն կլինի: Տրակտորները նորից գործի կանցնեն, վարկ կարվի, ձեռք կառնվեն բոլոր միջոցները՝ չքավոր տնտեսություններին աշնանացանի համար սերմացու տալու:

Ո՞րն է աշնանացանի օգուտը:

Պատերազմից առաջ էլ Հայաստանում աշնանացան քիչ էր արվում: Բայց այդ չի նշանակում, թե աշնան ցանքը մեղանում օգտակար չի և չի կարող ընդարձակվել:

Փորձերը ցույց են տալիս, որ նույնիսկ այնպիսի գավառներում, ինչպիսին Լենինականն է, որտեղ պատերազմից առաջ աշնան ցանք համարյա թե չի եղել, հողն ու կլիման թույլ են տալիս աշնան ցանք անելու: Այժմ, շնորհիվ ագրոտոմների պրոպագանդայի, աշնանացանով դբադված հողամասերի տարածությունը հասնում է 100 հեկտարի:

Բայց մենք անցնենք այն օգուտներին, որ տալիս է աշնան ցանքը: Ամենից առաջ, մանավանդ դեմի հողերում, աշնան ցանքն ավելի շատ է կարողանում հողի խոնավությունից օգտվել, քան դարնան ցանածը: Այս հանգամանքը շատ կարևոր է մանավանդ այն շրջանների համար (օրինակ՝ Աշտարակը, Նդվարդը), որտեղ ձմեռը շատ խիստ չի լինում:

Բայց աշնան ցանքը մի ուրիշ առավելություն <էլ> ունի: Աշնանը ինչքան շատ ցանենք, այնքան դյուղատնտեսական աշխատանքները հավասար բաժանած կլինենք տարվա եղանակների համեմատ և ստիպված չենք լինի աշխատանքը կուտակել դարնանը:

Խճնչ պիտի անել աշնանացանի կամպանիայի նամար:

Ո՞չ միայն հարկավոր է աշնանացանի տարածությունն ավելացնել, այլ անհրաժեշտ է մի դեպատինից ստացվող բերքի չափը բարձրացնել:

Այստեղ արդեն համարյա բոլոր անհրաժեշտ միջոցներն ունենք, մնում է, որ այդ միջոցները լրիվ գործադրենք:

Մեր գյուղերում աշխատում են մոտ 100 սերմադտիչ: Յուրաքանչյուր սերմադտիչ պիտի աշխատի 60 օր և այդ հաշվով՝ հարյուր մեքենան պիտի մաքրենին 12 000 տոնն կամ 720 000 փութ ցորեն, այնինչ անցյալ տարի մեքենաները զտել են միայն 75 000 փութ, այսինքն՝ 10 տոկոսը:

Ի՞նչ օգուտ սերմադտիչից, եթե մեքենան լրիվ չպիտի աշխատի, այլ վեր ընկած պիտի լինի գյուղատրհորհրդի շենքի առաջ, որ հավերժ վրան ծրտեն կամ անձրևն ու ձյունը փշացնեն ու ժանգոտեն:

Ոչ մի սերմադտիչ պարասլ չպիտի մնա այս սեզոնում: Հանցավոր է այն վարկային ընկերության նախագահը, ՓՕԿ-ի նախագահը, գյուղխորհուրդն ու ագրոնոմը, որ միջոցներ չպիտի ձեռք առնեն սերմադտիչները լրիվ օգտագործելու:

Պետք է բոլոր միջոցները ձեռք առնել եղած շարքացանները աշխատեցնելու: Կոլեկտիվները պիտի առաջ անցնեն և օրինակ ցույց տան:

Թույլ է այն կոլեկտիվը, որ պիտի ծուլանա ժամանակին շարքացան ձեռք բերելու և իր հողերը շաղացան անի: Զեռքով ցանելով՝ տընտեսությունը ապրանքային չի դառնա, և ոչ էլ կոլեկտիվը կուժեղանա:

Ոչ մի հատիկ սերմ չպիտի սերմել առանց սերմադտիչի: Այս տարի ստացվում են նոր մեքենաներ, որոնք անցյալ տարվա եղածի հետ կարող են աշխատ ցանելիք ամբողջ սերմը մաքրել և, այսպիսով, աշխան ցանքի բերքը ավելացնել:

Պատրաստվի՛ր աշնանը ցանք անելու, շարքացանի հոգսը քաշի՛ հենց հիմիկվանից, որ սերմդ տնտեսես և մեքենայով ցանես և ոչ մի հատիկ սերմ չդրես առանց սերմադտիչով մաքրելու:

Ահա թե ի՞նչ պիտի անել աշխան ցանքի տարածությունն ավելացնելու և շատ բերք ստանալու համար:

ԱՐԲԱԹԻ «ՀԱՄԵՐԱՇԵՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈԼԵԿՏԻՎԸ

Արբաթի՛ կոլեկտիվը մեր ամենալավ կոլեկտիվներից է: Կարճ ժամանակում նա շատ բան է արել: Այս տարի ունի 19 դեպյատին ցանք:

Կարեւորը տարածութիւնը չի: Կոլեկտիվն իր հողերը վարել է տրակտորով, ցանել է շարքացան մեքենայով, իսկ բամբակի քաղհանն առնում է կուլտիվատորով:

Կոլեկտիվի ոչ մի անդամ սեփական ցանք չունի. ո՛չ բամբակ, ո՛չ ցորեն և ո՛չ էլ բանջարանոց: Կոլեկտիվը իր անդամներից գնել է և ընդհանուր պահեստում տեղավորել իր անդամների բահն ու ուրագը, քլունգն ու սղոցը:

Յուրաքանչյուր անդամ աշխատում է այնտեղ, որտեղ նրան ուղարկում են: 18 տարեկանից բարձր, կին թե տղամարդ, հավասար աշխատում են: Նրանց աշխատանքը ցուցակագրում են ընդհանուր մատյանում:

Ինչո՞ւ են նշանակում օրավարձի չափը

Կոլեկտիվի անդամները հիմա փող չեն ստանում, նրանք ապրում են բամբակի դիմաց ստացած վարկով, որ բաժանել են ըստ շնչի: Այդ վարկով նրանք պիտի ապրեն մինչև աշուն, մինչև բերքի հավաքելը:

Երբ բերքը հավաքեն և սպառեն, այն ժամանակ ընդհանուր ժողովը հաշվի է նստելու և ստուգելու, թե ո՞վ ինչքա՞ն է աշխատել, ընդհանուր օգուտի մի մասը պիտի բաժանեն աշխատածի չափով, մյուս մասը՝ շնչերի վրա, որովհետեւ կան տնտեսութիւններ, որոնք շատ ուտողներ ունեն և քիչ աշխատող ձեռք: Ընդհանուր օգուտի 25 տոկոսը պիտի դրվի հիմնական կապիտալի վրա:

Ինչպե՞ս են կազմել կոլեկտիվը

«Համերաշխութիւն» կոլեկտիվը կազմել են անցյալ տարի: Հիմնադիրները 6 տնտեսութիւն են եղել, որոնց միացել են նաև 8 տնտեսութիւն: Յուրաքանչյուր տնտեսութիւն մուտքի վճար տվել է 10 ռուբլի և փայավճար՝ 100 ռ.: Թե՛ մուտքի և թե՛ փայավճարը լրիւլ գանձել են:

Բացի այդ, կոլեկտիվի ընդհանուր ժողովը հիմք է դրել այսպես կոչված «Կովի ֆոնդի»: Տեղական անպետք կովերը ծախել են և միայն 3 տնտեսութեան, որոնք փոքր երեխաներ ունեն, թույլատրել են մեկական կով պահել: Յուրաքանչյուր շունչ «Կովի ֆոնդին» տվել է 30 ռուբլի: Կոլեկտիվն ունի 55 շունչ: Այսպիսով՝ հավաքել են բավականի գումար, որով պիտի գնեն լավ կովեր և, ընդհանուր մի գոմ շինելով, իրենց կաշիքների համար պիտի պահեն 10—14 կով:

Կոլեկտիվն առաջիկա աշնանը պիտի շինի ընդհանուր պահեստ,
գոմ, փուռ և դարմանանոց

«Համերաշխություն» կոլեկտիվն իր հողերը ստացել է երկու կտորով: Նրանց հողերը մոտիկ են գյուղին և հարմար են: Կոլեկտիվն իր տրակտորով խոր վարել է ստացած շիմանները և մշակության համար դարձրել պիտանի:

Արբաթ գյուղը ենթարկվել է պլանիրովկայի: Կոլեկտիվի անդամներին տնատեղ տվել են մի տեղից, որ կից է և մոտ նրանց հողերին: Բացի դրանից, նրանց հատկացված է մի տնատեղ ևս, որտեղ նրանք պիտի կառուցեն ընդհանուր պահեստ, գոմ, փուռ և դարմանանոց:

Աղյուսներն արդեն պատրաստում են: Պահեստն ու դարմանանոցը պիտի մինչև բերքի հավաքելը պատրաստ լինեն, որպեսզի նոր բերքը լցնեն ընդհանուր պահեստը:

Գոմը պիտի լինի օրինակելի: Հայգյուղկոոպը նրանց խոստացել է տալ օրինակելի գոմի պլան: Շինությունների համար կոլեկտիվը երկարատև վարկ է ստացել: Ինչ վերաբերում է փուռին, ապա այդ ծառայելու է ո՛չ միայն կոլեկտիվի, այլև մյուս գյուղացիների համար, կոլեկտիվի համաձայնությամբ:

Կոլեկտիվն այժմ ղգում է շինանյութի պակաս: Տեղում շինանյութ կա, բայց շատ թանկ է: Հարկավոր է, որ վարկավորող հիմնարկությունը, առաջին հերթին հայգյուղկոոպը, հատուկ ուշադրություն դարձնի կոլեկտիվին շինանյութով վարկավորելու: Այդ ավելի ձեռնտու կլինի կոլեկտիվին:

Ի՞նչ են ասում գյուղացիք կոլեկտիվի մասին

Արբաթը մեծ գյուղ է, ունի 194 հայ և թուրք տնտեսություն: Գյուղի չքավորներին կոլեկտիվը օգնություն է ցույց տալիս: Չքավորները օգտվում են կոլեկտիվի գործիքներից: Չքավորների 8 հեկտար հողը կոլեկտիվը վարել է և ցանել ավելի ձեռնտու պայմաններով, քան այդ անում էին գյուղի կուլակները:

Խորթ աչքով են նայում կոլեկտիվի վրա կուլակները: Ուրիշ կերպ էլ լինել չի կարող: Արբաթի կոլեկտիվի օրինակը ցույց է տալիս, որ ինչքան չքավորը սեր ունենա դեպի կոլեկտիվը, իսկ կուլակը՝ ատելություն, այնքան լավ հիմքերի վրա է դրված կոլեկտիվը, և ճիշտ է նրա բռնած ճանապարհը:

Թշնամի տարրը կոլեկտիվի դեմ ագիտացիա է մղում, իբր թե գյուղի ջուրը պետությունը առաջին հերթին կոլեկտիվին պիտի տա, իսկ մյուսների հողը ցամաք թողնի, իբր թե կոլեկտիվը չքավորներին խաբում է և նրանց հողերը թանկ վարում։ Բայց այդ լուրերը բամբասանք են, և կենդանի գործը հակառակն է ապացուցում։

Ի՞նչից է գանգատվում կոլեկտիվը

Ագրոնոմը, ճիշտ է, լինում է նրանց մոտ, բայց ոչ հաճախ։ Նրանք տեղում են գործնական ցուցմունքներ, որ ժամանակին եթե չեն ստանում, հետո ուշ է լինում։ Օրինակ՝ բանջարանոց են ցանել, բայց չգիտեն, թե լոբին ե՞րբ պիտի ջրել, պոմիդորի քաղհանը ե՞րբ պիտի անել, քանի՞ անգամ պիտի բադրջանը ջրեն և այլն։ Ագրոնոմը <պիտի> աշխատի հաճախ լինի և նրանց դաշտերը ման գալով, տեղնուտեղը ցուցմունք տա։

Մենք ասացինք, որ կոլեկտիվն իր ամբողջ ցանքը շարքացան է առել։ Բայց հենց այդ ժամանակ ագրոնոմը բացակայել է, այնինչ շարքացանն աշխատելու ժամանակ տրված խորհուրդը՝ տասը դասախոսությունից և վրույցից ավելի օգուտ պիտի տա։

Հայգյուղկոոպն իր հրահանգիչներին պիտի շաբաթը մի անգամ տեղարկի, որ տեղում իմանան նրանց կարիքները։ Գրագրությունը իր նպատակին ուշ է հասնում։ Եթե Հայգյուղկոոպի հրահանգիչը տեղում ժամանակին լիներ, նա թույլ չէր տա, որ կոլեկտիվը մարդ ուղարկի Աղբաբայից կովեր գնելու։ Այդտեղից նրանք չեն կարողացել կով ձեռք բերել, բայց մի ուրիշ սխալ են արել։ Մարդ են ուղարկել Քյալբաջառ՝ այնտեղից կովեր բերելու։ Իսկ հայտնի է, որ սարի կովերը արանում չեն կարող դիմանալ, և, բացի այդ, Քյալբաջառի² կովը շատ էլ կաթնատու չէ մեր տեղականի համեմատ։

Ի՞նչ պակաս ունի «Համեռաշխուրյունը»

Կոլեկտիվի բոլոր անդամները վերաբնակիչներ են և նախկինում էլ հղել են մի գյուղի բնակիչ։ Այդ հանգամանքն, իհարկե, լավ է այն տեսակետից, որ իրար ճանաչում են, ուրեմն և ավելի համերաշխ պիտի աշխատեն։

Բայց, որպեսզի հայրենակցական միության նման շտապով, կոլեկտիվը պիտի իր կազմի մեջ հետզհետե ընդունի գյուղի չքավոր և

միջակ տարրին: Այս չքավոր տնտեսությունը, որի հողը կոլեկտիվը ցանել է կիսրար պայմանով, կոլեկտիվի անդամ դառնալու թեկնածու է: Պիտի աշխատել եկող տարի հենց այդ չքավորին իր հողով ու եղած ինվենտարով ընդունել՝ կոլեկտիվի կազմի մեջ: Դրանով կոլեկտիվը չքավորին աշխատեցնելիս, քան թե, նույնիսկ, ամենաձեռնառու կիսրարով:

Մի ուրիշ պակասություն: Արբաթ գյուղի մեծ մասը թուրքեր են, այնինչ կոլեկտիվի մեջ ոչ մի թուրք չկա: Կոլեկտիվի անդամները այդ երևույթը բացատրում են նրանով, որ թուրքերը դժվար են հաշտվում կոլեկտիվի հետ, շատ անգամ, եթե տղամարդիկ համաձայնվում են կոլեկտիվի կազմի մեջ մտնել, նրանք չեն հաշտվում այն մտքի հետ, որ իրենց կանայք պիտի գնան և մյուսների հետ քաղհան անեն:

Իհարկե, այդպիսի դեպքեր կլինեն, բայց դրա պատճառով չպիտի խուսափել թուրք չքավորին կոլեկտիվի կազմի մեջ ընդունելուց: Այս խնդիրը, ինչպես երևում է, ընդհանուր է, և հարկավոր է, որ կոլխոզների սեկցիան ուսումնասիրի և որոշ արտոնություններ ստեղծի խառը կոլեկտիվներ կազմելու:

ԻՆՉՊԵՍ Է ՀԱՐԿԸ ԴՐՎԵԼՈՒ ԿԱՊԱԼՈՎ ՏՎԱԾ ՀՈՂԱՄԱՍԻ ՎՐԱ

Հողը կապալով վերցնում են սովորաբար ավելի ունեւոր տնտեսությունները, այսինքն՝ այն տնտեսությունները, որոնք բավական լրժկաններ ու գյուղատնտեսական գործիքներ ունեն և կարողանում են, բացի իրենց հողամասից, ցանել նաև ուրիշի հողը: Իսկ հողը կապալով տալիս են զլխավորապես այն տնտեսությունները, որոնք չեն կարողանում իրենց ուժերով ցանել: Իհարկե, կան դեպքեր, երբ հողը ուրիշից կապալով է վերցնում հողադուրկ գյուղացին, բայց այդպիսի դեպքեր քիչ են և բացառություն են կազմում:

Այդ պատճառով էլ Ժողկոմխորհը որոշել է կապալով տրված հողերի հարկը դնել կապալառվի (կապալով վերցնողի) վրա: Կապալով վերցրած հողամասը հաշվի է առնվելու կապալառվի տնտեսության մեջ, և այդ հողամասի հարկը ընկնելու է կապալառուի վրա:

Բայց, որովհետև կապալառուն բացի հարկից վճարում է և հողի կապալառվարձ, դրա համար էլ նրա հարկը որոշ չափով պակասեցվում է: Կապալով վերցրած հողամասի եկամուտը հաշվելիս՝ այդ եկամուտը

10%-ով պակասեցվում է, և հարկը հաշվվում է այն պակասեցված եկամուտից:

Հողերը կիսրար ցանկիւ պայմանները շատ տարբեր են. դանադան շրջաններում կիսրարի պայմանները դանադան են, բայց, ընդհանուր առմամբ, կիսրար հողամասի մշակելու աշխատանքը և բերքը կիսվում է, հողատերը և ցանողը կիսրար հողամասից մոտավորապես հավասար եկամուտ են ստանում:

Ժողկոմխորհը որոշել է կիսրար հողամասի վրա ընկնող հարկի կեսը դնել հողատիրոջ, կեսը՝ հողը մշակողի վրա:

Եթե հարկը այդ ձևով գանձելը որևէ շրջանում նպատակահարմար չի լինի, գավառական գործկոմը կարող է աշղախի շրջանում կիսրար հողամասի հարկը դնել հողը ցանողի վրա: Այդ դեպքում, կիսրար հողամասի եկամուտի հարկը գանձելու ժամանակ պետք է 20 տոկոսով պակասեցվի:

Եկամուտը 20 տոկոսով պակասեցվում է, որովհետև ցանողը կիսրար հողամասի բերքը ամբողջապես չի ստանում, այլ որոշ մասը տալիս է հողատիրոջ: Դրա համար էլ չի կարելի հողամասի ամբողջ եկամուտը հաշվել ցանողի վրա:

Հարկի ո՞ր մասը ե՞րբ պիտի վճարել

Հարկը վճարելու ժամանակը նշանակված է այն հաշվով, որ գյուղացին հնարավորություն ունենա հարկը վճարել հեշտությամբ, այսինքն՝ այն ժամանակը, երբ նա սովորաբար վաճառում է իր տնտեսության մթերքները և կարող է հարկ վճարել:

Լեռնային և դաշտային շրջաններում գյուղացին տարբեր ժամանակ է վաճառում իր մթերքները. օրինակ՝ յուղը և պանիրը վաճառվում է ամառը, իսկ բամբակը և խաղողը՝ աշնանը: Դրա համար էլ Լեռնային և դաշտային շրջանների գյուղացիների համար Ժողկոմխորհը նշանակել է հարկը վճարելու տարբեր ժամկետներ. Լեռնային մասի համար ժամկետները ավելի առաջ են նշանակված, իսկ դաշտային մասի համար՝ ավելի ուշ:

Ամբողջ Հայաստանի համար, բացի նրևանի և էջմիածնի գավառի, դաշտային մասի համար նշանակված են հետևյալ ժամկետները՝

1-ին ժամկետ՝ 1927 թվի սեպտեմբերի 20-ը: Մինչև այն ժամանակ պետք է վճարել հարկի 30 տոկոսը:

2-րդ ժամկետ՝ 1927 թվի դեկտեմբերի 1-ը: Մինչև այն ժամանակ պետք է վճարել հարկի 50 տոկոսը:

3-րդ ժամկետ՝ 1928 թվի հունվարի 1-ը: Մինչև այդ ժամկետը պետք է վճարել հարկի մնացած 20 տոկոսը:

Երևանի գավառի՝ Ղամարլուի, Հրազդանի և Վեդիբասարի գավառականների և Էջմիածնի գավառի Ղուրդուղուլի, Զանգիբասարի գավառակի և Սամաղարի ու Աշտարակի գավառականների դաշտային մասի համար նշանակված են հարկը վճարելու հետևյալ ժամկետները՝

1-ին ժամկետ՝ 1927 թվի հոկտեմբերի 1-ը: Մինչև այն ժամանակը պետք է գանձվի հարկի 15 տոկոսը:

2-րդ ժամկետ՝ 1927 թվի դեկտեմբերի 1-ը: Մինչև այն ժամանակը պետք է գանձվի հարկի 55 տոկոսը:

3-րդ ժամկետ՝ 1928 թվի հունվարի 1-ը: Մինչև այդ ժամանակը պետք է գանձվի 30 տոկոսը:

ԵՐԲ կիմանա գյուղացին իր նարկի չափը

Բացի վերը ասված բոլոր որոշումներից, Ժողկոմխորհը որոշել է նաև, որ հարկը հաշվելու բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները պետք է վերջացնել մինչև ս. թ. օգոստոսի 10-ը և մինչև այդ օրը գյուղացիներին բաժանել իրենց հարկաթերթերը:

Այսպիսով՝ գյուղացին մինչև ս. թ. օգոստոսի կեսը կարող է իմանալ, թե որքա՞ն հարկ պետք է վճարի:

Ժողկոմխորհի նոր որոշումով արդեն հաստատված են գյուղատնտեսական կուլտուրաների, անասնաբուծության և մեղվաբուծության եկամտի նորմաները՝ ըստ գավառականների և գյուղերի: Եկամտի նորմաները ուղարկված են գավառականներին և գյուղերին և պետք է հայտարարվեն գյուղական համայնքի ժողովներում:

ՆՈՐ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ՉՔԱՎՈՐ ԵՎ ՀՈՂԱԶՈՒՐԿ ԴՅՈՒՂԱՑԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Հայաստանում կան բավական թվով հողազուրկ գաղթականներ: Բացի այդ, այնպիսի գյուղեր էլ կան, որտեղ թեկուզ բոլորը հողով բավարարված են, բայց շնչաբաժին հողն այնքան քիչ է, որ հարկավոր է տնտեսությունների մի մասն ուրիշ վայր տեղափոխել, որտեղ ազատ հող կա:

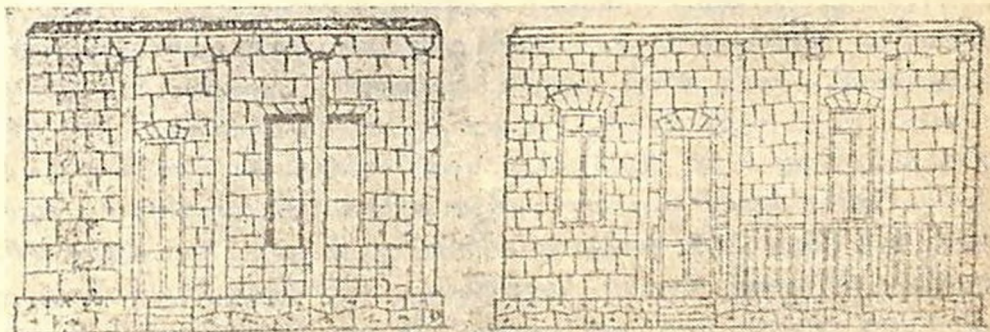
Այդ դործը ղեկավարում է Հողժողովմատի գաղթի և բնակեցման բաժինը:

Այս տարվանից մեծ թափով և բոլոր դավառներում սկսվել են տեղափոխման աշխատանքները: Նոր դյուղեր են հիմնվում ազատ հողերի վրա, բացի այդ, հողառատ դյուղերում տեղավորվող գաղթականների համար պետությունը կառուցում է տներ:

Այս տարի կառուցվում է հազար տուն Հայաստանի զանազան դյուղերում:

Աշխատանքների մեծ մասը կենտրոնացված է էջմիածնի, Երևանի և Լենինականի դավառներում:

Կառուցվող տները մեկական սենյակից են: Դեռ գարունը չբացված՝ տեղում արդեն սկսել են քարի և փայտեղենի պատրաստություն տեսնել, դռներն ու լուսամուտները պատրաստել:

Նշանակված են տեխնիկներ, որոնք հսկում են տների շինարարության աշխատանքներին:

Քար պատրաստելու և հիմքերը փորելու աշխատանքներին մասնակցում են իրենք՝ գաղթականները: Նրանք օգնում են և վարպետներին տների կառուցման գործում:

Բացի նոր կառուցվող տներից, վարկ են ստանում և այն չբավոր տնտեսությունները, որոնք իրենց միջոցներով կարողացել են պատերը շարել, բայց միջոց չունեն տան կտուրը ծածկելու: Նրանք վարկը ստանում են կա՛մ դրամով և կա՛մ էլ շինանյութերով:

Ո՞ր գավառներում քանի տուն է կառուցվում

Էջմիածնի գավառում շենքերի վերանորոգման համար վարկ են ստացել 100 տնտեսություն: Բացի այդ, կառուցվում են նոր տներ Ղուրդուղուլու շրջանում՝ 107 տնտեսության համար: Սահաթլու գյուղում տեղավորված եղիգի 35 տների կառուցման համար տրվում է 150 ռ. ամեն մի տնտեսության: Գավառում հիմք է դրված երկու նոր գյուղի. մեկը՝ Սամաղարի շրջանում, որտեղ պիտի կառուցվի 46 տուն, իսկ մյուսն Ալաառաշեն նոր գյուղն է, որտեղ կառուցվելու է 60 տուն:

Նրեանի գավառում կառուցվում է 360 տուն, որի 25 տունը Պահակ նոր գյուղում, 40-ը՝ Դիտակ գյուղում, մնացածը Հրազդանի և Ղամարլուի գավառակների գյուղերում: Որովհետև Նրեանի գավառում կան տուն չունեցող թուրք տնտեսություններ, առաջին հերթին կառուցումները կատարվում են նրանց համար:

Հայտնի է, որ Նոր Բայազետի գավառի Բասարգեշարի շրջանը համեմատաբար հողառատ է: Դրա համար էլ շատ տներ են կառուցվում այդ շրջանում, որտեղ պիտի ապրեն Շամշադինի գյուղերում և Դիլիջան քաղաքում մինչ այժմ եղած հողազուրկ գաղթականները: Թե՛ Շամշադինի գյուղերից և թե՛ Դիլիջանից գաղթականներին արգեն տեղափոխում են Բասարգեշար՝ նոր կառուցվող տներում և գյուղերում տեղավորելու: Նոր Բայազետի գավառում հիմնվում է երկու նոր գյուղ, մեկը՝ Ռշտունիքը, 60 տնով. մյուսը՝ Նորակերտը, 40 տնով: Վերին Դարդալու գյուղի թուրք չքավոր տնտեսությունների համար կառուցվում է 15 տուն: Բացի այդ, Բասարգեշարի զանազան գյուղերում կառուցվում է 100 տուն:

Ջանգեղուրի գավառում հիմնվում է 3 նոր գյուղ. մեկը՝ Սանգիսլու գյուղը, 60 տուն. երկրորդը՝ Գորիսի մոտ, 100 տուն, իսկ երրորդը՝ Խնձորեսկ գյուղից տեղափոխվող 100 տնտեսությունների համար: Բացի այդ, Վաղուղի թուրք գյուղում կառուցվում է 14 տուն, և 28 տուն էլ Ղափանում՝ Հունաստանից եկած գաղթականների համար:

Դարալագյազի գավառում կառուցվում է 150 տուն, որից 100-ը Իստիսու¹ և Զիրաբ գյուղերի թուրք չքավոր տնտեսությունների համար:

Փամբակ-Լուրիում ազատ հողերի վրա հիմք է դրվում չորս նոր գյուղի, որտեղ պիտի տեղավորվեն գավառի զանազան գյուղերում մինչև այժմ առանց հողի ապրող գաղթականները: Նորաշենում կա-

ռուցվում է 100 տուն, Շարիֆով կոչված տեղում՝ 40 տուն, Շադինովի հողում՝ 40 տուն, և Զերիմշայում՝ 50 տուն: Վերջին երեք հողամասերը նախկին կալվածատիրական հողեր են, որ հեղափոխության հենց առաջին օրերում սղգայնացման էին ենթարկված:

Ինչպե՞ս են կառուցվում տները

Կառուցվող տները երկու տեսակի են, երկուսն էլ՝ մեկական սենյակից: Առաջին տիպի տներն ավելի փոքր են, ունեն միայն մի դուռ ու լուսամուտ, իսկ երկրորդ տիպի տունը երկու լուսամուտ և մի դուռ ունի և ավելի ընդարձակ է: Միջին հաշվով՝ այսպիսի ամեն մի տան կառուցումը նստում է 200 ռուբլի:

Տան վրա ծախսված գումարը հաշվում է 10 տարով վարկ, 3 և կես տոկոսով: Դրամը տեղերում բաց են թողնում վարկային ընկերությունները այն պահանջի համեմատ, որ նրանց ներկայացնում են գաղթի և բնակեցման բաժնի տեխնիկները: Այդ արվում է նրա համար, որ տների կառուցման հատկացված գումարը նպատակին ծառայի, որովհետև եղել են դեպքեր, երբ տան կառուցման գումարը չբավոր տնտեսությունը հացի է տվել և դարձյալ մնացել առանց բնակարանի:

Կառուցվող բոլոր տներն էլ մի պլանի են: Նոր գյուղերում կտրաավում են ուղիղ և լայն փողոցներ, տները շինվում են իրարից հեռու, թողնվում են հրապարակներ, մի խոսքով՝ մինչև այժմ ազատ հողամասերում կառուցվում են նոր գյուղեր, որտեղ չբավոր տնտեսությունները պիտի ապրեն:

Խորհրդային իշխանությունը նոր գյուղերի կառուցումով ո՛չ միայն օգնում է չբավոր և հողազուրկ տնտեսություններին, այլև հիմնելով նոր ու պլանով տներ՝ մյուս գյուղերի համար ցույց է տալիս, թե ինչպես պիտի լինի նոր գյուղը և նոր գյուղացու տունը:

ԱՇՆԱՆԱՑԱՆԻ ԿԱՄՊԱՆԻԱՆ

Մեր երկրում աշնանացանի տարածությունը դեռ չի հասել պատերազմից առաջ եղած չափին: Շատ գյուղերում, որտեղ փորձը ցույց է տալիս աշնանացան ցորենի օգուտը, գյուղացիք սովորություն չունեն ցանելու աշնանը:

Անցյալ տարի Հայաստանում աշնանացանի տարածությունը եղել է 75 000 հեկտար: Այս աշնանը որոշված է վարել 90 000 հեկտար: Աշ-

նանազանի տարածութիւնը պիտի ավելանա առաջին հերթին լեռնային գավառներում, իսկ դաշտային շրջաններում պիտի ուշք դարձվի բամբակի համար աշնան վարի:

Գավառներում և շրջաններում դարձյալ պիտի կաղմակերպվեն արտակարգ լիազորութիւններ, իսկ գյուղերում՝ եռյակներ, որոնք պիտի հսկեն ծրագրի լրիվ իրագործման:

Առանց շաւրացանի և սերմագտիչի՝ բերքը չի ավելանա

Աշնանաշանի կամպանիայի ընթացքում առանձին ուշադրութիւն է դարձվելու, որ ցանքն արվի շարքացանով: Վարձակայանի և վարկային ընկերութեան շարքացան մեքենաները պիտի աշխատեցնել: Ոչ մի մեքենա պարապ չպիտի մնա:

Հայաստանում կա 100 սերմաղտիչ, շուտով կստացվեն ևս 55 հատ: Այս մեքենաները հերիք են աշնան ցանքի համար անհրաժեշտ սերմացուն մաքրելու:

Գարնանաշանի կամպանիայի ընթացքում մենք գրել էինք¹, որ սերմաղտիչները գյուղերում քիչ են աշխատում: Ամեն մեկը պիտի մաքրի տարեկան տաս հազար փութ սերմացու, այնինչ մի հազար էլ չի մաքրել:

Պետք է բոլոր միջոցները կիրառել սերմաղտիչները լրիվ օգտագործելու համար: Ամբողջ սերմացուն պիտի անցկացնել սերմաղտիչով և ապա ցանել:

80 հատ նոր տրակտոր

Եղած տրակտորների վրա ավելանալու են 80 նոր տրակտոր: Եղած տրակտորների մի մասն արդեն հնացել է, նորերը նրանց տեղը կբռնեն և դեռ ավելին կվարեն, քան մինչ այժմ:

Տրակտորների նորոգման համար բաց է թողնվելու առանձին դուրմար: Բացի այդ, որոշված է բաց անել 5 նոր արհեստանոց, տրակտորների և, առհասարակ, գյուղատնտեսական մեքենաների վերանորոգման համար:

«Մաճկալի» մի քանի թղթակիցների գրել էին, որ դարնանաշանի կամպանիայի ընթացքում դեպքեր են եղել, երբ տրակտորը չի աշխատել, իդուր կորել են օրերը: Պատահել է, որ չքաղութեան համար ըստացված տրակտորն ավելի շատ վարել է կուլակի հողը: Տրակտորով կուլակն իր հողն է վարել, իսկ եղներով էլ՝ չքաղորի հողը:

Աշնանացանի ընթացքում նման դեպքեր չպիտի լինեն:

Գարնան ցանքի կամպանիան ուշ սկսվեց, և քիչ ժամանակ կար աշխատանքները կանոնավոր տանելու: Սակայն դարձյալ բավական աշխատանք է կատարված:

Հենց այժմվանից է սկսվում աշնանացանի կամպանիան, որ ամեն ինչ նախօրոք պատրաստած լինենք, մեքենաները՝ նորոգած, սերմացուն՝ ակզում, չքավոր տնտեսություններին վարկը հանձնած և այլն:

Վարկ և սերմացու չֆավոր տնտեսություններին

Աշնանացանի համար չքավոր տնտեսություններին տրվելու է 200 000 ռուբլի: Այդ գումարը հատկացվելու է սերմացու ձեռք բերելու համար: Փորձն արդեն ցույց է տվել, որ մեղանում շատ լավ են բսնում աշնանացան ցորենի «Ջեմկա» և «Կոոպերատորկա» սեսակները:

Այդ երկու տեսակից էլ որոշված է ձեռք բերել 15 000 փութ և բաժանել բոլոր գավառներին: Այսպիսով՝ մենք ո՛չ միայն սերմացու կտանք չքավորին, այլ լավ և բերքատու սերմ:

Առանձին ուշադրություն պիտի դարձվի կոլեկտիվ տնտեսությունների վրա: Կոլեկտիվներին աշնանացանի համար ինվենտար, սերմացու և լծկան ձեռք բերելու նպատակով հատկացվելու են գումարներ:

Կոլեկտիվները պիտի առաջի շարքում լինեն և գործով ցույց տան, որ իրենք ո՛չ միայն ցանում են այնքան, ինչքան ցույց են տալիս, այլև ցանած սերմացուն պիտի լավը լինի, մաքրած սերմազտիչով, հերկն արված տրակտորով, ցանքը՝ մեքենայով:

Առանց դրան նրանք լավ օրինակ չեն կարող լինել:

Ոչ մի փութ գումարը չպիտի մնա գյուղում

Գումաղբով դեռ բոլորը չեն պարարտացնում նույնիսկ այն գյուղերում, որտեղ ուրիշ վառելանյութ կա: Մինչև հիմա էլ գյուղի փողոցներում, բակերի մոտ աղբակույտերն անպակաս են: Արևի, անձրևի տակ փտում, կորչում է ահագին գանձը, իսկ մեր դաշտերը տարեցտարի ուժից ընկնում են, բերքը սլակասում է:

Արտակարգ լիազորությունը որոշել է պարտադիր կերպով ալբը դաշտ կրել տալ այն տնտեսություններին, որոնք փոխադրելու միջոց ունեն: Ժամանակն է, որ մեր գյուղացին վարժվի գումաղբով հողերը պարարտացնել:

Արտակարգ լիազորութեան այս որոշումը ուժի մեջ պիտի թողնել, մինչև որ գյուղերը վարժվեն գոմաղբով հողերը պարարտացնելուն:

Զբաղոր տնտեսութեանների համար գոմաղբի դաշտ տանելը պիտի կատարվի հասարակական աշխատանքների միջոցով:

Գոմաղբից գյուղի փողոցներն ու բակերը պիտի մաքրել և սնունդ տալ ուժասպառ հողերին:

Խոտի պահեստի ֆոնդեր

Աշնանացանի կամպանիայի ընթացքում հատուկ ուշադրություն է դարձվելու, որ գյուղերում ցանեն առվույտ ու կորնգան: Մեր ընթերցողներն արդեն գիտեն, թե ինչքան է տուժում մեր տնտեսությունը կերի պակասից: Անցած ձմեռը կենդանի օրինակ եղավ մեզ համար:

Որպեսզի նորից նույն վիճակը չապրենք, որոշված է տեղերում կազմակերպել խոտի պահեստի ֆոնդեր: Այս տարի Հայգյուղկոոպն ու գյուղտրեստը պիտի ձմեռվա համար պատրաստեն 300 000 փութ խոտ:

Բացի այդ ֆոնդից, յուրաքանչյուր գավառ ու շրջան պիտի ստեղծի խոտի ֆոնդի իր պահեստը, պիտի հավաքվի անտառային բացուտներից, հասարական խոտհարքներից և գյուղական հողային ֆոնդերից:

Միայն այդ ֆոնդը քիչ է: Գյուղն ինքը պիտի ցանի առվույտ ու կորնգան, լեռնային գավառների կոլեկտիվները որքան միջոց ունեն, պիտի դարկ տան այս աշնանը շատ առվույտ ու կորնգան ցանելու: Ահա թե ինչ աշխատանք պիտի կատարվի այս տարվա աշնանացանի համար:

ՊԱՅՔԱՐԵՆՔ ՀԻՆ ԿԵՆՅԱՂԻ ԴԵՄ

Հին կենցաղը, որի մնացորդների մեջ դեռ այժմ էլ տառապում է մեր գյուղացիությունը, այն բաղմաթիվ չարիքներից մեկն է, որը ժառանգություն է մնացել մեզ նախկին կարգերից:

Ներկայումս մեր նպատակն է՝ ամեն կերպ պայքարել հին կենցաղի մնացորդների դեմ և ամեն կերպ աշխատել, որ հաղթանակի նոր կենցաղը:

ՎԵՐԱԽԻՍԵՆՖ գյուղացու ապրուստի ձևերը

Նոր կենցաղի մասին խոսելիս, մենք առաջին հերթին ուշադրություն պիտի դարձնենք մեր գյուղացու կյանքը կամ ապրուստի ձևերը փոխելու վրա:

Մենք գիտենք, որ մեր գյուղացին այնքան էլ ուշադրություն չի դարձնում իր առողջապահական գործի վրա, երբեմն իրենց հագուստներն ամիսներով չեն լվանում և, ընդհանրապես, կեղտոտ են ապրում. բացի այդ, նրանք մաքուր չեն պահում իրենց բնակարանները, ջրերը և այլն: Այս բոլորը հին կենցաղի մնացորդներից են և խոշոր վնաս են հասցնում մեր գյուղացու առողջությանը և հետևապես՝ մեր ամբողջ աշխատանքներին:

Բացի այդ, հին կենցաղի մնացորդներ կան նաև մեր գյուղացու կերակրվելու մեջ: Նախ պիտի ասենք, որ գյուղացին չափազանց շատ հաց է գործածում, քան սննդի ուրիշ տեսակներից, և, մյուս կողմից էլ, նա իր կերակրվելու ժամերը չի դասավորում, որը առողջապահական տեսակետից սուսանձնապես վնասակար է:

Դյուղացին կուլտուրական պիտի դառնա

Մեր գյուղացու կյանքն ու կենցաղը բարելավելու համար հարկավոր է նրան կապել կուլտուրական աշխատանքների հետ: Շատ գյուղերում գյուղացիք դեռ ավելի թանկ են գնահատում օգաներում, փողոցներում և պատերի տակ հեքիաթներով կամ զանազան փտած ու վնասակար խաղերով դրադվելը, քան խրճիթ-ընթերցարան գնալը, թերթեր ու գրքեր կարդալը, գյուղատնտեսական և այլ դասախոսություններ լսելը և այլն: Այս երևույթի դեմ ևս պետք է պայքարել, քանի որ դա ևս հին կենցաղի մնացորդներից է և հնարավորություն չի տալիս մեր գյուղացուն կուլտուրապես առաջ գնալու: Դյուղացին, մանավանդ իր ավատ ժամերին, անպայման խրճիթ-ընթերցարան կամ կուլտուրական մի ուրիշ վայր պիտի հաճախի, որպեսզի գնալով կուլտուրական մարդ դառնա, իսկ առանց դրան նա չի կարող իր կյանքը լավացնել:

Վե՛րջ գրբացներին և տգիտությամբ

Մեր գյուղերի այս կամ այն մութ անկյուններում դեռ գործում են բրբաց կանայք, ֆալչիներ, մոլլաներ, գիր անող տերտերներն ու տիրացուները, հեքիմներն ու տատմերներն ու զանազան ինքնակոչ «սրբեր»:

Պետք է ասել, որ դրանք ևս, խաբելով դյուղացիությանը, բավականին վնաս են հասցնում կենցաղի կառուցման գործին: Քիչ չեն այն դեպքերը, երբ հեքիմների և տատմերների բժշկության պատճառով հի-

վանդները մահացել են, կամ քիչ չեն այն դեպքերը, երբ զրբաց և խաբեբա մոլլաները, տերտերներն ու տիրացուները, խաբելով գյուղացուն, խլել են նրա ձեռքի վերջին կոպեկը:

Այս վատ և վնասակար երևույթները վերացնելու համար անհրաժեշտ է, մի կողմից՝ դուրս քաշել մութ անկյուններից այդ «սրբազան» զրբացներին, ֆալշիներին, հեքիմներին ու նմաններին և պատժել, մյուս կողմից էլ՝ հարկ եղած աշխատանք կատարել գյուղացիությանը հասկացնելու և հեռու պահելու այդ երևույթներից:

ԱՆՀԱՎԻԱԲԱՍ Ե ՔՈՆԻ ԱՄՈՒՏՆՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

Այս շարիքը ևս բավականին տարածված է և հաճախ շատ վատ հետևանքներ է թողնում: Թե ի՛նչ վնասակար երևույթ է անհավիաբաս ամուսնությունը, մանավանդ առողջ սերունդ ունենալու համար, դրա մասին բոլոր գյուղացիները դիտեն, սակայն շատ հաճախ պատահում են բռնի ամուսնություններ, որոնք մեր օրենքներով արգելվում են: Այս երևույթները վերացնելու համար անհրաժեշտ է, որ գյուղում խորհուրդները խիստ հսկողություն ունենան ու արգելեն նման քայլերը և, մյուս կողմից էլ՝ գյուղացիությանը հասկացնեն և ծանոթացնեն նման ամուսնության վնասակարության մասին:

Նոր կենցաղն առաջ տանելու համար աշխատանքի պիտի լծվեն գյուղի բոլոր կաղմակերպությունները:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԽՈՇՈՐ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միութենական Ժողկոմխորհի որոշմամբ¹ այս տարվանից Միության ղանադան վայրերում հիմք է դրվում խորհրդային խոշոր տնտեսությունների: Յուրաքանչյուր տնտեսություն պիտի ունենա 10—30 հազար դեպատին տարածություն: Ծրագրի համեմատ՝ այդ բոլոր տնտեսությունները մի քանի տարուց հետո պիտի տան մոտ 100 միլիոն փութ հաց:

Ռուսաստանի հողժողկոմատն արգեն անցել է խոշոր տնտեսությունների կաղմակերպման աշխատանքներին: Հիմնվող տնտեսությունները լինելու են Սիբիրում, Կաղակաստանում, Հյուսիսային Կովկասում, Բաշկիրիայում, Ղրիմում և այն երկրներում, որտեղ հողային ազաս

Ֆոնդեր կան: Նախնական աշխատանքների համար հատկացված է կես միլիոն ռուբլի:

Հյուսիսային Կովկասում հիմնվելիք խոշոր տնտեսությունների սահմանները արդեն որոշված են, և մի քանի հարյուր տրակտոր արդեն սկսել են հողերը հերկել: Միայն մի տնտեսության մեջ, կարճ ժամանակվա ընթացքում, հերկված է 3000 հեկտար:

Հյուսիսային Կովկասում այս տարի պիտի ցանվի 60 հազար հեկտար, Սամարայի նահանգում՝ 40 հազար, Սարատովի նահանգում՝ 25 հազար: Միայն Կազակստանում 200 հազար հեկտար տարածություն է հատկացված մի խոշոր տնտեսություն կազմակերպելու, որը երկաթուղուն շատ մոտ է լինելու, և որի համար հարկավոր է մոտ 500 տրակտոր:

Պետական բյուջեով՝ 17 միլիոն ռուբլի է հատկացվելու խորհրդային խոշոր տնտեսությունների կազմակերպման համար: Արդեն գործի են կանչվում ագրոնոմներ, տեխնիկներ և այլ մասնագետներ, որոնք պիտի տեղերում ղեկավարեն այդ աշխատանքները:

Ինչո՞ւ համար է պետությունը հիմք դնում խորհրդային խոշոր տնտեսություններին:

Քանի դեռում, մեր արդյունաբերությունը զարգանում է, քաղաքներում բնակչությունը շատանում է, բանվորների թիվը հարյուր-հազարներով է ավելանում, և, վերջապես, մեր առևտուրը օտար պետությունների հետ, մանավանդ հացի արտահանությունը, ավելի մեծ չափերի է հասնում:

Դրա համար էլ հարկավոր է շատ հաց ունենալ թե՛ քաղաքների կարիքը բավարարելու և թե՛ արտահանման համար:

Բայց խոշոր տնտեսություններ ստեղծելով՝ պետությունը մոռացության չէ տալիս գյուղական տնտեսություններին, որոնք տարեկան մի քանի հարյուր միլիոն փութ հաց են տալիս թե՛ արտահանման և թե՛ հրկրի ներսի կարիքների համար:

Գյուղացիական մանր տնտեսությունների կոլեկտիվացումը և այդ կոլեկտիվներին պետական օժանդակություն ցույց տալը հենց այդ նպատակի համար է: Հարկավոր է ստեղծել խոշոր կոլեկտիվներ, չքավոր ու միջակ գյուղացու տնտեսությունները միացնելով ստեղծել հացի ֆաբրիկաներ, հազար և ավելի հեկտար տարածություն ունեցող կոլեկտիվներ, որոնք կարող են պետությանը հարյուր-հազարավոր փութ հաց տալ:

Եվ դրա համար էլ կռիկատիվներին վարկավորելու համար հատկացված է 60 միլիոն ռուբլի:

Խորհրդային խոշոր տնտեսություններում բոլոր աշխատանքները պիտի տարվեն գիտության վերջի խոսքի համեմատ:

Արորով և եղներով երկու հարյուր հազար դեսյատին տարածություն ունեցող տնտեսությունում չի կարելի աշխատանք տանել: Դրա համար էլ տրակտորներն են գործի անցել: Ոչ մի հեկտար չպիտի վարվի առանց տրակտորի, ցանքը շարքացան է լինելու, հունձն ու բերքի ծեծելը դարձյալ մեծ և շոգիով ու էլեկտրականությամբ աշխատող մեքենաներով:

Եվ խորհրդային խոշոր տնտեսությունների մի առավելությունն էլ հենց այն է լինելու, որ նրանք դառնալու են օրինակ իրենց շուրջը համախմբված գյուղացիական մանր տնտեսությունների համար:

Կռիկատիվներ կազմակերպելով և հարյուր հազար դեսյատին տարածություն ունեցող պետական տնտեսություններ ստեղծելով՝ մենք հացի այնպիսի պաշար կունենանք և մեր երկիրն այնպես հիմնովին կապահովենք, որ էլ ոչ մի վտանգ մեզ համար ծանր չի լինի:

ԱՇՆԱՆ ՑԱՆՔԻ ԿԱՄՊԱՆԻԱՆ, ՊԱՐԱՐՏԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՑԱՆՈՎԻ ԽՈՏԵՐԸ

Աշնանացանի նախապատրաստական աշխատանքները շատ վաղ բերում արդեն վերջանալու վրա են: Մեր թերթը, ի նկատի ունենալով կամպանիայի կարևոր նշանակությունը, մի քանի անգամ է գրել այդ մասին:

Ո՞րն է աշնան ցանքի առավելությունը: Բացի այն, որ աշնան ցանած ցորենն ու գարին ավելի լավ են թփակալում, ուրեմն և՛ ավելի շատ բերք տալիս, աշնան ցանածը մեր պայմաններում մի ուրիշ առավելություն էլ ունի:

Հողի մեջ եղած խոնավությունից աշնանացանը ավելի շատ է օգտվում: Մանավանդ չորային տարիներում, երբ դարնան ցանածը չի կարողանում լավ աճել, աշնանացանը, նրա հետ համեմատած, ավելի է բերք տալիս, քանի որ աշնան և դարնան խոնավությունից նա բավական օգտվել է:

Բոլորին էլ հայտնի է, թե ինչպես են աշխատանքները եղում գյուղերում դարնան սկզբին: Ձյունը վեր կենալուց հետո, քանի դեռ հողը

թաց է, սկսում են վարել, ցանել գարի ու ցորեն, կարտոֆիլ, խոտաբույսեր և, վերջապես, հերթը հասնում է բանջարանոցին: Աշխատանքն իրար է խառնվում, ժամանակ չի լինում, որ ամեն ինչ կանոնավոր և խնամքով կատարվի:

Այդ եռուն աշխատանքի թերի կողմերից մեկն էլ այն է, որ գյուղերում եղած մեքենաները լրիվ չեն օգտագործվում: Միայն տնտեսությունների մի մասն է կարողանում սերմը զտել, ախտահանել, վարձակալանների գութանն ու փոցխը ձևաբեձևաբ են խլում, շարքացանք լրիվ չի աշխատում, որովհետև գարնան սեզոնը կարճ է: Բոլոր վարձակալանների տված տեղեկություններից երևում է, որ մեքենաները սկսում են բանել ավելի շատ գարնանը, որից հետո պահեստ են ուղարկվում:

Աշնանացանի առավելություններից մեկն էլ այն է, որ նա աշխատանքը հավասար է դասավորում: Եթե տվյալ գյուղում հնարավորություն կա ցորենն աշնանը ցանելու, ուրեմն՝ պուղացին թեթևացնում է գարնան աշխատանքը և կարող է բանեցնել վարձակալանի գութանն ու շարքացանը: Աշնան ժամանակ միշտ էլ հնարավոր է աշխատել առանց շտապելու, վարել խնամքով, սերմը զտել և ցանել շարքացանով: Այսպիսով՝ թե՛ մեքենաները շատ աշխատած կլինեն, ուրեմն և բերքն ավելի շատ կլինի, և թե՛ գարնան աշխատանքը քիչ կլինի:

Պարտադրումը աշնանացանի համար

Հարվածային կարգով՝ մեր գյուղերում սկսել են աղբը դաշտ տանել: Գյուղի փողոցներն ու բակերը կարգի բերելուց և մաքրելուց բացի, մենք աղբը դաշտ կրելով, տասնյակ հազար փթերով ենք մեր բերքը բարձրացնում: Համարյա ամեն համարում «Մաճկալը» թղթակցություն է տպում այդ աշխատանքի մասին²:

Բայց արածը դեռ քիչ է: Պետք է բոլոր միջոցները դորձադրել աղբը դաշտ տանելու և աշնանացանին դաշտերը պարարտացնելու համար: Մի քանի գյուղերում արդեն այնքան պարզ են հասկացել գոմաղբի օգուտը, որ, նույնիսկ, սալլերով դնում են և հարեան գյուղերից աղբ առնում, բերում իրենց դաշտերի համար:

Պետք է իստակ և իսպառ մաքրել գյուղի փողոցները աղբից, մոխրակույտներից և կեղտոտություններից: Հարյուր հազար ուրբխներ ար-

ժեցող հողի հարստութիւնը հանցանք է թողնել, որ փշանա արւել ու անձրելի տակ:

Այս կամպանիայի ընթացքում գյուղխորհուրդն ու գյուղի ՓՕԿ-ը պիտի հատուկ ուշադրութիւն դարձնեն չքավոր տնտեսութիւններին ցույց տալու աջակցութիւն: Համապատասխան միջոցներով պիտի նրանց դաշտերն էլ պարարտացնել: Այս մասին շատ որոշ ասւած է պարարտացման կամպանիայի հրահանգներով³ մեջ:

Ահա գոմաղբով պարարտացնելուց բացի, աշնանացանի կամպանիային զուգընթաց տարւում է և արհեստական, հանքային նյութերով պարարտացումը⁴: Մենք արդեն մի տարւած փորձ ունենք:

Մոտ հարյուր ցուցադրական դաշտեր են կազմակերպւած հանքային պարարտանյութերի համար: Եւ համարյա բոլոր վայրերից էլ ստացւած տեղեկութիւնները հաստատում են, որ հանքային պարարտացումը հաջող է անցել, պահանջը քանի գնում, այնքան ավելանում է:

Արդեն միջոցներ են ձեռք առնւած աշնանացանի համար ձեռք բերելու հանքային պարարտանյութեր և ավելին, քան անցյալ տարի էր ստացւած: Հանքային պարարտացումն առաջին հերթին պիտի հատկացնել չքավոր տնտեսութիւններին և կոլեկտիւիւներին:

Աշնանացանը և խոտաբույսերը

Աւելորդ է գրել այն մասին, թե մեր անասնապահութիւնն ինչքան է տուժում կերի պակասից: Մեր հիշողութեան մեջ դեռ թարմ է այն ավերածութիւնը, որ այս ձմեռ եղաւ: Ցանքի տարածութիւնը լայնացնելուց հատուկ ուշադրութիւն պիտի դարձնել ցանովի խոտերի մշակման վրա:

Մեզանում շատ քիչ ուշադրութիւն են դարձնում աշնան յոնջայի վրա: Միամյա խոտաբույսերից՝ մեր լեռնային գավառներում շատ է տարածւած վիկան: Սակայն, համարյա բոլոր վայրերում էլ տարածւած տեսակը գարնան վիկն է:

Դրա համար էլ նա դանդաղ է տարածւում: Գարնան եռուն աշխատանքների ժամանակ, երբ հարկավոր է վարել ցորենի և գարու համար, գյուղացին հնարավորութիւն չունի վիկայի համար դաշտը վարելու: Թեկուզ մինչև հիմա, տարեցտարի, վիկայի տարածութիւնը ավելանում է, բայց ժամանակն է, որ մենք ձեռք բերենք աշնան վիկայի սերմ և մեր գյուղացուն սովորեցնենք վիկան աշնանը սերմելու:

Խոշ օգուտ է տալիս աշնան սերմած վիկը:

Ամենից առաջ աշնանը շատ ավելի հեշտ է վարել վիկայի տեղը, քան դարնանը: Աշնան վիկը ցրտից չի վախենում, նա դիմանում է ձյունի հաստ շերտերի տակ և ձյունի հալոցքի հետ միասին, երբ ծլում են մյուս խոտերը, սկսում է աճել, փարթամանալ:

Մեր գյուղերում կերի պակասն ամենից շատ է ղգացվում ապրիլին և մայիսի սկզբին. վերջանում է ձմռան պաշարը, կանաչը դեռ բոյ չի քաշել, որ տավարը կուշտ փորով ուտի, իսկ աշնան ցանած վիկան այդ ժամանակ ո՛չ միայն բոյով է լինում, այլև սկսում է ծաղկել:

Կերի կարիք զգալու դեպքում կարելի է վիկայի արտի մի մասն սկսել հնձել և տավարին կերցնել: Եվ մինչև ամբողջ վիկան կերցնելը, սարերն արդեն խոտակալած կլինեն, ուրեմն և՛ կարելի է սար բարձրանալ:

Աշնան վիկան շատ ձեռնաու է մեր լեռնային շրջանների համար, որտեղ սար են բարձրանում մայիսի վերջերին, իսկ մինչ այդ անասուններն այնքան են նիհարում, որ արոտներում մի ամիս արածելուց հետո հազիվ են կարողանում միս կապել:

Առաջին փորձը այս տարի կատարել է Նրեանի հողբաժինը: Նրանց տնտեսությունում կարողացել են սերմացուի համար աշնան վիկա ցանել:

Պետք է հեռեկ Նրեանի օրինակին և առաջին տարին ձեռք բերել թեկուզ մի քանի փուլ աշնան վիկա, ցանել սերմացուի համար և բաղմացնել, աշխատելով սերմը տեղերում պատրաստել: Այդպիսով՝ մենք կունենանք և՛ աժան, և՛ հարկավոր չափով մեր պայմաններին վարժված սերմացու:

Սերմի պատրաստման այս եղանակը պետք է տարածել մյուս տեսակ խոտաբույսերի վրա: Կորնգանն ու յոնջան շատ լավ սերմակալում են, և տեղում պատրաստած սերմացուն շատ լավ բերք է տալիս:

Վարկային ընկերությունները պիտի աչքաթող շանն այս և հուլյաները միայն դրսի վրա դնեն այն ժամանակ, երբ գյուղերում կարելի է պատրաստել խոտաբույսերի սերմացուի մի մասը: Հենց այժմվանից պիտի ցուցակագրել այն տնտեսություններին, որոնք կարող են սերմացու տալ վարկի դիմաց: Ամեն տարի այդ տնտեսությունների հետ պայման պիտի կապել և նրանց սերմացուն գնել: Ավելի լավ է՝ յոնջատիրոջը փող տալ և նրա սերմացուն գնել, քան թանկ գնով ուրիշ տեղից սեր-

մացու ճարել, որ շատ անգամ չի հաջողվում, և եթե ստացվում էլ է, կա՛մ սերմացուն է մնացած լինում, կա՛մ տեղ է հասնում այն ժամանակ, երբ վարուցանքը վերջացած է լինում⁵:

Պիտի այժմվանից գործի անցնել: Չպիտի մոռանալ, որ խոտաբույսերի տարածության լայնացումը մեր անասնապահության համար միակ ելքն է: Աշնանացանի կամպանիայի ընթացքում, այս տարի, պիտի առաջին փուլին անել՝ հետագա տարիների համար այդ աշխատանքն է՛լ ավելի լայնացնելու:

ԿՈՒՆԿՏԻՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՂԵՐԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅՐԵԼ ԵՆ

Արդեն ավարտված են կոլեկտիվների հողերի կենտրոնացման աշխատանքները՝ համաձայն Հայկենտգործկոմի կողմից հրատարակված պաշտոնական որոշման¹: Որպեսզի մյուս ընթերցողները ծանոթանան օրենքի հետ, այդ որոշումը տպում ենք «Մաճկալի» հավելվածի մեջ:

Համաձայն այդ որոշման՝ կոլեկտիվների հողերը կենտրոնացնում են առաջին հերթին, առանց սպասելու գյուղի հողաշինարարության: Այդ աշխատանքը կատարում են հողաշափը և ազրոնոմը, իսկ հաստատում է գավգործկոմը:

Եթե գյուղն ունի պահեստի և ազատ հողեր, կոլեկտիվներն ուժեղացնելու համար սկզբնական շրջանում թույլատրվում է այդ հողերի մի մասը հատկացնել կոլեկտիվին, համաձայն որոշման 6-րդ կետի:

Ինչպես են հողերը կենտրոնացնում

Այդ աշխատանքը կատարվում է հողաշինարարական հրահանգի համաձայն: Իսկ ըստ հրահանգի՝ կենտրոնացումը կատարվում է փոխանակության կարգով: Եթե կոլեկտիվի համար անհատ տնտեսությունից հող են վերցնում, ապա, համաձայն որոշման 3-րդ կետի, այդ տնտեսությունը մի ուրիշ տեղ պիտի ստանա նույն կատեգորիայի հող:

Իսկ ի՞նչ է ասում որոշումն այն մասին, թե ո՞ւմ է մնում այն անդամի հողը, որը կոլեկտիվից հեռանում է: Հողը մնում է կոլեկտիվի օգտագործության տակ:

Հեռացող անդամը հող է ստանում համայնքի ազատ հողերից կամ այն տնտեսության հողից, որը նոր է մտնում կոլեկտիվ և կամ թե հողօգտագործման իրավունքից զրկված և լքյալ տնտեսության հողից:

Եթե այդ երեք դեպքում էլ հող չլինի, կոլեկտիվից դուրս եկած տնտեսությունը առանց հողի պիտի սպասի հերթական հողաշինարարության:

Ինչպե՞ս են կիրառել որոշումը

Որոշումը մեծ մասամբ ճիշտ է կիրառվել: Այդպիսի գյուղերում զժգոհություն չի եղել ո՞չ կոլեկտիվի և ո՞չ էլ անհատ տնտեսությունների կողմից:

Իայց եղել են և սխալներ: Բերենք մի քանի օրինակ: Երևանի գավառի Իմանշալու գյուղում փորձել են կոլեկտիվի համար վերցնել գյուղացիների աշգիները: Նույնը եղել է և Ղուրդուղուլիում: Հատուկ կարգադրությամբ այդ չի թույլատրվել, որպես հակասություն պաշտոնական որոշման:

Արամուս և Բաշգյառնի² գյուղերում ուրիշ տեսակ են արել: Կոլեկտիվի հողերն առանձնացնելուց հետո, մի քանի տնտեսություններ նորից դիմում են ավել կոլեկտիվի մեջ մտնել: Նրանք իբր թե բաժանվել են իրենց ծխերից և բաժին են վերցրել նախկին ծխի վատ հողը, լավը թողնելով իրենց ծխին: Նոր անդամները պահանջ են դրել, որ վատ հողի փոխարեն կոլեկտիվն իրենց լավ հող տա: Այսպիսով՝ թե՛ իրենք պիտի լավ հող ստանային և թե՛ նախկին ծուխը:

Այսպես չի լինի: Եվ իհարկե, թե՛ Արամուսում և թե՛ Բաշգյառնիում այդ փոխանակությունը խափանվել է, համաձայն որոշման:

Պետք է խստիվ հետևել որոշման ճիշտ կիրառման, այդպիսով թե՛ կոլեկտիվներն ապահովված կլինեն հողով, և թե՛ վերացրած կլինենք զժգոհությունը:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՆԱՄՆԱԲՈՒԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ

Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտը, որի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ Հոկտեմբերյան հեղափոխության 11-րդ տարեդարձին¹, ունի կարևոր նշանակություն Անդրկովկասի, մասնավորապես Հայաստանի անասնապահության համար:

Դեռ ցարական կառավարության օրոք Անդրկովկասի անասնապահությանը զիտակ անասնաբույժներից մի քանիսը, որպես համեստ

պահանջ, առաջադրում էին Անդրկովկասյան քաղաքներից որեւէ մեկում բացելու անասնաբուժական դռնէ միջնակարգ դպրոց, ի նկատի ունենալով Անդրկովկասի տեղական պայմանները, նրա՝ անասնապահութեան էպիդեմիկ հիվանդութիւնների մշտապէս ենթակա լինելը, քոչի գոյութիւնը, ինչպէս և Պարսկաստանին ու Տաճկաստանին սահմանակից լինելը։ Բայց այդ պահանջը նույնիսկ պատշաճ ձևակերպում չստացավ և մնաց լոկ խոսակցութիւն, որ արվում էր մերթնդմերթ գումարվող գյուղատնտեսական և անասնաբուժական խորհրդակցութիւններում։ Ծիծաղելի է մտածելն անգամ, որ դաշնակցական տիրապետութիւնը կարող էր հանդուրժիլ Երևանում անասնաբուժական ինստիտուտի գոյութիւնը և այն էլ՝ անդրկովկասյան մասշտաբով։ Ո՛չ միայն օբյեկտիվ հնարավորութիւններ չկային, այլև ներքնապէս դաշնակցութեան ռեժիմը չէր կարող կենսաբեր լինել այդպիսի հսկա կուլտուրական ձեռնարկութեան համար։

Մեղանում առաջին անգամ անասնաբուժական ինստիտուտ հիմնելու առաջարկ է արվում 1926 թ. Անդրկովկասյան անասնաբուժական խորհրդակցութեան կողմից²։ Կարճ ժամանակից հետո, խորհրդակցութեան ցանկութիւնը քննութեան է հանձնվում համապատասխան մարմիններին։ Խնդիրը տեղափոխվում է միութենական օրդանները, և, վերջապէս, այս տարվա հունիս 30-ին Անդրկովկասյան ժողկոմխորհը որոշում է հանձնել ինստիտուտի հիմնադրման մասին, շեշտելով որ ինստիտուտի համար ամենից հարմար վայրը Երևանն է։

Այդ որոշումից քիչ հետո կազմակերպվում է այն կոմիտեն, որի վրա է ծանրանում նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները՝ նախահաշվի և ընդունելութեան պայմանների կազմելը, ուսումնական ծրագրի, ինստիտուտի շինութեան, լաբորատորիաների կահավորման, ուսանողական հանրակացարանի և այլ նման անհրաժեշտ խնդիրներ։

Եթէ նկատի ունենանք այն, որ հոկտեմբերի 11-ից արդեն պարամպունքներն ընթանում էին նորմալ կարգով, և ինստիտուտում վերջացել էին ընդունելութիւնները³, կազմված էր նախահաշիվը, ուսումնական ծրագիրը, հրավիրված էին դասախոսները, շենքի և ուսանողական հանրակացարանի խնդիրը լուծված էր, ապա պարզ կլինի, որ կազմակերպչական կոմիտեն համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում կարողացավ գլուխ բերել գործը։ Պաշտոնական բացման ժամանակ ինստիտուտը արդեն մի ամսվա նորմալ աշխատանքի պատմութիւն ուներ։

Ի՞նչ ունի ինստիտուտը և ի՞նչպես է կազմակերպվել:

Ուսանողության հիմնական կազրը Անդրկովկասյան բոլոր հանրապետություններից են և ներկայացնում են գլխավոր շորս ազգությունները՝ Թուրք, վրացի, հայ և ռուս: Ընդունելության ժամանակ հոգ էր տարվում, որ Անդրկովկասի բոլոր գավառներից ու շրջաններից ուսանողներ լինեն: Սակավ բացառությամբ այդ հաջողվել է: Հայաստանի և Վրաստանի բոլոր գավառներից ու ավտոնոմ շրջաններից ուսանողներ կան:

Համաձայն սկզբնական ծրագրի՝ ուսանողների ընդհանուր թիվը առաջին տարվա համար սահմանված էր 130-ի շուրջ: Այդ թիվն ըստ հանրապետությունների բաշխվել էր այս կերպ. Ադրբեջանին՝ 35 տեղ, Վրաստանին՝ 30, Հայաստանին՝ 25, Դաղստանին և Հյուսիսային Կովկասին՝ 10 տեղ, Թուրքեստանին և Միջին Ասիայի հանրապետություններին՝ 10 տեղ, և խորհրդային մյուս հանրապետություններին՝ 10 տեղ: Կովկասյան Կարմրագրոշ բանակին հատկացված էր 10 տեղ:

Ըստ ընդունելության տախտակի՝ ուսանող չեն ուղարկել Թուրքեստանն ու խորհրդային մյուս հանրապետությունները, ծանուցումն ուղստանալու և պայմաններին լավ տեղյակ չլինելու պատճառով: Ընդունված ուսանողների թիվը 112 է, որոնք ըստ հանրապետությունների հետեկյալ կերպ են բաշխվում. Ադրբեջան՝ 30, Վրաստան՝ 33, Հայաստան՝ 30, Հյուսիսային Կովկաս՝ 4, այլ վայրերից՝ 5 և Կովկասյան Կարմրագրոշ բանակից՝ 10 հոգի:

Դիմում տվողների թիվը անց էր 230-ից: Անհամեմատ ավելի շատ էին դիմումներ Հայաստանի զանազան վայրերից: Ադրբեջանից և Վրաստանից, ինչպես և բանակից եկողները նախնական ստուգման են ենթարկվել տեղերում, այնպես որ, եթե հաշվենք և այն անձանց, որոնք ինստիտուտի համար դիմում են տվել հանրապետական լուսժողովուստներին, ապա դիմում տվողների թիվը կհասնի 300-ի:

Իրենց սոցիալական ծագմամբ ընդունված ուսանողները դասավորվում են հետեկյալ կերպ. բանվորներ՝ 15 %, գյուղացիներ՝ 60 %, ծառայողներ՝ 25 %: Ըստ ազգության. Թուրք՝ 21 անձ, վրացի՝ 26, ռուս՝ 15, հայ՝ 48, այլք՝ 4 (ուկրաինացի, լատիշ, լեդգի, լեհ): Հայերի բարձր տոկոսը բացատրվում է նրանով որ, նախ՝ մնացած հանրապետություններից ևս ուղարկվում էին հայեր (Վրաստանից՝ 4, Ադրբեջանից՝ 6), և ապա՝ հեռու վայրից եկողները մեծ մասամբ հայեր էին: Այսպես օրի-

նակ՝ Հյուսիսային Կովկասից գործուղած 10 հոգուց 3-ը հայ էին: Այդ վայրից եկած 10 հոգուց ընդունված են միայն 3 հոգի, 2-ը՝ հայ:

Ըստ կուսակցականության՝ կոմկուսի անդամ և թեկնածու են 25 հոգի, կոմերիտական՝ 41 հոգի, անկուսակցական՝ 46 հոգի: Ըստ տարիքի՝ ուսանողության 85%-ը 20—25-ի մեջն է: Տարբեր էին ուսանողների պատրաստության մակարդակն ըստ հանրապետությունների: Առաջին տեղը պատկանում է Ադրբեջանից գործուղվածներին, որոնց պատրաստությունը բարձր էր թե՛ Վրաստանից և թե՛ Հայաստանից եկածների համեմատությամբ:

Ուսանողների մեծ մասը (մոտ 90 հոգի) տեղավորված են ուսանողական հանրակացարանում: Մնացածները կա՛մ քաղաքից են և կա՛մ թե երեւանում ունեն ազգականներ, որոնց մոտ և իջել են: Մոտ ապագայում հնարավոր կլինի հանրակացարանի տեղավորվածների թիվը հասցնել 100-ի: Թոշակների խնդիրը դեռ առկա է: Սակավ բացառությամբ՝ ուսանողները առայժմ սննդադրամ են ստանում, մինչև թոշակառուների ցանկի վերջնական հաստատումը:

Ինչ վերաբերում է ուսանողական օժանդակ հիմնարկներին՝ ընթերցարան, գրադարան, ֆիզկուլտուրայի գործ, բժշկական օգնություն, ճաշարան և այլն, ապա հենց իրենց՝ ուսանողների անմիջական մասնակցությամբ այդ խնդիրների մեծ մասն արդեն լուծված է: Հիմք է դրված գրադարանի և ընթերցարանի, ֆիզկուլտուրայի և սպորտի համար հատկացված է որոշ գումար, այժմ հոգ է տարվում ուսանողական ճաշարան ունենալու՝ Հայաստանի պետհամալսարանի ուսանողության համար ևս:

Անասնաբուժական ինստիտուտի պարապմունքների մի մասը պետհամալսարանի շենքումն է տեղի ունենում, իսկ գործնական պարապմունքները և դասախոսությունների մի մասը՝ Հողժողկոմատի բակտերիոլոգիական ինստիտուտում: Կաղմած նախահաշվով՝ առաջիկա զարնանը ձեռնարկվելու է անատոմիկումի, ընդարձակ հանրակացարանի և այլ շենքերի կառուցման:

Առաջին կուրսի դասախոսությունները հետևյալ առարկաներից են՝ անատոմիա, քիմիա, բուսաբանություն, ֆիզիկա: Կենդանաբանության ամբիոնն առայժմ թափուր է: Հասարակագիտական առարկաներից առայժմ ավանդվում են քաղաքատնտեսություն և կուսպատմություն:

լեզուներից են՝ լատիներեն և ռուսերեն: Թեպետ մյուս ինստիտուտներում, որպես պարտադիր առարկա, ավանդվում է լատիներենը, բայց ի նկատի ունենալով ուսանողների մի մասի թույլ պատրաստականությունը ռուսերենից, կադմակերպչական կոմիտեի որոշմամբ այդ առարկան ևս պարտադիր է ռուսերենից թույլ ուսանողների համար: Օտար լեզուներից ավանդվում են գերմաներենն ու ֆրանսերենը:

Դասախոսների և մյուս գիտական աշխատակիցների մեծ մասը պետհամալսարանի ուժերից են: Դրսից հրավիրված են առաջիմ Յ պրոֆեսոր և մի գիտական աշխատակից: Թե՛ դրսից հրավիրվածները և թե՛ տեղական ուժերն ամեն ջանք ու եռանդ գործադրում են կահավորելու ինստիտուտի լաբորատորիաները և մյուս աշխատանոցները, կրելով այն բոլոր անհարմարությունները, որ անխուսափելի են նոր հիմնած բարձրագույն դպրոցի առաջին տարում: Այն ընկերական և աշխատանքային մթնոլորտը, որ ստեղծվել է դասախոսների և ուսանողների միջև, մեծ գրավական է հենց առաջին տարում պարապմունքները կանոնավոր և արդյունավետ տանելու:

Այս թեթև տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ կարճ ժամանակում ահագին աշխատանք է թափված այն բոլոր մարմինների կողմից, որոնք այս կամ այն առնչությունն ունեն ինստիտուտի հետ:

Իսկ այդ հիմնարկությունն նշանակությունը թե՛ Անդրկովկասի և թե՛ մանավանդ, Հայաստանի համար խոշոր է: Ծրագրի համաձայն, ինստիտուտի 5 կուրսը պիտի ունենա հինգ հարյուր ուսանող: Ամեն տարի կառուցումներ են արվելու, լայնացվելու է աշխատանքը, գալու են գիտական նոր ուժեր, և ինտերնացիոնալ միջավայրում դաստիարակություն են ստանալու բազմալեզու և բազմատեղ Անդրկովկասի բանվորագյուղացիական երիտասարդությունը:

Յուրաքանչյուր անդրկովկասյան բարձրագույն կրթական հիմնարկ Միություն մյուս համանման հիմնարկից մի գլխավոր տարբերություն ունի: Ընդհանուր դիտելիքներ և մասնագիտություն տալուց բացի, անդրկովկասյան բարձրագույն դպրոցը տալիս է այնպիսի աշխատակիցներ, որոնք կարող են աշխատել Անդրկովկասի բոլոր շրջաններում: Այդպիսի բարձր դպրոցի ներսում ուսանողությունը ստանում է և՛ գիտություն, և՛ կռում ու կոփվում, որպես խորհրդային դպրոցի սան՝ միջազգային ոգով:

Այդ տեսակետից, Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտի դերը շատ խոշոր է: Անդրկովկասի գյուղին անասնաբուժական օգնություն ցույց տալուց բացի, այս դպրոցի շրջանավարտն ընթացիկ աշխատանքում պիտի ստեղծի այն տրադիցիան, առանց որի բարձրագույն դպրոցը աշխատունակ լինել չի կարող: Իսկ այդ տրադիցիան այն քաղաքականության հետևանքն է, որպիսին բոլշևիկյան կուսակցությունը տարել է և տանելու է Անդրկովկասի խայտաբղետ պայմաններում:

Անհրաժեշտ է բոլոր միջոցները ձեռք առնել, որպեսզի մեր առաջին շրջանավարտները թե՛ իրենց պատրաստությամբ և թե՛ իրենց ոգով միանգամայն հարադատ լինեն և արդարացնեն այն հույսերը, որ ունի կուսակցությունն ու խորհրդային իշխանությունը:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՆԱՍՆԱԲՈՒԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ

Երևանում բացվել է անասնաբուժական ինստիտուտ¹, որտեղ մի ամսից ավել է, ինչ սովորում են հարյուր ուսանող, որոնք եկել են թե՛ Անդրկովկասյան հանրապետություններից և թե՛ Միության այլ երկրներից:

Մինչև հիմա այդպիսի ինստիտուտ Անդրկովկասը չուներ, այնինչ անասնաբույժների կարիքը մեղանում շատ մեծ է: Ամեն տարի պատահում են վարակիչ հիվանդություններ: Բացի այդ, մեր անասունները վնասվում են և այլ հիվանդություններից: Անասնաբույժներ չունենալու պատճառով հնարավոր չէր ամեն գյուղի բժշկական օգնություն հասցրնելու:

Ահա այդ նպատակով էլ բացված է ինստիտուտը: Անդրկովկասի բոլոր աղքատություններից էլ ուսանողներ կան²: Ինստիտուտի համար Ռուսաստանի դանադան քաղաքներից հրաշխիված են մի քանի պրոֆեսորներ և մասնագետներ³:

Համարյա բոլոր ուսանողներն էլ թոշակ են ստանալու մինչև ուսումն ավարտելը: Ուսանողները ապրում են հանրակացարանում: Բացի այդ, պետությունն է հոգալու նրանց դասագրքերի ծախքը:

Ինստիտուտի շենքերը

Իհարկե, այդպիսի մի խոշոր գործ, ինչպիսին համալսարան հիմնելն է, առանց համապատասխան շինությունների չի լինի:

Ինստիտուտն առաջժամ տեղափոխված է Հոգժողկոմատի կողմից նոր կառուցված բակտերիոլոգիական կայանի շենքում: Այս տարի եղած շինությունները միանգամայն բավարար են: Բայց արդեն նախապատրաստական աշխատանքներ են տարվում գարնանը նոր շինությունների կառուցման համար:

Կանոնադրության համաձայն, ինստիտուտում պիտի սովորեն հինգ տարի: Ուրեմն՝ հինգ տարուց հետո ուսանողների թիվը հինգ հարյուրից պիտի անցնի: Եվ դրա համար էլ ամեն տարի շինություններ են շինվելու, որպեսպի պարապմունքները կանոնավոր դնան:

Ինչ նշանակություն ունի ինստիտուտը Անդրկովկասի համար

Մեզանում անասունների մեջ հիվանդություններ կան, որոնց պատճառները դեռ ուսումնասիրված չեն: Ամառվա սկզբին, երբ սար են բարձրանում, անասունները հիվանդանում են: Անդրկովկասը, սահմանակից լինելով օտար պետությունների, հաճախ ենթակա է ժանտախտի, որից անասունները կոտորվում են, և, բացի այդ, ժանտախտի շնորհիվ մեր երկրի կաշին հնարավոր չի լինում արտահանել:

Ահա այդ բոլոր խնդիրները դրված են ինստիտուտի առաջ: Ուսանողներն ու պրոֆեսորները պիտի ո՞չ միայն սովորեն և ուսումնասիրեն մեր անասուններին, այլև ծանոթանան եղած հիվանդությունների հետ, պայքարեն համաճարակի ժամանակ և գործնական օգնություն ցույց տան գյուղացուն:

Ինստիտուտի հիմնադրումը Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակներից մեկն է

Ինստիտուտի բացումը լինելու է Հոկտեմբերյան հեղափոխության 11-րդ տարեդարձին¹: Ուրիշ ոչ մի պայմաններում հնարավոր չէր այդպիսի համալսարանի բացումը:

Ցարական կառավարությունը Անդրկովկասում նույնիսկ ֆելդշերների դպրոց չուներ: Իսկ դաշնակցության օրոք մտածել էլ չէր կարելի Երևանում հիմնելու մի համալսարան, որտեղ սովորեն թուրքերը, վրացիները, ուսները, հայերը, հրեաները և ուրիշ ազգություններ:

Միայն Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և նրա ստեղծած խորհրդային կառավարությունը կարող էր հիմնադրել այդպիսի գործ: Ահա

թե ինչու՞ ինստիտուտի հիմնադրումը Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակներից մեկն է:

«Մաճկալը» համոզված է, որ հինգ տարուց հետո, երբ առաջին խումբը կավարտի, մեր ինստիտուտի անասնաբույժները ծանոթ կլինեն Անդրկովկասյան ժողովրդների անասնապահությանը և ամբողջ եռանդը կթափեն մեր անասնապահության զարգացման համար:

ԲԵՐՔԻ ԲԱՐՁՐԱՅՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

<Հոգված I>

Համամիութենական կենտրոնական գործադիր կոմիտեի որոշումը¹, որ տպել ենք «Մաճկալի» № 4-ում, շատ կարևոր նշանակություն ունի: Դատապարտելի է այն գյուղխորհուրդը, որն այդ որոշումը չի՝ տարածի իր գյուղում և միջոցներ ձեռք չի՝ առնի նրա մեջ հիշած կետերը իրագործելու:

Երեկ շատերը կարդացած չեն էլ լինի, այնինչ այդ որոշումը շատ կարևոր է գյուղի համար:

Նախքան որոշում հրատարակելը, կենտրոնական գործադիր կոմիտեն, լավ ծանոթանալով խորհրդային Միության գյուղատնտեսության ներկա վիճակին, հնարավոր է համարել մոտակա հնգամյակում բեր-
փառությունը բարձրացնել ամենափչը 35 տոկոսով, այսինքն՝ տարին 7 տոկոս:

Եթե մեր գյուղացին մի հեկտարից մինչև այժմ ստանում է 50 փութ ցորեն, ապա հինգ տարուց հետո նա պիտի ստանա 68 փութ: Ահա՛ որոշման իմաստը:

Ի՞նչ միջոցներ են հաշվառվում բերքի չափը տարին 7 տոկոսով բարձ-
րացնելու:

Ընտրովի սերմ ցանելը

Որոշման մեջ հիշված բոլոր միջոցներն էլ պարզ ու հասարակ են և մատչելի՝ մանր տնտեսությունների համար: Այդ միջոցները կարող է գործադրել գյուղական ամեն մի տնտեսություն:

Ամենից առաջ՝ ընտրովի և լավ սերմացուն: Եթե ճիշտ է այն ա-
ռածը, թե ինչ որ ցանես, այն էլ կհնձես, ապա ուրեմն՝ մաքուր և ընտ-

բովի սերմացու պիտի ցանես, որ հունձը առատ լինի: Այս նշանակում է, որ սերմդաիչ մեքենան օր ու գիշեր պիտի աշխատեցնել և հենց գյուղում եղած տեղական ցորենը մաքրել ու ցանել: Շատերը կարող են ասել, թե տեղական սերմացուն լավը չի: Բայց այդ սխալ է, տեղական ցորենից էլ կարելի է լավ սերմացու ստանալ, միայն թե մաքրեն ու լվանան, ախտահանեն, որ արաք մրիկով չհիվանդանա:

Միջնակների ոչնչացումը, կոիվ մոլախոտերի և վնասատուների դեմ

Արաք արտից բաժանվում է միջնակներով: Լավ կլինի, եթե ամեն գյուղում հաշիվ անեն, թե քանի՞ հեկտար հող է կորչում միջնակների թմբերի, պարիսպների տակ: Հողաշինարարության ընթացքում այս միջնակները տեղ-տեղ վերացան, բայց շատ անգամ նորից են միջնակ սահմանում, որ արաք հարեանի արտից բաժանվի:

Պիտի վերացնել միջնակները: Նրանք պարարտ հողեր են, կարող են և ջրվել: Մի՛ կորցնեմ հողը միջնակի տակ:

Միջնակները վնասակար խոտերի և բզեզների ու դանադան հիվանդությունների բույն են: Արտի սահմանը եթե մաքուր է, արաք քիչ է վարակվում:

Որոշման մեջ հատկապես ասված է, որ ամբողջ գյուղը պիտի կովի վնասատուների դեմ, լինի «չոր», թրթուր, մրիկ թե այլ հիվանդություն: Անխնա պիտի կովել այն շարիքի դեմ, որ տարեկան մի միլիարդ ուրբ-լու վնաս է տալիս Խորհրդային Միության գյուղատնտեսությանը: Եթե ցորենի վերածենք, կստանանք մի ահռելի թիվ: Ամեն տարի այդ վնասատուներն ու հիվանդությունները մեզնից խլում են շուրս հարյուր միլիոն վուր ցորեն:

Այս թվի վրա ամեն մի գյուղացի լավ պիտի մտածի և իր ձեռքից եկածն անի՝ վնասատուներն ու մոլախոտերը վերացնելու մեր ցանքերից:

Աշնանացանն արածացնելուն վերջ տվեմ

Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի որոշումն այս մասին հատուկ կետ ունի: Մեղանում տալարը պահելու և դաշտում արածացնելու գործը կանոնավորված չի: Վարից հետո եղները բաց են թողնում կանաչի մեջ: Ոչխարները սուրումով են քշում, նախրապանները նախիրը հանդ տանելուց արածացնում են արաք: «Քուռ» անելը մինչ հիմա համարվում

է դռնադուրս: Եւ շատ անգամ չքաւորի արտն է ոտնատակ գնում: Պետք է գյուղում խիստ որոշումներ անել և ծլածն ապահովել արածացնելուց:

Աղբով պարարտացնելը

«Մաճկալը» համարյա ամեն համարում գրել է. աղբով պարարտացնելու օգուտի մասին: Որոշման մեջ հատուկ ուշադրություն է դարձված ո՛չ միայն դոմաղբի վրա, այլև հանքային պարարտանյութերի վրա: Կիրը, մոխիրը, ֆոսֆորը պիտի գործադրության մեջ դնել: «Մաճկալի» այսօրվա համարում տպված է մի թղթակցություն Լենինականից, որ ցույց է տալիս, թե ինչքան օգուտ է տվել հանքային պարարտանյութը:

Կանաչ պարարտացումը ևս իր տեղը պիտի բռնի և նպաստի բերքատվության բարձրացմանը: Պիտի շատ վիել ցանել, հողն ուժովացնել և բերքն աւելնացնել:

Ո՞ւմ վրա է դրվում այս միջոցների գործադրումը

Հողբաժինը, ագրոնոմները, շրջանային և գավառային գործադիր կոմիտեները, գյուղի խորհուրդը և գյուղատնտեսական կոոպերացիան առաջին հերթին պարտավոր են ուժեղացնելու իրենց աշխատանքները՝ այս միջոցները գործադրելու համար: Գյուղի չքաւոր և միջակ տնտեսությունները և, առաջին հերթին, կոլեկտիվը պիտի լծվեն այդ աշխատանքին:

Մյուս անգամ մենք կտեսնենք, թե ի՞նչ պարտականություններ են դրվում այդ մարմինների վրա՝ բերքի բարձրացման օրենքը ճիշտ և լրիվ գործադրելու համար:

<Հ ո դ վ ա ծ II>

Այժմ տեսնենք, թե Համամիութենական կենտրոնական գործադիր կոմիտեն ի՞նչ գործնական միջոցներ է առաջարկում բերքի բարձրացման համար:

Երեք տարվա ընթացքում ամեն տեղ սերմացուի դառումը պիտի պարտադիր դառնա: Բոլոր միջոցները ձեռք առնել, որ վարձու կայաններում և վարկային ընկերությունների պահեստներում եղած գործիքներն ու մեքենաներն ամբողջ տարին աշխատեն:

Մեղանում տրակտորները քիչ են, բայց եղածն էլ լրիվ չեն օգտագործում: Եւ դրա համար էլ օրենքը սահմանիլ է հետեւյալ կարգը տրակ-

տորներ ժամին: Տրակտորները պիտի աշխատեն ո՛չ միայն ցանքի, այլև ուրիշ աշխատանքի համար: Նրանց ուժը պետք է օգտագործել կալի ժամանակ, սղոցելու համար և այլն:

Դաշտային աշխատանքների ամենաեռուն ժամանակ տրակտորները երկու-երեք հերթափոխությամբ պիտի աշխատեն, այսինքն՝ քիշեր ու ցերեկ:

Հանձնային պարարտացումը և հողաշինարարությունը

Բերքի բարձրացման համար հանքային պարարտացումը, ինչպես և գոմաղբով պարարտացնելը, շատ մեծ նշանակություն ունի: Եվ օրենքը առաջադրում է վարկային ընկերություններին՝ հասուկ միջոցներ հատկացնել թե՛ անհատական տնտեսություններին և թե՛ կոլեկտիվներին, հողերը պարարտացնելու համար:

Բերքատվության բարձրացման վրա շատ է ազդում և այն, որ մեղանում դեռ շատ գյուղերում հողը հաճախակի բաժանում են: Այս հանգամանքը թույլ չի տալիս գյուղացուն իր հողը պարարտացնելու: Դրա համար էլ որոշման 7-րդ կետն ասում է. «Հողօգտագործման կաշունությունն ապահովելու համար հետևել, որ կյանքում խստորեն կիրառվեն հողի հաճախակի վերաբաժանումներն արդելի օրենքները»:

Բայց, միևնույն ժամանակ, բերքատվության բարձրացման համար շատ կարևոր է հողաշինարարությունը: Եվ դրա համար էլ որոշումն առաջարկում է մոտակա տարիներում հողաշինարարությունն ավարտել, վերացնել հողերի ցրվածությունը, մեծ դյուղերը մանր դյուղերի բաժանել, հողաշինարարության աշխատանքներն ավելի պարզացնելով:

Որոշման մի կետին պիտի հասուկ ուղադրություն դարձնել: Այն գյուղերը, որտեղ հողագործության ավելի բարձր ձև են կիրառելու, հողաշինարարությունը ո՛չ միայն ավելի արագ պիտի կատարվի, այլև արտոնյալ ձևով:

Ինչ է ասում որոշումը ագրոնոմիական աշխատանքների մասին

Բերքի բարձրացման կամպանիան պիտի տարվի ագրոնոմների ղեկավարությամբ: Նրանք են ղեկավարելու աշխատանքը թե՛ գյուղում և թե՛ շրջանում: Սակայն այդտեղ էլ մենք շատ թերություններ ունենք: Ագրոնոմը ծանրաբեռնված է գրադրությամբ և ուրիշ ո՛չ կարևոր աշխատանքով: Փոխադրական միջոցներ չկան, բնակարանային ծանր

սլացմաններում են ապրում, կենտրոնը թույլ է ղեկավարում: Գիտական-փորձնական հիմնարկները հարկավոր չափով չեն սպասարկում նրան իր անմիջական աշխատանքի ընթացքում:

Որոշումը կարուկ միջոցներ է առաջարկում անասնաբույժների և ագրոնոմների դրուժյունը բարելավելու:

Գիտական-փորձնական հիմնարկները պիտի անմիջական կապ հաստատեն ագրոնոմների հետ: Որպեսզի կոլեկտիվները, խորհրդային և անհատական տնտեսությունները օգտագործեն փորձնական հիմնարկների նվաճումները, այդ փորձադաշտերում պիտի կազմակերպվեն փորձերի արդյունքների դործադրման հատուկ բաժիններ:

Ագրոնոմներին հարկավոր է ազատել գրատենչակային աշխատանքներից, բարվոքել նրանց նյութական դրուժյունը, պարզեցնել ագրոնոմի այն աշխատանքի համար, որ վերաբերում է բերքի բարձրացման: Երկու տարում հարկավոր է նրանց ապահովել փոխադրական միջոցներով:

Զախտի մոռանալ և պիտի կյանքում կիրառել որոշման այն կետը, ըստ որի ագրոնոմը պիտի դառնա գլուխատնտեսական արտադրության բարելաված ձևերի իսկական կազմակերպիչը:

Գյուղացիության մեջ ագրոնոմիական գիտելիքներ տարածելու մասին

Պարզ հայտնի է, որ մեր գյուղացիության մեծ մասը դեռ ծանոթ չի գյուղատնտեսական գիտելիքներին: Սերմադաշտը տանում են գյուղում, քիչ է մնում դռնեղուռ ման ածեն, բայց էլի օգուտը գյուղացին լրիվ չի հասկանում և խուսափում է ամբողջ սերմացուն մաքրել: Այժմ մեղանում ընտրական կամպանիա է գնում. գյուղխորհուրդները հաշիվ են տալիս կատարած աշխատանքի համար: Գյուղատնտեսական սեկցիան էլ պիտի ղեկուցի:

Երբեք չպիտի լռությամբ անցկենալ այդ սեկցիաների աշխատանքների ղեկուցումը: Անխնա քննադատեք թույլ աշխատողներին, պատին սեղմեք և ստիպեք, որ լավ աշխատեն:

Ոչ մի գյուղատնտեսական սեկցիա չի մտածել գյուղում ագրոնոմիական գիտելիքներ տարածելու մասին: Այնինչ այդ նրա առաջին անելիքն է:

Գիտությունն անծանոթ գյուղացին չի կարող բերքը բարձրացնել, Հարկավոր է կարդալ «Մաճկալը», ագրոնոմից զրբեր խնդրել, խրճիթ-

ընթերցարանում զրույցներ կազմակերպել և, վերջապես, հետաքրքրվել և աչքով տեսնել այն բոլոր հաջողությունները, որ մենք ունենք մեր փորձադաշտերում, ցուցադրական հողամասերում և այլն:

Ազգաբնակչության մեջ ագրոնոմիական գիտելիքներ տարածելու համար որոշումն առաջադրում է գյուղական դպրոցներում էլ ավելի ուշք դարձնել գյուղատնտեսական առարկաների, գյուղական ուսուցիչներին վերապատրաստության ենթարկել, գյուղի երիտասարդության և ակտիվի համար կազմակերպել դասընթացներ, գյուղացիների համար տպել և տարածել էժանագին բրոշյուրներ՝ կոլեկտիվների կազմակերպման և ագրոնոմիական հարցերի մասին:

Ինչպես պիտի կիրառվի որոշումը

Շատերը կարծում են, թե բերքի բարձրացման մասին եղած որոշումը միայն այս տարվա դարնանացանին է վերաբերում, որից հետո որոշումն իր ուժը կորցնում է:

Այդպես մտածողները կա՞մ չեն հասկացել որոշումը և կա՞մ թե թշնամի են մեր գյուղատնտեսության բարձրացման գործին, ուրեմն և՛ այն քաղաքականության, որ տանում է խորհրդային իշխանությունը:

Բերքի բարձրացման որոշումը քանի գնա, այնքան ավելի գործնական ձևեր է ընդունելու: Հենց այդ որոշման մեջ ասված է, որ առաջիկա հինգ տարում որոշման միայն մի մասն է կատարվելու:

Բայց ամենակարևորը որոշման մեջ հենց այն է, որ այս տարվանից այն բոլոր միջոցները, որոնք պարզ են և կիրառելու հնարավորությունը կա, դառնում են պարտադիր:

Համայնքի հասարակ մեծամասնության որոշմամբ և շրջգործկոմի հաստատությամբ՝ գյուղը իրավունք ունի որոշում հանի աղբը դաշտ տանելու, սերմացուն զտելու, արտի քարերը հավաքելու, միջնակները ոչնչացնելու և նման պարզ միջոցների մասին:

Խորհուրդների շրջանային համագումարները պիտի առանձին ուղարկություն դարձնեն, թե գյուղխորհուրդները և նրանց գյուղատնտեսական սեկցիաները ինչքա՞ն ճիշտ են տարել դասակարգային գիծը գյուղում և ի՞նչ են արել գյուղատնտեսության բարձրացման գործում:

Այսուհետև, ըստ այդ որոշման, գյուղում լինելու են և նոր կատարածոներ, որոնց պարտականությունն է լինելու հսկել, թե ո՞վ ինչպես

է կատարում համայնքի որոշումները բերքի բարձրացման համար: Ագրոնոմիական այդ կատարածութիւնները լինելու են գյուղատնտեսական սեկցիայի անդամները:

Ահա թե ինչ կարևոր նշանակութիւն ունի Կենսագործկումի կողմից հրատարակած օրենքը բերքի բարձրացման մասին: Ամեն միջոց պիտի գործադրենք, որպէսզի հենց առաջիկա գարնանուցանի ընթացքում կատարենք այն, ինչ հարկաւոր է բերքն այս տարի 7 տոկոսով բարձրացնելու համար:

ԼԵՌՆԱՄԱՍԻ ԿՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԻՔՆԵՐԸ

Սամաղարի շրջանի լեռնամասի 13 գյուղերում, որտեղ տեղաւորված են սասունցիները և քրդերը, գյուղատնտեսական աշխատանք մինչև այժմ համարյա թե չի տարված:

Շրջանի ագրոնոմը նստում է Սամաղարում, որի զաշտաւլայրն ունի 30-ից ավելի գյուղ: Շրջանի ագրոնոմն ինչ աշխատանք որ կատարել է, միայն այդ գյուղերումն է եղել, իսկ լեռնամասի գյուղերը մինչև օրս էլ դուրկ են ագրոնոմի օգնութիւնից:

Իսկ լեռնամասի գյուղերն այդ օգնութիւն կարիքը շատ են զգում: Ոչ մի գյուղում երկաթե դռնի չկա. վարը մինչև այժմս կատարում են արորով և այն էլ՝ ամենահին տեսակի:

Որովհետև շրջանն անտառազուրկ է, գյուղացիները գնում են լինի-նական և այնտեղի արհեստավորներից ձեռք բերում արորները: Փոխադրական միջոցից դուրկ չբաւլորը լենինականից մինչև լեռնամասի գյուղը շաւակած է բերում արորը, 2 օրվա ճանապարհ կտրելով բաւով:

Պարարտացում չկա. աղբը վառելիք են տնում: Միայն մոտիկ հողամասերը պարարտացնում են մոխրով, որը շատ քիչ արդյունք է տալիս:

Լեռնամասի հողերը վատ որակի են և անընդհատ մշակման հետեանքով ուժասպառ են եղել: Միջին բերքը մեկին երեք է. հողեր կան, որոնց մշակութիւն մասին լեռնամասի գյուղացին հայտնում է, թե «սերմ կցանենք, սերմ կստանանք»:

Անասնապահության կարիքները

Դաշտավարության վիճակն ունի և լեռնամասի անասնապահությանը: Կերի պակասի հետևանքով՝ անասունները երկարատև ձմռան ընթացքում կիսաբաղջ են մնում:

Բեղմնավորման կամպանիա բոլորովին չի տարված: Ոչ մի աղնվացիկ ցուլ չի ուղարկված շրջանից: Անասունների աղնվացման վրա ամենևին ուշադրություն չի դարձվում, և հետևանքը լինում է այն, որ նախրի մեծ մասը նիհար, կաթը պակաս կտվեր են, որոնց կենդանի քաշը մի լավ երինջի քաշից պակաս է:

Կաթի մշակման վրա ուշադրություն չի դարձվում: Մինչև օրս ոչ մի սեպարատոր չեն ուղարկել լեռնամաս: Երբ մենք այդ մասին հարցրինք գյուղատնտեսին, նա զարմացած հարցրեց. «Մի՞թե լեռնամասի գյուղերն էլ են սեպարատոր պահանջում»:

Կաթի մշակումը կատարվում է պապենական «ձձումով» (կավի խնոցի), ինչպես դարեր առաջ կատարում էին Տաճկաստանում: Յուզ ստանալու համար շատ գյուղերում գործ են ածում տիկը:

Լեռնամասի գյուղացիներն արդեն հասկացել են թե՛ անասունների աղնվացման, նրանց լավ խնամքի և թե՛ կաթի վերամշակման անհրաժեշտությունը: Հարկավոր է, որ գավառի ագրոկադեմիկերպությունը և վարկային ընկերությունը գործնական քայլեր անեն նրանց անասնապահության զարգացման համար:

Կերի պակասն առաջին հերթին պիտի լուծել

Սամաղարի շրջանը լեռնամասի ագրոօգնության ծրագիրը չունի: Այդ նպատակով ոչինչ չի արել և գավառի ագրոտոմը: Իրենք՝ գյուղացիները ճիշտ ճանապարհը գտել են. կերի խնդիրը նրանք լուծում են յոնջա (առվույտ) ցանկելով:

Բայց սահմանափակ է առվույտին հատկացնելիք հողերի տարածությունը, որովհետև ջրովի հողերը քիչ են, ջրի մեծ մասն էլ հատկացվում է տափարակի գյուղերի այգիներին և բամբակի ու ցորենի ցանքերին:

Անհրաժեշտ է դեմի հողերում փորձեր դնել կորնփանի և աշնանացան վիկայի: Ղարաջատար գյուղում կորնփանի փորձ կատարել են, սակայն հաջող բերք չի ստացվել:

Բայց մի փորձով խնդիրը չի լուծվում: Փորձը կատարել են առանց համապատասխան ցուցմունքի, առանց ստուգելու սերմացուի ինչ լինելը: Հարկավոր է, որ գյուղատնտեսական կազմակերպությունն իր ձեռքն առնի ցանովի խոտերի տարածման դորձը և առաջին երկու տարին վարկավորման կարգով խրախուսի գյուղացիներին:

Լեռնամասի հողային պայմանները նպաստավոր են թե՛ կորնգանի և թե՛ աշնան վիկայի համար: Վերջինիս համար փորձ ամենեկին չի կատարվել:

Առանց այս հարցը լուծելու՝ անհնար է այդ գյուղերի տնտեսությունը բարձրացնել: Խոտով անասուններին ապահովելուց հետո հնարավոր կլինի կատարյալ կերպով օգտագործել այդ գյուղերի հողերը:

Բերքատվության բարձրացման կամպանիան

Անցյալ տարի ամենեկին գյուղատնտես չի դնացել այդ շրջանը: Մի երկու գյուղում եղել է, բայց այն էլ՝ կարկառահարություն տոկոսը որոշելու: Գյուղացիներից ոմանք կարծում են, թե գյուղատնտեսը պետապի աշխատակիցն է, և նրա անելիքը միայն կարկուտի հետ է կապված:

Այս տարվա բերքատվության բարձրացման և դարնանադանի կամպանիան շատ թույլ է տարվել: Ոչ մի դեպքատին ցանք չի ավելացել այդ գյուղերում: Ամբողջ տարվա ընթացքում մեկական զեկուցումներ են արվել կամպանիայի նշանակության մասին, սակայն ո՛չ պարարտացման, ո՛չ հողի մշակման և ո՛չ էլ այլ գյուղատնտեսական աշխատանք չի տարվել:

Սերմացուի զտման համար գյուղերն է ուղարկվել 3 մեքենա և այն էլ՝ լավ տեսակի: Բայց ի՞նչ արդյունք է ստացվել: Համարյա ոչինչ: Միայն Աղարակ գյուղում դտել են 120 փութ ցորեն, իսկ մյուս 2 մեքենան՝ Ներքին Աղջաղալայում՝ և Ավանում... դարձել են հորթերի շվաքարան:

Մեքենան տեղ հասցնելուց հետո չեն աշխատեցրել, որպեսզի գյուղացիները սովորեն, և հայտնի լինի, թե ինչի կարիք կա: Միայն մի քանի օրից հետո պարզել են, որ ցորենի սերմազտիչին հազցրած է գարու մաղ: Մինչև գլխի ընկնեն, գրեն ու պատասխան ստանան, ժամանակն անցնում է, և մեքենաները պարապ են մնում, առանց մի փութ սերմացու մաքրելու:

Այս օրինակը ցույց է տալիս, թե ինչ հետևանքի են հանգում, երբ գյուղատնտեսի անմիջական հսկողությունը բացաղկայում է: Լեռնամասի գյուղերը պիտի հատուկ գյուղատնտես ունենան:

ԱՐՈՏՆԵՐԻ ԿՈՂԵՏԻՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ՈՒ ԲԱՐԵԼԱՎՈՒՄԸ

Ամառային արոտավայրը մեղանում սովորաբար վերցնում են ամբողջ հասարակության անունով: Շատ քիչ են այն դեպքերը, երբ անհատ տնտեսությունն իր կարիքների համար է վերցնում:

Շատ վատ դրության մեջ է արոտների օգտագործումը: Շատ անասնատերերը ոչ միայն գնում են և աղբյուրի գլխին իրենց վրանը զարկում, այլև զորբայությանը, ինչպես ասում են՝ «չափարը պատռելով» արածացնում են արոտի ամենալավ մասը:

Ոչ մի դեպքում այս թույլատրելի չէ: Ոչ ոք իրավունք չունի արոտատեղում իր առանձին նախիրն ու նախրապանն ունենալ: Գյուղի խորհուրդը պիտի ամառվա ընթացքում իր հսկողությունն ուժեղացնի արոտավայրերի օգտագործման վրա:

ԱՐՈՏՆԵՐԻ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆՔ ԱՎՈՒՄԻ ԱՇԽԱԿՈՒՅՈՒՄ ԳՐԱՅԿ ԿԱԼ

Անխնամ օգտագործության հետևանքով՝ արոտներից ստացված խոտը քանի գնում, պակասում է: Լերկանում է գետինը, բացվում են քարերը, և օգտակար խոտի փոխարեն աճում է փուշը:

Արոտների բարեկալման աշխատանքը հենց իրենց՝ արոտ օգտագործողների պարտականությունն է: Յուրաքանչյուր տարի եթե արոտ օգտագործողները 10—20 հեկտարի չափ մաքրեն քարերից, մի քանի տարում արոտավայրերից ստացած եկամուտը կբարձրանա:

Այս տարի առաջին անգամ մի քանի վայրերում սկսվում է արոտների պարարտացման աշխատանքը: Բացի այդ, արոտավայրի փոցխելը ևս բարձրացնում է եկամուտը:

Գյուղերում մինչև արոտավայր բարձրանալը երկաթե փոցխերն արդեն օգտագործված են լինում: Հարկավոր է արոտների բարեկալման աշխատանքները կատարել գյուղխորհրդի հսկողությանը և այն կարգով, որ նախատեսված է գյուղում մասսայական ձեռնարկումներ անելու մասին:

Վարձակալական պայմանագրում պիտի նշանակել բարելավումները

Յուրաքանչյուր տարի գյուղի հասարակությունը հողբաժնից արտադրված վարձակալական կարգով վերցնում է: Հարկավոր է, որ արտաների բարելավման աշխատանքի ղեկավարությունը հողբաժինը և պետհողգույքների աշխատակիցները իրենց վրա վերցնեն:

Այն հասարակությունը կամ արոտօգտագործողների կոլեկտիվը, որոնք կորուչեն արոտավայրը բարելավել, հողբաժնի հետ համաձայնության են գալիս և պայմանագրում նշանակում իրենց կատարելիք աշխատանքը (օրինակ՝ մի տարում 20 հեկտարի վրա քարերը մաքրել, 10 հեկտար պարարտացնել, «չնգլի» ջուրը կարգի բերել և այլն):

Ամեն մի բարելավման համար, նախօրոք մշակած պայմանագրի համաձայն, նշանակվելու է այն արտոնությունը, որ գյուղը պիտի ստանա:

Բեքքառվությունը պիտի բարձրացնել ո՛չ միայն ցանքի և այգու համար, այլև արոտավայրում, որով ապահոված կլինենք մեր անասնապահությունը:

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ԱՄԻՍՈՒՄ

Կուլակը կոլեկտիվի դեմ ագիտացիա էր անում ցանքերի կրճատման ճանապարհով: Այդ նրան չհաջողվեց. կոլեկտիվների ցանքերն ավելի ընդարձակ են, քան կուլակի սպասածն էր:

Տեսնելով, որ այդ նրան չհաջողվեց, կուլակն ագիտացիայի ձևը փոխեց. «Մորթե՛ք ձեր կովերն ու հզները, ու խոզը, ծախե՛ք, կերե՛ք, փչացրե՛ք, միայն կոլեկտիվին մի՛ հանձնեք»:

Այսպես էր ասում նա:

Շատերը հետևեցին նրան: Նույնիսկ հզան կուտակցականներ և կոմերիտականներ, որոնք մորթեցին ծանրած կովերը: Բայց երբ դյուղացիները հասկացան, թե ինչո՞ւ է կուլակն այդպիսի պրովոկացիա անում, սկսվեց պայքարը անասնապահության վարդապետան, անասունների խնամքի համար:

Տեղեքում արդեն տարվում է այդ պայքարը: Անասուններին անխնա ոչնչացնողների դեմ կիրառվում են կտրուկ միջոցներ: Անասուն ծախողը կամ մորթիչը կոլեկտիվ չի ընդունվում:

Անասնապահության առավել նշանակությունն էլ հենց այն է, որ մենք կարողանանք կոլեկտիվներում անասունների խնամքի, նրանց պահպանման գործը ա՛յն բարձրության հասցնենք, ինչ որ ցանքերի ասպարիզում:

Խճշ տոկոսով պիտի անեն կոլեկտիվների անասունները

Անասնապահությունը դանդաղ է աճում: Մսի, կաթի և յուղի խընդիրը սուր է դրված: Գործարանները պահանջում են բուրդ, կաշի, ճարպ: Ահա թե ինչո՞ւ մենք անասնապահությունը պիտի ավելի բարձր տոկոսով աճեցնենք, քան մինչև այժմ էր:

Այս տարվա համար որոշված են հետևյալ տոկոսները. ձիերն աճելու են 10 տոկոսով, կովերը՝ 10 տոկոս, խոզերը՝ 30, ոչխարները՝ 4, և այլն:

Ձիերի կարևորությունը մեծ է, դրա համար էլ մեր կոլեկտիվներն ու խորհրդային տնտեսությունները դրսից էլ են գնում թե՛ նստելու և թե՛ լծկան ձիեր: Բացի այդ, այս գարնանից աշխատելու են բեղմնավորման կայաններ:

Ձիերի համար լինելու է բեղմնավորման 18 կայան, որից 8-ը՝ բնական կայան, 10-ը՝ արհեստական: «Մաճկալի» ընթերցողները գիտեն, որ մեղանում ահա երրորդ տարին է, հաջողությամբ գործադրում ենք արհեստական բեղմնավորումը: Առաջին տեսակի կայանում բեղմնավորվելու են 480 մադյան, երկրորդում՝ 4800, ընդամենը՝ 5280 մադյան, մի տարում:

Խորհրդային տնտեսություններում կովերի թիվը հասնելու է 2000-ի, ոչխարներինը՝ 8000-ից ավելի: Բացի այդ, թե՛ խորհրդային և թե՛ կոլեկտիվ տնտեսությունները պիտի պահեն նորմայից ավելի մատղաշ անասուններ (հորթեր, գառներ, քուռակներ և այլն): Ո՛չ մի դեպքում չի թույլատրվում մատղաշ անասունը մորթել, մանավանդ, երբ նա տեղական է:

Խճշ կառուցումներ պիտի առվեն այս տարի

Օրինակելի անասնապահության համար թե՛ խորհրդային և թե՛ կոլեկտիվ տնտեսությունները, վարկավորման կարգով, այս գարնանից պիտի շենքեր շինեն անասունների համար:

խորհրդային տնտեսություններում պիտի կառուցվեն 8 ընդարձակ գոմ, 2 փարախ, եղան 1 գոմ, 2 խողանոց և 3 թռչնանոց:

Կոլեկտիվներում՝ 19 ընդարձակ գոմ, եղան 5 գոմ, բեղմնավորման 10 կայան, 19 հորթանոց, 31 խողանոց և 25 թռչնանոց:

Այս թվերի մեջ չեն մտնում այն կառուցումները, որ կարող են անել կոլեկտիվները սեփական միջոցներով:

Բոլոր շենքերի նախագծերը պատրաստելու են Հողժողկոմատում և համաձայն գիտություն ու տեխնիկայի վերջին խոսքի:

Կերի խնդիրը

Միշտ էլ սուր է եղել կերի հարցը: Շատ տարիներ, մանավանդ դարնան սկզբին, մեր անասունները քաղցած են մնում:

Դրա համար էլ այս տարի կերի հարցին ավելի մեծ ուշադրություն է դարձված:

30 թ. պիտի կառուցվեն 7 հսկա սիլոս, որից 5-ը՝ կոլեկտիվներում, 2-ը՝ խորհրդային տնտեսություններում: Ամեն մի սիլոս պիտի ունենա մոտ 30 հազար փութ խտացրած կեր:

Կոլեկտիվներին պատկանող 20 հազար հեկտար արոտներն ու մարգագետինները պիտի բարելավենք, ավելի շատ խոտ ստանալու համար:

Այն շրջաններում, որտեղ ձմեռվա ընթացքում խոտի կարիք է զգացվում, կենտրոնացվելու են խոտի պահեստները, յուրաքանչյուրը՝ մինչև 50 հազար փութ: Այս տարի ունենալու ենք 2 մեծ պահեստ Սարգարապատ և Ալագյազ կայարաններում: Յանովի խոտերի տարածությունը պիտի ընդարձակենք և հասցնենք 9135 հեկտարի, արմատապտուղների տարածությունը՝ 740 հեկտարի, իսկ խոտհարքը հասցնելու ենք 90 հազար հեկտարի:

Որովհետև շատ սուր է նաև խոտաբույսերի սերմացվի հարցը, ուստի այս տարվա խոտաբույսերի տարածության 2 տոկոսը թողնվելու է սերմացուի համար, որպեսզի հաջորդ տարին մենք միանգամայն ապահով լինենք սերմացվով:

Անասունների ոռակը պիտի լավացնենք

Պետք է կոլեկտիվի անասնապահությունը ոչ միայն քանակով բարձր լինի, այլև որակով: Պիտի խնամել և կերակրել այնպես, որ կովն ավելի շատ կաթ տա, ոչխարը՝ բուրդ ու միս, հավը՝ ձու: Ավելի շատ,

քան մինչև այժմս էր տալիս, երբ անասունը անհատական տնտեսության
գոմումն էր կապած:

Ահա թե ո՞ր ճանապարհով պիտի զարգանա կոլեկտիվի անասնա-
պահովությունը:

Այն շենքերը, որ կառուցվում են, այն միջոցները, որ գործադրվե-
լու են շատ խոտ, բազուկ ցանելու, միայն մի նպատակ ունեն՝ բարձ-
րացնել կոլեկտիվների անասնապահության արդյունքը:

30 թվին մեր կովերի կաթնատվությունը պիտի ավելացնենք 7 տո-
կոսով: Որպեսզի կովերի ցեղը լավացնենք, ուրեմն և՛ որակը բարձրաց-
նենք, կոլեկտիվի նախիրից պիտի ավելի շատ բուղաներ ջոկենք և նրանց
լավ պահպանենք:

Այդ նպատակով հիմնվելու են 20 կոնտրոլ կոլեկտիվներ, որոնց
անասնապահությունը ամենից օրինակելին պիտի լինի և օգնության հաս-
նի շրջանի մյուս անասնապահական կոլեկտիվներին:

Կողմ գավառում մոտ 5000 կով պիտի քաշվեն շվից և սիմենտալի
բուղաներով: Որոշված է առաջին հերթին այդ գավառում զարկ տալ ա-
նասունների ցեղի աղնվացմանը: 3 հազար մաքի պիտի քաշվեն բալ-
բաղի խոյերով, իսկ 4 հազար էլ՝ ռամբուլին տեսակի: Այսպիսով՝ կարճ
ժամանակում մեր ոչխարների տեսակը լավացրած կլինենք:

Հասարակական միջոցները

Ամենաարագ թափով տարվելու է մատղաշների կոնտրակտացիան:
Կոլեկտիվները պիտի բոլոր միջոցները գործադրեն հավաքելու հորթեր,
գառներ, քուռակներ: Այդ նպատակի համար վարկ չի պակասի:

Պանրի և յուղի խոշոր գործարանների շուրջը կենտրոնացվելու են
անասնաբուծության կոմպլեքսները, որպեսզի այդ գործարանները հար-
կավոր չափով կաթ ստանան: Այդ գործարանները պիտի դառնան օրի-
նակելի անասնապահության կենտրոններ:

Մեծ անևիլիքներ ունեն անասնաբուծության ասպարեզում այն լիա-
զորները, որոնց ընտրել է կոլեկտիվի կամ գյուղի ընդհանուր ժողովը:
Նրանք պիտի հսկեն և հետևեն կոլեկտիվի արտադրական ծրագրի կա-
տարմանը և բոլոր միջոցները գործադրեն, որպեսզի կարճ ժամանակում
մեր կոլեկտիվ անասնապահությունը հսկա քայլերով առաջ գնա: Դրա-
նով մենք կհզորացնենք կոլեկտիվը, կջարդենք կուլակի և նրա ստո-

բաղրյալների պրովոկացիան և քաղաքին ու նրա արդյունաբերությանը կտանք թե՛ աննդամթերք և թե՛ հում նյութեր:

ԿՈԼԵԿՏԻՎՆԵՐԻ ԱՄՐԱՅԻՄՆ ՈՒՂԻՈՎ

Կոլեկտիվներում ամենից կառևորն այժմ նախապահներն և կամուրջների նորոգման խնդիրն է:

Դեռ համատարածից առաջ, աշնանացանի կամպանիայի ընթացքում, գյուղերն իրար հետ սոցիալիստական մրցության պայմանագրեր կնքելիս՝ մտցրել են այս կետերը: Սակայն շատ քիչ բան է արված: Այնինչ, ճանապարհների և կամուրջների վիճակն այնպես է ալժմ, որ եթե այսպես մնա, ո՛չ մի գյուղատնտեսական գործիք, ո՛չ մի տրակտոր մի շարք գյուղեր չեն կարող մուտք ունենալ:

Համատարածի շրջաններում գյուղխորհուրդներից մի քանիսը համարյա թե հալվել են և դադարել են աշխատելուց: Կոլեկտիվի խորհուրդը շատ հաճախ խառնվում է այնպիսի աշխատանքի, որ բացառապես գյուղխորհրդի պարտականությունն է: Պիտի ցրել այն բարամադրությունը, թե կոլեկտիվ կազմելուց հետո ամեն ինչ անցնում է նրա խորհրդին, բանտարկելու իրավունքից սկսած մինչև դատական խընդիրները:

Վերընտրության ընթացքում մի անգամ ևս պիտի որոշել երկու խորհուրդների անելիքները, որպեսպի խառնաշփոթ չառաջանա: Խնդիրը վերաբերում է ո՛չ միայն գյուղխորհրդին, այլև գյուղի մյուս հասարակական կազմակերպություններին, օրինակ՝ ֆՕԿ-ին:

Դանդաղ է ընթանում անասունները չարամասրեն մորթողների դեմ տարվող պայքարը: Ճիշտ է, որոշ հաջողություններ ունենք, սակայն մորթողներն իրենք կարողանում են գտնել հազար ու մի զարտուղի ճանապարհներ և փչացնել անասունները: Մի քանի տեղ գյուղխորհուրդը ցուցակագրել է ամբողջ անասունները, խոշորից մինչև մանրը, և հայտաբարել, որ առանց իր գիտության և թուլտվության մորթողը կամ վաճառողը պատասխանատվության է կանչվելու: Այս միջոցը հաջող հետևանք է տվել:

Վերջերս կոլեկտիվի անդամների մի մասն սկսել է ոչնչացնել և ծառերը, որոնց մասին ոչինչ չեն ասել թե՛ բրիգադները, և թե՛ շրջմիու-

Մյուսները: Մտերը ո՛չ գնահատված են և ո՛չ էլ հաշվի առնված: Շատ կոլեկտիվներում տրամադրություն կա ծառերը «մասնավոր սեփականություն» ճանաչելու և մատերի արանքով նայելու ծառերի (թե՛ պլոտ-դատու և թե՛ անպտուղ) ոչնչացման:

Սուր է դրվում և տնատեղի հարցը. կան այնպիսի տնատեղեր, որոնց տերերը չբավոր լինելով՝ կա՛մ չեն կառուցել տներ, կա՛մ թե տնատեղը դարձրել են բանջարանոց: Բացի այդ, հին տների բակերում կան երբեմն ընդարձակ տարածություններ, որոնց վրա տանտերը մշակում է բանջարանոցային բույսեր:

Մինչև այժմ այդպիսի հողերի միացման մասին խնդիր չի հարուցվել: Միացվել են այն հողերը, որոնք հողաշինարարության ժամանակ հատկացվել են իբրև դաշտային մշակույթների հող: Կոլեկտիվներից մի քանիսը հարց են հարուցել միացնելու այդ բանջարանոցները և կոլեկտիվի ուժերով մշակելու բոստան ու բանջարանոց:

ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՀՆՁՆԸՈՎ ԲՈՒՈՐ ԽՈՏՀԱՐՔՆԵՐԸ՝ ՁՄԵՌԸ ԵՎ ԳԱՐՆԱՆԸ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ ԿՓՐԿՆՔ ՍՈՎԻՅ

Մեր երկրի անասնապահության համար չափավանց խոշոր նշանակություն ունի կերի պաշարը: Ամեն տարի, գարնանը, մեղ մոտ կերի սուր կարիք է զգացվում, որն աղդում է ո՛չ միայն մեր անասնապահության վրա, այլև հաճախ դանդաղեցնում է գարնանացանը, որովհետև չժկանները կերի պակասություն են քաշում:

Կերի սակավությունից առաջացող դժվարության գլխավոր պատճառն այն չէ, որ մեղ մոտ քիչ խոտհարքներ ունենք: Ընդհակառակը, հաճախ մենք մեր ունեցած խոտհարքներն էլ չենք կարողանում լրիվ օգտագործել: Ամառվա կերի առատ շրջանում գյուղացին հաճախ մոռանում է, որ ինքը գարնանը կերի սակավություն է քաշել, և խնամքով ու հոգատարությամբ չի հնձում իր խոտը:

Այս տարվա խոտհնձի շրջանում ամեն մի գյուղացի պիտի լավ հիշի, որ ոչ մի կտոր խոտհարք չպիտի մնա առանց հնձելու: Ամենամեծ խնամքով պիտի հնձել և հավաքել ո՛չ միայն խոտհարքների, այլև տան բակի, պարտիզի, ծառատունկերի, միջնակների խոտերը:

Ամեն մի կոլտնտեսություն պիտի հաշվի առնի, թե որքան խոտ ու դարման կգնա համայնացրած ու անհատական օգտագործման տակ

մնացած անասունների համար (հաշվելով նոր ավելացողները): Եվ ինչպես էլ լինի, այդ շափի կեր պիտի պատրաստել, իսկ խոտառատ վայրերում պետք է կեր պատրաստել նաև վաճառքի համար:

Խոտհնձի կամպանիայի հաջողությունը մեծ չափով կախված է խոտը ժամանակին հնձելուց: Ուշ հնձած խոտը կորցնում է իր սննդարար հատկությունը: Դրա համար էլ խոտհնձի աշխատանքները պիտի կատարել ժամանակին և արագ: Իսկ դա կարելի է անել այն դեպքում, եթե ամեն մի կոլտնտեսություն մինչև խոտհունձն քնկնելը պատրաստի բոլոր անհրաժեշտ գործիքներն ու մեքենաները և կազմի աշխատանքի մանրամասն ծրագիրը:

Աշխատանքի ծրագիրը կազմելիս՝ նախ պիտի հաշվի առնել, թե որքա՞ն աշխատող ձեռք կա, որքա՞ն ժամանակում կարելի է վերջացնել խոտհունձը: Ապա խոտհարքները պետք է բաժանել մասերի և ամեն մի մասի համար նշանակել անհրաժեշտ չափով բանվորների բրիգադ, գործիքներ, մեքենաներ, ձիեր և այլն:

Կարևոր խնդիր է և գործիքների հարցը: Մինչև խոտհունձն սկսելը պետք է պատրաստել, վերանորոգել եղած բոլոր գործիքները, պակասը լրացնել, որպեսզի խոտհնձի եռուն օրերին դեսուդեն չքնկնեն: Դաշտ գնացող բանվորները չպիտի մոռանան իրենց հետ տանել անհրաժեշտ գործիքներ, փոքրիկ փչացումները նորոգելու համար:

Խոտհնձի ժամանակ մեծ նշանակություն ունի նաև աշխատողների սննդի կազմակերպումը: Հալանի է, որ հաճախ խոտհարքները բնակավայրերից բավական հեռու են լինում, և խոտհնձի գնացող բանվորները հաճախ շաբաթներով տուն չեն վերադառնում, մինչև որ վերջացնեն աշխատանքը: Նրանց սննդի հարցը կազմակերպելը կոլտնտեսության կարևոր խնդիրներից մեկն է: Աշխատանքի ծրագիրը կազմելիս՝ պետք է նկատի ունենալ և այս հանգամանքը և միջոցներ մշակել, որպեսզի խոտհնձի գնացած կոլանդամները կանոնավոր սնունդ ստանան, չմնան շորուցամար հացի հուլսին:

Խոտհնձի ծրագիրը պետք է մանրամասնորեն քննության առնել արտագրական խորհրդակցություններում և այնպես անել, որ ամեն մի կոլանդամ շատ լավ իմանա այդ ծրագիրն ու իր անմիջական անելիքը:

ԱՇՆԱՅԱՆԻ ՕԳՈՒՏԸ

Երրորդ տարին է, որ մենք առանձին ուշադրություն ենք դարձնում թե՛ աշնավարին և թե՛ աշնան ցանքին:

Հաջողություններն անկասկած են: Մանավանդ Լենինականի և Սևանի ռայոններում, որտեղ աշնացանի տարածությունը 100 հեկտարից ավելի չէր, այժմ մի քանի անգամ է ավելացել:

Ի՞նչ օգուտ ունի աշնացանը:

Աշնացանի բերքն ավելի է, քան նույն հողի դարնան ցանքի բերքը: Վարուցանը աշնանը կատարելով՝ գյուղական աշխատող ձեռքերի, լժկանների ու մեքենաների ավելի կատարյալ բաշխում է կատարվում, քան եթե գյուղատնտեսական բոլոր աշխատանքները կատարենք դարնանը:

Այս երկու հիմնական առավելությունները համոզում են, թե ինչո՞ւ է ձեռնառու աշնան ցանքը:

Ինչպե՞ս մշակել հողը

Աշնացանի համար մեղանում հատկացնում են խողանը, որի վրա տավարն արածում է, և ապա գութանով վաշում են, ցանում դարի կամ ցորեն:

Բայց տավարը հողը պնդացնում է, չորացնում, և ուժասպառ հողն էլ պակաս բերք է տալիս, թեև ցանքը կատարում են աշնանը:

Պետք է հնձից անմիջապես հետո խողանը շատ երես վարել և մինչև աշնան սկիզբը թողնել, որ հողը հանգստանա, ինչպես և փոքն ծղոտները:

Աշնացանն անելուց առաջ այդ ցեղը պիտի կրկնավար անել, այս անգամ խորը, ծանր գութանով:

Այդպիսի վարից հետո կատարած աշնան ցանքը կարող է միայն բարձր բերք տալ:

Ինչպե՞ս անցնել աշնավարին

Դժվարություններից պիտավորն այս ձևն ընդունելու այն է, որ հրճից հետո անմիջապես սկսվում է կալը, ուրեմն՝ լժկաններն ազատ չեն խողանը վարելու:

Բացի այդ, ծղնոտում (քյուլաշը) անասուններն արածում են մինչև

սեպտեմբերը, իսկ եթե մենք քուլաշատեղը վարենք, ուրեմն՝ տավարն արածելու տեղ չի ունենա:

Սակայն այս դժվարությունները հաղթել կարելի է, եթե մենք ուզում ենք մեր դաշտերից ավելի բերք ստանալ:

Առաջին հերթին՝ կուլեկախիվները պիտի անցնեն աշնացանի օրինակելի կաղմակերպման, որովհետև նրանց մեքենաները, գործիքները, աշխատող ձեռքերը հնարավորություն են տալիս թեթև դոմաններով խողանք երեսանց վարել և թողնել մինչև աշունը:

Գյուղի նախրի պահպանման գործը պիտի կաղմակերպել աշնակես, որ հնձից հետո, եթե աշնավար պիտի արվի, սարից կամ արոտատեղից անասունները բաց չթողնեն խողաններում արածելու:

Մեր հողապահատ պայմաններում հանցանք է անասունների ոտնատակ տալ փխրուն հողը, մերկացնել ծղոտներից, ամառվա արևի տակ հողը չորացնել և ուժասպառ անել:

Աշնան պարարտացումը

Միայն խոր վարը հերիք չի աշնացանից բարձր բերք ստանալու:

Ժիշտ է, խոր վարած հողը աշնան անձրևներից և ձմեռվա ձյունի տակ ավելի լավ է փափկում, հողի մեջ հղած դժվարամարս սնունդը լուծվում է և դառնում մարսական բույսի համար, փափուկ հողն ավելի լավ է պահում խոնավությունը, բայց և աշնակես՝ գոմաղբով պարարտացնելը շատ մեծ անհրաժեշտություն է:

Այնտեղ, որտեղ գոմաղբ կա, պիտի այդ պարարտացույթը դաշտ դուրս բերել հենց վարից առաջ և խառնել վարած հողին:

Մանավանդ հոգնած հողերը կարիք են ղգում այդպիսի պարարտացման: Խոր աշնավարը հնարավորություն է տալիս միաժամանակ և հողը գոմաղբով պարարտացնելու:

ԱՅՍ ՏԱՐՎԱ ԱՇՆԱՑԱՆԸ

Առաջին անգամն է, որ աշնացանի կամպանիային մոտենում ենք աշխատանքի ավելի մեծ պլանով:

Անցյալ տարի աշնանը մենք առաջադրել էինք միայն 4500 հեկտար բամբակի վար: Ծրագիրը լիովին կատարվեց, և դրա համար էլ այս գարնանը մենք բամբակի ծրագիրը անթերի իրագործեցինք:

Առաջիկա աշնան ծրագիրն ավելի մեծ է: Պետք է գարնան համար ցել անենք ո՛չ թե 4500 հեկտար, այլ 35 հազար հեկտար, որից 23 հազարը՝ բամբակի, 12 հազարը մնացած բույսերի (առաջին հերթին՝ ցորենի և գարու) համար:

Ինչո՞ւ ենք ավելի շատ վարում:

Որովհետև աշնանը մշակած հողն ավելի շատ բերք է տալիս, որովհետև բամբակից բարձր բերք ստանալու համար անհրաժեշտ է հողն աշնանը վարել, այդպիսով ոչնչացնել մոլախոտերը և օգնել աշնան խոնավությունն ու ձմեռվա ձյունը հողի մեջ ամբարելու:

Բայց առաջիկա գարնացանի ծրագիրն ևս անցյալ տարվա համեմատ բարձր է լինելու:

Ահա հենց գարնացանի ծրագիրը հաջողությամբ իրագործելու համար էլ հարկավոր է աշնանը շատ տարածություն հերկել, ավելի շատ ցանել աշնան ցորեն ու գարի:

Ինչո՞ւ:

Որպեսզի գարնանը մեր մեքենաներն ու գործիքները, աշխատող ձեռքերն ու լծկաններն ամբողջովին զբաղված լինեն գարնացանի ծրագրի կատարումով:

Ուրեմն՝ աշնացանի լրիվ կատարումը նշանակում է ո՛չ միայն շատ հացահատիկ և բամբակ ունենալ, այլև օժանդակել, որպեսզի գարնանը շատ ցանենք ծխախոտ, բանջարանոց, կերի և շաքարի ճակնդեղ, բամբակ և այլն:

Եւամանակը քիչ է: Աշնացանի կամպանիան զուտ է բերքահավաքի հետ միասին: Կալը չվերջացրած՝ սկսում ենք աշնան վարի պատրաստությունը, նորոգում ենք գործիքներն ու մեքենաները, որպեսզի առանց մի օր կորցնելու, մինչև եղանակների աննպաստ լինելը, ավարտենք ծրագիրը:

Անցյալ աշնանը մենք մի բարեհաջող հանգամանք ունեինք: Զյունը շատ ուշ եկավ, և մինչև դեկտեմբերի վերջը բամբակագործական շրջաններում տրակտորները հերկ էին անում բամբակի համար:

Պիտի մեր ուժերը լարենք, ավելի կազմակերպված, անդուլ աշխատանքով սկսենք և վերջացնենք աշնացանը:

Յանքերի տարածությունն ավելի պիտի ընդարձակենք, առաջին հերթին՝ հացահատիկների ցանքը:

Իսկ ո՞վ չգիտե, որ աշնան ցորենն ավելի բերքատու է: Մի քանի տարի առաջ Հայաստանում աշնան ցորենի տարածությունը մի քանի հարյուր հեկտար էր, իսկ այժմ հազարների է հասնում:

Լենինականի և Սևանի ռաջոններում աշնացանի «Ուկրաինկա» տեսակը, որ դեռ երկու տարի առաջ մեր փորձագաշտերում էր աճում, իսկական հեղաշրջում է կատարում, զրավելով նորանոր տարածություններ:

«Ուկրաինկան» փշրեց մեր դյուղի պապենական այն տրադիցիան, թե աշնացան չի բուսնի ո՞չ Լենինականում և ո՞չ Սևանում:

Այդ սերմացուի պահանջը չափազանց մեծ է, և այս աշնանը մենք տաս հազար հեկտարից ավելի կցանենք ընտիր «Ուկրաինկայով»:

Սակայն ո՞ր հողերի հաշվին են կատարելու աշնացանը:

Բացառապես այն հողերի, որոնք մինչև այժմ չեն օգտագործվել, մնացել են հանգստանալու, ինչպես և նոր յուրացվելիք (այսինքն՝ նոր ոռոգվող, ճահիճներից և քարերից նոր ազատված) հողերում:

Աշնացանը չպիտի ընդարձակել բամբակի, բանջարանոցի, ծխախոտի և նման տեխնիկական կուլտուրաների հատկացված հողերի հաշվին:

Այս ստարվա աշնացանի ծրագիրը նախատեսում էր մի շարք ռաջոններում (Ղամարլու, Հրազդան¹, Վաղարշապատ, Ղուրդուղուլի) դադարեցնել հացահատիկների մշակությունը և, ուժեղացնելով ոռոգման գործը, ամբողջ հողամասերը հատկացնել բամբակի և նման թանկարժեք կուլտուրաների մշակության:

Եվ ընդհակառակը, Սևանի և Լենինականի ռաջոններում, որտեղ հողային և կլիմայական պայմանները նպաստավոր են աշնացանի համար, ցանքի տարածությունն ավելանալու է Լենինականում՝ 225 տոկոսով, իսկ Սևանում՝ 113 տոկոսով:

Իջևանի, Ալավերդու, Շամշադինի շրջաններում ևս պիտի զարգանել տեխնիկական մշակույթները, առաջին հերթին՝ ծխախոտը:

ԽՈՒՄԻ ԽՆԴԻՐԸ

Անասնապահությունը դեռ մի քանի տարի մնալու է մեր ուշադրության կենտրոնում: Այդ մասին կուսակցության 16-րդ համագումարը շատ որոշ և կտրուկ դիրեկտիվ է տվել²:

Աշնացանի ընթացքում մոռացության տալ խոտատնտեսությունը չենք կարող: Դժբախտաբար, մենք այստեղ թերացել ենք և ուշ ենք սկսել մեր ձեռնարկումները:

Մինչդեռ, մեր փորձագետները մի քանի տարի առաջ էին սկսել հացաբույսերի, մանավանդ, աշնան ցորենի ուսումնասիրությունը, որի հետևանքը եղավ այն, որ այսօր զարգացող աշնացանը սուր կարիք է զգում ցորենի տեսակը որոշելուն, ցանովի խոտերի նկատմամբ այդ չենք կարող ասել:

Եվ միայն այս տարվանից ենք սկսում, իբրև առաջին փորձ, կուտնտեսություններում և խորհրդային տնտեսություններում աշնան վիկայի և առվույտի ցանքը, այս տարի՝ միայն 300 հեկտարի սահմաններում:

Ոչ մի կասկած, որ երկուսն էլ, մանավանդ աշնան վիկը, առաջին հերթին մեր լեռնային ռայոններում կդառնան մշտական և տարածված կուլտուրա:

Ինչպես «Ուկրաինկան» երկու տարում հակայական հեղաշրջում առաջ բերեց մեր աշնացանի մեջ, այնպես էլ աշնան վիկը և առվույտը պիտի նպաստեն կերի պաշար ստեղծելուն, մանավանդ դարնան ընթացքում, այսինքն՝ ամենասուր ժամանակ, երբ դեռ սարի արոտները խոտ չունեն, կիսաբաղջ տավարը կերակրվում է հարոսների և խամերի վրա, ստնակոխ անելով և փշացնելով հողը:

Տեղերը պիտի այս խնդրին հատուկ ուշադրություն դարձնեն ընդարձակելու իմաստով:

Ցանովի խոտերի խնդիրը բարդանում է նաև նրանով, որ սերմացուն զրսում դժվար է ձեռք բերվում: Հայաստանում այնքան վիկ և առվույտ չեն մշակել, որպեսզի հնարավոր լինեի տեղում սերմացուն պատրաստելու:

Բայց հնարավոր է մշակության մեջ մտցնելու և՛ կորնգանը, որը տարածված է համարյա բոլոր ռայոններում:

Կոլեկտիվների ծրագիրը

Անցյալ աշնանը կոլեկտիվները ցանել են 800 հեկտար աշնացան խիսի այս տարի նախատեսված է 1000 հեկտար:

Այս թիվը պիտի համարել անբավարար:

Մեր կոլեկտիվներն անցյալ աշնանը թե՛ քանակով, թե՛ արտադրական միջոցներով և թե՛ աշխատանքի փորձով ավելի հզոր են անցյալ տարվա համեմատ:

Առաջին տարվա հաջողությունները օրինակ են հանդիսանում, և արդեն սկսվել է նոր անդամների ընդունելությունը: Մի քանի կոլեկտիվներ տասնյակներով են նոր անդամներ ընդգրկում:

Այս հանգամանքը առաջադրում է կոլեկտիվներին և նրանց ուսունական միություններին ավելի ընդարձակել աշնան ցանքերի տարածությունը, ավելի շատացնել աշնավարը՝ դարնանը տեխնիկական բույսեր մշակելու համար:

Հողծողկոմատի և Կոլխոզկենտրոնի կողմից տեղերն ուղարկված նախնական սլոանները կոլեկտիվներն ու նրանց ուսունական միությունները քննության ենթարկելով՝ ընդարձակում են տարածությունները:

Ոչ մի ջանք չպետք է խնայել բարձրացնելու կոլեկտիվների աշնացանի և աշնավարի տարածության ավելացման տոկոսը:

Բեռքավորյան բարձրացումը հիմնական խնդիրն է

Միայն տարածության ընդարձակմամբ չի ապահովվի աշնացանի հաջողությունը: Սերմերի զտումը, սերմացուի ախտահանումը, շարքացանը, տեսակավոր սերմացուն, պարարտացումը այն անհրաժեշտ ձևա-նարկումներն են, առանց որի բերքի չափը բարձրացնել չենք կարող:

Երկու տարի առաջ հրատարակված դեկրետը, որ վերաբերում էր բերքատվության բարձրացման, նախատեսում է յուրաքանչյուր տարի բերքն ավելացնել 7 %-ով³:

Ի՞նչ է նշանակում այդ:

Բերենք սերմացուի զտման արդյունքը:

Մեր միջին բերքը հաշվում է մինչև 10 ցննտներ, այսինքն՝ 60 փութ: Հայտնի է, որ սերմացուի զտելն ու ախտահանելը բերքը բարձրացնում է 10 %-ով: Այսինքն՝ 10 ցննտների փոխարեն նույն հողից, նույն ձևով վարից մենք ստանում ենք 11 ցննտներ, 6 փութ ավելի:

Այս ամենահամեստ և նվազագույն հաշիվն է:

Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ մենք հարյուր հազար հեկտարից ավելի աշնացան ենք անելու այս տարի, ուրեմն՝ միայն պարզ միջոցների կիրառմամբ մենք ստանում ենք կես միլիոն փթից ավելի հացահատիկ, միջին բերքից բացի:

Պետք է շեշտենք, որ տեղերում թերանում են ագրոմիխիմումը կատարելու:

Միայն 100 %-ով սերմացուն զտելով չի՝ վերջանում աշխատանքը: Հարկավոր է և օրտահանել, հարկավոր է հողի մշակության միջոցով անխնա ոչնչացնել չայիրն՝ ու կանգառը մեր դաշտերից, մրիկն ու ժանգը՝ հացաբույսերից:

Իսկ այդ կարելի է անել միայն համայնական միջոցներով, որովհետև մոլախոտը մի արտից մյուսն է անցնում, մրիկը վարակում է հըսկայական տարածություններ, ուրեմն և՛ չպիտի թուլատրել օրտահանված սերմացուի կողքին սովորական կեղտոտ սերմ ցանելու:

Մեր կոլեկտիվները այս խնդրում շատ են ետ մնացել: Սխալ է սպասել մինչև հոբանալը, որովհետև այս հեշտ, ամենքին մատչելի միջոցների գործադրումը նպաստում է հենց կոլեկտիվի հզորացման:

Սերմավտումը պիտի անցկացնել 100 %-ով: Այլևս ո՛չ մի գյուղ, ո՛չ մի կոլեկտիվ չի կարող դանդատվել, որ սերմավտիչ շունի, որովհետև աշնանը ցանելիք սերմացուն ամբողջովին զտելու համար հաբկավոր է 350 սերմատիչ, իսկ մենք ունենք մոտ 600 հատ, այսինքն՝ երկու անգամ ավելի: Իսկ այդ նշանակում է, որ կարճ ժամանակում պիտի սերմացուն զտել: Պակաս չի և շարքացանների թիվը, հարկավոր է միայն գործը կազմակերպել այնպես, որ հզած մեքենաները լրիվ անխափան աշխատեն:

Նոր սերմացու և մեքենաներ

Մենք ասացինք «Ուկրաինկայի» մասին: Բացի դրանից, տարածվում են և «Կոոպերատորկա» և «Զարյա» տեսակները, որոնք մեր տեղական սերմացուից ավելի են բերք տալիս:

Այս տարի 17000 հեկտար ցանվելու է բացառապես տեսակավոր սերմացուով:

Առանձնապես ուշադրություն է դարձվում տրակտորների թիվն ա-

վելացնելուն: Մենք պետք է ունենանք մոտ 300 արակտոր, որոնք արդեն սկսել են ցորնատեղերը վարել բամբակի համար:

Պարարտացման խնդիրը դարձյալ մնում է աշնանացանի թույլ օղակներից մեկը: Հնարավոր չի լինելու այս աշնանը ընդարձակ տարածություններ պարարտացնել հանքային պարարտանյութով:

Մենք արդեն տեսանք, որ աշնան վիկը նոր է մտնում իրրե նոր մշակույթ, ուրեմն՝ դժվար է լինելու կանաչ պարարտացումը կիրառել:

Մնում է գոմաղբը, իսկ այն շրջաններում, որտեղ գոմաղբը վառում են՝ մոխիրը:

Պետք է միայն կտրուկ միջոցների դիմել, որպեսզի ոչ մի փութ աղբ, մոխիր չմնա գյուղի փողոցներում: Երրորդ տարին է, որ մենք «պարարտացման շաբաթներ» ենք կազմակերպում գյուղերում:

Ճիշտ է, արդյունք ստացվում է, որ շրջաններում գոմաղբով և մոխրով պարարտացնելը սովորություն է դառնում, բայց դեռ բոլորը չենք արել:

Պարարտացումը ամենաառաջնակարգ խնդիրն է: Լավ կուլեկտիվ չի նա, որ պիտի աղբն ու մոխիրը թողնի աղբանոցներում: Գյուղխորհրդի առաջին անելիքը պիտի լինի մաքրել տալ աղբանոցները ու մոխրակույտերը և այդ թանկագին պարարտանյութերը դաշտ կրել տալ:

Ահա թե ի՞նչ խնդիր է մեր առաջ դրված և թե ինչո՞ւ պիտի անդուլ աշխատանքով, կուռ կազմակերպությամբ դուրս գանք աշխատանքը կատարելու:

ՏԻՐԱՊԵՏԵՆՔ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻՆ

Տնտեսավարների խորհրդակցությանը՝ ընկ. Ստալինը իր ելույթի մեջ առանձնապես կանդ է առել տեխնիկային տիրապետելու անհրաժեշտության վրա:

...Կապիտալիստական առաջավոր երկրների տեխնիկայից մենք հա ենք մնացել 50-ից հարյուր տարի: Այդ ժամանակամիջոցը մենք պիտի կտրենք, անցնենք 10 տարում:

Դեռ Հոկտեմբերյան հեղափոխության օրերին ընկ. Լենինն ասել է, որ կա՞մ մեղ կճնշեն, և կա՞մ մենք պիտի հասնենք և անցնենք առաջավոր կապիտալիստական երկրներից:

Այդ հաղթության պայմաններից մեկն էլ այն է, որ մենք սովորենք գործարանները և ֆաբրիկաները կառավարել ո՛չ թե թուղթ ստորագրե-

լով, ինչպես անում են ոմանք, այլ մասնակցելով տեխնիկական խընդիրներին լուծմանը:

Դեռ տասը տարի առաջ բոլշևիկյան կուսակցությունը տվել էր այս լուղունդը. «Գործի տեխնիկային չմիջամտեք, սովորեցեք արտադրության ղեկավարման գործը, որպեսզի հետո, մեզ նվիրված մասնագետների հետ միասին, դառնանք արտադրության իսկական ղեկավարներ, գործի իսկական տերեր»:

Այս լուղունդի վերջի մասը մոռացության է տրվել: Շատ հեշտ էր առաջին մասը՝ «սովորեցեք արտադրության ղեկավարման գործը», որովհետև այդ նշանակում էր միայն թուղթ ստորագրել:

Ընկ. Ստալինը շեշտում է, որ մենք հանցավոր ենք վնասարարությունն այդ շափերի հասցնելու մեջ:

Իհարկե, վնասարարության հիմքում դասակարգային պայքարն է, որ մեր հաղթություններին թշնամին պատասխանում է ամեն տեսակի միջոցներով:

Սակայն ճիշտ է և այն, որ մեր տնտեսավարները տեխնիկական հարցերում բավական հո են մնացել, որից մեծ չափով օգտվում է դասակարգային թշնամին:

Ուրեմն՝ հարկավոր է երեսը դարձնել տեխնիկայի կողմը, տեխնիկական գիտությունները տիրապետել, տեխնիկական հասցնել մասսաներին:

Այդ դժվարին գործը լուծելու համար հարկավոր է ունենալ միայն բոլշևիկյան համառ ցանկություն:

Գյուղատնտեսական տեխնիկան կոլխոզներին

Խնդիրը միայն ֆաբրիկայի կամ գործարանի դիրեկտիվներին չի վերաբերում: Տեխնիկային պիտի տիրապետեն բոլոր նրանք, որոնք տնկունությունամբ աշխատում են սոցիալիզմի հիմքի կառուցման գործում:

Տեխնիկան՝ մասսաներին: Այդ նշանակում է դյուղատնտեսության ասպարիզում տիրապետել այն բոլոր ձևերին, որոնք կապիտալիստական առաջավոր երկրներում բարձր բերք են ստանում:

Տրակտորից մինչև հողի մշակության հիմնական գիտելիքները, անասունների ռացիոնալ կերակրումից մինչև կաթնամթերքի վերամշակման գործը, կոմբայնից մինչև ընտիր տեսակի սերմացու պատրաստելու դժվարին աշխատանքը, պարզ հաշվապահությունից մինչև կապիտալիստական առաջավոր երկրի խոշոր տնտեսության հաշվառման գործը:

Ահա մեր դժվարին խնդիրները տեխնիկային տիրապետելու ասպարիզում:

Այս տարի խորհրդային դաշտերն են դուրս գալիս 120 հազար տրակտոր, բայց մենք այժմ արդեն որակյալ տրակտորիստի կարիք ենք զգում: Իսկ ունենք կաթի և պանրի վարպետներ, հողի պարարտացման տեխնիկային տիրապետած կոլխոզնիկներ, սերմազտիչի, շարքացանի և ուրիշ, ավելի հասարակ մեքենաների մասնագետ աշխատակիցներ մեր կոլխոզներում, խորհրդային տնտեսություններում, մեր գյուղերում:

Պարզ հաշվապահությունը բացակայում է շատ կոլխոզներում: Մեր կոլեկտիվների 2-րդ համապատասխանում ենք պատգամավորներից երկուսը զանգատվում էին, որ հաշվապահ չկա, պահանջում էին հաշվապահ:

Կոլխոզնիկը պիտի սովորի տրակտորին, շարքացանին, սերմազտիչին և մյուս գյուղատնտեսական մեքենաներին տիրապետել: Նա ո՛չ միայն պիտի բանեցնի, այլ կարողանա նորոգել, իսկ դրա համար նա պիտի մեքենայի կազմն իմանա:

Տեխնիկային տիրապետելն ապահովում է բերքը

Շատ հազվադեպ դեպքում են լրիվ բեռնվածություն ստանում մեզ մոտ գյուղատնտեսական գործիքները և մեքենաները: Ոչ մի սերմազտիչ մինչև այժմ չի կատարել իր նորման, այսինքն՝ չի դտել 12 հազար փութ սերմացու մի տարում: Եթե մի տեղ կատարել են այդ չափի զտում, ուրեմն՝ գործադրել են երկու մեքենա, նույնիսկ ավելին:

Նույնը և մյուս մեքենաները: Անցյալ տարի ստացվեց խուրձ կապոջ 25 մեքենա, բայց նրանցից ոչ մեկը չաշխատեց, որովհետև չինովնիկական վերաբերմունքի հետևանքով մեքենաներն ուշ ստացվեցին, և հետո մեքենայի վրա աշխատող չկար, ոչ ոք չգիտեր բանեցնելը:

Երբ մեքենաները եկան, Հողծողկոմատոր նոր միայն սկսեց կադրեր պատրաստել: Իսկ այդ մեքենաները բարդ են. նրանցից յուրաքանչյուրը օրեկան 50 հնձվորի աշխատանք է կատարում: Բայց արդեն տարածված մեքենաներն էլ մենք լավ չենք բանեցնում: Անդրկովկասյան խորհուրդների համագումարում² և թե Անդրերկկոմի նամակի մեջ շատ որոշակի շեշտված է, որ բամբակի միջին բերքի չափը ավելի ցածր է, քան ունեցած հնարավորություններն են թելադրում:

Հայաստանում միջին բերքը եղել է 55 փութ մի հեկտարից, այնինչ Նույն մեքենայով, նույն պարարտացման նյութերով, նույն հողից կարելի է և պետք է ավելի շատ բերք ստանալ:

Ղուրդուղուլու Քյարիմարի³ գյուղացի ընկ. Մաշադի Միրզան անցյալ տարի 73 լտրից պետությունն է հանձնել 200 փութ բամբակ: Նրա ստացած բերքը համարյա կրկնակի ավելի է մեր միջինից: Այդ բարձր բերքին նա հասել է բացառապես լավ խնամքի հետևանքով:

Ուրեմն՝ կարելի է բերքը կրկնապատկել, եթե խնամքը լավ լինի: Իսկ խնամքը ձեռք է բերվում գյուղատնտեսական գիտելիքների յուրացումով. տեխնիկային տիրապետելով, գործադրելով այն, ինչ ուրիշները ձեռք են բերել տարիների փորձի հետևանքով:

Կարող են ասել, թե ընկեր Մաշադի Միրզան ոչ մի տեխնիկայից էլ տեղեկություն չունի, լավ «բեջարել» է, և «բախտը բանել է»: Առաջինը հեշտ է, այսինքն՝ լավ «բեջարելը» բերքը բարձրացնում է, բայց երկրորդը՝ բախտը բանելու մասին, գիտություն հետ ոչ մի առնչություն չունեցող պառավական զրույցներ են:

Հարկավոր է, որ նրա նման «բեջարեն» մեր ամբողջ կոլխոզները, այն ժամանակ նրանց կրկնակի բերքը ավելի կհզորացնի հենց իրենց՝ կոլխոզներին, իսպառ կփշրի դասակարգային թշնամուն և, միևնույն ժամանակ, ավելի արագ կհարստացնի իր տնտեսությունը բարդ մեքենաներով, որոնք, իրենց հերթին, կբարձրացնեն ցանքի բերքատվությունը:

Ընկ. Ստալինը իր ճառում հիշեցրել է, որ Խորհրդային Միությունը մի հարվածային բրիգադ է ամբողջ աշխարհի պրոլետարիատի համար:

Կապիտալիստական երկրների բանվորությունը, իմպերիալիստների լծի տակ ճնշված գաղութների գյուղացիությունը հենց իրենց աչքերը ուղղել են մեր երկրի սոցիալիստական շինարարության:

Մեր աշխատանքը նրանց ոգևորում է, մեր փորձը նրանց համոզում է, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխության ցույց տված ճանապարհը միակն է բոլոր երկրների համար:

Մենք պիտի կրկնապատկենք մեր հռանդուն աշխատանքը, հասնենք և անցնենք կապիտալիստական առաջավոր երկրների տեխնիկային, որպեսզի ընդմիշտ ապահովենք մեր վերջնական հալթանակը:

Տեխնիկային տիրապետելը դժվար գործ է, բայց բոլշևիկյան կուսակցությունը ավելի դժվար խնդիրներ է լուծել և ապացուցել, որ բոլշևիկների համար անիրագործելի ոչինչ չկա:

Այսօր մենք դեռ չենք տիրապետում տեխնիկային, վաղը կտիրապետենք նրան:

Հարկավոր է առանց զանդադեցման սկսել տիրապետելու այդ տեխնիկային:

Տեխնիկան՝ մասսաներին: Տրակտորիստը պիտի կոլխոզնիկներից փոքրաթիվ խմբակ կազմի, նրանց վարժեցնի մեքենային, ագրոնոմն՝ իր գծով, զոռտեխնիկն՝ իր:

Այս լուրտնդի շուրջը արդեն ծավալվում է մասսայական շարժում, կազմակերպվում են նոր բրիգադներ՝ տեխնիկային տիրապետելու և ձեռք բերած հաջողությունները փոխադրելու ֆարրիկա, գործարան, կոլխոզների դաշտերը, ավելի արագ կտրելու այն ժամանակամիջոցը, որ մենք պիտի անցնենք սոցիալիզմի լիակատար հաղթանակի համար:

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԱՆԱՍՆԱԿԱՆ ՀՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Անասնապահության վրա մինչև այժմ բիշ ուշադրություն է դարձված, հատկապես Հայաստանում:

Հացի պրոբլեմը հաջողությամբ լուծելուց հետո կուսակցությունը մարտական խնդիր է համարում անասնապահության արագ վերելքը՝ մսով, յուղով և կաթնամթերքներով ապահովելու դարգացող բազաները, բանվորական կենտրոնները և կոլխոզների լայն զանգվածները:

Ոչ մի կասկած, որ բոլշևիկյան վճռականությամբ և նույնպիսի հաջողությամբ, ինչպես հացի մթերման ճակատում, մենք կլուծենք և անասնապահության խնդիրները:

Մենք առաջադրում ենք սոցիալիստական անասնաբուծություն: Մանր տնտեսությունները երբեք ի վիճակի չեն բավարարելու բարձր տեմպերով աճող սոցիալիստական արդյունաբերության պահանջները:

Սոցիալիստական անասնապահության միակ ուղին խորհրդային տնտեսություններն ու անասնապահական կոլխոզներն են, որով մենք կարող ենք «աստիճանաբար վերացնել ներկայիս մանր գյուղացիական անասնաբուծության տեխնիկական և տնտեսական հիմքը», ինչպես ասել է ընկ. Ստալինը:

Այս տարի անասնապահական սովխոզներն իրենց անասունների թիվը պիտի հասցնեն 2,8 միլիոն մեծատավարի, 4,4 միլ. ոչխարի և 2 միլ. խոզի: Խորհուրդների համամիութենական համագումարը՝ հատուկ

որոշումներ է հանել, որ ապահովում են այդ տնտեսությունների արագ աճումն:

Մեր անասնաբուծությունը

Իսկ ի՞նչ դրուժյուն է մեզանում:

Պարզ պետք է ասենք, որ անասնաբուծության ընդհանուր արտադրանքի տոկոսը վերջին տարիներս բարձրանալու փոխարեն իջնում է:

Գյուղատնտեսության ամբողջ արտադրանքի հետ համեմատած՝ անասնաբուծության արտադրանքը կազմում էր 1929 թ. 40,4 տոկոս, 30 թ.՝ 37,8, իսկ այս՝ 31 թվին, նախագծված է հասցնել 32,2 տոկոսի:

Ճիշտ է, մեր անասնապահությունը ընդհանուր առմամբ զարգանում է, բայց գյուղատնտեսության մյուս ճյուղերը, մանավանդ տեխնիկական բույսերը և հացահատիկները, այնպիսի թափով են զարգանում, որ անասնապահության արտադրանքի տոկոսը ո՛չ միայն նրանց զուգընթաց չի բարձրանում, այլև տարեցտարի ընկնում է:

Անասնապահության ասպարիզում ևս դասակարգային թշնամին, առաջին հերթին՝ կուլակը, գործադրում է բոլոր միջոցները՝ վիժեցնելու մեր պլանները, քանզիլու անասնապահական կոլխոզները, դեղերը վառելով, անասունները մորթելով և հազարումի կուլակային պրոպագանդի ձևերով:

Ինչպես հացի պրոբլեմը լուծելիս կուսակցությունը փշրեց կուլակի և նրա դաշնակիցների՝ աջ ու «ձախ» օպորտունիստների դիմադրությունը, այնպես էլ այս ասպարիզում բոլշևիկյան տոկունությամբ մենք կհասնենք պլանի կատարման բարձր տոկոսների:

Մեր բամբակացան գյուղացին գիտե, որ այս տարի ցանելու է 25 հազար հեկտար բամբակ: Նրան հայտնի է և բամբակի միջին բերքը՝ մի հեկտարից 11 ցենտներ:

Իսկ անասնապահ, դժբախտաբար, մինչև այսօր չգիտե, թե ի՞նչ չափի պիտի հասցնի կովի կաթնատվությունը, ո՞րը պիտի զարգացնի, մեր ռաշոններից ո՞րը անասնապահության ի՞նչ ճյուղը պիտի զարգացնի և այլն:

Այս հարցերով թե՛ Հոգժողկոմատը և թե՛ Կոլխոզկենտրոնը մասամբ են զբաղվել: Մինչև այժմ նրանց ուշադրության կենտրոնը եղել է բամբակագործությունն ու հացահատիկները:

Իհարկե, այս չի նշանակում, թե բամբակը կամ մյուս տեխնիկական բույսերն ու հացահատիկները նվազ ուշադրության պիտի արժանանան այսուհետև: Բնավ ո՛չ. անասնապահությունը և նրա հետ կապված խնդիրները ևս դառնում են ամենօրյա ուշադրության և համառաշխատանքի առարկա:

Բամբակացան կոլխոզնիկի նման, անասնաբուծ կոլխոզնիկը, խորհրդային անասնապահական տնտեսության աշխատողը, անհատ անասնապահը պետք է լավ գիտենա, որ այս՝ 31 թվին կովի կաթնատվության չափը խորհրդային տնտեսություններում պիտի հասցնել 15 ցենտների մի կովից, կոլխոզում՝ 8,3 ցենտների, և անհատ տնտեսությունում՝ 6,6 ցենտների:

Մենք ստեղծում ենք սոցիալիստական անասնաբուծություն

Դյուղատնտեսության ոչ մի ճյուղ այնքան արագ չի վերադարձնում իր ծախքերը, որքան անասնապահությունը: Կովը 24 ժամում կարող է կրկնապատկել կաթի չափը, եթե նրան ինչպես պետքն է կերակրենք: Նույնիսկ աննշան բարեփոխումները, որ մեղանում կատարում են անասունի խնամքի համար, ազդում է բերքի բարձրացման վրա: Մաքուր, լուսավոր և տաք գոմը, ժամանակին ջրելը, նույնիսկ կովին փաղարշելը, միջոցներ են կաթի բարձրացման համար:

Բայց այդ բոլորը անհատական, մանր տնտեսություններում չեն կարող տալ այն ամբողջ արդյունքը, ինչ որ տալիս են անասնապահական կոլեկտիվում:

Միայն խոշոր, տեխնիկայի վերջին խոսքով պատրաստված գոմը, որտեղ մեքենայացված է կեր բերելը, գոմը մաքրելը, լուսավորությունը, միայն կոլեկտիվ կերպով սիլոսի հորերը և աշտարակներ կառուցելն է կամ կաթի գործարանային վերամշակումը, որ մյուս միջոցների հետ հնարավոր է դարձնում նույնիսկ մեր տեղական կովից կրկնակի չափով կաթ ստանալ:

Իսկ այդ միջոցները մատչելի է դարձնում միայն կոլեկտիվը: Միայն խոշոր և սոցիալիստական անասնապահությունն է, որ հնարավորություն է տալիս գործադրելու բոլոր միջոցները՝ ռացիոնալ կերակրումից մինչև էլեկտրական կիթը:

Մեր կոլխովներն արդեն մեծ հաջողություններ ունեն: Նոր կառուցված գոմը, որտեղ խնամում են կովերը, բարձրացնում է կաթնատվությունը: Պետք է բոլոր միջոցները գործադրել ո՛չ միայն ավելի շատ, այլև աժան կաթ ստանալու:

Իսկ մեր շատ կոլեկտիվներ դեռ այդ հաջողությունը չունեն, որովհետև աշխատանքը լավ չի կազմակերպված: Նոր են մտցնում գործարքային սիստեմը, հաշվառումը կանոնավոր չի, որակյալ անասնապահների կազմեր չունենալու հետևանքով թույլ է անասունների պահպանման, խնամքի գործը:

Կերի խնդիրն ուշադրության կենտրոնում

«Կովի կաթը լեզվի վրա է», — ասում է առածը: Այսինքն՝ ինչպես կերակրես, այնպես էլ կաթ կստանաս: Իհարկե, կովի ցեղը և կաթ տալու հատկությունն էլ նշանակութուն ունի, բայց կովը սնունդ պիտի ստանա, որպեսզի և՛ կաթ տա, և՛ մարմնի քաշը չպակասի:

Արդեն գարուն է, գոմից դուրս է գալու մաշված, ոսկորները դուրս ցցված նախիրը, որ ամբողջ ձմեռը չոր դարմանի է եղել և խոտի, այն էլ՝ ո՛չ միշտ:

Իսկ բաղմամբիվ փորձեր հաստատել են, որ մեր տեղական կովերը թեև փոքր են կազմով, բայց լավ կերակրելուց ո՛չ միայն ավելացնում են օրական կաթի չափը, այլև երկարեցնում կաթնատվության սեզոնը:

Շատ քիչ դեպքերում են կովին բազուկ, գաղար կամ թեփ, քուսպ և նման կեր տալիս: Սննդի հիմնականը դարմանն ու խոտն է:

Այնինչ, հենց մեր գյուղերում շատ անգամ է փորձով հաստատված, որ բազուկը և նման սնունդը և՛ սովեցացնում է կաթի քանակը, և՛ աժան է նստում կաթի գինը:

Անցյալ տարվանից ձեռնարկեցինք սիլոսի պատրաստմանը: Գործը ամեն տեղ հաջող չգնաց, որովհետև մի տեղ բյուրոկրատական վերաբերմունք ցույց տվին, մի ուրիշ տեղ սիլոսին դեմ արտահայտվեցին և ամենևին չկատարեցին եղած հրահանգը: Իսկ գլխավոր թերությունն այն էր, որ սիլոս պատրաստելու համար բույսեր չկային:

Այս տարի մենք անցյալ աշնան սխալը չսխալի կրկնենք: Գարնանացանն սկսելուց՝ անասնապահական կոլխովը առաջին հերթին պիտի

Հոգ տանի խոտ, պալարապտուղ, արմատապտուղ և սիլոսային բույսեր (օրինակ՝ եգիպտացորեն) ցանելու, որպեսզի տավարը կեր ունենա, մանավանդ ձմեռվա ամիսներին:

Իսկ սիլոսն առանց դժվարության կարող է պատրաստել միայն կուլեկտիվը: Սիլոսը տալիս է էժան և օգտակար կեր: Սիլոսի պատրաստելը պահանջում է կուլեկտիվ աշխատանք, իսկ, իր հերթին, սիլոսը հեշտացնում է ձմեռային կերի խնդիրը:

Մեր տավարը մինչև այժմ էլ, դարնանից մինչև աշուն, կերակրվում է արոտների բնական խոտով: Ձյունը հալվելուց՝ նախիրը մի քանի ժամանակ արածում է գյուղի մոտիկ խամբում, հարոսներում, մինչև յայլանների բացվելը: Եվ ապա մինչև աշուն մնում է սարերում:

Կերի հարցը մինչև այժմ այս ձևով ենք լուծել:

Բայց արոտները ծանրաբեռնված են: Այնպիսի արոտատեղ կա, որ մի հեկտարի վրա արածում է մինչև 8 տավար, այնինչ նորման երկուսից ավելի չէ: Կան և արոտատեղեր, որոնք հեռու լինելու պատճառով կամ հարմար ճանապարհ չունենալով՝ չեն օգտագործվում:

Սակայն այսպիսի արոտները քիչ են: Մեծ մասը տարեցտարի փչանում է: Անկանոն օգտագործելու հետևանքով խոտը պակասում է, փուշ և կանգառ է բուսնում, հողը լերկանում է, անձրևն ու ձյունաջուրն արմատահան են անում խոտերը, հողը սրբում, մերկացնում լերկ ապառաժները:

Եղել են արոտներ, որտեղ, ինչպես ասում են, ձին ձիավորի հետ թաղվում էր, այնքան բարձր էր խոտը, իսկ հիմա ոչխարի և այծի համար էլ բան չի բուսնում:

Արոտների օգտագործումն էլ անկանոն էր. շատ տավարատեր կուլակը իր «համգյալով» զավթում էր արոտի խոտոտ և ջրառատ տեղը, վրանները խփում, իսկ մի կովատերը չէր էլ կարողանում սարը բարձրանալ:

Այդ դրությանը վերջ կտանք միայն անասնապահական կուլեկտիվներ ստեղծելով: Միայն կուլխողը կարող է խնամել արոտը, արածացնել այն կարգով, ինչպես պահանջում է ղոռտեխնիկան, այսինքն՝ անասնապահական գիտությունները:

Արոտների մի մասը կուլեկտիվը պետք է խոտհարք դարձնի. ինչքան շատ, այնքան լավ: Պետք է արոտները պարարտացնել այնպես, ինչպես մեր դաշտերն ենք պարարտացնում. քարերը հալաքել, կառուցել

ջրամբարներ, վերջապես՝ կռվել վնասակար խոտերի դեմ, որոնք գրավում են ահագին տարածություններ:

Այս վիթխարի շինարարությունը կարող է անել միայն անասնապահական կոլեկտիվը:

Մսի, յուղի, կարթի խնդիրը

Հիմնականում հացահատիկների խնդիրը լուծելով՝ մենք նույնպիսի վճռականությամբ պիտի լուծենք մսի, յուղի, կաթի խնդիրը:

Մեր կոլխոզները, վիթխարի սովխոզները դառնում են հացի, բամբակի և այլ բույսերի հսկայական ֆաբրիկաներ, որոնց նմանը աշխարհը չի տեսել: Մենք լեռնային շրջաններում էլ անասնապահական կոլեկտիվները հզորացնելով՝ պիտի դարձնենք կաթի, յուղի, մսի, պանրի վիթխարի ֆաբրիկաներ, որոնք արտադրելու են հազարավոր և հարյուր հազարավոր ցենտներ մթերք:

Հարկավոր է, որ անասնապահական կոլխոզներն ու սովխոզները արագ վերակազմեն իրենց աշխատանքները, կարգավորեն հաշվառումը սոցմրցությամբ և հարվածայնությամբ կատարեն և դերակատարեն իրենց պլանը:

Դաշտավարության մեջ սրակտորը, կոմբայնը, մյուս մեքենաները, պարարտացումը շտեռնված հեղաշրջում են կատարում բերքը բարձրացնելու համար: Սիլոսը, օրինակելի գոմը, կաթի և յուղի գործարանները, մեքենաների գործադրումը անասնապահության մեջ պիտի կատարեն և կկատարեն նույնպիսի հեղաշրջում:

Քիչ չեն այն կոլեկտիվները, որոնք ստանում են երկու հասկ այն հողից, որից անհատական տնտեսությունը ստանում էր մի լղար հասկ:

Մեր անասնապահական կոլեկտիվները պիտի ապացուցեն, որ կովը կոլեկտիվի գոմում կաթը չի պակասեցնում, ինչպես պրովոկացիա է անում կուլակը, և այդ բանը «նախատեսում են» աջ ու «ձախ» օպորտունիստները, նա պիտի ապացուցի, որ կերի խնդրի միակ ճշմարիտ և արագ լուծումը կարող է տալ կոլեկտիվացման վերելքը:

«Կոլխոզնիկն»² այս համաբից տեղավորելու է մի շարք հոգվածներ. անասնապահության զանազան ճյուղերի վերաբերյալ: Կովի, ձիու, ոչխարի, ընտանի թռչունների, խոզի, ճագարի պահելը, խնամելը պիտի լուսաբանենք շատ մանրամասն: Տպագրվելու են հոգվածներ անասուն-

ների ցեղն ազնվացնելու, կերի խնդիրը լուծելու, կաթի և մյուս մթերքները վերամշակելու մասին:

Անհրաժեշտ է, որ մեր ժողովուրդի ընթերցող կոլխոզնիկ անասնապահները, կոլեկտիվի նախագահից և անասնաբույժից սկսած մինչև կով պահողները, կիթ անողները՝ իրենց դիտողություններն ուղարկեն, պատմեն ձեռք բերած հաջողությունները, թերությունները մասնացույց անեն, որպեսզի արագ տեմպերով ստեղծենք սոցիալիստական անասնապահություն:

НАРОД САМОДЕРЖЕЦ

Я вспоминаю сегодня слова красноармейца Василия Лопухина, сражавшегося в частях XI армии и погибшего в 1921 г. в Зангезуре в этом последнем оплоте закавказской контрреволюции.

Он говорил:

«Каким ты будешь мир, когда мы всех победим? Ты, вероятно, будешь таким прекрасным, таким великим, что за тебя сегодня стоит отдать жизнь».

И этот скромный герой не напрасно отдал свою жизнь за первую вспашку мира, который становится таким прекрасным. Мы этому свидетели.

Новая конституция—это самодержавие народа. Во все века, начиная от античной демократии не было такой полной демократии. Конституция—это сама власть народа. Невольно испытываешь необычайную радость от сознания себя, в общем, среднего человека,—владельцем неизмеримых богатств. Богатств материальных и моральных. Все, что принадлежит твоей великой стране,—принадлежит тебе, если ты истинно чувствуешь себя гражданином СССР. Это высокое звание-понятие не только юридическое. Это глубоко философское понятие о моральных правах и обязанностях человека с большой буквы.

Новая конституция—это первая хартия, воспитывающая человека в подлинно социалистическом духе. Социалистические чув-

ства человека перерастают границу одной страны, и он чувствует себя гражданином мира.

Я сам слышал, как в одном из колхозов Армении, в глухом, отдалённом районе, колхозники называли своих стахановцев абиссинцами. Абиссинец для них символ героизма и самоотверженности. Так, в силу чувств, роднящих людей разных национальностей, колхозники Армении ощущают борющихся против империализма абиссинцев как людей, близких себе по духу и чаяниям.

Носить по праву звание гражданина СССР—большая честь. Что же может быть больше чести называться избранным-депутатом-граждан СССР. Ясно, что такой человек должен быть олицетворением честности, самоотверженности, преданного интересам своего избирателя, готовым жизнью своей жертвовать для блага своей страны.

12-я статья проекта новой конституции—наша догма. «Кто не работает, тот не ест» было начертано на наших знаменах, с которыми мы шли в бой, в первый бой, и победили. С этим же лозунгом многие наши братья пойдут в новый бой и с ним победят весь мир.

15 лет Грузия, Армения и Азербайджан жили дружно единой Закавказской федерацией. Скоро федерация будет ликвидирована, ибо победы национальной политики создали условия для этого важного акта. На этой основе эти три древнейших соплеменных народа усилят свою духовную связь, так как их связывают подлинно братские узы, которые с каждым годом будут крепнуть, узы, связывающие не только народы Закавказских республик, но народы всего Советского Союза, в единую, крепкую семью, у которой единая цель-счастье её великой родины.

Нерушимость границ своего отечества семья советских народов будет защищать от всяких попыток всяческих её врагов.

Я был однажды свидетелем незабываемого зрелища: одна колхозница за ударную работу получила новый дом. До этого она жила в страшной землянке, темной и холодной. В тот день, когда она получила свой новый дом, наполненный новыми, хорошими вещами, она подожгла свое старое жилище со всем скар-

бом. Она сжигала свое прошлое, мрачное, полное угнетения и лишений. Вокруг этого пожарища колхозники устроили хоровод, а она плясала и пела песни.

Новые права, которые даёт нам будущий закон, налагают на нас и новые обязанности.

Мне хочется дожить до того времени, когда вокруг прекрасного герба—«серпа и молота на земном шаре, изображенном в лучах солнца и обрамленном колосьями»—появится много новых надписей—сверх одиннадцати—на языках новых народов: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь».

<Բարգմանություն>

ԻՆՔՆԻՇԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Ես այսօր հիշում եմ կարմիրբանակային վասիլի Լոպուխինի խոսքերը, որը կոչում էր 11-րդ բանակի զորամասերում և զոհվեց 1921 թվականին, Զանգեզուրում՝ անդրկովկասյան հակահեղափոխության այդ վերջին հենարանում:

Նա ասում էր. «Ինչպի՞սին դու կլինես աշխարհ, երբ մենք կհաղթենք բոլորին: Դու, երևի, կլինես այնպես զեղեցիկ, այնքան մեծ, որ քեզ համար այսօր արժե տալ կյանքը»:

Եվ այդ համեստ հերոսը իզուր չէր, որ տվեց իր կյանքը՝ առաջինը հերկելու համար այն աշխարհը, որն այսօրան զեղեցիկ է դառնում: Մենք դրա վկաներն ենք:

Նոր սահմանադրությունը ժողովրդի ինքնակալությունն է: Բոլոր դարերում՝ սկսած անտիկ դեմոկրատիայից, երբեք չի եղել այսօրան լիակատար դեմոկրատիա: Սահմանադրությունը հենց իր ժողովրդի՝ իշխանությունն է:

Ակամայից անսովոր ուրախություն ես զգում այն գիտակցության համար, որ դու՝ սովորական, միջին մարդդ, տիրապետում ես անսահման հարստությունների: Նյութական և բարոյական հարստությունների: Այն ամենը, որ պատկանում է քո մեծ երկրին, պատկանում է նաև քեզ, եթե դու հիրավի քեզ զգում ես ՍՍՀՄ-ի քաղաքացի: Դա մի բարձր կոչում, հասկացություն է, և ո՛չ միայն իրավաբանական: Դա փիլիսոփա-

յական խորը հասկացութիւն է մեծատառով մարդու բարոյական իրավունքների և պարտականութիւնների մասին:

Նոր սահմանադրութիւնը մարդուն իսկական սոցիալիստական ոգով դաստիարակող առաջին խարտիան է: Մարդու սոցիալիստական զգացումը անցնում է մեկ երկրի սահմաններից էլ դուրս, և նա զգում է իրեն աշխարհի քաղաքացի:

Ես ինքս եմ լսել, թե ինչպես Հայաստանի հեռավոր և խուլ մի շրջանում, կոլխոզներից մեկում, կոլտնտեսականներն իրենց ստախանովականներին անվանում էին հաբեշստանցիներ: Հաբեշստանցին նրանց համար հերոսութեան և անձնազոհութեան խորհրդանիշ է: Այսպես, տարբեր ազգութիւնների հարադատացնող մարդկանց զգացումների ուժով՝ Հայաստանի կոլտնտեսականները զգում են իմպերիալիզմի դեմ մարտնչող հաբեշստանցիներին, ընկալում են որպէս հոգով և ձգտումներով իրենց մոտիկ մարդկանց:

Իրավամբ մեծ պատիւ է կրել ՍՍՀՄ քաղաքացու կոչումը: Ի՞նչը կարող է լինել ավելի մեծ պատիւ, քան կոչվել ընտրյալ՝ պատգամավոր և քաղաքացի Սովետական Միութեան: Պարզ է, որ այդպիսի մարդը պետք է լինի ազնւութեան, անձնազոհութեան, իր ընտրողների շահերին նվիրւելու, իր երկրի բարօրութեան համար սեփական կյանքը զոհելու պատրաստակամութեան մարմնավորումը:

Նոր սահմանադրութեան նախագծի 12-րդ հոդւածը մեր հավատամքն է: «Ով չաշխատի, նա չի ուտի» լուրնդը գրւած էր մեր դրոշմների վրա, որով մենք գնացինք մարտի, առաջին մարտի և հաղթեցինք: Այդ նույն կոչերով մեր շատ եղբայրներ կգնան նոր մարտերի ու նրանցով էլ կհաղթեն ամբողջ աշխարհին:

15 տարի վրաստանը, Հայաստանը և Ադրբեջանը ապրել են բարեկամարար, միասնական Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի մեջ: Շուտով Ֆեդերացիան լուծարքի կենթարկւի, քանի որ ազգային քաղաքականութեան հաղթանակը պայմաններ են ստեղծել այդ կարևոր իրադարձութեան համար: Այս հիմքի վրա այդ երեք հնազույն ցեղակից ժողովուրդները կուժեղացնեն իրենց հոգևոր առնչութիւնները, քանի որ նրանց շաղկապում են իսկական եղբայրական կապերը, որոնք տարեցտարի պետք է ամրապնդվեն, կապեր, որոնք շաղկապում են ոչ միայն անդրկովկասյան հանրապետութիւնների ժողովուրդներին, այլև ամբողջ Սովե-

տական Միության ժողովուրդներին մի ընդհանուր և ամրակուռ ընտանիքում, որի միակ նպատակը իր մեծ հայրենիքի երջանկությունն է:

Սովետական ժողովուրդների ընտանիքը իր հայրենիքի սահմանների անխախտությունը պետք է սլաշտպանի թշնամիների ամեն տեսակ փորձություններից:

...Մի անգամ ես ականատես եմ եղել տնմոռանալի տեսարանի: Մի կոլտնտեսուհի իր հարվածային աշխատանքի համար ստացել էր նոր բնակարան: Մինչ այդ նա ապրում էր մի սարսափելի, մթին և սառը գետնափորում: Այն օրը, երբ ստացավ իր նոր բնակարանը՝ կահավորված նոր, լավ իրերով, նա այրեց իր հին տնակը՝ իր բոլոր վշտերի հետ միասին: Նա այրեց իր խավար, տառապանքներով ու զրկանքներով լի անցյալը: Այս խարույկի շուրջ կոլտնտեսականները պար բռնեցին, իսկ նա ապրում էր ու երգում...¹

Նոր իրավունքները, որոնք տալիս է մեզ ապագա օրերը, դնում է մեզ վրա նաև նոր պարտականություններ:

Ես կուզեմայի ապրել մինչև այն ժամանակները, երբ մեր սքանչելի գերբի շուրջ՝ «երկրագնդի վրա մուրճ ու մանգաղ՝ արևի ճառագայթներով և ծանրացած հասկերով պարուրված», կերևան եղած տասնմեկից հետո նոր շատ մակագրություններ, նոր ժողովուրդների լեզուներով՝ «Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք»:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ԽՆԴՐԱԳՐԵՐ,
ԸՆԾԱՅԱԳՐԵՐ

1. «ՓԱՅԼԱԿԻ» ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

Գորիս, 1 օգոստոսի 1915 թ.

Բարի եղեք տեղ տալ այս երկտողիս: Զանաղան անձանց կասկածի տակ չդցելու համար հայտնում եմ, որ «Փայլակի» № 40-ի ֆելիետոնիստ «Թեկ դնացողը» ես եմ:

Բակունց

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Դ ի մ ու մ ն

Յանկանալով օգնել տաճկահայ փախստականներին՝ առաջարկում եմ նաև իմ ծառայությունս այդ գործի համար:

Զբաղորդության պատճառով ոչ մի հնարավորություն չունեմ սեփական միջոցներով գնալ և օգնել նրանց էջմիածնում և կամ մի ուրիշ տեղ:

Ուստի խնդրում եմ ինձ ևս ընդունել զաղթականներին օգնող խումբերի մեջ և ուղարկել անհրաժեշտ ճանապարհածախս, որի համար և դիմում եմ Զեղ: Պատրաստ եմ գործելու ուր որ կամենաք՝ էջմիածնում կամ զանաղան սննդատու կայարաններում: Համաձայն եմ և ամենածանր ու դժվարին աշխատանքը կատարելու:

Հուսով եմ, որ չեք մերժի իմ դիմումը և կփութաք պատասխանել:

Սան Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի
Զ. դասարանի՝ Աղ. Բակունց

Գորիս, 28-ին օգոստոսի

Իմ հասցեն՝

Герусы (Занг. уезда)
Магазин «Сасун»

Հանձնել Աղ. Բակունցին

3. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ

Խ Ն Պ Ի Ր

Ավարտելով ճեմարանի դասարանական բաժինը՝ խնդրում եմ հարգո՞ւմ Մանկավարժական խորհրդիդ ընդունել ինձ Ա. լսարան:

Սան Գ. ճեմարանի Աղ. Բակունց

1917 թ. մարտի 26-ին

Ս. էջմիածին

4. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՀԱՐԳՈՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆԸ

Խ Ն Պ Ի Ր

Ա. լսարանի ուսանող Աղ. Բակունցից

Համաձայն Ձեր գրության, ես ընդունված եմ ի շարս Ա. լսարանի ուսանողաց. բայց որովհետեւ ինձնից անկախ պատճառներով չպիտի կարողանամ դալ շարունակել Ձեր խնամքին հանձնված Ա. լսարանում, ուստի բարի եղեք ուղարկելու մինչև օգոստոսի 1-ը իմ ավարտման վկայականս, որպեսզի կարողանամ տեղավորվել մի որեւէ վայրում:

Հարգանք՝ Աղ. Բակունց

1917 թ. 15-ին հուլիսի

Գորիս

Հասցես՝ Герусы, (Елис. губ.)

Александр Бакунц

5. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆԸ

Правлению академии

Срочно

<12 августа 1917 г., Герусы>

Прошу немедленно выслать документы.

Александр Бакунц

<բարգմանություն>

Ճեմարանի վարչությանը

Շտապ

<12 օգոստոսի 1917 թ., Գորիս>

Խնդրում եմ անհապաղ ուղարկել փաստաթղթերս:

Ալեքսանդր Բակունց

6. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Эчмиадзин, правлению Академии

<14 августа 1917 г., Герусы>

Мое прошение об оставлении академии оставить без послед-
ствия. Высылайте документы, приеду свое время.

Александр Бакунц

<բարգմանություն>

Էջմիածին, ճեմարանի վարչությանը

<14 օգոստոսի 1917 թ., Գորիս>

Իմ խնդրանքը՝ ճեմարանը թողնելու մասին, թողնել անհետևանք:
Ուղարկեք փաստաթղթերս, կգամ ժամանակին:

Ալեքսանդր Բակունց

7. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Эчмиадзин, правлению Академии

<25 августа 1917 г., Герусы>

Сообщите начало занятий.

Александр Бакунц

<Բարգմանություն>

Էջմիածին, նեմաբանի վարչությունը

<25 օգոստոսի 1917 թ., Գորիս>

Հայտներ պարապմունքների սկիզբը:

Ալեքսանդր Բակունց

8. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Эчмиадзин, правлению Академии

<31 августа 1917 г., Герусы>

Сообщите начало занятий.

Александр Бакунц

<Բարգմանություն>

Էջմիածին, նեմաբանի վարչությունը

<31 օգոստոսի 1917 թ., Գորիս>

Հայտներ պարապմունքների սկիզբը:

Ալեքսանդր Բակունց

9. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

4 դեկտեմբ. 1924, Գորիս

Հարգելի հոբելյար¹,

Գյուղացոց մեջ անմիջական աշխատանք տանելու ընթացքում է ավելի շատ զգացվում, թե որքան հալալ և արդյունավետ գործ է գյուղատնտեսական աշխատանքը: Այդ կերպ՝ Ձեր բաղձամյա գյուղատնտեսական գործունեությունը ստանում է անկեղծ հարգանք նրանց կողմից, որոնք այսօր էլ մեր մոլթ գյուղերում նոր խոսք են ասում, նոր ձև ուսուցում:

Հեռավոր Զանգեզուրից ընդունեք մեր անկեղծ շնորհավորանքը. «Զառ դադրը վյարգար բիլյար»²: Եթե մենք դեռ նոր ենք «զարգար» դառնալու, Դուք 40-ամյա «զառ» եք արդեն:

Ա. Բակունց

10. ԹՈՐԳՈՄ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԻՆ

Թորգոմ!,

Նազար Արտեմիշին² քո իմացած այգիներից, որի մասին խոսում էիր ինձ հետ, ցույց տուր, որպեսզի նրանք կապվեն հողի հետ և աշխատեն:

Ավելի մանրամասն կպատմի ինքը բերանացի:

Ակսել

19. 111. 33

<Երևան>

11. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴ <ԱՅԻՆ> ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԿԱԶՄԿՈՄԻՏԵՆ

Սույն դիմումով ցանկությամբ եմ հայտնում մտնելու Հայաստանի խորհրդային գրողների միության մեջ:

Ա. Բակունց

14. VI. 34

<Երևան>

12. ՌԱՅԱՅԵԼ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

<1935, սկզբներ, Երևան>

Դուք, սիրելի Ռաֆայել, կարող եք հպարտանալ նրանով, որ Ավ. Իսահակյանը գրքիս մասին ճիշտ նույն կարծիքն է հայտնել, ինչ որ Դուք:

13. Ա. Պ. ՌՅԱԲԻՆԻՆԱՅԻՆ

Մոսկվա, Դոպիտիզդատ, բնկ. Ույարիմինային

<1935, մարտ 20—30-ի միջև>

Համաձայն եմ: Շտապ ուղարկում եմ հրկու պատմվածքի թարգմանություն:

Բակունց

14. ՅԱՎԱԿՅԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐ ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԵՒ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ

Գլուխ եմ խոնարհեցնում հին հայկական արձակի վերջին ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Շիրվանզադեի աճյունի առջև:

Ակսել Բակունց

<1935, օգոստոս, 8—11-ի միջև
Գորիս>

15. ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

Սիրելի Կարեն,

«Աղվեսագիրքը» լույս տեսավ¹: Մի օրինակ ուղարկում եմ քեզ, որպես խոստացել էի: Ինչ վերաբերում է ուսերեն հրատարակության՝ սուր քո և պարանոց մեր², տնօրինի՜ր, ինչպես քեֆդ կուզի: Մամիկոն Գեորգյանը³ ևս մի նամակ է գրել Ջիվեջեզովին⁴, որպեսզի «Աղվեսագիրքը» հրատարակի Academia-ն: Ռուսերեն հրատարակության դեպքում կարելի է առաւելների թիվը հասցնել 50-ի, նաև՝ փոխել նախաշաղիղը և Ծանոթությունները:

Կարճ՝ ես իմ պարտքը կատարեցի և, եթե հարկ լինի, ավելին կանեմ, որպեսզի ուսաներն էլ կարդան մեր Այգեցուն⁵: Մնացածը՝ գու գիտես:

Քո Ակսել

16. XII, 35
<Երևան>

16. ԱՐՏՈՒ ԵՂԻԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Գրական ժյուրիի նախագահ բնկ. Ա. Եղիազարյանին

Պատճենը՝

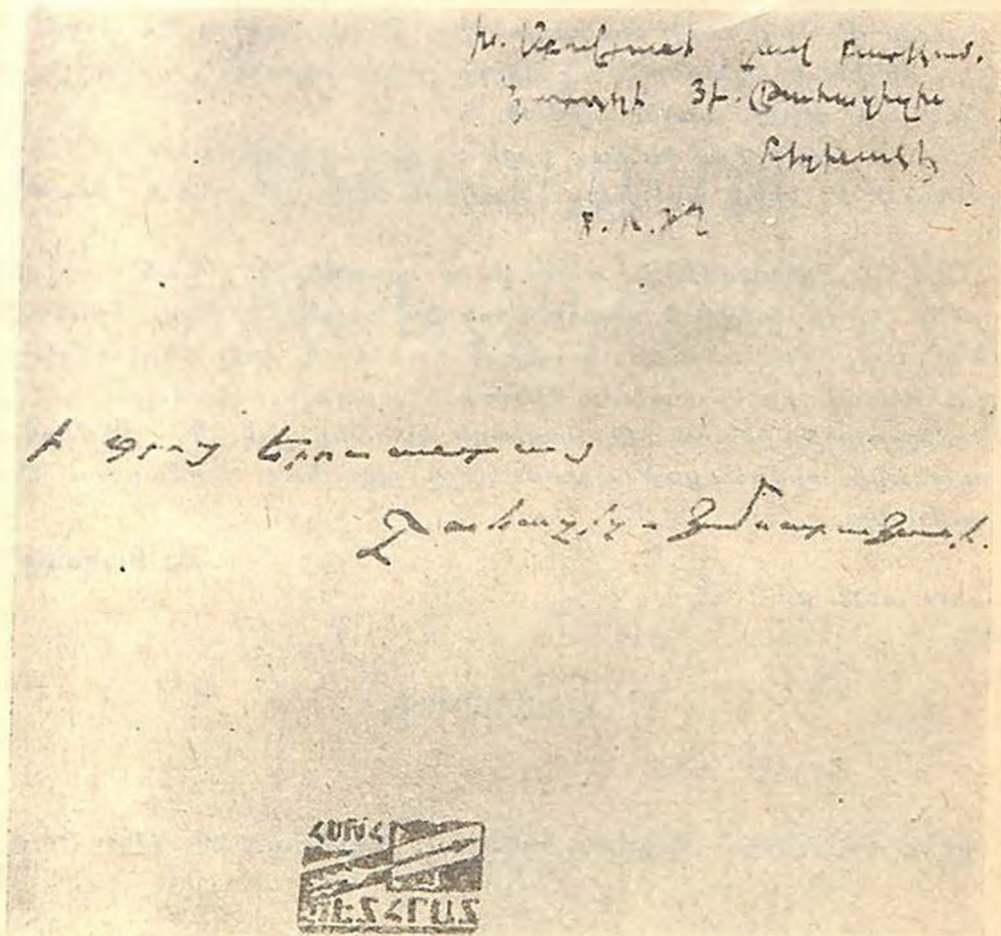
«Խորհրդային Հայաստանին»

Գրողների միության

«Գրական քերթին»

«Խ. Հ.»-ի այսօրվա համարից տեղեկանալով բնկ. Դ. Դեմիրճյանի՝ մրցանակի արժանացած «Ընկերներ» պատմվածքի բովանդակության, պարտք եմ համարում ձեզ հայտնել հետևյալը.

1. Այս տարվա մայիսին ընկ. Վ. Թոթովենցի, պրոֆ. Միք. Թուման-
յանի և մի այլ ընկերոջ ներկայությամբ ես ընկ. Դեմիրճյանին պատմել
եմ քաղաքացիական կռիվներից մի էպիզոդ Ուկրաինայում, երբ երկու
կարմիրգլարդիական բանվորների՝ շտաբը հանձնարարում է պայթեց-

Ա. Բակունցի ընծայագիրը՝ Ե. Շահագիրյանի նվիրած գրքի վրա

նեղ կամուրջը սպիտակների թիկունքում: Երկու ընկերները, գործը ձա-
խողելով, գերի են ընկնում: Սպիտակ գեներալը նրանց առաջարկում է
սպանել մեկը մյուսին, և ով սպանի ընկերոջը՝ նա կազատվի: Ընկերնե-
րից մեկը հրաժարվում է, մյուսը, համաձայնվելով գեներալի առաջար-

կին, սպանում է ընկերոջը և աղատ արձակ<վ>ելով՝ գլուխ է բերում կարմիր շտաբի առաջադրանքը, այսինքն՝ պայթեցնում է կամուրջը և ետ վերադառնում:

2. Երեք տարի առաջ այս էպիզոդը ինձ և ընկեր Ե. Չարենցին պատմել է Հայկինոյի ռեժիսոր ընկ. Պ. Բարխուդարյանը, իբրև կինոսցենարի օրինակելի սյուժետ: Իսկ Պ. Բարխուդարյանը այդ սյուժեն հանել է ոուս մի հեղինակի պատմվածքից, թե վիպակից: Ես այժմ չեմ հիշում ո՛չ հեղինակի անունը և ո՛չ գիրքը, բայց ստույգ է, որ նույն բովանդակության գիրքը արդեն գրված է:

3. Ընկ. Դ. Դեմիրճյանին այդ գրքի մասին ես չեմ ասել, որովհետև, նյութը տալով, ես նրան առաջարկ էի անում պիես գրելու և ո՛չ պատմըվածք:

4. Այդ նյութը բաղմամբիվ անգամ ես պատմել եմ նաև ուրիշներին, որոնց թվում նույնիսկ դպրոցական երեխաներին: Այդ երեխաներից մեկը՝ Ալիկ Թումանյանը, նույնիսկ «պիես» է գրել «Երկու ընկերներ» վերնագրով՝ իրենց բախում «Թատրոն խաղալու» համար:

Վերահիշյալը հայտնում եմ, որպեսզի կանխեք ընկ. Դ. Դեմիրճյանի՝ մրցանակի արժանացած պատմվածքը պլագիատ համարելու հնարավորությունը:

Ա. Բախանց

16 դեկտեմբ. 1935 թ.

<Երևան>

17. ԸՆԾԱՅԱԳՐԵՐ

<1>

Իմ սիրելի վարպետին /պայծառ հուշերով: /Ակսելից:/ 29. VIII. 32 թ.

<2>

Խ. Աբովյանի լավ բարեկամ, / հարգելի Ե. Շահագիզին: / Հեղինակից:/ 8. IX. 32

<3>

Հարգելի պրոֆ. Ա. Խաչատրյանին: /Հեղինակից:/ 10. IX. 32

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. <ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԴԱՍԸՆԹԱՅՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ>

Զանգեզուրի ուսուցիչների համար Զանգեզուրի լուսբաժնի կազմակերպած դասընթացքներում ընդհանուր գյուղատնտեսության և բանջարաբուծության մասին եղած դասախոսությունները սկսվել են օգոստ. 13-ից, հենց բացման առաջին օրը:

Այդ երկու առարկաներն ավանդվել են ընդամենը 52 ժամվա ընթացքում, կենտրոնից ստացված ծրագրի համեմատ, նաև այն փոփոխություններով, որ հս հարմար եմ համարել, ի նկատ առնելով մեր գավառի պայմանները: Ծրագրից դուրս 3 ժամ դասախոսել եմ Զանգ. գավառի գյուղատնտեսության և նրա բարձրացման հեռանկարների մասին: Դասախոսության ընթացքում ավանդվել է ընդհ. երկրագործության հիմունքները շատ տարրական ձևով, ապա նաև շատ հարակից տեղեկություններ, որ անհրաժեշտ էր նյութն ըմբռնելու համար: Մանոթանալով հողի և բույսի կենսական օրենքներին, նոցա հատկության, հողի մշակման, ցանքաշրջանի, սերմացվի նախնական քննության, երկրագործական մեքենաների, բույսերի հիվանդությունների և նման շատ էլեմենտար գիտելիքների հետ, ես միշտ աշխատել եմ տեղական բնույթ ունեցող օրինակներով պարզել և մատչելի դարձնել ունկնդիրներին: Առանձին ուշադրություն դարձրել եմ սորտերի ուսումնասիրության, լավացման անհրաժեշտության վրա, նաև ցանքաշրջանի, որովհետև այդ երկուսը մեր գավառի երկրագործության ամենահրատապ խնդիրներն են:

Յուրաքանչյուր բաժին անցնելուց հետո ունկնդիրների հարցաքննության մեջ կրկնել ենք անցածը: Բացի այդ՝ հատկացվել են առանձին ժամեր հարցերի համար, երբ յուրաքանչյուրն յուր փորձից կամ յուր շրջանի վերաբերյալ հարցերի պարզաբանությունն է ստացել:

Ի վերջո, եղել են գործնական պարապմունքներ. ծանոթացել ենք գյուղատնտեսական մեքենաների, ինչպես և մի շարք այլ գործիքների հետ, որ սիրով տրամադրեց մեզ գավառի հողբաժինը: Եղել է էքսկուրսիա, կատարվել է հողերի ճեղքում (разрез), ծանոթանալու մայրաշերտի, վերնաշերտի և, ընդհանրապես, հողերի հատկության:

Գործնական պարապմունքները թույլ են եղել, անհրաժեշտ պարագաներ շունենալու պատճառով, սակայն հնարավորի սահմանում կատարված է: Իբրև առաջին փորձ, ամբողջ դասընթացքները կարելի է շատ հաջող համարել, ի նկատի առնելով ժողովրդի քայքայված անտեսությունը և այլ պայմաններ, որ հատուկ է Հայաստանի ամենահետամնաց գավառին՝ Զանգեզուրին:

Ունկնդիրները հաճախել են կանոնավոր, շատերը համառոտ գրի են առել դասախոսությունները: Միամսյա՝ ծանոթությունը որքան ներում է, ես իմ ունկնդիրներին բաժանել եմ երեք խմբի՝ նրանց յուրացնելը, առարկայով հետաքրքրվելը և գյուղատնտեսական պատրաստականությունն ի նկատի առնելով: Այդ խմբերը դասավորվում են հետևյալ կերպ. Ա. խումբ (շատ լավ)՝ 1) Տեր-Պետրոսյան Հովհաննես, 2) Իս. Մ. Փարսաղանյան, 3) Տեր-Մինասյան Հեղինե, 4) Գրիգորյան Հովհաննես, 5) Պետրոսյան Լևոն, 6) Հարությունյան Տիգրան: Բ խումբ (լավ)՝ 1) Պետրոսյան Հայկ, 2) Անտոնյան Տիգրան, 3) Հակոբյան Աշոտ, 4) Գրիգորյան Վահան, 5) Տ. Մինասյան Աշոտ, 6) Պետրոսյան Աշոտ, 7) Աթաջանյան Ալեքսանդր, 8) Մկրտչյան Մուշեղ, 9) Մ. Օհանյան Վարսենիկ, 10) Միրաքյան Վարդանույշ, 11) Ադոնց Մուշեղ, 12) Մաշուրյան Անահիտ, 13) Մ. Բարխուդարյան Գրիգոր, 14) Մալե<ցյան> Հովսեփ, 15) Սելիկյան Ղևոնդ, 16) Ակլունց Ներսես, 17) Եղյան Վարդանույշ, 18) Աթալյան Միքայել, 19) Մ. Աղամիրյան Աղամիր, 20) Տ. Մարտիրոսյան Սարգիս, 21) Տ. Անտոնյան Մուշեղ, 22) Աթաջանյան Լեզոմոն: Գ խումբ (բավարար)՝ 1) Տ. Պետրոսյան Ասատուր, 2) Օհանջանյան Ստեփան, 3) Աթաջանյան Նիկալայ, 4) Մ. Բարխուդարյան Կատարինե, — ընդամենը 33 հոգի²:

Առաջին փորձը ցույց տվեց, որ անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր տարի կազմակերպել այսպիսի դասընթացքներ, որով ընդհանուր զարգացումից դատ, գավառի գյուղատնտեսական կյանքը ևս, թեև քիչ չափով, — կբարելավի:

Վերջո՛ւ հատուկ շնորհակալություն լուսբաժնին և նրա վարիչ ընկ-
թ. Ղարապետյանին՝ նրա թափած եռանդի համար, նրա սրտաբաց ա-
ջակցության համար դասընթացքների պետքերի հանդեպ:

Ընդհ. գյուղատնտ. դասախոս՝
Գյուղատնտես Ադ. Բակունց

1923, 11/IX, Գորիս

2. <ՀԵՍՀ ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԻՆ>

Հողժողկոմ ընկ. Երզնկյանին
Գյուղատնտես Ադ. Բակունցից

Դ ի մ ու մ

Ավարտելով Ново-Александринский И-тут Сельск. Хоз. и Ле-
соводства խարկովում սույն թվին, իմ պատրաստակամությունն եմ
հայտնում ծառայելու հողժողկոմատին հանձնված խորհրդային տնտե-
սություններում:

Պաշտոնավարել եմ խարկովում контрольно-семен. կայարանում,
աշխատել եմ խարկովի փորձնական կայանում և ինստիտուտի կողմից
հանձնարարություն ունեմ ուսումնասիրելու բամբակագործության պալ-
մանները մեզ մոտ: Սույն ամառվա ընթացքում դասախոսել եմ Զանգ.
գավառի ուսուցչական կուրսերում ընդհանուր երկրագործություն: Ինչ
համար գերադասելի է առաջժամ աշխատել խորհրդային ունե տնտեսության
մեջ:

Ադ. Բակունց

26/IX, 23, Երևան

3. ՀԵՍՀ ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԻՆ

Գյուղատնտես Ադ. Բակունցից

Դ ի մ ու մ

Սույն թվի գարնան ավարտելով խարկովի գյուղատնտեսական
ինստիտուտը՝ իմ պատրաստակամությունն եմ հայտնում ծառայելու
հողժողկոմատի խնամքին հանձնված ունե տնտեսության մեջ:

ՀՕԿ-ի Յ-րդ համագ < ումարի >
 հարկովի պատգամավոր
 Աղեփաւնոր Բակունցից

Ձ Ե Կ ու ց ու մ

ՀՕԿ-ի հարկովի ճյուղը կազմակերպւել է սույն թվի մայիսի վերջերին, գաղութի մի բանի անձանց նախաձեռնութեամբ: Կոմիտեն ավելի լրիւ և օրինական ձև ստացաւ միայն այն ժամանակ, երբ պատշաճ վկայաթուղթով հարկով եկաւ Մոսկւայի կոմիտեի ներկայացուցիչ ընկ. Միրզոյանը, որպէս լիազոր-անդամ Մոսկւայի կոմիտեի:

Կոմիտեն կազմակերպելու համար հարկ եղաւ դումարել գաղութի ընդհանուր ժողով, հունիս 3-ին, ուր ընտրվեց հարկովի ճյուղը հետեյալ կազմով. Կոմիտեի նախագահ՝ պրոֆ. Ս. Սուրուկչի, քարտուղար՝ Աղեքսանդր Բակունց (գլուխատնտես), գանձապահ՝ Հ. Ավդալյան (խրաւարան), անդամներ՝ բժ. Խաչ. Սամվելյան, Գ. Տեր-Ղևոնդյան, Ս. Փաշաջի, բժ. Արտ. Մելիք-Փարսադանյան, բժ. Ս. Դատյան, բժ. Գ. Պապյան, բժ. Մ. Աղիւզյան:

Կոմիտեի առաջին խնդիրն էր հանրացնել գաղութի մեջ ՀՕԿ-ի գաղափարը: Այդ նպատակով՝ կոմիտեն կազմակերպեց դասախոսութիւն, ցերեկույթ և տարածեց գաղութի մեջ կոմիտեի կողմից կոչեր, նույն իմաստով:

Մոսկւայի կոմիտեի գրութեան համաձայն հրամայական էր առաջին հերթին աշակցութիւն ցույց տալ էվչիլարի («Հյուսիսաշեն») ջրանցքի կառուցման, որի ամբողջ ծախքերը հոգալու են Ռուսաստանի Ուկրաինայի և, ընդհանրապէս, Սիւ Հիւսիսայան մեջ եղած հայութիւնը: Անհապաղ կոմիտեն որոշեց անցնել հանգանակութեան, սակայն ի նկատի առնելով գործի հարասեւ ընթացքը, կոմիտեն անհրաժեշտ համարեց յուր աշխատանքին բարեգործական բնույթ շտալ, այլ ստեղծել այնպիսի մի դրութիւն, որ ստիպեր գաղութի յուրաքանչյուր անդամին մասնակից լինել օգնութեան գործին: Դրա համար մոտ երեք շաբաթ տեւեց գաղութի (հարկովի) և շրջակա արվարձանների հայ բնակչութեան ցուցակը: Այդ գործում աշակցելու հրավիրված էին հարկովում եղած

նախկին հայրենակցական միությունների ներկայացուցիչները՝ Կարենո, Վանա և այլն:

Գործին ավելի լուրջ բնույթ տալու համար կոմիտեն յուր կազմի մեջ հրավիրեց հայրենակցական միությունների ներկայացուցիչներին, ամեն միությունից մի հոգի, մի հանգամանք, որ շատ պիտի նպաստի նյութական միջոցների գանձման գործում, որովհետև գաղութներում սովորաբար հայությունը խմբված է յուրաքանչյուրն յուր հայրենակցության շուրջ:

Կոմիտեի աջակցությամբ՝ հուլիսի վերջին կազմվեց հայ կանանց կոմիտե, որ աշխատում է կոմիտեին կից, նրա դիրեկտիվների համաձայն: Հանգանակության ընթացքում, ինչպես և ընդհանուր ժողովի ժամանակ, շատ անգամ լսվում էր տրտունջի ձայն, թե մենք չգիտենք ինչ է կատարվում Հայաստանում: Հենց կոմիտեն ինքը դիրեկտիվներ չէր ստանում կենտրոնից, եղած ստատուտը ոչինչ չէր ասում, հարկավոր էր մշակել նոր կանոնադրություն, մի հանգամանք, որ ստեղծում էր խառն ու շփոթ վիճակ կոմիտեի հենց սկզբնական աշխատանքի շրջանում:

Շատ անգամ առաջ էին գալիս տեխնիկական մի շարք կարևոր խնդիրներ, որոնց լուծումից կախված էր ՀՕԿ-ի խարկովի կոմիտեի հաջող գործունեությունը: Մի առանձնահատուկ դրություն կա, որ բնորոշ է գաղութների համար. գաղութն ունի յուր կուլտուրական հիմնարկները (դպրոց, ընթերցարան և այլն), որոնց համար հարկավոր էր հոգալ: Եվ որովհետև գաղութում ՀՕԿ-ից պատ չկա մի որևէ այլ մարմին, կոմիտեն ստիպված էր յուր աջակցությունը ցույց տալ և նման հիմնարկների:

Եղբայրակելով իմ համառոտ գեկուցումը, որ ես կատարում եմ կոմիտեի՝ ինձ վրա ուղարկած հեռագրի համաձայն (նոքա առանձին կուղարկեն Կենտկոմի հասցեով իրենց հաշվետվությունը)¹, պարտք եմ համարում շեշտել հետևյալ հանգամանքները.

ա) Հարկավոր է ունենալ մի կանոնադրություն, որով նոքա լիազորված լինեն գաղութներում կատարել հանգանակություն: Այդ հանգանակությունը կամավոր է, սակայն պիտի ստեղծել մի դրություն, որպեսզի բոլորը մասնակցեն օգնության գործին:

բ) Որովհետև խարկովն Ուկրաինայի մայրաքաղաքն է, և Ուկրաինայի սահմաններում գոյություն ունեն ՀՕԿ-ի մի քանի ճյուղեր, խարկովի կոմիտեն անհրաժեշտ է համարում վերանվանել իրեն ՀՕԿ-ի Ուկրաինայի կոմիտեի, ենթարկվելով Մոսկվային և հաշվետու լինելով

Երևանի առաջ: Իրավական կողմը ևս անհրաժեշտ է պարզել, ապագա թյուրիմացություններից զերծ մնալու համար:

դ) Խարկովում և, ընդհանրապես, Ուկրաինայի եղած հայությունն պարբերաբար իրազեկ դարձնել Հայաստանի ներկա դրության և նրա կարիքներին:

դ) Խնդրել ՀՕԿ-ի կենտ. կոմիտեին՝ պարբերաբար ղեկուցումներ, հրահանգներ ուղարկեն Խարկովի ճյուղին, որով պտուղացրած կլինե՞ր օգնության գործը:

Ի միջի այլոց Խարկովի կոմիտեին ավելի շատ հետաքրքրում է արևմտահայության տեղավորման խնդիրը, ինչպես և աղգային-կուլտուրական հիմնարկների բարվոքումը ոչ միայն Հայաստանում, այլև Ուկրաինայում...

Վերջո՝ թույլ տվե՛ք հայտնելու այն ջերմ ցանկությունը, որ ունի Ուկրաինայի հայ գաղութը դեպի Հայաստանը և Հայաստանից եկած ամեն մի իրը, որը նրա համար գումարից ավելի թանկ արժե:

Վերջացնելով խոսքս՝ Ուկրաինայի ՀՕԿ-ի կողմից ևս այս համագումարին պարտք եմ համարում հայտնել հետևյալը. դուք ջրանցքներ եք շինում Հայաստանում, վերականգնացնելու համար նրա խոպան դաշտերը: Թո՛ղ այս համագումարն էլ լինի մի մեծ ջրանցք, որով մեր գաղութների էներգիան գա, թափվի այս երկիրը: (Բուռն ծափեր):

Ադ. Բակունց

14 հոկտեմբերի 1923, Երևան

5. <ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ>

1. Բջիջի տեղը. Երևան: Գալատ. Երևանի:
2. Ձեռնարկության անունը, որին կից կազմակերպված է բջիջը. Հոդվողկոմ:
3. Աղգանուն. Բակունց, անուն. Ալեքսանդր, հայրանուն. Ստեփանի:
4. Սեռ. <առական>
5. Ծնվել է. 899 թ.
6. Խոսակցական լեզուն. հայերեն:
7. էլի ի՞նչ լեզուներով եք ազատ խոսում. ռուսերեն:

8. Ձեր ընտանիքի անդամների թիվը (չհաշված Ձեզ). 2

9. Կրթությունը. Ավարտել եմ Խարկովի գյուղատնտեսական ինստիտուտը:

10. Սոցիալական և ազգային ծագումը.

1. Պապ (հոր կողմից)՝ գյուղացի, հայ

2. Հայր՝ » »

3. Մայր՝ » »

11. Ո՞ր հասակից եք Ձեր աշխատանքով ապրում: 15: Տարեկ., վարձով, թե՛ Ձեր տնտեսության մեջ (ընդգծեք):

12. Հիմնական արհեստը կամ մասնագիտությունը. գյուղատնտես:

13. Ապրուստի միջոցների հիմնական աղբյուրը մինչև 1914 թ. սովորում էի նեմարանում: 1914 թ. մինչև 1917. սովորում էի, 15—16 բ. ուսուցիչ: 1917 թ. մինչև 1920 թ. նոյեմբ., 1920 թ. նոյեմբ. մինչև այժմս. ծառայում էի, 19 բ. մինչև 1923 բ. հուլիս սովորում էի գյուղատնտեսական ինստիտուտում:

14. Դուք ո՞ր ժամանակից եք արհմիության անդամ. հունվար, 24 բ.:

15. Ներկայումս մասնակցո՞ւմ եք արդյոք արհմիության աշխատանքին և ինչպիսի. սեմարանում, գնահատուկ-կոնֆլ. հանձնաժողով, տեղկոմի հանձնակարարությամբ՝ արել եմ զեկուցում:

16. Ծառայե՞լ եք արդյոք բանակում (ցույց տալ ե՞րբ, զենքի տեսակը, կոչումը, պաշտոնը, մասնակցե՞լ եք արդյոք պատերազմ. գործողությունների, ո՞ր պատերազմին). զինվոր 1917—18 բ. Տուրկեստանյի գեղում (Էրզրում), մասնակցել եմ Աշկալայի, Իլիջայի, Արդահանի և Սարդարապատի կռիվներին 1918 բ.

ա) Ցարական բանակում. —

բ) Կարմիր բանակում. —

դ) Սպիտակ, կանաչ կամ դաշնակցական բանակներում. հիշված է § 16-ում:

17. Ե՞րբ եք զորացրման ենթարկվել. 1918 բ. օգոստոսին:

18. Նզե՞լ եք արդյոք այլ կուսակցությունների կամ քաղաք. կադմակերպությունների մեջ (ե՞րբ, ո՞րքան ժամանակ, ո՞րտեղ, ինչո՞ւ եք դուրս եկել). 1915 բ.-ից՝ անդամ Դաշնակցության, Դուրիս, Երևան մինչև 19 բ., հրաժարվելու պատճառները հրատարակված են «Խորհրդային Հայաստանում»¹ (տե՛ս «Հայաստ. նախկ. դաշն. համագում. ստեղծագրաֆ. հաշվետվություն»):

19. Եթե մասնակցել եք հեղափոխ. աշխատանքին մինչ 1917 թ. ներառյալ, ապա ո՞րտեղ, ի՞նչ ասպարիզում եք աշխատել, ո՞րքան ժամանակով. մինչ 1917 թ. առանձին հեղափոխական <ոխական> աշխատանք չեմ ցուցադրել, մասնակցում էի կուս. ժողովներին, կատարում էի քերական <առարույրումներ>:

20. Մասնակցել եք արդյոք Հայաստանում 1920 թ. մայիսի շարժման և 1921 թ. քաղաքացիական կռիվին և ինչո՞ւմն է կայացել ձեր մասնակցությունը. Հայաստանում չեմ եղել:

21. Ենթարկվե՞լ եք արդյոք հալածանքների հեղափոխ. գործունեության համար մինչև հոկտեմբ. հեղափոխությունը (ինչո՞ւ համար, ինչպիսի՞, և՞րբ, ո՞րտեղ). 1915 թ. բանտարկություն, Շուշվա «Փայլակ» քերպում Զանգեզուրի աղմինիսուրացիայի դեմ ֆելիետոն գրելու համար:

22. Ենթարկվե՞լ եք արդյոք դատական պատասխանատվ. սովետ. հանրապետ. դատարանների առաջ (դատավճիռ). ո՞չ:

23. Զեր աշխատանքը 1917 թվից (ցույց տալ միայն որոշ, 3 ամսից ոչ պակաս).

Ե՞րբ	Ո՞րտեղ	Ո՞ր հիմնարկության կամ ձեռնարկության մեջ	Պաշտոն (աշխատանքի տեսակը)
17 թ. դեկտ. — 18 թ. օգոստոս	Մամախաթում, Էրզրում, Կարս, Արդահան	զինվոր, Տուրկեստանսկի և, վերջում, Երզնկայի զինդերում:	զինվոր
18 թ. սեպտ. — դեկտ.	Երևան	«Լույս» տպարանում:	սրբադրիչ
18 թ. դեկտ. — 19 թ. մայիս	Թիֆլիս	Հայաստանի պառլամենտ:	ստենոգրաֆիստ
19 թ. սեպտ. — 20 թ. մայիս		«Աշխատավորի» խմբագրատուն <ուն>:	խրոնիկյոր, թերթի աշխատակից
		Պոլիտեխնիկում, Մոսկ. կոմիտեի գիմնագիտում:	ուսանող, ուսուցիչ
		Գյուղատնտես. ինստիտուտ	ուսանող
20 թ. մայիս — 23 թ. հունիս	Խարկով	Բանվ. ակումբի անդամ, դասախոս խմբակներում, «Նոր ուղի» թերթի խմբագրութ. անդամ և ՀՍԽՆ Ուկրաինայի ղեկնադատական միսիայի աշխատակից (ունեմ վկայականներ):	
23 թ. հունիս — սեպտեմբեր	Գորիս, ուսուցչական կուրսերի դասախոս		

Ներկայումս՝

1923 թ. հոկտեմբեր 7-ից Հոդժողկոմի սերմաբուծարանի կառավարիչի օգնական, 1924 թ. մարտ 1-ից պետակ. համալսարանի մասն. երկրագործուր. կաֆեդրայի ասիստենտ:

24. Բացի այդ (ցույց տալ այս կամ այն պաշտոնավարության հետ կապ չունեցող գլխավոր աշխատանքը, 1917 թվից)՝ հատուկ հանձնարարություններ. հանձնաժողովների, քննությունների, կամպանիաների մեջ ունեցած մասնակցությունը. 19 թ. Երևանում «Մամուլի բյուրոյում», 20 թ. պոլիտեխն. ուսանող <ական> կազմակերպությունում, Խարկովում՝ լուսբաժին, դպրոց հայկ <ական>, կենտր <ունական> գրադարան, հալ ուսան <ողների> միություն, Հայաստանի օգնության կոմիտեի (որպես Ուկրաինայի պատգամ <ավուր> մասնակցել եմ ՀՅԿ-ի 3-րդ համագումարին, Երևանում, որի վարչ <ուրյան> անդամն եմ այժմ. 1923 թ. սեպտ.-դեկտ. նախագահ Հայաստանի նախկ. դաշնակ. համագումար նախած. բյուրոյի:

25. Պահպանում եմ արդյոք կապ գյուղի հետ (այո, ոչ). այո՝:

ա) ի՞նչպիսի (ունեմ իմ կամ ուրիշների հետ միասին), ընդգծեք (տնտեսության դաշտային, բանջարանոցային, մեղվաբուծական, շերամապահական, խաշնարածական և այլն). ունեմ ծնողներ, որոնք վարում են իրենց տնտեսուր <յունը>:

բ) ինչո՞ւմն է արտահայտվում ձեր մասնակցությունը այդ տնտեսության մեջ (սեփական աշխատանք, դրամական աջակցություն և այլն). ո՛չ կանոնավոր:

26. Լրացուցիչ տեղեկություններ. Երևանում մասնակցել եմ Մանկալին» գյուղատ <նտեսական> հողվածներով, «Նոր Ակոսին» և Թիֆլիսի «Մարտակոչին», ՀԿԿ ԿԿ հրատ. բաժնի հանձնարարությամբ քարգմանել եմ 2 զիրք, գյուղատնտ <եսական> բովանդակությամբ:

Բակունց Ադեֆանդր

29 օգոստոս 1924 թ.

/// Ընկ. Փիրումյան!

Ձանգեցուր եմ, արդեն ընդունել եմ և ծանոթացել գործերին: Վաղը գնում եմ շրջան, կվերադառնամ և ապա կանցնեմ մի ուրիշ ռայոն: Տիրատուրյանին հողբաժինն ուղարկում է Ղափան, իսկ գործկոմը ստիպում է մնալ որպես ուսուցիչ:

Մինչև իմ գալը նոքա սմետան արդեն կաղմել և ուղարկել են: Ճիշտ է, թերություն կա, բայց եթե այդ սմետայի մի քառորդն էլ ստանանք, ահագին գործ կարելի է անել:

Հեռագրել ենք գյուղբանկին երկու տրիերի համար, համաձայնության դեպքում մեր ներկայացուցիչը անմիջապես կճանապարհվի Երևան, պայմանագիրը ստորագրելու: Վաղը գնում եմ շրջան՝ գութանների վաճառման գործով, զիգլագ փոցխի, ինչպես և էլփորտի շարքացանը մի երկու գյուղում ծանոթացնելու համար: Մեքենաներն այսօր ուղարկված են:

Սկսել եմ գավառի գյուղատնտեսական հետադոսումը: Ես ենթադրում էի, որ այստեղ կճարեմ պատրաստ բլանկներ այդ նպատակի համար, բայց այդ բլանկները չկար (նրանց մասին Երևանում ինձ ասել էր ընկ. Մ. Թումանյանը): Շատ շնորհակալ կլինեի, եթե ցույց տայիք կամ ուղարկեիք форма կամ մի посощне այդ նպատակի համար, գուցե և պատրաստ вопросы: Համենայն դեպս, եթե չհաջողվի այդ, իմ ուժերով կաշխատեմ գավառի գյուղատնտեսության պատկերը լրիվ և ճշգրիտ տալ:

Ուզում ենք այս աշնան մի փոքրիկ ցուցադաշտի հիմք դնել. տեղը մի քիչ անհարմար է, բայց ավելի լավ է մեռած դրությունից շարժվել ու մի բան անել, քան ամեն ինչ անհարմարությամբ բացատրել: Տիրատուրյանի և գործկոմի մեջ առաջ եկած թյուրիմացությունը առանձին պատճառ չունի և շուտով էլ վերացավ:

Շրջանից վերադառնալուց՝ մի քիչ ավելի մանրամասն կգրեմ:

Ընդունեք հարգանքներս:

Աղ. Բակունց

Ձանգեղուր հասել եմ հոկտ. 14-ին և 15-ից անցել եմ գործի: Առաջին օրերի ընթացքում ծանոթացել եմ գործերի և հողբաժնի պահեստում եղած մեքենաների ու նյութերի քանակի հետ:

Իմ գալուց առաջ Երևան է ուղարկված հողբաժնի նախահաշիվը, որի մասին մանրամասն չեմ գրում, որովհետև սմետայի հետ երևի արդեն ծանոթացել եք: Փոփոխություններ մտցնելն ուշ էր. չնայած որ սմետայով չի նախատեսված գյուղատնտեսական կայանի կազմակերպում, բայց եթե մի փոքր գումար լինի, հնարավոր է կազմակերպել այդ կայանը:

Գյուղատնտեսական վարչության միջոցով գյուղբանկից ստացած սերմերը ցայժմ մնում է պահեստում. նրանց վաճառման համար միջոցներ ձեռք է առնված և հնարավոր է խոտաբույսերի այդ սերմերը սպառել. կաշխատենք այդ գործը կազմակերպել գյուղական կոոպերատիվների միջոցով:

Ինձ հաջողվեց մի քանի օրով շրջան գնալ, հողբաժնի ստացած գութաններից վեց հատ վաճառված է գյուղացիներին: Շրջակա գյուղերում ունեցել եմ վրուցյներ շարքացանի, զիգզագ փոցխի և գութանի մասին: Շատերն են տալիս իրենց հողերը և համաձայնվում շարքացանով ցանելու: Հողբաժնի շարքացան մեքենաները առ հարկին կօգտագործվեն:

Շրջան գնալու գործը մի քիչ դանդաղում է՝ դավգյուղատնտեսի համար ձի չլինելու պատճառով: Սմետան հաստատելուց հետո գուցե հնարավոր լինի ձի գնել: Մոտակա գյուղերը կարելի է և ոտով շրջել, իսկ հեռուն՝ դժվար է: Ձիու հարցն էլ կորոշվի:

Ինձ հետ բերած Հրաշալի ցորենը՝ բաժանել եմ գյուղացիներին: Ստանալիք արդյունքի մասին Ձեզ կտեղեկացնեմ ժամանակին: Համաձայն Ձեր գրության՝ Լենինգրադի գյուղատնտեսական փորձատնային ինստիտուտի անունով ուղարկել եմ մեր տեղական հաճարի տեսակներից, բացատրաթերթով միասին². հաճարի այդ նմուշներից ուղարկում եմ և գյուղվարչության:

Մի քանի օրից մի երկու շաբաթով գնալու եմ Սիսիանի³ շրջանը՝ գյուղատնտեսական ուսումնասիրության համար: Այդ ժամանակ շրջանում կարելի է կազմակերպել և խոտաբույսերի սերմերի վաճառման

գործը: Սիսիանի շրջանում հոկտ. 25—30-ը պիտի անցկացնեմ և «Բերքի տոներ»:

Մի քանի թերություններ կան, բայց ոչինչ, հենց այդ թերի դրությամբ հնարավոր է կատարել որոշ աշխատանք: Գավառում չկա և ոչ մի ինստրուկտոր. այդ խնդիրն էլ սմետայի հաստատմանն է սպասում:

Ընթացիկ գյուղատնտեսական աշխատանքին ու նորույթներին տեղյակ մնալու համար խնդրում եմ ուղարկել գյուղատնտեսական մի ժուռնալի հասցե, բերել տալու համար, ինչպես և բաժնիս հասցեով ուղարկել «Գյուղատնտեսական կյանք» ժուռնալից 2 օրինակ:

Սերմավտիչ մեքենաների համար հողբաժինը հեռագրել է գյուղբանկին. պատասխան առայժմ չկա: Դրական պատասխան լինելու դեպքում այստեղից մարդ կձանապարհվի, մեքենաները բերելու:

Ձանգեղուրի գավգյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

23/X 24 թ., Գորիս

Տ. ԴՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Ուղարկում եմ Ձեզ գավառիս հաճարի տեսակների նմուշներից: Հաճարի մշակությունը մեզ մոտ լավ և խոր արմատներ ունի. գործ է ածվում ձավարի համար, թեփը ոչ մի նշանակութուն չունի, չեն շահագործում: Ձավարը պատրաստում են սովորական ջաղացներում, միայն քարերի արանքում հագցնում են թաղիք, որ մանր չաղա: Կա աշնան և գարնան հաճար, կա ջրովի և դեմի հողերում մշակվող հաճար: Բերքատու է, ավելի սակավապես, սիրում է անձրևոտ գարուն. մեր ամպամած սարալանջերին ավելի լավ է աճում, քան տեղական ցորենը: Այս հաճարների նմուշներից ուղարկել եմ Լենինգրադ, փորձնական բոտանիկայի բաժնին, համաձայն իրենց դիմումի՛:

Աղ. Բակունց

3/XI 24, Գորիս

Հոկտեմբեր 25-ից մինչև նոյեմբ. 2-ը շրջել եմ Սիսիանի շրջանում. եղել եմ հետևյալ գյուղերում՝ Բազարչայ, Անգեղակոթ, Բոնակոթ, Ուլ, Ղարաքիլիսե, Ախլաթյան, Վաղուդի, Դարաբաս, Շնաթաղ և Լոր: Այդ գյուղերը բնորոշ են իրենց շրջանի համար:

Վերահիշյալ բոլոր գյուղերում ունեցել եմ դրույցների Ծանոթացել եմ գյուղատնտեսական կարիքներին: Կատարել եմ գյուղատնտեսական ուսումնասիրություն, որի հիմք ընդունել եմ «Бланк поселенного агрономическ<ого> исследования по 1913 г». Այդ բլանկը ես ենթարկել եմ փոփոխության և որոշ լրացումներ եմ արել: Ստացած տեղեկությունները ցույց են տալիս շրջանի գյուղատնտեսական կարիքները՝ որից ընտրված են մի քանի ամենահրատապ խնդիրներ, որ պիտի կատարել շտապ և առաջին հերթին.

1. Բազարչայի պանրագործարանի վերականգնում. Սիսիանի վարկ<ային> ընկերությունը այդ նպատակի համար ստացել է որոշ գումար: Ես նրանց հետ կապ եմ հաստատել միասին աշխատելու համար Սիսիանի շրջանում:

2. Երկու գյուղում կազմակերպել համայնական ցույերի պահպանման գործը. Գյուղերում դեպքեր կան, որ տեղական լավ ցուլը ծախում են կամ մորթում և կամ թև կրտում՝ լծկանի համար: Հենց այդ նոր վարկ<ային> ընկերության կամ գյուղի կոոպերատիվի միջոցով պիտի կազմակերպել այդ Արդյունքի մասին կհաղորդեմ առանձին:

3. Խոտաբույսերի սերմերի տաբանում և նորերի զնում. Այս աշխատանքը արդեն սկսված է. այդ մասին ես դիմել եմ գյուղվարչության առանձին դրությամբ: Բացի խոտաբույսերի սերմերի տարածումից հարկավոր է շրջանիս համար նաև բանջարանոցի սերմեր:

4. Գործիսում կազմակերպել մի փոփոխ ցուցադրաշտ, թեկուզ մի քիչ թերի, բայց առաջին փորձը անել անպատճառ: Ցուցադրաշտի հողը հարմար է, ջրկված է, վարված. ինձ հետ բերած Հրաշալի ցորենից մի քիչ ցանելու եմ և այդտեղ: Այդ ցորենը սպառել եմ համարյա բոլոր համապատասխան դյուղերում:

Առայժմ մոտ ժամանակի համար այս խնդիրներն է առաջադրված: Գործադրումը կախված է և բյուջեից, որ դեռ չի հաստատված:

Դուք պահանջել էիք 1924/25 թ. գործնեություն ծրագիր: Այդ ծրագիրը իմ աշատեղ գալուց առաջ կազմված և ուղարկված է, չնայած որ փոփոխումներ շատ կարելի է անել, բայց ես այդ կարևոր չեմ հաշվում, քանի որ գավառի գյուղատնտեսության հետ թեկուզ թուուցիկ ծանոթանալուց հետո շատ որոշ պարզվում է, թե ամեն մի շրջանում, նույնիսկ յուրաքանչյուր գյուղում, ինչ է կարելի անել:

Մոտ օրերս մտադիր եմ անցնել Ղափան, այնտեղ ևս գյուղատնտեսական ուսումնասիրություն կատարելու և ծանոթանալու շրջանի հետ: Ղափանից հետո պետք է աշխատեմ բուն Զանգեզուրում, որ ավելի մոտ է, ծանոթ, ուրեմն և ավելի հեշտ ուսումնասիրման համար:

Այդ բոլորից հետո միայն պետք է կազմեմ մի ընդհանուր ղեկուցում Զանգեզուրի գյուղատնտեսական դրության մասին: Այդ ղեկուցումը կուղարկեմ ձեզ, առանձին մասերը շրջանի գործկոմներին և գավգործկոմին:

Նախքան ձեր հրահանգ ստանալը ես արդեն մասնակցություն եմ ցույց տալիս կոոպերատիվների աշխատանքին: Այդ գործը մի քիչ դանդաղ է գնում, երեկ նրանից է, որ նոր է կազմակերպվում:

Գորիսի գյուղատնտեսական դպրոցին անհրաժեշտ օգնությունը ցույց եմ տալիս: Հիմք ենք դրել գյուղատնտեսական կաբինետի այդ դպրոցին կից: Նույնիսկ ստիպված եմ մասնակցել և առարկաների ծրագրի մշակման, որովհետև կենտրոնից մինչև այժմ գյուղատնտեսական դպրոցում ավանդվելիք առարկաների ծրագիր չի ստացված:

Եթե ավելացնեմ, որ մասնակցում եմ և տեղական «Կարմիր ռապար» թերթին՝ գավառի գյուղատնտեսության վերաբերյալ հոդվածներ տալով, սպառած կլինեմ մինչև այժմ կատարած աշխատանքի մասին արվելիք ղեկուցումը:

Զանգեզուրի գավգյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

4/XI 24. Գորիս

10. ԳՅՈՒՂԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Հայտնի է արդեն Բաղարշալի պանրագործարանը վերականգնելու համար եղած աշխատանքը: Այդ գործի մասին ես աշխատում եմ Սիսիանի շրջանի «Պայքար» փոխառու-վարկային ընկերության հետ, որ

Բաղարշայի պանրագործարանի վերականգնման համար Երևանից ստացված է երեք հազար ուրբլի: Նախիջևանում գտնված վարպետը յուր համաձայնությունը տվել է պանրագործարանի կառուրը ծածկելու, և ցար ու ցրիվ եղած գործիքներն ի մի հավաքելու գործն է տարվում այժմ:

Բաղարշայում եղած ժամանակ գյուղացիները ցանկություն հայտնեցին կազմել կաթնատնտեսական արտել, բայց որովհետև անասնապահության, ավելի ճիշտ՝ կաթնատնտեսության գործը վերցրել է «Պայքարը», փոխադարձ համաձայնությամբ ավելի լավ համարվեց Բաղարշայում ունենալ անասնապահների ընկերություն:

Ղարաքիլիսիում (Սիսիանի կենտրոնում) ձևոք է բերված երկու բուղա՝ սիմենտալ ցեղից. Մաղաուլի շրջանից ևս մտադրություն կա բերելու անասուններ՝ աղնվացման համար. «Պայքարը» շրջանում բաց է անում 3 բեղմնավորման կայան. շուտով կլինի շրջանային համագումար, որին մասնակցելու պիտի գնամ և ես: Սիսիանի շրջանի Բալաք գյուղում կա երկու բուղա՝ սիմենտալ ցեղից, բայց տերերը սոսկալի գին են ուղում համայնքից՝ 100 փութ ցորեն, որպեսզի գյուղն օգտվի. սպառնում են կրտել: Զգիտեմ ի՞նչ անել, եթե խորհուրդ տալով մի բան դուրս չդա, գուցե լիմեմ աղմինիստրատիվ օրգանների աջակցության:

Սիսիանի շրջանում մեղվապահությունը շատ արագ զարգանում է, բայց այդ աճումը անարխիկ բնույթ ունի և կատարվում է պապկական ձևով: Ես առաջարկել եմ ընկերության՝ Սիսիանում պահել մի հրահանգիչ. հրահանգիչը կա, տեղացի է, ինքնուս-մեղվաբույծ, գործին նվիրված մի անձնավորություն: Վարչությունը նրան տալիս է 30 ուրբլի ամսական: Համաձայնությունը կա, այդ խնդիրն էլ որոշված է:

Մեր նախահաշիվը դեռ հաստատված չէ. այդ նախահաշիվը կազմելիս ես այստեղ չեմ եղել, այնպես որ մի քիչ թերություն կա, բայց գումարն է կարևոր, կարիքն ինքն իրեն պարզ ցույց է տալիս:

Սերմաղտիչ մեքենաները դեռ չեն ստացվել: Խնդրում եմ ցույց տալ, թե ինչ միջոցով հնարավոր է ձեռք բերել մեր մոգական լաստերի համար նկարներ: Լաստերն անգործ է, այնինչ աշխատեցնել կարելի է և պետք է:

Շուտով կուղարկեմ Սիսիանի շրջանի գյուղատնտեսական ուսումնասիրման մասին ղեկուցում:

Ա.դ. Բակունց

Ք. Տ. Ներողություն, որ գրություններս համարակալած չեն. Զանգեզուրի գավառական գյուղատնտեսը շունի ոչ մի հարմարություն (գործավար, մատչան, նույնիսկ առանձին սեղան): Այդ բոլորը նոր պիտի ստեղծել:

Նույն

13/XI 24 թ.

11. ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Միայն ս. թ. հունիս 10-ից հետո է, որ գավառական գյուղատնտեսներ ունեցել: Այդ պաշտոնով մեր գավառն էր նշանակված ընկ. Ս<ուրեն> Տիրատուրյանը, որից առաջ գյուղատնտեսի պաշտոնը վարում էր ընկ. Հակ<ոբ> Միրաքյանը:

1923/24 գյուղատնտեսական տարվա ընթացքում գյուղատնտեսական կայան չի եղել. գյուղատնտեսական ենթաբաժինը կից է եղել գավառի հողբաժնին և ենթակա նրա անմիջական դիրեկտիվներին: Զի եղել և գյուղատնտեսական կայան, եթե այդ հասկանում ենք ագրոպուլնիտի իմաստով: Գյուղատնտեսական գործիքները և մեքենաները, սերմացուների և վանաղան ֆունգիսիդների հետ միասին տեղավորված է եղել հողբաժնի ընդհանուր պահեստում: Այդ պահեստը պարբերաբար կոչվում էր և վարձու կայան, չնայած որ ամբողջ տարվա ընթացքում վարձու է տրվել միայն երկու գութան:

Գյուղատնտեսը աշխատել է մենակ, առանց որևէ աշխատակցի կամ ինստրուկտորի: Նա ինքն է եղել և՛ գործավար, և՛ ինստրուկտոր, և՛ անդամ այն բաղմաթիվ հանձնաժողովների, որոնք դեր են ունեցել գնահատելու, լիկվիդացիա ենթարկելու կամ որոշելու գյուղատնտեսական վնասի չափն ու շրջանը:

Ահա այսպիսի պայմաններում է ընթացել գյուղատնտեսի աշխատանքը մեր գավառում: Այդ աշխատանքի խոշոր տեղոսը կազմում է գյուղատնտեսական ագիտացիան՝ դասախոսություն, լրույց, դեմոնստրացիա որևէ նորոգյալի և այլն: Մեր ղեկուցումը, որ ի միջի ալլոց կազմած է բավական համառոտ և հիմնված միայն գրությունների և ղեկույցների վրա, մեր ղեկուցումն էլ կսկսենք հենց այդտեղից:

Գյուղատնտեսական ագիտացիա. Սիսիանի շրջանի ութ գյուղերում և Զանգեզուրի շրջանի հինգ գյուղերում գավառական գյուղատնտեսը

(ընկ.Հ. Միրաբջանը) կարգացել է դասախոսություններ՝ նյութ ունենալով տեղական մշակույթների կատարելագործումը: 1923 թ. աշնան սկզբին Զանգեզուրի ուսուցչության համար կազմակերպած դասընթացքներում մոտ երկու ամիս գյուղատնտեսը կարգացել է դասախոսություն, գյուղատնտեսության գլխավոր ճյուղերի վերաբերյալ: Նույնպիսի կուրսերում, միայն 1924 թ. ընկ. Ս. Տիրատուրյանը կարգացել է չորս դասախոսություն:

Ղափանում, Սիսիանում, Հալիձորում և Գորիսում կազմակերպած անկուսակցական գյուղացիական համագումարներում կարգացել է ղեկուցումներ գալառի գյուղատնտեսության անելիքների մասին: Դասախոսություններ կարգացվել է և Գորիսի բանակումբում, պրոֆմիուկյան անդամների համար: Տեղական թերթում ղեկավարված են մի շարք հոգվածներ՝ ագիտացիոն բնույթով, նվիրված տնտեսության նոր ձևերին: Զմեռվա ամիսներում Բուռն, Երիշեն և Հին Գորիս գյուղերում կարգացվել է կաթնատնտեսության վերաբերյալ դասախոսություններ: Կատարված է նախապատրաստական աշխատանք Երիշենում կաթնատնտեսական արտել հիմնելու մասին: Չնայած որ գործի հաջողությունն ապահոված կարելի է համարել, բայց նյութական միջոցներն ու գործի կարևորության գիտակցության պակասը խանգարել են արտելի բացման: Տարվա վերջին հողբաժնի կողմից շափարարների (мерchants) դասընթացքներում ևս կարգացվել են դասախոսություններ:

Կաճեփի և Կտավատի մշակույթում. Ընկ. Հակոբ Միրաբջանին իրավամբ կարելի է համարել այդ մշակույթների պիոներ Զանգեզուրում: Նրա առաջարկով՝ հողբաժինը կազմել էր ցուցադրական մի դաշտ հատկապես այդ բույսերի մշակման համար: Գործի ողջ ղեկավարությունը տարել է ընկ. Հ. Միրաբջանը: Տեղում պատրաստած ջարդիչ մեքենաներով (мЯЛКА) պատրաստվել է մանրաթել վուշ, և կանեփից հաջող կերպով հյուսվել պարան, իսկ կտավատից հենց տեղում պատրաստած նոր ձևի ճախարակներով (ոտի) թել է մանվել: Դավառում այդ բույսերի մշակույթը տարածված է հետևյալ գյուղերում՝ Գյորու, Մաղանջուղ, Ալիղուլիշեն, Խնձորեսկ և Քարաշեն, սակայն ժողովուրդը ծանոթ չի եղել ցողունի մշակման: Ահա այդ գյուղերում գյուղատնտեսը ցուցմունքներ է տվել մշակման մասին և կազմակերպել ղրույցներ: Գյուղատնտեսի ցուցմունքով և անձնական հսկողությամբ շինվել է այդ նպատակի համար ցողունջարդիչ 4 գործիք և ոտի 5 ճախարակ:

Կռիվ վնասատուներն ղեմ. Բացի ագիտացիոն աշխատանքից, ակտիվ մասնակցություն է ցույց տված Ղափանի շրջանում մորեխի դեմ մղած կռիվում, ինչպես և Զանգեզուրի մի շարք գյուղերում երևացած դաշտային մկների դեմ կազմակերպած պայքարին:

Մեղվաճոցի աշխատանք. Գյուղատնտեսական ենթաբաժինը հսկել է պետական մեղվանոցին, որն այժմ ենթարկված է լիկվիդացիայի: Բացի այդ, հատկապես մեղվապահության զարգացման գործին ցույց է տրված մաքսիմում աջակցություն՝ մոմաթերթերով, ղանաղան իրերով և խորհուրդներով: Զանգեզուրի գավառի ամենից հին և որակյալ մեղվաբույժը ընկ. Հ. Միրաքյանն է, որը վարել է և մեղվանոցի աշխատանքը: Մեղվանոցը լիկվիդացիայի է ենթարկվել հողբաժնի աշխատակիցների ոռճիկները վճարելու համար:

Զանազան աշխատանքներ. Ծառատունկի կամպանիայի հաջողության ևս ցույց է տված աջակցություն: Գորիսի II աստիճանի դպրոցի համար գյուղատնտեսի ղեկավարության մեջ հիմք է դրված պտղատու ծառերի մի խոշոր այգու: Կենտրոնից ստացած բանջարանոցների սերմերը տարածել է շրջանում. դժբախտաբար, նույն վիճակին չեն արժանացել և խոտաբույսերի սերմերը, որ ցայժմ մնում է պահեստում: Տարածել է շրջանում մոտ 75 տուփ շերամի սերմ: Մի շարք գրավոր և բանավոր դիմումների՝ ղանաղան խորհուրդների համար տրված է ներածին չափ բավարար պատասխան ու միջոց:

Մնում է մի քանի խոսք ասել և գյուղատնտեսական մեքենաների մասին:

Շրջանում վաճառված է Սակի և Էբերդարտի գութաններից 17 հատ: Այդ գութաններից վեց հատ ուղարկված է Ղափանի շրջանի գործկոմին՝ ժողովրդի մեջ տարածելու, վեց հատ հանձնված է խնձորեսկի գյուղխորհրդին՝ գյուղում վաճառելու: Խնձորեսկ գյուղի կոոպերատիվին տված է մի շարքացան (էլվորտի, 11 շարքանի), մի ղիգղագ փոցխ և մի քամհար: Տեղ գյուղին տված է երկու շարքացան (էլվորտի, 9 և 11 շարքանի) և երկու գութան, որոնցից մեկը չորսխոփանի է:

Ահա համառոտ մի ղեկուցում 1923/24 թ. գյուղատնտեսական գործնության մասին Զանգեզուրի գավառում:

Գյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

12. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

16 նոյեմբերի 1924 թ. № 56

Դեռ իմ Երևանում եղած ժամանակ փորձ արի գյուղբանկից ստանալ երկու սերմդտիչ մեքենա¹, բայց Զանգեզուրի տեղական իշխանության համաձայնությունը չունենալով՝ խնդիրն այնպես էլ մնաց: Գորիս գալով՝ ես այդ մասին խոսեցի գործկոմի և հողբաժնի հետ: Նրանք համաձայն եղան, և այդ մասին հեռագրվեց Երևան՝ ձեզ և գյուղբանկին, որ գավառիս համար ընդհանուր հիմունքներով բաց թողնեն երկու սերմդտիչ մեքենա: Մինչև օրս խնդիրն այդպես առկախ է մնացել: Համաձայն Ձեր № 79/280 շրջաբերականի (հոկտ. 10) մեր գավառի վարկային ընկերությունը ևս պիտի ստանա այդ մեքենաներից:

Խնդրում եմ տեղեկացնել, թե կա՞ արդյոք այդ մեքենաներից, ի՞նչ պայմանով կարելի է ստանալ, որպեսզի այդ խնդիրը նորից առաջադրեմ Զանգեզուրի գավգործկոմին և հողբաժնին՝ այդ մեքենաները ձեռք բերելու համար:

Գյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

13. ԾՐԱԳԻՐ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՎ<ԱՌԻ> ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍ<Ա.ԿԱՆ> ԵՆԹԱՐԱԺՆԻ 1924/25 թ. ԳՈՐԾՆԵՈՒԹՅԱՆ

<25 նոյեմբերի 1924 թ.>

Առաջիկա գյուղատնտեսական տարում Զանգեզուրի գավառի գյուղատնտեսական ենթաբաժինը գործնեություն հետևյալ ծրագիրն է առաջադրում: Այս ծրագրի 100 %-ի իրագործումը միայն նյութական միջոցներից է կախված և այն օգնությունից, որ պիտի ցույց տա տեղական իշխանությունը: Առաջադրած ծրագիրն իր ուժի մեջ է նոյեմբեր 1-ից. ծրագրի մեջ մտած մի քանի միջոցներ արդեն գործադրված են, սկսված են նաև մի շարք ձեռնարկություններ գյուղատնտեսական ղախազան ճյուղերի վերաբերյալ:

I. Գավառի բնապատմական և գյուղատնտեսական ուսումնասիրություն. Մինչև այժմ նման կարևոր և առաջնակարգ գործ չի կատարվել, իսկ գործի անհրաժեշտության մասին խոսել ավելորդ է: Այդ ուսում-

նասիրության զուգընթաց (որ պիտի ընդգրկի Սիսիանը, բուն Զանգե-
զուրը և Ղափանը) ձեռք է բերվելու վիճակագրական տեղեկություններ
գավառի գյուղատնտեսության գլխավոր ճյուղերի վերաբերյալ: Առաջին
հերթին ծանոթանալու է մեր գավառում անցյալում կատարած գյուղա-
տնտեսական աշխատանքների հետ: Կաղմել համառոտ տեղեկագիր
եղանակի և նրա աղդեցության մասին հողի մշակման, ցանքսերի և
բերքի վրա: Դավառիս համար բնորոշ բույսերի՝ այս տարվա և ընդ-
հանրապես միջին բերքի ստույգ թվի որոշումը (առաջին հերթին խոտա
և հացաբույսեր): Ի՞նչ աղդեցություն ունի գավառի գյուղատնտեսական
բաժինը գյուղական տնտեսությունների վրա. պարզել այդ աղդեցության
արդյունքը: Մանրակրկիտ ուսումնասիրել գյուղական այն տնտեսու-
թյունները, որոնք փորձ են անում մշակույթի նոր ձևերի անցնելու,
նոր գործիքներ ձեռք բերելու, հողը պարարտացնելու և այլն: Գյուղա-
տնտեսական առաջիկա տարում կատարել մի շարք հատուկ ուսումնա-
սիրություններ (անասունների կերի հարցը Սիսիանում, մանվածաբույ-
սերի [կտավատ և կանեփ] մշակման պայմանները Զանգեզուրում),
ինչպես և պարզել, թե ինչ արդյունք է տվել այս կամ այն դիտակից
գյուղացու կատարած թեկուղ հասարակ փորձերը:

II. Դաշտային մշակույթների ասպարիզում առաջին հերթին ծրա-
գրված է կաղմակերպել սերմադուման գործը: Եթե այդ գործը կաղմա-
կերպի որևէ այլ հիմնարկություն (վարկային ընկերություն, կոոպերա-
տիվ), ցույց տալ լայն աջակցություն այդ գործին՝ համարելով այդ հար-
վածային և առաջնակարգ: Ամեն կերպ աջակցել դրսից (Ղարաբաղից և
հարևան շրջաններից) ձեռք բերելու լավ սերմացու («Զարդա» ցորեն և
այլն): Աղդաբնակչության ծանոթացնել տեղական սերմն աղնվացնե-
լու մատչելի միջոցների հետ: Հիմք դնել ցուցադրական հողամասերի.
շատ անգամ է խոսվել այդ մասին, բայց այս տարի միայն հնարավոր
եղավ խոսքից գործի անցնել. Գորիսում մշակված է մի հողամաս այդ
նպատակի համար, երկրորդի հիմքը գարնան կղրվի Սիսիանում:

Ցանուլի խոտաբույսերի ասպարիզում ծրագրված է շրջանում տա-
րածել գյուղբանկից ստացած խոտաբույսերի մոտ 250 փ. սերմացուն:
Մի շարք մշակույթներ, օրինակ՝ վիկայի, գավառիս համար նորություն
է, ինչպես և կերի բաղուկը: Առաջժմ թույլ շափով և շատ ղգույշ հար-
կավոր է տարածել այդ գործը և խուսափել անհաջող քայլերից, գյուղա-
ցիներին չխրտնեցնելու համար: Կանեփի և կտավատի մշակումը, որին

ծանոթ է որոշ գյուղերի ազգաբնակչության, ևս մտնում է այս տարվա գործունեության մեջ: Պետք է շարունակել անցյալ տարվա ընթացքում կատարած փորձերը, որոնք բարեհաջող արդյունք են տվել:

III. Անասնապահություն և կաթնատնտեսություն. Ծրագրված է գավառի երկու կետերում հիմք դնել բեղմնավորման երկու կայանի: Այդ գործի համար հարմար կենտրոն է Երիշեն գյուղը (Գորիսի մոտ) և Սիսիանի որևէ մի գյուղ, որ ապահոված է կերով, ունի անասունների անհրաժեշտ քանակ և այլն: Բաղարշայում ունենալ առանձին կայան, միանգամայն արգելել աղնվացի անասունների վաճառումը կամ կըրտելը: Մի երկու գյուղում կազմակերպել ցուլի համայնական օգտագործում: Անասնապահական շրջաններում գյուղացիության ծանոթացնել օգտավետ անասնապահության հիմունքների հետ, դարկ տալ անասնապահական արտելների և ընկերությունների կազմակերպման: Կազմակերպել օրինակելի կերակրման փորձեր և անպատճառ գրանցել նրանց տված օգուտն ու արդյունքը: Գյուղացիության ծանոթացնել կաթնատնտեսական պարզ ու հասարակ գործիքների հետ (սերվատ և այլն): Ամառվա ընթացքում շրջել յալադները և նրանց մեջ կազմակերպել զրույցներ և կատարել մի շարք փորձեր (օրինակելի կերակրման)¹, ցույց տալ որոշ գործիքներ (սերվատ, յուղահան մեքենա և այլն): Մանրամասն ուսումնասիրության ենթարկել շրջանի անասնապահությունն ու նրա վարձացման հնարավոր հեռանկարները: Առայժմ մի տեղ՝ Գորիսում, հիմք դնել ձիերի բեղմնավորման կայանի՝ ունենալու թե՛ բեռնակիր և թե՛ հեծնելու ձիեր, աղնվացնելով տեղական ձիերը:

IV. Գյուղատնտեսական մեմենաներ և գործիմներ. Դեմոնստրացիա մի շարք գործիքների՝ շրջվող գուլանի, «զիպլագ» փոցիսի և քամհար մեքենայի, գավառի համարյա բոլոր կարևոր կենտրոններում, ինչպես և լայն ագիտացիա առաջին հերթին երկաթե գուլան ձեռք բերելու համար: Գորիսում եղած վարձակետը կանոնավորել, բնդարձակել, և ունեցած մեքենաների գործադրությունը գյուղացուց համար դարձնել մատչելի: Գյուղացիների համար լինել միջոցող և կոնսուլտանտ, զրսից վանաղան գործիքներ բերել տալու դեպքում:

V. Կոոպերատիվ և վաճառքի գործ. Կայն աջակցություն ցույց տալ տեղական կոոպերատիվներին, թե՛ սպառողական և թե՛ մանավանդ արտադրողական: Սերտ կապ հաստատել կոոպերատիվի և վարկային ընկերության հետ՝ նրանց հետ և նրանց միջոցով գյուղերում կազմակեր-

պիւլ սերմերի վաճառում, մեքենաների տարածում, ինչպես և գյուղատնտեսական լայն ագիտացիա: Ամեն կերպ աջակցել ընդհանրապես կոոպերացիային և մասնավորապես գյուղատնտեսական կոոպերացիայի բարգաւաճման: Նույն աջակցությունը ցույց տալ և վարկային քնկերություններին՝ գյուղատնտեսության բարձրացման գործում:

VI. Այգեգործություն և բանջարաբուծություն. Գալառի կարիքների համար ձեռք բերել բանջարանոցի զանազան սերմեր և տարածել գյուղացիների մեջ: Հնարավորության դեպքում, առաջիկա գարնան գյուղատնտեսական ենթաբաժնին կից ունենալ օրինակելի բանջարանոց, ինչ՝ սերմեր պատրաստելու և ինչ՝ գյուղացիներին ծանոթացնելու բանջարանոցի զանազան բույսերի մշակման հետ: Այգեգործության զարի տալու համար Սիսիանի գյուղերում, առաջին հերթին երկու գյուղում, առաջիկա գարնանից այգի պեղել տալ: Աջակցել «Ժառատունկի» շաբաթի կազմակերպման և գյուղական դպրոցների հողերում փոքրիկ այգիներ պեղելու: Հատուկ ուշադրություն դարձնել Դարարասի ձորի այգիներին, այդ շրջանի գյուղացիության ծանոթացնել ռացիոնալ այգեգործության հետ, մի քանի այգիներում ցույց տալ այգին խնամելու ձևն ու տնհրաժնշտությունը: Խաղողի մշակությամբ զբաղվող սակավաթիվ գյուղերում ցույց տալ խաղողի զանազան հիվանդությունների դեմ կրուկելու միջոցներ: Այդ աշխատանքը առաջին անգամ է տարվում. գյուղացիք մինչև այժմ անծանոթ են խաղողի բժշկման զանազան ձևերի հետ: Շերամապահության կարիքների համար զավառում, մանավանդ Ղափանի շրջանում, տարածել թթենու տնկեր:

VII. Մեղվապահություն և շերամապահություն. Համարյա թե բոլոր գյուղերում պարապում են մեղվապահությամբ՝ բայց ոչ կանոնավոր հիմունքների վրա դրած: Ծրագրված է ունենալ հատուկ հրահանգիչ-մեղվաբույժ, տեղական մեղվապահներին օժանդակելու համար, ձեռք բերել մատչելի գներով փեթակներ, մանավանդ Սիսիանի շրջանի համար: Այդ գործում օգնության դիմել Սիսիանի շրջանի «Պայքար» վարկային քնկերության: Կովել մեղրաճանճի զանազան հիվանդությունների, առաջին հերթին «փտախտի» դեմ:

Շերամապահության համար հնարավոր է առայժմ կազմակերպել սերմերի վաճառք և ծանոթացնել օրինակելի խնամքի հետ: Ղափանում կազմակերպելիք թթենու տնկարանը շերամապահության ապագա զարգացումն է հետապնդում:

VIII. Կոիվ վնասատուների դեմ. Առաջին հերթին կոիվ դաշտային մկներին դեմ. ծրագրված է ժողովրդին ծանոթացնել վնասակար միջատների, կրծողների, սունկ. և բակտերիալ հիվանդությունների և նրանց տարածման ու պայքարի միջոցների հետ: Ծրագրված է մատակարարել քուժիչ միջոցներ, որ բավականաչափ կան տեղումս: Մի շարք գյուղերում, ուր այս կամ այն վնասատուն ավելի հաճախ է երևում, կազմակերպել վնասատուների դեմ մղվելիք աշխատանքը:

IX. Գյուղատնտեսական գիտելիքների տարածում և գյուղատնտեսական ագիտացիա. Շրջաններում գյուղական երիտասարդներից կազմել գյուղատնտեսական խմբակներ և նրանց հետ պարբերաբար ունենալ պարապմունք և գործնական աշխատանք: Գյուղերում ձմեռվա ընթացքում կազմակերպել դասախոսություններ և զրույցներ՝ զանազան թեմաների շուրջ, տեղական պայմաններին ու կարիքներին համապատասխան: Մղել գյուղատնտեսական ագիտացիա, տեղական թերթում հոդվածներ տալով և առանձին թուղթիկներով: Սերտ կապ հաստատել Բաքվի զանգեղուրցիների հայրենակցական միությունների հետ և նրանց միջոցով ևս աշխատել գյուղը թեքել դեպի նոր տնտեսության ձևեր: Մոզական լապտերով զանազան նկարների ցուցադրում. օրինակելի տընտեսություններին և անհատ գյուղացիներին խրախուսել և կամ հրապարակել մամուլում: Կոնսուլտացիա, մասնակցություն զանազան հանձնաժողովների (տուրքերը որոշող, ապահովագրման և այլն) և խորհրդակցությունների: Հնարավորության դեպքում գումարել գյուղատնտեսական համագումար՝ գավառի կարիքներն ու թերությունները պարզելու:

X. Գյուղատնտեսական կայանի կահավորում. Մինչև այժմ գյուղատնտեսական կայան գոյություն չունի. այդ հանգամանքը ստեղծում է որոշ անհարմարություններ և խոչընդոտ է հանդիսանում գյուղատնտեսական աշխատանքների ծավալման և արագության: Ծրագրված է հիմնել այդ կայանը և ձեռք բերել կայանի համար անհրաժեշտ կահավորում, կարգի բերել առաջուց մնացած իրերը և ձեռք բերել նորերն: Բացի այդ, վերոհիշյալ աշխատանքների խոշոր մասն իրագործելու համար ծրագրված է անսպառնառ գյուղատնտեսական կայանին կից ունենալ երկու հրահանգիչ:

Ս. թ. նոյեմբեր 13-ին Ձեր շրջաբերականով հայտնում եք, որ գյուղ-բանկը 1925 թ. գարնան գյուղացիներին մտադիր է բաց թողնել կտա-վատի «ДОЛГУНЕЦ» տեսակի սերմ, ինչպես և կանեփի (վուշ) սերմ:

Զանգեզուրի գավառում այդ երկու կուլտուրան որոշ անցյալ ունի: Ժողովուրդը ծանոթ է. Բաղարշայում կա բացառապես «ДОЛГУНЕЦ», որից տեղական ժողովուրդը (ռուս սեկտանտները) գործում է քաթան և դա-նազան կտորներ: Հայերը միայն յուղի (ձեթի) համար են գործածում և այն էլ մյուս տեսակը (ЛЕП-САМОСЕЙ): Բացի այդ, Բոնակոթ գյուղում մշակում են «Ղաշղա» կոչված կտավատի մի տեսակ, որ չկա մյուս գյուղերում: Կանեփի մշակումը ևս ծանոթ է ժողովրդին. մի շարք գյուղերում ժողովրդին ցույց է տված փորձով այդ երկու բույսերի մշակման ձևերը:

Հայտնելով այս բոլորի մասին՝ խնդրում եմ հաղորդել ինձ.

1) Հնարավոր է լաբորատորիայում (Նրևան) Ձեր աջակցությամբ մանրադնին քննության ենթարկել մեր տեղական վուշն ու կտավատը:

2) Գավառիս մեջ այդ գործի պիտոներ և լավագույն մասնագետ Հա-կոբ Միրաքյանին (կանեփի և կտավատի գործում նա դեռ 1907թ. ունի տեղում կատարած մի շարք փորձեր, որոնց արդյունքը արժեք ունի), նշանակել տալ գավառիս գյուղատնտեսական ինստրուկտոր, թեկուղ հենց այդ երկու մշակույթների համար: Ես գիտեմ, որ այս խնդիրը այս-տեղ պիտի լուծվի, բայց Ձեր աջակցությամբ այս խնդրում շատ օգ-տակար կլինեն և գործին արագ ընթացք կտար:

Գյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

15. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

27 նոյեմբեր 1924 թ. № 59

Բաժինս ունի մոգական լապտեր՝ յուր բոլոր պարագաներով: Բայց չկան դիպողիտիվներ: Խնդրում եմ ցույց տալ հասցե, որտեղից հնա-րավոր է դուրս բերել այդպիսի նկարներ:

Գյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

16. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

27 նոյեմբեր <1924> № 60, Գորիս

Ստացված է Ձեր այն գրութիւնը, որով հայտնում եք, թե գյուղ-վարչութիւնը միջնորդութիւն է հարուցել գյուղբանկի առաջ՝ անցյալ տարի Զանգեզուրին բաց թողած սերմերի արժեքը մուծելու ժամկետ տալու:

Ստացված են հետևյալ սերմերը. վիկա՝ 130 փ. 10 ֆ. (1 ո. 75 կ.), կերի բազուկ՝ 5 փ. 10 ֆ. (8 ո. 30 կ.), գաղար՝ 3 փ. 10 ֆ. (13 ո. 75 կ.), յոնջա՝ 68 փ. 30 ֆ. (11 ո. 15 կ.) և կանեփ՝ 41 փ. 6 ֆ., դինը հայտնի չէ, բնդամենը 248 փ. 26 ֆ. սերմ: Դները գյուղբանկի նշանակած գներն են. բացի այդ գներից, Նախիջևանից Գորիս փոխադրելու համար հող-բաժինը յուրաքանչյուր փթին վճարել է 17 ֆունտ ցորեն փոխադրող-չեկ: Այսպիսով՝ վերոհիշյալ գները շատ ավելի են բարձրանում տեղա-կան շուկայի գներից: Գողարը և կերի բազուկը քիչ է, մի կերպ կարե-լի է վաճառել: Բայց դժվար է յոնջայի և վիկայի համար, մանավանդ վիկան, որ շրջանի համար անծանոթ է:

Խնդրում եմ հայտնեք՝ հնաքաւո՞ր է մի քիչ պակաս գներով սպա-ռել այդ սերմերը: Յոնջան առաջին հերթին կծախվի, մանավանդ որ մեր գավառին ծանոթ է յոնջայի կուլտուրան. յոնջայի հետ կոպառվի և մյուս սերմերը:

Գյուղատնտես՝ Աղ. Բակունց

17. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՄՈՒՍԻ ԿՆՆՏԿՈՄԻ ԱԳԻՏՐԱԺՆԻՆ ԿԻՑ ԱԳՐՈՊՐՈՊԱԳԱՆԴԱՅԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ

«Նորհրդ<ային> Հայաստանի» № 267-ից տեղեկացա հանձնա-ժողովիդ կազմակերպման մասին: Մեր գավառում այդպիսին դեռ չկա. երեւի շուտով կկազմվի:

Դիմումիս առիթը հետևյալն է: Զանգեզուրի գավ. գյուղատնտեսա-կան ենթաբաժնի ջանքերով հաջողվել է Հին Գորիս (Նրիչեն) գյուղում հիմք դնել գավառի առաջին կաթնատնտեսական արտելին, որի ներկա-յացուցիչները այդ գործով եկել են Նրեան՝ ստանալու վարկ, ձեռք բերե-լու անհրաժեշտ մեքենաներ ու իրեր:

Գյուղը շատ հեշտ չի համոզվում նոր ձևին կամ հին անտեսության փոփոխման: Կաթնատնտեսական արտելի 70-ի չափ անդամներին մի համոզման բերել արտել հիմնելու, մի քիչ դժվար էր: Բայց այդ դժվարը հարթվել է. գյուղը ցանկանում է արտել ունենալ, մանավանդ որ օժտված է մի շարք հարմարություններով (ունի հարմար շինությունն պանրագործարանի համար, բավականաչափ անասուն, լավ արոտատեղի և այլն):

Ես գյուղի ներկայացուցիչներին հանձնարարել եմ Երևանում հանձնաժողովիդ աջակցության դիմել: Եթե Երիշենում պանրի գործարանը գլուխ դա (արգելք կարող է լինել միայն վարկի չստանալը), ամենից լավ ագրոպրոպագանդան արած կլինենք մեր գավառում, մանավանդ որ կան մի շարք գյուղեր, որոնք այդ ճամփին են, միայն սպասում են առաջի փորձի հաջողության:

Պանրագործարանը զարգանալու մեծ հարմարություն ունի, միայն հիմքը դնելու միջոց է հարկավոր: Գորիսի շրջակա գյուղերում (Երիշենը ևս) այժմ կատարվում է հողաբաժանման (գյուղերի միջև) աշխատանք: Երիշենը ցանկանում է զուտ անասնապահությամբ պարապել, դրա համար էլ նա ստանալու է առավել խոտհարք և արոտատեղ: Իսկ գավհողբաժինը ամեն կերպ աջակցում է այդ գործին:

Այս պայմաններում պանրի գործարանի հիմնումը և, ընդհանրապես, կաթնատնտեսության ասպարիզում կատարած որևէ նոր ձևունակություն ուժ է տալու անասնապահության ինտենսիֆիկացիային ոչ միայն Երիշենում, այլև Բուռն գյուղում, որ համարյա կից է առաջին գյուղին: Դրա համար էլ կաթնատնտեսական արտելի և առաջին պանրագործարանի հիմնելուն աջակցելը դարձել է օրվա հրատապ պահանջ:

Զանգեղուրի գավ. գյուղատնտես՝ Ալ. Բակունց

30/XI 24, Գորիս

18. ԴՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

1 դեկտեմբեր 1924 թ. № 63, Գորիս

Ստորև հիշատակված են այն աշխատանքները, որ կատարել եմ ս. թ. նոյեմբեր ամսվա ընթացքում:

Ավարտված է Սիսիանի շրջանի գյուղատնտեսական ուսումնասիրությունը, Բուն Զանգեզուրի շրջանում այգեպիսի ուսումնասիրությունն ոչնեմբեր ամսին կատարել էմ Մաղանջուղ, Ուրդունիշեն, Բուն և Նրիշեն գյուղերում: Գյուղվարչությանդ էմ ուղարկել Զանգեզուրում 1923/24 թ. կատարված գյուղատնտեսական աշխատանքների մասին տեղեկություն, նաև ծրագիր 1924/25 գյուղատնտեսական տարվա գործունեության մասին:

Վերոհիշյալ գյուղերում կազմակերպել էմ ղրույցներ՝ տեղական տնտեսության բարձրացման մասին: Ագիտացիոն գործը հաջող հիմքերի վրա դնելու նպատակով կոմերիտմիության գավկոմի հետ 14 գյուղերում երիտասարդական գյուղատնտեսական խմբակների աշխատանքի ծրագիրն է կազմված: Սերտ կապ է հաստատված Բաքվի հայրենակցական միությունների հետ, որոնց օգնությունը այս կամ այն գյուղին՝ գավգյուղատնտեսի ցուցմունքի համաձայն, շոշափելի արդյունք է տալու «Բերքի տունին» ցույց էմ տվել աջակցություն¹, նաև ագիտացիոն:

Նոյեմբեր ամսվա ընթացքում մասնակցել էմ Գորիսին կից գյուղերի հողաբաժանման աշխատանքին: Գորիս գյուղում կազմակերպել էմ համայնական ընդհանուր ժողով՝ գյուղի հիմնական փոխադրման մասին: Այդ խնդիրն արդեն իրավական ձև է ստանում: Ամսվա գործունեության մաքսիմումը կլանել է Նրիշենի կաթնատնտեսական արտելի և պանրագործարանի հիմնումը: Վերջապես հաջողվեց խնդիրը լուծել դրական ձևով և հիմք դնել արտելին, որ այժմ ունի 70-ի չափ անդամ:

Ա.դ. Բակունց

19. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

1 դեկտեմբեր, 1924 թ. № 64, Գորիս

Դավգյուղատնտեսի նախաձեռնությամբ կազմված է հանձնաժողով՝ տոնելու գյուղատնտես Կոստ. Մելիք-Շահնաղարյանի դրական և գյուղատնտեսական գործունեության հոբելյանը: Դեկտեմբերի 14-ին կտրվի երեկույթ բանվորական ակումբում, դրական-գեղարվեստական

բովանդակութեամբ: «Կարմիր ռաշալարում» ղետեղվելու է հողված այդ առթիւ:

Խնդրում եմ շտապ հասցնել նյութեր և, մանավանդ, գրքույկներից և նկարներից մի քանի օրինակ՝ այդ օրը սպառելու:

Ա. Բակունց

20. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

16 դեկտեմբեր, 1924 թ. № 74, Դորիս

Գյուղատնտեսական նոր գրականություն չի ստացվում. նույնիսկ «Գյուղատնտեսական կյանքից» դուրկ ենք: Ես անձամբ ստանում եմ „Вестник сельск. хоз.“, սակայն տեղական բնույթ ունեցող հարցերին չի բավարարում: Անել գրություն է, որովհետև դրա համար հատուկ միջոցներ չկան:

Խնդրում եմ ուղարկեք իմ հասցեով 10 օրինակ «Գյուղացու գրադարանի» № 2 (5), տարածելու գյուղերում: Ինձ համար ուղարկեք գրադարանի գրքերից մեկական օրինակ. վճարը կփոխադրեմ՝ գրքերը ծախելուց հետո:

Գյուղվարչությունդ ունի՞ արդյոք «Անասնապահների ընկերության» կանոնադրություն. եթե կա, խնդրում եմ ուղարկեք ինձ՝ այդպիսի ընկերություն կաղմելու համար:

Աղ. Բակունց

21. ՍԻՍԻԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

(Գյուղատնտեսական ուսումնասիրության փորձ)

Ձանգեղուրի գավառը բաժանվում է վարչական երեք միավորի՝ բուն Ձանգեղուր, Ղափան և Սիսիան: Այս ուսումնասիրությունը վերաբերվում է Սիսիանի շրջանին, որ ունի 37 գյուղ, 4129 տնտեսություն և 21624 շունչ: Այդ բոլոր գյուղերը միասին ունեն մոտ 31000 դես. վարելահող, 32000 դես. արոտ և 7000 դես. մշակության համար անպիտան հողեր:

Գյուղատնտեսական ուսումնասիրման ենթարկվել են Սիսիանի 11 գյուղ, սակայն այդ գյուղերի տնտեսությունները կազմում են ընդհանուրի 54 %-ը, կեսից ավելի: Վերոհիշյալ տասնմեկ գյուղերը միասին ունեն 2236 տնտեսություն և 10214 շունչ:

Ձնայած որ մեր ձեռքի տակ կան զանազան հիմնարկների հավաքած վիճակագրական թվեր շրջանի գյուղատնտեսության զանազան ճյուղերի վերաբերյալ, բայց մենք հրաժարվում ենք մեջտեղ բերել այդ թվերը՝ նրանց ծայր աստիճան սխալ և հակասական լինելն ի նկատի ունենալով:

Այս ուսումնասիրությունը կատարվել է գյուղերում՝ մասնաշաղկապ հարցումների և անձնական դիտման ձևով: Մեր աշխատությունը համառոտակի նկարագրում է Սիսիանի շրջանի արդի գյուղատնտեսությունը, տեղ-տեղ անում եղրակացություններ՝ ցույց տալով ներկա դրությունից ազատվելու միջոցներ:

Աղ. Բակունց

Դեկտ. 16, 1924

Գորիս

* * *

Սիսիանի գավառամասը կամ, ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ «Սիսիանի մհալը», ըստ յուր տեղագրության, բաժանվում է երեք անհավասար մասի. ա) բուն Սիսիան, բ) Աղուզու շրջան և գ) Դարաբասի ձոր: Իսկ ըստ բարձրության կարելի է բաժանել 3 գոտու. ա) ցածր գոտի (մինչև 3000 ոտնչ. բարձրութ.), բ) միջին գոտի (3000—5000 ոտն.) և գ) բարձր գոտի (5—7000), իսկ 7000-ից բարձր սկսվում են «յայլաղները»: Սակայն այս կարգը խախտվում է հենց նրանով, որ շատ գյուղեր 7—8000 ոտնաչափ բարձրության վրա ունեն («յայլաղներում») վարելահողեր:

Բուն Սիսիանն իրենից ներկայացնում է մի սարահարթ՝ երեք կողմից շրջապատված բարձր լեռներով, որոնց մեջ նշանավոր են հյուսիսից՝ Ղզլ-Բողազ դարի (11,039'), Փերիչնզլ (10,572'), Մուխորթուրյան (10,627') և Դավազյուլի լեռները. արևմուտքից՝ Աղդաբան և Սալվարդու (10,422'), հարավից՝ Գյաղբել (8,918') և Գյամուր-դաղ (10,093'): Սիսիանի արևելյան կողմում ընկած է Ուշ Թափայի բարձր պլատոն, որի «թափաններից» (զագաթներից) մեկը՝ Յեան Թափան (7,519') կազմում է Սիսիանի և բուն Զանգեզուրի բնական սահմանը:

Աղուգու շրջանը, որ շատ ավելի փոքր է, ներկայացնում է ապա-
ռաժոտ ձորերի մի լաբիրինթ, որոնցից մեկի խորքով շատ սրընթաց հո-
սում է Որոտան գետը (Բաղարշայ)։ այստեղ է գտնվում և «Ձոր-զոր»
կոչված լեռնային գետակը, որից շատ հեշտ կարելի է օգտվել այդ շր-
ջանում ջրմուղ էլեկտրակայան հիմնելու։ Աղուգու շրջանն ընկնում է
ավելի հարավ, կլիման բուն Սիսիանից ավելի մեղմ է։

Դարաբասի ձորը համեմատաբար փոքր է։ Ձորով հոսում է մի փոք-
րիկ, սառնորակ գետակ, որ սկիզբ է առնում Քիրս լեռներից։ Ձորի մեջ
իրարուց 1—4 վ. հեռավորության վրա գտնվում են Դարաբաս, Գետա-
թաղ, Լոր և Շնաթաղ գյուղերը։ Համեմատած Աղուգու ձորերի հետ,
Դարաբասի ձորը պակաս ապառաժոտ է և հարմար՝ մշակութային համար։

Սիսիանի լեռները հանքերով հարուստ չեն. արձձի հետքեր կան
Մաղրա գյուղի մոտ, պղնձի՝ Մաղրա, Շյուքար և Ալիշար գյուղերի մոտ։
Շյուքարի մոտ գտնված Գյոյ Բուլաղ կոչված ձորակում կա քարածուխի
հանք, իսկ Բաղարշայում՝ կավահանք։ Այս հանքերը չեն շահագործվում.
պատերազմից առաջ աշխատում էր Բաղարշայի բրուտանոցը, որի հա-
մար գյուղացիք օգտվում էին Գյոյ Բուլաղի քարածուխից։

Սիսիանի համարյա թե մեջտեղով հոսում է Բաղարշայ կամ Որո-
տան գետը, որ սկիզբ է առնում Դարալագյալի Դեհ գյուղ լեռներից։
Գետն աջ կողմից ընդունում է Ալիշայ, Ուլուշայ, Դալիշայ և Արիքլուի
գետակները, ձախից՝ Բուղուրշայ, Ղալաշղի և Շաքվի գետակները։ Բա-
ղարշայը ձկնառատ է. կա երկու տեսակ ձուկ՝ կապույտ ձուկ և կարմրա-
խայտ (ֆարել), որ մեծ գին ունի տեղացիների համար։ Կարմրախայտն
առատ է գետի վերին մասերում։

Սիսիանն աղքատ է հանքային ջրերով։ Տուլորս գյուղի մոտ կա մի
ակն՝ որին տեղացիք «Շոր ջուր» են ասում։ Ախլաթյանի մոտ կան ած-
խաթթվուտով հարուստ աղբյուրներ։ Մուխորթուրյան լեռան վրա կա
ծծմբաջրի մի մեծ, տաք աղբյուր։ Ինչպես հանքերը, նույնպես և հանքա-
յին ջրերը, շատ սակավ գեպքում են արժանացել ուսումնասիրման։

Չնայած գետի ջրի առատության, Սիսիանի գյուղացիք շատ քիչ են
օգտվում Բաղարշայից՝ իրենց հողերը ջրելու համար։ Այդ պիտի բա-
ցատրել նրանով, որ գյուղերը սարալանջի վրա են, ջուրը դժվար է բարձ-
րացնել։ Բաղարշայ գյուղը գետից ամենևին չի օգտվում։ Գետի ձախ
կողմն ընկած են բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնցով ոռոգում են խոտհա-
րի տեղերը։ Բաղարշայ գետի աջ ափին ընկած գյուղերը ջրի ավելի կա-

րիք ունեն, որովհետև աջ ափը զուրկ է աղբյուրներից: Աղբյուրներով հարուստ է Ղարաքիլիսան, որ շրջանի կենտրոնն է. քարածայուներից դուրս են հորդում վարար աղբյուրներ՝ շատ սառնորակ ջրով:

Կան գյուղեր, որոնք ջրի պակաս են զգում՝ թե խմելու և թե ոռոգման համար (Ուլ, Ախլաթյան). կան գյուղեր, որոնք ամառն են ջրի պակաս ունենում, երբեմն միայն սարում. ջրի պակասը ստիպում է ամեն օր տավարը ջրելու տանել 3—4 վերստ հեռու մի աղբյուր (Բըռնակոթ): Զրանցքներ կամ խոշոր առուներ շատ քիչ կան: Բռնակոթ գյուղն ունի «Աղի յար», որ սկսվում է սարից և բերում է հալոցքի ջուր: Անգեղակոթ գյուղը շրջանում միակն է, որ մոտ 12 վ. հեռու ընկած Բաղարչայ գետից հանել է առու և օգտվում է այդ առվի ջրից: Շատ գյուղերում բանջարանոցները ջրում են աղբյուրի ջրով (Ախլաթյան): Աղուդու շրջանում, ինչպես և Դարաբասի ձորում, ջրի կարիք համարյա թե չկա, շնայած որ արհեստական ոռոգման հնարավորություն կա: Ընդհանրապես, Սիսիանը հագիվ է կարողանում ջրի կարիքը բավարարել, չորային տարիներում և ամառվա ընթացքում «մհալում» ջրի կարիքը զգալի է: Արհեստական ոռոգման հետ կապելանար և ջրովի կուտուրաների վարգացումը շրջանում:

Սիսիանի կլիման յուր մեջ ունի զանազան շրջաններ, «յալլաղներից» սկսած մինչև տաք հովիտները, ուր շատ լավ աճում են ծիրանն ու թուփը (Որոտն ու Շամբ): «Յալլաղներում» ամառվա մի քանի ամիսների ընթացքում է հալվում ձյունը, սեպտեմբերի վերջին նորից ձյունելու համար:

Չմեռն ընդհանրապես շուտ է սկսվում, մասնավանդ Բաղարչայի շրջակայքում: Բաղարչայի ռայոնը Զանգեզուրի գավառի ամենախիստ կլիմա ունեցող անկյունն է, ձյուն է գալիս հոկտեմբերի սկզբներին և մնում է մինչև մայիս: Բուն Սիսիանի համար ձմեռնամուտը սկսվում է հոկտեմբերի երկրորդ կեսից կամ վերջին և տևում է մինչև ապրիլ, տեղտեղ մինչև մարտի 20-ը (Ուլ): Համարյա թե ամբողջ Սիսիանի համար բնորոշ են աշնան և գարնան «այաղները», որոնք ցրտատար են անում և խանձում ծիլերը:

Աղուդու շրջանում և Դարաբասի ձորում եղանակը մի քիչ ավելի մեղմ է, ձմեռն ավելի ուշ է սկսվում և շուտ վերջանում: Դժբախտաբար, Սիսիանում օդերևութաբանական դիտողություններ երբեք չի կատարվել, այնպես որ տվյալներ չկան կլիման ավելի մանրամասն որոշելու:

Բուն Սիսիանում կարկուտ քիչ է լինում. կարկուտից ավելի շատ վնասում են այն տաք քամիները, որոնք փչում են ամառվա ընթացքում, չորացնում հողը. խանձում բույսերը, հաճախ արմատախիլ անում: Այդ քամիները տարբեր ուղղություն և անուններ ունեն. Բռնակոթին վնասում է հյուսիս-արևմտյան քամին («փիս քամի», ավելի շատ պատահում է հուլիս և օգոստոս ամիսներին), Ախլաթյանին՝ «ձախ» քամին՝ արևմրտյան կողմից, Վաղուդուն՝ հյուսիս-արևմտյան քամին, որի պատճառով հասկերը ծաղկաթափ են լինում և չեն լիցնվում: Ուլ և Ղարաքիլիսա գյուղերի համար բնորոշ են դարձյալ հաղավ-արևմտյան և հարավային քամիները, որոնց ժողովուրդն անվանում է «հարավային խորշակ», «մնհի քամի» և «դյարլինջ»: Անգեղակոթ գյուղը տուժում է հարավային քամուց: Ժողովրդի ասելով՝ այդ քամիները նպաստում են մի շարք հիվանդությունների տարածման (ժանդ, մոր), հաճախ փչանում է և դարմանը, այնպես որ սպրանքն էլ դժվար է ուտում (Անգեղակոթ):

Շրջանում ևս կա մեծ չափով վարելահողերի չափազանց հեռավորություն գյուղից: Ծիշտ է, շրջանի դեռ մի շարք գյուղերում հողաբաժանման աշխատանքները չեն ավարտած, բայց այն մասերում, ուր այդ աշխատանքը կատարված է, դրուժյունը մնացել է նույնը: Գյուղին անմիջապես մերձ կցված են ջրովի հողերը, որից դեն սկսվում են վարելահողերը: Ամենից մոտ վարելահողը գտնվում է մի վերստի վրա, իսկ 4—5 վերստ հեռավորությունը բնորոշ է շրջանի համար: Պատահում են և ավելի հեռու ընկած հողամասեր՝ մինչև 8—9 վերստ, այնպես որ գյուղացին հնարավորություն չունի օրվա մեջ մի անգամից ավել խորձ բերելու: Բացի այդ, ունենալով ղանաղան տեսակի հողամասեր, որոնք հաջորդում են իրար շատ անկանոն, և հողաբաժանման ժամանակ ցանկանալով յուրաքանչյուրին էլ տալ այդ բոլոր հողամասերից մի-մի կտոր հող, գյուղը ստեղծել է շատ անհարմար դրուժյուն. 3—4 դնս. հողը ցրված է 12—13 մասի, յուրաքանչյուր կտորը տարբեր հողամասում: Հեռու ընկած այդ դաշտերը, որոնք սովորաբար բարձր մասերում են, հաճախակի ենթակա են ավերման (քոչվորներ և այլն): Միայն տնտեսական նեղ կարիքն ու հետամնաց տնտեսությունն է ստիպում գյուղացուն արորով փորփորել այդ բարձրադիր հողերը, որոնք հարմար են միայն որպես արոտատեղի:

Սիսիանի շրջանը Զանգեզուրի գավառի մի քիչ ավելի սարահարթ տեղերից է: Սակայն ուղիղ դիրք ունեցող վարելահողերը հազիվ են կազ-

մում ամբողջ տարածության 10 %, մնացած մասը սարավանջեր են, կամ խորդուբորդ մակերես ունեցող, մի ծայրը թեք, մյուսը բարձր հողեր: Մարերի ու բլուրների առատությունը ստեղծում են արեկող և դեմի հողերի խայտաբղետ համակարգ, այնպես որ մի երկու վերստի վրա շատ հաճախ կարելի է տեսնել ըստ լուսավորման հակոտնյա հողամասեր: Գյուղացիք ստիպված են ի նկատի ունենալ այդ հանգամանքը և իրենց մշակելիք բույսերն ու նրանց մշակման եղանակը դասավորել տարբեր ժամանակ տաքացող հողերի համաձայն:

Սիսիանի հողերի մեծ մասը քարոտ են, քիչ են այն գյուղերը, ուր առանց քար հողերը գերակշռում են (Բռնակոթ). ընդհակառակը, գյուղեր կան, որտեղ հնարավոր չի գտնել թեկուղ երկու դեպատին փափուկ և առանց քար հողեր: Վարելահողերը հարուստ են և մոլախոտերով. առաջին տեղը զբաղում է փշախոտի (ОСОТ) զանազան տեսակները, որոնք գյուղերում տարբեր անուններ ունեն. կան և վայրի ոլոռնի տեսակներ՝ բողկուկ, շլաքո (ТАТАРНИК), դե (КУКОЛЬ) և այլն:

Ինչ խոսք, որ քաղհանից բացի մոլախոտերի դեմ ուրիշ միջոց չեն գործադրում. սերմերը մաքրում են սովորական խախալներով, որոնք ջոկում են միայն մոլախոտերի մեծ սերմերը: Քաղհանն ընդունված է շատ գյուղերում. կան գյուղեր (օրինակ՝ Բաղարշայր), որոնք արաք գարնան քաղհանում են երկու անգամ, ծախսելով դեպատինին մոտ 20 բանվոր, քաղհան (ալաղ) կա և Ղարաքիլիսի շրջանում:

Գյուղացիք գիտեն լավ սերմացվի նշանակությունը, բայց «փունջ» անելուց բացի ուրիշ միջոց չունեն իրենց կալից սերմացու ստանալու: «Փունջ» անելը հետևյալն է. դեղում դարսած խրձերից ջոկում են չավփարի (РОЖЬ) հասկերը, թողնում միայն ցորեն: Այդ ջոկած խուրձերը կալսում են առանձին՝ սերմացու ստանալու համար: Ամենից ուշադիր ընտրության ժամանակ անգամ մի երկու տարուց հետո սերմացվի մեջ գերակշռում է չավդառը: Գյուղացուց մեջ կա մի սխալ կարծիք, թե «ցորենը շրջվում է չավդառի»¹: Չավդառախառն այդ ցորենը, որ Սիսիանում կոչվում է «ալագյուլ» ցորեն, տարածված է ամբողջ շրջանում: «Ալագյուլը» սորոտ չէ և ոչ էլ «սիլպհատ» ցորենը: «Սիլպհատ» դավառում ասում են մեծ հատիկավոր և մաքուր ցորենին, ինչ տեսակի էլ որ լինի:

Սիսիանում տարբեր են հողերի տեսակները, սակայն շատ անգամ այդ տարբերությունը առերևույթ է, կախված տեղական զանազան ա-

նուններից: Տափարակ և ցածր դիրք ունեցող հողերը ավելի հարգ ունեն, որովհետև պիտանի հողի շերտը խոր է. այդպիսի հողերը հարուստ են հեղեղների շնորհիվ շրջակա լեռներից ներքև իջած պարարտ հողերով: Լեռների կամ թեք լանջերի հողի խորությունը շատ քիչ է. տեղ-տեղ երևում է հիմնական լեռնային տեսակը, որին ժողովուրդը «քերծ» կամ «արտաշ» է ասում: «Արտաշ» հողերը հարուստ են կրային մասերով և ունեն շատ առանձնահատուկ գույն: Իրենց գյուղատնտեսական պիտանիությամբ նորա հատ են մնում «բող հող» կոչված ավազոտ հողերից, որոնք համեմատաբար ավելի հաստ շերտ են կազմում (տեղ-տեղ մինչև 12 վերշուկ խորություն) և ավելի շատ են տարածված:

Այդ «բող» հողերից պիտի տարբերել «ղում» կամ «ղումլուղ» հողերը (Ուղ), որոնց մեջ ավազի քանակը 65 %-ից ավել է: Այդպիսի «ղում» հողերը շուտ են չորանում, ճաքոցներ չեն կազմում ոչ ամառվա և ոչ ձմեռվա ընթացքում, շատ ջուր են պահանջում և շուտ էլ չորանում:

Բացի այդ հողերից, կան և կավահողեր, որոնց ժողովուրդն անվանում է «մսահող». այդ հողերի խորությունը շատ չէ, 2—6 վերշուկ, տեղ-տեղ մսահողն ընկած է շատ բարակ շերտով: Չորային ամառվա ընթացքում ամենից շատ ճեղքվածքներ տալիս են այդպիսի կավային հողերը: Պատահում է, որ «մսահողը» ճաքճքում է և ձմեռվա ցրտին, մանավանդ այն ժամանակ, երբ «չոր» ցուրտ է: Պետք է հիշել և սեահողը, որ, ճիշտ է, շատ քիչ տարածություն է բռնում, բայց մեծ հարգ ունի: Սեահողով հարուստ է Ուշ Թափայի սարահարթը, որտեղ պատահում են և խամհատ (երբեք չվարված) հողեր: Այդ հողերում մշակում են ավելի շատ «չլածուկ» (суренка): Այդ սարահարթի սեահողի կազմվածքը (ստրուկատուրան) շատ բնորոշ է. տեղական անունով այդպիսի սեահողերը կոչվում են «բրինձ հողեր», իրանց մանր հատիկների շնորհիվ. մի քիչ ավելի մեծ հատիկավոր հողերին անվանում են «չամիչ» հողեր: Կավահողերը և սեահողերը տալիս են «քյասակներ» (комки) և ճեղքվածքներ, որ տեղ-տեղ ահռելի խորությամբ է հասնում («ձին թաղվում է»), ինչպես ասում է ժողովուրդը: Սիսիանում փոշիացած հող չկա: Դարաբասի ձորում պատահում են «կարմիր հողեր», որոնք իրենց կազմի մեջ մեծ քանակությամբ կավ ունեն. «կարմիր հողերը» ևս ճաքճքում են, վարելիս տալիս «քյասակներ»: Սեահողերից հետո գնահատելի են «մսահողն» ու «բող հողը», Դարաբասի ձորում՝ «կարմիր հողերը». «արտաշ» հողերը համարվում են ամենից վատ հողը:

Լավ բերքն սպահոված է այն տարիներում, երբ աշունն անձրևոտ է լինում: Շրջանի հողերի մեծ մասը «բուլ» և «ղում» հողեր են, որոնք հարուստ են ավազով. դրա համար էլ գարնան տեղացող անձրևները ամենեկին շեն վնասում աշնանացանին և նպաստում են գարնանացանին: Ընդհանրապես, գյուղատնտեսական տարվա հաջողությունը կախված է տարեկան խոնավ կամ չորային աշունից:

Սիսիանում հողերը աղբով շեն պարարտացնում: Փայտ չունենալու պատճառով՝ աղբը գործ է ածվում, որպես վառելիք: Ամբողջ շրջանում չկա և ոչ մի թիզ անտառ, իսկ փայտաշատ Ղափանը շատ է հեռու: Բացառություն է կազմում Դարաբասի ձորն ու Որոտն գյուղը, որոնք այգիներից քիչ քանակությամբ փայտ են ստանում. այդ նրանց հնարավորություն է տալիս աղբել մոտական հողերը: Մոխիրը շատ քիչ դեպքերում են լեցնում այն «սաժենանոց» բանջարանոցները, որից հաղիվ է օգուտ վերցնում գյուղացին:

Ավելորդ մոխիրը լեցնում են կտուրների վրա, որպեսզի քամին տանի. մի թեթև քամի հերիք է, որ լիզե կտուրները և փռի ամբողջ դաշտով: Ով գիտե, գուցե «մսխալով» պարարտացման այս ձևը Քսենոֆոնտի ժամանակից է մնացել²: Հանքային պարարտացումը մի հեքիաթ է դեռ, որի լսելը առաջ է բերում միայն հորանջոց: Այս պայմաններում, իհարկե, միակ միջոցը մնում է ցանքաշրջանի և պտղափոխության կազմակերպումը՝ հատկապես ցանովի խոտաբույսերի և արմատապսուղների մշակույթը մեջառյալ: Այդ իր հերթին կնպաստի անասնապահության զարգացման: Ավելորդ կերը կստիպի գյուղացուն մի կով էլ պահել և կամ մի քիչ յուղ ու պանիր ավել գործածել, հենց իր ընտանիքի կարիքների համար:

Սիսիանում գոյություն չունի երկրագործության որոշ սիստեմ: Այդ հանգամանքը, ինչպես և միատեսակ կուլտուրան ու պարարտացման բացակայությունը, հողերը միանգամից ուժասպառ են արել: Այն բաղամթիվ ձեերի մեջ, որ կան շրջանում, գերակշռում է մի հիմնական ձև՝ մի տարի բերք ստանալուց հետո մի կամ մի քանի տարի այդ հողը մնում է անմշակ, աճում են զանազան մոլախոտեր, առաջին տարին փուշի զանազան տեսակներ, մինչև որ հողը հասնում է, նորից ցորեն կամ գարի մշակելու համար: Հազվագյուտ են դեպքեր, երբ երկու կամ երեք տարի իրար վրա ցանում են ցորեն. այդ հողերը սովորաբար յոնջայի տեղեր են:

Գյուղացիք, մանավանդ ծերերը, հիշում են, որ շատ տարիներ առաջ հաճախ էր պատահում որևէ բույսի երկարամյա անընդհատ մշակում: Առանց պարարտացնելու, վարելով «գիշատիչ» տնտեսություն, գյուղը քամել է հողի հյուսթը, հողը դարձրել անուժ, այդպիսով ինքը փորել իր տնտեսության հիմքը:

Յորենից հետո հողը մի տարի հանգստանում է, տեղ-տեղ դարի են մշակում և ապա՝ ցորեն: Կան գյուղեր, որտեղ կլիմայական պայմանների շնորհիվ (երկարատև և շուտ սկսվող ձմեռ) աշնանացան չկա. այդպես է, օրինակ, Բաղարշայ գյուղը: Չպիտի մոռանալ այն, որ Սիսիանի շրջանում շատ գյուղերի վարելահողեր գտնվում են 6000 ոտնաչափ բարձրության վրա, տեղ-տեղ ավելի: Այդ հողերը, ինչպես ցույց են տալիս հողաշտփական նախկին քարտեզները, յայլաղներ են եղել, և միայն կարիքն է ստիպել վարելահողի վերածելու: Զանգեզուրում հայտնի են գյուղեր (օրինակ՝ Փուրխուտը Օխշու ձորում), ուր վարելահողերը գտնվում են 9000 ոտնաչ. ավել բարձրության վրա:

Չկա առանձին կարգ, թե որ բույսին կարող է հաջորդել մյուսը: Եթե այդպիսի կարգ էլ մշակված է տարիների փորձով, յուրաքանչյուր տարվա կլիմայական առանձին պայմաններ ստիպում են շեղվել ընդունված այդ ձևից:

Այսպիսով՝ մշակման համար պիտանի հողերի կեսից շատ ավելին յուրաքանչյուր տարի մնում է անմշակ: Կեսից շատ ավելի, որովհետև հողերը միջին հաշվով հանգստանում են մի տարուց ավելի: Շատ է պատահում, որ հողը հանգստանում է մինչև տասը տարի:

Բացի Բաղարշայից, Սիսիանի գյուղերում մշակվող հացաբույսերի կեսից ավելին կաղմում է աշնանացան ցորենը, ապա գարին, գարնանացան ցորենը և հաճարը (որ տեղ-տեղ կոչվում է փարինջ): Կերի խոտերից մշակում են յոնջա, կորնգան, քոռչնա և շամբալա (վերջին երկուսը ոչ բոլոր գյուղերում):

Քոռչնան շատ է մշակվում Բոնակոթում, շամբալան՝ Ուղ դյուղում: Յուղաբեր բույսերից մշակում են կտավատ (կոչվում է և «զագարակ») և հլածուկ (сурепка). վերջինս ավելի շատ տարածված է այն գյուղերում, որոնք Ուղ Թափայում հող ունեն (Վաղուղի, Դարաբաս): Քիչ քանակությամբ մշակում են ոսպ և կորեկ (Որոտներ). սեփական կորիքների համար մի երկու գյուղում մշակում են սիսեռ (Ուղ և Բաղարշայ):

Սիսիանում կարտոֆելի մշակությունը մեծ չափերի է հասել: Որտան գյուղում մշակում են ծխախոտ: Համարյա թե բոլոր գյուղերում կան բանջարանոցային հեռեկալ բույսերը՝ կաղամբ, բոլկ, վանադան կանաչիներ և բազուկ: Բազարչայում մշակում են միայն կաղամբ, Դաբաբասի ձորում՝ լոբի և բակլա:

Սիսիանի «մհալը» հայտնի է իր ցորենով. գավառի առատության ծանրաչափը Սիսիանի տարեկան բերքից է կախված: Առատ տարիներում Սիսիանի բերքը հերիք է ամբողջ գավառի համար:

Մշակութի պայմանները համարյա նույնն են, ինչ որ ամբողջ գավառում: Նախ «ցեղ» են անում (առաջին հերկ), ապա շրջում են (կրրկ-նահերկ), ցանում և ծածկում («ցաքանում»): Առաջին անգամ վարում են, հենց որ ձյունը վեր է կենում, և հողը տաքանում (ապրիլ 1-ից մինչև մայիս 10-ը). երկրորդ անգամ ցեղ են անում հունիս ամսին և թողնում այգպես մինչև ցանքսը՝ սեպտեմբեր-հոկտեմբեր: Աշնան ցանքի շրջանը տևում է երկար և կախված է անձրևներից: Սերմը ձգելու համար անհրաժեշտ է մի փոքր խոնավություն. գարնան ցանքսը կատարվում է շատ կարճ ժամանակամիջոցում, քանի հողի մեջ կա անհրաժեշտ խոնավություն: Բազարչայում աշնանացան չկա. մի անգամ վարում են («ցեղ» հունիս ամսում) և ցանում ապրիլ 20-ից մինչև մայիս 20-ը: Ցանում են և հնձում ձեռքով՝ մանգաղով կամ մարանդիով (լայնբերան մանգաղ):

Ցանում են ձեռքով, մի դեպյատինին 12—13 փութ: Չափը «սոմարն» է (ծավալի չափ), որ հավասար է երկու փութի, այնինչ սոմարը տանում է 1 փ. 35 ֆ. քնափր ցորեն, իսկ տեղականից՝ 1 փ. 32 ֆ.: Դարին ավելի շատ են ցանում, հաճարը ցորենից երկու անգամ պակաս՝ դեպյատինին մոտ 7 փութ: Գյուղացիք իրենք էլ պիտեն, որ խիտ են ցանում («երկու երես ցանել», ինչպես իրենք են ասում): Բայց այդ պատճառաբանում են նրանով, որ սերմը վատ է, նոսր ցանելու դեպքում լավ բերք չեն ստանում:

Լավ բերք հաշվում է, եթե մեկին 4—5 ստացվում է. սովորական է մեկին երկու կամ երեք, պատահում են տարիներ, երբ գյուղացին սերմածն էլ չի ստանում և ստիպված է լինում արտը հարել դերանդիով՝ դարմանի համար: Դժբախտաբար, նման դեպքեր գնալով ավելի հաճախակի են լինում:

Վարում են արորով և փութանով: Համարյա յուրաքանչյուր տուն

արոր ունի, այնինչ գյուղ կա, որ իր օրում երկաթի գութանի երես չի տեսել (Շնաթաղ): Դյուղատնտեսական հետամնացության ռեկորդն է այս, երկրագործական տեխնիկայի ասպարիզում:

Հացարույսերի 90 % ավելի մշակում են անջրդի հողերում, շատ քիչ գեպերում՝ ջրովի տեղ (հաճար և ցորեն): Հաճարը ջրում են 3—4 անգամ (Ղարաքիլիսե): Ջրում են թե աշնան ցորենը (Վաղուդի) և թե գարնան ցորենը (Ղարաքիլիսե): Ջրելու տեխնիկան շատ պարզ է. «մարկոս» չկա, արտի լայնքով անցնում են մի քանի թեք առուններ («կորի»), որոնցով ջուրը ոռոգում է արտի զանազան մասերը:

Շրջանի ցորենը կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ աշնան և գարնան ցորեն. յուրաքանչյուր խմբի մեջ կան բազմաթիվ տեսակներ³, որոնք բաժանվում են իրարից հասկի և հատիկի զանազան հատկություններով: Կան տեսակներ, որոնք ավելի քիչ են հիվանդանում «մորից» ու «ժանգից»: Նույն բազմատեսակությունը կա և չավդարի համար: Սակայն եղած բոլոր տեղական տեսակները կարոտ են գիտական մանրադնին լուսաբանության: Միայն վերջերս, առայժմ քիչ քանակությամբ, տարածվում են դրսից բերած տեսակներ, որոնցից հարգի է «կամշատկա» ցորենը: Շրջանի մի քանի դյուղերում 1924 թ. աշնան գյուղացիներին տրված է Հրաշալի ցորենի նմուշներ՝ մշակման համար:

Տեսակների կողմից հարուստ է գարին: Երեք տեսակ գարի է մշակվում՝ «ղլիջ» (երկշար գարի), «թոփբաշ» կամ «շաշպար» (բազմաշար) և «տկլոր» (անքիստ գարի): Ամենից շատ տարածված է «ղլիջ» գարին, որ շատ տեղ առանձին անուն չունի, այլ կոչվում է տեղական: «Ղլիջ» գարու հատիկները շատ հեշտությամբ ջոկվում են «տկլորից» և «թոփբաշից», այնինչ այս վերջին երկուսը իրարից ջոկվում են ավելի շուտ հասկերով:

Շատերը ցանում են մաքուր տեսակներ (մանավանդ «ղլիջ»), իսկ ոմանք խառնում «ղլիջին» «թոփբաշ» կամ «տկլոր» դարի: Հաճարն ունի շատ տեսակներ, բայց դոքս առանձին անուն չունեն և իրարից շատ քիչ են տարբերվում:

Հունձը սկսվում է հուլիսի կեսերից և տևում է մինչև օգոստոս. հունձին հաջորդում է կալը: Ցորենը ծեծում են կամնով: Կամնը մի հաստ տախտակ է, մի քիչ սուր և բարձր քթով, ունի կապը գցելու հարմարություն: Տախտակի ներքին երեսին տեղավորված են մանր սրածայր և պինդ

քարեր: Կամնի վերջին՝ լայն մասի լայնքը մի արշին է լինում, երկա-
րությունը՝ 2 1/2 արշ:

Հացաբույսերը պարբերաբար վնասվում են «մորից» ու «ժանգից»: Այդ հիվանդությունների տարածման նպաստում են ամառվա ընթաց-
քում փշող քամիները: Շրջանում միայն Բաղարշալ գյուղն է, որ մաք-
րում է ցորենը և լվանում գյուղաշի (սղնձի արջասպի) լուծվածքի մեջ: Հացաբույսերին վնասում են և զաշտային մկները, որոնց վնասը շատ
տարի զգալի է լինում: Ղարաքիլիսեի ցանքսերին վնասում է «կարմիր
ճանճը», յոնջային վնասում է կանաչ մի թրթուր, որ շատ է լինում մինչև
առաջին հունձը: Համարյա բոլոր գյուղերն էլ վնաս են քաշում տրիպսի
զանազան տեսակներից:

Գյուղատնտեսական մեքենաներն ու գործիքները համապատաս-
խանում են տնտեսության ձևին: Երկաթե գութաններ քիչ կան. եղածներն
էլ վերջին տարիների ընթացքում այնքան են մաշվել ու կարկատվել, որ
կորցրել են իրենց հիմնական տիպը: Սիսիանում շատ մեծ հաջողու-
թյամբ, պատերազմից առաջ, տարածվում էր երկաթե գութանը՝ № 3-ից
մինչև № 6-ը (գերազատելի են № 5 և 6): Տարածված են Ակսալի և Գենի
գութանները: Ավելի կատարելագործված մեքենաներ չկան. անհատ
գյուղացիք պատերազմից առաջ հետաքրքրվել են մանավանդ շարքա-
ցանով և շրջվող գութանով: Վերջինս հենց այժմ էլ մեծ չափերով կտա-
րածվի, եթե մաաշկի գներով հնարավոր լինի ձեռք բերել: Պատերազմից
առաջ Բաղարշալը բերել էր տվել խոտհար մեքենա և ձիաքարշ ման-
գեոներ, բայց պատերազմն արգելք եղավ այդ գործի տարածման: Միայն
այդ գյուղում կա երկաթե փոցի (արալկա):

Լավ գործիքների տարածումից առաջ շրջանի կենտրոնում՝ Ղարա-
քիլիսեում լավ և բանիմաց դարբին ունենալու մասին պիտի հոգալ: Շրջ-
անի սակավաթիվ դարբինները նորելուկ են, ավելի պայտառ, քան ո-
րակյալ դարբին:

«Զիգ-զագ» փոցիը, որ սիսիանցու համար անհրաժեշտ է հաց ու
ջրի չափ, շրջանում չի եղել: Միայն տնտեսական տկարությամբ անհնար
է բացատրել գյուղատնտեսության այն արխաիկ դրությունը, որ աչքի
է ընկնում, մանավանդ մեր գյուղացու գործիքները դիտելիս: «Մալան»
ու «վեսկին», «գերանդին» ու «մարանդին» ւյսօր ավելի սղգազբակա-
նշանակութուն ունեն, քան գյուղատնտեսական արժեք: Նվ երբ տեսնում
եք մոթալ փափախը մինչև ականջակոթը քաշած գյուղացուն ցաբանի հետ

վեր ու վար թռչելիս, երբ լսում եք նրա «հո՛-հի՛»-ն, որ ղիլ է և ընդհատ (սիսիանցին չի իմանում հորովել տալ) և մտաբերում ոչ թե տրակտորը, այլ հասարակ «զիզ-զազը», թվում է, թե ապրում ես մի դարում, երբ գոլորշին և էլեկտրականությունը մի սուտ ու փուշ հեքիաթ է, սարքովի պատմություն:

Գութանից ավելի շատ դսրծ են ածում արորը, որ վարում է մինչև 2 վ. խորությունը և 3 վ. լայնությունը: Հնձում են «չինով» կամ մանդաղով. տեղ-տեղ դսրծ են ածում և «մաքանդի» (Ուլ): Հնձելիս մատներին հագցնում են փայտե պատյաններ. որ փուշն ու տատասկը չծակեն: Խոտը հարում են գերանդիով. շրջանում առաջ համարյա թե ավրստ-րիական գերանդիներ էր, հիմա մի հատ էլ չկա: Սրաքարի մեծ կտրիք կա: Վարած արտը փոցխում են ցաքանով կամ «մալալով»: Ցաքանը երկու գերան է, իրար դուգահեռ կապած. գերանների արանքում հագցրած են ուռի ձիպոտներ: Գերանի վրա կանգնում է մեկը և քշում եղներին. ցաքանն այդպիսով հարթում է վարածը և սերմը ծածկում: «Մալան» մի տախտակ է, առանց ձիպոտների, և կատարում է ցաքանի գործը:

Վարելիս լծում են մինչև չորս զույգ եղ, տեղ-տեղ ավելի, թեթև հողերում՝ երկու զույգ: Համեմատած բուն Զանգեզուրի հետ, այստեղ ավելի քիչ են լծում: Սիսիանում չկա զույգերի այն անվանաշարը, որ անգիր գիտե յուրաքանչյուր զանգեզուրցի մաճկալ՝ ամբուլ, ծերքեր, սաղկեփ, սաղկեփառաջ, կշեռք, կշեռքառաջ և մրտառտոն:

Արդեն վերև հիշել ենք, որ ցանովի խոտաբույսերից Սիսիանի «մհալում» մշակում են յոնջա, կորնգա, քոռնա և շամբալա: Առաջին երկուսը մեծ տեղ էին գրավում պատերազմից առաջ. վերջին տասնամյակում նրանք «կտրվել են»: Ընդամենը երկու տարի է, որ սկսել են նորից ցանել յոնջա ու կորնգա, ավելի մեծ թափով, քան պատերազմից առաջ: Կարիքը ստիպում է ժողովրդին բավականանալ տեղական սերմով: Պատերազմից առաջ յոնջայի ու կորնգայի, ինչպես և ուրիշ շատ սերմեր, սիսիանցին ձեռք էր բերում Նախիջևանից, իսկ այժմ աշխատում է տեղում ստանալ:

Յոնջայի մշակույթը հին է, հին է և կրոնգան (մի քանի դյուղերում ասում են «խաշա»): Զրովի խոտաբույսերին շատ է նպաստում Բազարչայ գետը իր ցածր ափերով և հանդարտ հոսանքով: Եվ նկատելի է, որ գետի երկու ափին էլ մշակում են այդ ցանովի խոտաբույսերը: Տարվա

մեջ ջրում են մինչև չորս անգամ: Յոնջան ու կորնգան հնձում են երկոշ անգամ. տեղեր կան, ուր հազիվ է հաջողվում մի անգամ հնձել: Երեք-նուկ չկա, շնայած որ վայրի երեքնուկի շատ տեսակներ լավ են աճում ջրջանում: Բազարչայ գյուղում ցրտի պատճառով յոնջա և կորնգա չի աճում. ունի բնական ջրովի խոտհարքներ՝ գետի ափերին, ջրում են 1—2 անգամ: Դարարասի ձորում Շնաթաղ գյուղն ավելի շատ է մշակում յոնջա և կորնգա:

Սիսիանը շատ հարուստ է այնպիսի հողերով, որտեղ հաջողությամբ կաճեն զանազան ցանովի խոտաբույսեր, որոնք ոռոգման կարիք չունեն, մանավանդ հացաբույսերի խոտեր⁴ (ЗМАК. ТРАВЫ): Խոտաբույսերի և արմատապտուղների մշակույթը այն երկու ամուր պատվանդանն են, որոնց վրա միայն հաստատ կարող է կենալ Սիսիանի դալիբ բացիոնալ տնտեսությունը:

Քրոշնա⁵ և շամբալա շատ քիչ են մշակում: Կորնգայի և յոնջայի մշակույթի զարգացումը ժամանակին վերջ կտա երկուսին էլ: Քրոշնան ոչ ունի նման մանր հատիկներ ունի, ցողունը սսպի ցողունի պես է: Պոկում են ձեռքով, ծեծում: Քրոշնան տալիս են անասուններին. հատիկները եփում են, խառնում դարմանի հետ: Քրոշնան ուժ է տալիս լծկաններին, ավելացնում է միսը:

Շամբալան ունի դեղին տափակավուն սերմեր, բնորոշ է իր թունդ հոտով, որ զգալի է նույնիսկ հեռվից, մանավանդ գիշեր ժամանակ: Կանաչ շամբալան տավարը չի ուտում, հոտը ծանր է թվում, դրա համար էլ չորացնում են և հետո տալիս: Տավարը չոր շամբալան մեծ ախորժով է ուտում. նկատված է, որ շամբալան ավելացնում է ոչ միայն կաթի քանակը, այլ կաթն ավելի յուղոտ է դարձնում:

Կարտոֆելը շատ վաղուց չէ, ինչ մշակվում է Սիսիանում: Դեռ մեր օրերումն էր, որ սիսիանցին աշնան դեմ ցորենը տանում էր զանգեղուցու կարտոֆելի հետ փոխելու: Սակայն վերջին տասնամյակում, մանավանդ սովի տարիներից հետո, կարտոֆելի մշակումն այնպիսի չափեր է ընդունել, որ 1924 թ. արդեն կարելի է ասել կարտոֆելի գերարտադրության մասին: Հեռու շուկաններից և հարմար ուղիներից, Սիսիանը հնարավորություն չունի կարտոֆել արտահանելու, դրա համար էլ գները ընկած են, փութն արժե 35—40 կոպեկ:

Կարտոֆելի մշակումը շատ թերություններ ունի. ցանում են շատ խիտ, կարելի է ասել՝ սովորականից հինգ անգամ խիտ: Սերմը շատ խոր

են դցում և, որ գլխավորն է, չափազանց շատ են ջրում: Գյուղացիք միայն նոր են դգում շատ ջրելու վնասակար աղդեցությունը և փորձով համոզվում: Շրջանում տարածված է կարտոֆելի «շախկա» հիվանդութ-
յունը, որի դեմ ոչ մի միջոց ձեռք չի առնվում:

Սովորաբար կարտոֆելը տնկում են ապրիլի սկզբներին, իսկ Բա-
ղարչայում՝ մայիսի կեսից: Հավաքում են սեպտեմբերի վերջերին. բեր-
քը տարբեր է՝ մեկին հինգ, մինչև մեկին տասը: Պատահել են դեպքեր,
որ խամհատ հողերում մի քիչ ավելի կանոնավոր մշակելուց ստացվել է
մեկին քսան (օրինակ՝ Ախլաթյան գյուղում, Սրապի Ավանեսյանի հո-
ղամասում): Տարածված են զանազան տեսակներ՝ տեղական կարմիր,
որին ժողովուրդն անվանում է «Հաշտարխան», ռուսական սպիտակ
(բերված է Ռուսաստանից) և դեղին (այդ տեսակից կա Բաղարչայում՝
«իմպերատկա» սորտը, որ ժամանակին բերել են Ռուսաստանից): Շատ
հարդի են սպիտակ, մանավանդ դեղին կարտոֆելը, որ լավ եփ ունի,
դուրեկյան համ և փշրվում է հեշտ:

Սիսիանում կտավատ ցանում են ձեթի համար. միայն Բաղարչա-
յում է, որ մալականները կտավատի ցողունից ոտի ճախարակների վրա
գործում են զանազան շորեր ու քաթան: Հայերը այդ սովորույթը չու-
նեն. ցողունը գործ են ածում իբր վառելիք: Մալականների մշակածը
лен-долгунец է⁶. ցանում են մայիս 15-ից հետո, մի դեպատինին՝
մի փութ սերմ: Հայերն ավելի խիտ են ցանում. նրանց մշակած տեսա-
կ<ի> ցողունն ավելի կարճ է և ճյուղավորված, հասնելիս սերմերը
թափվում են (лен-самосей): Բացի այդ՝ Բռնակոթ գյուղում մշակում
են «ղաշղա կտավատ»⁸ կոչված մի տեսակ, որի սերմերն ավելի սև են և
չունեն այն փայլը, որ հատուկ է կտավատի սերմին: Տեղացիների ասե-
լով՝ «ղաշղա կտավատը» շատ փարթամ ճյուղավորվում է և ստացվում
է մի քիչ դառն, բայց դուրեկյան ձեթ: Կտավատը շրջանի մի քանի գյու-
ղերում հայտնի է և «ղագարակ» անունով (Անգեղակոթ):

Հլածուկը ևս յուղատու բույս է. շատ քիչ քանակությամբ մշակում
են բարձրագիր սարահարթերում (Ուշ Թափայի վրա կամ Շնաթաղի
սարերում): Հլածուկը ծեծում են «սրանոցներում» (ձիթհանք): Մի քանի
գյուղերում (Բռնակոթ, Վաղուդի) շատ քիչ քանակությամբ, ուտելու
համար, մշակում են և ոսպ, տեղ-տեղ՝ կորեկ:

Բանջարանոցները շատ փոքր են: Հաճախ մի քանի քառակուսի սա-
ժեն, սովորաբար բնակավայրին կից: Բանջարանոցը պարարտացնում են

մոխիրով: Մի քիչ ավելի մեծ բանջարանոցներ կան Դարաբասի ձորում, ուր բանջարանոցն ավելի խնամքով են մշակում և պարարտացնում աղբով:

Բանջարանոցային բույսերի մշակումը կատարվում է շատ նախնական ձևով: Արդյունքն աննշան է, բերքը սրակով շատ ցածր: Մի քանի օրինակելի տնտեսությունների կատարած փորձերը ցույց են տալիս, որ հատուկ խնամք դարձնելու դեպքում բանջարաբուծությունը պակաս օգուտ չի տա և սիսիանցու միասնական տնտեսության մեջ կմտցնի բաղմազանություն: Ղարաքիլիսե գյուղում 1923 թ. ստացվել է 18 ֆունտանոց ձմերուկ. այդ նորույթ է շրջանի համար:

Բանջարանոցային բույսերը շատ սակավաթիվ են. բոլի, որ մեծ հարգ ունի, տեղ-տեղ բազուկ (կարմիր, ուտելու համար), տաքդեղ և դանազան կանաչի: Բռնակոթում մշակում են և դդում: Վերջերս տարածվում է կաղամբի մշակույթը, բայց վատ մշակման շնորհիվ՝ ստացած կաղամբի գլուխը 3 ֆունտից ավել չի լինում: Կաղամբը լավ բերք է տալիս Բազարչայում. այդ միակ բանջարանոցային բույսն է, որ աճում է բազարչայցու բանջարանոցում (ավելի ճիշտ՝ «կաղամբանոցում»): Լավ ձմերուկ մշակում են Որոտն գյուղում, ուր կլիման մի քիչ տաք է: Մի քանի գյուղերում մշակում են վարունգ:

Դարաբասի ձորը մի քիչ ավելի օրինակելի բանջարանոցներ ունի, ուր մշակում են նաև պոմիդոր, լոբի, բակլա, արևածաղիկ: Ընդհանրապես, Սիսիանը չգիտե բանջարանոցի դինն ու հարյը. ջրում են շատ անկանոն, շաբաթը մի անգամ, չնայած որ կարիք չունեն: Խնամքը պակաս է. լավ սերմեր չունեն: Սերմեր առաջ ձեռք էին բերում Նախիջևանից, Գորիսից, ոմանք (մալականները)՝ Ռուսաստանից: Այժմ տեղական սերմ են գործածում, որ այնքան էլ լավ չի: Հարկավոր է ժողովրդին մատակարարել լավ սերմեր. այդ գործը կոոպերատիվն ու շրջանի վարկային ընկերությունը կարող են կատարել: Բացի այդ, ժողովրդին պիտի ցույց տալ բանջարանոցի մշակման օգտակար ձևը, տեղում կաղմակերպել շիթիլ հայթայթելու գործը:

Պտղաբուծությունն էլ մի կարևոր ճյուղ է, եկամուտի մի աղբյուր, որ փակված է սիսիանցու առաջ, նրա հետամնացության և այլ պատճառների շնորհիվ: Սակավ բացառությամբ, Սիսիանում ամեն տեղ կարելի է պտղատու ծառեր տնկել, եթե ոչ արտահանելու, գոնե իրենց կորիքներին բավարարելու համար: Շատ անգամ կարելի է տեսնել մի գյու-

զում հինգ-վեց հատ պտղատու ծառ, որոնք լավ բերք են տալիս, ծառի տիրոջ հարեանները բավականանում են միայն նախանձով, իսկ երբ հարցնում եք, թե ինչու՞ ծառ չեք տնկում, պատասխանում են ոչ մի քըն-նադատության չգիմացող խոսքով, թե «մեր պապերի ժամանակ չի եղել, մենք էլ էդ ճանապարհով ենք գնում»: Այդ մի քանի պիոներների փոր-ձերը (իսկ ամեն գյուղում կա մի կամ մի քանի հողի) ցույց են տալիս, որ Սիսիանում կարելի է մշակել բալ ու կեռաս, խնձոր ու տանձ: Ճիշտ է, մի քանի գյուղերում ցուրտը խանգարում է (Անդեղակոթ, Բազար-չայ), բայց մյուս գյուղերում հնարավոր է մշակել: Նշած փորձերը ցույց են տալիս, որ լավ բերքն ապահոված է: Սիսիանի խնձորն իր համով ու բերքով պակաս չի մյուս շրջանների խնձորից: Եթե հնարավոր չլինի տունկերով բազմացնել, կարելի է վայրի տունկերի պատվաստման մի-ջոցով: Մի քանի գյուղեր ունեն շատ հարմար հողամասեր պտղատու այ-գի պցելու համար: Ախլաթյան գյուղի առաջ կա մի փոքր գետահովիտ, որ կարծես հենց ստեղծված է այգիների համար: Գյուղացիք մտադիր են 1925 թ. գարնան այդ հողամասը այգիների վերածել:

Պտղագործության լավ ապագան ապահով է Որոտն գյուղում և Դարաբասի ձորում: Որոտն գյուղում աճում է թթենի, ծիրան և ըն-կույզ: Որոտնում և Շամբում հարկավոր է դարկ տալ թթենու մշակման՝ շերամապահության համար: Կլիման միանգամայն նպաստավոր է, կա և հարմար հող: Աղուզու ձորում ապագա ունի ընկուզենին. այդ դեպքում ձորի քարոտ սարալանջերը կդառնան հարստության շտեմարան:

Հին և հաստատ ձև ունի պտղագործությունը Դարաբասի ձորի չորս գյուղերում՝ Դարաբաս, Դետաթաղ, Լոր և Շնաթաղ: Կլիման շատ նպաստավոր է, քամիներից ապաստ, հողն ու ջուրը հարմար: Ձմեռն այն-քան դաժան և չոր չէ, ինչպես Սիսիանում: Դրա համար էլ Դարաբաս գե-տի երկու ափերին էլ ընկած են պտղատու այգիներ: Այգիների ամբողջ տարածությունը հավասար է մոտ 50 դեսյատինի: Մշակում են մեծ մա-սամբ խնձոր, տանձ, բալ ու կեռաս: Խնձորենու տեսակները բազմաթիվ են, առաջին թեթև ակնարկը հերիք է ի հայտ բերելու ավելի քան քսան տարբեր տեսակներ, որոնց մեծ մասը տեղական են. կան և դրսից բե-րած խնձորներ: Դերակշռող տեսակներն են կարմրկենի, ջափար, քլվի խնձոր, ըլղղենի և վրթանակ: Տանձը ևս ունի իր տեսակները. ձորում հայտնի է ձմեռնատանձը, մեղրատանձը և Գյուլիստանի տանձը: Այգի-ները ջրում են տարեկան 3 անգամ. այգիները վնասվում են ավելի շատ

գարնան սկզբին: Յրսից շատ տարի ծառերը վաղահաս ծաղկաթափ են լինում: Շուտ եկող ձյունը (երբ ծառերը դեռ տերևաթափ չեն եղել) ջարդում է ահագին քանակությամբ ծառեր ու ճյուղեր: 1924 թ. հոկտեմբերի 25-ին տեղի ունեցավ այդպիսի մի դեպք. ամբողջ այգիները ներկայացնում էին ջարդված ծառերի և ճյուղերի անկարգ խառնուրդ: Թըրթուրը ևս վնասում է:

Գյուղացիք ոչ մի միջոց ձեռք չեն առնում ծառերը պաշտպանելու կամ խնամելու: Ըյուղեր կտրելը, ծառի տակը փորելը կամ այլ անհրաժեշտ և օգտակար ձևեր անծանոթ են ձորեցուն: Պտուղների պահպանությունը ևս սովորական է. դրա համար էլ երկար չեն դիմանում, ամբարոժ փառում են: Գյուղացիք ծանոթ չեն միրգ չորացնելու հետ: Եղած բերքը շատ ատան, համարյա ձրի տանում են քոչվորներն ու հարևան գյուղերը: Առատ տարիներին, երբ յուրաքանչյուր ձորեցի հարյուրավոր փութերով տանձ ու խնձոր ունի, Դարաբասի ձորը ներկայացնում է ամենօրյա մի տոնավաճառ: Ամեն գյուղից շտապում են այնտեղ խնձոր կամ տանձ գնելու: Շատ անգամ խնձորով փոխում են ամեն ինչ՝ թի կամ բահի կոթ, ցախավել ու տախտակ, նուշիսկ շուն:

Մեղվապահությունը արդյունաբերական նշանակություն չունի: Ամբողջ շրջանում միայն մի քանի տնտեսություններ կան, որոնք մեղր են վաճառում: Մյուսները հաղիվ են իրենց պետքին բավարարում: Բազարչայում մեղվապահությամբ չեն պարսպում. այդ բանին խանդարում է երկարատև ձմեռը և ուժեղ քամիները:

Մեղվապահության զարգացման խանգարում է ցանովի խոտաբույսերի (մանավանդ կորնգայի) պակասելը: Վերջին տարիներում ցանովի խոտաբույսերի հետ սկսում է աճել և մեղվապահությունը: Մի քանի գյուղերում մեղվապահության զարգացման խանգարում են սարերի հռավորությունը: Մեծ մասը փեթակ է (քթոց, ծեփած ափսրով կամ ցեխով), քիչ մասը՝ շրջանակավոր արկղ (շատ է Դադանի արկղը): Արկղղները պատրաստում են տեղում՝ բարդուց: Ծառի պակաս կա, դրսից բերած արկղն ավելի ձեռնտու է նստում: Մեղվապահությամբ շատ են պարսպում Ախլաթյան գյուղում (150 փեթակ, 100 արկղ), Դարաբասի ձորում (280 փեթակ, 60 արկղ): Շրջանում, մանավանդ Դարաբասի ձորում, պատահում են և վայրի մեղրաճանձի բներ՝ բնական փեթակներ ծառի փշակում:

Սիսիանի ուժեղ քամիները մասամբ խանգարում են մեղվապահության արագ զարգացման: Ժողովուրդը ծանոթ չէ օրինակելի մեղվապահության: շրջանում կա միայն մի ցենտրոֆուգ, մեծ կարիք կա մոմաթերթ պատրաստող մեքենայի: Պատահում են զանազան հիվանդություններ, եղել են փտախտի դեպքեր: Մեղու պահողները այդ հիվանդությունների դեմ պայքարելու հատուկ միջոցներ չեն ընձեռում:

Լավ փեթակը հաջող տարին տալիս է մինչև երեք փութ մեղր, միջակը՝ մեկ փութ, վատը՝ քսան ֆունտ: Սովորաբար բերքը շատ ավելի պակաս է լինում: Սիսիանի «Պայքար» վարկային ընկերությունը որոշել է դարկ տալ մեղվապահության, շրջանի համար դրսից բերել լավ փեթակներ: Այդ ուղղությամբ կատարած յուրաքանչյուր քայլի հաջողությունն ապահոված է, հարկավոր է միայն գործի անցնել:

Սիսիանի շրջանում չկան բնական խոտհարքներ. խոտհարքը՝ կորընդան ու յոնջան է: Բազարչայում կա բնական խոտհարք, գետի երկու ափին: Յուրաքանչյուր գյուղ ունի յուր արոտատեղին («յայլաղ»): Արոտատեղիները ընկած են շատ հեռու, 2-ից մինչև 9 վերստ տարածության վրա: Արոտատեղիների մեծ մասը քարոտ են, շատ տեղերում ամառվա ընթացքում զգալի է ջրի պակաս: Տավարը ստիպված է մի քանի վերստ գնալ ու գալ ջրի համար: Հեռու և քարոտ արոտները շատ անհարմար են տավարի համար: Հեռավորության պատճառով արոտների մի մասը մնում է առանց շահագործման: Արոտներից տավարն օգտվում է մայիսից մինչև հոկտեմբեր, ձյունից մինչև ձյուն: Շատ անգամ երբ ձմեռը շուտ է սկսում, նախիրը դարձյալ դուրս են անում՝ ձյունի տակից չորացած խոտերը արածելու: Խոնչ կարելի է սպասել այն կովից, որ ցրտից դողալով, ոտքերը վեր ու վար անելով, կեր է ճարում իր համար: Արոտներից օգտվում են բոլոր անասունները, մի քանի ջրառատ գլուղերում գոմեհներին ամառը թողնում են գետի ճահճոտներում: Հողաբաժանման ընթացքում, ըստ նորմայի ստացած արոտներից բացի, շատ գլուղեր արենդով արոտատեղի են վերցնում, անասունների կերն ապահովելու համար:

Անասնապահությունը գյուղատնտեսության մյուս ճյուղերի նման հետամնաց է. տեղական անասունները կարճահասակ են, քիչ կաթնատու: Բազարչայի ամենից լավ եղբ տալիս է 15 փութ միս և 2 փութ ճարպ, իսկ տեղական եղները՝ 6—8 փութ միս. տեղական ամենալավ կովը օրեկան հաղիվ է տալիս 15 ֆունտ կաթ և տարեկան՝ 30 ֆունտ յուղ,

իսկ Բաղարշայի մաշականների կողմի համար օրեկան մոտ 30 ֆ. կաթը սովորական է:

Ազնվացեղ անասուններ կան միայն Բաղարշայում: Բաղարշայը Սիսիանի շրջանի համար երկար տարիներ ուղեցույց է եղել և կուլտուրական մեծ ազդեցություն է ունեցել, նրանց շնորհիվ է, որ Սիսիանի գյուղերում տարածված են սիմենտալ և զուխաբորի ցեղական եղներ: Բաղարշայը սիմենտալից և զուխաբորից բացի պահում է և «չերնոգորկա» կոչված կովեր: Բաղարշայում կան տեղական և Մազավուզի ազնվացրած տավար: Կովեր կան, որոնք շրջանի գյուղացիության համար ղեռ երկար ժամանակ օրինակելի անասնապահության չափանիշ կարող են համարվել: Փորձը ցույց է տվել, որ ազնվացրած Մազավուզն ավելի դիմացկուն է մեր քարոտ սարերում, քան սիմենտալն ու զուխաբորը:

Ձիաների ազնվացում չի կատարվում: Պատերազմից առաջ Բաղարշայը պետական և մասնավոր ձիաբուծարաններից բերել էր տալիս ազնվացեղ որձ ձիեր: Այդ ձիերի հետքերը մինչև այժմ էլ կարելի է տեսնել Բաղարշայի ուժեղ ձիերից մի մասի մոտ:

Շրջանում բեղմնավորման կաշյան չկա. լավ բուղաներին կամ կըրտում են, կամ վաճառում: Անասնապահության զարգացման համար պետք է կազմակերպել անասնապահության միևրքների սպառումը: Պատերազմից առաջ Բաղարշայն ուներ երկու պտերազործարան: Այժմ այդ պանրագործարանի վերականգնման աշխատանքն իր վրա է վերցրել վարկային ընկերությունը: Հարկավոր է կազմակերպել անասնապահների ընկերություններ՝ իրենց անասուններն ազնվացնելու: Օրինակելի կերակրման համար ևս փորձեր պիտի անել: Ձեռնաու անասնապահություն ստեղծելու համար քիչ բան է արված Սիսիանում, այնինչ ծով աշխատանք կա: Պետք է սկսել փոքրից, որոշել մի բանի խնդիր և այդ ուղղությամբ համառ և հաստատ աշխատանք տանել:

Ոչխարի առանձին տեսակներ չկան: Բաղարշայում կա «բալբառ» ոչխարը, «կրկնակի» և երկար դմակով, բարակ և նուրբ բրդով: Տեղական ոչխարի բուրդը կոշտ է և կարճ, սակայն միայն համեղ: Ոչխարը ամբողջ տարին մոտ երկու ութլու եկամուտ է տալիս, օրեկան 2—3 ֆ. կաթ, տարին մոտ 2 ֆ. բուրդ: Ոչխարը ևս շատ հաճախ ձյունի տակից է ճարում իր կերը:

Կերի հարցը հիվանդոտ հարցերից մեկն է: Տավարը երկարատև ձմեռվա ընթացքում բավականանում է միայն խոտով, բայց ավելի շատ՝

դարձանով: Շատ հազվագյուտ դեպքում և այն էլ լծկան տալարը ուսում է բոռշնա կամ բուսպ: Մինչև շրջարձակվի ցանովի խոտերի տարածությունը, մեր գյուղերից չի վերանա դարնան այն պատկերը, երբ գոմից առաջին անգամ հանդ գնացող անասունը անդյուրեկան արտաքին ունի՝ կախ բնկած փոր և դուրս ցցված ոսկորներ:

Ոչխարի հետ պահում են և այժ, սակայն քիչ քանակությամբ: Սիսիանում պահում են էշ, որ աղքատ տնտեսության համար միակ հարմար և մատչելի բեռնակիրն է:

Թռչնապահությունը զարգացած չի. հավերը տեղական են: Մի քանի գյուղերում պահում են սագեր, ամբողջ շրջանում կա մի հատ հընդկահավ:

Անասունների հիվանդությունից կարելի է հիշատակել դաբաղ, ժանտախտ, սիրիրախտ (ղարայաման), բոս, ծաղիկ և այլն: Պատահում են և արյունապարազիտային հիվանդություններ: Այդ հիվանդությունների դեմ, մանավանդ համաճարակի դեպքում, կռվում է գավառական անասնաբույժը:

Գյուղատնտեսական բոլոր աշխատանքները գյուղն իր սեփական ուժերով է անում: Աշխատող ձեռքեր շատ կան. մի քանի գյուղերում միայն որոշ սեզոնի վարձում են քոչվորներից կամ հարևան գյուղերից աշխատավոր: Ամենից շատ այդ լինում է հունձի ժամանակ. փոփոխական եղանակն ու վաղահաս անձրենների վտանգը ստիպում են սիսիանցուն շատ շուտ հնձել և կախել: Դրա համար էլ նա դիմում է վարձու աշխատավորի՝ հնձվորի: Կարտոֆիլի բուկը լեցնելու համար ևս երբեմն դիմում են վարձու ուժի:

22. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄՍԻ> ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ

18 գեկտեմբերի 1924 թ. № 75, Գորիս

Ընդ սմին ուղարկում եմ մեր գավառի մի շրջանի (Սիսիան) գյուղատնտեսության համառոտ ուսումնասիրությունը: Նույնպիսի աշխատանք աստիճանաբար կատարվելու է գավառիս մյուս շրջանների՝ Ղափանի և բուն Զանգեզուրի վերաբերյալ, որով կստացվի ամբողջական գործ:

ինդրում եմ այս աշխատության մասին ձեր ունեցած նկատումները հայտնել, գալոց համար ի նկատ առնելու իմ ցանկությունս է սույն աշխատանքը տպագրած ունենալ՝ «Գյուղատն <տեսական> կյանքի» մեջ կամ առանձին:

Բակունց

23. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

31 դեկտեմբ. 1924 թ. № 77, Գորիս

Այսու հաղորդում եմ համառոտ տեղեկություն իմ դեկտեմբեր ամսում կատարած աշխատանքների մասին:

Մի շարք գյուղերում՝ Շնհեր, Հալիձոր, Տաթև և այլն, կազմակերպել եմ վրուց-գասախոսություն: Կատարված է գյուղատնտեսական ուսումնասիրություն բուն Զանգեզուրի համարյա բոլոր գյուղերում: Ավարտել և վարչությանդ եմ ուղարկել Սիսիանի շրջանի գյուղատնտեսական ուսումնասիրության մասին մի զեկուցում: Վերիշեն գյուղում կազմակերպված է կաթնատնտեսական դասընթացներ, որին հաճախում են 30-ի շուրջ գիտակից գյուղացիք: Կատարվել է գործնական աշխատանք՝ օրինակելի կերակրման և պահպանման շուրջ: Նրիշենի, Բոունի և Յայջի գյուղերի համայնական ժողովի որոշման համաձայն նոր ցուլեր (ցեղական) ձեռք բերելու համար դիմված է հարևան Քյուրդստանի՝ գյուղատնտեսին՝ աշակցության համար: Գյուղերում, առայժմ քիչ քանակությամբ, տարածվում է գյուղատնտեսական զրականություն: Մասնակցել եմ գյուղատնտես Կ. Մելիք-Շահնազարյանի հոբելյանի աշխատանքներին², ինչպես և Գորիսում «Գյուղացու տուն» հիմնելու գործին: Մասնակցել եմ և պետապի աշխատանքներին:

Ա.դ. Բակունց

24. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

3 հունվ. 1925 թ. № 78, Գորիս

Լրագրական տեղեկությունների համաձայն ս. թ. հունվարի վերջերին Նրևանում կայանալու է գյուղատնտեսական համագումար¹:

խնդրում եմ ի նկատ առնել մեր դավառի հեռու լինելը և ճանապարհների անկանոն լինելը: Փոստը ստացվում է շաբաթը 1—2 անգամ, ձեր գրությունները հասնում են 13—14-րդ օրը միայն:

Հայտնելով այս ամենը՝ նախօրոք խնդրում եմ միջոցներ ձեռնել և հայտնել կանխավ, որպեսզի ժամանակին հասնենք համագումարին: Նախիջևանի ճանապարհը փակ լինելու պատճառով (ձյուն է) մենք այժմ երթևեկում ենք Եվլախի վրայով: Գորիսից մինչև Եվլախ 3—4 օրում է հասնում:

Աղ. Բակունց

25. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

10 հունվար 1925 թ. № 79,
Ղափանի հանքի

Երեկ վերջացավ Ղափանի գյուղատնտեսական անդրանիկ համագումարը, որին մասնակցում էին շրջակա 22 գյուղից պատգամավորներ: Համագումարը նպատակ ունեւ շրջանի գյուղատնտեսական պահպանները Երևան բերելու և նրանց վերացման միջոցների մասին հոգալու: Համագումարը հանեց մի շարք կոնկրետ որոշումներ, որից կարևորը Ղափանում շերամապահ <ական> հրահանգիչ ունենալու խնդիրն էր: Այդ մասին Ձեղնից ստացած գրության մասին ես հայտնեցի նրանց: Համագումարը նորից հանձնարարեց ինձ մի անգամ էլ դիմելու գյուղվարչությանդ՝ փութացնելու շերամապահչության հրահանգչի առաքումը: Համագումարը վերջացավ վարկային գործի մասին ղեկուցում լսելուց հետո: Պատգամավորները նվեր ստացան գյուղատնտեսական գրքույկներ:

Բակունց

26. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

5 փետրվար 1925 թ. № 82, Գորիս

Շրջանում լինելով՝ հնարավորություն չեմ ունեցել ժամանակին պատասխանել այն շրջաբերականին, որով վարչությունդ տեղեկություններ

էր ուղում Զանգեզուրի գյուղատնտեսական ենթաբաժնի աշխատակիցների մասին:

Մեր գալառում այգաբիտի ենթաբաժին չկա. գյուղատնտեսական միակ աշխատավորը ես եմ, որովհետեւ մինչեւ այժմ գործի չի կանչվել ոչ մի հրահանգիչ կամ այլ աշխատակից:

Զանգեզուրում աշխատում եմ 1924 թ. հոկտ. 1-ից, գավգյուղատնտեսի պաշտոնով: 1923 թ. ավարտել եմ Խարկովի գյուղատնտեսական ինստիտուտը: Մի տարի աշխատել եմ սերմաբուծարանում: Ստանում եմ 120 ո. ամսեկան:

Բակունց

27. <ԶԵԿՈՒՑՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ>

<3 մարտի 1925 թ.2>

Զանգեզուրի գավառը Հայաստանի ամենից հեռու բնկած և հարմար ճանապարհներից զուրկ գավառներից մեկն է: Այս հանգամանքը խոշոր չափով ազդում է գավառի տնտեսության բարձրացման: Հնարավորություն չունենալով արտահանելու գյուղատնտեսական մթերքների ավելացուկը՝ Զանգեզուրի գյուղացին չի կարողանում հարկավոր չափով կանոնավորել իր տնտեսության բյուջեն և կրկնապատկել իր տնտեսության արագ զարգացումը: Իբրեւ օրինակ կարելի է բերել այն, որ բամբակի փութը վաճառվում է <...>*, իսկ Սիսիանում գյուղական կոոպերատիվներ կան, որոնք մի քանի հազար փթեթով ցորեն ունեն ամբարած և վաճառելու շուկա չունեն, որի պատճառով ցորենի փութն արժե <...>*: Մի քիչ ավելի նպաստավոր պայմանների մեջ է գտնվում Ղափանի շրջանը, և այն էլ հանքերի վերականգնման շնորհիվ:

Մեր գյուղատնտեսության բարձրացումն իր հերթին հրամայական է դարձնում ճանապարհների կանոնավորման խնդիրը: Գյուղատնտեսական այն արտելները և արտադրական կոոպերատիվները, որոնք հաջողությամբ են զարգանում մեր գավառում, ենթակա են փակման վտան-

* Համապատասխան տվյալները բնագրում բացակայում են (Խմբ.):

դի, եթե հարմարություն չպիտի ունենան արտադրած մթերքը դրսի շուկաներում վաճառելու:

Գավառի տեղագրական դիրքը ևս ազդում է գյուղատնտեսության այս կամ այն ճյուղի զարգացման: Զանգեզուրն իրենից ներկայացնում է Հայաստանն ավելի փոքր մասշտաբով, ուր ալպյան դոտիններին հաջորդում են խոր ձորահովիտներ, որտեղ շատ հաջող մշակում են խաղող, կամ փոքրիկ տափարակներ (Ղափանի շրջանում), ուր բամբակի մշակության բոլոր տվյալները առերես կան: Շատ հաճախ, 7 վերստի վրա հնարավոր է հանդիպել գյուղերի, ուր դժվար է աճում կեռասենին, և գյուղերի, որտեղ խաղողն ու թուզը բավական եկամուտ են տալիս:

Մեր գավառն իրենից ներկայացնում է խոր ձորերի, ապառաժների, սարահարթի և լեռնալանջերի մի խառնարան, որով առաջին հերթին պայմանավորվում է գյուղատնտեսության բաղմապիսի ճյուղերի մշակումը: Այս հանգամանքը գալիս է շեշտելու և այն, որ գավառի գյուղատնտեսության զարգացումը գեթ կախված չէ միայն անասնապահությունից: Դաշտային մշակույթները որոշ շրջաններում դեռ երկար պիտի գերադաս համարվեն անասնապահությունից:

Զանգեզուրի գավառը կազմված է վարչական 3 միավորից՝ բուն Զանգեզուր, Ղափան և Սիսիան: Վարչական այս բաժանման, քիչ բացառությամբ, համապատասխանում է և աշխարհագրական-տեղագրական բաժանումը: Ղափանի շրջանը, որ ավելի հարավ է ընկնում, կազմված է անտառապատ սարերից և խոր ձորերից, Սիսիանը զուրկ է անտառներից, ներկայացնում է իրեն մի բարձր սարահարթ, որի երեք կողմերում ընկած են Նախիջևանի և Դարալագյազի լեռները: Ղափանն ավելի աղքատ է արոտներով, քան Սիսիանն ու բուն Զանգեզուրը: Վերջինս, բացի Տեղվա հարթությունից, դարձյալ ձորերի մի լարիրինթ է ներկայացնում և ունի շատ հարուստ արոտներ:

Ամբողջ ազգաբնակչության թիվը հասնում է մոտ 60 000-ի (59 616)՝ համաձայն 1924 թ. շնչագրության: Այս թվի մեջ չեն մըտնում այն բաղմաթիվ աշխատող ձեռքերը, որոնք իրր բանվոր աշխատում են զանազան քաղաքներում և օգնում գյուղում մնացած ընտանիքի անդամներին: Եթե նրանց էլ հաշվելու լինենք, Զանգեզուրի ազգաբնակչության թիվը կհասնի շուրջ 70 000-ի: Բուն Զանգեզուրի շրջանն ավելի խիտ ազգաբնակչություն ունի, քան մյուս շրջանները: 60 000 ազգաբնակչությունը, տեղավորված է հետևյալ ձևով. բուն

ներ համարյա թե հավասար չափով պահում են Սիսիան ու բուն Զանգեզուր, մի քիչ հետ է մնում Ղափանը: Շատ քիչ է ձիերի քանակը և շատ-շատ՝ անձի տնտեսությունների թիվը: Սիսիանի համեմատական ձիաշատության պատճառներից մեկն էլ տնտեսական այն կապն է, որով Սիսիանը Զանգեզուրին միացնում է նախիջևանի հետ:

Ծրջան	Ձի	Ավանակ և ջորի	Խոշոր եղջ.	Այծ և ոչ- խար	Խոզ	Ծան.
Բուն Զանգեզուր	553	1549	9367	17496	336	
Սիսիան	1064	852	10423	15795	—	
Ղափան	575	2890	8260	18957	1061	
Ընդ.	<2192>	<5291>	<28050>	<52248.>	<1397>	

Վիճակագրական այս թվերը շատ են ազդու դավառի գյուղատնտեսության պատկերը նկարելու համար: Մի շարք ճյուղեր՝ մեղվապահություն, շերամապահություն, լամենելին չեն հիշատակված, չնայած որ նորա պակաս արժեք չեն ներկայացնում: Մնում է ցանկանալ առաջիկա տարիներում այդ բացը վերացած տեսնել և ունենալ դավառի գյուղատնտեսության ճշգրիտ վիճակ, առանց որի անհնար է ստուգել այս կամ այն նորամուծման հնարավորությունն ու տված արդյունքը:

Հալիվ թե մեր դավառը իր գյուղատնտեսության ներկա ձևերով տարբերվի Հայաստանի լեռնային դավառներից: Դաշտային մշակույթները, եթե ազատվում են բնական համախառնի պատահարներից, միջին հաշվով տալիս են մեկին-երեք բերք. անասնապահությունը վերջին հաշվով չի տալիս շոշափելի մի արդյունք, իսկ մնացած ճյուղերը ընդհանուր առմամբ տկար աղղեցություն ունեն գյուղացու աղքատիկ բյուջեի շատ նվազ մուտքին: Նման պայմաններում, դարմանալի չէ այն ոչ բավարար պարենը, որ գյուղացին թողնում է իր ընտանիքի պետքերի համար և կողմնակի վաստակ որոնելու հրամայական կարիքը: Գյուղատնտեսության այդ հետամնաց վիճակն իր հերթին ավելի ստիպողական է դարձնում տնտեսության նոր ձևեր կիրառել, և գյուղա-

ցիուլյան ջերմ վերարերմունքն ու պատրաստակամությունն անհրա-
ժեշտ պայման է այդ նոր ձևերի իրականացման:

Իրականության շատ մեղանշած շենք լինի, եթե ասենք, որ գյու-
ղատնտեսական կազմակերպության սկիզբը մեր գավառում 22 թվից
դեն չի անցնում: Գյուղատնտեսական գործի զեկավարը դեռ 21 թվից
մինչև 24 թվի ամառը, համարյա առանց բնդմիջման, եղել է Հակոբ
Միրաքյանը, մի անխոնջ աշխատավոր, մեր գավառական ագրոնո-
միայի պիոներներից մեկը, որ տասնյակ տարիներ շարունակ մեր գա-
վառում խոսքով ու գործով մղել է ագիտացիա: [Եթե Զանգեզուրում
մենք ունենք մի բիշ օրինակելի մեղվաբուծություն, այդ գործի 90 %-ից
ավել նրա ջանքերին ենք պարտական: Բացի նրանից, գավառում չի եղել
ուրիշ որեկ, ագրոաշխատավոր:

Ի՞նչ է արվել մինչև 1924 թ. ամառը³:

22 թ. սկզբին հիմնած մեղվապահական կայանի, որ ուներ 18
փեթակ, աշխատանքներն է տարվել: Այդ ժամանակամիջոցում հիմն-
վում է և կաթնատնտեսական ֆերմա, որ տարեվերջին լիկվիդացիայի
է ենթարկվում, մեղվապահական կայանի հետ միասին 23 թ. հազար
քառ. սաժեն մի հողամասի վրա հիմնվում է կանեփի և կտավատի
մշակման ցուցադրական հողամաս, ուր ցանվում է 31 գրվանքա՝ կա-
նեփ և 13 գրվանքա՝ կտավատ, և ստացվում է բավարար արդյունք:
Թե այդ և թե տարիների բնթացքում 6 գյուղերում, ուր առերես կան
կանեփի և կտավատի մշակման հարմար պայմաններ,՝ գյուղացիներին
տրվել է գործնական ցուցմունքներ այդ գործի վերաբերյալ: Մեր
ցուցմունքներով՝ տեղում պատրաստված է 4 ջարդիչ մեքենա (молка)
և ոտի 6 ճախարակներ (самопрылки): Վարձակետ չի եղել. հող-
բաժնի պահեստում եղած գյուղատնտեսական գործիքներից 15 հոգի
են օգտվել այդ միջոցում: Երկու նվազ ստացված 13 փ. բանջարանոցա-
յին սերմերքն է սպառված գյուղական կոոպերատիվների միջոցով:
Նույն ճանապարհով շրջանի բնակչության մեջ սպառված է 24 թ. հուն-
վարին 200 գիրանդի և 50 սրաքար: Գյուղբանկից ստացվել է 250
փութ զանազան խոտաբույսերի սերմեր: Ստացված է Երևանից 2 հատ
շարքացան, 3 հատ քամհար, մի սերդառ, 20 գուլթան, ծծմբափոշի և
ֆորմալին: Գյուղվարչությունից՝ 75 կտոր գիրք՝ 8 անուն: Ղափանի
շրջգործկոմի միջոցով բաժանված է Ղափանի շերամապահներին 75
տուփ շերամի սերմ: Կարգի է բերված և ցուցակագրված նախկին

զեմակիյ գյուղատնտեսական կայանի գործիքները: Օգնություն է հասցրված մորեխի զեմ մղած կովին: Կատարվել է շատ թուղթիկ ուսումնասիրություն գավառի գյուղատնտեսության: Մի շարք գյուղերում կազմակերպված են զրույցներ ու դասախոսություններ, որոնք կրել են մեծ մասամբ բնոգնոր բնույթ, սակավ ղեկավարում եղել են տեղական կոնկրետ խնդիրների շուրջ: 23 թ. Սիսիանում՝ 8 գյուղում, բուն Զանգեզուրում՝ 5 գյուղում, 24 թ. բուն Զանգեզուրի 4 գյուղում: Դասախոսություններ է կարդացված ուսուցչական դասընթացներում, արված են ղեկուցումներ գյուղացիական 3 համագումարում: Ագիտացիա է մղվել Երիշենում՝ կաթնատնտեսական արտել հիմնելու, մասնակցել է պետապի աշխատանքներին, ծառատունկին ու բերքի տոնին: Քննության համար կենտրոն է ուղարկված անասունների ղանաղան կերերի նմուշներ: Եթե այս բոլորին ավելացնենք կոնսուլտացիան՝ մանավանդ մեղվաբուծության և վոշա-կանիփագործության վերաբերյալ, 22—24 թ. ամառը կատարած աշխատանքը համարյա թե լիովին թված կլինեն:

1924 թ. ամառը գավառական գյուղատնտեսի պաշտոնով Զանգեզուր է ուղարկվում բնկեր Ս. Տիրատուրյանը: Փոխադրական միջոցների բացակայության պատճառով բնկ. Ս. Տ. հնարավորություն չի ունենում շրջելու գյուղերը: Ամառվա ընթացքում եղած ուսուցչական դասընթացներում կարդացվում են դասախոսություններ, ցույց է տրվում մասնակցություն բերքի տոնին, Երիշենի կաթնատնտեսական արտելին, ինչպես մի քանի ընթացիկ խնդիրների: Օգերեութաբանական կայանի աշխատանքները ևս շատ հաճախ ծանրանում է բնկ. Ս. Տ. վրա:

24 թ. սեպտեմբերի վերջերին, գավգործկոմի որոշմամբ, բնկերը նշանակվում է Գորիսի գյուղատնտեսական դպրոցի ժամանակավոր վարիչ և դասատու, որպիսի պաշտոնում նա մնում է և ցայժմ:

24 թ. հոկտ. 1-ից գավգյուղատնտեսի պաշտոնով գործուղվում է Զանգեզուր բնկ. Ա. Բակունցը: [Ստորև հիշատակած աշխատանքը կատարված է մինչև 25 թ. փետրվարի 1-ը]: Կազմված է ծրագիր 1924/25 տ. գյուղատնտեսական աշխատանքների: Գյուղատնտեսական ուսումնասիրման են ենթարկվում Սիսիանի շրջանի 11 գյուղ, բուն Զանգեզուրում՝ 8 գյուղ: Սիսիանի շրջանի գյուղատնտեսական ուսումնասիրությունն ուղարկված է գյուղվարչության: Վերոհիշյալ բոլոր գյուղերում կազմակերպված են զրույցներ և դասախոսություններ:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում նրիշենում յուղապանրագործարան հիմնելու. այդ գործի շուրջ որոշ աշխատանքից հետո հաջողվում է համախմբել 72 գյուղական տնտեսություն և ստանալ վարկ (400 ռ. ցուլերի): Այդ պանրագործարանի արտելի անդամների համար դեկտ. և հունվ. բացվում են դասընթացներ՝ մասնակցությամբ 25 հոգու: Դասընթացքների աշխատանքներին մասնակցություն է ցույց տալիս և ընկեր Ս. Տ.:

Ցանկություն. Բռուն պյուղում հիմք է դրվում անասնապահների ընկերության: Խնձորեսկ պյուղում կատարվում են դործնական աշխատանքներ էլվորտի շարքացանով և էբերգարտի դուխաններով: Գավառի մի շարք պյուղերում փորձնական նպատակով ցանվել է Հրաշալի ցորեն: Այդ ժամանակամիջոցում ստացված է 115 գրքույկներ՝ գյուղատնտեսական գիտելիքների մասին: Կաղմակերպված է երկու ագրոդատ, մեկը Խնձորեսկում, մյուսը Նրիշենում: Տեղական թերթի միջոցով տարվել է գյուղատնտեսական ագիտացիա: Հունվարի սկզբներին Ղափանում կաղմակերպված է շրջանի անդրանիկ գյուղատնտեսական համագումարը՝ նվիրված տեղական գյուղատնտեսության կարիքներին: Պուլց է տրված աջակցություն վարկային ընկերության, և ակտիվ աջակցութ՝ լուն՝ «Մեղու» կոոպերատիվ ընկերության: Արված են զանազան ընթացիկ աշխատանքներ՝ ագիտացիոն նպատակով:

Հազիվ թե հնարավոր լիներ վերոհիշյալ աշխատանքը բավարար համարել, [որովհետև միայն ագիտացիան չի կարող մեր հետամնաց գյուղատնտեսությունը տեղահան անել: Ծրագիրը չէ, որ պակասում է մեզ, այլ դրամական միջոցներ և ագրոաշխատավորներ: Եթե չհաշվենք գյուղատնտեսի ռոճիկը, շատ էլ սխալված չենք լինի ասելու, որ գյուղատնտեսական ծրագիրն իրականացնելու էլ ուրիշ դրամ չի մտնում: Բաղմապիսի գյուղատնտեսական ճյուղեր և իրարից հեռու ընկած գյուղեր ունեցող Զանգեզուրում հենց այս տարվանից հարկավոր է առանձին ճյուղերի մասնագետներ ունենալ, առաջին գլուխ անասնապահություն և մեղվապահություն]:

Կաղմված նախահաշվի մեջ հիշատակված գումարը բավարար է տարեվերջին ագիտացիայից բացի մի ավելի շոշափելի արժեքի մասին զեկուցելու, եթե միայն միջոց լինի այդ գումարը լրիվ ստանալու:

Առաջիկա զարնան ընթացքում կատարվելիք աշխատանքների մանրամասն ծրագիրը կաղմված է և ներկայացված դավդործկոմին և հաս-

տատուութիւն: Այստեղ համառոտակի տրվում են քաղվածքներ այդ ծրագրից:

[Գավառի երկու գյուղերում՝ Սիսիանի Ղարաքիլիսե գյուղում և Զանգեզուրի Տեղ գյուղում, բաց անել գյուղատնտեսական դործիքների վարձակետ և այդ կետերի շուրջ կենտրոնացնել գյուղատնտեսական տաղիսատանքը: Գորիսում հիմք դնել կենտրոնական վարձակետի և աշխատել օգտագործել սալ գյուղացիներին եղած մեքենաները, անգամ եթե սկզբում հարկավոր լինի ձրիաբար տալ: Գործիքները բավարար չեն, նոր դործիքները: Առանձին ուշադրութիւն ադդրձնել շերամապահության գործի վրա Ղափանում, քաղաքի շրջանում, որի համար այնտեղ դռնենալ շերամապահական հրահանգիչ: Սիսիանի շրջանում, ուր պայմանները հարմար են, տարածել խոտաբույսերի սերմեր: Գարնան սկսել նրիշենի պանրագործարանի կառուցման: Բուն Զանգեզուրի մի քանի գյուղերում հետամուտ լինել վուշականի. մշակման: Գյուղատնտեսական դործիքների եղած կարիքը մի քիչ մեղմելու համար և նորերը բերել տալ: Ունենալ ագրոհրահանգիչների նվազագույն թիվ, նախահաշվում եղած գումարի համաձայն: Մի քանի գյուղերում կաղմակերպել աղնվացեղ ցուլեր ձեռք բերելու դործը: Գորիսում ունենալ ցուցադրական մի հողամաս:]

Ահա այն նվազագույն ծրագիրը, որին հետամուտ <ենք> լինելու առաջիկա ամիսներում: Վերոհիշյալ դործնական ձեռնարկների հետ միասին ագրոագիտացիան կարող է զգալի արդյունք տալ: Այդպես միայն հաշվետու տարեվերջին իրավունք կունենանք ասելու, թե եղած միջոցների համեմատ և մեր ուժերի չափ մեղմել ենք գավառի գյուղատնտեսութեան սուր կարիքը:

28. <ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՎ> ՀՈՂԲԱԺՆԻՆ

Մարտ ամսվա ընթացքում բացակայել եմ Զանգեզուրից, մասնակցելով Հայաստանի գյուղատնտեսական համագումարին, որից հետո Ղրաղված եմ եղել գավառի գյուղատնտեսութեան վերաբերյալ մի շարք խնդիրների պարզաբանումով: Երկու պանրագործարանների համար ստացված է 3000 ու., նույն նպատակով կուղարկվի տեխնիկ: Ինձ հետ

բերել եմ ծխախոտի և բանջարանոցի զանազան սերմեր: Գյուղատնտեսական գրականությունից պատվիրած է բավականաչափ՝ գյուղացիության մեջ տարածելու:

Գյուղ <ատնտես> Բակունց

3/IV 25

29. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԿԱԹՆԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉԻՆ>

ԸՆԵԼ. Աբովյա՛ն!

Նրեան եմ ուղարկել վերիշենի կաթնատնտեսական արտելի ներկայացուցիչին, որը և տալու է ձեզ իմ նամակը: Տախտակները դեռ չենք ստացել. մարդ և դրամ է ուղարկված փոխադրելու Մի քանի մանր իրեր ստացել ենք:

Արտելի ներկայացուցիչը եկել է մեքենաներ ստանալու Հայգյուղկոոպից: Խնդրում եմ մի քիչ ավելի պարզել արտելի և կառուցվող գործարանի փոխհարաբերությունն ու իրավունքների սահմանը:

Տեխնիկ դեռ չի եկել: Ի՞նչ եղավ պանրագործ վարպետների դպրոցը, բացվելո՞ւ է այս տարի. դպրոցում սովորել ցանկացող գյուղացիք կան մեր գավառում: Վաղը գնում եմ Բաղարշայ, տեսնեմ այնտեղ ի՞նչ են անում՝ ինչպես է գնում պանրագործարանի կառուցման աշխատանքը:

Բարեներով՝ Ալ. Բակունց

7/IV 25, Գորիս

30. ԶԱՆԳՀՈՂԲԱԺՆԻՆ

Օգտվելով առիթից, որ Բաղարշայ և Բորխտովկա գյուղերում պիտի աշխատեի, քննության ենթարկեցի այդ երկու գյուղերի կաթնատնտեսական արտելների հաշիվներն ու գործունեությունը:

Բորխտովկայի արտելը հաշիվները տանում է անկանոն: Վարչության նիստերում չի որոշվում անելիք ծախսերը: Վերստուդիչ հանձնաժողովը տեղյակ չի վարչության գործերին: Հաշվապահություն մատյան չունեն, կան թղթի կտորներ, որոնց վրա գինու հաշիվն ու արտելի ծախ-

սը խառնված է իրար: Կան անվավեր և կասկածելի հաշիվներ, ստորագրութունների մեծ մասը չի հաստատված գյուղխորհրդի կամ միլիցիայի կողմից: Դրամարկղում եղած կանխիկ գումարը չի համապատասխանում եղած հաշիվներին: Նրկու անգամ քննության ենթարկելուց հետո ես դարձյալ չկարողացա հաշիվները ծայրը ծայրին հասցնել:

Բաղարչայում ևս վարչության նիստերի արձանագրության մեջ ծախսերի մասին որոշում չկա: Անվավեր հաշիվներ կան: Հաշիվները չեն հաստատված գյուղխորհրդի կամ միլիցիայի կողմից: Թույլ է աշխատանքը: Նրկու արտեղներն էլ համարյա անգամավճար չեն հավաքել: Ինքնագլուխ ոռճիկ և օրապահիկ են նշանակել, առանց կենտրոնի թույլտվության: Հաշվապահության մատյան չունեն, ելից և մտից հաշիվներն անկանոն են: Բաղարչայի արտելի վարչությունը միջոց ունի գործն ավելի կանոնավոր տանելու:

Խնդրում եմ ի նկատի ունենալ, որ նման անկանոն աշխատանքները վատ են ազդում գյուղացիության վրա և հենց էս գլխից խանգարում են համայնական կազմակերպությունների հաջողության: Շատ անհրաժեշտ եմ համար<ում> օրինական միջոցներ ձեռք առնել հաշիվները կանոնավորելու և այդ երկու արտեղների պործունեությունը ուղիղ հիմքերի վրա դնելու:

Գավ. գյուղատնտես Ալ. Բակունց

16/IV 25

31. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

18 ապրիլ 1925 թ. № 108, Գորիս

Հանգեղուրի գավառում ծխախոտի մշակությամբ պարապում են ոչ միայն Սխիանում ու Տեղում, այլև Ղափանի շրջանում: Նրեան եղած ժամանակ ես ձեռք եմ բերել ծխախոտի 4 ընտիր տեսակի սերմեր, որ բաժանված է արդեն ծխախոտագործությամբ պարապող բոլոր գյուղերին: Բացի այդ՝ ցանված է և մեր ցուցադրական հողամասում, այդ գյուղերին շիթիլ տալու նպատակով:

Մերմի կարիք չունենք: Մեզ հարկավոր է ծխախոտագործ մասնագետ: Մեր գյուղացիք ծխախոտի մշակման և խնամքի հետ ծանոթ չեն: Իսկ այդ գալ տարվա խնդիր է: Այս տարվա կատարած աշխատանքն-

րի արդյունքի մասին կհաղորդվի լրացուցիչ: Եթե այս տարվա ցանած տեսակները (Տրապիզոն, Պլատանա, Դյուբեկ և Սամսոն) լավ բերք տան, սերմի հետ միասին Զեղնից կուղենք և ծխախոտագործ վարպետ:

Ալ. Բալունց

32. ԶԱՆԳՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Գարնան ընթացքում գյուղատնտեսական գործիքների պակասության պատճառով հնարավորություն չի եղել կատարելու փորձնական աշխատանք հողի մշակության ասպարիզում: Ապրիլ ամսվա ընթացքում կատարվել են հետևյալ աշխատանքները.

1. Կռիվ վնասատուների դեմ

Տեղվա և Կոռնձորի շրջանում եղած դաշտային մկների դեմ տարված է կռիվ: Երկու գյուղերում մկներ եղել են մոտ 900 դեսյատին տարածության վրա: Աշխատանքները սկսվել են ապրիլ 10-ից. Տեղ գյուղում տեկել է 7 օր, Կոռնձորում՝ 10 օր: Այդ ժամանակամիջոցում Տեղում աշխատել են 1230 բանվոր, Կոռնձորում՝ 850 բանվոր: 900 դեսյատինից 600-ի վրա խալառ ոչնչացրված են դաշտային մկները: Աշխատանքները շարունակվում են այժմ խամերի վրա:

2. Շերամապահություն

Շերամապահական հատուկ հրահանգի միջոցով կազմակերպված են շերամապահական դրույցներ Քարահունջ, Խոտ, Շնհեր, Բեխ, Վաչագան, Բաղարուրջ, Դյուռադում, Խալաջ և Բարաբաթում գյուղերում: Հանքերում հիմք է դրված շերամապահական կայանի: Շերամապահությունը պարապող գյուղերում սպառված է երեք հարյուր տուֆ շերամի սերմ:

3. Ծխախոտագործ <ուրյուն>, բանջարաբուծ <ուրյուն>

Մեր գավառի ծխախոտագործությամբ պարապող բոլոր գյուղերում, մանավանդ Ղափանում, բաժանված է ծխախոտի ընտիր սեր-

մեր շորս տեսակի՝ Սուխում, Պլատանա, Դյուբեկ և Սամսոն: Տրված են ցուցմունքներ ծխախոտի մշակման վերաբերյալ: Փորձնական հողամասում ցանված են ծխախոտի այդ սերմերից՝ շիթիլ տալու նպատակով: Բուն Զանգեզուրի սահմաններում ծխախոտի սերմ տրված է Դարաբասին, Որոտնին, Աղուղուն, Վաղուղուն և Տեղին: Բանջարաբուծության ասպարիղում մի շարք գյուղերում՝ 37 տնտեսությունների, տրված են ընտիր սերմեր: Առանձին ուշք է դարձված կաղամրի մշակության վրա:

4. Խոտաբույսերի մշակույթ

Այս տարի հատուկ ուշադրություն է դարձված վիկայի վրա: Ութ գյուղերում գյուղական առանձին տնտեսություններում ցուցադրական նպատակով ցանված է վիկա: Յուցադրական հողամասում ցանված է վիկա՝ դարու հետ, վիկա՝ առանձին: Սպառված է յոնջայի սերմ 52 փութ, որից 28 փութ Սիսիանում վարկ<ային> ընկերության միջոցով: Մեր ունեցած սերմերից բաժին է հանված և Ղարաբաղի համար, վիկա՝ 30 փութ, յոնջա՝ 10 փութ: Վիկա ցանված գյուղերում տրված են դործնական ցուցմունքներ: Բացի մեր ցանածից, անհատ գյուղացիներ ևս ցանել են վիկա: Յոնջայից և վիկայից բացի, ուրիշ խոտի սերմ չենք ունեցել: Վարկ<ային> ընկերության հետ պայմանավորվել ենք գյուղբանկից երեքնուկի և կորնգանի սերմեր ստանալու համար: Անասունների կերակրման համար Տեղ, Ախլաթյան, Բաղարշայ, Խնձորեսկ և Ղարաքիլիսե գյուղերում քիչ քանակությամբ ցանված է կերի բազուկ: Ղափան է ուղարկված կես փութ բազուկի սերմ: Յուցադրական նպատակով Գորիսի հողամասում ևս ցանված է կերի բազուկ: Բազուկի մշակման վերաբերյալ տրված են գործնական ցուցմունքներ:

5. Ծառատունկ և պտղաբուծութ<յուն>

Գորիսում՝ ցուցադրական հողամասում, տնկված է 1200 խնձորենու և տանձենու տունկեր՝ պատվաստելու համար: Նույն տեղում տնկված է 50 ճիլ ուռի: Ղափանում՝ 500 հատ չինարի, և 3000 հատ թթենու տունկ: Բացի այդ, մասնակցություն է ցույց տված ծառատունկի հանձնաժողովի աշխատանքներին և, տեղերում, ծառատունկի գործին: Լոր գյուղում կազմակերպված է ղրույց, և գործնական ցուցմունքներ է տրված պտղատու այգին խնամելու համար:

6. Կանեփի և կտավատ

Յուշագրական հողամասում ցանված է 1 փ. 03 գր. կանեփի և կտավատ: Որոշված է մեք պահեստում եղած կանեփի սերմը տալ շրջակա գյուղերին, աշնան ցոզուն ստանալու համար: Կանեփագործության զարկ տալու համար կազմված է առանձին նախահաշիվ և ծրագիր, աշնան առանձին արհեստանոց բաց անելու համար:

7. Գյուղատնտեսական ագիտացիա

Ղարաքիլիսեում և Բոնակոթում կազմակերպված է երկու ագիտացիա: Բորիսովկա, Բաղարչայ, Ղզլջիս և Անգեղակոթ գյուղերում՝ յուրաքանչյուրում երկու անգամ, կազմակերպված է գրույցներ կաթնատու կովի խնամքի վերաբերյալ: Ղափանում՝ Բեխ, Վաչագան, Բաղաբուրջ, Ճակատեն, Առաջաձոր, Խլաթաղ, Նորաշենիկ, Սևաքար և Արծվենիկ գյուղերում, ապրիլ ամսվա՝ ընթացքում, կազմակերպված են գրույցներ: 1) շերամապահության, 2) խոզաբուծության, 3) խոտերի և արմատապտուղների մշակության վերաբերյալ: Սիսիանում՝ Բոնակոթ, Տուլորս, Ուղ, Աղբենդ և Ախլաթյան գյուղերում՝ հողի մշակության, կանաչ պարարտացման և սերմաղտման գործի վերաբերյալ: Սիսիանում ընտրված է գյուղատնտեսական շրջանային խորհրդակցություն: Անընդհատ արված է գրավոր ագիտացիա՝ պարարտացման, սերմաղտման գործի, արմատապտուղների մշակման մասին: Քննության է ենթարկված Բաղարչայի և Բորիսովկայի արաբերների գործունեությունը, հաշիվները, տրված են ցուցմունքներ:

8. Ագրուպերունալ

Հաշվետու ամսում ուժեղացված է գավառիս ագրուպերտնալը: Ապրիլ 3-ից աշխատանքի է անցել գյուղատնտես Ա. Գրիգորյանը, հրահանգչի պաշտոնով, ապրիլ 8-ից՝ ընկ. Հակոբ Միրաքյանը, մեղվապահ հրահանգչի պաշտոնով, և գյուղ<ատնտես> Սուր. Տիրատուրյանը՝ ապրիլ 15-ից, շրջանային գյուղատնտեսի պաշտոնով:

Գյուղ. Ալ. Բակունց

Ս. Թ. մայիս ամսվա ընթացքում մեր գավառում տարված են հետևյալ գյուղատնտեսական աշխատանքները.

Հաշվետու ամսվա ընթացքում ազրոաշխատավորները 47 օր եղել են գյուղերում: Այդ օրերի ընթացքում ըստ մեծի մասի տարված է ագիտացիոն և քիչ չափով ցուցադրական աշխատանք: Բանավոր զրույցների առավելությունը պիտի բացատրել անհրաժեշտ գործիքների և այլ պարագաների բացակայությամբ:

Մեղվաբուծության տապարիզում մեր հրահանգիչը մայիս ամսվա ընթացքում շրջել է Ղափանի 26 գյուղերը: Յուրաքանչյուր գյուղում ունեցել է զրույց և գործնական ցուցմունքներ՝ մեղուն արկղներում պահելու առավելության մասին, փեթակից արկղների անցնելու ձևը, և մեղվանոցի հերթական անելիքների մասին: Այս տարվա ցրտերի պատճառով մեղուններից շատերն են փչացել: Վերոհիշյալ գյուղերում ցույց է տրված Դադան Բլատի սիստեմի արկղներ պատրաստելու ձևը: Գյուղերում դասախոսությունների հետ միասին ցույց է տրված նկարներ: Ղափանում կատարած աշխատանքի մասին մեր հրահանգիչը ղեկուցել է շրջագործկոմում: Մի քանի գյուղերում գործնական ցուցմունքներ է տրված հողերը աղբելու մասին:

Հողի մշակման ձևերի մասին զրույցներ արվել է Սիսիանի հետևյալ գյուղերում՝ Ղարաքիլիսե, Ուզ, Տուլսբս, Ախլաթյան, Բնունիս, Թաղագյուղ, Ալիու, Միսիան, Աղբենդ, Բռնակոթ, Մաղրա, Բալաք և Անգեղակոթ գյուղերում: Այդ գյուղերում ունկնդրել են 15-ից մինչև 60 հոգի, ընդամենը մոտ 485 հոգի: Բացի հողերի մշակման ձևերից, այդ գյուղերում, մի քանի տեղ, եղել է զրույցներ արհեստական խոտաբույսերի մասին, Բորիսովկա, Ղարաքիլիսա և Բռնակոթ գյուղերում հատուկ դասախոսություններ է արված կերի բաղուկի մասին, որից այս տարի այդ գյուղերում ցանված է մի շարք գյուղական տնտեսություններում: Շաղաթ, Մալիքլար, Ղալաջուղ, Բորիսովկա և Բաղարչայ գյուղերում զրույցները եղել են կովի խնամքի շուրջը և տեղական տնտեսակն աղնվացնելու մասին: Բռնակոթ գյուղում տրված են մի շարք գործնական ցուցմունքներ կարտոֆելը տնկելու, ջրելու և բերքը ձմռան պահելու մասին:

Սիսիանի, մանավանդ Ղափանի գյուղերում ծառերի պատվաստի մասին գործնական ցուցմունքներ է տրված:

Ցուցադրական հողամասում տարված է հերթական աշխատանք, քաղհանված են ծխախոտի ածուները: Տարված է դրավոր ագիտացիա գյուղատնտեսական զանազան խնդիրների շուրջ, տեղական թերթում: Փոխառի դեմ պայքարելու համար դեկրետը հանրաքրած է գյուղերում: Մեղվապահական հրահանգիչը հատուկ ուշադրություն է դարձրել հեռեկեղծ մեղվի այս կամ այն հիվանդության գյուղերում:

Բացի այդ, հաշվետու ամսվա ընթացքում Կոռնձոր, Խնածախ և Տեղ գյուղերում կազմակերպված են զրույցներ՝ հողի մշակման ձևերի փոփոխմամբ վնասակար մոլախոտերը ոչնչացնելու, Խոտ, Շնհեր և Հալիձորում՝ պտղատու այգու խնամքի մասին (զարնան աշխատանքներն այդում): Տաթև գյուղում կազմակերպված է զրույց հողի պարարտացման միջոցների մասին:

Խնձորեսկ և Տեղ գյուղերում ցրված գյուղատնտեսական գործիրներն ի մի է հավաքված՝ նորոգել տալու և Տեղ գյուղում վարձակետ բանալու նպատակով: Կարգի է բերված պահեստում եղած գյուղատնտեսական գործիքներն ու մեքենաները: Գալստի 5 տարվա գյուղատնտեսական աշխատանքի ծրագիրը կազմելու համար նյութեր է հավաքված գյուղվարչության գրության համաձայն: Մասնակցություն է ցույց տրված ցանքերի վիճակը որոշող զավեքսպերտ հանձնաժողովին:

Շերամսպահական հրահանգիչը մայիս ամսվա իր աշխատանքների մասին Ղափանից դեռ զեկուցում չի ուղարկել: Իր գրության մեջ նա հայտնում է, որ որդերի գրությունը լավ է:

Գավգյուղատնտես Ալ. Բակունց

4/VI 25.

34. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄՍՏԻ ԳՅՈՒՂԱՍՐՉՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ>

Уважаемый Иван Шаликович!

Несколько слов по поводу циркуляра от 22 мая не считаю лишним сообщить вам, хотя бы в виде частного письма.

В циркуляре Управление приводит пример образцового уезда Делижан. К сожалению, в циркуляре ничего не сказано как там, как им удается, и почему в остальных уездах «тишь да гладь, да божья благодать».

Как у нас, в Зангезуре, и это в пределах циркуляра?

Не хнычу, жаловаться не буду, не в моем характере. Отношение к заву земотдела—лучше не может быть, я почти в курсе что творится не только в земотделе, но и в узисполкоме. Но быть хорошо осведомленным, это еще не значит иметь возможность поставленную задачу осуществить на полных 100%.

Вот к примеру, ваше отношение о закупке сельск. машин через сельхозбанк и о необходимости перевода уполнаркомфина в счет дотации тысячи рублей. Получил бумагу, дал знать и земотделу и узисполкому. Отказ на 100%, вот что я получил.

Прокатные пункты бездействуют, я даже стесняюсь сказать, что у нас есть прокатпункты. Вот почему наша работа—это собеседования плюс слюнявая, до тошноты надоевшая агроагитация—все та же, все та же сказка про белого бычка.

Убедительно прошу почитайте внимательно наш доклад за май месяц, ведь это тело без позвонка—80% агробюджета—жалованье работникам. Да разве это здоровый бюджет?

В циркуляре сказано о необходимости представления сезонной программы узисполкому. Настроили и на такой лад, опять неудача. Совершенно резонно они отвечают, что продолжайте барахтаться в пределах вашего бюджета. У нас есть маленький участок, и с трудом получаем гроши на это дело, как будто этот участок какой-нибудь «*ибриришдириш*», и мы просим денег у Арама¹.

Мы сократили штат, теперь трое работают, но видно сократим еще, разве стоит тратить деньги на словесную агитацию?

Еще один момент. Не знаю как «в уезде образцовой агрономии» в Делижане,—но скажу о нашей действительности. Кресткомы, кредиты, товарищества, агрокомиссия для пропаганды, экспертная комиссия, определ<яющая> еженедельно состояние посевов, госстрах, составление смет, докладов, канцелярская работа (ведь у нас деловеда нет, узагроном «совмещает» и эту долж-

ность) и пошла, пошла до нельзя, до расплывания главного, основного.

Вот, уважаемый Иван Шаликович, в каких условиях работает агроном в уезде.

Много обязанностей, а мало прав, прав не для резолюции, а для получения «*қрғам*», про которого вы так «непростительно» выражаетесь (что отсутствие «*қрғам*»-а не оправдание).

Хорошо, когда центр руководит. Желательно (я думаю, что и Делижан захочет), чтоб Управление заинтересовалось бы поглубже положением агроработника на местах, техникой его повседневной работы и устранял бы «болячки», недостатки.

Примите мое искреннее почтение

А.А. Бакунц

5/VI 25. Герусы

<Քարգմանություն>

Հարգելի Իվան Շալիկովիչ

Ավելորդ չեմ համարում մայիսի 22-ի շրջաբերականի առթիվ մի քանի խոսք հաղորդել Ձեզ, թեկուզ մասնավոր նամակի ձևով:

Շրջաբերականում վարչությունը օրինակելի գավառի օրինակ է բերում Դիլիջանը: Դժբախտաբար, շրջաբերականում ոչինչ չի ասված, թե ինչպես է այնտեղ նրանց հաջողվում և ինչու մյուս գավառներում «կյանքը հարթ է ու հանդարտ»:

Ինչպե՞ս է մեզ մոտ, Զանգեզուրում, և դա շրջաբերականի սահմաններում:

Զեմ նվնվում, չեմ բողոքի, դա իմ բնավորությունը չէ: Հողբաժնի վարիչի նկատմամբ վերաբերմունքը ավելի լավ լինել չի կարող: Ես գրեթե տեղյակ եմ, թե ինչ է կատարվում ոչ միայն հողբաժնում, այլև գավառը թողնում: Սակայն լավատեղյակ լինելը դեռևս չի նշանակում հնարավորություն ունենալ առաջադրված խնդիրը կատարել լրիվ 100 %-ով:

Ահա, օրինակ, Ձեր վերաբերմունքը գյուղբանկի միջոցով գյուղ. մեքենաներ գնելու և դոտացիայի հաշվին հաղար ուրբլի ֆինժողկոմատի ներկայացուցչության փոխանցման անհրաժեշտության նկատմամբ:

Ստացա գրությունը, հայտնեցի և՛ հողբաժնին, և՛ գավգործկոմին: Հարյուր տոկոսանոց մերժում՝ ահա ինչ ստացա ես:

Վարձակետերը չեն գործում: Ես նույնիսկ անհարմար եմ զգում ասելու, որ մեզ մոտ վարձակետեր գոյություն ունեն: Ահա թե ինչու մեր աշխատանքը զրույցներ են, գումարած անկամ, մինչև սիրտ խառնելու աստիճան զգվեցնող ագրոագիտացիա, նույնը, նույն անվերջանալի հեթիաթը:

Թախանձագին խնդրում եմ՝ ուշադիր կարդացեք մայիս ամսվա մեր զեկուցագիրը. չէ որ դա անող մարմին է: Գյուղբյուջեի 80 %-ը աշխատակիցների ռոճիկն է: Մի՞թե դա առողջ բյուջե է:

Շրջաբերականում խոսվում է գավգործկոմին սեղոնային ծրագիր ներկայացնելու անհրաժեշտության մասին: Այդպես էլ վարվեցինք՝ նորից անհաջողություն: Նրանք միանգամայն հիմնավոր կերպով պատասխանում են, թե շարունակեք թալրտալ ձեր բյուջեի սահմաններում: Մենք ունենք մի փոքր հողակտոր, և զժվարությանմբ կոպեկներ ենք ստանում այդ գործի համար, կարծես այդ հողակտորը ինչ-որ «սերմարուծարան է», և մենք դրամ ենք խնդրում Արամից:

Մենք կրճատել ենք շտատը: Այժմ երեքն են աշխատում: Ըստ երեւոյթին նորից կրճատենք: Մի՞թե արժի փող ծախսել բանավոր ագիտացիայի վրա:

Մի հանգամանք ես: Զգիտեմ, թե ինչպես է «գյուղատնտեսական օրինակելի գավառ» Դիլիջանում, բայց կասեմ մեր իրականության մասին: Գյուղկոմներ, վարկ. ընկերություններ, ագրոպրոպագանդայի հանձնաժողով, ամեն շաբաթ ցանքերի գրությունը որոշող էքսպերտային հանձնաժողով, պետապ, բյուջենորի, զեկուցագրերի կազմում, դրասենյակային աշխատանք (չէ՞ որ գործավար չունենք, գավգյուղատնտեսը «համատեղում է» և այս պաշտոնը) և այսպես անվերջ, որի մեջ կորչում է գլխավորը, հիմնականը:

Ահա, հարգելի Իվան Շալիկովիչ, ինչպիսի պայմաններում է աշխատում գյուղատնտեսը գավառում:

Պարտականությունները շատ են, իսկ իրավունքները՝ քիչ, իրավունք՝ ոչ թե բանաձեւերի, այլ «դրամ» ստանալու համար, որի մասին դուք արտահայտվում եք այնպես «անթույլատրելի կերպով» (թե «դրամի» բացահայտությունը արդարացում չէ):

Հավ է, երբ կենտրոնն է ղեկավարում: Ցանկալի է (կարծում եմ, որ Դիլիջանն էլ է ուղում), որ վարչությունը ավելի խորը կերպով հետաքրքրվի տեղերում գյուղաշխատողի դրուժյամբ, նրա ամենօրյա աշխատանքի տեխնիկայով և հեռացնի «խոցերը», թերությունները:

Հնդունք իմ անկեղծ հարգանքեր:

Ա. Բակունց

5/VI 25, Գորիս

35. ԶԱՆԳԵՂՈՒՐԻ ԳԱՎԱՌԻ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹ 1925/26 ԹՎԵՐԻ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՆԱԽԱՀԱՇՎԻ

<8 հուլիսի 1925 թ.>

1924/25 տարվա գյուղատնտեսական նախահաշիվը կազմված է եղել 11 000 ուրբու սահմաններում, որ հաղիվ է կազմում 6%-ը գավդործկոմի ընդհանուր նախահաշվի: Ոչ միայն այդ գումարը ինքնին անբավարար էր գավառում գյուղատնտեսական որևէ շոշափելի աշխատանք տանելու, այլև ստեղծվեցին օբյեկտիվ պայմաններ, որոնց շնորհիվ այդ գումարն անդամ լրիվ չօգտագործվեց: Նախահաշվից ծախսած գումարի 75 % հատկացվել է ագրոկադմին, որպես աշխատավարձ, մնացածը զանազան նպատակների (ցուցադրական և փորձնական գործ, նոր գործիքների ձեռք բերում, ագրոկաբինետ և այլն): Միանգամայն անբավարար համարելով այդ դրուժյունը՝ առաջիկա տարվա նախահաշիվը կազմված է ավելի լայն ու մանրամասն, ելնելով գյուղավարչությունից ստացած այն հրահանգից, ըստ որի գյուղատնտեսական աշխատանքների համար առաջիկա տարում հատկացվելու է գավառի ընդհանուր բյուջեի 20 %-ը:

1924/25 թվերում գավառում աշխատել են 4 ագրոաշխատավոր, որոնցից 2-ը՝ տարվա կիսից: Համաձայն նոր նախահաշվի, գավառական գյուղատնտեսից բացի, այս տարի հրավիրվելու են և երկու շրջանային գյուղատնտեսներ և յոթ հրահանգիչ: Այսպիսով՝ այժմ եղածներից բացի հարկավոր են ընդամենը վեց (6) հոգի:

Գավառի բնական և տնտեսական պայմաններն այնպես են, որ անհրաժեշտ է 3 վարչական շրջանում էլ ունենալ ագրոաշխատավորներ-

Ըրի նվազագույն կազմը: Ազրոպերսոնալի աշխատավարձի շտաբը բարձր է վերցրած, ի նկատի ունենալով այն, որ գավառի հեռու ընկած և դժուար կարված լինելու պատճառով շատ դժվար են հոգարում աշխատել Զանգեզուրում: Եթե մեզ հաջողվելու է ունենալ շրջաններում ագրոաշխատավորներ, ուրեմն և նրանց համար անհրաժեշտ է թեկուզ շատ հասարակ և միայն անհրաժեշտ գործիքներով կահավորած ագրոկաբինհու:

Որովհետև այս տարի կենտրոնից Գորիսի ագրոկայանի համար որոշ իրեր ստացվել են, նախահաշվի մեջ ցույց է տրված միայն Ղափանի և Սիսիանի շրջանների համար, որոնցից առաջինն ունի 77 գյուղ, Ֆրկրորդը՝ 36 գյուղ:

Այդ մասում ցույց է տրված և երկու մոզական լապտերի արժեք, իրենց նկարներով, դարձյալ Ղափանի և Սիսիանի համար, որովհետև Գորիսի կայանը մոզական լապտեր ունի:

Շատ սուր է դրված փոխադրական միջոցների հարցը: Այս տարվա փորձը ցույց է տվել, որ փոխադրական միջոցների պակասը շատ է ազդում աշխատանքի վրա: Փոխադրական միջոցը մեր գավառում ձին է. շատ սնված, ձի չլինելու պատճառով, օրեր և շաբաթներ հնարավոր չի եղել գավառ դուրս գալու: Պատահել է, որ ոտքով են շրջել: Միշտ չի հաջողվում գյուղացու ձի վարձել, հատուկ միջոցներ չկան: Գյուղից գյուղ ձրի ձի նստել (մի բան, որ դեռ շարունակվում է մեզ մոտ)՝ հենց այս գլխից վատ է ազդում ագրոաշխատանքի հաջողության և այն գյուղացու համար դարձնում բեզառի պես մի բան: Այդ նկատառումով՝ այս տարի անհրաժեշտ է 7 ձի, որ նվազագույն քանակն է: Եթե մեզ չհաջողվի ունենալ հարկավոր չափով փոխադրական միջոցներ, ստիպված ենք լինելու ագրոպերսոնալի կազմի մեջ կրճատումներ անել, հարմարեցնելով այն փոխադրական միջոցներին:

Նախահաշվի հաջորդ կետը (V) օգերևութաբանական կայանն է: Այժմ Գորիսում աշխատում է մի կայան, բայց Ղափանը, որ մի ուրույն գավառ է, կարիք ունի առանձին կայանի: Պատերազմից առաջ այնտեղ (Արցեանիկ գյուղում) աշխատում էր մի կայան, որից միայն հետքերն են մնացել:

Առաջիկա տարվա նախահաշվի մեջ մտցված է և Արցեանիկի օգերևութաբանական կայանի կահավորման ծախս, ինչպես և երկու դիտողի աշխատավարձ՝ 25-ական ռուբլի յուրաքանչյուր ամիս, համաձայն գյուղվարչության այն հրահանգի, թե կայանի դիտողի աշխատա-

վարձը ևս առաջիկա տարում պիտի մտցնել դավառական նախահաշվի մեջ:

Մինչև այժմ Զանգեզուրը բեղմնավորման կայան չի ունեցել, ընայած որ անհրաժեշտությունը ավելի քան հրամայական է: Մի ընդարձակ գավառ, որ ունենալու է երեք պանրագործարան (որից մեկը արդեն աշխատում է) և անասնապահության զարգացման համարյա բոլոր տրվյալները, բեղմնավորման կայանների կարիքն է զգում առաջին հերթին:

Նախահաշվի մեջ մտցրված է 3 շրջանի համար էլ բեղմնավորման կայաններ 14 ցուլերով: Բացի այդ, Ղափանում լինելու է և էշերի բեղմնավորման կայան, ի նկատի ունենալով տյն, որ այդ շրջանում ջորի ավելի շատ են գործածում: Ղափանի համար նախատեսված է և 5 ցեղական այծեր: Այդ շրջանը նպաստավոր տվյալներ ունի այծապահության մբ պարապելու: Զիերի բեղմնավորման կայան չի մտցրված այն նկատառումով, որ ինչպես այս տարի, նույնպես և դալ տարի պետական ձիաբուծարանը ամառվա ընթացքում բաց կանի մեկ գավառում ձիերի բեղմնավորման կայան: Այս տարվա փորձը ցույց տվավ, որ այդ ձեն ավելի նպատակահարմար է:

Բեղմնավորման կայանների գործը առաջիկա տարվա համար չէ միայն: Առաջին անգամ հիմք դնելով, հետագա տարիներում մեղ մնում է միայն աստիճանաբար ընդարձակել և գուցե դարձնել անասնաբուծարաններ, ավելացնելով և տեղական ընտիր տեսակի անասուններ:

Թույլ է դրված և վարձակետերի գործը: Միջոցներ չկան, չունենք համապատասխան գործիքներ և անհրաժեշտ քանակությամբ, որպեսզի կարելի լինի բավարարել աղգաբնակչության պետքերին:

Գալ տարվա նախահաշվի մի զգալի մասը կաղմում է վարձակետերի համար գործիքներ ձեռք բերելու և շինության վարձի ծախքերը: Այդ կայանները միայն առաջիկա տարում են հիմնվելու, և մի քանի տարի անընդհատ նոր գործիքներ ձեռք բերելու համարյա թե կարիք չի լինի: Դրա համար էլ առաջիկա տարում վարձակետերը կլանում են նախահաշվի մի զգալի մասը: Սակայն լավ է խաշ դնել ագրոաշխատանքի վրա մեր գավառում, քան թե ունենալ խղճուկ կայան՝ անպետք գործիքներով, որոնց գյուղացին չի մոտենում, քան թե վարձակետեր թիվն ու գործիքները սահմանափակել: Նախատեսանվում է կաղմակերպել 4 վարձակետ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունենալու է տեղին և պայմաններին համապատասխան գործիքներ: Կան գործիքներ, որոնք տա-

րիների շարունակ են աշխատելու և վերադարձնելու են իրենց ծախքը: Գործիքների թվում է և մի սերմդուխ, Ղափանի համար: Այժմ մեր ձեռքի տակ եղած երկու սերմդուխից սպասվելիք հկամուտը մտքոված է մուտքի մեջ: Վարձակետերը ունենալու են վարիչներ՝ 25-ական ուղբի ուձիկով: Առանձնապես մտքոված է գործիքների նորոգման և շինության վարձ: Եթե հաջողվի առաջիկա տարում ունենալ այդ վարձակետերը, շինության վարձի գումարը կբավարարի կառուցելու հատուկ ծածկոցներ (навесы) շինություն վարձելու փոխարեն:

Նախահաշվի մեջ ղգալի մաս է կազմում և խոտաբուծության ղարկ տալու նպատակով եղած գումարը՝ 11 400 ուղբի: Այդ գումարը հատկացվելու է բացառապես խոտաբույսերի սերմեր գնելու և վաճառելու: Ավելորդ է ասել, որ այդ նախապալմանն է անասնապահության ղարգացման համար: Այս տարվա փորձը ցույց է տվել, որ մեր գյուղացիությունը խիստ կարիք է ղգում խոտաբույսերի սերմերի:

Մեր գավառում մեղվաբուծության ղարկ տալու նպատակով նախահաշվի մեջ մտքոված է մի փոքր գումար, ձեռք բերելու անհրաժեշտ պարագաներ՝ ցուցադրական աշխատանք տանելու: Որովհետև երեք գավառամասում էլ ունենալու ենք հատուկ հրահանգիչներ, դրա համար էլ այդ պարագաներից և գործիքներից ղրված է երեք կոմպլեկտ:

Ղափանում այս տարվա շերամապահական աշխատանքը ցույց է տալիս, որ շերամապահությունը մոտ ապագայում դառնալու է մեր գյուղացիության համար եկամուտի մի առատ աղբյուր: Բոլոր տվյալները կան, որ շերամապահությունը քաղաքի շրջանում ևս պակաս չափով ղի ղարգանալու: Այդ ի նկատի առնելով է, որ նախահաշվի մեջ մտքոված է հատուկ հրահանգիչ և փոքրիկ կայան թե Ղափանում և թե Գորիսում:

Այգեգործության ղարգացման համար ծրագրված է գավառի երեք շրջանում էլ հիմնել պտղատու ծառերի տնկարաններ, բացի այդ, շերամապահության ղարկ տալու համար նախահաշվի մեջ մտքոված է թթենու տնկարան թե Ղափանում և թե Գորիսում: Այգեգործական մանր գործիքներն ու պարագաները պիտի ծառայեն թե տնկարանների և թե այգեգործությամբ ղբաղվող գյուղերում ցուցադրական և փորձնական աշխատանք տանելու: Վնասատուների դեմ պայքար մղելու համար ցույց է տրված մի նվաղ գումար. այդ պիտի բացատրել նրանով, որ մեր պահեստում կան անհրաժեշտ ղեղամիջոցներ և սրակիչներ: Մի քանի

գյուղերի, որոնք ծանոթ են մրիկից հացահատիկները արջասպուղ լվալուն, վաճառվում է և այդ արջասպից: Փոքր է և բանջարաբուծության ծախսը, որի մուտքը հլքին հավասար է ցույց տված: Նախահաշվի մեջ հիշատակված են միայն մի քանի բանջարանոցային տեսակի սերմեր, որոնք մենք պիտի մատակարարենք:

Կանեփագործության զարկ տալու նպատակով այս տարի Զանգեզուրի գավառի զանազան հատուկ որոշում ունի առաջիկա տարվա գյուղատնտեսական բյուջեի մեջ մտցնել կանեփագործական մի արհեստանոց: Կազմված նախահաշվի համաձայն՝ առաջին տարին մուտքը հլքին չի ծածկում, բայց եթե ի նկատի ունենանք, որ նոր գործիքներ են գնվում, որոնք մի տարվա համար չեն և այն, որ կանեփը մեր գյուղերում միշտ էլ լավ բերք է տալիս և անհրաժեշտ քանակությամբ էլ ցանում են, կերևա, որ կանեփագործությունը ևս առաջիկայում գաղնալու է եկամտի աղբյուր լեռնագավառների գյուղացիության համար:

Փորձնական և ցուցադրական գործի համար ցույց տված գումարով ձեռք են բերվելու զանազան խոտաբույսերի և հացաբույսերի սերմեր: Հատուկ ցուցադրատեղի չեն լինելու: Այդ գործը կապված է նախ ծախսերի հետ, և, երկրորդը, ցանկալի էֆեկտ չի տալիս: Ցուցադրական և փորձնական գործը տարվելու է գյուղական տնտեսություններում, նախօրոք մշակված ծրագրով: Ահա ինչու ցույց են տված միայն սերմացուների ձեռք բերելու ծախս:

Նախահաշվի մեջ կա և առանձին գումար գյուղատնտեսական դասընթացների համար, որոնցից անասնապահական՝ 2, շերամապահական՝ 1 և մեղվապահական՝ 1: Վերջին երկուսը լինելու են շրջանների կենտրոնում, ուստի կապված են որոշ ծախսի հետ:

Նախահաշվի մեջ ցույց են տրված գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի և համագումարի կազմակերպման ծախսեր: Երկուսն էլ հարկավոր չափով նպաստելու են մեր գավառի գյուղատնտեսության բարձրացման, ցույց տալով այն փոքրիկ հաջողությունները, որին հասել է մեր գյուղացին և մատնանշելով այն ճանապարհը, որով պիտի ընթանա մեր գյուղատնտեսությունը դեպի բարձրացում:

Զանգեզուրի գավառը գոնե ամենից հետամնացն է իր գյուղատնտեսական գործով: Մինչ այժմ չնչին միջոցներ են հատկացվել Զանգեզուրի գյուղատնտեսության համար: Առաջիկա տարում եթե վերահիշյալ

նախահաշվի մեջ հիշված միջոցները չափտի լինեն, գավառի ագրո-
գործը կմնա դարձյալ նույն անմխիթար վիճակում:

Գավ. գյուղատնտես՝ Ալ. Բակունց

36. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

10 հուլիսի 1925 թ., № 8561

Ս. Թ. հուլիս 4-ից հողբաժնի վարիչ ընկ. Գ. Գևորգյանի արձա-
կուրդ գնալու պատճառով հողբաժնի վարիչի տեղակալ եմ նշանակված
ևս, գավառի ժողովի որոշման համաձայն²: Վերոգրյալը հայտնվում է
Ձեզ ի գիտություն:

37. ՀՈՂԲԱԺՆԻ ՏԱՐԱԾ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ 1925 թ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՌԱՄՍՅԱԿՈՒՄ

(Ապրիլ, մայիս, հունիս)

<16 հուլիսի 1925 թ.>

1. Հողաշինարարություն

ա) Կամեռալ. Կազմված է 90 գյուղերի սահմանագիծը, պատրաստ-
ված է 3 նոր պլանշետ:

բ) Դաշտալին. Յալջի և Լծեն գյուղերի միջև եղած վիճելի սահ-
մանագիծն է պարզված, ուսումնասիրված է Տաթև և Սվարանց, Ուղ և
Տուլսոս գյուղերի հին սահմանները: Շնհեր, Հալիձոր և Տաթև գյուղերի
սահմանագիծը պետական անտառների հետ որոշված է, Տաթև և Տան-
ձատափ գյուղերի սահմանագիծը որոշված է և վանքին հատկացված 5
դես. վարելահող: 3 գյուղում 220 դես. տարածության վրա կատարված
է միջգյուղյան հավասարեցում: Բոուն և Վերիշեն գյուղերի վիճելի հո-
ղերի լրացուցիչ հատակագծումն է կազմված: Կատարված է Գորիսի
հողային համայնքի ամբողջ հողամասերի մանրամասն ուսումնասիրու-
թյունը: Սիսիանում № 156 արոտատեղից 325 դես. կտրված է և հատ-

կացված Ղզլջղ գյուղին: Բորիսովկայի, Մուխոմոբուրյանի, Բաղարշայի շրջանում 2500 դես. տարածությամբ արոտատեղ է կտրված և տըրված հողային ֆոնդին: Անգեղակոթ գյուղում կատարված է միջոցառման հավասարեցում: Ղափանի շրջանի մի շարք գյուղերում ևս սկսված է մեջգյուղյան հողահավասարեցման աշխատանքներ: Բացի այդ, տարված են նախապատրաստական աշխատանքներ՝ Սիսիանի շրջանի մի շարք գյուղերում եղած վիճելի հողային խնդիրներին վերջնական լուծում տալու:

2. Գյուղատնտեսություն

Տեղվա և Կոռնձորի շրջանում 900 դես. տարածության վրա մղված է պայքար դաշտային մկնիւրի դեմ: Այդ գործը տեւել է 17 օր, մասնակցել են 2080 գյուղացի:

Շերամապահական հրահանգիչը զրույցներ է կազմակերպել քաղաքի շրջանում՝ 3 գյուղում, Ղափանում՝ 16 գյուղերում: Ղափանում յուրաքանչյուր գյուղում եղել է միջին հաշվով 4 անգամ: Այդ գյուղերում 232 գյուղական տնտեսություն պարտաւել են շերամապահությամբ՝ սպառելով 203 տուփ շերամի սերմ: Այդ բոլոր տնտեսությունների արված են գործնական ցուցմունքներ: Բացի այդ, հրահանգիչը եղել է և Զանգեւանի շրջանի թուրք գյուղերում, սպառել է շերամի սերմ և կազմակերպել է զրույցներ: Հանքերում հիմբ է զրված շերամապահական կայանի: Այս տարի շերամի բերքը հաջող է եղել, և վարկ. ընկ. միջոցով գնված է 900 փութ բոժոժ: Հանքերում սկսված է գրենա պատրաստելու աշխատանքները:

Գավառի ծխախոտագործ գյուղերում բաժանված են ծխախոտի ընտիր տեսակի սերմեր, արված են ցուցմունքներ ծխախոտի մշակության մասին: 37 դյուղ<աղիական> տնտեսությունների բաժանված է բանջարանոցային դանադան սերմեր:

Խոտաբուծության ասպարիզում 8 գյուղերում փորձնական նպատակներով ցանված է վիկա: Վաճառված է 52 փութ յոնջայի սերմ: Անասունների կերի համար մի քանի գյուղերում ցանված է բազուկ: Վիկայի և կերի բազուկի մշակման մասին գյուղերում արված են գործնական ցուցմունքներ:

Ցուցադրական հողամասում տնկված է 1200 պտղատու ծառերի տունկեր, 50 ճիւ ուռի, Ղափանում՝ 500 չինարի, 300 թթենի: Մասնակ-

ցություն է ցույց տրված ծառատնկման կամպանիային: Մի քանի գյուղերում գործնական աշխատանքներ են տարված պտղատու այգու մշակման վերաբերյալ:

Գյուղատնտեսական ագիտացիա է տարված 84 գյուղերում: Այդ թվում են և այն գյուղերը, ուր մեր հրահանգիչները եղել են մի քանի անգամ: Ագիտացիա հնարավոր չափով տարվել է գործնական ցուցմունքների հետ միասին, կրել է զանազան բնույթ, տեղին և ժամանակին համապատասխան: Ցուցադրվել են զանազան նկարներ: Սպառված է 200 գրքույկ, գյուղատնտեսական գիտելիքների մասին: Գյուղերում տրված են զանազան խորհուրդներ: Կազմակերպված են ագիտդատեր: Մասնակցություն է ցույց տված գյուղատնտես. արտեղների և վարկ. ընկերությունների աշխատանքներին: Կատարված են փորձնական սրբսկումներ, այգիների բժշկելու նպատակով: Մասնակցություն է ցույց տրված պետապի աշխատանքներին, հողաշինարարության, գյուղատնտես. մրցանակաբաշխության, ցանքսերի դրությունը որոշող հանձնաժողովին և այլն: Կազմված է 25/26 թ. գործունեության ծրագիրը և նախահաշիվ: Բացի այդ, կատարվել են զանազան աշխատանքներ, որոնք վերաբերում են մեր գավառի գյուղատնտեսության ուսումնասիրության գործին:

3. Անասնաբուժություն

Արիւու գյուղում հրեացած «սապ» հիվանդության վերջ է տրված, քաղաքի շրջանում բժշկական օգնություն են ստացել ձի՝ 61, խոշոր եղջ. անասուն՝ 51, ուրիշ անասուններ՝ 42: Նրկու կետում քոչվորների անասունների համար բացված են ստուգման կետեր, որոնք բաց են թողել խոշոր եղջ. անաս. 27 740 գլուխ, մանր՝ 101 125 գլուխ, ձիեր՝ 3127, ուղտ՝ 1200: Հաշվետու շրջանում դավառում անասունների մեջ վարակիչ հիվանդություններ չեն եղել: Տարված է և սպանդանոցի բժշկական հսկողության աշխատանքը:

<31 հուլիսի 1925 թ.>

Հուլիս ամսվա ընթացքում շարունակվել է ցուցադրական դաշտի աշխատանքները: Հաշվեհաճման է ենթարկված 8 գյուղական տնտեսություններում ցանած վիկան և Հրաշալի ցորենը: Հողաշինարարական աշխատանքներին մասնակցություն է ցույց արված՝ Սիսիանի մի շարք գյուղերի վիճելի հողերը տակսացիայի ենթարկելով: Կրկին անգամ սրսկված են խաղողի այգիները խնձորենի և Կյորու գյուղերում: Ղափանի մի շարք գյուղերում շերամապահական աշխատանքներ է տարված առաջվա թափով: Չորս հազար տուփ գրենա պատրաստելու աշխատանքներն է տարված: Ղափանում այս տարվա շերամի բերքը հասնում է 1500 փութի: Շերամապահական աշխատանքներ են տարված և Ագրբեջանի հարևան գյուղերում: Վերիշենի նոր կառուցվող պտերագործարանի աշխատանքները ևս տարված են: Հավաքված են գավառիս խոտա և հացարույսերի նմուշներ: Կարգի է բերված օգերևութաբանական կայանը, ուր դիտումներ կատարվում են հուլիս 1-ից:

Գավգյուղատնտես՝ Ալ. Բակունց

39. ԲՈՒՅՍԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺՆԻՆ

<Օգոստոս, 4 կամ 4-ից հետո, 1925>

Մեր գյուղերից ամենից շատ գանգատվում են, որ դաշտային մրկներ են երևացել: Դիմումներ ստացել ենք Տեղ, Քարաշեն, խնձորենի, Կյորու, Տանձատափ գյուղերից, նաև Ղափանից: Մորիս չկա:

Հացահատիկների բզեզ երևացել է քաղաքի շրջանի գյուղերում, մեծ մասամբ Տեղից մինչև Մաղանջուղ ընկած տարածության վրա: Մյուս շրջաններում շատ սակավ է եղել: Մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն հարևան Քրդստանի գյուղերում ևս կան հացահատիկի բզեզներ: Դժբախտաբար հնարավորություն չունենք պարզելու վնասի չափը:

Դուք ենթադրում եք, որ թթենիների հիվանդությունը կարող է լինել արմատների փտախտ (гниль или белъ) և ոչ քլորոզ: Տեղում կատարած քննությունը հիվանդ ծառերի արմատների վրա ոչ մի նշան չի հայտնաբերել, արմատները առողջ են, չկա և ոչ մի հետք Դրմակ плесень-ի: Բացի այդ, ծառերի ավելորդ ճյուղերը կտրատելուց, ծառերի տակը փորելուց և մի անգամ ջրելուց հետո այդ հիվանդ ծառերը լավացել են և նույնիսկ թուփի վերջին թափը տվել: Դուք պնդում եք, թե քլորոզը չի կարող առաջ դալ հողի աղքատությունից կամ անմշակ մնալուց, այնինչ գրականության մեջ շատ որոշ հիշվում է քլորոզի և այդ պատճառը (տե՛ս „Шелковица, ее разведение и пользование ее“ Н. Шавров-ի, Կր. 154, որ ասված է հետևյալը. „Хлороз наблюдается при объединении почвы“ и т. д.):

Բանջարանոցներում երեացած հիվանդություններից աչքի է ընկնում կարտոֆելի փտախտը, որ միշտ էլ ահագին վնասներ է տվել և որի դեմ գյուղացին պայքարի ոչ մի միջոց ձեռք չի առնում:

Հնարավորին չափ կաշխատենք հիվանդությունների նմուշներն ուղարկել: Այդ մի քիչ դժվար է, որովհետև ագրոաշխատավորներ չունենք թե հողրածնի և թե գյուղատնտեսական ընթացիկ աշխատանքները տանելու:

<Ի տեղի> հողրածնի վարիչի՝ Ալ. Բակունց>

40. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ> ՎԱՐՉԱՖԻՆ <ԱՆՍԱԿԱՆ> ՎԱՐՉ <ՈՒԹՅԱՆ> ՊԵՏԻՆ

Խնդրում եմ հայտնել ընկ. Շադունցին, որ ոչ մի պայմանով համաձայն չեմ Զանգեզուրում ընդունելու այն պաշտոնը, որի մասին հարցրել եք դուք № 12116 գրությամբ, 16. VII. 25 թ.¹:

Ալ. Բակունց

8. VIII. 25
<Գորիս>

41. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

11 օգոստոսի 1925 թ. № 994, Գորիս

25/26 թ. գյուղատնտեսական նախահաշվի մեջ մտցրել էինք կանեփագործության արհեստանոց կազմելու ծախքերը՝ ի նկատի ունենալով այն, որ մեր գավառում առերես կան բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները կանեփագործության զարգացման համար:

Գավգործկոմի պլենումը օգոստոս 3-ին քննության առնելով մեր բյուջեն, կրճատում է գյուղատնտեսական բյուջեից կանեփագործության արհեստանոցը և որոշում այդ գործը կազմակերպել գյուղատնտեսական բանկի միջոցով, ստանալով հատուկ վարկ:

Խնդրում ենք հայտնել մեզ, թե հնարավո՞ր է Ձեր աջակցությունը բանկից վարկ ստանալու գործում, ինչպես և Ձեր տեսակետը կանեփագործության զարգացման վերաբերյալ մեր գավառում: Եթե ձեռքի տալ չունենք անհրաժեշտ տվյալներ՝ կհաղորդենք լրացուցիչ:

42. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

<Օգոստոս, վերջեր, 1925 թ.>

Հողբաժնի վարիչ Գ. Գեորգյանը արձակուրդի մեջ է հուլիս 5-ից: Նրա փոխարենն ես եմ տարել մինչև այժմ հողբաժնի վարիչի աշխատանքները, որից տուժել է իմ անմիջական պարտականությունը:

Ինձ հայտնված է եղել, որ ես նրան փոխարինելու եմ ամիս ու կես, բայց այդ ժամանակը վաղուց է անցել: Մոտենում է գյուղատնտեսական տարին, նման դրությունը պիտի խանգարի գյուղատնտեսական աշխատանքներ սկսելուն:

Այդ բոլորն ինձ ստիպում են հողվարչության դիմել, որ հոգա վարիչ ունենալու մասին, հայտնել նաև, որ սեպտ. 5-ից հետո ես հրաժարվում եմ հողբաժնի վարիչի տեղակալ լինելու պաշտոնից:

Դավ. գյուղատնտես՝ Ալ. Բակունց

43. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

<Սեպտեմբեր, սկիզբ, 1925 թ.>

Խնդրում եմ հոկտեմբեր 1-ից ինձ աղատ համարել գավ. գյուղատնտեսի պաշտոնից:

Անցյալ տարի այնպիսի պայմաններ էին, որ չհաջողվեց որևէ շոշափելի աշխատանք տանելու: Գյուղատնտեսական բյուջեն տնօրինում էր հողբաժնի վարիչը: Նույն դրուժյունն է լինելու և դալ տարում: Եթե ավելացնենք նաև Զանգեզուրի յուրահատուկ պայմանները (դրամի չգոյությունը, աղքատ բյուջեն, կտրվածությունը և այլն), որ 25/26 թ. էլ համարյա պիտի շարունակվեն, և այլն, որ բյուջեն դարձյալ մնում է հողբաժնի քնդհանուր սահմաններում, բացի այդ՝ այս տարի մենք ավելի շատ ենք կախված լինելու շրջգործկոմներից, որոնց եկամուտը շատ է նվազ ագրոնոմիական նպատակների համար ծախսեր անելու, պարզ կլինի, թե ինչու եմ կասկածում և դալ տարվա աշխատանքներից:

Բացի այդ, կարիք ունեմ երկարատև բժշկության: Այդ հարմարությունից էլ զուրկ ենք այս կտրված գավառում: Համաձայնությունս եմ հայտնում աշխատելու կենսականում, կողմում:

Ա. Բակունց

44. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

7 սեպտեմբ. 1925 թ. № 1072, Գորիս

Մեր գավառում հողային խնդրի կանոնաւորման խոշոր չափով խանգարում է գաղթականության հարցը, որ մինչ այժմ ոչ միայն վերջնական լուծում չի ստացել, այլև շարունակում է ծավալվել: Գաղթականական խնդիր է առաջանում այն գյուղերում, որտեղ անցյալ տարի բնակչություն չկար, և հողաշինարարական կարգով այդ գյուղերը հատկացված էր հարևան հողապահաս գյուղերին: Օրինակ.

1) Սիսիանի Օրթոքյուզ գյուղում բնակչություն չկար, 24 թ. այդ գյուղը հատկացված էր, Զեք հրահանգի համաձայն, Թաղագյուղին:

Սակայն մի ամիս առաջ օրթոքյուզիք, որ մինչ այդ ապրել են Նախիջևանում, թափվել են ավերակ Օրթոքյուզը, ընդհարվել են թաղագյուղացիների հետ, մարդ են ծեծել և կտրականապես հրաժարվում են հեռանալ այգուեղից: Շրջգործկոմը իր № 2069 պրոսկյամբ (սեպտ. 5) հայտնում է, «որ բոլոր թյուրիմացությունների վերաբերյալ պատասխանատվությունը շրջգործկոմը իրենից պցում է»: Օրթոքյուզի խռովարարները բանտարկված են, բայց այդ էլ չի օգնում:

2) Իրիմիս գյուղում, որ հատկացված է Ուզ գյուղին, նորից (23 թ.) գաղթականներ են նստել: Սեպտ. 3-ին Ղարաքիլիսեում որոշում է կատարված այդ 5 տունը փոխադրել Որոտ և այնտեղ հող հատկացնել, բայց Իրիմիսի 4—5 տունը համառում է, գործը երևի կհասնի վարչական միջոցների, որից միշտ էլ աշխատել ենք խուսափել:

Այս օրինակները բացառիկ չեն: Սուլյն բանն է Շաքի, Աղուզի, Վաղուզի գյուղերում: Ղափանի շրջգործկոմը ևս հայտնում է, որ գաղթականները շարունակում են վերադառնալ և տեղավոր<վ>ել նույնիսկ այն գյուղերում, ուր ավարտված է հողահավասարեցման աշխատանքները:

Սիսիանի շրջգործկոմը գրում է, որ «գաղթականներին չենք կարողանում խոսեցնել, պիմում են շատ վատ զրպարտությունների, փչացնում են ցանքսերը, որ առիթ տան կովի, որպիսի ցույց տան, թե իրենց նեղացնում են. անտանելի ցավ է, խնդրում եմ շտապ կարգադրեք՝ ի՞նչ անել»:

Եթե շրջգործկոմը մի քիչ չափազանցնում է, համենայն դեպս մի բան ճիշտ է, որ նման պրոսկյամբ հողաշինարարական աշխատանքը անտակ տակառ է լինելու մեր գավառում:

Բահարլու գյուղի գաղթականները ևս վերադարձել են, նստել իրենց գյուղում, չնայած որ դեռ 23 թ. այդ գյուղը հատկացրված է Գետաթաղին: Բահարլու գյուղի գաղթականները եկել են Քյուրդստանի գործկոմի տված վկայականով (25 թ. հունիս 11), որի մեջ գրված է հետևյալը (բնագիրը ռուսերեն է).

«Սուլյն արվում է Զանգեզուրի գավառի Սիսիանի շրջանի Բահարլու գյուղի բնակիչներ (թվում է ութ անուն-ազգանուն), որոնց ուղարկում ենք իրենց հայրենիք՝ Զանգեզուրի գավառը, իրենց նախկին բնակա-

վայրերում տեղավորելու համար: Վերոհիշյալը հաստատվում է կնիքով և ստորագրությամբ: Ստորագրել են Քյուրդսաանի գավառի ծկոմի նախագահը և գործերի վարիչը:

Գաղթական գյուղերից ամենացավոտ եղել է Վաղուդին: Գավառի ծկոմը ստիպված է եղել վարչական միջոցներով արտաքսել այդ գյուղից խռովարարներին: Այդ խնդրում, ինչպես և մյուս գյուղերում, տեղավորված գաղթականների նկատմամբ ղեկավար <վ>ել ենք ծխամատյաններով, չնայած որ ծխամատյանի մեջ մտցրված են և 24 թ. եկած գաղթականներ, տեղ-տեղ նույնիսկ 25 թ.:

Այն գյուղերում, որտեղ գաղթականական խնդիր կա, հողաշինարարությունը դժվարանում է նաև նրանով, որ շափարարների կամ հողաշափերի դրված կուրպանները քանդում են գիշերով կամ մի քանի օր հետո: Տեղական իշխանության շի հաջողվում պատասխանատվության վանչիկ քանդողներին, որոնք շատ անգամ քոչվոր գաղթականներից են:

Չնայած որ Անդրկենտգործկոմի և Հայկենտգործկոմի որոշումները կան, որ 23 թ. հետո վերադարձողներին տեղ չտալ Զանգեզուրում, մեզ մոտ ստեղծվել է մի դրություն, երբ 24 թ. եկողներից բացի, 25 թ. մասառը եկողներն էլ նստում են իրենց գյուղերում, փորձում տնտեսություն բանալ:

Հայտնելով այդ մասին՝ հողվարչությանը խնդրում եմ ձեռք առնել միջոցներ և հրահանգել մեզ մի միջոց, գաղթականության խնդիրը ընդմիշտ լուծելու:

Ի տեղի գավառապետի վարիչ՝ Ա. Բակունց
Քարտուղար՝ Ս. Մելիքովյան

45. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

<10 սեպտեմբերի 1925 թ. № 1082>

Մեր գավառում կտավատ ցանում են, ձեթ ստանալու համար միայն, մի շարք գյուղերում, Կոռնձորից սկսած մինչև Բաղարշայ: Միայն Բաղարշայի մալականներն են, որ կտավատի ցողունից պատրաստում են

ղանազան գործվածքներ (սրբիչ, սփուոց, զգեստ և այլն): Այդ արհեստը հայ գյուղացիության ամենեին ծանոթ չէ:

Մեր գավառում վիճբյուրոյի տեղեկանքի համաձայն անցյալ տարի (24 թ.) ցանել են 410 դես. կտավատ, այս տարի հասնում է մոտ 500 դես.: Կտավատի մշակությամբ պարագում են քաղաքի շրջանում, ավելի շատ հետեյալ գյուղերում՝ Մաղանջուղ, Կյուրու, Ալիզուլիշեն, Խնձորեակ, Քարաշեն, Տեղ և Կոռնձոր գյուղերում, իսկ Սիսիանի շրջանում՝ Աղբենդ, Բոնակոթ, Ուղ, Անգեղակոթ, Բալոք և Բաղարշալ:

Սիջին հաշվով մի դեսյատինից մեր գյուղերում ստանում են մոտ 80—90 փութ շոր ցողուն կամ 10—11 փութ մանրաթել: Կտավատի ցողունը մեր գյուղերում մնում է առանց օգտագործման: Այսպիսով՝ յուրաքանչյուր տարի հաղարավոր փթերով է կորչում կտավատի մանրաթելը:

Իսկ կանեփը վաճրի է բռնում: Այս տարի մեր արած փորձերն այդ ուղղությամբ հաջող արդյունք են տվել. կանեփի ցողունի երկարությունը փորձադաշտում հասնում էր 3 արշինի:

Կանեփի և կտավատի կուլտուրայի զարգացմամբ մենք հնարավորություն կստեղծենք նաև բուսայ պատրաստելու՝ անասունների համար:

Մեր նպատակն է գավառի կենտրոնում ունենալ մի արհեստանոց՝ կտավատի և կանեփի մանրաթելից պարան և զանազան գործվածքներ պատրաստելու համար: Այդ նպատակի համար գործկոմը սեպտ. 7-ի որոշմամբ դիմել է գյուղատնտեսական բանկին և հատուկ վաճի խնդրել:

Մենք նախագծել ենք սկզբնական շրջանում շրջակա գյուղերից գնել կտավատի ցողուն և մշակել քաղաքում բացվելիք արհեստանոցում: Իսկ կանեփի մշակույթի զարգացման համար նպատակահարմար է տեսնվում վարկավորել նախօրոք դրամով և սերմով, պայման կնքել կանեփի մշակող գյուղացիների հետ ցողունը գնելու:

Առաջժմ ունենք հետեյալ գործիքները, որ պատրաստել ենք տեղում. ոտի վեց ճախարակ և 5 հատ ջարդիչ մեքենա (мЯЖА): Բացի այդ, մենք դիմել ենք Մոսկվայի Кустпром-ին՝ վարպեաների և գործիքների մասին մեղ տեղեկանք ուղարկելու: Սրանց կից ուղարկում ենք Չեղ արհեստանոցի մոտավոր նախահաշիվը:

6 հոկտեմբերի 1925 թ. № 1180, Գորիս

Մի քանի անգամ Ձեզ հեռագրել ենք և խնդրել՝ մեր գավառի համար ուղարկել շրջանային դյուղատնտեսներ և հրահանգիչներ: Գյուղավարչությունդ խոստացել է ժամանակին միջոցներ ձեռք առնել: Գյուղատնտեսական տարին սկսվել է, բայց մեր գավառում կա միայն մի գյուղատնտես, իսկ բյուջետով նախատեսված է հինգ հոգի: Ավելորդ չեմ համարում մի անգամ էլ հիշեցնել Ձեզ այդ մասին և խնդրել, որ գյուղատնտեսների հետ պայմանավորվելու դեպքում կանգ չառնեք նյութական միջոցների համար: Կալ գյուղատնտեսին նրա ուղած ոռճիկն ու հարմարությունները կտանք:

47. ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

<6 հոկտեմբերի 1925 թ.>

1

ա) Զանգեզուրի գավառը, համաձայն վիճբյուրոյի տվյալների, գրավում է 3926 քառ. վերստ տարածություն: Այդ թիվը վերջերս ենթարկվել է փոփոխության, որովհետև օգոստոս ամսին Ղափանի շրջանում Զանգեզուրին է միացված 20 գյուղ: Բացի այդ, Զանգեզուրի և Քյուրդիստանի միջև այժմ գծվող նոր սահմանը փոփոխության է ենթարկելու գավառի ընդհանուր տարածությունը: Գավառը կազմված է երեք գավառակից. Ղափան՝ 86 գյուղ, Սիսիան՝ 37 և քաղաքի շրջան՝ 25 գյուղ, ընդամենը՝ 148 գյուղ: Ազգաբնակչության թիվը երեք շրջաններում էլ համարյա թե հավասար է, 21—22 հազար, 3 շրջանում՝ 65 հազար:

բ) Գավառում շրջանային դյուղատնտեսներ չեն եղել: Գյուղատնտեսները ապրել են Գորիս քաղաքում: Շրջագայության տարածությունը՝ մաքսիմալ շառավիղը հասնում է հարյուր վերստի, մինիմալը՝ 36 վերստ Սիսիան գնալու և 59 վերստ Ղափան գնալու դեպքում:

2

ա) Զանգեզուրի գավառը Հայաստանի լեռնային գավառներից է, հեռու շուկաներից, զուրկ բանուկ ճանապարհներից: Հողերի մեծ մասը

քարոտ է, մշակության համար անպետք։ Մի քանի գյուղերից բացի, ուր կան փոքր տարածությամբ սարահարթեր, մնացած շրջաններում լեռներ են և ապստամբներ, որոնք անտառապատ են Ղափանի շրջանում։ Մակերեսի խորդուբորդ լինելը, ձորերն ու սարերը ստեղծել են գյուղատնտեսական մշակույթների բազմազանություն։ Տաս վերստ տարածության վրա կարելի է հանդիպել գյուղի, որտեղ շերամ են պահում և ծխախոտ մշակում, և գյուղի, ուր կեռասենին էլ չի ծաղկում։

բ) Հետամնաց է գյուղատնտեսությունը, նույն վիճակն ունի և հիշատակի մնացած արդյունքները՝ տնայնագործություն և այլն։ Հաջող տարիներում անգամ Զանգեզուրի գյուղացին կարիք ունի դրսի օգնության՝ իր տնտեսության և ընտանիքի անհրաժեշտ կարիքները հոգալու։ Դրսի քաղաքներում աշխատելով է, որ նա կարողանում է պահել գյուղում մնացած իր ընտանիքին։

գ) Հաշվետու տարին գյուղատնտեսական տնտեսկետից եղել է աննպաստ։ Աշնան ցրտերը շատ են վնասել աշնանացանին, որի մոտ 80 % բույրովին փչացել է։ Գարունն ու ամառը չորային է եղել։ Այդ հանգամանքը պակաս վնաս չի հասցրել թև դաշտային մշակույթին և թև այգիներին։ Այս տարի երեացել են մկներ, մանավանդ՝ Տեղվա և Կոռնձորի շրջանում։ Վնաս է հասցրել և հացի բզեզը, որ այս տարի շատ ավելի էր երեացել։

3

ա) 24/25 թ. բյուջեն հաստատված է եղել 10 800 ռուբլու սահմաններում։ Տարվա ընթացքում, տեղական միջոցների պակասության պատճառով, այդ գումարն անգամ լրիվ չի հատկացված։ Տարվա սկզբին ծրագիր կազմված չի եղել։ Ծրագիրը քննվել և հաստատվել է գավործկոմում միայն 1925 թ. ապրիլին։ Գարնան աշխատանքների ծրագիրը ենթարկվել է փոփոխության՝ ժամանակին դրամ չստանալու պատճառով։

բ) Ագրոպերսոնալը հետևյալ կազմն է ունեցել։

Ինչպես երևում է ներքոհիշյալ տախտակից, ագրոպերսոնալը միայն 1925 թ. գարնանն է ավելացել 3 հոգով, որից մեկը մի ամիս աշխատելուց հետո հեռանում է։ Շրջ. գյուղատնտես Ս. Տիրատուրյանը եղել է ուսուցիչ մինչև հունիս 1-ը և հեռացել է գործից հոկտեմբեր 1-ին։ Այսպիսով՝ մեր գավառում մնում են մի գավ. գյուղատնտես և երկու հրահանգիչ (շերամապահական և մեղվաբուծական)։

ԱԷԱԷ	Անուն, ազգանուն	Պաշտոն	Կրթական ցենզ	Ստամ	Որ ժամանակից է սլաշտոնա.	Տարվա ընթացքում պաշտոնից հեռացել է	Ծանոթ.
1	Ալ. Բակունց	գավ. գյուղ.	բարձր.	2 տար.	24 թ. հոկտ.	ո՛չ	
2	Ս. Տիրատուրյան	2րջ. գյուղ.	միջն.	2 տար.	24 թ. հուլ.	ու՞թ ամիս եղել է ուսուցիչ	
3	Հ. Միրաբյան	հրահանգ.	միջն.	18 տար.	25 թ. ապրիլ	ո՛չ	
4	Ար. Գրիգորյան	»	բարձր.	1 տար.	25 թ. ապրիլ	աշխատել է միայն մի ամիս	
5	Ն. Ասատուրյան	»	միջն.	20 տար.	25 թ. մարտ	ո՛չ	
6	Հ. Տեր-Հայրապետյան	վարձ. վարիչ	տարր.	2 տար.	25 թ. հուլ.	»	

4

Ազրոկայան չի եղել: Տարվա ընթացքում ազրոկայանի կահավորման համար ձեռք է բերված մի շարք իրեր, գործիքներ, նկարներ և այլ պարագաներ: Փոխադրված է դրամ ձեռք բերելու պուրկա, կշեռք, դիտակ, հողի մեխանիկական քննության պարագաներ և այլն:

5

Խոտացանության ասպարիզում ցուցադրական աշխատանք տարվել է միայն վիկա տարածելու: Այդ փորձերի արդյունքը ներկայացրված է գյուղվարչության: Վիկա ցանված է 16 գյուղական տնտեսություններում՝ 14 գյուղում: Մշակության ձևերը ամենևին չեն տարբերվել այդ գյուղերում ընդունված ձևերից: Նպատակը եղել է միայն ազգաբնակչության ծանոթացնել վիկայի հետ, որպես արհեստական խոտաբույսի: Արդյունքը՝ ամենաբիշ բերքը դեսպատինից եղել է 195 փուլ չոր խոտ, ամենաշատը՝ 470 փուլ (Բաղարշայ գյուղում, Մելիք Հարությունյանի տնտեսությունում): Վիկան հաջող չի գնացել Տեղ գյուղում. հողի դիրքը նպատավոր չէր, դարնան հեղեղները սրբել են ցանած վիկան: Վիկա ցանված է եղել Դորիսի ցուցադրական հողամասում և Խնձորեսկի դպրոցի հողում:

Հետևանքի դրական լինելը նպաստել է վիկայի տարածման: Միայն Բաղարշայ գյուղը առաջիկա դարնան համար 50 փութ վիկայի սերմի պահանջ է դրել: Բացի վիկայից, ուշադրություն է դարձված և կերի բազուկի մշակման: Բազուկ է ցանված՝ 1) խնձորեսկի դպրոցում, 2) Հայրապետ Տեր-Հայրապետյանի տնտեսությունում (Տեղ գյուղ), 3) Նիկ. Սաֆրազբեգյանի տնտեսությունում (Ղարաքիլիսե), 4) Բռնակոթ գյուղում՝ երկու տնտեսություն, 5) ցուցադրական հողամասում և 6) 3 տնտեսություն Գորիսում: Այս ցուցակի մեջ չեն մտնում և այն 8 գյուղական տնտեսությունները, որոնք մեզնից վերցրել են կերի բազուկի սերմեր և մշակել: Կերի բազուկի բերքը դեռ հավաքված չէ: Բացի այդ, շրջանում վաճառված է և 62 փութ յոնջայի սերմ: Հաշվետու տարում եղել է մի ցուցադրական հողամաս՝ մի դեպատին տարածությամբ, որից $\frac{1}{6}$ -ի վրա ծխախոտ է (Տրապիզոն, Սամսոն և տեղական), $\frac{1}{6}$ -ի վրա կարտոֆել «Իմպերատրիա», $\frac{1}{3}$ -ի՝ վիկա, մնացած $\frac{1}{3}$ -ի վրա տնկած է 1200 խնձորենու և տանձենու տունկեր:

6

Ծխախոտի մշակությամբ պարապող գյուղերում բաժանված է 124 տնտեսության ծխախոտի սերմեր, հետևյալ տեսակներից՝ Սամսոն, Տրապիզոն, Պլատանա և Դյուրեկ: Այդ ծխախոտից ցանված է եղել և Գորիսի ցուցադրական հողամասում: Սեպտեմբեր 15-ից ծխախոտը քաղվել է, շորացնելու համար: Այժմ հնարավորություն չկա ճիշտ քանակը որոշելու, բայց լավ բերքը ապահով պետք է համարել: Մեր բաժանած սերմերը հաջող են գնացել Ղափանի գյուղերում, ինչպես և Որոտն և Շամբ գյուղում:

7

Այգեգործության ասպարիզում կատարված աշխատանքը ավելի շատ ծառատունկի շուրջն է եղել: Բացի վերոհիշյալ 1200-ից, Ղափանում շերամապահական կայանի համար տնկված է 300 հատ թթենի, 500 շինարի: 13 գյուղում ցույց է տրված պատվաստման ձևերը, և պատվաստված է 123 ծառ: Այգու խնամքի շուրջ դործնական ցուցմունքներ է տրված կոր գյուղում և Քարահունջում: Տնկված է 150 ճիլ ուռի, պատրաստված են թթենու սերմեր: Քարահունջ գյուղում, որտեղ խնձորենու և տանձենու ընտիր տեսակներ կան, 3 այգու տեսակներ

ցուցակադրված է, պատվաստներ վերցնելու համար: Նույն աշխատանքը կատարված է Լոր գյուղում:

Բանջարաբուծության ասպարիզում 37 տնտեսությունների տրված է բանջարանոցային դանազան բույսերի սերմեր՝ սոխ, կաղամբ և այլն: Ցուցադրական բանջարանոցների շենք ունեցել:

8

Բեղմնավորման կայաններ չենք ունեցել: Ամառվա ընթացքում եղել է միայն մի բեղմնավորման կայան՝ ձիաբուծարանի 3 արտադրողով և 2 էշով: Զիերով բեղմնավորված են 91 մատակ, էշերով՝ 11 էգ: Տուցադրական կերակրում եղել է 3 գյուղում. 1) Վերիշենում՝ 2 կով, 2) Ղարաքիլիսեում՝ 2 կով և 3) Բաղարչայում՝ 1 կով: Անասուններին ռացիոնալ պահելու ուղղությամբ տարված աշխատանքները սահմանափակվել են միայն ագիտացիայով՝ նյութ ունենալով բացառապես մեր դոմերի թերությունները: Միայն մի գյուղում կառուցված է մի գոմ, մեր ցուցմունքներով: Թռչնապահության ասպարիզում աշխատանքներ չեն տարվել:

9

1925 թ. մարտ ամսից Ղափանի շրջանում աշխատել է շերամապահական հատուկ հրահանգիչ: Հանքերում բացվել է շերամապահական կայան: Այդ շրջանում սպառվել է 400 տուփ շերամի սերմ: Շերամապահությամբ պարապել են 232 տնտեսություն: Բացի այդ, Ադրբեջանի հարևան գյուղերը ևս այդ սերմից ստացել են: Հրահանգիչը պարբերաբար զրույցներ է կազմակերպել, գործնական ցուցմունքներ տվել բոլոր տնտեսություններին: Արդյունքը եղել է շատ հաջող: Ղափանի շրջանն այս տարի տվել է մոտ 1400 փուխ բոժոժ: Զրույցների կազմակերպվել են և քաղաքի շրջանի 5 գյուղում: Ղափանում պատրաստված է մոտ 4000 տուփ բոժոժ: 1926 թ. մեծացվելու է շերամապահական կայանը, բացվելու է և մի նոր կայան քաղաքի շրջանում:

Մեղվաբուծական հրահանգիչը աշխատել է 1925 թ. ապրիլից: Զրույցներ և գործնական ցուցմունքներ տալուց բացի, մեղվաբուծության ասպարիզում այլ աշխատանք չի տարվել: Հրահանգիչը եղել է Ղափանի և քաղաքի շրջանի 29 գյուղերում, մեղու ունեցող բոլոր տնտեսություններում և տեղնուտեղը արել է ցուցմունքներ՝ ցույց տալով դա-

նազան նկարներ, տեղական մեղվաբուծության պահասները ցույց տալով և այլն: 29 գյուղերից մեծ մասում հրահանգիչը եղել է երկու անգամ, մի քանի գյուղերում՝ երեք անգամ: Մեղվաբուծներին ծանոթացրված է փոսիստի դեմ կռվելու միջոցները, ինչպես և այդ հիվանդության մասին եղած ղեկրետը: Փոսիստի դեպք եղել է Տեղ գյուղում: Մեղվաբուծության ղարկ տալու նպատակով 1925 թ. փետրվարին կազմվել է մեղվաբուծների «Մեղու» ընկերություն, բայց վարկ չստանալու պատճառով ընկերությունը քայքայվել է:

10

Մեր գավառում վարձակետեր չեն եղել: Միայն 25 թ. հուլիսից է, որ այդ ուղղությամբ տարվել է աշխատանք: Տեղ գյուղում կառուցվել է մի վարձակայան՝ 15 արշ. երկարությամբ և 8 արշ. լայնությամբ, որի համար գյուղը նվիրել է 100 թերթ թիթեղ: Վարձակետն իր վարիչն ունի հուլիսից: Վարձակետում կա 3 շաբաթյան, 2 քամհար, 3 փոցիս «զիգ-զագ», 1 սերմդտիչ Հեյդի, 1 չորսխոփանի գութան, 2 գութան «Ակսա-յի»: Վարձակետը սկսել է աշխատել սեպտեմբերից, սերմդտիչը մաքրել է մոտ 850 փութ, 23 օր աշխատել է շաբաթյանը, չորսխոփանին՝ 2 օր, «զիգզագը»՝ 20 օր: Կայանը նոր գործիքների կարիք ունի: Գորիսում եղել է պահեստ, որտեղ եղած հին գործիքներից նորոգման է հանձնված 5 «Սակի» գութան, 2 շրջվող գութան: Գորիսում աշխատել է սերմդտիչը սեպտ. 15-ից և մաքրել է 300 փութ: Եղած 5 գութանը աշխատել են 10 օր: Գորիսում կա և վնասատուների դեմ տարվելիք պայքարի համար գործիքների և դեղորայքի պահեստ. 3 վերմորել, 20 գրվանքա փարիզյան կանաչ, ֆարմալին՝ 3 փ., պղնձի արջասպ՝ 3 փութ, ծծմբափոշի՝ 8 փութ: Դեղորայքից գործադրված է ծծմբային փոշի՝ 13 փ., պղնձի արջասպ՝ 13 գրվանքա: Մեր ունեցած վերմորելները աշխատել են 4 օր: Բացի այդ, հողբաժնի տրամադրության տակ է մորկսկոմի նախկին պահեստը, որտեղ կա 50 վերմորել, 30 կալիմակա, փարիզյան կանաչ՝ 24 փութ և այլն:

Մեքենաների վերանորոգման արհեստանոց չի եղել: Եղած գործիքները միանգամայն անբավարար են կարիքները հոգալու: Եղած վարձակետերից բացի, ծրագրված է նոր վարձակետեր Սիսիանում և Ղա-

փանում, որոնց համար, ինչպես և եղածների համար գործիքներ ձեռք
քերելու համար փոխադրված է կանխավճար հինգ հարյուր ուրբլի:

11

Գյուղատնտեսական վնասատուների դեմ կռիվ տարված է Տեղվա
շրջանում 1925 թ. ապրիլին, 600 դես. վրա դաշտային մկների դեմ:
Աշխատանք տարվել է 17 օր, մասնակցել են 2020 բանվոր: Խնձորենի,
Կյուրու և Մաղանջուղ գյուղերում առաջին անգամ սրսկված է 4 խաղո-
ղի այգի, «Միլիոնից», երկու անգամ: Սրսկումները դրական արդյունք
են տվել: Մեր ծրագրի մեջ է մտնում այդ գյուղի այգիները պարտադիր
ձևով սրսկել տալ: Սեպտեմբերի 10-ից հատուկ հրահանգչի միջոցով
աշխատանքներ է տարվում քաղաքի շրջանի 8 գյուղերում երեացած
դաշտային մկների դեմ: Սրսկումներ են կատարված և կարտոֆիլի
«շախկա» հիվանդության դեմ:

12

Գյուղատնտեսական ագիտացիան՝ դրավոր և թե բանավոր, տարվել
է անընդհատ: Գրավոր ագիտացիա տարվել է տեղական «Ռաշպար»
թերթում, լույս է տեսել 23 հոդված, ղանադան նյութերի շուրջ: Դժվար
է որոշել ունկնդիրների թիվը գյուղատնտեսական ղրույցների. միջին
հաշվով այդ թիվը 30-ից պակաս չի եղել: 1924 թ. գյուղատնտեսական
ուսումնասիրություն է կատարված 23 գյուղում, որի մասին ղեկու-
ցում է ուղարկված գյուղվարչության: 1925 թ. նոր բլանկներ ստանա-
լուց հետո գյուղատնտեսական ուսումնասիրություն է կատարված 6
գյուղում, սեպտեմբեր ամսում: Գյուղատնտեսական ղրույցները հե-
տևյալ նյութերի շուրջն են եղել. 1) «Կաթնատու կովի խնամքը»՝ 9
գյուղում, 2) «Բազուկը անասունների կեր»՝ 3 գյուղում, 3) «Հողի մշակ-
ման ձևերը»՝ 17 գյուղում, 4) «Պարարտացումը գոմաղբով»՝ 4 գյուղում,
5) «Կանաչ պարարտացում»՝ 5 գյուղում, 6) «Կարտոֆիլի մշակություն-
ը»՝ 2 գյուղում, 7) «Ցանովի խոտերի մշակությւնը»՝ 7 գյուղում, 8)
«Գարնան աշխատանքները»՝ 3 գյուղում: Վերիշեն գյու-
ղում կաղմակերպված է միամսյա դասընթացքներ, որին լսել են 26
հոգի. դասախոսել են երկու գյուղատնտես: Դասախոսությունների
նյութ եղել է կաթնատնտեսությունը, գործնական աշխատանքներ տար-

վել է միայն կողմի կերակրման շուրջ: 1925 թ. հունվարին Ղափանում կայացել է գյուղատնտեսական համագումար՝ 21 գյուղերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Սխիանում ընտրված է գյուղատնտեսական շրջանային խորհուրդ, 7 հոգուց:

Հաշվետու տարվա ընթացքում սպառվել է 700 գյուղատնտեսական բովանդակությամբ դրոշկներ, դրադարանից օգտվել են... անգամ: Բացի այդ աշխատանքներից, ագրոպերսոնալը հաշվետու տարվա ընթացքում տակսացիայի է ենթարկել 8 գյուղերում վիճելի հողամասերը, 7 գյուղում կարկտահարության տված վնասները, կազմակերպված է 3 ագիտդատ, մասնակցություն է ցույց տրված մրցանակաբաշխության, «բերքի տոնի» կատարման²: Ագրոպերսոնալը միշտ մասնակցել է վարկ-ընկերությունների և փոխադարձ օգն. կոմիտեների աշխատանքների: Վերիշեն գյուղում 1924 թ. դեկտեմբերին կազմակերպվել է կաթնատուրնտեսական արտել՝ 71 տնտեսության մասնակցությամբ: Բաղարշայի և Թորիսովկայի արտելներին ևս աջակցություն է ցույց տրված: Յանք-սերի գրությունը որոշող հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցություն է ցույց տրված: Հավաքված է գավառի խոտաբույսերի նմուշներ, ցորենների նմուշներ է ուղարկված գյուղվարչության: Օխշի ձորում անասնապահության զարգացման հնարավորություններն է ուսումնասիրված՝ Ղափանի շրջգործկոմի դիմումի համաձայն:

Ագրոպերսոնալը փոխադրական միջոցների կարիք միշտ ունեցել է: Հողբաժինը տրամադրել է միայն մի ձի, մնացած ժամանակ կամ վարձել են, կամ գյուղն է ձրի տվել: Ութսու վնալու դեպքեր ևս եղել են, փոխադրական միջոցների պակասության պատճառով:

13

24/25 թ. գյուղատնտեսական տարին եղել է կազմակերպչական: Առաջին անգամ 24 թ. աշնանից է, որ սկսվում է ծրագրված աշխատանք: Նոր տարվա սկզբին ագրոաշխատողների պակասը խիստ զգալի է: 25/26 թ. համար կազմված է նախահաշիվ և ծրագիր, որ ներկայացված է գյուղվարչության: Նախահաշվի համաձայն՝ 25/26 թ. հարկավոր է 60 000 ուրբու շափ մի գումար, գավառի գյուղատնտեսական աշխատանքների համար: 24/25 թ., ինչպես հիշված է վերև, հատկացված է եղել 10 800 ուրբլի, որից, իրոք, ստացվել է միայն 6500 ու:

Այդ գումարը գավգործկոմի նույն թվում ծախսածի 1 1/2 %-ն է կազմում: Պարզ է, թե ինչու թույլ է ընթացել գյուղատնտեսական աշխատանքը մեր գավառում 24/25 գյուղատնտեսական տարում:

Գավ. գյուղատնտես՝ Ալ. Բալունց

48. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ>

Уважаемый Иван Шаликович!

Где обещанные агрономы? Так работать нельзя, унаробраз моему единственному инструктору предлагает 120 р. и должность зав'а сельхоз. школы. Остаюсь я, а я являюсь своего рода «полпредом наркомзема в Зангезуре», лицом, информирующим центр о положении уезда. Совершенно незавидный пост, особенно, когда информация ни на поту не помогает.

Денег нет, когда утверждают наш жуций бюджет—аллах ведает, а зима не за горами, тогда рукой махнут на Зангезур, пока настанет весна.

Очень удачно прошла сельхоз. выставка, как в центре, так и в районах, премированы 19 хозяйств. Организовали опыты показательного кормления в 8 селах. Но все это эпизодично, без плана. Работников нет, мало средств. А я один не справляюсь, потому что земотдел отнимает добрую долю моей энергии. Освободите хотя бы от заведывания земотделом, разрешите работать агрономом. Тов. Шадунц обещался, но положение не изменилось.

С тов. приветом

Ал. Бакунц

20/X 25.

<Թարգմանություն>

Հարգելի Իվան Շալիկովիչ

Որտե՞ղ են խոստացած գյուղատնտեսները: Այսպես աշխատել չի կարելի, գավթողլուսը իմ միակ հրահանգչին առաջարկում է 120 ռ. և

գյուղատնտ. դպրոցի վարիչի պաշտոն: Մնում եմ ես: Ես էլ մի տեսակ դարձել եմ «Հողօգտագործության լիազոր ներկայացուցիչը Զանգեզուրում», գավառի դրուժյան մասին կենտրոնին իրազեկ դարձնող անձ: Բոլորովին աննախանձելի պաշտոն, հատկապես երբ ինֆորմացիան մազաչափ անգամ չի օգնում:

Փող չկա, երբ կհաստատեն մեր պոչատ բյուջեն՝ ալլահը դիտի, իսկ ձմեռը հեռու չէ, երբ ձեռք կբաշեն Զանգեզուրից, մինչև կգա գարունը:

Շատ հաջող անցավ գյուղատնտեսական ցուցահանդեսը՝ ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ շրջաններում: Պարգևատրվել են 19 տնտեսություններ: Կաղմակերպել ենք ցուցադրական կերակրման փորձեր 8 գյուղում: Բայց այդ ամենը՝ ղեպքից ղեպք, առանց պլանի: Աշխատողներ չկան, միջոցները քիչ են: Իսկ մենակ գործից գլուխ չեմ հանում, որովհետև հողբաժինը կլանում է իմ եռանդի մեծ մասը: Ազատե՛ք ինձ գոնե հողբաժնի վարիչությունից, թույլ տվե՛ք աշխատել որպես գյուղատնտես: Ընկ. Շադունցը խոստացավ, բայց դրուժյունը չփոխվեց:

Ընկերական ողջույնով՝

Ա. Բակունց

20/X 25:

49. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳԵՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

31 դեկտեմբերի 1925 թ., № 1418

Տեղեկանալով, որ Հայաստանի զանազան գավառներում բաց է անում գյուղատնտեսական գործիքների վարձակետեր, Զանգեզուրի գավհողբաժինը խնդրում է նման վարձակետ բաց անել և մեր գավառում: Կտրված լինելով դրսի շուկաներից, ղուրկ բանուկ ճանապարհներից՝ մեր գավառը հնարավորություն չունի ձեռք բերելու անհրաժեշտ քանակությամբ գյուղատնտեսական գործիքներ:

Հողբաժինը խոստանում է լիակատար աջակցություն այդ գործում: Մենք հնարավորություն կունենանք տրամադրելու այդ նպատակով առանձին շենք պահեստի կամ վարձակետի համար:

Խնդրի դրական վճռի դեպքում խնդրում եմ շտապեցնել գյուղատնտեսական գործիքների վարձակետերի կամ պահեստի բացումը, որպեսզի քարնան սկզբին գյուղացիները կարողանան օգտվել այդ գործիքներից:

Մեր կարծիքով՝ այդ պահեստը պիտի բացել կամ Գորիսում (ամբողջ դավառի համար), կամ էլ Սիսիանում (շրջանի համար): Ղափանի շրջանում հողբաժինը ունենալու է իր վարձակետն ու պահեստը:

Հողբաժինը իր կողմից չի ղլանա ամեն տեսակի աջակցություն:

Ստորև ուղարկում ենք ցուցակը գյուղատնտեսական այն գործիքների, որոնք համապատասխանում են մեր դավառի պայմաններին:

Գույքան՝ «Աքսայ»-ՆՐԺ1, ՆՐԺ3, Սակկի-Դ10ՍՆ, Դ8Ս9. տափան-«Զիգլադ» 2 և 3 օղով, շարքացան խոփիկավոր էլվորտի 11 շարքով, սերմավտիչ (տրիեր) Դեյդ կամ Մայետ № 2, գերանդիններ № 7¹/₂ և 8:

Դավ. հողբաժնի վարիչ՝ Ա. Բակունց
Քարտուղար՝ Ս. Մելիքյան

50. <Ա. ԵՐԶՆԿՅԱՆԻՆ>

Эривань, Наркомзем, Ерзинкяну ,

2 января 1926 г., Герусия

Беженцы в большой нужде, отказываются водвориться, пока не получают кредит на аренду. Просят дорожные расходы.

Бакунц

<Քարգմանություն>

Երևան, հողօռկոմատ, Երզնկյանին

2 հունվարի 1926 թ., Գորիս

Վերաբնակիչները ծանր կարիքի մեջ են, հրաժարվում են բնակավորվել՝ մինչև չստանան վարկ շերամի սերմի (գրենա) համար: Խընդրում են Հանապարհաժախս:

Բակունց

Հանձնարարական > ժողովրդական
Հանձնարարական

Դիմումներ են ստացվում
Հանձնարարական և մեծագույն ժողովրդական
Հանձնարարական 1257/9352 թվականին հանձնարարական
Հանձնարարական

23 փետրվարի 1926 թ. N 230, Գործ

ՆԱԽԱԳԻՏԱԿԱՆԱԿԱՆ

Հանձնարարական > ժողովրդական
Հանձնարարական

Դիմումներ են ստացվում
Հանձնարարական և մեծագույն ժողովրդական
Հանձնարարական 1257/9352 թվականին հանձնարարական
Հանձնարարական

19 փետրվարի 1926 թ. N 22, Գործ

ՆԱԽԱԳԻՏԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՆԱԿԱՆԱԿԱՆ

18. 1. 26

Ս. Կարսյան

Հանձնարարական և մեծագույն ժողովրդական
Հանձնարարական 1257/9352 թվականին հանձնարարական
Հանձնարարական
Հանձնարարական 1257/9352 թվականին հանձնարարական
Հանձնարարական
Հանձնարարական 1257/9352 թվականին հանձնարարական
Հանձնարարական
Հանձնարարական 1257/9352 թվականին հանձնարարական
Հանձնարարական

Նախագահ

> 1. ՆԱԽԱԳԻՏԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՆԱԿԱՆԱԿԱՆ <

Օգոստոսի 8-ին տեղում ծանոթանալով Ալեքսանդրովկա գյուղի նոր հատակագծման և նրա հետ կապված թերությունների հետ, համարում եմ որ՝

1) Հատակագիծը հարմար է տեղի պայմաններին, չնչին փոփոխություններից հետո:

2) Պետք է փոփոխության ենթարկել միայն գլխավոր փողոցը՝ նեղացնելով մոտ 1—1 ու կես սաժ. և հիմք ընդունելով գյուղի գլխավոր փողոցը: Ամենից շատ այդ փողոցի երկու կողմերումն են վնասվում տները՝ մոտ 10 տուն. փողոցը այդպես թողնելու դեպքում տները միայն մի մասը պիտի քիչ քանգվի՝ պատերը հետ տանելու համար:

3) Հատակագիծը այդ փոփոխությունից հետո լիովին մնում է անփոփոխ, մասնավանդ որ, նոր հատակագծի համաձայն, գյուղում շինվում է 7 տուն, մի քանիսն էլ կիտեղ են քարեր:

4) Գյուղի միջի ապագա այգին պիտի լինի. սակայն, ի նկատի ունենալով, որ այդու տեղը այժմ տուն կա, ժամանակ տալ տնատիրոջը՝ իր նոր ստացած հողամասում տուն կառուցելու:

5) Մերժել Հարություն Բալոյանի դիմումը՝ իր տունը տեղահան չանելու մասին, քանի որ, նոր հատակագծի համաձայն, նրա տունը ճանապարհի վրա է, իսկ այդ ճանապարհը, որ անցնում է ջրի մոտով, գյուղի համար շատ անհրաժեշտ է:

6) Գյուղում տեղավորված վերաբնակիչներին տնատեղեր տալ գյուղի այն մասում, որտեղ տներ չկան և, ուրեմն, ըստ նոր հատակագծի հնարավորություն կա տներ շինելու և կանոնավոր փողոցներ անցկացնելու:

7) Որովհետև հատակագծի համար անցկացրած ափսոսները լավ չեն երևում, իսկ մի քանիսը բոլորովին չեն երևում, և նոր տներ շինելիս հատակագծի խախտման դեպքեր կլինեն, անհրաժեշտ եմ համարում անմիջապես մոտ 60 քար տնկել կլարտալների անկյուններում և նոր տներ շինողներին պարտադրել խստորեն հետևել նոր հատակագծին: Խնդրել հողվարչությանը՝ տալու քարերի ծախսը:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց

1926 թ. օգոստոսի 18-ին ծանոթանալով Վաղարշապատի հատակագծման աշխատանքներին՝ անհրաժեշտ եմ համարում կատարել հետևյալը՝.

1. Յուցակները պատրաստել վերջնական խմբագրությամբ օգոստոսի 30-ին: Զուգահեռ առանձին՝ 1) դաղթականներին, 2) հարևան գյուղերից եկածներին, 3) ծառայողներին, 4) առևտուրով պարագողներին և հողի իրավունքից զրկված տնտեսություններին:

2. Յուցակագրված տնտեսություններից որոշ մասը, որոնք իրավունք ունեն հող ստանալու, փոխադրել՝ բաժանելով առանձին գյուղերի: Այս խնդրի նախնական ծանոթության համար ուղարկել մասնագետագործողներից կազմված հանձնաժողով:

3. Հողաշինարարությունը և նոր հատակագծումը հարմարեցնել ջրային սխեմային՝ նախօրոք պայմանավորվելով ջրային վարչության տեղական բաժնի հետ:

4. Որովհետև որոշ տնտեսություններ հողի լավ կտորներ սեփականացնելու նպատակով տնկում են զանազան ծառեր, ուստի հողարածանության ընթացքում այդպիսիների կատարած աշխատանքը համարել առողինչ, հողը մացնելով ընդհանուր ֆոնդի մեջ, իսկ այդպիսիներին նախօրոք ցուցակագրել:

5. Սեպտեմբերի 10—15-ին ներկայացվում է հող֪ողկոմատի հաստատության հիմնական հատակագիծը, որը շված քաղաքի տեղական տնտեսության, վանքի, հնությունների պահպանության կոմիտեի, հողային համայնքների և հող ունեցող մյուս իրավական կազմակերպություններին պատկանող հողերի սահմանները:

6. Յանկալի համարել հողակտորների երկարությունը 100 սաժեն, իսկ տեղ-տեղ, հողերի ուղիների հատկությունները ու ջրային պայմաններն ի նկատի ունենալով՝ հնարավոր համարել այդ տարածության փոփոխությունը:

7. Գլխավոր շոսեներից բացի (Երևան, Սամաղար, Իգդիր, Աշտարակ), մնացած բոլոր ճանապարհները, որոնք անցնում են հողամասերով, ուղղացնել, փոխելով և այժմ եղած փոքրիկ փայտի կամուրջները:

8. Յուցակների ստուգումն սկսել օգոստոսի 20-ից: Յուրաքանչյուր թաղամասի ջուցակներ պիտի ստուգել առանձին, հատուկ հանձնաժողովի միջոցով, որի մեջ մտնելու են թաղամասի, հողբաժնի և քաղխորհրդի ներկայացուցիչները: Յուրաքանչյուր ստուգումից հետո կազմվում է արձանագրություն:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Ա. Բաղունց

56. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

<5—9 սեպտեմբերի 1926 թ., Գորիս>

Ձանգեղուրում հողաշինարարության աշխատանքները հետևյալ պատկերն ունի¹.

1. Ներքին հողաբաժանությունը տարվում է բավարար չափով: Արդեն ավարտված են աշխատանքները 8 մեծ գյուղում, մնացածներում շարունակվում է: Այս տարի ծրագիրը լիովին կիրագործվի, բացառությամբ երկու մեծ գյուղերի՝ Տեղի և Խնածախի սահմանների անորոշ լինելու պատճառով: Խնածախ և Տեղ գյուղերի դիրքը թույլ է տալիս գալ տարի կատարելու հիմնական հողաշինարարություն: Ծրագրերը լրիվ ավարտելուց հետո պետք է նորից հողաբաժանություն կատարել (ստուգումից հետո) մի քանի գյուղերում (Լոր, Տուլորս, Բնունիս), որտեղ խիստ դժգոհություն կա հողաբաժանության դեմ (Լոր) և, նույնիսկ, հաստատված հողաբաժանությունից հետո, գյուղացիք կատարել են իրենց համար ծածուկ հողաբաժանում՝ քանդելով հինը և հաստատվածը (Տուլորս և Բնունիս):

Թե՛ ներքին հողաբաժանությանը և թե՛ հիմնական հողաշինարարությանը բավական խանգարում է այն, որ հաստատված սահմանագծի վրա Անդրկենտգործկոմի հողային հանձնաժողովի կողմից կուրգաններ շին դրված: Այդ առաջացնում է նոր դժգոհություններ և վեճեր: Անհրաժեշտ է դիմել Անդրկենտգործկոմին և խնդրել, որ իրենց հողաշափերի միջոցով հաստատված սահմանի վրա կուրգաններ դրվեն (քաղաքի շրջանում):

2. Հիմնական հողաշինարարությունը Բաղարչայում կվերջանա ծրագրի համեմատ: Կտորների թիվը ընդունված է 4: Գավգործկոմի որոշմամբ՝ Բաղարչայի հայերն ու մալականները տարբեր հողաբաժին պի-

առի ունենան և պիտի կազմեն առանձին հողհամայնքներ: Այդ խընդիրն, անշուշտ, կդժվարացնի հողաշինարարության աշխատանքները, իսկ զատումից հետո բավական վնաս կհասցնվի այդ գյուղի անասնապահության:

3. Բռնակոթում հողաշինարարության նախագիծը կազմվում է և պատրաստ կլինի սեպտ. 10-ին: Չափրարի միջոցով չափված են գյուղի առաջ ընկած բոստանները, որոնք պիտի թողնվեն իրենց տերերին: Բռնակոթում հողակտորների թիվը գավգործկոմը սահմանել է 5: Թեկուզ ավելի է որոշված, բայց այլ կերպ հնարավոր չի կատարել, քանի որ հողատեսքերը շատ են զանազանվում, ցրված են: Բացի այդ, գյուղացիները դժգոհում էին 3 կտորի ղեմ: Բռնակոթի հողաշափ ընկ. Մենարդեն հրաժարվում է աշխատանքները տանել մինչև սեղոնի վերջը: Նրա բանավոր հայտարարության համաձայն՝ ինքը պիտի աշխատի մինչև սեպտ. 15-ը, որից հետո նա հանձնում է աշխատանքները: Անհրաժեշտ է օր առաջ միջոցներ ձեռք առնել, որ Բռնակոթում աշխատանքները կիսատ չմնան: Ոչ մի կերպ աշխատանքը Մենարդեից վերցնել և ուրիշին տալ չի կարելի, ինչպես և տնհնար է աշխատանքը կիսատ թողնել. երկրորդ տարին է, որ Բռնակոթում տարվում են հողաշինարարության աշխատանքներ, առանց այն էլ ձգձգելու մասին դժգոհություն կա:

4. Գորիսում հողաշինարարական աշխատանքները կվերջանան տարվա վերջին, սակայն հողաչափը սեպտ. 15-ին ցանկություն ունի վերադառնալու Գորիսի հողաշինարարությունն, առանց հին Գորիս գյուղի տեղափոխման, չի տա տնտեսական այն էֆեկտը, առանց որի օրինակելի հողաշինարարություն անիմաստ է: Գյուղացիների մեջ այդ ցանկությունը կա: Վերջին տարիներում մի շարք տնտեսություններ ղուրս են գալիս և քաղաքի շրջակայքում տներ շինում: Սակայն, գյուղում դարձյալ մնում է 250-ի չափ տնտեսություն, որի մեծ մասը ծայր աստիճան չքավորներ են: Նրանց տեղափոխության համար հարկավոր է հենց այժմվանից հոգ տանել, հայտնել նրանց վարկ տալու հնարավորության մասին և հողաշինարարությունը կատարել, հիմք ընդունելով նոր գյուղ տեղափոխվողների ցուցակները:

5. Խնձորեսկում հողաշինարարությունը կավարտվի սեղոնի ընթացքում: Այնտեղ ևս դրված է գյուղը երկու նոր վայր տեղափոխելու խնդիրը: Տեղերն արդեն որոշված են: Անհրաժեշտ է անմիջապես տեղի-

կացնել նրանց վարկավորման հնարավորության մասին, որպեսզի հողաշինարարության զուգընթաց տարվի և նոր գյուղեր տեղափոխելու աշխատանքը:

6. Գավառում կազմակերպված է հողերի վարձակալության տոմարագրությունը երեք շրջանումն էլ: Տոմարագրությունը հանձնված է շրջգործկոմների և գյուղխորհուրդների քարտուղարներին:

7. Արոտաշինարարության աշխատանքները ծրագրով նախատեսված տարածությամբ (48 հազար դես.) ավարտված են: Վերաբաժանում չի կատարված, որովհետև հողբաժինը ժամանակին թվական տեղեկություններ չի հավաքել: Հանձնարարված է հողբաժնին՝ բոլոր թվական տեղեկությունները և վերաբաժանման համար անհրաժեշտ բոլոր նյութերը պատրաստել, արոտների վերաբաժանումն աշխատել կատարելու համար:

Բացի այդ աշխատանքներից՝ Ավղանի, Տանձավեր, Մալղաշ, Երիցաթումբ գյուղերի միջգյուղյան սահմանները որոշված են տեղում: Տեղում աշխատանքների ընթացքում մի քանի խնդիրներ են առաջացել, որոնց մասին տեղեկացնում եմ վարչության:

ա) Սահմանամերձ գյուղերում, որտեղ այս տարի կատարվում է ներքին հողաբաժանություն, առանց միջգյուղյա սահմանների որոշման, անհրաժեշտ է դալ տարի այդ շրջանում կատարել միջգյուղյա սահմանագծում:

բ) Քաղաքի սահմաններում ընկած հողերի վրա ղանազան մարդիկ, կոմունալ բաժնի թույլտվությամբ, կառուցում են տներ, ստանալով 400 ք. մ. հողամասեր: Այդ տնատերերի մեծ մասը գյուղացիներ են, որոնք գյուղում ունեն հողեր: Անհրաժեշտ է պարզել՝ արդյո՞ք քաղաքում տուն կառուցողների ընդհանուր նորմայից պիտի հանել այդ հողամասը: Բացի այդ, պիտի սահմանել ավելի փոքր նորմա՝ արագացնելով քաղաքային հողերի մասին հրատարակվելիք կանոնադրությունը:

գ) Ներքին հողաբաժանության ընթացքում առաջանում է սեփականությունների լիկվիդացիայի խնդիր: Այդ հարցի շուրջն առաջանում են դժգոհություններ: Փաստորեն, անգամ հողաբաժանությունից հետո, հողօգտագործման իրավունքից զրկվողները շարունակում են գյուղում ունենալ այգի և այլ սեփականություն:

դ) Թույլ է դրված և հողօգտագործման իրավունքի որոշելու խնդիրը: Գյուղեր կան, որտեղ առևտրականները շարունակում են հող

ունենալ, և, ընդհակառակը, հողից ղրկվում են աշխատավորական վատ-տակի գնացողները: Այս խնդիրը միանգամից և կտրուկ պիտի պարզել, վերջ տալու այն արդարացի բողոքներին, որ կան այս հարցի մասին գյուղի աղքատ և օտար քաղաքներ վաստակի գնացած տեղացիների կողմից:

Հողվարչպետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց

57. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

<18 հոկտեմբերի 1926 թ.>

Ձանգեղուրի և Քյուրդիստանի սահմանագծման հանձնաժողովը, կազմով՝ Անդրկենտգործկոմի լիազոր Կաշետկովի¹, Ադրբեջանի Կենտգործկոմի ներկայացուցիչ Ա. Կարաևի և Հայաստանի հողժողովմատի ներկայացուցիչ Ա. Բակունցի, իր աշխատանքներին անցել է սեպտեմբերի 10-ին, տեղում երկու օր սպասելով Ադրբեջանի ներկայացուցչին:

Աշխատանքը հետևյալ ձևով էր տարվում: Դեռ 1925 թ. այդ նույն հանձնաժողովը շրջել էր սահմանները մինչև Սյուսան-Թափա, տեղում ծանոթացել եղած վեճերի հետ: Այս տարի Անդրկենտգործկոմի երկու հողաչափն արտանկարել են սահմանավեճերը, երկու կողմի գյուղերից էլ հավաքել գրավոր տեղեկություններ, դանադան փաստաթղթեր՝ այս կամ այն վիճելի հողամասի տիրապետության մասին:

Հիմք ընդունելով այդ աշխատանքը՝ հանձնաժողովը սեպտեմբերի 10-ից սկսեց տեղում ծանոթանալ վեճերին, դարձյալ հարցաքննել գյուղերի ներկայացուցիչներին և ապա՝ մաս առ մաս գծել սահմանները:

Առաջին կուրգանը դրված է Գորիս-Ղափան ճանապարհի այն կետում, որտեղից խճուղին իջնում է դեպի էյվաղլար գյուղը, որը 1924 թ. հուլիսի 11-ի հանձնաժողովի որոշմամբ մնում է Քյուրդիստանին, թեպետ գյուղը անտեսապես կապված է Ձանգեղուրի հետ: Մինչև այդ կուրգանը սահմանը որոշված էր դեռ անցյալ տարի, նույն հանձնաժողովի միջոցով:

Հանձնաժողովն իր աշխատանքի հիմք է ընդունել 1924 թ. հուլիսի 11-ի համաձայնությունը, որ կայացել էր ընկ. Երզնկյանի և Բաղիրովի միջև: Տեղ-տեղ միայն հատուկ պատճառաբանությամբ նրանց սահմանագիծը փոփոխություն է ենթարկված:

1924 թ. հուլիսի 11-ի հանձնաժողովը սահմանն ընդունել էր Գո-
րիս-Ղափան խճուղին: Սակայն տեղական զինությունը և դյուղացիների
ցանկությունը եկան որոշ փոփոխություն մտցնելու այդ սահմանագծի
մեջ: Այսպես, օրինակ, ըստ այդ համաձայնության՝ սահմանը խճուղու
հետ միասին անցնում էր Բաղարշաչ գետի վրայով, Քյուրդիստանի կող-
մը թողնելով Շահվերդիլար և Պաշարաջուր թուրք դյուղերը: Սակայն
դյուղացիների ցանկությամբ փոխվեց սահմանագիծը, այդ երկու դյու-
ղը թողնելով Զանգեզուրին: Նոր սահմանը խճուղուն խառնվում է Մազ-
քա գյուղի տափարակում, անտառի ծայրին:

Անտառի մեջ սահմանը թողնված է խճուղին: Որովհետև Քյուրդիս-
տանին անցնող Մազքա գյուղը խճուղուց վերև հողեր ունի, իսկ Զանգե-
զուրին անցնող Շուռնուխին հողեր ունի խճուղուց ներքև, հանձնաժողո-
վը որոշեց. դյուղերին թողնել իրենց հողերը, արտանկարելով այդ հո-
ղերը, որոշելով նրանց սահմանները, որպեսզի հետագայում այդ դյու-
ղերն ի հաշիվ պետական անտառների, որոնց մի մասը Քյուրդիստանինն
է, մյուսը Զանգեզուրինը, չկարողանան ավելացնել հողերը՝ կտրատե-
լով անտառները:

Համաձայն 1924 թ. հուլիսի 11-ի սահմանագծի՝ Զեյվա գյուղի
մոտ խճուղին կտրում է Չայլամի գետը, անցնում գյուղի գլխով գետի
հանքերը: Խճուղուց ներքև մնում էին մի շարք դյուղեր՝ Զեյվա, Սևա-
քար, Մոդես, Ուժանիս, Եղավարդ, Ագարակ, որոնք մինչ այդ ենթարկ-
վում էին Ղափանին, ունենալով վեճեր հարևան թուրք դյուղերի հետ:

Հայաստանի ներկայացուցչի առաջարկը՝ սահմանագիծն անցկաց-
նել ո՛չ թե խճուղիով, այլ Չայլամի գետով, մերժվեց և՛ ընկ. Կաշետկո-
վի, և՛ ընկ. Կարաևի կողմից, թեկուզ երկու կողմերի համար անվի-
ճելի էր այն, որ վերոհիշյալ գյուղերը պիտի միանան և մինչ այդ էլ
միացած էին Ղափանին: Վեճը Վալի-Դուղ անվանյալ անտառամասի
շուրջն է, մոտ 200 գես. տարածությամբ:

Վալի-Դուղը Չայլամի գետի աջ ափինն է, խճուղու և գետի միջև,
Զեյվա գյուղին կալած: Հետագայում առաջանալիք անախորժություննե-
րին ընդմիջտ վերջ տալու համար Հայաստանի ներկայացուցչի առա-
ջարկն էր բնական սահման ընդունել գետը, մանավանդ որ Զեյվա գյու-
ղը գետի ձախ ափին էլ ունի վարելահողեր: Այդ առաջարկն արվում էր
անտառը պաշտպանելու նկատառումով, որովհետև Քյուրդիստանի ներ-
կայացուցիչ ընկ. Ա. Կարաևի հայտարարության համաձայն՝ այդ ան-

տառամասն իրենք մտադիր են որպես խոտհարք և արոտասեղ տաշ քաշվորենքին:

Իմ դեկուցման հետ ներկայացնում եմ Զանգեզուրի անտառապետ ընկ. Գանինի գրությունն այդ մասին, ուղղված հանձնաժողովի նախագահին և Հայաստանի ներկայացուցչին²:

Զելվա գյուղի սահմանները որոշելուց հետո հանձնաժողովն անցավ մյուս գյուղերի՝ Սեքարի, Մողեսի, Ուժանիսի, Նղավարդի և Ագարակի սահմանները որոշելուն: Զեկուցմանս հետ միասին ներկայացնում եմ հանձնաժողովի արձանագրությունները՝ կայացած սեպտեմբերի 12-ին Փարիզյան գյուղում, սեպտ. 14-ին Ագարակում և սեպտ. 15-ին Գոյգարա-Նաշատար գյուղում³: Առաջմ ձևերի տակ շունենալով թվական տեղեկություններ հղած վիճելի տարածություն մասին, ինչպես և այն մասին, թե այդ վիճելի տեղերից քանի դեպատինն է անցել այս կամ այն կողմը նոր սահմանագծումից հետո, այժմ միայն մի ընդհանուր եզրակացություն կարելի է հայտնել, այն է, որ զիջող հղել է մեծ մասամբ Զանգեզուրը: Հողժողովմատի ներկայացուցչին հրահանգված էր ամեն գնով վերջ տալ սահմանավեճերին, որպեսզի հնարավոր լինի շուտափույթ սկսել հողաշինարարություն, որպիսի աշխատանք մինչև այժմ կատարված չի, և պատճառ է եղել աչքի ընկնող անարդարացի հողօգտագործման:

Հանձնաժողովի աշխատանքները վերջացնելուց հետո հողաշինարարներն այժմ անցել են կուրգանների դրման, որից հետո նրանք նկարելու են սահմանագիծը և ուղարկելու հողվարչության, քարտեզի հետ միասին, նաև տեղեկություն այն մասին, թե նոր սահմանագծումից հետո քանի դեպատին հող է մնացել սահմանից այն կողմ:

Հիմնական թերությունն այդ աշխատանքի այն էր, որ հողհանձնաժողովը սահմանն անցկացնելիս ի նկատի չէր առնում ո՛չ երկու կողմի հողերի քանակը, թե այս կամ այն գյուղը ինչքան հող ունի, ինչ կապեր ունի հարևան շրջանների կենտրոնների հետ, տնտեսապես ավելի շատ դեպի որ շրջանին է ձգտում և այլն: Ստացվեց այնպիսի արգյունք, որ սահմանն անցկացնելու միակ հիմքն այն էր, թե այս կամ այն գյուղն ինչ ազգի բնակչություն ունի: Հայ գյուղերը մնացին Զանգեզուրին, թուրք գյուղերն՝ Ադրբեջանին:

Սահմանն անցկացնելիս մի ուրիշ արգելք էլ կար: Քյուրդիստանի գյուղերի մասին ճշգրիտ տեղեկություն չկար. հայտնի չէր ո՛չ նրանց

քնակչության թիվը և ո՛չ էլ հողերի քանակը: Բացի այդ, սահմանն անցկացնելիս հիմք ընդունվեց երկու կողմի գյուղերի հողերի նորման. արդյունքն եղավ այն, որ Զանգեզուրին անցնող գյուղերը մնացին հողի նվազ նորմայով:

Մի ուրիշ հանգամանք: Սահմանին կից թուրքական գյուղերն ունեն գյուղականներ (ОТСЕЛОК), կազմված 5—8 տնից: Այդ գյուղականները խանգարում էին սահմանագծման աշխատանքին: Ցանկանալով միանալ Քյուրդիստանին՝ այդ գյուղականները պահանջում էին սահմանագիծը գյուղից որոշ հեռավորության վրա դնել, այդ դեպքում վիճելի հողերի մեծ մասն անցնում էր նրանց կողմը: Այդ հանգամանքը շատ մեծ վեճեր առաջ բերեց, մանավանդ Ուժանիսի և Եղավարդի սահմանն անցկացնելիս: Թուրք գյուղականները՝ Սուլթանլըղ, Հաջի-Ղուրբանլար, Սալդաշ և այլն, որոնց ծխերի թիվը 8-ից չի անցնում, տեղավորված են այն հողերի վրա, որից դեն Ուժանիսն ու Եղավարդն ունեն վարելահողեր: Որովհետև այդ գյուղականները միանում էին Ադրբեջանին, նրանց և հայ գյուղերի միջև սահման անցկացնելիս հայ գյուղերի հողերից մի մասը մնաց սահմանից դեն:

Վիճելի հողերից մեծ մասը նախկին բեգական հողեր են, որոնք քեփերը վաքձով են տվել մեկ այս, մեկ այն գյուղին: Հողօգտագործումը խառն է եղել, հայ և թուրք գյուղերը կողք-կողքի կամ իրար հողերի վրայով անցնելով՝ մինչև այժմ օգտվել են այդ հողերից: Սահմանն անցկացնելիս հարկավոր եղավ ընդունել մի դիժ, որ քիչ թե շատ բնական սահման լիներ:

Միակ թյուրիմացությունը եղավ Ագարակում: Հողաշափը կուրգանները դնելիս՝ գյուղացիք արգելում են: Հողաշափը վերագառնում է և ղեկուցում հանձնաժողովի նախագահին: Առանձին արձանագրությամբ այդ դեպքից հետո ագարակցիք ստացան մոտ 60 դես. վարելահող, որով և վեճը հարթվեց:

Հանձնաժողովի աշխատանքներն Ագարակից հետո մնացին թերի, օրովհետև ընկ. Ա. Կարաեը ճանապարհվեց Բաքու, ղեկուցելու կատաքած աշխատանքի մասին, Ադրբեջանի Կենտրոնականի համալսարանն առնելու, ինչպես գրված էր նրա լիազորականում: Նրան փոխարինելու պիտի գար ընկ. Մամեդխանովը, որը Գորիս եկավ միայն հոկտեմբերի 10-ին:

Որովհետեւ Հայկենտգործկոմը հեռագրով ընկ. Բ. Հարությունյանին նշանակել էր իր ներկայացուցիչ՝ հանձնաժողովի հետագա աշխատանքներին մասնակցելու, հողժողովմատի ներկայացուցչի մնալն ավելորդ եղավ, քանի որ Ադրբեջանի համապատասխան հիմնարկից ներկայացուցիչ չէր նշանակված: Ադրբեջանի Կենտգործկոմը լիազորել էր միայն ընկ. Մամեդխանովին, որի հետ միասին Հայկենտգործկոմի ներկայացուցիչ ընկ. Բ. Հարությունյանը հոկտ. 11-ին ճանապարհվեց սահմանների մնացած մասը գծելու:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց

58. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Սահմանագծման ժամանակ Քյուրդիստանի գյուղերին է անցել մոտ 100 դես. հող, որ վաղուց մշակելիս է եղել Ուժանիս գյուղը: Այդ հողերից մշակության հարմար է 45 դես. ո՛չ ավել:

Ուժանիսցիները բավարարված կլինեն, եթե սահմանը դժվի ո՛չ թե Մուղան-չալաղով, ինչպես արված է, այլ չալաղի գլխի ճանապարհով:

Սահմանագծման հանձնաժողովը սահմանը դժել է չալաղով, որպես բնական սահման, թեկուզ անհրաժեշտ էր ճանապարհը թողնել սահման:

Ավելացնում եմ, որ ամենից շատ տուժել են ուժանիսցիք:

Ա. Բակունց

30. X. 26

59. ՀԱՅԿԵՆՏԳՈՐԾԿՈՄԻՆ

Սահմանագծման ժամանակ Ղափանի բոլոր գյուղերից ամենից քիչ Զեյվան է տուժել: Նրանց ցույց տրված սահմաններից մի քանի դեսյատին է անցել Ային գյուղին: Հանձնաժողովը այդ գյուղի սահմաններին ծանոթացել է դեռ 1925 թ.:

ի նկատի ունենալով այդ՝ անհետևանք պիտի թողնել Զեյլա գյուղի դիմումը, ինչպես և նոր հանձնաժողով ուղարկելու առաջարկը:

Հողժ<ողկոմի> տեղ<ակալ>
Հ<ող> վ<արչության պետի տեղակալ>
Ա. Բակունց

2. XI. 26

60. ԶԱՆԳԵՋՈՒՐԻ ԳԱՎՀՈՂԲԱԺՆԻՆ

Տ նոյեմբերի 1926 թ., Երևան
Շրջաբերական

Կենտրոնական գավառագիտական բյուրոյի դիմումի համաձայն, կցված հարցաթերթի ձևով՝ խնդրում ենք հաղորդել մեզ գավառից գյուղերում տեղավորված Տաճկաստանի դանազան գավառների նախկին բնիկների մասին մոտավոր տեղեկություններ:

Հողվարչութ. պետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց
Գործավար՝ Աղամալյան

61. <ՀՍ.ՅԱՍՏԱՆԻ> ԺՈՂԿՈՄՍԽՈՐՀԻՆ՝

<Ջեկույցագիր Անդրկենագործկոմի սահմանագծման հանձնաժողովի գործունեության մասին>

<13 նոյեմբերի 1926 թ., Երևան>

Իմ ղեկուցման մեջ՝ զրել եմ սահմանագծման հանձնաժողովի աշխատանքների և այն պատճառների մասին, որոնք առիթ են տալիս դժգոհությունների:

Այդ խնդրի շուրջը լարված մթնոլորտ է ստեղծվել սահմանին կից գյուղերի միջև: Որոշ տարր աշխատում է օգտագործել այդ դժգոհություններ՝ լարելով գյուղերին իրար դեմ: Կազմում էին դիմումներ, շատ անգամ այդ բոլոր դիմումները ֆի-ձեռքով էր զրված և միակերպ խմբադրած:

Ամենից մեծ սխալն այն է եղել, որ հանձնաժողովը փաստորեն ազգային սահման գծեց, թուրք գյուղերին թողնելով Աղսրեջանի կողմը, հայ գյուղերը՝ Հայաստանի: Այդ ձևի դեմ ես բողոքել եմ շատ անգամ հանձնաժողովում:

Իհարկե, գյուղացիները տրանջում էին, հազար ու մի կարծիքներ հայտնում: Ուժանիս գյուղում գյուղացիները խանդարեցին հանձնաժողովի աշխատանքները, լսելով որ հանձնաժողովը մշտադիր է ուշադրության չառնել այն մատյանը, որով նրանք ապացուցում էին իրենց տիրապետությունը վիճելի հողերի նկատմամբ: Ուժանիսը տուժեց, զրկվելով իր վարելահողերի մի մասից: Հանձնաժողովի նախագահ ընկ. Կաշեաթևովը և ԱղՅԻԿ-ի ներկայացուցիչ ընկ. Ա. Կարաբեքյանը պնդում էին Մովսես-Հալլաղ անվանյալ ձորակի վրա, որից դեն ուժանիսցիք հողեր ունեին: Սակայն սահմանն անցավ այդ ձորով, որպես «բնական» սահման, թեկուզև ես հակառակ էի, պնդելով ճանապարհի վրա:

Ագարակում ավելի մեծ աղմուկ եղավ: Գյուղնախագահի պաշտոնական գրության համաձայն իբր թե գյուղացիք բանտարկել են նրան և գյուղի ներկայացուցիչներին, չորպես գյուղի շահը չպաշտպանողի: Հարձակվել են հողաչափի վրա, նրա աշխատանքը խանդարել: Ընկ. Կաշեաթևովի Ագարակ գնալն էլ չի օգնում, մինչև որ նոր ղեկում չի արվում Ագարակին: Այդ դեպքում քննությունը հանձնված է Զանգ<եղուրի> դատախազին:

Ինձ հայտնի չէ² Սղավարդ գյուղացիներին ծեծելու դեպքը: Ես ուրիշ վերսիա եմ լսել, որ նախահարձակ եղել են եղավարդցիները, որոնք իբր թե հրացանով հարձակվել են թուրք գյուղացիների վրա և թշվ նրանց իրենց հողից: Այդ եղել է անցյալ տարի: Այդ մասին ինձ ասաց Քյուրդիստանի հողբաժնի վարիչ ընկ. Խմբան Հաջիևը, ավելացնելով, որ հրացանները գտնվում են Քյուրդիստանում:

Այն տրտուռները, որ իբր թե ասել են գյուղացիք այն մասին, թե «Աղսրեջանի ներկայացուցիչները միշտ լինում են հողաչափերի հետ և ցուցմունքներ են անում», ստուգման կարոտ են: Գուցե և եղել են, բայց այդ հակառակ է ընդունված որոշման: Հողաչափերը նախօրոք երկու կողմից գյուղերի ներկայացուցիչներից հարցրել են վիճելի հողերի սահմանները, նշանակել պլանշետի վրա, որից հետո միայն հանձնաժողովը տեղում ծանոթանալով վեճերին՝ անց է կացրել այս կամ այն սահմանը:

Թե նախօրոք ի՞նչ ներկայացուցիչներ են շրջել հողաշահիների հետ, ինձ հայտնի չէ: Համենայն դեպս, նրանք պաշտոնական մարդիկ չեն եղել, այլ՝ տեղացիներ. կային անհատներ (օրինակ՝ Փարիջան գյուղացի Բաբան, խաշտաթ գյուղում՝ Նիադալին և ուրիշները), որոնք նպաստում էին երկու կողմի հարաբերությունների սրման, աղմկում, դիմումներ տալիս, սպառնում և այլն: Իմ ներկայությամբ՝ փարջանցի Բաբան իբր Թե Թուրք գյուղացիների անունից հայտարարեց, որ իրենք չեն ուղում հայել «Արարատի հուքումաթին»³, որովհետև նա աղքատ է, գյուղացիներից տուրք շատ է վերցնում, նրա սլայմանները ծանր են և այլն: Այդ հայտարարությունը լսեցին Ա. Կարաեն ու Կաչետկովը: Իմ կարծիքով՝ Բաբան այնպիսի մութ անձնավորություն է, որի հայտարարությունը որոշ նպատակ ունի և, համենայն դեպս, ծրագրված: Բաբայի նման մարդիկ սակաս չէին և հայ գյուղերում:

Մի բան պարզ է: Սահմաններն անցկացնելիս ընդունվում է գյուղի այս կամ այն ազգի պատկանելը որպես գլխավոր հիմք: Նման սահմանագիծ անցկացնել անթույլատրելի է: Արգյունքն եղավ այն, որ գյուղերը գրգավեցին իրար դեմ:

Ընդհանրապես, սահմանափոխին աշխատանքի սկզբունքն ու ձևը շատ թերութուն ունի: Հարկավոր է ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել, խնդիրն ավելի ճիշտ լուծելու համար:

Ա. Բակունց

62. ԷՋՄԻԱՄՆԻ ԳԱՎՀՈՂԱԺՆԻՆ

28 դեկտեմբերի 1926 թ., Երևան

Շրջաբերական

Ի բացառություն գոյութուն ունեցող կարգի, ըստ որի՝ մինչ այժմ վերաբնակիչները հող են ստանում գյուղում հաստատվելու թվականի կարգով (եթե բոլորին բավարարելու չափով ազատ հող չկա), հողժողկոմատի կողմիցի ս. թ. դեկտեմբերի 23-ի նիստի որոշման համաձայն հանձնարարվում է հողբաժնիդ՝ որոշման կայացման օրից սկսած, գյուղական դպրոցներում պաշտոնավարող ուսուցիչ վերաբնակիչներին հող հատկացնել ընդհանուր կարգով, սակայն մնացած վերաբնակիչների համեմատությամբ՝ հերթից դուրս:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց
Գործավար՝ Աղամալյան

Հողվարչության № 2609 գրության համաձայն, ս/թ. ապրիլի 5-ին Մաղկաձորում կատարվեց ստուգում վերաբնակիչներից այն տնտեսությունների, որոնց հնարավոր է զրկել հողից՝ ոչ մի տնտեսական կապ այդ վայրում չունենալու պատճառով:

Ստուգումը պարզեց հետևյալը. Մաղկաձորում հող են ստացել 25 և 26 թվերին 29 տնտեսություն տաճկահայ գաղթականներից (Հին Բայազետ, Բիթլիս և այլն), որից 9-ը սուներ գյուղում ունի տուն: Հարևան գյուղերից Մաղկաձորում տեղավորված են. Ռնդամալից՝ 9 տնտեսություն, որից 8-ը Մաղկաձորում ունի տուն և այգի, Քարվանսարայից՝ մի տնտեսություն, որը դարձյալ տնատեր է Մաղկաձորում, Միսխանայից՝ մի տնտեսություն, դարձյալ տնատեր: Այսպիսով՝ Մաղկաձորում տեղավորված 40 վերաբնիկ տնտեսություններից գյուղում այգի և տուն ունեն 19 տնտեսություն:

Հանձնաժողովը տեղում մանրամասն ծանոթանալով վերաբնիկների տնտեսական դրության հետ, հնարավոր է համարում, և այն էլ միայն մաքրավանքյիներին մի տարով բավարարելու նպատակով, այս տարի հողազուրկ անել արձանագրության մեջ հիշած 8 տնտեսություններին՝ 40 շնչով, որոնցից 8-ը Քարվանսարայից է եկել, իսկ 7-ը՝ Ռնդամալից:

Թեկուղ հողային մատյանի ստուգումը, ինչպես և գյուղխորհուրդների նախագահների տված տեղեկանքը, հաստատում է, որ այդ տնտեսությունները հող չունեն ոչ Ռնդամալում և ոչ էլ Քարվանսարայում: Հանձնաժողովը միայն նրանց է հնարավոր համարում 27 թվին հողազուրկ անել, որովհետև նախկին գյուղերում ունեցած տնտեսությունն ու եղած անասունները կարող են միջոց դառնալ մի կերպ ապրելու, մինչև մաքրավանքի բավարարվեն:

Բացի այդ, Մաղկաձորի ծխամատյանում հիշված այդ տնտեսությունները, որոնց շնչերի մի մասն ապրում է ուրիշ վայրերում և վաղուց է կտրվել գյուղից, թեկուղ տնտեսության գյուղում մնացած մասն օգտվում է նրանց շնչաբաժին հողերից, այգիների, թվով մոտ 15, ևս հողազուրկ անելով, նրանց շնչաբաժինը մի տարով կարելի է հատկացնել մաքրավանքյիներին:

վերաբնիկներին և ոչ մեկին չի կարելի Մաղկաձորում հողադուրկ անել, այլ կերպ նրանք մատնված կլինեն մի կերպ սարքած տնտեսութ-
յան քայքայման: Նրանցից շատերը միայն 1926 թ. են հող ստացիլ,
բացի մեր ցուցակազրած վերաբնիկներից, Մաղկաձորում ապրում են
11 տուն գաղթականներ, որոնցից չորս տնտեսության դրույթունը ծայր
աստիճան ընկած է: Այդ 11 տունը հող չեն ստացել: Համայնքի ընդհա-
նուր ժողովում միջնորդություն հարուցվեց, մանավանդ մալականների
կողմից, հող տալու գոնե այդ 4 տնտեսության, որոնց ցուցակը կըց-
վում է:

Ա. Բակունց

64. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

<21 ապրիլի 1927 թ., № 3898>

Ինաքլու գյուղը տեղափոխելու համար, որպեսզի դժվարություն-
ների առաջ հետագայում կանգ չառնենք, անհրաժեշտ է որոշել այն
վարկի չափը, որպիսին պիտի ստանան գյուղացիք և առանց որի տե-
ղափոխումն անհնար է դառնալու:

Սրան կցված արձանագրությունից՝ հայտնի է, որ գյուղացիները
ցանկություն ունեն տեղափոխվելու զանազան գյուղեր՝ միայն շինու-
թյունների արժեքները կամ վարկ ստանալու դեպքում: Գյուղի տեղա-
փոխման խնդիրը կապելով վարկի հետ՝ վերջինիս տալը պիտի կատար-
վի մոտ ժամանակում, որից հետո գյուղերում ստացած հողերի վրա
նրանք հնարավորություն կունենան աշնանից տնտեսություն ստեղծե-
լու: Առանց դրան եկող գարնան մենք կանգնած կլինենք նույն դրու-
թյան առաջ՝ որոշ զիջումներով մի տարի էլ հարմարություն տալու
ինաքլուին հին տեղում մնալու:

Իսկ այդ կլստանգի անտառի գոյությանը, գուցե և վնասի այն աշ-
խատանքներին, որպիսին կատարում է անտառային վարչությունը գյու-
ղի վերին ընկած անտառամասում: Ավելորդ է շեշտել այդ աշխատանքի
կարևորությունը: Եթե անգամ անտառ էլ չլիներ, անհրաժեշտ կլիներ
ինաքլուն տեղափոխելու, և արհեստական անտառ տնկելով՝ ապահովե-
լու թե՛ հողերը՝ սեղավից և թե՛ գետակների ակունքները՝ ցամաքելուց:

Վարկով ապահովելուց հետո և ծրագրածն անշեղ ու վճռական կիրառելով միայն՝ հնարավոր է ինաքուից մի նոր Մաքրավանք² չստեղծելը:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Բակունց

65. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Ս. Թ. ապրիլ 23-ին մեկնում եմ Շնող և Ղարաքիլիսա, համաձայն հողվարչության < N 2939 գրության:

Ա. Բակունց

23. IV. 27

66. ՀԱՅԿԵՆՏԳՈՐԾԿԱՄԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐԻՉԻՆ

23 ապրիլ 1927 թ., N 2997/1080, Երևան

Շրվհնանց գյուղը Զանգեզուրի գավառի ամենից սակավահող գյուղերից է: Այդ ի նկատի ունենալով՝ բնակիչների մի մասին հող է հատկացված լքյալ Տանձավեր գյուղում: Այդ գյուղում տեղավորվածները կտրվել են Շրվհնանցից և հաստատվել են Տանձավերում, որպես առանձին ծխեր: Ինչ վերաբերում է Բաքվում ապրող շրվհնանցիներին, նրանց հողօգտագործման իրավունքը պիտի որոշի հողհանձնաժողովը՝ նրանցից դիմում ստանալուց հետո, որից հետո միայն հնարավոր է նրանց հողով բավարարել կա՛մ Շրվհնանցում, կամ Տանձավերում:

Առդիր դիմումը:

Հողվարչության պետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց

Գործավար՝ Աղամալյան

67. ԱՐՉՈՒՍԳՆԱՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

27/28 ուսումնական տարվա համար ՌՍՖՍՀ Հանրապետության բարձրագույն դպրոցներում վարչությունն խնդրում է երեք տեղ. երկուսը՝ հողաշինարարության, երրորդը՝ գեոդեզիական ինստիտուտում:

Ա. Բակունց

30. V. 27

Սիրելի խաչատուր!

Մեր աշխատանքների դրույթունը հետևյալ կերպի է:

Մինչ այժմ աշխատանք տարվել է միայն 20 գյուղ (մանր գյուղ)¹ ներքին հողաշինարարության ասպարիզում: Աբել Գրիգորյանը աշխատում է Բաղարշայում: Ոչ նա և ո՛չ էլ Մենաբդեն² չեն կատարել իրենց հանձնարարած աշխատանքների այն մասը, որ վերաբերում է գյուղերի հատակադժման: Մենաբդեն Ղափանում աշխատել է միայն 8 օր: Մկրտչյանը³ վաղը սկսում է Գորիսի հողաբաժանության աշխատանքները: Իմ գալու օրը այստեղ էր և Թաբաղյանը⁴, որը նոր էր վերադարձել Ղափանից: Նրա աշխատանքները ստուգելուց պարզվեց, որ նա լրիվ չի կատարել այն ամենը, ինչ պարտավոր էր կատարել: Դրա համար էլ վաղը նրան կու եմ ուղարկում⁵ աշխատանքի թերին լրացնելու: Պետք է ասեմ, որ հանքային վարչությունը ինքն էլ չգիտի, թե ինչ պահանջներ ունի, տարբեր փոքր-նրեր են ներկայացնում, և, բացի այդ, ոչ մի օժանդակություն ցույց չեն տալիս, նույնիսկ, ինչպես Թաբաղյանն էր ասում, դժվարանում են ներկայացուցիչ տալու: Երեկ ես հեռախոսով խնդրեցի դիրեկտոր Միրզոյանին, որ հնարավոր աջակցությունը ցույց տան, հակառակ դեպքում ստիպված կլինենք ետ կանչելու Թաբաղյանին... Հանքերում երեւի մի կտոր կմնա առանց ղատելու, այդ Զրախորի հիդրոկայանն է (4 հեկտար) և նրա առումը: Այդ աշխատանքը (ցանցի կադմեիլը) բավական ժամանակ է խլելու և, բացի այդ, այնքան էլ չտապ չի:

Գավգործկոմը պնդում է խնձորեսկի վրա: Վերջապես, համաձայնության եկանք, որ Թաբաղյանը հանքերից դալուց հետո անցնի այդ աշխատանքներին:

Ընդհանրապես, աշխատանքները թույլ են դնացել, բավական ժամանակ պարապ տեղը կորել է: Մասամբ և մեր մեղքից: Մկրտչյանը պարապ նստել է 15 օր, Թաբաղյանը՝ 7 օր: Մնացածները փաստացի աշխատանքի են անցել հունիս 13-ից: Պետք է ամեն բան անել ծրագիրն ավարտելու:

Երեկ շափրարների հետ պայմանագրեր կապեցինք՝ գյուղերը բաժանեցինք թե՛ եկվորների և թե՛ տեղացիների մեջ: Ունենք ընդամենը

13 չափրար, մնացել են բավական թվով մեծ գյուղեր: Օգոստոսի առաջին կեսին մի հաշիվ կանենք. եթե շնացնեն, նոր չափարների կարիք կունենանք՝ մինչև աշուն մնացած գյուղերը վերջացնելու:

Վաղը Մենաբդեն գնում է Բոնակոթ՝ աշխատանքները վերջացնի, թեկուզ նա տատանվում է ավարտման հաջողության: Ուղարկում է նրա գրությունը, որտեղ խնդրում է նա 3-րդ կատեգորիայի կտրատման համար չափրար տալ, որպեսզի վերջացնի այդ աշխատանքը: Պետք է համաձայնվենք: Նույնը կլինի և՛ Մկրտչյանի, և՛ Թաբաղյանի հետ. գոնեքի՞ս կտրատման գործում չափրարը նրանց պիտի օգնի, թե չէ չենք հասցնի:

Ի դեպ, Գործիքները ստանալուց հետո (Մայիս-ից) այստեղ կարիք է եղել նորոգելու, դրա համար էլ ժամանակ և դրամ է կորսվել: Ընդհանրապես, աշխատանքի տեխնիկական մասը (գոնեքի երկարությունը, մասշտաբը և այլն) կաղում է: Դժվարանալու են հանել մանր կտորները և այն էլ այնպիսի մասշտաբով, որպիսին հեռագրել է Մանուչարյանը⁶ (200 սաժ.): Եթե հնարավոր լինի՝ Մանուչարյանի այստեղ մի շաբաթով գալը, շատ կարևոր է: Մի՞ նստիր, ստուգիր հողաչափների աշխատանքի տեմպը, տեխնիկական մասը և այլ: Դրանով շատ բան շահած կլինենք:

Հովհաննիսյանի⁷ մոտ գեռ չեմ գնացել, այսօր գրություն կտր նրանից: Հողաչափերին և չափարներին տեղավորելուց հետո նիկոլայի⁸ հետ միասին դուրս կգանք շրջագայելու:

Մենք Ղափանում սկսում ենք սահմանամերձ գյուղերում ներքին հողաբաժանություն: Այդ գյուղերում կարող է հարց հարուցվել միջգյուղյա սահմանների փոփոխման (միջգյուղյա սահմանագծում չի կատարված): Որովհետև այդ կհետաձգի ներքին հողաբաժանությունը, ևս անհրաժեշտ է համարում թողնել հին սահմանները և հողաբաժանությունը կատարել այդ սահմաններում: Հիմնական հողաշինարարության ժամանակ այդ աշխատանքը կարելի է կատարել:

Դրամի նեղություն ունեն: Չափրարներին գործի ուղարկելու համար նիկոլայի ընթացիկ հաշվում եղած բոլոր գումարը վերցրինք: Կանցյալ տարիներից մնացած ապառիկներ (հողաշինարարական վարկ)⁹ 5000-ից ավելի: Եթե դրա կեսը հավաքենք, բավական դրամ կունենանք: Այդ հարցը գավգործկոմի նախագահության նիստում կձևակերպենք՝ որոշելու գանձման ձևն ու ղիջանիլիք գումարի չափը:

Արոտների վերաբաշխման աշխատանքները Հովհաննիսյանը մենակ տանել չի կարող: Նրա գրությունները հուսահատական են: Որպեսզի հնարավոր լինի այդ աշխատանքն ավարտել այն հաշվով, որ քոչվորների հայտնի լինի գալ տարվա համար իրենց տեղերը, խնդրում եմ ուղարկես Նաղարյանին՝ գոնե մի ամսով: Թե չէ աշխատանքը կիսատ կմնա: Նրա հետ միասին ուղարկիր ՅԱԿԼԱԿ-ի հաստատած սահմանագծման քարտեզը և սահմանակից մեր գյուղերի հողատեսքերի մասին եղած թվական տեղեկությունները:

Հիմա փողի մասին: Նեղն են, գյուղերից դժվար է հավաքվում: Եթե 1000 ռուբլու չափ վարկային օժանդակություն լինի, գրությունը բավական թեթևացած կլինի:

Նաղարյանը թող գա Նախիջևանով, Հովհաննիսյանն աշխատում է Սիսիանում:

Ա. Բակունց

6. VII. 27

Գորիս

Հ. Գ. Այստեղ գանգատվում են, որ մեր պատճառով արոտների վարձագնի ընդհանուր գումարը պակասել է, որ իբր թե մեր կաղմած ցուցակները համեմատ չեն իրենց հաղորդածին: Եթե հնարավոր լինի, Նաղարյանի հետ ուղարկիր նաև նրանց և մեր վարձագների ԽՏՐ-ներն՝ ըստ երկու ցուցակի, տեսնենք, ո՞ւմն է հանցանքը:

Նույն

69. <Խ. ԱՎԴԱԼԻՅԵՅԱՆԻՆ>

Խաչատուր, սահմանային հանձնաժողովը, մի քանի օր իզուր խոսելուց հետո, ցրվեց առանց համաձայնության գալու: Բայց և այնպես, դրական իմաստով լուծվեց հանքերի ռայոնի գյուղերի հարցը: Տեղվա վեճը՝ երևի Թիֆլիսում կընդունվի Ստուրուայի գիծը՝ 400-ից մի քիչ ավելի դեպ: Ոչինչ, գյուղացիք մի քիչ կդժգոհեն, բայց հետո համաձայն կլինեն: Եթե բողոքեն էլ, ավելի լավ է, որ ՅԱԿԼԱԿ-ը որոշի, բողոքն ավելի թույլ կլինի: Ուղարկում եմ արձանագրությունների պատճենները:

Հողաչափերն ու չափրարները աշխատանքի են: Եկած հանձնաժողովի նախագահ ընկ. Ստուրուայից ես տեղեկացա արոտատեղերի, ան-

տառային և ջրային վեճերի հանձնաժողովի նոր կանոնադրության մասին, ըստ որի՝ ԼՅՆ մի զավառում արոտատեղերի նկատմամբ, որոնց օգտագործողները ուրիշ հանրապետությունից են, վեճ առաջանալու դեպքում խնդիրը լուծում է ՅԱԿԱԿ-ին կից այդ հանձնաժողովը:

Նման վեճեր հիմա մենք շատ ունենք: Հովհաննիսյանի հետ կատարելիք աշխատանքը (արոտների վերաբաժանումը) վերջում բազմաթիվ վեճեր է ստեղծելու, գուցե և կրկնվի Փամբակ-Լոռու պատմությունը, այսինքն՝ վերաբաժանումից հետո հնարավոր չլինի լրիվ իրագործել: Ինչպես ուզում է լինի, մանավանդ Զանգեզուրում, վերաբաշխումը պիտի համաձայնեցնենք շահագրգռված զավառների ներկայացուցիչների և, առաջին հերթին, ՅԱԿԱԿ-ի այդ հանձնաժողովի հետ: Այդ մասին գրի՛ր, իսկ մինչ այդ մենք կշարունակենք աշխատանքները հին ծրագրով:

ՊՀ գույքերի աշխատակիցներից ոմանք (հսկիչները) մայիսի ուճիկը չեն ստացել, մնացածները՝ հունիս: Խնդրում եմ՝ շտապեցնել տաս, գանգատվում են: Տոմարագրության գործը կարգավորված է, հանձնված է շրջգործկոմներին: Ամեն մեկին առանձին-առանձին ցույց կտամ: Վերջացած է Գորիսի միջգյուղյա սահմանադժումը, Սնդրակն սկսել է աշխատել Գորիս գյուղում: Թաբաղյանը 2 օրից լրիվ կվերջացնի:

Բարեներով՝ Ա. Բակունց

19. VII. 27 <Գորիս>

70. <Խ. ԱՎԴԱԼԲԵԴՅԱՆԻՆ>

Հոգվարչություն

Շլիպնյովն այսօր եկավ, նու ի րեկտոր, չգիտեմ ինչու Գոգովի Ревизор-ը միտս ընկավ: Նրկու ժամ հապիվ կարողացա նրան համոզել, որ հողաչափերի աշխատանքը պիտի տեղում ստուգել: Այսօր նա ճանապարհվում է Մենարդեի և Գրիգորյանի մոտ, որից հետո Սեդրակն ու Թաբաղյանը ցույց կտան իրենց աշխատանքները: Արեհի՜ մոտ երեկ եղա երկրորդ անգամ, մի քիչ առաջ է գնացել աշխատանքը, խոստանում է ժամանակին վերջացնել: Մենարդեն օգոստոս 1-ին կներկայացնի проект-ը:

Եղանք Ղափանում. չափրարները լավ են աշխատում, մի քանի գյուղում արդեն վերջացրել են: Վերջացրինք Տանձավերի, Մալգաշի, Լճվանու և Նրիցաթումբի միջգյուղյան հողաշինարարությունը՝ որոշելով նաև անտառի և արոտների սահմանը: Այդ նպատակով, օգտագործել ենք անտառվարչության հողաչափին, որ խոստացել է աղատ ժամանակ տալ մեզ և այդ գյուղերի գծագիրը՝ հաստակագծման համար:

Նամակդ ստացա, ինչպես և Աղասու հետ ուղարկած 2000 ռուբլին: Առայժմ հերիք է, յուր կտանենք, մինչև հին ապառիկները հավաքենք:

Նամակիդ միջին գրել ես, որ ներգաղթը լայն չափեր է ընդունել: Ես ստուգեցի այդ, նման երևույթ չկա, այս տարի շատ մեղմ է այդ, գուցե եկած լինեն 5—6 տուն, ընդհակառակը, կա արտագաղթ. Դաստակերտ թուրքական գյուղը քոչում է Ադրբեջան:

Ղափանի շրջանի սահմանակից գյուղերի միջգյուղյա հողաշինարարությունը հետաձգել ենք հետագայում անելու: Գորիսում և Խնձորենակում ձեռնարկել ենք հողօգտագործողների ցուցակի կազմելուն և նոր գյուղատեղեր որոշելու և տեղափոխելու համար: Այդ խնդիրը շատ կարևոր է, առանց դրան մեր աշխատանքը տնտեսական մեծ էֆեկտ չի տա:

Թարաղյանն է մի քիչ շուլուխ անում, աղատ օրեր հաճախ է կորցնում: Վաղը գնում եմ Խնձորենակ, գուցե ականջները մի քիչ քաշեմ, չսել եմ, որ Գորիս սիրահարվել է:

Խաչատուր, հիմա իմ արձակուրդի մասին: Նիկալայը օգոստ. 1-ից մինչև 20-ը գնում է արձակուրդ, այդ հարցն արդեն որոշված է, թեկուզ աշխատեցի համոզել, որ հիմա չգնա: Նամակիդ մեջ գրվածները լրիվ կկատարենք, բացի մի կետից, այն, որ գրում ես, թե աշխատիր դուրս գալուց առաջ կիսատ հարցեր չթողնել: Նիկալայի արձակուրդ գնալուց հետո չափարները մնում են անտեր, թեկուզ նրանք գյուղ առ գյուղ վերջացնում են: Ես մինչև հիմա աշխատում եմ, դժբախտությունն այն է, որ մինչև մնալս էլ պիտի աշխատեմ, թեկուզ անվանապես արձակուրդ էլ ստանամ: Ուրիշ տեղ գնալու և հանգստանալու հնարավորություն չունեմ, իսկ բավական բան կորցրի առանց այն էլ պակաս առողջությունից: Ինչե՛ք: Դրա մասին գրի՛ր, իսկ վաղվանից հաշվիր ինձ արձակուրդի մեջ:

Վաղը գնում եմ Խնձորենակ, երկու գյուղատեղ ենք որոշել, տեսնենք, քանի հոգի են ցանկանում գալ: Ոչի՛նչ, կհաջողվի:

էլ առանձին գրելիք չունեմ: Հա՛, մոռացա. ֆինբաժնից ես խընդ-
բել եմ իմ հուլիսի առաջին կեսի ռոճիկս փոխադրել ինձ փոստով. ամի-
սը վերջանում է, ոչինչ չեմ ստացել, փող էլ չունեմ: Խնդրում եմ
ներանց ասես, որ փոխադրեն:

Բարեներով՝ Ա. Բակունց

30. VII. 27, <Գորիս>

Նամակս վերջացրել էի և ծրարել, երբ Մնացականը հեռախոսով
Ղարաքիլիսեից խնդրեց փող և հայտնեց, որ դործիքը բերել է: Փողն
ուղարկում եմ: Նա մի ռայոնը վերջացրել է, ասեց, որ դու իրեն գրել ես,
թե մի ռայոնը վերջացնելուց հետո կատարենք վերաբաշխում և հետո
անցնենք մյուս ռայոնին: Ես հայտնեմ եմ իրեն, որ մինչև քեզանից այդ
մասին իմ անունով հրահանգ չինելը, թող աշխատանքը շարունակվի:
Ուրեմն, եթե մի ռայոնում պիտի վերաբաշխումը կատարենք և հայտ-
նենք քոչվորներին, հետո՝ մյուս, և վերջին ռայոնը սկսենք, խնդրում
եմ այդ մասին կա՛մ հեռագրես, կամ գրես ինձ, որ գնամ նրա մոտ:

Ա. Բակունց

71. ԻԶՄԻՍՄՆԻ ԳԱՎՀՈՂՐԱԺԻՆ

4/5 նոյեմբերի 1927 թ., № 5121/19703, Երևան
Շրջաբերական

Ժողկոմխորհի կարգադրիչ նիստի № 39 արձանագրությամբ առա-
ջարկված է հողժողկոմատին զավառների գյուղերի և գյուղատնտե-
սական դպրոցներին հողամասեր հատկացնել: Լուսժողկոմատի ցու-
ցակով՝ Ձեր զավառում այդպիսի դպրոցներ կան հետևյալ վայրերում.
Սշտարակ, Բաշ-Ապարան, Ն. Խաթունարիս, Լուկաշեն, Սամաղար, Թա-
քիա, Ղարաղլչաղ:

Հայտնելով այդ մասին՝ խնդրում ենք յուրաքանչյուր դպրոցի հա-
մար առանձին տեղեկացնել, թե ինչքա՞ն հողամաս կարելի է հատկաց-
նել, և ի՞նչ հողեր են:

Հողվարչպետի տեղակալ՝ Ա. Բակունց
Գործավար՝ Աղամալյան

72. ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎՀՈՂԲԱԺՆԻՆ

31 մարտի 1928 թ. № 1515, Երևան

Սրա հետ ուղարկելով «Գյուղացու գրադարանի» հրատարակությանը վերջերս լույս տեսած Խ. Հայաստանի պետհամալսարանի դասախոսներ ընկ. Պ. Քալանթարյանի «Գոմաղբը», ընկ. Մ. Թումանյանի «Վիկը» և ընկ. Ա. Բակունցի «Խոտորջուրի կոմունան» գրքույկներից մեկական օրինակ¹, խնդրում ենք հայտնել, թե Ձեր գավառի համար այդ գրքույկներից քանի՞ օրինակ ուղարկել:

Խմբիկովի պատասխանատու քարտուղար՝ Ա. Բակունց

73. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄՍՏԻ> ԸՆԴ<ՀԱՆՈՒՐ> ԲԱԺՆԻՆ

<Պաշտոնագիր № > 85, 7 ապրիլի 1928 թ.

Վերադարձնելով № 5 պաշտոնագրով¹ ուղարկած գրությունը² վարչությունն հետևյալ դիտողություններն է անում.

1. Անհրաժեշտ է ամեն միջոց ձեռք առնել՝ արագացնելու արոտաշինարարության խնդիրը, լուծումն տալու քոչվորության խնդրին: Այդ հարցի արագ և բարեհաջող լուծումը շատ կնպաստի թե՛ մեր գյուղատնտեսության բարձրացման և թե՛ վերջ կտա այդ առթիվ եղած տարածայնություններին:

2. Անհրաժեշտ համարելով սղգ<ային> փոքրամասնության լեզվով հրատարակելու հողաշինարարության վերաբերյալ նյութեր (հրահանգներ, Հողօրենսդիրքը և այլն)³ այդ նպատակով հատուկ գումարների հատկացումը համարում ենք կարևոր:

Հ<հողաշինարարության> վ<արչության>
<պետի տեղակալ>՝ Ա. Բակունց

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ ԶԲԱՂՎՈՂՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

1. Աղղանուն, անուն և հայրանուն. Ակսել Բակունց:
2. Կուսակցական պատկանելություն. Կոմկուսի անդամ:
3. Պաշտոնավարության տեղը (հիմնարկի անունը և հասցեն). «Նոր ուղի» խմբագր.:
4. Ի՞նչ պաշտոն է վարում.
5. Զբաղվե՞լ է առաջները արխիվներում. ոչ:
6. Ո՞ր արխիվներում. ոչ:
7. Ե՞րբ.
8. Ո՞ւնի արդյոք դիտական աշխատություններ (անվանել գլխավորները). ոչ:
9. Ի՞նչ հիմնարկի հանձնարարությամբ կամ առաջարկով է տանում ուսումնասիրության զբաղմունքը. ոչ:
10. Ուսումնասիրության զբաղմունքների վերաբերյալ թույլտվության կամ դիմումի դոկումենտը. ոչ մի:
11. Աշխատության թեման. Խաչ. Աբովյանի կյանքը:
12. Ի՞նչ նպատակով է կատարում աշխատանքը. Պարզելու նրա կյանքը, գրական գործնեությունը:
13. Ի՞նչ արխիվային նյութերի ուսումնասիրությամբ է ծրագրում զբաղվել. 1840—48 թ. Երևանի փող. վարչ-յան, դպրոցների և այլն:
14. Որտե՞ղ և ինչ հրատարակության մեջ է մտադիր տպագրել ծրագրված աշխատությունը. Կոսյի Պետհրատը:
15. Սույն անկետան գրելու տարեթիվն ու ամսաթիվը. 1931, 6-ին սեպտ.

Ստորագրություն՝ Ա. Բակունց

ՋԵԿՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒ
ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԻ
ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ

<ԵԼՈՒՅԹ 204-Ի 3-ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ>

<16 հոկտեմբերի 1923 թ.>

Չնայած որ սա 204-ի 3-րդ համագումարն է, բայց ըստ իր աշխատանքների՝ կարելի է տառջին համագումարը համարել, որովհետև, երբ նկատի ունենանք բոլոր պատգամավորների ղեկուցումները, պիտի տեսնենք, որ ամեն տեղ դեռ նոր են սկսում գործերը, և դրանք մեծ մասամբ արդյունք են անհատական ջանքերի, չունենալով միանման գործակերպ. օրինակ՝ Բաթումը մի դաղթականական մարմին է կարծես, Գերմանիայի օգնության մարմինը մի միսիոներական կազմակերպություն է, Պարսկաստանը ցանկանում է Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություն հաստատել Թավրիզում, դա համարելով 204-ի գործը։ Մի այլ տեղ 204-ը վերածվել է մի առևտրական հաստատության և այլն, և այլն։ Ահա այս բոլոր այլադանությունները հետևանք են այն բանի, որ 204-ը չունի միատեսակ կանոնադրություն։ Նույնիսկ անցագրերի խընդրով շատ անգամ 204-ին դիմումներ են լինում։ Պետք է ճշտորոշել 204-ի գործունեության սահմանները։ Մի քանի տեղերում նկատվում է, որ տեխնիկական գիտելիքներ տարածող ընկերություններ են կազմակերպվում։ Ինչքան էլ դա բարի ցանկությունների հետևանք լինի, այնուամենայնիվ լավագույն կլինի, որ տեղերը նպատակ դնեն իրենց համար միայն նյութական օգնություն հասցնել Հայաստանին, ուրիշ ոչինչ։ Իսկ թե այդ օժանդակությունը ինչպիսի կարիքների վրա պիտի ծախսվի, դա 204-ը ինքը պիտի որոշի։

Պրոպագանդայի խնդիր.— Մոսկվայի կոմիտեն մի վստանիկ էր բաց թողել, որ ահագին դեր կատարեց պրոպագանդայի գործում։ Ես առաջարկում եմ նման լրաբերներ հաճախակի հրատարակել և ուղարկել հեռավոր վայրերը, որոնք և գրավոր դիրեկտիվների դերը կկատարեն 204-ի համար։

Պետք է ՀՕԿ-ի անդական մարմինների սահմանը որոշել՝ ըստ աշխարհագրական սահմանների, սրպեսզի անախորժություններ առաջ չգան: ՀՕԿ-ը իր ուշադրությունը պիտի դարձնի նույնպես արևմտահայ գաղթականության օգնության գործի վրա: Արևմտահայերով բնակված շրջաններում, Խարկով, Ռոստով և այլն, ուր գործում են մի քանի հայ-րենակցական միություններ, երբեմն հարց են բարձրացնում մեր առաջ, թե իրենց հայրենակիցներն օժանդակություն ստանո՞ւմ են արդյոք ՀՕԿ-ից, այլապես կարող են դադարեցնել իրենց օժանդակությունը:

Էվջիլարի ջրանցքը — ՀՕԿ-ի այս համագումարը հարվածային խնդիր պիտի դարձնի Էվջիլարի ջրանցքի շինությունը և պիտի աշխատի անպատճառ գլուխ բերել այն, թեկուզ հավերժացնելու համար այս համագումարը: Ուկրաինայի կոմիտեն ինձ լիազորել է 1500 ռ. ոսկով տրամադրել ՀՕԿ-ին, եթե նա անսպաժման հանձն առնի ջրանցքի կառուցումը:

Ի վերջո ես առաջարկում եմ, որ մեր հետագա խոսողները կենարևմտահայերէն վարչության քննադատությունն անելիս միայն լուրջ առաջարկներ անեն: Ես համաձայն չեմ ընկեր Դարբինյանի խոսքի առաջին մասերին, որոնք աններգաշնակ էին հնչում այս համագումարում: Մեր բոլորիս նպատակն է համերաշխությամբ տանել շինարարական գործը Հայաստանում: Ինչքան էլ ընկեր Դարբինյանի խոսքերը լինեն իրավացի, այնուամենայնիվ կարելի էր չասել այստեղ, համագումարում, այլ պահել մի ուրիշ առթիվ: Ես վստահ եմ, որ ընկեր Դարբինյանի հոգին էլ պիտի ցավի, երբ իմանա, որ իր այս խոսքերի համար ՀՕԿ-ը զրկվում է որևէ գաղութի օժանդակությունից, քանի որ այդ գաղութների ներկայացուցիչները ինչ որ լսեն այստեղ, կերթան ու կպատմեն: (Ծափեր):

<Ա.Ա.ՁԱՆԻ «Վ.Ա.Թ.ՍՈՒՆԵՐՈՐԴ ՀՈՐԻԶՈՆՈՒՄ» ՎԵՊԻ ԼԵՂՈՒՆ>

Հիմնական ղեկուցումով հանդես եկավ ընկ. Ա. Բակունցը: Զեկուցման ներածական մասում նա շեշտեց, որ խոսելու է բացառապես վեպի լեզվական թերությունների և առավելությունների մասին, շոշափելով երկի բովանդակության, գեղարվեստական կառուցվածքի և այլ հարցերը: Այդ աշխատանքը հատկապես կարևոր է այն տեսակետից, որ մինչև այժմ մեր ղեկուցումներն ու դիսպուտները, մեր քննադատությունը գրեթե չեն շոշափել գեղարվեստական որակի և հատկապես լեզվի

որակի հարցերը Գրական երկի լեզուն, որպէս գեղարվեստական ամբողջութիւն, — ահա ես ինչ պահանջով եմ մոտենում լեզվին, — ասաց զեկուցողը, — այս ղեկուցումն ես համարում եմ մի տեսակ ներածութիւն մեր հետագա աշխատանքների. մեր դիսպուտներում և ղեկուցումներում մենք հետզհետեւ քննութեան պիտի առնենք կոնկրետ հեղինակների կոնկրետ երկերի բովանդակութեան գաղափարական հարցերի հետ ղուգընթաց գեղարվեստականութեան հարցերը, ոճի, կառուցվածքի, լեզվի և այլ հարցեր: Նա տասց, որ ինքը չի դնելու ընդհանուր խնդիրներ, զբաղվելու է միմիայն փաստական նյութով, որից և անելու է եզրակացութիւններ: Ինչու՞ հատկապէս քննութեան է առնվում տվյալ վեպը, — ասում է ընկ. Բակունցը, — որովհետեւ իր ծավալի, լեզվական նյութի թերութիւնների ու առավելութիւնների տեսակետից այդ գիրքը հնարավորութիւն է տալիս շոշափելու այն բոլոր հարցերը, որ կապված են մեր գրական լեզվի հետ:

Այնուհետեւ, ընկ. Բակունցն անցնում է կոնկրետ նյութի քննութեանը, առաջին հերթին կանգ առնելով թերութիւնների վրա: Նա օրինակներով ցույց է տալիս, որ ընկ. Ալազանի վեպում կան լեզվական հետեւյալ թերութիւնները.

1. Գավառաբանութիւններ, խրթնաբանութիւններ: Հերոսները չեն խոսում իրենց համար տիպիկական լեզվով, տեղ-տեղ հերոսների և հեղինակի լեզուն չի տարբերվում իրարից: Գավառաբարբառներից չեն վերցված տիպիկական արտահայտութիւններ և բառեր, բարբառները խառնված են, բացի այդ, վերցված են աղավաղված և օտար բառեր, որոնք ո՛չ միայն բնորոշ չեն տվյալ բարբառի համար, այլև աղավաղում են մեր գրական լեզուն: Գրաբարից և արևմտահայերենից որոշ բառեր գործածվում են ոչ ըստ տեղի: Կան վիճելի բառակաղճութիւններ:

2. Կան սխալ պատկերացումներ, սխալ որակումներ, նախադասութեան ու պարբերութեան ավելորդ բարդացումներ: Կան դարձվածքներ, պատկերներ և համեմատութիւններ, որոնք ընդհանրապէս կարող են մերժելի չլինել, բայց տվյալ երկում տեղին չեն գործածվում, չեն միայնցուվում երկի բովանդակութեան ոգուն:

3. Կան անտեղի գործածված ռուսական բառեր, որոնց փոխարեն մեր լեզուն ունի միանգամայն հաջող և շատ տարածված բառեր:

4. Պատահում են սխալ կառուցված նախադասութիւններ:

5. Տեղ-տեղ նկատվում է տարբեր կուլտուրաներից վերցրած բառերի կուտակում, — իրար կողքի տեղ են գտել ռուսերեն, գրաբար,

արևմտահայերեն և դավառաբարբառային բառեր: Այդ հանդամանքը խոշոր թերություն է և խախտում է լեզվի գեղարվեստական ամբողջությունը:

6. Կան իմաստի սխալներ: Կան և սխալներ, որոնք բխում են տրվյալ երևույթին մանրակրկիտ կերպով ծանոթ չլինելուց: Խոսելով և այլ կարգի մի շարք թերությունների մասին, ընկ. Բակունցը ընդգծեց, որ այդ թերությունները նկատվում են վեպի գլխավորատեսա առաջին մասում, երկրորդ մասը գրված է ավելի խնամքով և ուշադրությամբ: Դա ցույց է տալիս, որ եթե ընկ. Ալադանն ավելի շատ աշխատեր, ավելի ուշագիտ լիներ և խստապահանջ՝ լեզվի նկատմամբ, վերոհիշյալ տիպի թերությունների մեծ մասը չէր լինի:

Այնուհետև՝ ղեկուցողը շեշտում է, որ ինքը մանրամասնորեն խոսեց հատկապես թերությունների մասին, քանի որ այդ թերությունների վերհանումը կօգնի ինչպես գրքի հեղինակին, նույնպես և մեր մյուս գրողներին, հետագայում ավելի խստապահանջ լինել դեպի լեզուն, խուսափել արձանագրված թերություններից: Եթե ես շեշտը դնում եմ թերությունների վրա, դա չի նշանակում, թե այս գիրքը չունի լեզվական առավելություններ, որոնց վրա ես չեմ կանգ առնում: Հիմնական առավելությունն այն է, որ հեղինակն այս գրքում օգտագործել է մեր լեզվի գրեթե բոլոր աղբյուրները՝ և՛ բարբառները, և՛ գրաբարը, և՛ արևմտահայերենը, և՛ այսօրվա խոսակցական ու գրական լեզուն: Ես գտնում եմ, որ դա մեր նոր գրականության մեջ առաջին փորձն է և, որպես այդպիսին, շատ բանում հաջողված է: Հեղինակը փորձել է օգտվել վերոհիշյալ բոլոր աղբյուրներից և ստեղծել է իր լեզվական ամբողջությունը: Այդ փորձը տեղ-տեղ հաջողվել է, տեղ-տեղ մատնվել է անհաջողության: Անհաջողության հիմնական պատճառն այն է, որ հեղինակն անհրաժեշտ ջանք չի գործադրել տարբեր աղբյուրներից վերցրած նյութերն այնպես ձուլել իրար, որ ստացվեր մի կուռ լեզվական ամբողջություն, գեղարվեստական ամբողջություն:

<ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎԻ ՄԱՍԻՆ>

Ընկ. Ա. Բակունցը շեշտեց այն խստությունը, որ հրապարակ բերեց Մ. Գորկիին ուսական գրականության լեզվի նկատմամբ, հայտա-

րարելով որ Գորկու այդ խստությունը բխում է նրա սիրուց և հարգանքից դեպի գրականութունն ու ընթերցողը: Լեզվի հարցերը քննելիս՝ ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ ընթերցողին: Ապա ընկ. Բակունցը բնորոշում է մեր աշխատավորական ընթերցողների ներկա կուլտուրական մակարդակը և ըստ այնմ պահանջներ առաջադրում մեր գրական լեզվին: Այնուհետև ընկ. Բակունցը հանգամանորեն կանգ է առնում ընկ. Զարյանի լեզվի բնորոշման շուրջ, շեշտելով որ ինքն այդ հարցը շոշափում է այն նկատառումով, որ Զարյանի լեզվի մասին դիսպուտին մասնակցողներից շատերը խոսեցին: Ընկ. Բակունցը Զարյանի լեզվի առանձնահատկությունները բխեցնում է բանաստեղծի գրական թեմայից, թեմայի գյուղական բնույթից և գյուղական հետամնաց շրջանների ազդեցությունից:

<ԼԵԶՎԻ ՄԱՍԻՆ>

Անցնելով լեզվի շուրջը վերջերս տեղի ունեցած դիսպուտներին և, հատկապես, Զարենցի դրույթին՝ լեզվի խնդիրների մասին, ընկեր Բակունցը գտնում է, որ սխալ է Զարենցի դրույթը կենտրոնաձիգ և «մաքուր» հայերենի մասին: Կենտրոնաձիգ լեզվի հարցը մեզ համար լուծված է: Այժմ լեզվի հարցն այդպիսի չափի դնել: Պայքարելով լեզվական մաքրության համար, դեն վանելով ավելորդ օտարաբանությունները և զուհկությունը՝ պետք է խորազանել նաև արխաիզմը, սերը դեպի գրաբարյան խրթնաբանությունը, որ մեր լեզուն լայն մասսաների համար դարձնում է անմատչելի: Զեկուցողը գտնում է, որ լեզվի ասպարեզում շեշտը պետք է դնել պարզության և մատչելիության վրա, խորազանելով նաև գրաբարայնությունը:

<ԵԼՈՒՅԹ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ>

Ընկերներին հայտնի է, որ ես եղել եմ մեկը <այն> ղեկավարներից, որ միառժամանակ և երկար ժամանակ, պայքարել է ձախերի դեմ. հայտնի է նաև այն, որ ես իմ գրական երկերում կատարել եմ նա-

ցիոնալիստական-դեմոկրատական սխալներ. հայտնի է նաև այն, որ առհասարակ մեր սխալների մեծ մասը իմ դեկուցման ընթացքում ևս փաստերով աշխատել եմ ապացուցել, և ևս որպեսզի չլրկենամ այդ դեկուցումը, կաշխատեմ տալ այն սխալների արմատները, որոնք կատարված են: Թող ընկերները սա չհամարեն գլուխ փրկելու որևէ ձև. ո՛չ ընկերներ. առաջին հերթին ևս կանգ կառնեմ մեր քննադատության վրա՝ առանց անձնավորությունների անունները տալու:

Ընկերներ, ակնհայտ ճշմարտություն է մեր քննադատության ցածր որակը: Ընկ. Խանջյանն այստեղից, այս ամբիոնից, մեր քննադատությունը որակեց հետևյալ ձևով. <«Բացառիկ է քննադատության դերը պրական ստեղծագործության որակի բարձրացման տեսակետից: Իսկ քննադատությունը մեզ մոտ սաստիկ հետ է մնացել, ավելի հետ, քան գրականությունը: Որո՞նք են մեր քննադատության հիմնական թերությունները: Ամենից առաջ անբավարար պայքարը, իր խորությամբ անբավարար պայքարը թշնամի ու խորթ ազդեցությունների դեմ գրական ստեղծագործության մեջ: Քննադատությունը պետք է լինի խիստ ու հարվածող, բայց չպիտի թույլ տա մակերեսային և անհանդուրժողական «ձախ» վարքագիծ: Քննադատությունը պետք է լինի սկզբունքային և կոնկրետ. չի կարելի անվերջ կրկնել արդեն բերանի ծամոն դարձած ընդհանուր ճշմարտություններ, ինչպես նաև չի կարելի այս կամ այն դրողի գործերից երեք-հինգ տող պոկելով փակցնել անմիջապես նրա ճակատին պատրաստի մակդիրը, ինչպես այդ փորձում էին դեռ վերջերս անել մի քանի ընկերներ: Քննադատությունը չպետք է հրամայի և դեկրետավորի. նա պետք է կարողանա խառնել, նա միշտ պետք է հաշվի առնի դրական ստեղծագործության սպեցիֆիկումը, հետևաբար, մեր քննադատները պետք է ամենապատասխանատու վերաբերմունքն ունենան դեպի իրենց աշխատանքը: Եթե սովորելու պահանջը մեր հիմնական պահանջն է գրական բանակին, ապա այդ պահանջը ամենից առաջ վերաբերում է մեր քննադատներին»>¹:

Նույնիսկ այս որոշակի հայտարարությունից հետո, թե չի կարելի հեղինակի գրվածքից 3—4 տող վերցնել, եզրակացություններ հանել և մակդիրներ տալ հեղինակին, մենք տեսանք, որ այստեղ մեր քննադատներից մեկը նույն ձևով վարվեց, նույն մեթոդով վարվեց. կարգաց մինչև ստորակետը, առանց նույնիսկ վերջակետի հասնելու: Ես սրա վրա կանգ չեմ առնի, որովհետև ընկ. Չարենցը խոսեց այդ մասին, և ա-

սաց, որ սա պայքարի մեթոդ չէ: Ես պետք է ասեմ, որ ռապապ-
կանության զարգացման ազդեցություններից մեկն էլ մեր գրաքննադատների
ցածր կուլտուրական մակարդակն է: Նրանք (գրողները—խմբ.) պարզ չեն
պատկերացնում, թե ինչպիսի ժանրի հետ գործ ունեն՝ տեղական նա-
ցիոնալիզմի մեջ ընկնելիս: Եթե մեկը կոնսերվ է բաժանում և Հայաս-
տանին տալիս է շատ, Վրաստանին՝ քիչ, նրա խնդիրը հեշտ է լուծել,
հեշտ է նրա դեմ պայքարել. աշխատանքից հեռացնում են, և հարցը
վերջացավ: Սակայն գրական երկի մեջ հղած դեմոկրատական-նացիո-
նալիստական սխալները չի կարելի այս ձևով վերացնել, և եթե մեր
քննադատները չեն կարողանում ճիշտ կրթականություններ անել ու
ճիշտ քննադատել, դրա պատճառն այն է, որ նրանք չեն մտել երկի մեջ
և երկի կառուցվածքից չեն բխեցրել այդ քննադատությունը, ինչպես
ես իմ զեկուցման ժամանակ² վեր հանելով Թոթովենցի գրվածքի, ինչ-
պես և իմ գրվածքի այս կամ այն կտորները, վերցնելով ամբողջ երկը,
ապացուցելի, որ դա առաջ է գալիս և՛ ձեռքից, և՛ թեմատիկայից, և՛ լեզ-
վից: Ես նորից եմ կրկնում, որ զանազան պայմաններում այդ իդեո-
լոգիան ներկայանում է զանազան ձևով. ես ուզում եմ մեկ ոտանա-
վորով ասել, որ ստեղծագործողն ինքը հետին թվով համոզվում է, քան
այդ կարողանում է համոզել մեր քննադատը, թե ինչպիսի սխալներ է
ինքը կատարել: Ես կկարդամ Ջեյ այդ ոտանավորները (կարդում է):
Այն կսկիծը, որ կա այստեղ, սա առաջանում է այն ութմից և մետա-
ֆիզիկայից, որ ստեղծագործության մեջ իբրև առանձնահատկություն
երևան է գալիս: Ես այս ասելով ուզում եմ ցրել այն միտքը, որ երբեք
որևէ մի գրող գրիչը իր ձեռքը չի վերցնում՝ նպատակ ունենալով տալ
թշնամու իդեոլոգիան կամ գովել նրա անցյալը և այլն: Պետք է սա
ընդմիջտ հասկանալի լինի: Սակայն սա, իհարկե, մեզ իրավունք չի
տալիս մեր կատարած սխալներն արդարացնելու, և երբ մենք հետա-
դալում, որպես ստեղծագործող, կարդում ենք մեր երկը, տեսնում ենք
արդեն պակասը և մենք մեզ ներքուստ ավելի ենք քննադատում, քան
որևէ քննադատ: Ես հույս ունեմ, որ համագումարից հետո մեր քննա-
դատությունը վերջ կտա քննադատական այն ձևերին, որ մինչև այժմ
ունեցել է: Մենք ինքներս սկսելով ինքնաքննադատությունը՝ կսովո-
րեցնենք մեր քննադատներին մեզ մեր պահանջած ձևով քննադատել:

Երկրորդ խնդիրը, որ ես պետք է դնեմ, լեզվի հարցն է: Դուք գի-
տեք, որ վերջերս գրողների միությունը լեզվի խնդիրների առթիվ ունե-

ցալ գիսպուտներ, որոնց ընթացքում թույլ տրվեցին մի շարք սխալներ: Այդ սխալներ կատարողներից մեկը ես էի, որ խիստ արտահայտվեցի Նաիրի Զարյանի լեզվի նկատմամբ՝ անվանելով այն փնթի: Մտնով ես չեմ ուզեցել նրա լեզուն որակավորել, սակայն այդ ընթացքում մենք խմբակայնությամբ տարվելով, մոռացել էինք, որ կբաղը պիտի ուղղել գեպի արխարղմը, գեպի գրաբարը և ո՛չ միայն գեպի բարբառը:

Այս կապակցությամբ ես պետք է խոսեմ ընկ. Զարենցի զեկուցման դեմ: Դուք հիշում եք, որ ընկ. Զարենցը լեզվի խնդիրների կապակցությամբ ունեցած իր զեկուցումով³ ինչպես երկու ճյուղի օգտագործման խնդիրը դրեց: Որպեսզի դուք վերհիշեք այդ զեկուցումը, ես ձեզ կկարդամ Վահան Տերչանից այն հատվածը, որի վրա կառուցված է այդ զեկուցումը. <«Մեր ռուսահայ կամ արեւելյան լեզուն առաջ է գնացել երկու շավղով, երկու ճյուղավորությամբ. մի կողմից՝ դա այն լեզուն է, որ դարձել է մեր մամուլի այժմյան լեզուն, այլ խոսքով՝ մեր գրական լեզուն, մյուս կողմից՝ այն լեզուն, որ գործածել են Սբովյանը և հետո Պոռշյանը, Աղայանը և Թումանյանը»:

«Այդ երկու ճյուղավորություններից մեկը դարձել է մեր մամուլի, գրականության խոշորագույն հատվածի, մեր ժողովների, գրագրության լեզուն, իսկ մյուսը կիրառվել է գլխավորապես պեղարվեստական գրվածքների շրջանակում, սակավ առ սակավ ելնելով այդ շրջանակներից և արշավանք գործելով ուրիշ դավաններ, այն էլ գլխավորապես միայն հրապարակագրության ու մամուլի դավանը: Դրանից հետո չի գնացել, գիտական առարկաների լեզուն լինելու փորձեր չի արել նա»:

«Աբովյանը վերցրել է մի բարբառ և, առանց այլեւայլության, գրել այդ բարբառով և հակադրել է այդ բարբառը գրաբարին: Իսկ մյուս ճյուղը նույն նպատակին դիմել է մի ուրիշ ճանապարհով. նա կերտել է մի նոր լեզու, որի մեջ մտել են նյութեր և՛ գրաբարից, և՛ բոլոր այն ժամանակի հայտնի և գործածության մեջ գտնվող բարբառներից:

Իրավ որ, Նաղարյանի լեզուն ավելի մոտ է հին լեզվին, այսինքն՝ գրաբարին: Աբովյանի լեզուն հասկանալի էր, շատ դյուրամբռնելի մեր ժողովրդի մի մասին, որովհետև նրա իսկ, ժողովրդի այդ հատվածի լեզուն էր, սակայն չպետք է մոռանալ, որ դա հայ ժողովրդի մի հատվածն էր միայն: Մինչդեռ ախալքալաքցու կամ շիրակեցու համար այդ լեզուն դուցե ավելի դժվար բմբռնելի էր, քան ո՛չ միայն Նաղարյանի լեզուն, այլ նույնիսկ գրաբարը: Այս մեկ: Երկրորդ, եթե այդ լեզուն

իրոք գրականութեան, մամուլի, գիտութեան լեզու լինելու ընդունակ լինելու, ուրեմն կդառնար այդպիսին, քանի որ նա մեր ժողովրդի ամենակոմպակտ ու ամենախոշոր հատվածի լեզուն էր: Եթե չդարձավ, կնշանակե՝ չէր էլ կարող դառնալ:

Բայց նա տվեց Նաղարյանի—Նալբանդյանի—Շահազիզի լեզվին իր հարստութեանն իրից այն, ինչ նրանք կարողացան վերցնել, ինչ կարևոր եղավ նրանց:

Թվում է, սակայն, որ Աբովյանով էլ պիտի վերջանար լեզվի այդ ճշուղավորումը, քանի որ դրանից հետո ծագեց մի ամբողջ գրականութուն ու մամուլ Նաղարյան շիւղայի լեզվով և, ըստ ամենայնի, այդ հյուսիսափայլյան լեզուն հաղթող էր հանդիսանում:

Սակայն ո՛չ: Առաջ եկան, մի կողմից՝ Պոռշյան, Աղայան, մյուս կողմից՝ Սունդուկյան, որոնք շարունակեցին բարբառով գրել և ավելի ևս բարդեցին այդ խնդիրը:

Ըստ երևույթին, այդ մարդկանց չէր գոհացնում Նաղարյանի և Շահազիզի, իրավ, որ անկենդան լեզուն:

Ժիշտ է, անկենդան էր այդ լեզուն, կիսամեռ էր նա, առկա չէր դարձրից, լի խրթին ու չոր խոսքերով և դարձվածքներով:

Եվ շատ հասկանալի է, որ Սունդուկյանի նման մի անդուգական տաղանդ պետք է նկատեր, որ դրամայի ասպարեզում, թատրոնում այդ Նաղարյան—Շահազիզյան լեզուն անկիրառելի է, անթույլատրելի, անհնար: Որովհետև ոչ մի տեղ այնքան աչքի չի ընկնում լեզվի մեռածութունը, որքան թատրոնում և այն՝ կենցաղագրական-նատուրալիստական թատրոնում:

Մյուս կողմից՝ նույնը պիտի ղգար և՛ Աղայանը, և՛ Պոռշյանը՝ ժողովրդական կենդանի կենցաղին մոտենալիս:

Այս ամենը պարզ է, սակայն ինչպե՞ս հաշտեցնել այդ երկու ճշուղավորությունը: Զէ՞ որ մի գրականութուն պիտի ունենա իր մի լեզուն: Հո չէ՞ր կարելի պատմվածք, դրամա կամ հեքիաթ գրելիս մի լեզու գործածել, իսկ հոգված ու դասագիրք գրելիս կամ թարգմանություն անելիս՝ մի ուրիշ լեզու: Ինչպե՞ս պիտի հաշտվեր հայ գրողն այդ տարօրինակ դրություն հետ: Մի կողմից, կարծես թե ստեղծվում էր Նաղարյանի և նրա աշակերտների ձեռքով մի տեսակ արհեստական, շինծու լեզու, գրաբարի ու աշխարհաբարի մի խառնուրդ, մյուս կողմից

առաջադրվում էր մի բնական լեզու, կենդանի մի բարբառ, ժողովրդի բերանից վերցրած:

Որի՞ն պետք էր առավելութուն ստալ և որի՞ն պիտի պատկանեն ապագան:

Թվում էր, թե կենդանի, «բնական» լեզվին էր պատկանելու ապագան, որ նա պիտի տիրող հանդիսանար և հաղթեր: Սակայն այդպես չեղավ:

Այստեղ ևս մենք պիտի գնայինք այն ճանապարհով, որով դնացել են բոլոր եվրոպական աղգերը: Առանց այդ ճանապարհի վրա կանգնելու անհնար էր առաջ գնալ, որովհետև այդ է միակ ճանապարհը. և իզուր չէր, որ այդպես էր գնացել բոլոր մյուս աղգերի զարգացման ուղին»⁴:

Ուրեմն, Վահան Տերյանը, կամ Չարենցը՝ Վահան Տերյանի նման, գտնում է, որ այդ երկու ճյուղերը հարկավոր է միացնել, կազմել մի հստակ լեզու, և որ այդ լեզուն պետք է զարգանա եվրոպական ժողովուրդների ճանապարհով: Հարց է առաջ դալիս, ինչու՞ Վահան Տերյանն այն ժամանակ լեզվի խնդիրն այս ձևով էր դնում: Որովհետև Վահան Տերյանը, լեզվի <զարգացման մասին խոսելիս>, դնում էր բուրժուազիայի պրոգրեսիվ դերի պաշտպանությունը: Այդ ժամանակ նրանք (հայ գրողները—կազմ.) պրոլետարական հեղափոխության մասին դադափար չունեին, և պատահական չէ, որ ճիշտ նույն ժամանակ դաշնակցությունը ևս լեզվի մասին պրած իր հողվածում արշավանք է գործում բարբառների դեմ, արշավանք է գործում ժողովրդական լեզվի դեմ:

Պետք է ստեղծել մի կենտրոնաձիգ լեզու, սակայն այդ կենտրոնաձիգ լեզուն չպետք է ստեղծել այնպես, ինչպես ընկ. Չարենցն է դնում խնդիրը: Դուք գիտեք, որ ներկայումս մեր գրական լեզվի մեջ բարբառը չի արտահայտվում: Մեր մամուլը, ինչպես և մեր գյուղացիությունը աշխատում են այդ մաքուր լեզվով էլ խոսել: Սխալ է տեսել, որ Հոկտեմբերյան լեզուն զարգացել է Տերյանի ձևով:

Տեղից—Չարենց—Դա տերմին է:

Բախունց—Հենց թեկուզ որպես տերմին էլ չի կարելի գործածել:

Եվ եթե հարցն այսպես դնենք, մենք կտեսնենք, որ այն կկանգնի գլխի վրա: Թումանյանի լեզվի մասին Չարենցը իր սոված դեկուցման մեջ ասում է. <«Հանձին Հովհ. Թումանյանի մեր գրական լեզվի շինարա-

բության ասպարեզում մենք տեսնում ենք վերջին ամենացայտուն և ամենաբնորոշ ներկայացուցչին լեզվական այն տենդենցի, որի բնորոշ կողմն են կազմում լեզվական գավառական հատկանիշները (թե՛ բառակազմության և թե՛ համաձայնության մեջ): Լեզվական այս տենդենցը, սկիզբ առնելով Խ. Աբովյանից, իր հետագա ներկայացուցիչների մոտ հետզհետե ազատագրվում է գավառական հատկանիշներից (առանձին է մնում Գ. Սունդուկյանը) և Հ. Թումանյանի երկերում դառնում է մի լեզու, որ կիսով չափ մոտենալով մեր ընդհանուր գրական լեզվին, կիսով չափ դեռևս պահում է իր մեջ գավառական հատկանիշները, և այս վերջիններս են, որ նրա լեզվի մեջ ստեղծում են այն ինֆնուրույնն ու յուրահատուկը, որ մենք հասկանում ենք «Հ. Թումանյանի լեզու» ասելով: Եթե մենք Հ. Թումանյանի լեզուն զրկենք այս հատկանիշներից, կստանանք մաքուր գրական լեզու, բայց սա արդեն չի լինի այդ գրական լեզուն, որ բնորոշ է Թումանյանի համար: Թումանյանի լեզվի այդ յուրահատուկն ու բնորոշը, որ նրա լեզվին տալիս են գլուղական ինտոնացիա, մեր խորին համոզմունքով՝ պատմականորեն դատապարտված է մահվան, ինչպես այդ ցույց է տալիս մեր գրական լեզվի հետագա դարգացումը, մեր ներկա գրական լեզուն, առանց բացառության»⁵։>

Ուրեմն, Թումանյանի լեզվին յուրահատուկ և բնորոշը Չարենցը համարում է գլուղական ինտոնացիան: Ես կկարդամ Տերյանի գնահատականը նույն Թումանյանի լեզվի վերաբերյալ. <«Այսօր Թումանյանը իր լեզուն հասցրել է այն բյուրեղանման պարզության, որը մոտեցնում է նրան Պուշկինին, և որը նրա գերագույն արժանիքներից մեկը պիտի համարվի: Մական նա պահպանել է իր լեզվի մեջ դեռ երկու բառ՝ դա հռչակավոր էս-ն ու էն-ն է: Այդ էս-ն ու էն-ը այս ու այն-ի հանդեպ մի գրականության մեջ առաջին բարբառների գործածության վերջին դինվորներն են, վերջին բերդերն են և, ըստ իս, շատ խարխուլ ու անհաստատ բերդերը, որ դեռ պահպանում են իրենց գոյությունը և մինչև անգամ թշնամական բանակի մեջ իրարանցում գցելու անհաջող փորձեր էլ են անում: Թումանյանի մի քանի շնորհալի և անշնորհք աշակերտները ճիգեր են թափում այդ էս-ն ու էն-ը ընդհանրացնելու, և պետք է խոստովանել, շնորհիվ մեր երկրում տիրող անտեբրությանը, որոշ չափով հաջողում են այդ բանում»⁶։>

Այսպիսով, Տերյանը Թումանյանի լեզվի մեջ գտնում է երկու բացասական բառ՝ «էս» և «էն» բառերը:

Ինչո՞ւ եմ հարցն այսպես սուր դնում: Սա մեր ներքին հարցերից մեկն է, և սա տեսության մեջ կարեոր խնդիր է, ուստի պետք է նույնպիսի քաղաքական բարձրության և նույն որակին հասցնել, ինչ որ մյուս ախպի սխալների <հարցերը>: Ինչո՞ւմն է խնդիրը: Յուրաքանչյուր տիրապետող դասակարգ իր հետ բերում է յուրահատուկ լեզու, և ճիշտ է այստեղ պրոֆեսոր Մանուկ Աբեղյանի ասածը, որ ժամանակակից առաջնակարգ լեզուն ազդում է մյուս լեզուների վրա. պրոլետարական հեղափոխությունից հետո մեր ժամանակակից լեզուն կրում է այնպիսի խոշոր ազդեցություն մի այնպիսի լեզվից, ինչպիսին է մեր Հոկտեմբերյան հեղափոխության հայրենիքի լեզուն: Փոխառությունների խնդրում մենք ավելի իրավունք ունենք վերցնելու ռուսական լեզվից, քան մի ուրիշից:

Մաքուր լեզվի, կենտրոնածիփ լեզվի խնդիրը պետք է դնել: Ես գրտնում եմ, որ այդ լեզուն խարսխված պետք է լինի ժողովրդական լեզվի վրա: Սրա համար մենք պետք է ուսումնասիրենք Թումանյանի լեզուն <նկատի առնելով>, թե իր ժամանակին Թումանյանն ինչպես է կառուցեց օգտագործել բարբառները և ժողովրդական լեզուն, գրաբարը, զանազան պատկերներ և այլն ու ստեղծել այնպիսի լեզու, որը հանդիսանում է, ես կասեի, նախահոկտեմբերյան պոեզիայի լեզուն: Եվ այդպիսով՝ Թումանյանը դառնում է այդ լեզվի նախահայրը, որովհետև Թումանյանի փորձն այս կապակցությամբ ավելի շատ տվյալներ ունի օգտակար լինելու, քան Տերյանի լեզվաշինարարության փորձը:

Լեզվի դիսպուտների ժամանակ, զբաղված լինելով խմբակայնության, դիտակցարար, մենք անցանք մի քանի խնդիրների, որոշակի խնդիրների կողքով, ինչպիսին է գրաբարի օգտագործման խնդիրը: Հարց է առաջ գալիս, ի՞նչ ասարեկներում և ի՞նչ շափով կարելի է օգտագործել գրաբարը: Ես կարծում եմ՝ այն կարելի է օգտագործել պետականության, փիլիսոփայության և ռազմական ասպարեկներում, և այս ուղղությամբ օգտագործված գրաբարը դրական հետևանքներ է տալիս: Իսկ եթե գրաբարով ուղում ենք նկարագրել բնությունը, կամ <գրել> այս կամ այն ստեղծագործությունը, գրվածքը, տեսնում ենք, որ բացասական հետևանք է ունենում: Այս իսկ տեսակետից՝ նայած նյութին. այս կամ այն շափով էլ դրվում է գրաբարի օգտագործման խնդիրը:

Իմ կարծիքով՝ լեզվաշինարարության խնդիրներում մենք կանգ ենք առնում և դժվարությունների հանդիպում առարկաների <համար> բառեր <սրտնեխի>: Այսպիսի խնդիրներում պետք է ելակետ ունենալ ժողովրդական բարբառը: Դուք գիտեք, որ մենք հաճախ այս կամ այն բառը ճիշտ հայերեն գործածելու համար հանդիպում ենք դժվարությունների: Այն նրբությունը, որ ուղում ենք այս կամ այն բառով արտահայտել, <ճիշտ, հարմար բառ> մենք չենք գտնում: Դուք գիտեք, որ Գոգոլի ստեղծագործությունների մեջ փոքր, փոքրիկ և այլ գովասանական <իմաստները> ունեն իրենց հատուկ բառերը: Հայոց լեզվի մեջ այդ տեսակետից մենք կանգնած ենք դժվարությունների առաջ: Ես՝ ընկ. Խանջյանի այս ուղղությամբ ունեցած դրույթը սպառնիչ է համարում, և որևէ տարակուսություն այստեղ ավելորդ էմ գտնում. <«Պայքարելով լեզվի մաքրության խնդրում նացիոնալիստական արտահայտությունների դեմ, միաժամանակ պետք է հարվածել մեծապետական շովինիզմը արտահայտող տենդենցները, պետք է հարվածել այն «ձախլիկներին», որոնք չեն ցանկանում ընդունել հայերենի (ազգային լեզվի) զարգացման անհրաժեշտությունը և օրինաչափությունը, ձգտում են գործնականում խոչընդոտներ հարուցել հայերենի զարգացման առաջ, անգամ թարգմանությունների մեջ թույլ չտալով հայերենում վաղուց գործածական և ընդհանուրին հասկանալի արտահայտություններ: Օբյեկտիվորեն այս կարգի շեղմանն է նպաստում նաև գոնհկաբանությունը, լեզվի մեջ բարբառների անքննադատ օգտագործումը, լեզվի օրենքների ոտնահարումը:

Մենք ստեղծում ենք և ստեղծելու ենք այնպիսի հայերեն գրական լեզու, որը 1) կարողանա լրիվ արտահայտել բոլոր այն հասկացողությունների գումարը, որն անհրաժեշտ է արտահայտելու համար մեր ժամանակակից սոցիալիստական հասարակության բոլոր երևույթները, 2) որ լիովին հասկանալի լինի աշխատավորական մասսաներին, մի լեզու, որ հզոր լինի մեր սոցիալիստական բովանդակությամբ ազգային կուլտուրան շտեմնված բարգավաճման հասցնելու համար?»>:

Այս երկրորդը, որ լեզուն հասկանալի պետք է լինի աշխատավոր մասսաներին, իմ կարծիքով, <եթե ճիշտ չհասկացվի> մեր գրականության համար վտանգավոր երևույթ կներկայացնի: Որովհետև երբ այսպես ենք դնում հարցը, այն ժամանակ լեզուն սկսում են խառնել, և ժողովրդականը գոնհկացնում են:

Ես, դժբախտաբար, մեր գրողների մեջ չեմ գտնում մի այնպիսին, որը լեզվի տեսակետից օրինակելի լինի, բացի Ընկ. Չարենցի լեզվից, և այդ պատիվը պատկանում է մեր մեծ գրող Չարենցին:

Այն բացասական նիվելիրովկան, որի <մասին> Ընկ. Չարենցը <խոսեց>⁸, առաջ է բերում լեզվի խառնվածություն, լեզվի թլվատություն և այլն: Այնպես որ, պետք է բարբառները կշռել գեղատան կշռքի ճշտությամբ և վարվել այնպես, ինչպես այդ անում են ուսական գրողները, որից մի փորձ ես կբերեմ: Նրանք վերցնում են ժողովրդական մի արտահայտություն, մեկնաբանում են այդ արտահայտության օրենքը, և հետո իրենք կառուցում այդ օրենքի հիման վրա այն նոր բառը, որ անհրաժեշտ է ստեղծել. այս տեսակետից՝ Թումանյանի փորձը շատ ուսանելի է մեզ համար:

Լեզվի ասպարեղում կատարված սխալները հետևանք են մեծապետական շովինիզմի. նրանք կարծում են, թե հայերենով ամեն ինչ չի կարելի արտահայտել, ուստի և հարկ չկա այդ հայերենի վրա աշխատանք թափելու:

Այս տեսակետից ես կարող եմ ասել, որ Տիգրան Հախումյանը «Ցասում»-ի թարգմանությամբ մեծապես վնասել է լեզվին: Ես գտնում եմ, որ հայկական լեզվի այն պրովինցիալ տեսակը կորել է, և մենք ունենք այժմ մի լեզու, հարուստ լեզու, որը հնարավորություն ունի ոտքի կանգնելու, և շատ շուտով ոտքի կկանգնի:

Այժմ անցնում եմ իմ ելույթի հիմնական մասին: Դա մեր գրողների ստեղծագործությունների մեջ արված սխալներն են: Ընկ. Խանջյանն իր ելույթի մեջ բավական սեղմ և ազդու ձևով նշեց այս բոլորը՝ Ընկ. Խանջյանն ասաց. <«Առանձնապես պետք է նշել, որ մեր գրականության մեջ գեռ արտահայտություն են գտնում խորթ ազդեցություններ, դասակարգայնորեն թշնամի ազդեցություններ: Մեր գրողներից ոմանք այսօրվա մեր իրականությունից կարծես թե փախուստ են տալիս դեպի անցյալը: Նրբեմն իդեալականացնում են անցյալի ամենամոայլ էջերը (Մահարի, Թոթովենց), թախիծով և կարոտով են վերարտադրում անցյալի էջերը և օբյեկտիվորեն նույնիսկ նսեմացնում են մեր այսօրը (Բակունց—«Ծիրանի փողը»): Չափազանց հատկանշական է Չարենցի «Գիրք ճանապարհի»-ն: Գեղեցիկ, հաջող, մնայուն կտորների կողքին այստեղ կան առանձին գործեր, որտեղ արտահայտված գաղափարները մերը չեն: Սխալ է Չարենցի մոտեցումը դեպի մեր

անցյալը («Պատմութեան քառուղիներով»)։ մեր ժողովրդի ամբողջ անցյալի մեջ նա չի գտնում ոչ մի լուսավոր կետ։ նրա պոեմը վերածվում է մի նոր «ողբի» և, որ ամենից վարձանալին է ու պախարակելին, նրա «ողբը» տարածվում է ոչ միայն մեր անցյալի, այլ որոշ շափով նաև մեր ներկայի վրա։ Այստեղ արդեն այնքան լուրջ է Չարենցի կատարած սխալը, ըստ էության նացիոնալիստական շեղում, որ նա պետք է շատ լուրջ մտածի և անհապաղ ուղղի այն։ Մենք չենք ասում, թե չի կարելի գրել կամ չպետք է գրել անցյալի մասին։ Ոչ։ Մենք պահանջում ենք անցյալի մասին գրելիս՝ դիտել այն կոմունիզմի լուսարձակով, դիտել այն որպես դասակարգային պայքարի պատմություն, այլապես դուրս է գալիս կամ անցյալի լիրիկական իդեալականացում, կամ լալկան ողբ, կամ երկուսը միասին, այլապես դուրս է գալիս պատմական իրողության աղավաղում, իսկ պատմական իրողությունը աղավաղող գեղարվեստական ստեղծագործությունը, այդ շատ լավ հայտնի է ձեզ՝ գրողներիդ, տնարժեք է նաև գեղարվեստորեն։

Վերը բերված սխալների նացիոնալիստական բնույթը պարզ է միանգամայն։ Ահա թե ինչու մենք խստապահանջ ու անխնա պետք է քննադատենք այդ սխալները՝ երևան հանելով նրանց սոցիալական-դասակարգային աստառը։ Առավել ևս անհրաժեշտ է խիստ և անհաշտ լինել, որովհետև նացիոնալիստական սխալներն ու սայթաքումները հանդես են եկել մեր գրականության երկու խոշոր վարպետների մոտ (Չարենց և Բաղդևյան), այն էլ մեր մի շարք պարզորոշ նախազգուշացումներից հետո»։ >

Ես ամենին միտք չունեմ այս դիտողության ճշմարիտ լինելը հայտարարելու։ Ես կուզեի ասել, որ նացիոնալիստական սխալները թե՛ Չարենցի մոտ, թե՛ ինձ մոտ և թե ուրիշների մոտ ինչից են առաջ եկել։ Իմ կարծիքով, եթե վերցնենք մեր սխալների հիմնական դիժը, կտեսնենք հետևյալը, որ մեր երկրում տեղի ունեցող մի շարք իրադարձերը՝ գյուղի վերակառուցումը, կոլխոզ շինարարությունը, [բաց], կտրված են իրականությունից։ Սրա հետ էլ եթե մենք հաշվի առնենք այդ հեղինակների վիճակը՝ անցյալը քրքրելու դժվարությունների հետ կապված, պարզ կլինեն այդ սխալների արմատները։

Ծիշո է, ընկերներ, որ անցյալի դեմոկրատական տարրերը պետք է օգտագործենք։ Սակայն մենք երևան չենք հանել այդ դեմոկրատական տարրերի պայքարը իրենց շահագործողների դեմ։

Նա մի քանի խոսքով ուղղում եմ կանգ առնել Նաիրի Զարյանի «Ռու-
շանի քարափի» վրա. ես գտնում եմ, որ նա գրված է Թումանյանի
«Անուշ»-ի ազդեցության տակ, ինչպես որ Նաիրի Զարյանը այստեղ աշ-
խատեց ապացուցել, որ Զարենցի «Գովք»-ը նման է Շնորհալիի գրք-
վածքներին՝ ոճի տեսակետից: Ինչո՞ւ եմ ես խնդիրն այս կապակցու-
թյամբ դնում: Իհարկե, չի կարելի ասել, որ Նաիրին անմիջականապես
օգտվել է Թումանյանի «Անուշ»-ից կամ Զարենցը՝ Շնորհալուց, բայց
հիմնականն այն սխալն է, որ երկու հեղինակներն էլ հին ձևի մեջ գրել
են նոր բովանդակություն, և երբ դուք կարդում եք «Ռուշանի քարափը»
և Թումանյանի «Անուշ»-ը, տեսնում և զգում եք այդ նմանությունը.
ինչպես ձևով ամանի մեջ եթե գինի լցնես և հետո այդ գինին գործու-
ծես, կզգաս ձևի հոտը, այնպես էլ այս գրվածքի և Նղիշի «Գովք»-ի
մեջ տեսնում ենք <Թումանյանին և> Շնորհալիին: Նվ այսպիսով՝ շատ
անգամ հին ձևի մեջ դնելով նորը, <հինն> առանց քննադատաբար օգ-
տագործելու, սխալներ ենք անում:

Մենք տեսնում ենք <նաև>, որ գրական ստեղծագործության հա-
մար ժանրի օգտագործումը ո՛չ թե առաջնակարգ խնդիր է, այլ երկրոր-
դական:

Մի դիտողություն էլ, և ես կվերջացնեմ: Ընկերներ, մենք խոսե-
ցինք այստեղ մի հիմնական թիրության մասին. որ մենք՝ գրողներս,
չենք օգտագործել նորագույն ձևերը: Նա պետք է ասեմ, որ մերն է մեղ-
քը, որ մեր գրականության մակարդակը ցածր է, և մենք ենք մեղավորը,
որ ընկնելով այս կամ այն ձախուժյան կամ աջուժյան մեջ՝ քաղաքա-
ցիական ակախվություն գրականության մեջ չենք ունեցել: Մենք կար-
ծես այդ գծից վախենում ենք, բայց չպետք է վախենանք և պետք է մո-
տենանք սոցիալիստական շինարարությանը, այդ գիծն ուժեղացնելու
համար, որպեսզի կարողանանք այդ հիմնական նյութը զիջարվեստա-
կան գրականությամբ արտահայտել:

Նա ուղղակի ամոթով եմ հիշում ընկ. Խանջյանի ասածը, որ Շուր-
խովի տիպերը Վաղարշապատում ավելի են մասսայականացված, քան
մերը: Ինչո՞ւ Նաիրի Զարյանի տիպերը չեն կարող Շուրխովի տիպերի
պես մասսայականանալ, որովհետե նրան խանդարում է սխեմատիզմը,
նրան խանդարում է այն վերաբերմունքը, որ նա ունի դեպի անցյալի
կուլտուրան: Նա կարող եմ կարգալ ընկ. Զարյանի՝ իր մանկության մա-
սին գրածը, որտեղ նա վախենում է իր անցյալից: Նա այդ մանկության

մեջ չի ուղում որևէ դեմոկրատական էլեմենտ անգամ տեսնել: Սա ևս ձախ կարգի սխալ է, և սա մեր հեղինակներին զրկում է աչքի ընկնող տիպեր տալու հնարավորությունից:

Ես համոզված եմ, որ ընդհանուր օգնությամբ, ելնելով գրականության շահերից՝ մենք հնարավորություն կունենանք բարգավաճել այդ գրականությունը:

Այն <վախը>, որ մենք ունենք դեպի հինը, սխալ դրույթ է:

Ես համոզված եմ, որ մենք կարգարացնենք այն հույսերը, որ մեր ընթերցող սերունդը կապում է մեզ հետ: Մենք այսուհետև կապվելով մեր իրականության հետ՝ կաշխատենք արդարացնել մեր նկատմամբ եղած պահանջը, մենք դեռևս շատ բան ունենք գցելու մեր պատմության անդաստանը, և մենք այնպիսի սերմեր կգցենք, որ պատմությունը կնե-րի մեզ մեր կատարած սխալների համար:

<ՀԱՅԿԻՆՈՅԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

Ընկ. Ակսել Բալյունցը իր ելույթում ընդգծեց, որ Հայկինոյի արտադրությունների որակի ոչ բարձր հանգամանքը պիտի բացատրել ո՛չ միայն իդեոլոգիական և այլ սխալների, սցենարիստների կտրվածության և մեր կուլտուրայից անտեղյակ լինելով, այլև ժամանակի անխուսափելի պայմաններից, երբ Հայկինոն իր ժապավենների արտադրությամբ մրցման էր դուրս գալիս կարի գործարանի հետ: Ընկ. Բալյունցը շեշտեց, թե ինչպես ինքը և, այժմ, շատ գրողներ, սկզբնական շրջանում կինոդրամատուրգիան համարել են հեշտ և, միաժամանակ, գրողի համար անարժան մի գործ, իսկ այսօր նա ըմբռնում է կինոարվեստի՝ իբրև՝ սինթետիկ արվեստի ներկայացրած շափաղանց մեծ դժվարությունները և սցենարիստի հաճույքը: Ընկ. Բալյունցը իր հերթին ընդգծեց սցենարիստի և ռեժիսորի կողմից մեր պայմանները և անցյալ կուլտուրան ճանաչելու անհրաժեշտությունը: Դրանք նախապայմաններ են ձևով ազգային և բովանդակությամբ սոցիալիստական մեծ գործեր տալու, որոնք միաժամանակ դուրս գան միութենական կինոէկրանի վրա և հետաքրքրեն նաև միութենական դիտողին:

Պետք է շեշտել, որ Հայկինոյի ստեղծագործություններին նվիրված
դիսպուտը մի շարք ելույթ ունեցողների կողմից վերածվեց արտադրա-
կան խորհրդակցության և անցավ շատ բնականվարի, անբնական
մթնոլորտում: Եթե դնահատելի է այն պարագան, որ անձնական հա-
շիվներ գրեթե տեղի չունեցան դիսպուտում, մյուս կողմից՝ կարելի էր
ավելի սրելու դուռ ստեղծագործական բնույթ կրող հարցերը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՏՈՐՈՒՄ ՕՒՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԱՊԱՆԱԳՐՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿԻ

ԳԿ — «Գյուղատնտեսական կյանք», ամսագիր, Երևան, 1922—1929 թթ.

ԽՀ — «Խորհրդային Հայաստան», օրաթերթ, Էրևան, 1921—1940, հետագայում՝ «Սովետական Հայաստան»

ԿԻ — «Կարմիր ուղար», գյուղացիական շարժաթերթ, Գուր, 1921—1930 թթ.

ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ — Հայկական ՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության պետական կենտրոնական արխիվ

ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ — Հայկական ՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ

ՄԺԿ—«Մաճկալ», գյուղատնտեսական օրաթերթ, Երևան, 1922—1931 թթ. (1927—1928 թթ. Բակունցը վարել է թերթի ագրորադինը)

ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից ՄԼԻ ՀՄԿԱ—ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի կուսակցական արխիվ

ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ — Վրացական ՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ

ԳՐԱԿԱՆ-ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Ա. Բակունցի թողած գրական ժառանգության կարևոր մասն են կազմում 1920—30-ական թվականներին գրական և կուսակցական մամուլում տպագրված՝ զեղարվեստական գրականության հարցերին նվիրված հոդվածներն ու գրախոսությունները, որոնք առաջին տնգամ հավաքվել ու առանձին գրքով հրատարակվել են 1959 թվականին, «Ա. Բակունց» Գրականության մասին» ժողովածվում: Այդ գիրքը, սակայն, նախ՝ չի ընդգրկում այն բոլորը, ինչ տվյալ բնագավառում ստեղծել է Բակունցը, և հետո՝ մի շարք հոգվածներ ու զեկուցումներ լույս են տեսել մեծ ու փոքր կրճատումներով:

Հայտնի է, որ զեռես 20-ական թթ. սկզբներին, Խարկովում սովորելու տարիներին, տեղի հայկական ակումբում, Բակունցը հանդես է եկել ուշադրով զեկուցումներով՝ նվիրված Պ. Դուրյանի, Հովհ. Ռոմանյանի և Վ. Տերյանի կյանքին ու ստեղծագործությանը: Մեզ չեն հասել այդ զեկուցումների բնագրերը կամ համառոտ շարադրանքները: Հետագա տասնամյակին, երեսնում, Հայաստանի գրողների միության նախաձեռնությամբ կազմակերպված հրապարակային բնագրերին ու բանավեճերին, Բակունցը հանդես է եկել որպես հիմնական զեկուցող՝ իր տեսակետները շարադրելով սովետահայ գրականության տեսության ու պատմության, զեղարվեստական գրականության լեզվի և կինոյի հարցերի մասին: Չեն հայտնաբերված նաև դրանց բնագրերը, և մեր միակ աղբյուրը լրագրական անհաջող շարադրանքներն են (տե՛ս սույն հատորի համապատասխան բաժինը): Անհավանական չէ, վերջապես, որ Բակունցը հանրապետական ու կենտրոնական մամուլում հրատարակել է նաև ուրիշ հոդվածներ, սակայն դրանց մի մասը, թերևս, լույս է տեսել մեզ անձանոթ ծածկանուններով և կարող է դիտական շրջանառության մեջ մանկ հարցի համակողմանի լուսարանությունից հետո միայն:

Այսպիսով՝ սույն բաժնում տեղ են գտել Բակունցի առայժմ հայտնի գրական-քննադատական բոլոր հոդվածները, բացառությամբ Վարդան Այգեկցուն նվիրված փոքրածավալ հետազոտության, որը տեղ է գտել սույն հրատարակության II հատորում, Այգեկցու առակների՝ Բակունցի բարձրարժեք թարգմանություններին ու մեկնաբանություններին, կից: Հաստորից դուրս են մնում նաև «Մանկական գրականության խնդիրներից» ծավալուն հոդվածը, որը լույս է տեսել «Նոր ուղի» հանդեսի 1931 թ. II դրքում, էջ 117—131, «Ալ. Ստեփանյան» ծածկանունով և նույն բնույթի մյուս հոդվածները՝ «Սովետական Հայաստան» թերթում: Գրված լինելով օրվա թելադրանքով ու շտապողականությամբ՝ դրանք առաջարկում են մի շարք էական թիրուխյուններով և վերահրատարակման հիմքեր չեն տալիս:

Նկատի առնելով հատորի մնացած բոլոր բաժինների նյութերի վերաբերմամբ «Խնդնակենսագրության» մեկուսի գիրքը, նաև՝ առանձնակի նշանակությունը Բակունցի կյան-

քի է ստեղծագործության ուսումնասիրության խնդրում, սույն IV հատորը բաց ենք անում
Հեղինակի «Ինքնակենսագրությամբ», իսկ բաժնի մնացած նյութերը դասավորում ժամա-
նակագրական կարգով: Նյութերի դասակարգման նույն սկզբունքն է կիրառված նաև
սույն հատորի հաջորդ չորս բաժիններում:

<ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ>

(էջ 9)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԽ, Ախսկ Բակունցի ֆոնդ. № 7: Առաջին անգամ տպա-
գրվել է՝ Ա. Բակունց, Երկեր, կազմեց և խմբագրեց Ս. Պայադատ, Ե., 1955, էջ XIX—X:
Ապա՝ «Ա. Բակունց, Գրականության մասին», Ե., 1959, էջ 21—22:

Բնագիրը պատրաստված է ըստ ինքնագրի:

1 Բակունցը (Ալեքսանդր Թևոսյան) ծնվել է 1899 թ. հունիսի 1-ին: Հոր անունն է
Ստեփան, մոր անունը՝ Բոխչազյուլ (հին Գորիսի՝ Երիշենի խորշուղյան ընտանիքից):
2 «Աի տուն լի՛ր մաճուկներ» — Թումանյանի «Դուստնի երգը» բանաստեղծու-
թյան տողը, որ դարձել է թևավոր խոսք: Բակունցն ունեցել է երեք եղբայր և յոթ քույր:

3 Ըստ ավարտական վկայականի՝ Գորիսի հայոց հեղափոխական դպրոցում Բա-
կունցն ուսանել է՝ կրոն, հայոց և սուսաց լեզուներ, թվաբանություն, բնագիտություն,
հայոց և սուսաց պատմություն, ընդհանուր և սուսաց աշխարհագրություն, երգեցողություն,
երկրաչափություն, դժադրություն-նկարչություն, զենագրություն և ձեռագործ: Ուսուցիչ-
ներն էն էղել՝ Սաղաթ Սաֆրազրեկյանը, Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանը, Աշխեն Շահնա-
զարյանը, Հակոբ Միրաբյանը, Տիգրան Սաղանդարյանը և ուրիշներ: Դպրոցի ավարտա-
կան վկայականը նրան տրվել է 1910 թ. մայիսի 22-ին (բնագիրը պահվում է ՊԿՊԱ-ում,
Գեորգյան ձեռարանի ֆոնդում, թղթապանակ 22, գործ 11, թ. 3: Հրատարակվել է 1958 թ.
սկսած՝ Ա. Աղամյանի և Ռ. Իշխանյանի կողմից):

4 Վարդանն Ավարայրի դաշտում — անցյալում շատ տարածված մի երևակայական
նկար, որ պատկերված են Վարդան Մամիկոնյանն ու Ղևոնդ Նրեցը՝ իրենց զինակիցների
հետ, Ավարայրի դաշտում: Հաճախ էր արտատպվում պատմության դասագրքերում:

5 «Մաղկևիտնեք» գիրքը — ամենայն հավանականությամբ՝ Ա. Բակունցի նվեր
ստացած գիրքն էր «Մաղկևիտնեք, ամենատարածված ընտիր երգերի ժողովածու ծոցի
համար» հատորիկը, որը հրատարակության է պատրաստել Խ. Տեր-Հովհաննիսյանը (լույս
է տեսել Տիգրիսում, 1907 թ.):

6 Գորիս քաղաքի հասարակության համախոսական-ղիմումը՝ Ալեքսանդր Թևոսյանին
(Բակունցին) էջմիածնի Գեորգյան ձեռարանի գիշերօթիկ սաների շարքում ընդունելու
վերաբերյալ գրված է 1910 թ. օգոստոսի 10-ին (ստորագրել էն 152 մարդ): Նրան ձե-
ռարան է տարել իր մերձավոր ազգականներից մեկը՝ Երեմիա Բակունցը, որը նույնպես
սովորում էր այնտեղ: Ա. Բակունցը միանգամից ընդունվել է III դասարանը:

7 «...Ուայոց Հայրիկ» — անվանապես այս պատմանունը վերաբերում է ականավոր
հոգևոր գործիչ, գրող, ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանին (գրական անունը՝

երիմյան Հայրիկ, 1820—1907), որը հայ իրականության մեջ վայելել է լայն ժողովրդականություն: Դրա շնորհիվ Հայրիկ անունը դարձել է հասարակ բառ և զործածվել իբրև հոմանիշ կարողիկոս բառի: Այս վերջին իմաստով էլ օգտագործել է Ա. Բակունցը 1910 թ. կաթողիկոս էր Մատթևոս Իզմիրլյանը (1845—1910. XI):

8 «Հիմար մարդը» հերիաթը իրականում տպագրվել է «Աղբյուր» մանկական ամսագրի 1913 թ. հոկտեմբերյան համարում, «Աշակերտ» ստորագրությամբ: Մանրամասնությունները տե՛ս սույն հրատարակության հ. II, էջ 626:

9 Բակունցի այդ «շարություն» արգասիք ֆելիետոնը՝ «Մաքվել Մաքվելիչ... (Մի անհայտ մարդու անհրաժեշտ կենսագրության փորձ)» խորագրով և «ԹԼԼ ղնացող» ստորագրությամբ՝ տպագրվել է Շուշիի «Փայլակ» թերթի 1915 թ. հուլիսի 26-ի № 40-ում: Մանրամասնությունները տե՛ս սույն հատորում (ընագիր և ծանոթագրություններ):

10 Բակունցը կորի զլորցում պաշտոնավարել է մի ուսումնական տարի՝ 1915 թ. նոյեմբերի 5-ից մինչև 1916 թ. մայիսի 28 (տե՛ս Ռ. Խլանյան, Բակունցի կյանքն ու արվեստը, Ե., 1974, էջ 28):

11 Կոր գյուղում անցկացրած շրջանից ստացած տպավորությունները Բակունցն օգտագործել է մասնավորապես «Խոնարհ աղջիկ» պատմվածքում:

12 Գեորգյան ճեմարանի դասարանական բաժնի ավարտական վկայական Բակունցն ստացել է 1917 թ. ապրիլի 20-ին, ըստ այդմ՝ նա ուսումն ավարտել է 1917 թ. մարտի 29-ին: Նույն թվականի մարտի 26-ին, ճեմարանի մանկավարժական խորհրդին ուղղված դիմումի մեջ, Բակունցը խնդրում է իրեն ընդունել լսարանական բաժին (Ս. լսարան): Ուրեմն՝ նա իրականում ճեմարանն ավարտել է դրանից էլ առաջ (դիմումի արտատպությունը տե՛ս սույն հատորում, էջ 370):

13 Բակունցն աշխատակցել է Երևանում լույս տեսնող «Ժողովուրդ» թերթին, ուր տպագրվել են «Աղոթք», «Աշուտը», «Անտառում» պատմվածքները (տե՛ս սույն հրատարակության II հատորում), նաև «Ձանդ»-ին: Ռ. Խլանյանը Բակունցին է վերագրում այդ թերթներում Ա. և Ս. Բ. ծածկանուններով լույս տեսած մի բանի այլ հոդվածներ էլ (տե՛ս «Ակսել Բակունց», Կենսագրություն և մատենագիտություն, Ե., 1960, էջ 106, 117), որոնց ընդությունը, սակայն, հիմք չի տալիս նման վերագրման համար:

14 Բակունցը Խարկովի գյուղատնտեսական ինստիտուտն ավարտել է 1923 թ., հուլիսին: Սովորել է երեք տարի: Հայաստան է մեկնել հուլիսի 13-ին (տե՛ս Ռ. Խլանյան, Բակունցի կյանքն ու արվեստը, էջ 49):

15 Որպես գյուղատնտես (աղբոնոմ), Բակունցն աշխատել է նախ՝ Գորիսում, 1924 թ. ամռանից մինչև 1926 թ. մարտը, իսկ հետո՝ Երևանում, Հողթողիմատում: Նրա գործունեության այդ տարիների մասին պաշտոնական գրությունները տե՛ս սույն հատորում:

16 «Գալուսական նամականի» ընդհանուր վերնագրով առաջին հոդվածը՝ նվիրված Գորիսին, լույս է տեսել՝ «Մարտակոչ», 1924, դեկտեմբերի 27, № 298 (տե՛ս սույն հրատ., հ. II):

17 «Հովնաթան Մարչ» երգիծական վիպակը լույս է տեսել 1927 թ. (տե՛ս սույն հրատ., հ. III):

18 «Մթնածոր» ժողովածուն, նաև նախորդ գիրքը, լույս է ընծայել Պետհրատը, Երևանում, 1927 թ. (տե՛ս սույն հրատ., հ. I):

19 «Սպիտակ ձին» ժողովածուն լույս է ընծայել ԽՍՀՄ ժողովուրդների կենտրոնական հրատարակչությունը, Մոսկվայում, 1929 թ.:

20 «Կարմրաբար» վեպի հատվածները լույս են տեսել «Նոր ուղի», 1929, № 1—5 և «Կրական գիրքերում», 1931, № 2—3 (տե՛ս սույն հրատ., հ. III):

21 Այս Խնքնակենսագրականի հիման վրա, վերջինիս տվյալներն ու արտահայտություններն օգտագործելով՝ կազմված է Բակունցի համառոտ կենսագրությունը, որ լույս է տեսել «Հեկտեմբեր-նոյեմբեր» տարեգրքում (Ե., 1932, էջ 48), ուր, ի դեպ, կան նաև տվյալներ, որոնք բացակայում են Խնքնակենսագրականում: Նկատի առնելով գրողի կենսագրության համար դրանց կարևորությունը՝ մեջ ենք բերում ստորև (հեղինակը, հավանաբար, Ե. Չարենցն է)։

«Բակունցը շատ լավ գիտի գյուղը և ունի երևույթների մեջ խորասուզվելու մեծ կարողություն: Նրա ոճը սեղմ է և զեղարվեստորեն հաղեցած: Առաջին իսկ տողերից նա կարողանում է կերպարանախոսել ընթերցողին ու ապրեցնել նրան իր թեմայով: Ճիշտ է, թվում է, թե նա հատկապես հակված է հնին, անցյալին, անցնողին: Սակայն այժմ ահլենհայտ է, որ նրա խորը լիրիզմը կարսղանում է ղուգորդվել քաղաքական մեծ ակտուալության հետ:

Բակունցը կոմկուսակցության անդամ է:

Ակսել Բակունցի գրվածքները թարգմանված են ռուսերեն (Պատմվածքների ժողովածու), քուրդերեն, վրացերեն և ուկրաիներեն:

Այժմ Բակունցը գրում է մի մեծ վեպ Խ. Աբովյանի մասին»:

«ՀՈՐԶԱՆՔ», ԹԵՓՈՐՁԱՆՔ

(էջ 11)

Տպագրվել է՝ ԽՀ, 1925, 6 դեկտեմբերի, № 278: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

1 Արշալույս Տեր-Հովնանյանը ժամանակին հայտնի բանաստեղծ-արձակագիր էր: Հրատարակել էր արձակ ու շափածո երկերի մի քանի ժողովածու, այդ թվում «Տանջանքի լարեր» (Թիֆլիս, 1911), «Կարոտի երգեր» (Ե., 1922), «Դեպի ապագան» (Ե., 1923) և այլն:

«Հորձանք» պատմվածքների ժողովածուն լույս է տեսել 1925 թ., 1000 օրինակ տպաքանակով: Գրքի վերջում տրված է հեղինակի տպագրված և անտպագրված երկերի ու թարգմտությունների ցանկը:

«Խորհրդային Հայաստանը» նույն թվականի դեկտեմբերի 16-ին (№ 286) հրապարակել է Ա. Տեր-Հովնանյանի հոդվածը՝ ««Հորձանքի» քննադատության առթիվ» վերնագրով, որտեղ մասնավորապես գրված է. «Որովհետև իմ «սեփական» (չակերտները քննադատին են—Ա. Տ.-Հ.) հրատարակությամբ լույս տեսած «Հորձանք» վերնագրով գրքի առթիվ գրած «գրախոսականում» քննադատը մտքերի մի շարք անթույլատրելի, քմահաճ տղավաղումներ է արել, ուստի ստիպված եմ մի քանի փաստական ուղղումներ մտցնել»:

Եվ հեղինակը «Հորձանք» ու «Առանց վերնագրի» պատմվածքների մասին Բակունցի արած քննադատության առթիվ բերում է ութ դիտողություն, որոնցում փորձում է ցույց տալ, որ

գրախոսողը սխալ է ներկայացրել պատմվածքներում իրոք եղածը: Ահա՛ երկու օրինակ. «Որ Արգամը հեղափոխությունը կատարել է այն ժամանակ, «Երբ գլուզերը մեծ մասամբ քաշված իրենց պատյաններում, գաղտագողի նայում էին դեռ անխտա՛հ» (էջ 9): Սակայն մոռացել է 54—59, 83—87 էջերը, ուր տպված է գլուզացիության մեջ առաջացող հետագա դժգոհությունը և բուլշևիկների կողմն անցնելու պատճառները», «Իբր իր նարիկ-բայի մասին խոսող հիմնարկի պետը կուսակցական է: Ո՛րտեղից է վերցրել: Ամենից առաջ, նա նախկին պետ է, որը եղել է առաջին շրջանում առիթից օգտվող և երբ այդ հանգամանքը պարզվել է, կուսակցությունը վռնդել է նրան իր շարքերից (էջ 177—181):

Ճ Մապլվա՛րյան տակտիկա... — Բախունցն այս զիպուկ բնորոշմամբ նկատի ունի արևմտահայ հայտնի երգիծարան Երվանդ Օսյանի «Առաքելություն ի Մապլվար» վեպի կենտրոնական հերոս ընկեր Փանջունու զործելակերպը, որի հետևանքներն անվերջանալի և ահավոր ազդեանք են բերում հայ ժողովրդին (խմբ.):

ՄԻՓ. ՆԱԼԲԱՆԻՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՄՖԼԵՏԻՍ

(էջ 15)

Տպագրվել է՝ ԽՀ, 1929, 28 նոյեմբերի, № 272, Ակսել ստորագրությամբ, այնուհետև՝ «Ա. Բախունց, Գրականության մասին» ժողովածվում (Ե., 1959, էջ 23—30) և երկերի երկնաորյակի 11 հատորում (Ե., 1964, էջ 513—520): Արտատպվում է «Խորհրդային Հայաստանից», մեջբերումների մեջ նկատված վրիպակներն ուղղելով առանց նշման:

Բնագրում ուղղված են.

էջ 16, տ. 22 և էջ 21, տ. 5. տպագրված է՝ Կամիլիսկի, ուղղում ենք՝ Կամիշին:

էջ 17, տ. 21. տպագրված է՝ հայաճում է, ուղղում ենք՝ հարցնում է:

էջ 17, տ. 23. տպագրված է՝ հարստություն. ուղղում ենք՝ հարստահարություն:

Իր այս հոդվածում Ա. Բախունցը «Միք. Նալբանդյան»-ի փոխարեն երբեմն գրում է Մ. Ն., երբեմն էլ՝ Մ. Նալբ.: Այդ ձևերն ամենուր միասնության են բերված՝ առանց հատուկ նշում անելու:

1 Հոդվածի բնագրում «երկու տող» բառերի վրա դրված է աստղանիշ, իսկ տողատակին դրված է. «Մ. Նալբ., «Երկ. ժող.», հատ. 11, էջ 270»: Պարզ է, որ Ա. Բախունցը օգտվել է Միք. Նալբանդյանի երկերի 1906 թ. ողջամտյան հրատարակությունից, որի 11 հատորում զետեղված է հիշյալ պամֆլետը (էջ 270—303):

2 «Երեակ» — կրոնաբանասիրական երկշարաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1857—1862 և 1864—1866 թթ.:

3 Այվազովսկի Դաբրիել վարդապետ (1812—1880) — Բեսարաբիայի և Նախիջևանի թեմակալ առաջնորդ, «Մասյաց աղավնի» հանդեսի խմբագիր: Սկզբնական շրջանում եղել է Վենետիկի Միտիթարյան միաբանության անդամ, «Բազմավեպ» հանդեսի հիմնադիր-խմբագիր, Փարիզի Մուրատյան վարժարանի տեսչի օգնական, հետագայում վերադառնում է լուսավորչական եկեղեցու զիրքը, փոխադրվում Ռուսաստան, ստանում հոգևոր բարձր պաշտոններ: Նրա գրական-գիտական ու հանրային գործունեությունն արժանացել է հուկասական գնահատականների ելնելով Միք. Նալբանդյանի հետ ունեցած դաշմարտական

ու անձնական թշնամանքից՝ ուսումնասիրողներից ոմանք նրան անվերապահորեն հետա-
դեմ են հռչակել, մոռանալով հայ լրագրության և թարգմանական գրականության մար-
դում նրա կատարած դրական դորձերը:

4 «Մասյաց աղավնի և ավետաբեր Հայաստանյայց» («Մասյաց աղավնի և ծիածան
Հայաստանյայց») — երկշաբաթաթերթ, 1855—1858 թթ. հրատարակվել է Փարիզում, իսկ
1859—1865 թթ.՝ Թեոդոսիայում, Գ. վարդ. Այվազովսկու խմբագրությամբ:

5 Պողոս վարդապետ (Վանցի Պողոս) — Վանի առաջնորդ 1852 թվականից, հայանի
էր իր տգիտությամբ, դաժանությամբ և շարագործ վարքով:

6 Ա. Բակունցի նկարագրած Պողոս վարդապետի շարագործություններից յուրա-
բանչյուրն իրականում վերաբերել է տարբեր կանանց նկատմամբ վարդապետի իրակա-
նացրած բռնության (տե՛ս «Մեղու», Կ. Պոլիս, 1860, գեկտեմբերի 10, № 118):

7 Գատապարտելով աղմուկ հանած այս միջադեպերի մեղավոր Պողոս վարդապե-
տին՝ Միք. Նալբանդյանը 1860 թ. գեկտեմբերի 19-ին նամակ է հղում «Մեղվի» խմբա-
գրությանը, որով պահանջում է խստորեն պատժել հանցավորին (տե՛ս «Մեղու», 1860,
գեկտեմբերի 20, № 119): «Պողոսի պես հոգեւոր, եթե կան, թո՛ղ այս օրից հոգան յուրյանց
գլխի ճարը. կա՛մ ուղղեն յուրյանց անձը, վարքը և բարբը, կա՛մ դուրս գնան մեր եկե-
ղեցուց», — գրում է նա:

8 Տեղյեկց (Հովհաննես Տեր-Կարապետյան Չամուռճյան Պրուսացի) — գրական-հա-
սարակական դործիչ, թարգմանիչ, մանկավարժ, «Երեւակ» պահպանողական հանդեսի
խմբագիր:

9 Միք. Նալբանդյանի՝ «Մեղվում» տպագրված վերոհիշյալ նամակը (տե՛ս ծան. 7)
լայն արձագանք առաջացրեց Պոլսում: Միք. Նալբանդյանի և նրա համախոհների՝ Սվաճ-
յանի և մյուսների դեմ հանդես եկավ Հովհ. Չամուռճյանը («Նալբանդյանցին մեկ նա-
մակին վերա՞, տպագրված՝ «Երեւակ», № 87, 1860, օգոստոսի 1—1861, հունվարի 1):
«Երկու տող» պամֆլետը, որ պատասխան էր Չամուռճյանի այս և «Խայտառակության
բնութիւն» («Երեւակ», 1860, № 86) հոդվածների, ինչպես և Գ. վարդ. Այվազովսկու մի
շարք հոդվածների և ելույթների, լույս տեսավ Փարիզում, Ճ. Արամյանի տպարանում,
1861-ին:

10 Միք. Նալբանդյանի հիշյալ նամակի դեմ Գ. վարդ. Այվազովսկին հրապարակալ-
նորեն հանդես չի եկել: Ա. Բակունցը նկատի ունի, հավանաբար, նրա «Հյուսիսափայլ
օրագրին նամակներեն մեկը» («Մասյաց աղավնի» 1861, № 3) հոդվածը:

11 Մեջբերումը կատարված է ըստ «Միքայել Նալբանդյանցի երկերի», հ. II, էջ 273:
Բնագրում, մեջբերումից հետո, փակագծերում նշված է. «Մ. Ն. (այսինքն՝ Մ. Նալ-
բանդյան—խմբ.) «Երկու տող»:

12 Օուեմ. Ռոբերտ (1771—1858) — տեղիական սոցիալիստ-ուստոպիստ:

13 Պրոպոն, Պիեռ Ժոզեֆ (1809—1869) — ֆրանսիական հրապարակախոս:

14 Ֆինտե, Յոհան Գոթլիբ (1762—1814) — գերմանական փիլիսոփա:

15 Կամո, Էմանուել (1724—1804) — գերմանական փիլիսոփա:

16 Հեգել, Վեոթ Վիլհելմ Ֆրիդրիխ (1770—1831) — գերմանական փիլիսոփա:

17 «ժողովուրդյան» բառի վրա բնագրում դրված է աստղանիշ, իսկ տողատակում
արված է հետևյալ ծանոթությունը. «Նույն տեղ, էջ 293-ի ծանոթ.»: Ի դեպ, այս բառը
Միք. Նալբանդյանի մոտ «ժողովրդյան» է:

18 Նշվ. աշխ., էջ 293—294:

19 Բանն այն է, որ Դ. Այվադովսկին իր հրատարակած հանդեսի և՛ խմբագիրն էր, և՛ գրաքննիչը:

20 Նշվ. աշխ., էջ 294:

21 Յոհն, Չարլզ (1749—1806)— անգլիական բաղաբական գործիչ, հեղափոխ:

22 Նշվ. աշխ., էջ 272: Մեջբերման սկիզբը խմբագրված է. բնագրում՝ «Sir, ձեր նամակը, այսինչ թվականից, ստացա...» և այլն:

23 Նույն տեղում, էջ 276: Այս քաղվածքի մեջ հանդիպող (2 անգամ) «Տերոյենց» ազգանվան փոխարեն «Երկու տողի» բնագրում առկա է «պ. Չամուռճյան» ձևը:

24 Նույն տեղում, էջ 286:

25 Նույն տեղում, էջ 282: Բնագրում՝ «Կարկատած աբեղայական խոսքեր, հավատաշնում ենք, որ ժանգոտ փարայի արժեք չունին մեր աշխույժ»:

26 Նույն տեղում, էջ 283—284:

27 Նույն տեղում, էջ 291:

28 Մովսես Խորենացի—V դարի հայ պատմիչ, հայոց պատմահայր:

29 Նույն տեղում, էջ 289:

30 Ղազար Փարպեցի—V դարի հայ պատմիչ.

31 Նույն տեղում:

32 Նույն տեղում, էջ 290: Մեջբերման երկրորդ նախադասության վերջը բնագրում՝ «...դուրս եկա պատահաբ իմանալու համար»:

33 Նույն տեղում:

34 Նույն տեղում, էջ 280: Բնագրում՝ «Այս խոսքերը տառից հետո ամենայն իրավունք տալիս ենք պ. Չամուռճյանին, կամեցածի չափ մաշտցի կամ ս. դբբի խոսքերը քաջբաշխու»:

35 Նույն տեղում, էջ 281: Բնագրում՝ «Ազգը չէ հոգեւորների համար...»:

36 Նույն տեղում, էջ 280: Բնագրում՝ «...և հասարակաց ձայնը, հասարակաց բողոքը, մի հոգեւորի անօրեն գործերից, լիակատար գործվյալն ունի մարդաստանը, դողը, պոռնիկը, շունը, հարստահարողը, վեսը, ամբարտաւանը, ազատյացը և այլն, և այլն, եկեղեցու բնմի վերայից չբացնելու համար»:

37 Նույն տեղում, էջ 292: Մեջբերման երրորդ նախադասությունը բնագրում՝ «Եղովն ձեզ, Հայաստանի սարեր, Հայաստանի ձորեր և Հայաստանի նվիրակա՜ն անտառներ»:

38 Նույն տեղում, էջ 274: Բնագրում՝ «Բայց երջանկություն և փառք կհամարենք մեզ, միասին մնալ այդ բոլորի հետ (այսինքն՝ Օռենի, Կանտի, Հեգելի, Շիլլերի, Դյոթելի և այլ առաջադեմ մտածողների հետ—Ա. Վ.) և միասին անհավատ և հերետիկոս կոչվել, քան թե բաց աշքով մեր մարդկությունը, մեր մարդկային ազատությունը և իրավունքը ուրանալով, պ. Չամուռճյանի հետ բռնվել բարոյական հարկներից և ճոճալ մի ազատամբնությունից դեպի մյուս սովետատությունը, մի սխալաստիկականությունից դեպի մյուս արեղայամատությունը»:

39 Նույն տեղում, էջ 270:

40 Նույն տեղում, էջ 281:

41 Նույն տեղում, էջ 283. «Մեր ազատական նվիրեցինք մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու»:

42 Նույն տեղում: Մեջբերման երկրորդ նախադասությունը բնագրում՝ «Բայց այն խեղճ հայը, այն հարստահարված, ողորմելի, աղքատ, մերկ և քաղցած հայը, ոչ միայն հնչված օտարներից և բարբարոսներից, այլև յուր հարուստներից, յուր հոգեւորներից և կիսադրաղէտ, ուսումնական կամ փիլիսոփա ասվածներից, ահա այն հայը ամենայն արդարացի իրավունքով գրավում է մեր ուշադրությունը և նորան դարձյալ, առանց և վաղրկենական երկմտության, նվիրեցինք մեր բոլոր կարողությունը»:

43 Ա. Բակունցը նկատի ունի Միք. Նալբանդյանի «Ազատությունը, այն վսեմակա՛ն, արսորականը» արտահայտությունը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 292):

ՄԻ ԳՐԱՆՈՍԱԿԱՆԻ ԱՌԹԻՎ

(էջ 22)

Տպագրվել է՝ «Նոր ուղի», 1931, գիրք 5, էջ 151—159, Անդր. Ստեփանյան ստորագրությամբ, որպիսի ծածկանուն Ա. Բակունցն առաջին անգամ էր գործածում: Արտատպվում է նույն հանդեսից:

Հոդվածի ստեղծման հանգամանքների մասին պահպանվել է հետևյալ ուշագրավ վկայությունը, որի հեղինակը քննադատվողն է՝ Հակոբ Զորյանը: «...1930 թվին,—ասում է նա,—երևանում լույս տեսավ պրոֆ. Հակոբ Մանանդյանի «О торговле в городах древней Армении» աշխատությունը:

1931 թվին «Նոր ուղի» ամսագրում (գիրք 4) հրատարակեցի գրախոսական պրոֆ. Հակոբ Մանանդյանի այդ աշխատության մասին, հետևյալ վերնագրով. «Հայ բուրժուական պատմագրության կենդիւտ արտահայտությունները»: Նույն թվին «Նոր ուղի» հաջորդ համարում (գիրք 5) լույս տեսավ «Անդր. Ստեփանյան» ստորագրությամբ Մի գրախոսականի առթիվ՝ հոդվածը:

Ես այդ միջոցին աշխատում էի որպէս գիրեկտոր Կոռոյ. անտեսագիտական ինստիտուտում: Ինստիտուտի գործերով զնացել էի Կենտկոմի նախկին բարտուղար Ա. Խանջյանի մոտ. ինձ տեսնելուն՝ առաջին խոսքը եղավ. «Тебе хорошо известно». ևս դեռ չէի կարդացել նոր լույս տեսած «Նոր ուղիում» «Մի գրախոսականի առթիվ» հոդվածը: Իմ այն հարցին, թե ինչո՞ւմն է րանը, հայտնեց, որ պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության մասին իմ լույս ընծայած գրախոսականի առթիվ «Նոր ուղիում» իմ գեմ ջախջախիչ հոդված է լույս տեսել:

Հայտնեցի, որ հոդվածին ծանոթանալուց հետո կգրեմ իմ պատասխանը: Ապա մեր խոսակցությունը դարձավ պրոֆ. Մանանդյանի աշխատության շուրջը...

Սույն հոդվածի մասին խոսակցություն ունեցաւ ընկ. Հայկ Դյուլի-Քևիյանի հետ, որը ինձ հայտնեց, թե ինչ է իրեն պատմել Ակսել Բակունցը այդ հոդվածի մասին: Ակսել Բակունցը հայտնել է, որ իմ գրախոսականը լույս տեսնելուց հետո նա իր մոտ է կանչել պրոֆ. Մանանդյանին (այդ ժամանակ «Նոր ուղին» խմբագրում էր Ակսել Բակունցը՝ պատ. խմբագիր ընկ. Ե. Զուրարի քաղաքից բացակայելու պատճառով) և սուսաւորեց է նրան իմ գրախոսականի վեմ մի հոդված գրել. պրոֆ. Մանանդյանը հրաժարվել է. այն ժամանակ խնդրել է, որ իմ գրախոսականի մասին պրոֆ. Հակոբ Մանանդյանը տա իրեն իր գրաւոր գիտողությունները: Ստանալով այդ գիտողությունները՝ Ակսել Բակունցը գրում է

529

խնդրո առարկա «Մի գրախոսականի առթիվ» հոդվածը «Անդր. Ստեփանյան» ծածկանունով:

Համաձայն «Նոր ուղի» խմբագրության պահանջի՝ իմ կողմից հարցը դնում եմ Մարքսիստ պատմաբանների ընկերության քննության:

Ընտրվում է մի ընկեր, որ ուսումնասիրում է խնդրո առարկա բոլոր նյութերը և ղեկուցում է Մարքսիստ պատմաբանների ընկերության նիստին, որը կայացավ ընկ. Հայկ Գյուլի-Քելիսյանի նախագահությամբ և որտեղ ներկա էր Ակսել Բակունցը, որպես Բերքի խմբագիր:

Հանձնարարված ընկերոջ ղեկուցումը, իմ պատասխանը Անդր. Ստեփանյանին և ներկա եղող բոլոր ընկերների ելույթները, ինչպես նաև Ակսել Բակունցի խոսքը լսելուց հետո Մարքսիստ պատմաբանների ընկերությունը ընդունեց իր բանաձևը, որը տպագրվեց 1932 թվին «Նոր ուղի» առաջին գրքում... (տե՛ս ՍՄԿԿ Կենտկոմին առնվազն ՄԼԻ ՀՄԿԿ, ֆ. 1, ց. 24, գ. 379, թթ. 60—61):

Բակունցի այդ բանաձևը ելույթի շարադրանքը կամ սղագրությունը չի պահպանվել կամ, լավագույնը, տույժմ չի հայտնաբերված, իսկ Մարքսիստ պատմաբանների ընկերության պատասխանը, որն իսկապես տպագրվել է՝ «Նոր ուղի», 1932, դիրք 1, էջ 155, հետևյալն է.

«Քննադատելով պրոֆ. Հ. Մանանդյանի «О торговле в городах древней Армении» աշխատությունը՝ Մարքսիստ պատմաբանների ընկերությունը գտնում է, որ ներկա աշխատության մեջ պրոֆ. Հ. Մանանդյանը կատարել է որոշակի բայ իր նախկին իդեալիստական-ազգայնական-առասպական աշխարհայացքից ղեկի տնտեսական մատերիալիզմը: Այդ աշխատությունը հանդիսանում է արժեքավոր մի գործ Հայաստանի ֆեոդալական շրջանի գրեթե չուսումնասիրված տնտեսական կյանքի հետազոտման բնագավառում:

Սակայն Ընկերությունը նշում է, որ ներկա աշխատության մեջ ևս պրոֆ. Հ. Մանանդյանը չի կարողացել լրիվ կերպով ազատագրվել իդեալիստական պատմաճայնցողությունից: Նրա հետեւանքով՝ այս աշխատության մեջ պրոֆ. Հ. Մանանդյանը հանդես է գալիս որպես էկլեկտիկ, իդեալիզմից ղեկի տնտեսական մատերիալիզմը ղեկերող:

Այս դրությունից ելնելով՝ Ընկերությունը գտնում է հիմնականում ճիշտ Հ. Զորյանի ռեցենզիան ներկա գրքի առթիվ և սխալ է համարում պրոֆ. Հ. Մանանդյանի աշխարհայացքի զնախադասներ Անդ. Ստեփանյանի ռեցենզիայում, որպես ղեկերող տնտեսական և պատմական մատերիալիզմի արանքներում: Ընկերությունը գտնում է, որ Հ. Զորյանի ռեցենզիայում բերած ցիտատները, չնայած ձևական անճշտությունների, ըստ էության ճիշտ են: Միաժամանակ ընկերությունը նշում է, որ Հ. Զորյանի ռեցենզիայում քննադատության չեն ենթարկված պրոֆ. Հ. Մանանդյանի աշխատության մեջ եղած մի շարք հիմնական դրույթները (Հայաստանի պատմության «բուֆերային» տեսությունը՝ կապված ամենովնիսյան արամադրությունների հետ և այլն)»:

Մարքսիստ պատմաբանների ընկերության այս «գաղափարներ», ինչ խոսք, անարդար էր, և Բակունցի դիրքը՝ Մանանդյանի աշխատության դնախառման հարցում, ավելի ճիշտ, մանավանդ որ ավելի զիջող ակադեմիկոս Մանանդյանի լավագույն հետազոտություններից է և իր դիտական արժեքը պահպանում է նաև այժմ:

1 Վերնագրի վրա գրված է աստղանիշ, իսկ տողատակին՝ խմբագրության կողմից ծանոթություն. «Համաձայն լինելով ընկ. Անդր. Ստեփանյանի գրույթներին՝ խմբագրությունս մարքսիստ պատմաբանների գործնական ուշադրությունն է հրավիրում պրոֆ. Մանանդյանի գրքի բնագատության, հատկապես շեշտելով մարքսիստ պատմաբանների կողմից կարծիքի անհրաժեշտությունը»:

2 Պրոֆ. Հ. Մանանդյանի աշխատության լրիվ վերնագիրն է՝ «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен», որ հրատարակվել է Երևանում, 1930 թ.:

3 Պատմաբան Հակոբ Զորյանի (1894—1942) գրախոսականը տպագրվել է «Նոր ուղի», 1931, դիրք 4, էջ 131—144:

4 «Նոր ուղի» — գրական-գեղարվեստական, բաղադական-հասարակական հանդես, Ե., 1929—1932 թթ.:

5 Չուրխով Գ. (1885—1973) — վրաց արվեստաբան:

6 Հովսեփ Աբգարի Օրբելի (1887—1961) — ՍՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս, հայագիտ-պատմաբան, ակադեմիկոս արեւելագետ և հնագետ:

7 Տե՛ս Կ. Marx, Das Eland d. Philisophie, Berlin, 1923, S. 62.

ԽԱՉԱՏԱՌԻ ԱՐՈՎՅԱՆԻ «ԱՆՀԱՅՏ ԲԱՏԱԿԱՅՈՒՄԸ»

(էջ 33)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Առաջին վեց գլուխները և յոթերորդի վերջին պարբերությունը նախապես տպագրվել են «Նոր ուղի», 1932, դիրք 2, էջ 105—133, «Խաչ. Արովյանի «անհայտ բացակայումը» (նոր նյութեր)» խորագրով, իսկ ամբողջությամբ և առանձին գրքով՝ նույն տարին, ՀՍԽՀ Պետական հրատարակչության (Պետհրատ) կողմից (64 էջ, բնագիրը սկսվում է 5-րդ և ավարտվում 62-րդ էջում): Հանձնվել է արտադրության՝ 7 հուլիսի 1932 թ., ստորագրված է տպագրելով՝ 28 հուլիսի 1932-ին, տպաքանակ՝ 3000 օրինակ, սովորական լրագրային թղթի վրա, և սակավաթիվ օրինակներ՝ ավելի լավորակ թղթի վրա (վերջիններից առայժմ ծանոթ է Երեք օրինակ, որ Բակունցն ընծայել է այլևայլ անձանց, տե՛ս ընծայագրերի բաժին):

Անվանաթերթը՝ «Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը»: Արխիվային նոր վավերագրերի և անհայտ նամակների հիման վրա գրեց Ակսել Բակունց: Պետական հրատարակություն, Երևան, 1932»:

Առանձին հրատարակության մեջ կան չորս վավերագրերի նմանահանություններ և մի ներդիր՝ Ա. Տեր-Մարտիրոսյանի կերտած՝ Խ. Արովյանի արձանի լուսանկարը: Գրքի շապկի վրա, որ անվանաթերթից փոքր-ինչ տարբեր է ձևավորված («Խաչատուր Արովյանի /«անհայտ բացակայումը»/ Գրեց Ակսել Բակունց: Պետհրատ, МСМXXXII, Երևան»), փակցված է Արովյանի նկարը՝ ըստ դրդի հայանի միակ դիմանկարից, Լ. Տիգրանյանի ջանքերով, անցյալ դարի 80—90-ական թթ. Տիգրիսում գործող լուսանկարիչ Բարկանովի արտաճանաժ պատճենի, իսկ ներքևում ինքնագիրը՝ «Խաչատուր Աբովյան», որ հանված է զորպատյան տարիների ձեռագրերից: Անվանաթերթի վրա, խորագրից անմիջապես հե-

առ, որպէս զարդ, տեղաւորւած է Արովյանի՝ զտրպայան բարեկամ Թ. Գրասի հոգե-
քույր Շաբլոտե Շուլցից 1832 թ. հուլիսի 11-ին Կուրլանդիայի Պոնիմոն կալվածքում
ստացած հուշաթերթիկի լուսապատճենը (զրկւած է զսթատառ դերմաներենով, վրան
փակցւած՝ քղթե հատածո մի ճյուղ տերեւներով ու ծաղիկներով, և կենտրոնում՝ խա-
րխիս, հոստ խորհրդանիշը)։ Գիրքն ավարտւում է վերջնադարդով (սափոր և ծաղիկ-
ներ)։

Հետագայում աշխատութիւնն արտատպւել է՝ Ա. Բակունց, Գրականութեան մասին,
Ե., 1959, էջ 31—72 (կրճատւած են Ե, 2 զլուխները և է-ի որոշ հատվածներ)։ Ա. Բա-
կունց, Երկեր Լրկու հատորով, հ. 11, Ե., 1964, էջ 521—560 (կրկնում է նախորդ հրա-
տարակութեան բնագիրը՝ նույն կրճատումներով)։

Սույն, IV հատորում արտատպւում է առանձին հրատարակութեան բնագիրը։

Ուղղումներ բնագրում

էջ 34, տ. 29. № 836—№ 110։

էջ 36, տ. 3. տեսուչն իր ձեռքով — իր ձեռքով

էջ 40, տ. 19. բննելով—բննեց։

էջ 46, տ. 19. տեղ գրաց (?)—դեղդերա

էջ 53, տ. 18. Բողենշտեղին — Բողենշտեղին

էջ 73, տ. 29. Ըղալուղի — Ըղաղուղի

էջ 85, տ. 30. անկնակալած — ակնկալած

էջ 86, տ. 8. խավի — խալին

էջ 88, տ. 18. Կրումինսկին — Կուլմինսկին

էջ 88, տ. 27—28. որոնց թվում է և գալառապետ Բլաւատցկուն — որոնց թվում և գա-
լառապետ Բլաւատցկուն

էջ 89, տ. 10. Պետերպուրբա — Պետերբուրգա

էջ 90, տ. 29, 32. Օլսաննա—Օլսանա

էջ 90, տ. 35—36. 1862, № 10—1861, № 5

Բակունցը սովորութիւն ունի գրելու՝ և՛ ուրլի (ռ.), և՛ բուրլի (բ.), նաեւ՝ բյուրբ—
բուրբ, Սարդարաւառ—Սարդարապատ, դարի—գարու Բնագիրը տպագրութեան պատրաս-
տելիս՝ այս կրկնակ ձեւերից առաջին երեքը միասնութեան են բերւած՝ ուրլի (ռ.), բուրբ,
Սարդարապատ, իսկ վերջինը թողել ենք անփոփոխ, նայած թի որտեղ ի՞նչ ձեւով է օգտա-
դրուիւած։

Բակունցի ներկա աշխատութեան մեջ առկա են զբարար սկզբնաղբյուրներից կա-
տարւած շաղմաթիւ թաղվածքներ, որոնք, զրեթե ամենուր, վերարտադրւած են նոր,
արեղյանական ուղղագրութեամբ ու մեկ-մեկ էլ խառը՝ զբարարյան և արեղյանական
և՛ մենուր, առանց հատուկ նշման, զբարար հատվածների ուղղագրութեանը վերածել ենք
հնի, ինչպէս որ սկզբնաղբյուրներում է, իսկ արեղյանականը՝ ժամանակակից Աշխարհա-
բար սկզբնաղբյուրներից կատարած միջբերումներում էլ Բակունցը հաճախ յուր, նորա
ու նման հնացած ձեւերը փոխարինել է ժամանակակից զբարան համարժեքներով՝ իր,

նրա և այլն, կամ՝ ձայնավորից առաջ և հոգը վերածել ն-ի: Առաջին դեպքում վերականգ-
նել ենք սկզբնաղբյուրի ձևերը՝ առանց հատուկ նշման, իսկ վերջինում՝ մեջբերումը թո-
ղել անփոփոխ:

Սկզբնաղբյուրների խորագրերի և դանազան հեղինակների աշխատանքներին արված
հղումների նշման՝ Բակունցի նախընտրած ձևերը թողել ենք անփոփոխ և միասնության
ենթադրել միայն մեկը՝ ՀՍՍՀ Պետարխիվում պահվող՝ Երևանի գալստական դպրոցի
գործերից կատարված մեջբերումների աղբյուրը: Օրինակ՝ Բակունցը գործածել է. «Պե-
տարխիվ, Երևանի գալ. դպրոցի գործերը» (ապա նշել գործի թվականը և №-ը), «Եր. գալ-
դպրոցի գործերը», «Եր. գալ. դպր. գործ», «Եր. գալ. դպրոց. գործերը», «Եր. գալ. դըպ-
րոցի գործեր», «Եր. դպր. գործ»: Ամեն դեպքում պահպանել ենք առաջին ձևը՝ մյուսները
լրացնելով առանց հատուկ նշման:

«Խաչատուր Արուսեանի «Անհայտ քաղաքայումբ» աշխատության մեջ մեր կատարած
միացած ուղղումների ու ճշտումների մասին համապատասխան քաղաքություններ են
արված առարկայական ծանոթություններում:

Վերջապես՝ հեղինակի տողատակի ծանոթագրությունները 1932 թ. առանձին հրա-
տարակության մեջ թևակոխ տեղադրված են համապատասխան էջերի տակ, սակայն
համարակալված են հերթական կարգով՝ 1—55: Ելնելով ներկա հատորում ծանոթագրու-
թյունները մատուցելու սկզբունքից՝ հեղինակայինները թողել ենք նույն ձևով, համա-
պատասխան էջերի տակ, սակայն և՛ բնագրում, և՛ տողատակին դրել ենք աստղանիշեր՝
, և այլն, նայած թե տվյալ էջում քանի ծանոթագրություն կա: Իսկ հերթական կար-
գով ու արարական թվանշաններով՝ 1—154, համարակալել ենք մեր ծանոթագրությու-
նները, բնագրի վրա՝ համարը, իսկ հատորի համապատասխան բաժնում՝ ծանոթագրու-
թյունը:

1931 թ. սեպտեմբերի 6-ին, Արուսեանի մասին նյութեր հավաքելու նպատակով,
Ակոսի Բակունցը այցելում է Հայաստանի Պետարխիվ և լրացնում համապատասխան
բարա: Վերջինիս «Աշխատության քիման» հարցին պատասխանել է. «Խաչ. Արուսեանի
կյանքը»:—«Ի՞նչ նպատակով է կատարում աշխատանքը» հարցին՝ «Պարզելու նրա կյան-
քը, գրական գործնեությունը»:—«Ի՞նչ արխիվային նյութերի ուսումնասիրությամբ է
ծրագրում զբաղվել» հարցին՝ «1840—48 թթ. Նեմեյի ֆաղ. վաշտայան, դպրոցներ և
այլն»:—«Ո՞րտեղ և ի՞նչ հրատարակության մեջ է մտադիր սպաղորդել ծրագրված աշխա-
տությունը» հարցին՝ «Կոպի Պետրոսով» (տե՛ս սույն հատորում, էջ 498):

Այս նշանակում է, որ 1931 թ. աշնանը Բակունցը ո՛չ միայն վերջնական վճիռ էր կա-
յացրել՝ Արուսեանի մասին պատմավեպ գրելու, այլև հռանգով առաջ էր տանում սկզբնաղ-
բյուրների ուսումնասիրությունը: Միաժամանակ, նախնական բանակցություններից հետո,
օրեր շարունակ այցելում է Արուսեանի թոռան՝ վաստակաշատ մանկավարժ Կ. Արուսեանի
բնակարանը և ծանոթանում է գրողի թողուններին, համապատասխան քաղվածքներ անում,
որոնց մի մասը հետագայում տրամադրում է արուսեանագետներին: Ահա այս երկու հավա-
քածոներից հայտնաբերած նոր նյութերն էլ Բակունցին թելադրում են նախքան «Խաչ.
Արուսեանի կյանքը» պատմավեպի շարագրման անցնելը, կամ վերջինիս գլուխահեռ, լույս
ընծայել մի փոքրածավալ ուսումնասիրություն Արուսեանի կյանքի ամենաառեղծվածա-
յին շրջանի՝ նրա ապրած հոգեկոր դրամայի պատճառների և խորհրդավոր անհետացման

հանգամանքների մասին: Սկզբնաղբյուրներից բաղված նյութերի մի մասը Բակունցն անհատապես գնում է որոշակի համակարգի տակ և արգելն 1932 թ. հուլիսի սկզբներին ավարտում է գրքույկը և հանձնում հրատարակության: Տպագրության ավարտվում է շատ կարճ ժամանակամիջոցում, ընդամենը երեք շաբաթում: Օգոստոսի վերջերին և սեպտեմբերի սկզբներին գրքի առաջին օրինակները Բակունցը նվիրում է իր գրական բարեկամներին:

Պատմավեպի շարագրանքն այդ ընթացքում չի դադարում, որովհետև նույն՝ 1932 թ. լույս տեսած «Հոկտեմբեր-նոյեմբեր» տարեգրքում որոշակի ասված է. «Այժմ Բակունցը գրում է մի մեծ վեպ և. Արովյանի մասին»: Այդ ևս նշանակում է, որ ուսումնասիրությունը գրվել է պատմավեպի առաջին գլուխների շարագրմանը զուգահեռ:

Բնական ուշացումով, այնուամենայնիվ, «Խաչատուր Արովյանի «անհայտ բացակայումը» գրքի պատրաստման ու հրատարակության մասին ժամանակի մամուլում տպագրվել են մի քանի հաղորդումներ: Օրինակ՝ Բաբվի «Խորհրդային գրող» ամսագրի 1932 թ. սեպտեմբերյան համարում հաղորդվում էր, որ «Խորհրդային գրող Ակսել Բակունցը մի նոր գիրք է գրել Խաչատուր Արովյանի անհայտացման մասին, որի վրա նա երկար ժամանակ ուսումնասիրություններ է կատարել: Գիրքը լույս է բնծայում Հայպետհրատը» («Խորհրդային գրող», 1932, № 1, սեպտ., էջ 32, «Խրոնիկա» բաժնում):

Գրքի լույս տեսնելու մասին պաշտոնական ծանուցում է տրված «Սովետական Հայաստան» օրաթերթի 1932 թ. հոկտեմբերի 4-ի № 232-ում:

Առաջին մատենախոսությունը, որբան հայտնի է, լույս է տեսել զարձյալ Բաբվի «Խորհրդային գրող» ամսագրում (1932, № 2—3, հոկտեմբեր-նոյեմբեր, էջ 83—84), և գրական էր: Գրախոսը, որ ծածկված է Ա. Ա. անվանատառերի տակ, շարադրելով Բակունցի հիմնական եզրակացությունները և, ըստ էության, համաձայնելով շատերի հետ, այնուամենայնիվ, հոգվածը եզրափակում էր հետևյալ խոսքերով. «Գիրքն ընթերցողի մեջ առաջ է բերում մեծ հետաքրքրություն իր նոր պատմական նյութերով: Սակայն դրանք դասավորված չեն գլխավորի և երկրորդականի աստիճանակարգով, և հեղինակը հիմնական հարցադրման լուծումը չի տալիս որպես այդ փաստերից բխող անմիջական հետևություն, և, առաջին հայացքից, հեղինակի եզրակացությունները, թվում է, թև մնում են մշուշապատ Բնկ. Բակունցը փաստերի շարադրումից հետո պետք է տար իր սարկուռը, կոնկրետ ու վճռական եզրակացությունները:

Այս իսկ պատճառով՝ գիրքն առիթ կտա լայն դիսկուսիայի: Հավատացած ենք, որ ընկ. Բակունցի հետագա ուսումնասիրություններն այդ հարցի շուրջը՝ կտան սպասիշ լուծում Արովյանի պրոբլեմին:

Ընկ. Բակունցն այդ լուծման շեմքին է կանգնած» (էջ 84):

Երեանյան թերթերն ու ամսագրերն առժամանակ լուծելուն են պահպանում Բակունցի գրքի մասին, իսկ գրական-գիտական շրջանների ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ Բակունցը Արովյանի մահվան առեղծվածը լուծելիս՝ վրիպել է: 1933 թ. Գրողների միության Երևկույթներից մեկի ժամանակ այդ առթիվ հատուկ զեկուցում է կարդում հայտնի իրաւարան Գրիգոր Չուբարը և «հղորապես հերքում» «անհայտ բացակայում» պրտահայտությանը Բակունցի տված մեկնարանությունը: Այդ զեկուցման բնաղիրը (կամ լրագրական շարագրանքը), ընայած որոնումներին, չենք հայտնաբերել: Մանով միակ վկայությունը տե՛ս «Անահիտ» (Փարիզ), 1933, № 1—2 (հուլիս-սեպտեմբեր), «Քրոնիկ»

բաժին, էջ 63: Անձնական գրույցի ժամանակ լսել ենք Գ. Զուբարից, որ իր կարծիքով՝ Աբովյանի կորստյան վարկածներից ամենահավանականը ուրիշներից սպանված լինելն է, իսկ Բակունցի տված մեկնարանությունը իրավարանական ո՛չ մի հիմք չունի:

Տարակուսանքի ու դժգոհության ալիքը գնալով ուժեղանում է, և շատ շանցած՝ Բակունցի աշխատության համաչորմանի վերլուծությանն է նվիրվում պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը, որն այն տարիներին աշխատում էր Մոսկվայում: Նրա քննությունը սովորական հսկվածից վերաճում է ծավալուն աշխատության, որը հիմնականում ա-վարտվելով 1932 թ. վերջերին, հաջորդ տարվա հունվարի 7-ին հանձնվում է տպագրու-թյան: Լրացումը կամ անխորադիր վերջարանը հրատարակչությանն է ուղարկվում հունվարի վերջերին: Ա. Հովհաննիսյանի գիրքը տպագրության է ստորագրվել 1933 թ. հունիսի 3-ին. ոճաբանել ու սրբագրել է Աբովյանի մյուս թոռը՝ Լևոն Վարդանի Աբով-յանը. հրապարակ է հանվել ամառվա վերջերին, գիտական աշխատության համար անուո-վոր մեծ տպաքանակով՝ 6000 օրինակ, սովորական գրքույկի ձևով և լաթակաղմ ու սու-պեր-շապիկով, որ նկարել էր Հ. Կոչոյանը: Անվանաթերթը՝ «Աշոտ Հովհաննիսյան, Ա-բովյան, Պետհրատ—1933—Երևան» (142 էջ):

Աշխատության նախաբանում, յոթ գլուխներում ու վերջարանում Ա. Հովհաննիսյանը զիատների լեզվով ու երկաթի տրամաբանությամբ մերժում էր Աբովյանի կյանքի ու աշ-խարհայացքի այլևայլ կողմերի մասին Բակունցի մեկնարանություններն ու ուռաջա-դրած վարկածը՝ համարելով այն վիպական: «Աբովյանի միտքը,— եզրակացնում էր գիտնականը,— չէր կարողանում պատռել իրեն ժամանակակից հասարակական հակա-սությունների շրջանը, թեկուզև նրա միշտ «գեղի վեր ստվառնող ոգին», նրա «ազնիվ» ու բուռն ձգտումները, նրա «մուրադը» օբեկտիվորեն դուրս էին խոյանում հաճախ ֆեո-դալ-բյուրոկրատական ուժերի սահմաններից» (էջ 79): «Աբովյանի... տրտունջների մեջ բացակայում էր ուժերի հետևողական քննադատությունը, նրա հեղափոխական բացա-սումը» (էջ 81): «Սահմանափակ իր տեսանկյունից Աբովյանը չնկատեց և չէր էլ կարող նկատել ո՛չ միայն ցարական էքսպանսիայի փառափառական և ռեակցիոն դերն Արևել-քում, այլև շրմբոնեց ընդհանուր պատմական ապրով պրոգրեսիվ այն նշանակությունը, որ նրա ժամանակ իսկ ստանում էր ցարիզմի դեմ ուղղված ամեն մի ժողովրդական շար-ժում» (էջ 84): «Աբովյանը ապավինում էր այն իսկ ուժերի օգնությանը, որոնց տապալ-ման միջոցով միայն կարող էր հնարավոր դառնալ իշխող կարգերի հաղթահարումը: Այս հակասության, այս երկփեղկվածության մեջ էր հենց նրա ազգային ողբերգությու-նը» (էջ 84): Այնուհետև, անգրադատալով Աբովյանի վախճանի մասին Բակունցի առա-ջադրած նոր վարկածին, Ա. Հովհաննիսյանը նկատում էր, որ չի կարելի հավանություն տալ դրան, որովհետև Աբովյանի «վախճանը չէր կարող հետևանք լինել որևէ շար պա-տահմունքի» կամ «խուրբերի դավադրության» և կամ էլ «երրորդ բաժանմունքի գաղտնի կարգադրության... Անհետացման հանգամանքները վկայում են այն մասին, որ հեռացել էր նա տանից ինքնաբերաբար՝ արտակարգ իր մի որոշումը գլուխ բերելու համար: Նրա ողբերգության վերլուծումը համոզում է մեզ, որ ընդունած այդ որոշումը փրկարար փա-խուստը չէր, այլ՝ կամավոր մահը» (էջ 106): «Ահսելը,— նկատում էր վերստին գիտ-նականը,— փորձել է դուրս բերել նրան գյուղի և գյուղացիության զաղափարախոս՝ թշնամի կապիտալիստներին և կապիտալիզմին, երևան հանել նրա սկզբունքային ներ-հակությունը բաղադրական տիրող կարգերին և եկեղեցական տիրող նվիրապետությանը և

այլն: Բայց կարիր կա՞րդան...» (էջ 134): Ակսել Բակունցը, ըստ Ա. Հովհաննիսյանի՝
Էդրափակման՝ վերհյուսել է «ազգային նոր վրդասանություն, նոր լեզունդ՝ Ազատու
փոխարեն հերոսացնելով այս անգամ հենց իրեն՝ Արովյանին... Ասում են... ընկ. Ակսել-
ը ձեռնարկել է գրելու նոր մի վեպ Արովյանի մասին... Բովում է, թե ինչ-որ թյուրիմա-
ցություն կա այստեղ: Վեպը Արովյանի մասին գրված է արդեն... Ասպետական, սակայն
հապաղած փորձ է այս» (էջ 142):

Ա. Հովհաննիսյանի հետ միաժամանակ, բայց արտասահմանում (Բելուսիում),
մեկ ուրիշ մեծ ու հեղինակավոր հայազեմ՝ Նիկողայոս Ադոնցը նույնպես, հրատարակե-
լիք բնագրատական դատողությունները Բակունցի գրքի մասին (տե՛ս «Վեմ, հանգես մշա-
կութի և պատմության», գիրք Ա., սեպտ.-հոկտ., 1933, էջ 5—13, «Խաչատուր Աբովյանի
վախճանը»), որտեղ կան հիացական խոսքեր Բակունցի տաղանդի մասին («Ա. Բա-
կունց բանաստեղծ է և բարձր է Արովյանի հոգեբանությունը»), նաև՝ փաստական
որոշ անճշտություններ և Արովյանի գլուխը լուսապսակով դարդարելու մղում, սակայն
ընդհանուր եզրակացությունը շատ էլ չի տարբերվում Ա. Հովհաննիսյանից. «Արդյո՞ք
հաջողել է Ա. Բակունցը պատռել անհայտության բոլորը»,— հարցնում է Ն. Ադոնցը և ան-
միջապես պատասխանում. «Տարաբախտարար, ո՞չ! Կարելի է ասել, որ եղած բոլոր վրա-
պարդել է մի նոր և բանաստեղծական շարքը»: «Բակունց Արովյանին վերագրում է տաճ-
կական համակրանք, որպես հակադրեցություն ուստական հուսախառնության: Այստեղ,
թվում է, թե մեղանշում է ճշմարտության դեմ»: «Բակունցի ենթադրությունը հետո է իս-
կույնից, բանաստեղծական տեսություն է» (էջ 5, 11 և 12):

Ա. Հովհաննիսյանի և Ն. Ադոնցի հոգովածների կապակցությամբ՝ Բակունցի վարկածի
մասին կարծիք է հայտնել նաև Արշակ Զոսկանյանը (տե՛ս «Անահիտ», 1933, № 1—2,
հուլիս-սեպտեմբեր, «Քրոնիկ» բաժին, էջ 62—63, «Նոր հրատարակություններ» և №
3—4, հոկտ.-դեկտ., նույն բաժին, էջ 85—86, «Արովյանի անհայտացման տեղեկվածը և
պրոֆ. Ն. Ադոնց»), որը նույնպես համամիտ է երկու գիտնականների ընդհանուր եզրակա-
ցվածքին: Նա Ա. Հովհաննիսյանի գիրքը հստակում է որպես «մեր բնագրատական գրա-
կանության արժեքավոր արտադրություններին մեկն և Արովյանի մշտապես ձգողական
տարօրինակ անձնավորության նվիրված ամենին կարևոր աշխատանքներին մին», իսկ
Ադոնցի այն կարծիքը, որ Արովյանի անհայտացման հանցավորները դավաճապետն ու
ոստիկանապետն են, մերժում է, վերակրկնելով իր հին տեսակետը, թե Արովյանը, ան-
հայտ պարագաներում, ինքնասպանությամբ վերջ է տվել կյանքին:

Այս բանավեճերի և անդրադարձումների վերջին էջը նույն «Վեմ» հանդեսի Դ. զըր-
բում (1934, մարտ-ապրիլ, էջ 123—124) «X» ժածկանունով լույս տեսած «Արովյանի
մահվան շուրջ» հոգովածն է, որի հեղինակը, վկայակոչելով Արովյանի ժամանակակից-
ներին, որոնց հետ ինքը խոսել, որոնց լսել էր, վերակրկնում է փոխանցում էր նրանց
ասածներն ու համոզումը. Արովյանն, ըստ հին երևանցիների՝ սպանվել է. «Այն սիր-
տը,— նկատում է հոգվածագիրը,— որ տուչված էր ազգային սիրով, դժբախտարար,
տեղ է տալիս և այլ սիրու: Սերերի խորքը զգացմունքների աշխարհն է, սառը խելքին չի
հնազանդում: Եվ ահա մեր տեսուչը իր ընտանիկան պարկեշտությունը՝ զոհում է սրտի
զեղումներին և մահմեղական մեծատան կնոջից խաբվում է: Կնոջ ամուսին ազդեցիկ խա-
նը զրկում է նրան կյանքից, մարմինը ամփոփում իր պարտեզի ծառի տակ և գիշերանց
անհետացնում... Խաներն այն ժամանակ դեռ ուժեղ էին, երկչու ազդող, ոստիկանու-

Ֆյունը և համառական վարչությունը՝ ենթակա դրամի և վախի Արովյանի մերձավորները ամօթի՞ց, վախի՞ց, թե՞ մեղադրելու փաստացի տվյալներ ներկայացնելու հնարավորու-
թյունից դուրի՞ հետապնդումները դադարեցնում են և տեղի տալիս առեղծվածներին։
Արովյանի մահվան պարագաները շատերը գիտեին և երկար ժամանակ ծածուկ, բերն
բերան պատմում էին։ Ահա այս է հշմարտությունը։

1934 թ. վերջերին, հարևանցիորեն անդրադառնալով Բակունցի աշխատությանը,
հայանի մարքսիստ-հրապարակախոս Արշավիր Մելիքյանը նույնպես Աշոտ Հովհաննիս-
յանի և մյուսների տված զնահատականն էր վավերացնում. «Կիրառելով միակողմանի
մեթոդ՝ փորձեցին լուծել Արովյանի «Անհայտ բացակայումի» հանելուկը և հանգան վի-
պասանության (տե՛ս Ա. Բակունց, հաշատուր Արովյանի «անհայտ բացակայումը»)», —
գրել է նա, ելնելով իր այն համոզումից, թե պատմա-բանասիրական առեղծվածները
պետք է լուծվեն ոչ թե ենթադրարար կամ միտամեղավոր ձևով, այլ թիր ու զեմ փաստերի
հանգամանակից վերլուծման ճանապարհով, իսկական գիտական մեթոդով (տե՛ս «Պրո-
լետար», 1934, նոյեմ. 4, № 255, արտատպւած՝ Ա. Մելիքյան, Ընտիր երկեր, Ե., 1982,
էջ 299—300)։

Բակունցի գրքի առաջ բերած արձագանքների մասին նրա բարեկամներից մեկը՝
Ի. Գևորգյանը, պատմել է մեզ. «Երբ լույս տեսավ գիրքը և կարդացի, հարցրի իրեն.
«Ինչի՞» գրեցիր, չէ՞ որ սուտ է»։—Պատասխանեց. «Նրա համար, որ արձանը կանգնեց-
նեն»։ Հիբավի, Անդրեաս Տեր-Մարությանի կերտած Արովյանի արձանը, որը շուրջ մեկ
տասնամյակ նիրհում էր ինչ-որ նկուղում, 1933 թ. հուլիսի 6-ին հանդիսավորապես
կանգնեցվեց այժմյան «Մոսկվա» կինոթատրոնի հրապարակում, որը նույնպես վերա-
կոչվել էր Արովյանի անունով (արձանը 1948-ին հանվեց ու ժամանակավորապես դե-
տեղվեց Հրազդանի կիրճում, իսկ 1964-ի սկստեմբերին փոխադրվեց Քանաքեռ, գրողի
տուն-թանգարանի առջևի հրապարակը, ուր և կանգնած է այժմ)։

Ակսել Բակունցն, իբրև գրող ու մտածող, իր ստեղծագործական տեսադաշտում
մշտապես ունեցել է Արովյանի անձն ու դործը, տարիներով ուսումնասիրել նրա ստեղ-
ծագործական փորձը, խորհել նրա կենսագրության առեղծվածների շուրջ, ջանացել է թա-
փանցել այդ վարմանալի մարդու հոգու և մտքի խորքերը և այս աշխատությանը՝ փորձել
յուրովստանն լուծելու նրա խորհրդավոր անհայտացման առեղծվածը։

Սկզբում՝ իբրև դպրոցական աշակերտ, ապա՝ իբրև գրող ու գեղագետ, նաև՝ գրա-
կանության պատմաբան, Բակունցը ո՛չ միայն թերթ առ թերթ վերլնթիրցել է Արովյա-
նի մեծ ու հարուստ կյանքի խորհրդավոր էջերն ու գրվածքները, այլև փորձ է արել վե-
րաստեղծելու նրա կերպարը իր ժամանակակիցների համար, պարզել Արովյանի ապրած
մեծ ողբերգության անձնական, հասարակական և քաղաքական շարժառիթները։

Արովյանի ողբերգության իրական պատճառները հասկանալու բակունցյան ձգտումն
ունեի ուրիշ շարժառիթներ էլ։

Գեհիկ սոցիոլոգիզմի տիրապետության պայմաններում, 20—30-ական թթ. (որը
համընկավ Բակունցի ստեղծագործական կյանքի բուռն վերելքին), երբ պատմագիտու-
թյան մեջ տնօրինում էին Մ. Պրիլուպկին և նրա հետևորդները, Արևելյան Հայաստանի՝
Ռուսական տերության կազմի մեջ մտնելու դարաշրջանի բախտորոշ իրադարձությունները
յիստվում էին «որպես բացարձակ չարիք»։ Զանալով ավելի ընդգծել Հոկտեմբերի դերը

սովետական ժողովուրդների պատմության մեջ, դիտության աչք «բուրժուազիայի», գիտակցորեն թե՛ ակամա, չէին տեսնում հայության տնտեսական, բաղադրական ու մշակութային կյանքի այլևայլ բնագավառներում երևան եկած այն դրական տեղաշարժերը, որոնք հին Ռուսաստանին էին առնչվում: Մասնավորապես պատմական ճակատում նրանց առաջադրած սխալ տեսակետները դեռ շատ երկար իրենց զգացնել էին տալիս և այսօր էլ, վերադարձների ձեռք, երևում են այս կամ այն ուսումնասիրության մեջ: Այդ զարգացի վարդապետության պաշտոնական մերժումից հետո անգամ, շատերն անտեղյակ լինելով մի կողմից՝ ռուս տերության և Ռուսաստանի իշխող դասերի, մյուս կողմից՝ հայության փոխհարաբերություններին, շարունակում էին լուր գրել ու հիշեցնել ցարական ինքնակալության ճնշումների և թուզած ծանր հիշողությունների մասին:

Ակսել Բակունցն, իբրև գրականության պատմաբան ու արվեստագետ, այս խնդրում լիակատար հավատ է ցնծայել պաշտոնական պատմագիտության մեջ տիրող այդ վարդապետության սխալ ըմբռնումներին և որդեգրել դրանք նրա մտքի թիփշը, ցավոք, կաշկանդել են դեհիկ սոցիալոգիզմի այսօրինակ պարագայումները, և նա հայ և ռուս ժողովուրդների սոցիալ-բաղադրական-մշակութային արգասավոր առնչություններն ու Արտվանի անձնական մեծ ողբերգությունը մի կողմ թողած՝ հիմնականում խոսում է ցարական տիրապետությունից Արտվանի խոր հիասթափության մասին, հակասելով երբեմն է՝ ինքն իրեն, և՛ պատմական հշմարտությանը:

Այս ամենը համընկան Ակսել Բակունցի ստեղծագործական կյանքի նոր շրջափուլին, երբ նա իր ստեղծագործական գաղափարներն արդեն մղումով, ինքնաբերաբար, հանդու՝ և առանձնահատուկ հետաքրքրության էր հանդես բերում դեպի պատմական անցյալն ու պատմական թեմատիկան, դեպի հայ միջնադարյան արձակն ու գոգոլյան տվանդները, վերջապես, որ ամենակարևորն է, դեպի Արևելյան Հայաստանի՝ բուսական տերության կազմի մեջ մտնելու ժամանակների անցքերն ու հասարակական արտադրությունները: Եվ նա, կրկնում ենք, որդեգրում է այն շրջանում բաղադրությունն ստացած տեսակետները:

Այս պարագաներում, Արտվանի անձն ու դործը անշափ դայթակղիչ կողմեր ունեն և կարող էին յուրօրինակ բանալի դառնալ հասկանալու համար ո՞չ միայն մեր հոգևոր ու բաղադրական պատմության ավելի շրջափուլի հանգուցային շատ հարցեր, այլև թափանցել արդիական որոշ խնդիրների մեջ, որոնք ուրիշ առիթներով հաղթել թե՛ նկատվել են կամ վերարժարվել են:

Բակունցն Արտվանին անդրադարձել է և՛ իբրև ստեղծագործող, և՛ իբրև գիտնական-հետազոտող: Առաջին դեպքում նրա որոնումների արդյունքը մի փայլուն, բայց հատվածական ստեղծագործություն է, մանրամասների մեջ աննախադեպ մի հորինվածք, երկրորդ դեպքում՝ Արտվանի անհատացման ստեղծվածքին նվիրված գիտական հետազոտություն, որը թեպետև խորսխված է փառաբերի վրա ու լուծմամբ էլ չափազանց ինքնատիպ է, բայց էությունը՝ վարկածային է ու անհավանական:

Ամենից ավելի Բակունցի ուղադրությունն էին գրավում Արտվանի անհատացմանը վերաբերող պաշտոնական գրություններն ու հայերեն որոշ էջեր, դրապատյան օրագրերը, որոնցից նա ընդարձակ բաղվածքներ է անում և անգամ հաղորդում ուրիշներին: Բակունցն այդ առումով սովետահայ առաջին գրականագետն էր, որ հետազոտում էր հայ մեծ լուսավորչի թողածները, որոնցից արված բաղվածքները առատորեն սփռված են ճեպ-

շատուր Արովյան» վեպի պահպանված գլուխներում ու մասամբ էլ՝ Արովյանին նվիրված հետազոտության մեջ։ Դրանցից արժև հիշել Արովյանի անհայտացման ժողովրդական վարկածների մասին պատմող հնօրյա նամակները, որոնք գրված են 1848 թ. ապրիլ-մայիսին։ Բակունցն իր գրական-գիտական հետազոտությունների համար վավերագրեր ու ատաղձներ է որոնել նաև այն ժամանակները, զեռես էջմիածնում դանիոզ՝ ՀՍՍՀ Մատենադարանում։

«Նաշատուր Արովյանի «անհայտ բացակայումը» ըստ արխիվային նորահայտ վավերագրերի» մենագրության մեջ Բակունցին ավելի Արովյանի անձնավորությունն ու անհատականությունն են հետաքրքրել, քան զեղարվեստական ժառանգությունը։ Արովյանի բուն ստեղծագործությունը կամ գլխավոր երկերը Բակունցը հանդամանակից քննության նյութ է չի դարձրել։ Դրանց մասին նա խոսել է ընդհանրապես և առանձին թուղթիկ ակնարկներով՝ այդ ձևով միայն փորձելով թափանցիկ ու նրանց էության ու նպատակագրումների մեջ։

Օժտված լինելով անսովոր խորաթափանցությամբ՝ Բակունցը մի զարմանալի միասնություն է տեսել Արովյանի զեղարվեստական ոճի և ողջ գործունեության միջև, երկու դեպքում էլ նշմարելով մի սրենթաց ճախրանք զեպի մեծ նպատակը, զեպի գյուղացիական դասի կյանքի բարվորումը, լուսավորությունն ու վերածնունդը։ Օրինակ. «Վերք Հայաստանի» վեպի մասին Բակունցն ասում է, թե այն գրված է «անգույս ու հախուն թափով», նման «նրա գործունեության մյուս ասպարիզներին»։ Այս նույն գրվածքի գույքափարական նպատակաուղղվածության հարցը քննելիս՝ Բակունցը նրա պաթոսը համարել է ներքոյն ու խնկարկությունը, պարզորոշ գրելով, թե «Վերք Հայաստանին» գովք է ո՛չ միայն ռուսական ղեկի, այլև հայ գյուղի, նրա բարբերի և այն ակնկալությունների, որ ուներ «Հայկական մարզի» գյուղը շահի և նրա սարգարների բռնությունից ազատվելու հույսով», ապա և որոշակի հայտարարելով, թե ռուսական տիրապետությունը իրականում թեթևություն չըրեր հայ գյուղին, մինչդեռ Արովյանի վեպի մեջ ռուսական տիրապետության տակ եղած հայ գյուղի վիճակը միանգամայն բարեկեցիկ է (տե՛ս Պարսի գյուղի նկարագրությունը վեպի III գլխում)։

Բակունցի համար առհասարակ անհասկանալի մնաց, թե ինչո՞ւ, չնայած ծանր հուսահատության ու հիասթափության՝ ներսեսի պաշտպանած քաղաքականությունից ու ռուսական կողմնորոշման հետևանքներից, Արովյանն այնպես գուրգուրելով էր պահում իր երբևեցի «Բոթովանքները»՝ «Վերք Հայաստանի» վեպը, և հետագայում «ո՛չ մի բան չէջեց այն էջերից, որանց նա գովարանել էր «Հյուսիսի արծիվին», փառարանել՝ Ռուսաստանը։ Այսօրինակ հարցադրումը, ինչ խոսք, հետևանք է Արովյանի ողբերգության իրական պատճառներին անհաղորդ մնալուն և մեկնարանման ո՛չ ճիշտ հայեցակետերի։ Նման հարց հարկվ թե Բակունցի գլխում ծագեր, եթե նա հնարավորություն ունենար հանգամանորեն ուսումնասիրելու «Վերք Հայաստանի» վեպում արտացոլված դարաշրջանն ու ստեղծման պատմությունը, գոնե իր համար պարզեր, թե որո՞նք են վեպի գրության գլխավոր ուղղակները, վերջապես՝ եթե հայտնի լինեին նրան, որ վեպի այդ մասին պատգամող կարևորագույն էջերը գրված կամ խմբագրված են ո՛չ թե 1841 թվականին, այլ 1845—46 թթ. կամ հետագայում, այսինքն՝ այն նույն շրջանում, երբ, ըստ ումանց, Արովյանն, իրր, շրջադարձ էր կատարել իր քաղաքական հայացքներում։

Վերջապես՝ մասնավորապես «Վերք Հայաստանի» վեպից Բակունցն ուզում էր մակարերել հեղինակային մի անհավատալի դիտավորություն՝ թաքնված, իբր, երկի ներքին ծալքերի տակ ու այդ պատճառով էլ՝ մնացած անշուշտիկի ու անհկատելի Որբան էլ ներթափանցման նախանձելի հակումներ հանդես բերի հեղինակը, այնուամենայնիվ ո՛չ մի բննադատության չի դիմանում դրանից բխեցվող այն դրույթը, թե, իբր, վերջին շրջանում Արուվյանի մտքերն ու ձգտումներն ուղղված են եղել Օսմանլուի Հայաստանում գործելու գաղափարին, թե նա քաղաքականապես աստիճանաբար «թերվում էր դեպի այն խմբակը, որը դժգոհ էր թե՛ Ռուսաստանի վերաբերմունքից և թե՛ ներսևոյի քաղաքականությունից, իբրև առաջինի հլու-հնազանդ գործիքը», խմբակ, որի սոցիալականությունը ոմանք «գաղտնի անցնում էին Արևմուտք»։ Ըստ Բակունցի, Արուվյանը, որն, արդեն վաղուց ցարիզմի բանություններից ազատագրվելու ելք էր որոնում, իբր թե լսելով ֆրանսիական հեղափոխության լուրը և, ըստ էության, հեղափոխական էլ չլինելով՝ 1848 թ. ապրիլին գաղտնի անցել կամ փորձել է անցնել Օսմանլուի երկիր, չգիտե՞ս՝ դեպի Արևմեջյան Եվրոպա ուղևորվելու, թե՞ հենց թուրքահայ միջավայրում էլ ծաղկած ապրիլյան և գործելու դիտավորությամբ։ Այս ոգով էլ Բակունցը ձգտում է լուծել Արուվյանի կենսագրության առեղծվածը՝ նրա անհայտացման հարցը։

Մենք հարկ չենք դառնում գրադվելու Բակունցի վարկածի վերաբննությամբ, քանի որ սամանակն արդեն կայացրել է իր վճիռը, և այն էլ՝ ոչ հեղուս առաջադրողի։

Արուվյանի մահվան առեղծվածը այսօր էլ խորհրդավոր է, ինչպես և 135 տարի առաջ, չնայած որ բնավել ու մերժվել են հայտնի վարկածներից մի քանիսը, նրանց մեջ և Արուվյանի արտասահման անցնելու և Սիրիա արքայից լինելու ենթադրությունները։

Բանն այն է, որ այդ վարկածները դուրի են առարկայական հիմքից, չե՞ն ներդաշնակում Արուվյանի ետվերքյան ստեղծագործությունների ոգուն ու գաղափարական նպատակաուղղվածությանը, չե՞ն հաստատվում դրոշի կենսագրության դրվագներով և արտաքին աղբյուրներով։

Բայց անկաս առաջադրված վարկածից՝ Բակունցը սույն աշխատությամբ շուշափելի ծառայություն է մատուցել արուվյանագիտությանը. նա շրջանառության մեջ է դրել մինչ այդ անծանոթ մի շարք վավերագրեր, որոնց մի մասի բնագրերը չեն հասել մինչև մեր օրերը կամ տակավին չեն հայտնաբերված։ Բակունցի «Նախատուր Արուվյանի Շահալյաթ Բաղադարված» աշխատությունն, այսպիսով, իր առանձին էջերով, սկզբնաղբյուրի նշանակություն է ստանում և արուվյանագիտության որոշակի փուլի իրավիճակի անխարդախ պատկերն է։

1 Նրա կյանքի, հատկապես անհայտացման մասին հարյուրից ավելի ասումնասիրություններ, գրքեր և հոդվածներ են գրել...—մինչև 1932 թ. Արուվյանի մասին գրվել ու հրատարակվել է ընդամենը 10 գրքույկ, բոլորն էլ փորթածավալ, որոնց մեջ, փաստական նյութի ընդգրկման առումով՝ արժեքավոր է միայն Ն. Տեր-Կարապետյանի աշխատությունը (Տփղիս, 1897), իսկ Արուվյանի անհայտացման վարկածներին վերաբերյալ հատուկ զորք կամ հոդված առհասարակ չի գրվել, այդ մասին կան մեծ մասամբ ոտանձին տողեր կամ պարբերություններ, և կամ՝ ընդհանուր խոսքեր, ինչպես կենսագրողների ակնարկներում։ Ուշագրության արժանի են Ստ. Ոսկանի, Ս. Նաղարյանցի, Ֆ. Բոլենյուսի, Զ. Աբիխի, Լ. Տիգրանյանի և Ա. Դո-ի անդրադարձումները, որոնցից և ո՛չ մեկը,

սակայն, չի արտահայտվել հօգուտ Արուլյանի՝ Թուրքիա փախչելու կամ Սիրիոյ արսորված լինելու վարկածներին:

2 Եւեանի զավառապետին...—զավառապետ Նիկոֆոր Վասիլէիչ Բլավատսկին, որն 1848 թ. 40 տարեկան մարդ էր, ծնունդով Պոլտավայի նահանգից, Անդրկովկաս է փոխադրվել 1829 թվականին: Սկզբներում աշխատել է Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետի և Դլխավոր կառավարչության գրասենյակներում, հետո՝ գործող բանակի մատակարարման բաժնում, ապա նորից վերադարձել քաղաքացիական ծառայության: Նշել է Դլխավոր շտաբի բաժնի պետ, Շամախու ռուսականապետ, այնուհետև, հաջորդաբար՝ Իւելավի, Տփղիսի և Ախալցխայի զավառապետ: Եւեանի զավառապետ է նշանակվել 1843 թ. ղեկավարներին և պաշտոնի բերումով նաև դարձել Եւեանի զավառական ղարոցի պատվավոր տեսուչ:

3 Իվան Գմիտրիիչ Տուրկեստանով—Թուրքեստանովը 1848 թվականին 27-ամյա Լրիտասարգ էր, սպորթամբ վրացի, 1841 թ. հոկտեմբերի վերջերին ավարտել էր Տփղիսի զինանաղիան և նույնամբերից աշխատանքի ընդունվել նույն հաստատությունում, որպէս հակիչ: Անդրկովկասյան ղարոցների վերատեսչությունը ժամանակ առ ժամանակ նրան գործուղում էր այս կամ այն ղարոց՝ փոխարինելու ուսուցիչներին, Մոսկվա և Պետերբուրգ՝ բարձրագույն ղարոցների տանելու երկրամասի ուսումնարանների շրջանավարտներին: Փոխարինելով Արուլյանին՝ Թուրքեստանովը Եւեանում մնաց մինչև նոյեմբերի 13-ը և հետո կրկին վերադարձավ իր հիմնական աշխատանքի վայրը՝ Տփղիսի զինանաղիա (մանրամասնությունները տե՛ս ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 424, ց. 1, դ. 189, թ. 76—79): Ըստ պաշտոնական ծանուցումների՝ Թուրքեստանովը Տփղիսը թողել էր մարտի 25-ին («Кавказ», 1848, № 13) և Եւեան ժամանել նույն ամսի 30-ին, անհապաղ սկսելով ղարոցական գործերի ընդունումը: Այս ամսաթիվը հաղորդել է անձամբ ինքը՝ Եւեանից, ապրիլի 2-ին, Անդրկովկասյան ղարոցների վերատեսչի պաշտոնակատար Ի. Վ. Ռոսկովը՝ շննկոյին հղած զեկույցում (սևագրությունը պահվում է ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, դ. 1726, թ. 34): Վերջերս ոմանը փորձում են Թուրքեստանովին ներկայացնել որպէս արկածալին վեպերին պատշաճող և ինքնությունը խնամքով թաքցրած մի կերպար, էություն մի մարդ, բրնական ճարպիկ հանցագործ, որն իրրև թե կարողացել է աննկատելիորեն գողանալ Արուլյանին և արսորի ուղարկել Սիրիոյ Սա փաստերի կոպիտ աղավաղում է և կեղծիք:

4 Արուլյանի անհայտացման հարցը շոշափող այս առաջին և մեծարժեք վավերագիրը, որի սևագրությունը պահվում է վերոհիշյալ գործում (թ. 33), առաջին անգամ, հայկերեն թարգմանությամբ (և ո՛չ բնագրով), հրատարակել է Ա.-Դո-ն, Բաքվի «Դործ» ամսագրում (տե՛ս 1917, № 7—8, էջ 60—61), առանց վերջին պարբերության: Բակունցն արտատպելով ադ թարգմանությունը՝ խմբագրել է միայն սկիզբը և լրացրել վերջը, բայց շակոմաներից հետո էլ արդյունքը գոհացուցիչ չէ, այն բնագրի հարազատ փոխադրությունը լինելուց հետո է: Կան և բացթողումներ: Նկատի ունենալով փաստաթղթի կարևորությունը՝ տալիս ենք նոր թարգմանությամբ:

Կողմերական ասեսոր Արովյանը, ինչպէս հայտնեց նրա կինը, երեկվա օրը, վաղ առավոտյան, հայտնի չէ, թե ուր է մեկնել և մինչև հիմա դեռ տուն չի վերադարձել։ Եվ որովհետև ուսումնարանական բարձր իշխանությունների կարգադրության համաձայն՝ այ. Արովյանը պարտավոր էր ինչպէս Երևանի գալառական ուսումնարանի տեսչի պաշտօնը, նույնպէս և առկա գումարները և արբունի գույքը հանձնելու ինձ, բայց նա հասցըրեց հանձնել միայն անցած տարիների մի քանի գործեր, ուստի սույն հանգամանքների մասին տեղյակ պահելով՝ Ձերդ բարձր բարեօնությանը՝ պատիվ ունեմ խնդրելու Ձեր համաձայնությունը, որ թույլ տար ինձ՝ Երևանի ուսումնարանի ուսուցիչների հետ միասին և Ձերդ բարձր բարեօնության աստիճանավորի ներկայությամբ, որին որ հարմար կդաներ մասնակից դարձնելու այս գործին, սկսել Երևանի ուսումնարանի կանխիկ գումարների, ինչպէս նաև արբունի ողջ գույքի ստուգումն ու ընդունումը։

Պատիվ ունեմ սրա հետ միասին խոնարհաբար խնդրել Ձերդ բարձր բարեօնության ֆարգադրությունը՝ կողմերական ասեսոր Արովյանին որոնելու մասին։

5 Որքան հայտնի է՝ առաջինը Ա-Դո-ն և ապա՝ Ե. Շահազիզն են գրել, թե Արովյանի անհայտացման խնդիրը զպրոցական իշխանություններին և Երևանի ոստիկանությունը քիչ է դրադեցրել։ «Անհայտացել էր գալառական զպրոցի տեսուչը. ինչ էր անում ապմինխտրացիան՝ նրան կամ նրա զիակը գտնելու համար. համարյա ոչինչ», — գրել է Ա-Դո-ն և հետո՝ խոսեցնելով իրրե թե Արովյանի տնային ծառա, սպահանցի Ասատուրին (իրականում այդ անունով ծառա նա չի ունեցել, եղածներից մեկին կոչում էին Բունխով Միրալեյյան, մյուսին՝ Յոհան Լուց, երրորդին՝ Մատրիոնա, որը մի իննամյա աղջիկ էր, տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 2202, թ. 13 և 14), նույն Ասատուրին է վերագրում այս խոսքերը։ «Մենք մնացել էինք զարմացած. իմ աղեն հայտնի մարդ էր քաղաքում, և առավ-գլխով կորել էր, բայց պոլիցիան չէր գալիս, չէր հետաքրքրվում, ինձ ու խանութիս չէր նեղում և հարց ու փորձ անում. մի անգամ միայն մի պրիստավ եկավ, մի-երկու բան հարցրեց խանութիցս ու թողեց գնաց» («Գործ», 1917, № 7—8, էջ 61 և 63)։ Ե. Շահազիզի գնահատականն էլ նույն ոգով է. «Նրան գտնելու թույլ փորձեր են արել» («Տեղեկագիր ՀԽՍՀ զիստության և արվեստի ինստիտուտի», № 3, 1928, էջ 158)։

6 Այս դրության բնագիրը ներկայումս պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 2202, թ. 65 (մարտագիր) և գ. 1722, թ. 82 (սեպտեմբեր)։ Հայերեն կրճատ թարգմանությունը տե՛ս «Դիվան Խաչատուր Արովյանի», կազմեց և ծանոթագրեց Ե. Շահազիզ, Երևան, 1940, էջ 177։ Խնդրո՞ւ առարկա տողերը Բակունցը վերծանել և թարգմանել է բացթողումներով։ Արովյանն իրականում գրել էր. «Գպրոցական շներում անցյալ տարի կատարած շինարարական աշխատանքների հենց սկզբից և, առանձնապես, ընթացիկ տարվա վերջին շտկումների ժամանակ, հաճախ արցունքն աչքերիս, ես խնդրել եմ պարոն փոխգնդապետ Տուրշուխնովին՝ իրեն եմքակա սպաներից որևէ մեկի միջոցով ցույց տալու ինչ դեթ չնչին օժանդակությամբ, և ամեն անգամ ստացել նրանից ինձ համար ամենաարհամարհական պատասխան՝ Ձեռք քաշել իրենից և պատասխանատու լինել միայն այն ամենի համար, որ տուել եմ

ինձ վրա, և որին խառնվելն իր բանը չէ,— իսկ պարոնայք Երևանի գավառական ու
ոստիկանայտը՝ իրենց սերտ կապերի և դեռ անցյալ տարի Անդրկովկասյան դպրոցների
վերատեսչին առաջինի վերաբերյալ հայանաժառ Գժգոհության պատճառով տաժելով իմ
հանդեպ անձնական խոր թշնամանք, որ և եղել է նորին պայծառափայլության Կով-
կասի պարոն փոխարքային ուղղված նրա մատնողության թղթերի պատճառը, մի՞թե կա-
րող են զրել որևէ բան, որն ի վնաս ինձ չլիներա՞:

Դ Ի՞նչ գրություն է տկնարկում Բակունցը՝ հնարավոր չիզավ պարզել:

Տ Բակունցն տկնայտորեն չափազանցնում է: 1845 թ. գժառությունից հետո, որի
համար հավասարակես մեղավոր էին և՛ Արուստանը, և՛ Բլավատսկին (վերջինս դպրոցա-
կան հանդեսը կիսատ թողնելով՝ հեռացել էր, իսկ Արուստանն էլ բողոքել դպրոցների վե-
րատեսչությանը), 1847 թվականին նրանք հաշտվել էին և մինչև անգամ միասին այցե-
լել Անիի ավերակները, միասին զրազ բռնել երևանցի մի համառ գավառագիտունի՝ փոս-
տապետ Արտեմ Քալանթարյանի հետ, որը ժխտում էր Արարատ բարձրանալու հնարա-
վորությունն անգամ, և դնելով մեծ դումար՝ պաշտոնապես հայտարարել էին, որ կբարձ-
րանան Արարատի գագաթը և զրանով իսկ կապացուցեն իրենց հաշտությունը և այլն: Արուս-
տանը Բլավատսկու մասին բարձր կարծիք է հայտնել և զրվատանքի խոսքեր ասել Վուդե-
վորություն հեղի Անիի ավերակները՝ ճամփորդական խորհրդածություններում: Այս բո-
լորը փաստեր են, որոնք չի կարելի տալաթող անել:

9 Թուրքեստանովի 1848 թ. ապրիլի 8-ի № 33 գրությունը ներկայումս պահվում է՝
ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1726, թ. 35:

10 Համապատասխան հաշվեմատյանը պահվում է նույն հավաքածուի մեջ, գործ
2225:

11 Բակունցն իրավացի չէ, նա անտեսել է փաստերը: Մարտի 30—31-ի և ապրիլի
1-ի ցերեկները Արուստանն իր տանը չի՝ փակվել, այդ օրերին նա ռոճիկ է բաժանել ու-
սուցիչներին, իսկ Թուրքեստանովին հանձնել դպրոցական գործերը, այսինքն՝ արխիվի
նյութերը: Եթե ամբողջ երեք օր Արուստանը հրաժարվել վերատեսչի հրամանը կատարե-
լուց և խուսափել պաշտոնը հանձնելուց, Թուրքեստանովը, առանց այլևայլության, չէր
լսի և անհապաղ կղեկուցեր ում հարկն է: Բայց այդպիսի բան տեղի չի ունեցել:

12 Համապատասխան մատյանում (գ. 2225) նման կեղծիք չկա, Արուստանի ստո-
րագրությունը կեղծված չէ, Բակունցին թվացել է:

13 Դպրոցական դումարների հանձնման արձանագրության մեջ ևս, որը խորագրված
է «Տեղեկագիր Երևանի գավառական դպրոցի 1848 թ. հունվարյան եռամսյակի դումար-
ների, որոնք ընդունել է հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար պ. Թուրքեստանովը, գա-
վառական դպրոցի ծառայողների մասնակցությամբ» (տե՛ս նույն տեղում, գ. 1726, թ. 37
և հետևյալները), դարձյալ որևէ կեղծիք չկա, ու նորից ամեն ինչ օրինական կարգով է:

14 Գավառապետ Բլավատսկու այդ կարգադրության բնագիրը չի՝ պահպանվել:

15 Ոստիկանապետի գրույթներ պալատական գրքոցին՝ Արուվյանի դարձի հետաքրքիր նությանը մասնակցելու համար դպրոցի կողմից ներկայացուցիչ նշանակելու վերաբերյալ, պահվում է դ. 1726, Բ. 42:

16 Բուրքեստանովի պատասխանի և ուսուցիչ Վերիլովին արված կարգադրության քննադրերը (սեպտեմբեր) պահվում են նույն գործում, Բ. 44 և 45: Գրված են ապրիլի 10-ին:

17 Վեբիլովի կենսագրության ուրվագիծը Բակունցը կազմել է ըստ Սառայության ցուցակի (պահվում է դ. 776, Բ. 6—9) ու այլ վավերագրերի: Կան և ուրիշ նյութեր. ըստ այդմ՝ Վեբիլովն ազգությամբ հայ է, նրան կոչել են Ստեփան Դանիլովիչ: ծնվել է շուրջ 1810 թվականին, մասնակցել է 1826—29 թթ. կոստաներին, Օշականի ճակատամարտին, Սարգսյանապատի և Երևանի բերդերի զբաղմունքը: Որպես ուսուցիչ-օժիցեր, ծառայել է հայկական աշխարհազորում, եղել է սարսաղների գումարտակի զանձապահ, համահարգ, 1829—30 թթ.՝ հարկահավաք: Երևանի գավառական դպրոցի ուսուցիչ՝ 1838 թ. օգոստոսից. 1849 թ. ամառը փոխադրվել է Տիֆլիս, ապա վերադարձել Երևան. 1855 թ. ծառայել որպես դատարանի սրիստատվ և այլն: Վախճանվել է 1859 թ. դարձանք: Իսկապես որ՝ արկածախնդիր և մոլթ անձնավորություն, որը ծածկարար յուրացնում ու վատնում էր Արուվյանի ունեցվածքը:

18 Մարտովեցի գրության բնագիրը պահվում է դ. 1726, Բ. 73: Թարգմանությունը քննադրին հարադատ է:

19 Բուրքեստանովի պատասխանի սեպտեմբերը պահվում է նույն տեղում (Բ. 74): Բակունցը թարգմանելիս՝ բաց է թողել նախորդ պարբերության վերջին բառերը, որոնք խոսում են հօգուտ Արուվյանի: միտքն այն է, որ Արուվյանը թերևս ճանաչողության պատճառով է, որ 51 ռուբլին ծախսել (կամ գրանցել) է ոչ ճիշտ ձևով ու ժամանակին:

20 Նորից ակնհայտ չափազանցություն, տե՛ս վերևում, ծան. 8:

21 Ս. Վեբիլովի գրության սեպտեմբերը պահվում է նույն գործում (Բ. 102), ղեկավար է ոչ թե հունիս ամսին, այլ հուլիսի 24-ին, № 97:

22 Բակունցի հիմքը Երևանի գավառական դատարանի 1848 թ. օգոստոսի 17-ի օրագրությունն է. համապատասխան արձանագրությունը տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 336, թթ. 99 և 102—103:

23 Բակունցի աղբյուրը անցյալ դարի 90-ական թթ. սկզբներին Գեորգյան ճեմարանի սան ներսիս Տեր-Կարապետյանի գրած հուշերն են: Ըստ այդմ՝ Արուվյանի կինը ամուսնու անհայտացումից հետո ճամեն մի թրիսկոց լսելուց՝ աղջկան ասում էր. Տես, հայրդ չի՞ եկել (սեպտեմբեր Արուվյան, Տիֆլիս, 1897, էջ 120):

24 Ն. Բլավատսկու՝ 1848 թ. հուլիսի 31-ին Արուվյանի անհայտացման գործը բնենչու վերաբերյալ Երևանի գավառական դատարանին ուղղած գրությունը չի՞ պահպանվել:

Ամենայն հավանականությամբ՝ Բակունցին ևս ծանոթ չի եղել նրա բնագիրը, և այդ մասին գրել է ենթադրաբար:

25 Մենք մի քանի անգամ խնդրել ենք ՀՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվի երկարամյա վարիչ, բանասեր Գ. Հարությունյանին՝ Երևանի գավառական դատարանի 1848 թ. օգոստոսի 9-ի օրագրությունից թաղել և մեղ տրամադրել Արովյանի սնհատացման գործին վերաբերող և Բակունցի մատնանշած հատվածը, սակայն միշտ էլ այն պատասխանն ենք ստացել, որ համապատասխան մատչանում ներկայումս չունեն

26 Երևանի գավառական դատարանի 1848 թ. օգոստոսի 17-ի օրագրության բնագիրը ներկայումս պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 336, թ. 99—103: Բակունցի թարգմանությունը տեղ-տեղ աղատ է ու բացթողումներով. կարևորները վերականգնել ենք սուր փակագծերի մեջ:

27 Բակունցի շարադրանքի մեջ տույն են որոշ անձնություններ: Արաբսի ափին գտնված կմախքն ու կոշիկը, սրունք, ըստ ոմանց ենթադրության՝ կարող էին Արովյանին պատկանել, ի հայտ են եկել դեռ մայիսի սկզբներին, Արովյանի ազգականներ Աղաբաբ Առաքելյանի և Դրիգոր էլիմիրզյանի որոնումների ընթացքում: Մայիսի 7-ին Ջանգիրասարի գավառակի պետը կոշիկը հատուկ պրովյամբ ուղարկում է Երևանի ոստիկանությունը: Մայիսի 15-ին ոստիկանապետ Մորիսովիցը այդ կոշիկը՝ Արովյանին պատկանելու կասկածն ստուգելու համար, հատուկ պրովյամբ, ուղարկում է Արովյանի կնոջը ի ղննություն (զրույցն բնագիրը տե՛ս Արովյանի արխիվ № 647): Տիկին էմիլյան մայիսի 17-ին պատասխանել է ոստիկանապետին, որ կոշիկը նման է Արովյանի ունեցածներին (նույն տեղում, № 594): Հիշյալ վավերագրերը Բակունցին ծանոթ չեն եղել, ու այդ պատճառով էլ կոշիկի հայտնությունը նա վերապրում է ավելի ուշ ժամանակի:

28 Բլավատսկու՝ մայիսի 21-ին գրած և Բակունցի հիշատակած սույն առաջադրանքի բնագիրը մեկ չի՝ հասել: Բացի այդ, Բակունցը նախորդ էջերում էլ գրում է, թե գավառապետի կարգադրությունն արված է հուլիսի 31-ին (տե՛ս վերևում, ծան. 24): Ո՞րն է երկու ամսաթվերից հավաստին՝ չենք կարող երաշխավորել:

29 Կրկնվում է նորից մի լեգենդ, որին արդեն անդրադարձել ենք վերևում, ծան. 11: Իրականում, ըստ տառնեցիների և կնոջ վկայության՝ մինչև անհետանալը, Արովյանը երեք օր տառապել է անքնությամբ, մտատանջության մեջ է ընկել և անդամ ասիլ, թե փոշմանել է, որ փոխում է գործունեության ասպարեզը: Այս սակայն բնավ չի նշանակում, թե նա երեք օր առանձնացել է իր սենյակում, ինչպես թևեցրել է Բակունցը:

30 Արովյանի սնհատացման մասին գավառապետ Բլավատսկու՝ փոխարքա Վորոնցովին ուղարկած պրովյան հատվածը երկու անգամ մեջ է բերված Աղ. Երիցյանցի հոդվածներում և երկու անգամ էլ տարբեր ամսաթվերով. մեկ՝ ապրիլի 20, մեկ էլ՝ ապրիլի 26 (տե՛ս «Արձագանք», 1892, № 123 և 1896, № 102): Նույն պրովյան քաղվածքը, որ մեջ է բերված «АКТЫ»-ում (հ. 10, էջ 830), թվագրված չէ: Մեղ հավանական է թվում ապրիլի 26-ը:

31 Որ Արուվյանը Ասատուր անունով ծառա չի՝ ունեցել, և այդ Ա-Դո-ի գյուտն է, տե՛ս վերևում, ծան. 5: Ա-Դո-ի հողվածի խորագիրը այստեղ և աշխատության հետագա մասերում Բակունցը սխալ է մատնանշում, պետք է լինե՛ր՝ «Ե. Արուվյանի կյանքի վերջին հինգ տարիները» (տպագրվել է «Գործ» ամսագրի 1917 թ. համարներում, քաղվածքները № 7—8-ից են):

32 Բակունցը սխալվում է. նամակների հասցեատերը Գևորգ Գեղամյանն է, որն այդ ժամանակ սովորում էր Տփղիսի գիմնադրիայում, իսկ հեղինակները՝ նրա երեւանցի ազգականները կամ քնկերները Գևորգ Արիմյանը որե՛է առնչություն չունի այդ նամակների հետ, ո՛չ էլ ջանացել է Արուվյանի անհայտացման պատճառները պարզելու, բանի որ 1846 թվականից Պետերբուրգում էր, իսկ 1848 թվին սովորում էր Դորպատի համալսարանում և Արուվյանի մահվան լուրն իմացել է շատ ուշ:

33 Այս անստորագիր նամակի բնագիրը պահվում է Խ. Արուվյանի արխիվում, № 395, տպագրվել է՝ «Դիվան հաշատուր Արուվյանի», հ. II, էջ 267—268: Հակառակ Բակունցի հավաստիացման ու ջանքերի՝ և՛ այս, և՛ հաջորդ նամակը հրատարակվել են բազմաթիվ վրիպակներով ու սխալ վերծանումներով: Հարմար պտանք առանց հատուկ նշման ուղղել սխալները և նամակների բնագրերը ներկայացնել հնարավոր հարադատությամբ, որը Բակունցի ցանկությունն էր:

34 Ավելի հավանական է, որ այս նամակը գրված է մայիս ամսին:

35 Արուվյանը և Արիսը «Մասուտա սարեն նիւլելու» համատեղ փորձերն արել են 1844 թ. ամառը, սակայն չեն կարողացել հասնել լեռան կատարը: Արիսը Արարատի գագաթը հաղթահարել է մեկ տարի հետո, 1845 թ. հուլիսի 29-ին, բայց ո՛չ Արուվյանի ուղեկցությամբ: Այդ վերելքի բարեհաջող իրագործման մասին պաշտոնական փաստաթուղթ է ձևակերպվել Երևանի հայոց կոնսիստորիայում: Համապատասխան վավերագրերը տպագրված են «Կովկաս» լրագրում (1846, մարտի 21, № 11) և «Դիվան հաշատուր Արուվյանի», հ. I, էջ 170—171:

36 «Նոր վերելք Արարատի վրա» հողվածը նվիրված է Արուվյանի և անգլիացի Հ. Սեյմուրի համատեղ վերելքին՝ կատարված 1846 թ. սեպտեմբերի 18-ին, և Արիսի հետ ո՛չ մի առնչություն չունի (տե՛ս այդ ուղեգրության բնագիրը և հայերեն թարգմանությունը Խ. Արուվյանի երկերի լիակատար ժողովածվի հ. VII-ում):

37 Ո՛չ թե Արիմյանը, այլ Գևորգ Գեղամյանը, տե՛ս ծան. 32:

38 Երևանի գավառական դատարանի օրագրություններից պարզվում է, որ հաշատուր Իսկանդարյանի պարտքի հարցը բնվել է ո՛չ թե ապրիլի 1-ին և 5-ին, ինչպես գրում է Բակունցը, այլ հետագայում՝ օգոստոսի 10-ին և 25-ին (տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 336, թ. 61—62 և 150—151): Խ. Իսկանդարյանը 1848 թ. մարտի 12-ին Արուվյանից ժամանակավորապես պարտք էր առել 1000 ռուբլի՝ խոստանալով վճարել նաև 6 տոկոս վաշխ: Երբ Արուվյանն անհայտանում է, նա անհապաղ ամբողջ գումարը վերադարձնում է նրա կնոջը, իսկ հետո դատարանում օրինական կարգով ձևակերպում ու

546

Ետ ստանում մուրհակը: Այս մասին կան շատ վավերագրեր, որոնք Բակունցին անծա-
նոթ են մնացել:

39 Արովյանը 1847 թվականին Երևանի դավառական դպրոցի շենքում նորոգումներ
չի արել:

40 Այս տողերն առնված են 1845 թ. մարտի 24-ին Արովյանի՝ Անդրկովկասյան երկ-
րամասի ուսումնական մասի կառավարչին ուղղված զեկույցից, որի բնագիրը պահ-
վում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1722, թ. 40 (տպագրված է՝ «Դիվան Խաչատուր
Արովյանի», հ. II, էջ 245): Արովյանը խնդրում էր, որ դպրոցի վերանորոգումը կապալով
շտալու հոգսը դրվեր դավառապետ Բլավատսկու վրա:

41 Դպրոցական շենքի վերանորոգման ընթացքում Արովյանն իր փողերից ծախսել էր
131 ռ. 35 կոպ., նրա 1847 թ. մայիսի 3-ի № 26 զեկույցի բնագիրը տե՛ս նույն տեղում,
դ. 2202, թ. 76 (մաքրագիր) և գ. 1722, թ. 90 (սևագիր):

42 Համապատասխան վավերագրեր՝ գրված վերատեսչի պաշտոնակատար Ռոսկով-
շենկոյի ձեռքով, տե՛ս նույն տեղում, գ. 1722, թ. 91—92: Արովյանը ստանում է 1848 թ.
փետրվարի 26-ին և տեղեկանում, որ փողերն ուղարկվելու էին Ալեքսանդրապոլի գա-
վառական դպրոցից:

43 Արովյանի կինը հիշյալ փողերն ստանում է 1848 թ. նոյեմբերի 4-ին, ամուսնու
անհայտացումից ավելի քան յոթ ամիս հետո (տե՛ս նույն տեղում, գ. 1726, թ. 25):

44 Այդ զեկույցի բնագիրը պահվում է նույն տեղում, գ. 2202, թ. 89 և գ. 1722, թ.
93—94: Բակունցը թարգմանել է միայն սկզբի մի քանի տողը, այն էլ՝ բացթողումներով:

45 Գ. Գեղամյանին (և ո՛չ Աբիմյանին) ուղղված այդ անստորագիր նամակի բնագի-
րը պահվում է Արովյանի արխիվում, № 394, տպագրվել է՝ «Դիվան», հ. II, էջ 268:

46 Բակունցի կշտամբանքները «Հայ նացիոնալիստական տարեգրության» հեղինակ-
ների հասցեին, իբր թե նրանք են հերյուրել Արովյանի՝ իր աշակերտ Շաֆի բեկի մոր
հետ ունեցած սիրային կապերի և այդ պատճառով սպանված լինելու պատմութունը,
հիմնավոր չէ: Այդ մասին ընդարձակորեն գրել են Ն. Տիր-Վարապետյանը («Խաչատուր
Արովյան», էջ 116—120), Երևանցի իրավաբան և նահանգապետի դրասինյակի կառա-
վարչի տեղակալ Հովհաննես Հովհաննիսյանը («Մշակ», 1884, № 27), Պերճ Պոռչյանը
(նրա նամակի հատվածը մեջ է բերված Ն. Տիր-Վարապետյանի գրքում, էջ 114), Լեոն
Տիրգրանյանը («Լուսմա», 1903, № 5, էջ 12—13) և ուրիշ շատեր, որոնցից և ո՛չ մեկը
նացիոնալիստ—տարեգիր չէ: Բացի այդ՝ «այլազգիների» կողմից Արովյանի սպանված
լինելու մասին առաջին անգամ գրել են դեռևս 40-ական թթ. վերջերին և 50-ական թթ.
սկզբներին: Նախ՝ Առաքել Արարատյանը, Արովյանի կորստյան թարմ լուրն առնելու օրե-
քին հորինած մի ոտանավորի մեջ:

Աղօտ կարծիք եղև ոմանց,
Թէ սպանաւ նա յայլազգեաց՝

(ընագիրը՝ ԳԱԽ, հեղինակի թողուններ, № 2, էջ 142, տողեր 53—56), իսկ այնուհետև՝ գերմանացի զիանական, ակադեմիկոս Հերման Արիսը, որի 1852 թ. հուլիսի 16-ին Երևվանից Գերմանիա ուղարկված մի նամակում ասված է. «Այստեղ այժմ ամեն որ հավատում է, որ Արովյանը ո՛չ թե ինքնասպանություն է գործել, այլ սպանվել է թուրքերի ձեռքով» (H. Abich, Aus kaukasischen Ländern, B. I, Wien, 1896, S. 547):

47 Գևորգ Արիմյանը (որի անունից հուշեր է կազմել Ս. Քամայանը), որիշներին լսելով՝ ինքն էլ ենթադրում է, որ Արովյանը անհայտ հանգամանքներում ինքնասպանություն է գործել. «Դուրսը մահու է ավել, անհետ անգութան կորել» («Ժամանակակիցները Խաչատուր Արովյանի մասին», Կ., 1941, էջ 118): Այսպիսով՝ հակառակ Բակունցի պնդման, Գ. Արիմյանի կարծիքը Արովյանի անհայտ բացակայության առեղծվածը լուծելիս, վճռական նշանակություն չի կարող ունենալ:

48 Պրոսպերի անտեսագիտ և ժողովրդագիտ Աուգուստ ֆոն Հաբստհաուզենի (1792—1866) «Անդրկովկաս» ("Transkaukasien") աշխատությունը թիպետե, հեղինակի խոստովանությամբ, գրված, ավարտված է եղել 1849 թվականին, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով նախ տպագրվել է անգլերեն թարգմանությամբ (համառոտ տարբերակ, Լոնդոն, 1854, 448 էջ), ապա՝ ընդգրկել ու երկու դրոշմ (Լայպցիգ, 1856, մասն I, 18-ի-340 էջ և ներդիր նկարներ, մասն II, 7+300 էջ և մի քարտեզ): Ռուսերին թարգմանությունը (Պետերբուրգ, 1857, մասն I, 248 էջ, մասն II, 215 էջ), որին հղում է Ա. Բակունցը, առատ է խմբագրական և այլ կարգի կրճատումներով ու վրիպակներով: Կան նաև Հաբստհաուզենի աշխատության առաջին մասի հայերեն հատվածական թարգմանություններ՝ «Կոունկ հայոց աշխարհին» ամսագրի էջերում (1862, № 1 և 2, թարգմ. Ս. Բաստամյան) և առանձին գրքով՝ «Բարձն Օգոստոս ֆոն Հակստհաուզենայ ճանապարհորդութիւն յայսկոյս Կովկասու, այն է ի Հայս և ի Վիրս» (Վաղարշապատ, 1872, թարգմ. Ա. Սեդրակյան), սուսերենից: Իր հայացքներով՝ Հաբստհաուզենը պահպանողական էր և միապետական, գործակցում էր պրուսական գաղտնի հետախուզությանը: Ռուս պետական գործիչներին ուղղված մասնավոր նամակներում խորհուրդ էր տալիս՝ սահմանափակել հայ կապիտալի գործունեությունը Կովկասում: Հաբստհաուզենը Արովյանի հետ հանդիպումներ է ունեցել 1843 թ. օգոստոսին և սկսեմբերին, Տիֆլիսում և Երևանում: Արովյանի անհայտացման մասին նրա Մանոթությունները գրված են 1850 թվականին և որոշակի վարկած չեն պաշտպանում: Ահա՞ դրանք. «Յավոր, այս սրանչիլի Արովյանը երկու տարի առաջ անհասկանալի ձևով անհայտացավ, թերևս մեռավ...»: «Յավոր, այս սրանչիլի մարդն այլևս չկա՝ նա մի օր տանից դուրս է եկել և այլևս չի վերադարձել: Ջուր են անցել բոլոր որոնումները...» (տե՛ս գիրք. հրատ, մասն I, էջ 79 և 305):

49 Գերմանացի ճանապարհորդ, գրող և թարգմանիչ Յրիդրիխ Բոդենշտեդի (1819—1892) հետ Արովյանը ծանոթացել է 1844 թ. մարտին Երևանում (և ո՛չ Թիֆլիսում), իսկ հետագայում գրել է նրան մի քանի նամակ՝ ուղարկելով նաև ինքնուրույն ու բանահյուսական երկերի տողացի թարգմանություններ, որոնք Բոդենշտեդը ներմուծել է իր

«Հաղար ու մէկ օր Արեւելքում» ուղեգրութեան տարրեր գլուխներում և տպագրել Գերմանիայում, 1849/50-ին: Բողենշտեղը Տփղիս էր ժամանել 1844 թ. սկզբներին և այստեղ մնաց մինչև 1845 թ. ապրիլի վերջերը: Աշխատում էր տեղի գիմնադիպուսում, որպէս ֆրաճսերենի ուսուցիչ:

50 Իվան Վասիլևիչ Ռոսկովշենկոն (1809—1889) 1839 թ. սեպտեմբերին նշանակվել է Տփղիսի գիմնադիպուսի տեսուչ, 1840 թ. աշնանից, ղուպահեռաբար ու որոշ ընդհատումներով՝ Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչի պաշտոնակատար (1840, XI—1841, II, 1841, VI—1843, IX, 1844, 1847 և 1848 թթ.): Անդրկովկասից մեկնել է 1848 թ. հունիսին, 1850 թ. բռնվել է Կարլսբադում, իսկ հետագայում աշխատել է Մոսկվայի ցարսնական կոմիտեում: Պաշտօնակալ էր Արքեպիսկոպոս Նիկոլայ Մարտիրոսովը և Ռոսկովշենկոյի բաղձալով պաշտոնական գրութունները՝ հանդիմանական ու անբարյացակամ ոճով:

51 Բակունցը մոտավոր ձևով է նշել տվյալ հրապարակման (առաջարկ և թարգմանություն Ա. Արեղյանի) խորագիրը (ճիշտը՝ «Ֆրիդրիխ Բողենշտեղտ, խաչատուր Արքեպիսկոպոսին»), մեջբերումը կատարել է «Հեռագրից» (1902, № 4, հուլիս-օգոստոս, էջ 195—196), փոխելով միայն երկու բառ (բնագրում՝ իր պապերի պէս, և ո՛չ՝ ճեւտ: Երկրորդում՝ Բակունցը ապրել, և ո՛չ՝ պարապել) ու բաց թողել որևէ կերպ մակրայը, որ վերականգնել ենք:

52 Ա. Բակունցը Բողենշտեղտի խորհրդը մեջ է բերել՝ «Հայրենիք» (ամսագիր), 1927, № 5, էջ 79—80 (Ա. Արեղյանի թարգմանությունից): Քաղված են Բողենշտեղտի «Tausend und ein Tag im Orient» աշխատության առաջին երկհատոր հրատարակության (Բեռլին, 1850) II գրքի 160—161 էջերից: Բակունցի աշխատության մեջ աղբյուրը նշված է ընդհանուր ձևով, իսկ բնագրի մեջ էլ նկատվում են մի քանի աննշան շտկումներ՝ սանդուխտ դարձել է սանդուխթ, թյուրիմացությունց—թյուրիմացությունների, հետևանքն է հեղել—հետևանքն էլ եղել է, ուղարկել էր ինձ—ուղարկվել էր, պրոֆեսոր—պրոֆ., որոնք նրա—որ նրա, իմ ձեռքումն են մնացել—իմ ձեռքին են:

53 Այդ գրության բնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ ֆ. 1, ց. 1, գ. 780, թ. 1—2: Առաջին էջի վերին լուսանցքում Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսուչ Ի. Կուլսինսկու ձեռքով (որը գրության հեղինակն է) նշված է. «Весьма нужное» (Հույժ կարեւոր), և ո՛չ՝ Հույժ շտապ, ինչպէս թարգմանել է Բակունցը:

54 Արքեպիսկոպոսի ղեկավարի բնագիրը պահվում է նույն տեղում, գ. 780, թ. 7—8: Տպագրվել է՝ «Դիվան խաչատուր Արքեպիսկոպոսին», հ. I, էջ 133—134: Չակերտների մեջ առնված խոսքերը բացակայում են գրության բնագրում: Իրականում Արքեպիսկոպոսն առնել է. «Ծնահարկ համարեցի ընդհատել իմ շրջագայությունը պրոֆ. Արիսի հետ և, նրա համաձայնությամբ, մնալ տանը»:

55 Արիսն ու Արքեպիսկոպոսը 1844 թ. Արարատ բարձրանալու երեք փորձեր են արել. օգոստոսի 18—19-ին, 25—27-ին և սեպտեմբերի 2—3-ին: Անհաջողության պատճառը

վատ եղանակը և վերելքի օրերին լեռան վրա կատաղիորեն գործող ընտելյան արհա-
վիրքներն էին, իսկ զժողովյան առիթը կապված էր դեպի Արարատի դադաթ վերելքների կա-
տարելու հարմար ժամանակի հետ. Արիսն առաջարկում էր վերելքն սկսել ավելի վաղ,
թեևս հուլիսին, իսկ Արովյանը առարկում էր. որովհետև ինքը և Պարրոտը Արարատի
գագաթին էին հասել սեպտեմբերին: Արիսը լսում է Արովյանին և... ձախողում: Այս է ամ-
բողջ պատմությունը, և այդ. վեճի մեջ յուրովի ճիշտ էին և՛ Արովյանը, և՛ Արիսը: Վեճը
հարթվում է ինքնաբեկաբար, և 1846—1848 թթ. նրանք նորից դառնում են բարեկամներ:

56 Արիսն ու Պարրոտը միմյանց չէին ճանաչում, որովհետև, երբ Արիսը ընտրվում
է Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր (1842 թ. ապրիլ), Պարրոտն արդեն վախճանված
էր (1841 թ. հունվարի 3): Նույն պատճառով՝ Արովյանը ևս չէր կարող Արիսին ճանաչել
դեռ Դորպատից: Առաջին անգամ նրանք հանդիպել են Թիֆլիսում, 1844 թ. ապրիլի կե-
սերին:

57 Այս ենթադրության անհավանական լինելու մասին անս Վերետ, ծան. 55:

58 Բակունցին անծանոթ է մնացել մի սկզբնադրուր. Արովյանի կորուստյան իրողու-
թյունը «հայ տարեգրության» մեջ առաջին անգամ արձանագրվել է 1853 թ. (ավելի ճիշտ՝
1852 թ., որովհետև դիրքն այդ տարվա նոյեմբերի 16-ին է թույլատրվել տպագրության),
Ստեփանոս Նաղարյանցի «Առաջին հոգեղեն կերակուր հայազգի երեխաների համար»
գլխավորում, Դորպատ քաղաքի հիշատակության առիթով. «Այս քաղաքում էր յուր կըր-
թությունը ստացել խաչատուր Ապովյան՝ Երեկի հայկազունը, որ ափսոս, շուտով թառա-
մեցավ յուր ազգի համար» (էջ 42), իսկ առաջին անգամ վկայակոչվել է Լեոյի «Ստե-
փանոս Նաղարյան» աշխատության մեջ (հ. 1, Տիֆլիս, 1902, էջ 203):

59 Հղումը մոտավոր է, Բակունցը նկատի ունի Ս. Նաղարյանցի ընդարձակ ծանո-
թություն-հուշը Խ. Արովյանի մասին, որ կցված է Մ. Նալբանդյանի «Դեռորդ Գեղամյան»
հոդվածին: Տպագրվել է՝ «Հյուսիսափայլ», 1858, № 2, էջ 144—146: Արտագրության մեջ
կան մանր անճշտություններ, որ ուղղել ենք:

60 Արովյանի՝ Հ. Շահխաթունյանին ուղղված այս նամակի հատվածը, որ թարգ-
մանված է գրաբար ընդգրից, առաջին անգամ հրատարակել է Ա. Գ. Նրիցյանցը («Արձա-
գանք», 1896, № 102): Ամսաթիվը սխալ է մատնանշված, որովհետև այդ նամակն իրա-
կանում գրված է հունիսի 6-ին, և Արովյանն էլ ասել է. «Ուր տեղափոխ լինիլ կամի և
միանալ ընդ իս մեքս Ս. Նաղարեանց առ նպատակ ազգագոյութ»: Բակունցը բաց է թողել
ընդգծված բառերը:

61 Արովյանի և իր վանական ու դպրոցական ընկերների՝ Մ. Կյումուշխանեցու, Հ.
Շահխաթունյանի, Մ. Մսերյանցի, Ա. Արարատյանի և մյուսների ծրագրած ընկերության
գաղափարը (այն իր գործունեության ոլորտներով նմանվելու էր Վինհոլդի Մխիթարյան
եկեղեցականությանը և գործելու էր Հայաստանի վանքերից մեկում. նախապատվելին Սեանա
կղզին էր: Սուրբ հետադարձ, երբ Մ. Սալանթյանցը հարեց նրանց, որոնցիցին-
գոհան նոր վայր՝ Ղրիմի հայոց սուրբ Խաչ վանքը), հղացել է ո՛չ թե 1825 թ., այլ

1829 թ. ու հետագա տարիներին 2. Ալամգարյանը այդ Ընկերության հետ որևէ առնչություն չի ունեցել:

62 Մ. Մսերյանցի նամակի պատառիկները Բակունցը մեջ է բերել ըստ «Փարոս», խմբագիր Բանասիրական գիտելիաց», տետրակ 5, Մոսկվա, 1876, էջ 24: Դրված է Տրփ-զիսում, 1832 թ. հունիսի 26-ին, և ո՛չ հունվարին, ինչպես նշում է Բակունցը: «Եղբայր սուրբ» արտահայտությունը խմբագրված է՝ «եղբայր իմ»:

63 Ընկերության խնդրին վերաբերող վավերագրերում «Հայաստանի ներսը» խոհ-հրդավոր արտահայտությունը չկա: Ինչպես նշեցինք վերևում (ծան. 61), այն գործելու էր Սևանա կղզում կամ Դրվում և էամ՝ Հայաստանի որևէ ավերակ վանքում:

64 Ստ. Նաղարյանցի՝ 1845 թ. նոյեմբերի 10-ին Արովյանին գրած նամակին Բակունցը ծանոթացել է ըստ «Մուրճ» ամսագրում հրատարակված բնագրի, ուր առկա են կրճատումներ (տե՛ս «Մուրճ», 1904, № 3, էջ 123—128): Ի դեպ, ամսագրի թվականը սույն հոդվածում ամենուր վրիպակով նշված է 1903, որ ուղղում ենք:

65 Բակունցը նկատի ունի Ստ. Նաղարյանցի՝ 1836 թ. դեկտեմբերի 5-ին Դորպատից Արովյանին գրած նամակը, որը պատասխան էր վերջինիս նույն թվականի հոկտեմբերին գրած և այժմ կորած նամակի: Երկուսն էլ ո՛չ մի կապ չունեն ավելի քան տասը տարի հետո Արովյանի ապրած հոգեվիճակի հետ: «Տուն ու հայրենիք թողնելու» մտատանջու-թյունը իրականում վերաբերում էր Երևանն ու էջմիածինը թողնելու և Տիպիսում աշխա-տանք որոնելու հոգսին:

66 Ստ. Ոսկանի «Խաչատուր Աբովյան» հոդվածից Բակունցի մեջբերած հատվածնե-րում առկա են անուշադրության վրիպակներ, որոնք ուղղել ենք: Ոսկանը գրել է՝ Թիֆ-լիվի բուլու հայ ժողովուրդը, Բակունցն արտագրել է՝ Թիֆլիսի հայ ժողովուրդը: Եվ այս նույն հաջորդականությամբ՝ չգիտե-չգիտեր, ևթե մեռած է—թե մեռած է, թե Սիպերիա—որ Սիպերիա, կերևին—կերևան, չկրնար—չի կրնար, աղգին վրա—աղգի վրա:

67 Բակունցն այստեղ մեջ է բերել Թուրքեստանովի՝ 1848 թ. ապրիլի 3-ին Երևանի գավառապետին ուղղված գրության խոսքերը, միայն թե նոր թարգմանությամբ ու փոքր-ինչ այլ ձևով: Այդ գրության ամբողջական բնագիրը տե՛ս վերևում, ծան. 4:

68 Ստ. Ոսկանն ունի «ղոհ եղավ անխուսելի վտանգի մը» արտահայտությունը և ո՛չ թե՝ «անխուսելի վախճանի», որոնք տարրեր բաներ են:

69 Նկատի ունի բանասեր և հոգևորական Ռուբեն Մանասյանի «Խաչատուր Աբովյա-նի գերեզմանը Ախուտակում» վարկածային և հերյուրված հոդվածը, որի հավաստիության վրա ամենից առաջ կասկածանքով է նայել «Հանդես ամսօրյայի» խմբագրությունը, ուր տեղ են գտել այդ էջերը: Խմբագրությունը նկատել է, որ «Ակնարկված շիրիմը ըլլա թեր-ևս Գևորգ Աբովյանի, որ արքայական էր ի Սիրիիա» (1927, № 5, էջ 268—269): Ռ. Մա-նասյանն, ի դեպ, ավելի վաղ, 1926 թ. մարտի 15-ին միևնույն բովանդակությամբ մի ընդարձակ նամակ էլ գրել էր Հայաստանի լուսժողով Ա. Մուսվաթյանին և առաջարկել

պաշտոնապես պրազվել Արովյանի գերեզմանի հարցով: Նրա դիմումը միևնույն նիստառումով թողնված է անհետևանք (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԱ, ֆ. 122, [Լուսժողկոմատ], գ. 257, Բ. 72—76): Մի տեղեկանք էլ պատրաստել էր Ե. Շահազիզի համար (№ 30/VII):

70. Ե. Շահազիզը Ռ. Մանասյանի վարկածի առթիվ դրել է. «Պետք ենք համարում նկատել, որ այդ հիմնավորումը ամբողջովին բաղկացած լինելով անփման և անվավեր ենթադրություններից՝ միանգամայն զուրկ է արժեքից» (սեղեկագիր ՀԽՍՀ գիտություն և արվեստի ինստիտուտի, № 3, 1928, էջ 161):

71 Բակունցին անձանոթ են մնացել Ա. Արարատյանի ու Արիխի վկայությունները և Հովհ. Հովհաննիսյանի հոգվածը: Այս վերջինում խոսքը հենց Շաֆի բեկի ու նրա հոր մասին է (տե՛ս նաև ծան. 46):

72 Մամադ Շաֆի բեկը երեանցի Մուսրալի բեկի որդին էր: Երեանի գավառական դպրոցում սովորած լինելու կապակցությամբ Արովյանը նրան վկայական է տվել 1846 թ. օգոստոսի 16-ին: Այդ ժամանակ Մամադ Շաֆին 17 տարեկան էր (տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 79, Բ. 66):

73 Շաֆի բեկի՝ Արովյանի հետ ունեցած դրամական հաշիվներին վերաբերող ո՛չ բոլոր վավերագրերին է, որ ծանոթ էր Բակունցը: Վերջինս հենվել է միայն երեանի գավառական խնամակալության 1848 թ. սեպտեմբերի 28-ի արձանագրության վրա (տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 64, ց. 1, գ. 364, Բ. 43), մինչդեռ հետադայում, Արովյանի արխիվին միացրած նյութերում, կան բազմաթիվ ուրիշ գրություններ, որոնցից պարզվում է, որ Շաֆի բեկը Արովյանին պարտք էր 350 ոտուրլի արծաթ: Առաջին հետաքննության ժամանակ, 1848 թ. հոկտեմբերի 14-ին, մեջտեղ բերելով կեղծ վկաների՝ ուրացել է պարտքը, իսկ շատ ուշ վճարել է միայն փոքր մասը՝ 150 ոտուրլի:

74 Զարմանալի է, որ Բակունցը փորձ չի արել ասկա նյութերից տրամաբանական հետևություններ անելու Քանի չէր վերջացել Արովյանի անհայտացման գործի հետաքննությունը, Շաֆի բեկը մտածում էր խույս տալ երեանից ու մեկնել Վարշավա, իսկ երբ տեսնում է, որ հետաքննությունը՝ հատուկ միտումով և կամ քե ոստիկանապետի չանճարակության պատճառով, տարվում էր այլ ուղղությամբ, որ իրավասու անձանց չէր հետաքրքրում Արովյանի՝ սպանված լինելու հնարավոր կասկածը, ջանք չէր թափվում այդ խնդիրը պարզելու համար, հանգիստ մնում է իր տանը ու ո՛չ մի տեղ էլ չի գնում այլևս: Այսօրինակ հետևությունն, ինչ խոսք, կմերժեր Բակունցի առաջադրած վարկածը, հետևաբար նա լռում է:

75 Քաղված է Բարվի «Դործ» ամսագրից՝ 1917, № 7—8, էջ 68: Ա-Դո-ի հոգվածի ճիշտ վերնագիրն է՝ «Խ. Արովյանի կյանքի վերջին հինգ տարիները»:

76 Տե՛ս նշված աշխ., էջ 65: Որ սպահանցի Ասատուրը անգո անձ է, տե՛ս ծան. 5:

77 Ինչպես նշվեց վերևում (ծան. 65), այդ խոսքերը Արովյանի 1836 թ. նամակից են և կապ չունեն անհայտացման հարցի հետ:

78 Փաստական անճշտություն. նախ՝ ապրիլի 2-ին Արուվյանն արդեն անհայտացել էր, և չէր կարող Նրեանի իր սենյակում փակված մնալ, իսկ հետո, ինչպես նշված է վերևում, իրեն թե երեք օր տանը փակված մնալը անհիմն է և հակասում է վավերագրերին (տե՛ս ծան. 11):

79 Խ. Արուվյանը հոգևոր միարանություն ստեղծելու գաղափարից, ինչպես ցույց են տալիս անուղղակի ակնարկները, չի հրաժարվել նաև հետագայում. ապացույց՝ 1845 թ. փետրվարի 15-ին Ներսես Աշտարակեցուն ուղղած նամակի հետևյալ խոսքերը. «Զեմ ես առաջին օրինակ միայն, որ ցանկայ թողուլ դստուն և զզաւակունս և բառնալ զիաշ Քրիստոսի... Գուցէ յայսմ իմում օրինակի հետեւեցին և բաղումք աշակերտաց իմոց» (Խ. Արուվյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. X, Ե., 1961, էջ 269—270):

80 Դատելով մի վրիպակից (տալ. եկել, պետք է լիներ՝ էլել)՝ Բակունցն օգտագործել է «Վերք Հայաստանի» վեպի Թիֆլիսի 1908 թ. հրատարակությունը (էջ 170), որի հետ և համեմատել և ուղղել ենք մեջբերված հատվածը, օտարել վրիպակները, որովհետև բնագրի ձևերի վերականգնումը որևէ չափով չի վնասում Բակունցի սույն աշխատության կոնցեպցիային: Արուվյանից կատարված այդ մեջբերման մեջ խոսվում է ո՛չ թե 1827 թ., այլ 1826 թ. հունիս-հուլիս ամիսների անցքերի մասին: Բակունցի խմբագրած բառերն են՝ դուրս եկաւ և..., առնեմ, հասնեմ, բռնեմ, եկել, ետ դառնա, հետնի (փոխանակ՝ հետն էի), ընկենմ:

81 Արուվյանը Դորպատը թողել է 1836 թ. հունվարի կեսերին՝ 14-ին կամ, ամենաուշը, 18-ին:

82 Ներկայումս այն համոլմանն ենք, որ հայրենիք դառնալու ճանապարհին Արուվյանը Պետերբուրգում չի հղել, նա Դորպատից նախ՝ ուղևորվել է Պսկով, և վերջինիս վրայով էլ՝ Մոսկվա:

83 Բակունցն այս տողերը գրելիս, իրեն սկզբնաղբյուր, նկատի է ունեցել Արուվյանի 1832 թ. օրագրերը, բայց, որքան մեզ հայտնի է, այնտեղ չկա մի այնպիսի գրառում, որն առնչվեր Դորպատի ուսանողական շարժումներին: Օրինակ՝ 1831 թ. դեկտեմբերի 13-ի գրառումից հայտնի է դառնում, որ պրոֆեսորական ինստիտուտի սան Վ. Ֆեոդորովը պատմել է Արուվյանին, թե Մոսկվայի ու Խարկովի համալսարաններում պրոֆեսորները ուսանողների հետ վարվում են խստությամբ, ինչպես սովորաբար, արգելում են որոշ գրքեր կարդալ (տե՛ս Խ. Արուվյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. VI, Ե., 1955, էջ 64): Բայց սա բնավ չի նշանակում ուսանողական ցույց կամ հեղափոխական շարժում:

84 «Северная пчела» թերթի խմբագիր և գրող Ֆ. Բուլգարինի ով և ինչ լինելու մասին Արուվյանն իրականում տեղեկացել է միայն նրա հետ ընդհարվելուց հետո, Պարրոտի և մյուսների հաղորդածներից, իսկ մինչ այդ Բուլգարինի մասին որևէ բացասական կարծիք չի հայտնել, մինչև իսկ համալսարանի դրադարանից տուն տանելով՝ կարդացել է նրա «Իվան Վլոժինին» երկհատոր վեպը: 1834 թ. աշնանը Արուվյանը դիմել էր Բուլգարինին՝ նրա հրատարակած թերթում Ալամդարյանի մասին մահախոսակա՞ն

ապելու խնդրանքով, և նրանց ընդհարման պատճառը եղել է Բուլղարիոյ անքաղաքա-
վարութիւնը, Արուսեանի երկար սպասեցնել տալը և ապա՝ գոհիկ րառերով նշան ան-
պատկելը:

85 Նազարյանցի նամակի տողերը Բակունցը մեջ է բերել երկու վրիպակով, որոնք
բազում ենք (կատաղաբարոյություն րառն արտագրել էր՝ կատաղութիւն, համալսարանին
բառը գրել էր առանց ի նախդիրի) և սխալ մատնանշել «Մուրճի» ինկանը: Քաղվածքն
արված է 1904 թ. № 2-ի 100 էջից:

86 Տիգրան Կամսարականը XIX դարի վերջերի արեմտահայ արձակագիր է և Պե-
տերբուրգի ու Արուսեանի հետ ո՛չ մի կապ չունի: Արուսեանը Պետերբուրգում հանդիպել է
երեւանցի եղնակ Կամսարականին, սակայն ո՛չ թե վերադարձի ժամանակ, այլ մեկ
տարի առաջ, 1835 թ. հունվարին:

87 Ն. Աշտարակեցու, Մեսրոպ Երեւանցյանի և անանուն 'Էնկանովի' հոսցեկին ասված
մեղադրանքի այս խոսքերը խիստ են և անարդարացի:

88 Պարրոտի անունը Ֆրիդրիխ էր և ո՛չ Բեռդոր: Այս նույն սխալը կրկնված է նաև
հետագա էջերում:

89 Ո՛չ թե, առհասարակ, Անդրկովկասի, այլ Տփլիսի գերմանական դադութում,
հտգորպատյան առաջին տարիներին, 1836—1841 թթ., Արուսեանն իսկապես որ ուներ
գերմանացի ծանոթներ, բայց թե հատկապես ո՞ւմ հետ էր մտերիմ՝ ո՛չ մեկի անունը
ենդ ծանոթ չէ:

90 Հիշատակվող զեկույցը գրված է 1846 թ. մայիսի 25-ին: Սեպիր ինքնագիրը
պահվում է ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 786, թ. 33—34: Բակունցի մեջբերած տողերը
ավելի վաղ հիշված են Ե. Շահաղիդի հոդվածում («Տեղեկագիր ՀՍՍՀ գիտության և ար-
վեստի ինստիտուտի», № 3, 1928, էջ 157):

91 Որ Արուսեանը գերմաներեն ավելի լավ ու հիմնավոր գիտեր, քան ռուսերեն, պատ-
ճառն այն է, որ նա ուսանել էր Դորպատում: Բայց նա բավարար չափով գիտեր նաև ռու-
սերենը և կազմել է հայերի համար ռուսաց լեզվի տեսական և դործնական բերականու-
թիւն (ստագրված է երկերի լիակատար ժողովածվի 1X հատորում):

92 Մեջբերված տողերը քաղված են Արուսեանի 1846 թ. մարտի 9-ի զեկույցից: Բնա-
գիրը պահվում է Պետարխիովի նույն դործում (թ. 24): Ավելի վաղ հրատարակել է
Ե. Շահաղիդը («Տեղեկագիր», № 3, էջ 121): Բակունցը նույն տողերը նորից է թարգմա-
նել:

93 Երբ 1913 թ. Լևոն հրատարակում է Արուսեանի դիմումը...—Պատմարան Լեոն
1913 թ. ամառը էջմիածնի վանքի և Երեւանի առաջնորդարանի արխիվներում Երեւանի
թեմական դպրոցների պատմության մասին նյութեր հավաքելիս հայտնաբերել էր մի վա-
վերագիր, որով և. Արուսեանը պահանջում էր տեղի հոգևոր իրավարանից (կոնսիստորիա-

յից)՝ պարտադրել թեմական դպրոցին, որ զաղարեցնի այսուհետև աշխարհական դասի երեխաներին հոգևոր դպրոց ընդունելը: Այս հարցի մասին Լեոն նույն տարվա դեկտեմբերի 5-ին հրապարակային դասախոսություն է կարդացել Թիֆլիսում, որ վերնագրված է՝ «Խաչատուր Աբովյանի կյանքից մի գիծ»: Լեոնի ղեկուցումը մեծ ազդուկ հանեց: Ըստ երևույթին՝ մի հնազանդ ցարական շինուլնիկ հռչակելով Աբովյանին՝ վիրավորում էր նրա պայծառ հիշատակը (տե՛ս «Շորիզուն», 1913, № 273): Լեոնյի սկսեցին ձայնակցել բանին անտեղյակները: Ավելի սթափները, սակայն, հրապարակով կշտամբում էին նրան, որ խնդրի մեջ խորամուխ չլինելով՝ հապճեպություն է հանդես բերել և ազավաղել հայ մեծ հայրենասերի դիմաստվերը: Օրինակ՝ «Արփի» թերթի հոգվածագիրը, բողոքելով Լեոնի այս արարքի դեմ, պահանջում էր կազմակերպել գրական դատ և մերժել Աբովյանի մասին նմանօրինակ գրպարտանքը (տե՛ս 1913, դեկտեմբերի 15, № 49): Ամբողջ հարցն այն է, որ Աբովյանը բնավ չէր պահանջում, որ հայկական դպրոցները փակվեն, ինչպես փորձում էին մեկնաբանել նրա վերահիշյալ դրույթյան իմաստը, այլ՝ աշխարհականների երևխաներին ընդունել հոգևոր դպրոցներ: Մանավանդ որ, իրականում՝ Երևանի թեմական դպրոցը անունով էր միայն հայոց դպրոց, որովհետև մայրենի լեզվից ու կրոնից բացի մնացած բոլոր առարկաները դասավանդվում էին ռուսաց լեզվով, ինչպես որ զավառական դպրոցում էր, որի գործունեությունը ավելի լավ հիմքերի վրա էր դրված և ուր, ըստ Աբովյանի, պետք է հաճախեին աշխարհականների զավակները:

94 Աբովյանի այդ դրույթյան սևագիր խնդագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, դ. 63, թ. 12, գրված է 1843 թ. նոյեմբերի 13-ին: Ըստ որի՝ Աբովյանը ո՛չ թե փակել էր տվել ոմն մուլա Հասանի դպրոցը, այլ պատասխանելով Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչությանը և հենվելով երևանցիներից լսած կարծիքների վրա, հաղորդում էր, որ այդ մուլան բարոյապես մաքուր մարդ չէ, երեխաներին ոչինչ չի սովորեցնում և մեծ մասամբ հանձնելով ուրիշների հսկողությունը՝ ինքը մեկնում է ղանաղան կողմեր:

95 Ո՞վ է Աբովյանի մասին այդչափ բարձր կարծիք հայտնած անանուն ֆրանսիացին, ցարդ պարզված չէ: Զարմանալի է մանավանդ, որ այդ ֆրանսիացուն առաջին հերթին հիացրել է Աբովյանի գերմանագիտությունը և Շիլլերի, Լեսսինգի ու Լայբնիցի փիլիսոփայական-գեղագիտական հայացքների խոր իմացությունն ու յուրովի մեկնաբանությունները, մինչդեռ Աբովյանը նույնչափ լավ գիտեր նաև ֆրանսիական լուսավորիչներին՝ Ռուսսոյին ու Մոնտեսքյոյին, ապառ խոսում էր ֆրանսերեն և, երևի թե, հիշյալ ֆրանսիացի ճանապարհորդի հետ ավելի վերջին հարցերի մասին սլիտի խոսելու 1840—48 թվականներին Անդրկովկաս ալյելված և Աբովյանի հետ հանդիպած ո՛չ մի ֆրանսիացի ընդհանրապես ծանոթ չէ, եթև միայն Ստեփան Ոսկանը չի շփոթել իր նամակագրի ազդու-թյունը: Անձամբ այն կարծիքին ենք, որ անանուն ֆրանսիացու խոսքերը, որոնց անվերապահ հավատ են ընծայել տվյալ խնդրին անդրադարձած բոլոր արովյանագետները, նաև Ա. Բակունցը, հորինել է Ոսկանն ինքը՝ աչքի առաջ ունենալով Մյունխենի համալսարանի պրոֆեսոր Մորից Վագների Ուղեկորություն գեպի Արարատ և Հայկական բարձրավանդակն աշխատության համապատասխան դրվագները: Ստ. Ոսկանի հոգվածից Բակունցի բաղած այդ տողերի մեջ սպրդել են վերլակներ՝ կառծիֆներեն-ը տպված է՝ կառիֆներեն, մեղի-մեղ, որոնք ուղղում ենք:

96 «Նախաշաղկի» առաջին տպագրության օրինակները իրրև թե կարապետ արքեպիսկոպոսի հրամանով կրակին հանձնելու այս վարկածը նորսրյա լեզնդ է և չի հաստատվում պաշտոնական վավերագրերով (իսկ այդպիսիք չէին կարող չլինել)։ Հորինվել է Արուսյանի առաջին կենսագիր Մ. Տեր-Աղարյանի խոսքերի ազդեցության տակ և նրանց իմաստը այլափոխելու ճանապարհով։ «Հայտնի չէ՝ ի՞նչ էր պատճառը, որ նա չէ կարողացել վերջացնել սորա տպագրելը,— հարց է տվել Տեր-Աղարյանը ու փորձել բացատրել։— Մենք տեսել ենք այս դրքույկի տպած թերթերը, որոնց տիպը շատ անպիտան է։ Չլինի՞ թե այս հանգամանքն է պատճառ դառել շտպելու. սակայն ուրիշներիցը այսպես ենք լսում, թե հանգուցյալ Կարապետ վիճակավոր արքեպիսկոպոսը տեսնելով, որ այս գրքույկը աշխարհաբար լեզվով է շարագրված, տպագրելը արգելել է» («Կոռնկ հայոց աշխարհին», 1861, № 7, էջ 541)։ Արուսյանի իսկ վկայությամբ և պաշտոնական գրութունների համաձայն՝ «Նախաշաղկի» տպագրությունն ավարտվել է, սակայն նրա, իրրև դասագիրք, դործածելը արգելել է Թիֆլիզի գլխավորային մանկավարժական խորհուրդը՝ հենվելով հայ գրախոսներ Առաքել Արարատյանի և Դավիթ Արզանյանցի հայտնած բացասական կարծիքների վրա։

97 Բակունցն այս տվյալը բաղել է Սարգիս Քամայանի 1931—32 թթ. դեռևս վերջնական ձևավորում չստացած գրառումներից, կամ էլ օգտվել նրա բանավոր հաղորդումներից և թույլ է տվել անհշտություն։ Արուսյանն ըստ այդմ ասլրում էր ո՛չ թե ծամհարի խոճիթում, այլ Վանքի եկեղեցու շրջակա խցերից մեկում, ուր հետագայում բնակվում էր Ժամհարը (տե՛ս «Ժամանակակիցները նաչատուր Արուսյանի մասին», էջ 105)։

98 Մեջերիած տողերը Արուսյանի՝ 1836 թ. հուլիսի 22-ին ակադեմիկոս Քրիստիան Ֆրենին գրած նամակից են, որոնք Բակունցն արտագրել է Հեկտէ Դիտուլյան և արվեստի ինստիտուտի տեղեկագրում 1928 թվականին Ն. Շահալյիի հրատարակած հոդվածից։

99 Ակնհայտ չափազանցություն։ Մեսրոպ էրվանցովը (երևանցյան) Ս. Նաղարյանցին դրամ է ուղարկել միայն մի անգամ, 1836 թ., այն էլ՝ Արուսյանի հորդորանքներից հետո։ Իրականում, Նաղարյանցը Դորպատում ուսանել է ծանր պայմաններում և մշտական կարիքի մեջ, մինչև որ տեական միջնորդություններից հետո նրան նշանակվում է պետական թոշակ։

100 «Հալսվերմալը» կամ պարտքը ուրացողը, որին ուղղված են Արուսյանի մերկացնող նամակը և երգիծական ոտանավորը, ամենայն հավանականությամբ՝ տիգլիսեցի վաճառական Սասիան խերեղինովն է, որը մինչև վերջ էլ Արուսյանին չվերադարձրեց պարտքը՝ շուրջ 500 ռուբլի արծաթով։ Այդ խնդրով Արուսյանի անհայտացումից հետո զբաղվում էին նրա ծառանգության խնամակալները։

101 ...տաբամադ դեպի վաճառականական դասը...—Վաճառականական դասի հանդիպ Արուսյանի ունեցած իրրև թե անվերապահորեն բացասական վերաբերմունքի մասին այս նույն ոգով Բակունցը գրել է նաև հետագա էջերում, սակայն առկա փաստերը ուրիշ բան են ասում։ Օրինակ՝ «Վերք Հայաստանի» վեպի սեագիր տարբերակի հատվածներից մե-

կում, որը չի մտել վերջնական բնագրի մեջ, Արովյանն ասում է. «Աստված էլի կյանք տա՝ Թրֆրիդի վաճառականներին, աստված նրանց պահի՛, պայծառացնի՛, ազգի համար հաստատ մնա» (սերկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, էջ 239), իսկ բուն վեպում ներթողված են Շաղգի պատվական իշխաններ, պարոնայք Զավրովը, Խերեդինովը, Դավիթ Թամամշովը, Մովսես Տեր-Գրիգորովը, որոնք հենց մեծահարուստ վաճառականներ էին (էջ 61): Այնպես որ, այսպիսի թեղ առաջադրելիս՝ պետք էր շանտեսել հակառակն ապացուցող հիշյալ փաստերը:

102 Քաղված է «Նախաշավիղ» տպագրի օրինակից (էջ 63), որի հայտնի միակ օրինակն այն տարիներին պահվում էր Ղազարոս Աղայանի արխիվում, Հայաստանի գրական թանգարանում, որտեղ և, անկասկած, կարդացել է Ա. Բակունցը: Քաղվածքի մեջ սպրդել է մի վրիպակ՝ առատուր բառը արտագրված է առատուր. որ ուղղում ենք:

103 «Վերք Հայաստանի» վեպի առաջին հրատարակչին՝ Հովսեփ Փոնդոյանցին, ժամանակակիցները կոչել են «ուսումնական» պարոն (տե՛ս «Կոռուկ հայոց աշխարհին», 1860, № 11, էջ 870), հետևաբար Բակունցի՝ նրա հասցեին արած կշտամբանքն անհիմն է: Դրանից էլ անկախ՝ վերջինիս պատկերացումները Հ. Փոնդոյանցի անձի ու գործի մասին իրականությանը շեն համապատասխանում: Բակունցի համոզմամբ՝ «Վերք Հայաստանի» հրատարակիչը վաճառական էր և ներկայացուցիչն այն խավի, որի հանդեպ թշնամանքով էր լցված Արովյանը, մինչդեռ նա XIX դարի 50—60-ական թվականների առաջավոր մտավորականներից ու հայագետներից էր, գաղափարակիցն ու գործակիցը հռչակավոր հայ բանասեր Գևորգ Ախվերդյանի: Վերջինս իր մեծ վաստակի համար վաղուց ճանաչված է որպես Սալաթ-Նովայի բանաստեղծական ժառանգության հայտնագործող ու հետազոտող և արևելահայ իրականության մեջ դիտական բանասիրության ու բնագրագիտության հիմնադիր: Նույնպիսի արժեք ու նշանակություն են ստանում Հովսեփ Փոնդոյանցի ծառայությունները Արովյանի գրական ժառանգության ժողովրդականացման մարզում: «Վերք Հայաստանի» վեպի հրատարակությունից բացի՝ Փոնդոյանցի ջանքերի պտուղներն են անցյալ դարի 50—60-ական թթ. առանձին գրքերով և Տիդիսի հայ պարբերականներում («Կոռուկ հայոց աշխարհին», «Մեղու Հայաստանի») լույս տեսած Արովյանի համարյա բոլոր ստեղծագործությունները՝ «Զանգի», «Պարապ վախտի խաղալիք», «Ազնես», «Ազնվամտություն և շնորհակալություն», «Հազարփիշեն», «Նախաշավիղ» (Ա մաս, Հ. էնֆրիանցի գործակցությամբ) և այլն, որոնց համար նա չի խնայել ո՛չ իր անձը և ո՛չ էլ միջոցները:

Հ. Փոնդոյանցը ծնվել է 1824 թ. սեպտեմբերի 3-ին, Տիդիսում: Միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունն ստացել է Մոսկվայի Հազարյան ճեմարանում և Կազանի համալսարանում, որն ավարտել է իրավաբանության թեկնածուի դիտական աստիճանով: 50-ական թթ. սկզբներից պաշտոնավարել է հիմնականում հայրենի քաղաքի դատարանում, խնամակալական հանձնախմբում և քաղաքային վարչության մեջ: Որպես իրավաբան՝ մեծ հեղինակություն էր վայելում: Նա եռանդուն մասնակցություն է ցույց տվել հայ գրական-հասարակական կյանքին, աշխարհարարի մշակման ուղիների շուրջ բանավիճել է «Հյուսիսսիբիրի» և Ս. Նազարյանցի հետ՝ հակված լինելով ու համակրելով Արովյանից սկիզբ առնող գրական հոսանքի լեզվական քաղաքականությանը:

Վերջապես՝ Փոնդոյանցը հրատարակողն ու մեկնարանողն է XVIII դարի հայ դրահանության ու պատմագրության երկու, խիստ կարևոր հուշարձանների՝ Պետրոս դի Սարգիս Դիլանենցի Օրագրությունների և Հովսեփ Արղունյանի Հիշատակարանի, որոնք լույս են տեսել «Կոտնկ հայոց աշխարհին» ամսագրի էջերում (1863 թ.): Հարյուրավոր էջեր են կաղմում Հ. Փոնդոյանցի հավաքած նյութերը ժողովրդական խոսակցական լեզվի ոճերի ու դարձվածքների մասին, որոնք նա չհասցրեց մշակել ու հրատարակել: Վախճանվեց է 1883 թ. հուլիսի սկզբներին:

104 Վերը Հայաստանի» վերադարձնող Արուստանը վերամշակել ու կատարելագործել է մինչև 1845 թվականը և այն սղով, որով սկսել էր գրել, հետևաբար, անհիմն է Բակունցի պնդումը:

105 Մեջ է բերված ըստ Ա. Արևիկյանի թարգմանության և անհշտն փոփոխություններով հունձից-ը դարձրել է հունձից, երեքից մինչև չորս—3-ից մինչև 4, գինի—գինին, և՛ դադեռ—դադեռ (տե՛ս «Հայրենիք», 1926, դեկտեմբեր, № 2, էջ 97): Ժիշտ չեն մատնանշված՝ ռուսական թարգմանության էջերը. պետք է լինի ո՛չ թե էջ 195—196, այլ՝ 185—186:

106 Այս քաղվածքն ևս մեջ է բերված նախորդ աղբյուրից, երկու ուղղումով. բնագրի այն մասից, որտեղ պահել արտահայտությունը Բակունցը խմբագրել է՝ մտքիկ պահել, իսկ (մեծ) հաջորդ—Ասլով պալը (տե՛ս «Հայրենիք», 1926, № 1, նոյեմբեր, էջ 120): Իր հերթին՝ Հարստահուղենն էլ հիշյալ հատվածը վերցրել է Արուստանի գերմաներեն Հիշատակարանից, որի բնագիրը նա ստացել էր անձամբ Արուստանից, 1843 թ. օգոստոսի վերջերին:

107 Բումանյանի «Գովանի երգը» բանաստեղծության խոսքերն են:

108 Բակունցից հետո միայն պարզվեց (1940 թ.), որ այս բանաստեղծական պատահիկը մասն է կաղմում և. Արուստանի «Յեա փոքր ինչ մխիթարելոյ իմ ի ցառոց վասն մահուան հօր իմոյ» երկարաշունչ բերվածի:

Առաջին անգամ օգտագործվել է Ն. Տեր-Կարապետյանի «Խաչատուր Արուստան» աշխատության ծանոթագրություններում (էջ 9): Այդտեղից էլ արտագրել է Բակունցը՝ վերափոխելով ուղղագրությունը: Մենք վերականգնել ենք հինը, կանոնավորել կետագրությունը և ուղղել նկատված վրիպակը (տպված է՝ կալան, պետք է լիներ՝ կայան):

109 Պարսից, իսկ այնուհետև՝ ռուսների տիրապետության ժամանակներում Քանաքիռ գյուղից գանձվող պետական հարկի չափերի մասին Բակունցի հաղորդած տվյալները՝ որոնք, իբր, նա բաղել է Հարստահուղենի գրքից, միաժամանակում են նախ՝ Քանաքիռի 72 ծովյալ տարեկան վճարում էր ո՛չ թե 604 ո. արծաթ, այլ 504 ռուբլի (Բակունցը արտագրել է վրիպակով), որը ծխի հաշվով կաներ յուրաքանչյուրից՝ 7 ռուբլի՝ ավելացրած նաև փոստի հարկը (յուրաքանչյուրից՝ 1 ո. 75 կոպ.), և հետո՝ պարսից տիրապետության շրջանում տուրքերը միայն ձեռնարկներն էին ցածր: Նույն Հարստահուղենի վկայությամբ՝ հակառակ պարսից տիրապետության վերջին տարիներին պաշտոնապես սահմանված «անշան» տուրքի՝ 25 թուման և ամբողջ բերքի մեկ-երրորդ մասը, իրականում Քանաքիռ գյուղից դանձում էին. այգիների ու դինու հարկ՝ 100 թուման, գլխահարկ՝ 80 թուման, հացահատիկի բերքի կեսը կամ լավագույնը՝ մեկ-երրորդը: Այս բոլորը ռուսական

ժողովի վերածնելիս՝ կստացվիր 540—720 ոսկի ուրլի (մեկ թումանը հաշվում էին 3—4 ուսական ուրլի), ավելացրած նաև հացահատիկի բերքի կեսը, որն, ինչ խոսք, մեկ ու կես անգամ ավելի է ուսական տիրապետության օրոք սահմանված կայուն հարկերի գումարից: Այս վերջինների «ահալորությունը» Բակունցն ուզում է ընդգծել ցորենի գնի էթանոլոգիայի, սակայն անցյալ դարի 40-ական թվականներին լավ ձին վաճառվում էր 300 և ավել ուրլով, ուրեմն՝ Քանաքեռը տարեկան երկու ձի էլ չէր վճարում պետությանը Հայս մամնի մասին տե՛ս Հաքստհաուզենի աշխատության գերմաներեն բնագիրը, «Transkaukasien», մասն 1, էջ 183, 193, 197 և այլն): Բակունցն այնուհետև անտեսել է փոքր-ինչ հետո, հենց իր վկայակոչած վավերագիրը, ուր պարզորոշ ասված է, որ պետական գյուղացիները 1842 թվականին վճարում էին ընդամենը 2 ուրլի հարկ (տե՛ս ժուլյն հատորում, էջ 74—75, ծան. 2): Վերջապես՝ Բակունցն իր այս աշխատության մեջ նաև վկայակոչել է իրեն թի Հաքստհաուզենի ասած խոսքերը, որ հայ ժողովուրդը ուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո շահագործվել է դաժանորեն, որ պարսից ժամանակների համեմատությամբ այժմ ավելի է ճնշված ժողովուրդը: Իրականում, սակայն, այդ խոսքերը ուսվել են այլ աղբյուր ու այլ ձևով: Հաքստհաուզենի աշխատության գերմաներեն ընդգրկել է 253-ում կա մի անդրադարձում՝ բուն պարսիկ գյուղացիների վիճակի մասին. «Անձնապես աղատ պարսիկ գյուղացիները անսահմանորեն ավելի ճնշված են և խեղճ, քան թի նրանք լինեին ճորտեր»: Ահա այս խոսքերն էլ վերափոխելով՝ Բակունցը, թերևս անուշադրության պատճառով, վերագրել է ուսական տիրապետության շրջանի հայ գյուղացիներին: Ընդհակառակը, Հաքստհաուզենի գրքի բաղմամբով էջերում գտնում ենք Բակունցի հետևությունը բոլորովին հակառակ մտքեր. «Հայերը ուսական գրավումը երբեք չեն դիտել որպես նվաճում, այլ՝ որպես փափագած ազատագրում: Դրա համար նրանք... հույժ անձնվեր ու հավատարիմ են Ռուսաստանին» (էջ 275): «Այսօր այս աշխարհը վայելում է խաղաղության և անդորրության» (էջ 220) և այլն: Մի նորրոպիս ևս, որ անտեսել է Բակունցը. գերմանացի ճանապարհորդները, անդրադառնալով հայ ժողովրդի վիճակին՝ քաղաքական նկատառումներով խտացնում էին դույնները, որպեսզի Ռուսաստանի նկատմամբ անդրկովկասյան ժողովուրդների շրջանում թշնամանք ու դժգոհություն սերմանեին, հետևաբար չի՝ կարելի անվերապահ հավատ ընծայել նրանց ամեն ասածին: Բայց Հաքստհաուզենը դրանցից չէր, նա իր հայացքներով միապետական էր և փառաբանում էր Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականությունը:

110 Բակունցն այս մեջբերումն արել է ո՛չ թի ուղղակիորեն Բողենշտեդի աշխատությունից (Ա հրատ. 1848 թ.), այլ «Հայերենիք» ամսագրի մի հոդվածից (տե՛ս 1931, № 6, ապրիլ, էջ 107):

111 Բակունցն արդարացի չէ. օտարերկրացի ճանապարհորդները ո՛չ թի ազդել, այլ ավելի շուտ ազդվել են Արովյանից: Պահպանելով հանդերձ նրանց հետ գիտական ու անձնական կապեր՝ Արովյանին էությունամբ միշտ էլ մնաց հայ մարդ. «Վերք Հայաստանի» վեպի հեղինակը բնավ չփոխվեց:

112 Այս և հաջորդ երկու մեջբերումները ո՛չ թի Վազների «Ուղևորություն դեպի Աֆրատ և Հայկական բարձրավանդակ» աշխատության ընդգրկել են, այլ «Հայերենիք» ամսագրի մի հոդվածից (տե՛ս 1927, № 12, հոկտեմբեր, էջ 104 և 105):

113 Հին Բայազետի հայության դադրելը դեպի Հայկական մարզի ամայի գյուղեր՝ տեղի է ունեցել ո՛չ թե 1829, այլ 1830 թ. դարնանը:

114 Վազների դրբից արված այս և հաջորդ մեջբերումներն ստուգել ենք Փ. Ճամճյանի թարգմանության հետ (Վիեննա, 1851) և օտարել վրիպակները (մեծ մասամբ՝ ուղղագրական):

115 Արուվյանի «Հաղարփեշեն» պոեմին Բակունցի տված գնահատականը միակողմանի է և, ըստ երևույթին, հակասում է հեղինակի բուն դիտավորությանը, այսինքն՝ բարեկամության և փոխադարձ վստահության փոխհարաբերություններ ստեղծել Անդրկովկասի բազմազգ ժողովուրդների և այստեղ պաշտոնավարող ուսաների միջև: Պոեմի եղբայրակիչ տոգերը այդ են հաստատում:

116 Մեջբերումը կատարված է Վ. Ի. Լենինի «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» աշխատությունից (տե՛ս В. И. Ленин, О литературе и искусстве, М., 1957, с. 152, նաև՝ Վ. Ի. Լենին, երկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, Ե., 1975, էջ 755). Նոր թարգմանությամբ. «Հետոնֆորմյան ժամանակաշրջանի սկզբին նոսր բնակեցված կամ լեռնականներով բնակեցված երկիրը, որ համաշխարհային տնտեսությունից և նույնիսկ պատմությունից դուրս էր կանգնած, դառնում էր նավթարդյունաբերողների, գինու առևտուր անողների, ցորենի ու ծխախոտի ֆարրիկատների երկիր, և պարոն Կարոն անդթորեն հանում էր հպարտ լեռնականի վրայից նրա բանաստեղծական աղգային զգեստը և զարգարում էր նվրոպական լակեյի զգեստով (Գլ. Ուսպենսկի)»:

117 Այս և հաջորդ էջերում Բակունցի առաջադրած այն թիզը, թե Արուվյանի դործունեության վերջին տարիներին էջմիածնում արամադրությունների կային հօգուտ թուրքական օրինետացիայի, և Արուվյանն ինքն էլ աստիճանաբար կողմնորոշվել է դեպի Թուրքիա, չի համապատասխանում ճշմարտությանը: Ստ. Տեր-Սարգսենցի «Շահենն ի Սիսիր» գիրքը ու այլ նյութեր, որոնք ստորև վկայակոչում է Բակունցը, բնավ չեն խոսում հօգուտ այդ վարկածի, էլ չենք ասում, որ զրված լինելով 70-ական թվականներին, Արուվյանից ավելի քան 30 տարի հետո, բուլղոլին այլ մտահոգությունների ու քաղաքական շրջանների թելադրանքի արդյունք էին: Արուվյանն, այո՛, տեսել է 40-ական թթ. հայ կյանքի խոցերը, անտեսական ու հողերը թշվառությունը, դատնացել, բողբոջել, քննադատել, սակայն դրանց պատճառը նա որոնել է ո՛չ թե ուսական տիրապետության բերած «չարիքների» մեջ, այլ անգրագիտության, աղքի լուսավորության ողբալի վիճակի մեջ, հանցավոր հռչակել հայ հոգևորականությանը, որին բնավ չէր անհանգստացնում այդ ամենը, մինչդեռ աղքի լուսավորության առաջամարտիկները պիտք է վանական միջավայրից դուրս գային: Սրա մեջ է Արուվյանի ողբերգությունը և մոլորություններից մեկը:

118 «Հայաստանի ներսի մաս»-ը բնավ չի նշանակում Օսմանլուի Հայաստան, այլ՝ հայկական լեռնաշխարհի որևէ գյուղ, ներկա դեպքում՝ Քանաքեռը: Բակունցի այս կամայական մեկնության դեմ ժամանակին գրել է պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը (տե՛ս «Խաչատուր Արուվյան», Ե., 1933, էջ 61—62):

119 Արուվյանի գիրքը՝ «Նախաշավիղը», իբր հրդեհելու լեզունդի մասին տե՛ս ծան. 96:

120 Այս նամակի հասցեատերը ո՛չ թե Գևորգ Աբիմյանն է, այլ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի աշակերտ և Արուվյանի մասնավոր դպրոցի նախկին սան Հարություն Յուզբաշյանը: Ամբողջական բնագիրը տպագրվել է Ն. Տեր-Կարապետյանի աշխատության հավելվածում («Նախատուր Արուվյան», էջ 132—133), որտեղից և քաղել է Բակունցը: Վերականգնել ենք բնագրի ուղղագրությունը, բաց թողած բառերի փոխարեն դրել բազմակետեր, ուղղել ակնհայտ վրիպակները (բնագրում՝ Էրանի քէ, Բակունցն արտագրել է՝ Էրանի, զամենայն—ամենայն, զեղբայր սիրելի—զեղբայր քանկազին):

121 Արուվյանի այդ գրության բնագիրը (սեագիր), ներկայումս պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1725, ք. 33—34:

122 Ստ. Նազարյանցի նամակը գրված և ուղարկված էր Կազանից, 1845 թ. նոյեմբերի 10-ին:

123 Մանիֆեստը ստորագրվել է շատ ավելի վաղ, փետրվարի 24-ին, նրա բովանդակությունը բնավ գաղտնի չի պահվել և պաշտոնապես հրատարակվել է Ռուսաստանի մայրաքաղաքների և այլ տեղերի լրագրերում, նաև՝ «Кавказ» լրագրում, 1848 թ. մարտի 20-ին: Հաղիվ թե պաշտոնական որևէ հաղորդում հիմնովին փոխեր Արուվյանի ծրագրերը և դրդեր անհայտ բացակայության մեկնելու (տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, նշված աշխատ., էջ 69):

124 Նալբանդյանի խոսքերը քաղված են «Մեռնահարցուկ» վեպի հեղինակային ծանոթություններից, որոնք նվիրված են Արուվյանի հիշատակին: Բակունցը, ամենայն հավանականությամբ, ձևերի տակ է ունեցել «Հյուսիսափայլ» ամսագրի 1859 թ. № 9-ը (էջ 69) և մեջբերումը վերախմբագրել է: Բնագրում ասված է. «Այդ մեռելային դաշտի զանազան կետերում խլրտում է առաքինությունը»:

125 «Նեմեցի գիրք», որի մասին ակնարկ կա Արուվյանի անհայտացման խնդրին վերաբերող հնագույն նամակներում, և որը Բակունցը փորձում է օգտագործել իր վարկածի համար, հորինված բան չէ, սակայն, հակառակ Բակունցի ենթադրության՝ այլ են նրա հեղինակն ու բովանդակությունը: Այդ նամակը ուղարկվել է Տիֆլիսից, 1848 թ. փետրվարի 14-ին, հեղինակն է զերմանացի երկրաբան Հ. Աբիխը, նամակում շոշափվում է մի կողմից՝ Արուվյանի ու Բլավատսկու, և մյուս կողմից՝ Երևանի փոստապետ Ա. Քալանթարյանի միջև պաշտոնապես ձևակերպված զրադի խնդրի, որ կապված էր այդ ամառ Արարատ բարձրանալու կարելիության հետ: «Սուրենկտիվ տեսակետից,— գրում էր Աբիխը,— ես բոլորովին անտարբեր եմ այդ պոթի նկատմամբ, օրենկտիվ տեսակետից՝ սըրտանց ցանկանում եմ, որ պատվական Բլավատսկու խիզախ վճիռն այդ ձեռնարկության հետ կապել որոշ ժամանակի և որոշ անձնավորությունների անհրաժեշտ մասնակցության հետ: Ես իմ կողմից կասկածում եմ, որ ֆիզիկական կարողությունները Բլավատսկուն թույլ տան այդ, համենայն դեպս, հոգնեցուցիչ և ո՛չ ամեն մարդու համար հնարավոր վերելքը

կատարել, և այսպիսով, ուրեմն, գրազը տարված է: Առաջուց էլ պարզ էր, հայտնի էր...»: Նամակում այնուհետև շոշափվում է Արուվյանի աշակերտ և Աբիխի թարգման Պետրոս Շարոյանին Դորպատի համալսարան ուղարկելու հարցը, նաև խնդրանք Արուվյանին՝ հասցնելու 1847/8 թ. ձմռանը կատարած դիտողությունները Երևանի եղանակի վերաբերյալ (նամակի հայ. թարգմ. տե՛ս «Դիվան Խաչատուր Արուվյանի», հ. 11, էջ 186—187): Բակունցին անձանոթ է մնացել այս վավերագիրը, այլապես այնպես հռանդով չէր խոսի Արուվյանի ու Բլավատսկու թշնամության մասին և նամակն էլ չէր կապի 1848 թ. Արևմտյան Եվրոպայում բռնկված հեղափոխական շարժումների հետ, մանավանդ որ այդպիսի լուր հաղորդող մի նամակ, այն տարիներին, Գերմանիայից Երևան կարող էր հասնել 3—4 ամսից ո՛չ շուտ ու այն էլ՝ ուսական սահմանային ուղեկալներում և մարսատներում կարգալուծ ու թույլատրելուց հետո միայն:

126 Մ. Վազների «Ուղևորություն դեպի Արարատ և հայկական բարձրավանդակ» գրքի գերմաներեն հրատարակության առաջաբանում մենք չկարողացանք գտնել որևէ տող կամ արտահայտություն, որը վերաբերեր ֆրանսիական հեղափոխությանը կամ շոշափեր վերջինիս պարտության պատճառները և մոտ լիներ Արուվյանի աշխարհայացքին: Ի՞նչ գիրք է ձեռքի տակ ունեցել Բակունցը, կամ ի՞նչ աղբյուրի հիման վրա է այսպիսի կարծիք հայտնել, մնում է հանելուկ:

127 Այս և հաջորդ էջերում հիշատակված դեպքերը բոլորն էլ կատարվել են 1848 թ. ապրիլի 2-ից, այսինքն՝ Արուվյանի անհայտացումից հետո, որե՛ք ձեռով չե՛ն առնչվում նրան, Արուվյանին որե՛ք բանի չեն դրդել, առհասարակ, չե՛ն կարող օգնել նրա մահվան առեղծվածը պարզելուն:

128 Հայկական լեռնաշխարհի գյուղերում կոտորների վրա կրակ վառելու իմաստը գաղտնի ազդանշան տալն էր: Խոսքն այդ մասին է և ո՛չ թե սահմանամերձ գյուղերում ճրագ վառելն առհասարակ արգելելուն:

129 Որ Արուվյանի հանդեպ Բլավատսկու տաժած թշնամանքի մասին ենթադրություններ, այն էլ 1848 թ., իրական հիմք չունեն, տե՛ս ծան. 8 և 125:

130 Բակունցն արգարացի չէր, երբ կարծում էր, որ Տաճկաստան տանող միակ ճանապարհը անցնում էր Զանգիբադով, ավելի ճիշտ՝ Խոր Վիրապի մոտերքով: Այդտեղից նախ՝ գնում էին Պարսկաստան և ո՛չ թե Թուրքիա, և հետո՝ վերջինիս ճանապարհն անցնում էր Ալեքսանդրապոլի ու Կարսի վրայով:

131 Պաշտոնական հաղորդումներում և կնոջ գրավոր բացատրականում ո՛չ մի խոսք չկա, որ Արուվյանն անհայտանալուց առաջ, մոտ երեք օր, սինյակից դուրս չի եկել, շարունակ գրել է ու ծխել իր երկար շիրուխը: Սա Բակունցի մասնավոր ենթադրությունն է:

132 Չփաստարկված և անհավանական ենթադրություն, որովհետև Արուվյանի անհայտանալուց հետո ո՛չ ոք նրա տունը չի խուզարկել:

133 Արուվյանը դպրոցական բարձր իշխանություններին Բլավատսկու մասին գանգատներ է արել 1845 թ. նոյեմբերի 24-ին և 1846 թ. նոյեմբերի 16-ին, իսկ 1847 թ.

աշխանից սկսած՝ միայն դրականորեն է արտահայտվել, մինչև անգամ՝ փառաբանել (տե՛ս ծան. 5, 8 և 125, նաև՝ «Դիվան», հ. I, էջ 158—159 և 177)։

134 Բակունցի ակնարկած գրությունը մեզ անծանոթ է, հայտնի չէ նաև, թե ի՞նչ ազդյունից է նա տեղեկացել այդ մասին, և կամ, առհասարակ, որտեղ է պահվում այժմ։

135 «Անհայտ բացակայող» կամ «Անհայտ բացակայություն» եզրույթը իրավաբանական լեզվով նշանակում է մի մարդ, որի ո՞ր և ի՞նչ լինելը (մեռած կամ կենդանի) անհնար է հետաքննության միջոցներով պարզել։ Մարդը կար ու հիմա չկա, և ո՛չ ոք չի կարող հաստատ ասել՝ ե՞րբ և ո՞ր է գնացել և ի՞նչ է եղել այնուհետև։ Վերջին տարիներս տարածվում է մի անհիմն կարծիք թե, իբր, ցարական Ռուսաստանում այդպես են կոչել դադանի Սիրիո արսողվածներին, և այդ առթիվ փոխանակված բոլոր գրություններն ու հետքերը դիտավորյալ ոչնչացնում էին։ Սա, իհարկե, արտաոռոց «մեկնություն» է կամ փաստերի զիտակցված աղավաղում։

136 Եթե Արուսյանն Արարան անցնելուց առաջ իր մի կոշիկը թողել էր հոր Վիրապի մոտերը՝ հետքերը ծածկելու դիտավորությամբ, պարզ է, որ գետն անցնելուց հետո բորիկ ոտքերով չէր կարող կտրել անցնել Արարատի բարբարոտ լանջերը և մեկնել Օսմանլու Ալեկի տրամաբանական կլինեք ենթադրել, որ այդ կոշիկը, եթե իսկապես Արուսյանինն էր, հոր Վիրապի մոտերըն էին հասցրել նրան սպանողները, որպեսզի հետքերը կորցնեին։

137 Այդպիսի եզրակացության Արուսյանը երբեք չի՝ հանգել, ապացույց՝ «Ուղևորություն դեպի Անիի ավերակները» երկի հրաշունչ էջերը հայ ժողովրդի կյանքում Ռուսաստանի խաղաղած դերի մասին և հայրենակիցներին ուղղված պատգամները՝ օրհնել ուսաների մուտքը Հայաստան և ամուր պահել արյամբ սրբազործված բարեկամությունը նրանց հետ։

138 Սալմաստեցի խաշաղող Ֆահրադ Բաղալյանի մասին հորինված քանաստեղծության ծանոթությունը Արուսյանը գրել է ո՛չ թե 1832 թ. Դորպատում, այլ 1844 թ. վերջերին կամ, ամենաուշը, 1845 թ. սկզբներին, Երևանում, հետևաբար այն չի խոսում հոգուտ Բակունցի առաջադրած գրույթի։

139 Արուսյանը ներսևս Աշտարակեցուց չի հիասթափվել, ընդհակառակը, եթե խորհրդավոր անհետացումն ու վախճանը չլինեին, նա մի քանի օրից հետո փոխադրվելու էր Տփղիս և աշխատելու նրա հովանավորության տակ։ Ծիշտ է, նրանք երբեմն մտքերի բուռն փոխանակություն են ունեցել հայության կյանքի վերածնունդի հարցերի շուրջ, և Արուսյանն անկեղծորեն շարադրել է իր տեսակետները, սակայն միշտ էլ պնդել է, որ ազգի վերածնության միակ ուղին լուսավորությունն է, իսկ վերջինիս իրականացնողները պետք է լինեն հայ հոգևորականները. «Յոյս հոգևոր հիմնադր կրթութեան ամենայն ազգի, նամանաւանդ մեր, ի հոգևորականաց միայն յառաջ դայ»։ Անուղղակի ձևով, բայց նույնն է ասում Արուսյանը նաև 1847 թ. մեկ այլ նամակում. «Եւ ո՞վ այսմ ամենայնի ազգիւր և առիթ, թէ ո՛չ տգիտութիւնն... Եւ ուստի՞ այս վիշապազլուխ ախտ բարոյական,

Քէ ո՛չ ի պակասութենէ օրինաւոր և բարեկիրթ հովուաց» (տե՛ս «Ներկերի լիակատար ժողովածու», հ. X, էջ 269 և 296)։ Բակունցը գույնները խտացրել է։ Ներսես Աշտարակեցին «գռնհիկ կերպով» չի վերափոխել Արովյանին։

140 Ա. Բակունցը ճիշտ չի գուշակել, թե ո՞վ է թարնված Ռ. անվանատառի տակ։ 1844 թ. մարտին Յ. Բողենշտեյր Երևան է ժամանել ո՛չ թե Ի. Վ. Ռոսկովչենկոյի, այլ գերմանացի արևելագետ Դեորդ Ռոզենի հետ։

141 Ըստ Յ. Բողենշտեյրի հիշողութիւնների՝ Արովյանն այս խոսքերը նրան ասել է 1844 թ. մարտի վերջերին։ Բակունցն օգտագործել է «Լուսն» հանդեսի հրապարակումը (տե՛ս 1902, № 4, էջ 196)։

142 1846 թ. մայիսին Երևանում Ներսես Աշտարակեցուն հանդիպելուց հետո Արովյանը գրել է մի ողբշունչ ներբող, որի մարբաղիր օրինակը պահվում է նրա ձեռագրերում (տե՛ս Խ. Արովյանի արխիվ, № 48)։

143 Արովյանի խոսքերը մեջ են բերված Մ. Նալբանդյանի՝ Գ. Գեղամյանի վաղաժամ մահվան առթիվ գրած հոդվածում (տե՛ս «Հյուսիսսփայլ», 1858, № 2, էջ 148)։ Արտագրելով նույնը՝ Բակունցը վերախմբագրել է, մինչդեռ բնագրում դրանք հետևյալ տեսքն ունեն. «Ռուսերն՝, երեսայր, ուսերն՝, — ասում է այնուհետև Արովյանը, — դուք ինքներդ պիտի բանար ձեր ճանապարհը»։

144 Արովյանը տնային բանտարկության է ենթարկվել Երևանի մոտակայքում, 1846 թ. մայիսի 8-ին Ներսես Աշտարակեցուն դիմափոխելու ժամանակ համազգեստով ներկայանալու փոխարեն՝ քաղաքացիական շորեր հագած լինելու համար։ Նրբ ալդ առթիվ Ն. Բլավատսկին, իբրև Երևանի զավառական դպրոցի պատվավոր տեսուչ, հետևաբար և՛ Արովյանի վերադաս, դատողություն է արել, վերջինս արհամարհանքով պատասխանել է, որ ինքն ավելի լավ գիտի, թե նման դեպքերում ի՞նչպիսի շորերով պիտի ներկայանալ։ Վերափոխված դրանից՝ զավառապետը բողոքել է փոխարքային, իսկ վերջինս էլ սահմանել է մի թեթև պատիժ՝ Երեքօրյա տնային կալանք, որ Արովյանը կրել է 1846 թ. հուլիսի 15—17-ին։ Համապատասխան վավերագրերը պահվում են՝ ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 4, ց. 3, դ. 631 և ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 2222, թ. 16—17 և 19։

145 Որովհետև արդեն վաղուց հայտնարկված ու հրատարակված է գայթակղության բար № 111 գրությունը, նախ՝ մեջ բերենք բնագիրը։

Գերագնիւ տէր իմ,

Ազայ Խաչատուր Արովեանց.

Վեհափառ Հայրապետն ամենայն Հայոց Տէր Ներսէս ապօր հաճեցաւ հրամայել ինձ, զի ես ծանուցեալ Ազնուամտութեանդ ղշուտափոյթ բացմանէ յիրանուն կառուցեալ ի Թիֆլիզ քաղաքի Հայկական ուսումնարանի յառաջակայ եօթնեկիս՝ հրաւիրեցից զպատուականութիւն Ձեր փութանակի գալ աստ՝ առ ի վարել անդէն ղշանակեալ Ձեր սակս զպաշտօն, զորմէ ծանուցեալ Ձերդ մեծարու բարեկամութեան՝ խնդրեմ ըստ մարթելոյն փութանա-

կի ուղևորնաջիբ գալ աստ ի Թիֆլիս՝ առ ի կատար հասուցանել զհայկական մանկունս յուսմունս կարևորագոյնս ի պայծառութիւն ազգի մերոյ և եկեղեցոյ:

Ձերդ աղնուութեան միշտ բարեմաղթ ծառայ

Կառապետ վարդապետ Շահնազարեանց

№ 111

21 փետրվարի, 1848

ք. Թիֆլիզ

(Բնագիրը՝ Խ. Արուվյանի արխիվ, № 308, տպ.՝ «Դիվան», հ. I, էջ 222):

Այս հրավիրագրից պարզ հետևում է, որ Բակունցի դատողություններում առկա են ցավալի անհշտություններ: 1. Արուվյանին ներսխայան դպրոցում պաշտոնի հրավիրելու թուղթը գրել է ո՛չ թե ներսես Աշտարակեցին, այլ նրա անունից՝ Կարապետ Շահնազարյանը: 2. Այն գաղտնի չէր և Տիֆլիսից ուղարկված է ո՛չ թե փետրվարի 11-ին, այլ 21-ին: 3. Արուվյանն այդ նամակն ստացել է ո՛չ թե մարտի 11-ին, այլ, ամենաուշը, մարտի 6-ին (տե՛ս նաև՝ գ. 1726, թ. 30): 4. Դավառապետի գործերում այդ մասին ընդհանրապես նշումներ չկան, անձամբ մենք չենք կարողացել որևէ անդրադարձում գտնել: 5. Ներսեսի գաղտնի գրությունների դավթալը, որին իբր թե ծանոթացել էր Բակունցը, գոյություն չունի: Կաթողիկոսի նամակների մեզ հասած միակ ցուցակում, որ պահվում է Մատենադարանում (տե՛ս Կաթ. դիվան, № 93/202), այս № 111 գրությունը չի արձանագրված: 6. Ներսես Աշտարակեցին երբեք էլ չի հաղորդել Արուվյանին մի այնպիսի լուր, որը անկարելի դարձներ առաջիկայում Տիֆլիսի դպրոցում աշխատանք ստանալը, ընդհակառակը, Արուվյանի անհայտացումից հետո պաշտոնապես լուր են տվել ներսես Աշտարակեցուն, որ իր դպրոցում աշխատանքի նշանակված Արուվյանը անհետ կորել է (տե՛ս Մատենադարան, Կաթ. դիվան, № 126/399, թ. 18, 21 և 22):

146 Դեպքը տեղի է ունեցել 1840 թ. մայիսի սկզբներին: Արուվյանի բուն ղեկույցը չի պահպանվել: Համապատասխան մյուս վավերագրերը հայտնաբերվել են Վրաստանի պետարխիվում և 1920-ական թթ. վերջերին ուղարկվել Ե. Շահապիլին: Բնագրերը պահվում են՝ ֆ. 424, գ. 45, թ. 2—3: Հրատարակված են՝ «Տեղեկագիր», 1948, № 9, էջ 32—33:

147 Այս տողերը բաղված են Արուվյանի՝ 1845 թ. փետրվարի 5-ին ներսես Աշտարակեցուն դրած նամակից: Բակունցն օգտվել է Ալ. Նրիցյանցի հրատարակումից («Փորձ», 1880, № 8—9, էջ 196) և մի արտահայտություն արտագրել վրիպակով (բնագրում՝ աստի ևս նախանձ և..., տպագրվել է՝ աստի և նախանձ), որ ուղղում ենք:

148 Մեջբերման աղբյուրը և տվյալ խնդրի մասին տե՛ս վերևում, ծան. 6: Թարգմանությունը բառացի է: Տուրչանինովը աստիճանով ո՛չ թե զննապետ էր, այլ՝ փոխզննապետ:

149 Խոսքը Երևանի դավառական դպրոցի 1845 թ. ավարտական հանդեսի ժամանակ Արուվյանի արտասանելիք ճառի բնագրի լուսանցքներում անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսուչ Կուլժինսկու արած նկատողությունների մասին է: Բնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 74, թ. 12—16, տպ.՝ «Դիվան», հ. I, էջ 153—158: Բլավատսկին և

իր համախոհները այդ ժամանակ էին հանդեսի կեսից հեռացել, Հակառակ Բակունցի ևն-
թադրության՝ ավարտական նման հանդես հետագա տարիներին չի՝ եղել:

150 Քաղված է «Հայրենիք» ամսագրի մի հոդվածից (1927, մարտ, էջ 83): Ուղղե՛լ
ենք վրիպակը (այս—այսպիսի) և լրացրել դուրս մնացած «ոուս կառավարությունը» բա-
ռակապակցությունը:

151 Նաղարյանցի 1845 թ. նոյեմբերի 10-ի նամակից սույն մեջբերումն անելիս Բա-
կունցն այնուհետև չի արտագրել «Zur Literatur erheben» (գրական լեզվի աստի-
ճան բարձրացնել) արտահայտությունը:

152 Մեջբերումն արված է «Անտիպ երկերի» 8—9 էջերից: Բակունցն ըստ այդմ արե՛լ
է առանձին սրբադրամներ, որոնք վերականգնել ենք (ընադրում՝ Բանդր, ուղղել է՝ Բան-
տը, դիրեկցիիցը—դիրեկցիցը, մոտացել—մոտեցել, Մոսկով—Մոսկվա, Թիֆլիզ—Թիֆլիս,
տանի՛ն—տանենն):

153 «Օլստանան» տպագրվել է «Կուռնկ հայոց աշխարհին» ամսագրի 1861 թ. մայիս-
յան համարում (և ո՛չ՝ 1862 թ. № 10): Բակունցի մեջբերած հատվածում կան վրիպակ-
ներ, որ ուղղում ենք ըստ «Նաչատուր Աբովյանի երկերը» հատորի (Մոսկվա, 1897, էջ
294 և 297), որից, ամենայն հավանականությամբ, օգտվել է Բակունցը (ընադրում՝
Օլսանա, Բակունցն ամենուր օգտագործել է Օսաննա ձևը, նաև՝ անկաջ—ականջ, անգ
կկացնի—անց կացնի, ընկնիմ—ընկենմ):

154 Երևանի գավառական դպրոցի 1845 թ. տարեկան հաշվետվության սևագիր ինք-
նագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊՍ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 70: Բակունցի մեջբերած տողերը թ.
70-ից են (տպ.՝ «Դիվան», հ. I, էջ 144—145), ուր, սակայն, բառացի գրված է.
«He знаем, можем ли живыми еще выехать отсюда когда-нибудь»
(«Ձենք իմանում, թի արդյո՞ք երբեք պիտի կարողանանք այստեղից կենդանի դուրս
գալ...»):

ՋՈՆԱԹԱՆ ՍՎԻՖՏԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳԻՐՔԸ

(էջ 92)

Տպագրվել է Ջ. Սվիֆտի «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» երկի հայերեն
թարգմանության հրատարակության ուղղում, իրրե առաջարան (Պետհրատ, Ե., 1934,
էջ 9—38): Գեղարվեստականորեն ձևավորված անվանաթիբրի վրա, վերնագրից հետո
նշված է. «Թարգմ. Կարեն Միքայելյան, խմբ.՝ Ա. Բակունց»: Դիրքը ձևավորել և շապիկը,
կազմը, անվանաթիբրը և նախաթիբրը ձևավորել ու նկարազարդել է Հ. Կոչոյանը, սյա-
տախտանատու խմբագիրն է Ե. Զարենցը, որն այն ժամանակ Հայպիտհրատի գեղարվես-
տական բաժնի վարիչը լինելով՝ ինքն էր նախաձեռնել Ջ. Սվիֆտի գրքի հրատարակությու-
նը, ինքն էլ թարգմանության խմբագրումը և առաջարան գրելը հանձնարարել էր Բա-
կունցին:

Բակունցի առաջարանը, այնուհետև արտատպվել է՝ Ա. Բակունց, Գրականության մա-
սին (էջ 94—116): «Երկեր երկու հատորով», հ. II, էջ 570—571 (աննշան բացթողում-
ներով): Տպագրվում է ըստ 1934 թ. հրատարակության, ամբողջությամբ:

կատարված են հետևյալ ուղղումները.

էջ 99, տ 21. Բնագրում՝ խանգարում է... հիշողությունները—ուղղված է՝ խանգարում են ... հիշողությունները:

էջ 102, տ. 14. Բնագրում՝ Սերաֆո Բերժեռակ—ուղղված է Սիրաֆո դը Բերժեռակ:

էջ 102, տ. 17. Բնագրում՝ Հազվագյուտ է էրուդիցիայի տեւր Սվիֆտը—ուղղված է՝ Հազվագյուտ էրուդիցիայի տեւր էր Սվիֆտը:

էջ 103, տ. 2. Բնագրում՝ նման շեղած—ուղղված է՝ նմանը շեղած:

էջ 103, տ. 6. Բնագրում Շերեղանին գրածը—ուղղված է՝ Շերիդանին գրածը:

Սվիֆտի այս ստեղծագործության հայերեն ամբողջական թարգմանությունը հրատարակելու միտքը ծագել է ուսերին միմյանց հոսելից կատարված երկու հրատարակությունների շնորհիվ: Այն տարիներին գործող «Ակադեմիա» (Academia) հրատարակչությունը 1930 թ. լեհերգրագում լույս ընծայեց Սվիֆտի դիրքը՝ Պ. Կոզանի առաջարանով և է. Ռադլովի ընդարձակ հոդվածով՝ նվիրված Զ. Սվիֆտի կյանքին ու գործին: Հրատարակությունը շրեյ էր, ճաշակով ձևավորված, օգտագործված էին ֆրանսիական նկարիչ Ժ. Գրանվիլի հայտնի նկարադարձումները (402 հատ):

1932 թ. «Ակադեմիայի» կողմից դիրքը նույնությամբ (շահված մի քանի աննշան լրացում) վերահրատարակվեց: Ահա այս ժամանակ էլ Ե. Չարենցը որոշել է հրատարակել գրքի հայերեն թարգմանությունը:

«Գուլիվերի ճանապարհորդությունների» հայերեն թարգմանության ձևավորումը, սլաակերները, նրանց դասավորությունը շատ կողմերով առնված են «Ակադեմիայի» ուսերին երկու հրատարակություններից:

Զ. Սվիֆտի այդ նշանավոր երկի հայերեն առաջին լրիվ հրատարակությունը երեւելոյթ էր հայ գրական կյանքում, այն չերմորեն ընդունվեց ընթերցողների կողմից (թեև եղան ընդդիմախոսներ):

Գիրքը լույս տեսնելուց անմիջապես հետո՝ 1934 թ. հունիսի 20-ին «Նորհրդային Հայաստան» թերթում (№ 140) տպագրվեց Ռաֆայել Աթայանի «Կարեւոր գործի հաջող սկիզբը» ընդարձակ հոդվածը՝ հրատարակությանը տրված բարձր գնահատականով: Հոդվածագիրը ընթերցողների ուշադրությունն էր հրավիրում Զ. Սվիֆտի ու նրա գրքի վրա՝ տալով վերջինի հմտալից վերլուծումը: Այս գնահատում էր հայերեն թարգմանությունը, նշելով՝ «Գուլիվերի» ներկա հրատարակությունը սեղանի դիրք պետք է դառնա»: Հոդվածում ասված էր նաև. «Պետք է շեշտել, որ մեր Պետհրատը կարողացել է տալ «Գուլիվերի» իրոր արժանավոր մի հրատարակություն: «Գուլիվերը» խորհրդային շրջանի մեր տպագրական տեխնիկայի գլուխգործոցներից է:

Ընկ. Կարեն Միքայելյանի թարգմանության (որը խնամքով խմբագրել է ընկ. Ակսելը) լեզուն ընդհանուր առմամբ լավ է: «Գրքին կցված է ընկեր Ակսել Բակունցի հետաքրքիր հոդվածը, որն ընթերցողին դադափար է տալիս Սվիֆտի կյանքի ու գործի, նրա հասարակական-քաղաքական դերի մասին»:

1 Աննա քագուհի—խոսքը Մեծ Բրիտանիայի թագուհի Աննա Ստյուարտի մասին է (1665—1714):

2 Սմիտսֆիլդ—հրապարակ Լոնդոնում, որտեղ ի տես ժողովրդի ի կատար էին ածվում պատիմները:

3 ԵճՈՒՆԵՐ—«Գոպլիվերի ճանապարհորդությունները» երկի շորրորդ մասում («Ճանապարհորդություն դեպի Հուիհընհընմների երկիրը») նկարագրված տերության բնակիչները:

4 ՄՈՒՐԱՎԱՐԿ—այս տեղանվան գրության առավել ընդունված ձևն է ՄՈՒՐ—ԱՎԱՐԿ:

5 ՀԵՐՄԱՆ ՀԵՒՆԵՐ—Ջ. Սվիֆտի կենսագիրն է:

6 ...վիգեբին՝ տուրինելից... — Մեծ Բրիտանիայի բաղաբական կուսակցությունների վիգերը այժմյան լիբերալ կուսակցության նախորդներն են, տորիները՝ պահպանողական կուսակցության: Երկուսն էլ ձևավորվել են XVII դարի 70—80-ական թվականներին (լսմբ.):

7 ԴԵՈՐԳ II—Մեծ Բրիտանիայի թագավոր 1727—1760 թթ.:

8 Cadenus and Vanessa — այս վիպերգի թե՛ վերնագիրը և թե՛ ըովանդակությունը խորհրդանշում է Սվիֆտի ու Վենեսսայի սիրո պատմությունը: Կաղենուան ինքը՝ Սվիֆտն է (Cadenus-ը decanus բառի շրջագիրն է): Vanessa անունը Բակունջը հայերեն տառադարձել է Վանեսսա ձևով, բայց ավելի ճիշտ է Վենեսսա:

9 ՎԱԿՄԵՐ ՍԿՈՒ—անգլիական գրող (1771—1832), պատմավիպասան, գրադվել է նաև Ջ. Սվիֆտի կենսագրության հարցերով:

10 ԸՆԲԵՐԵՑՈՂՔ ԿՍԵՂԵԿԼԱՆԱ... ծանոթություններից—ակնարկում է 1934 թ. հայերեն հրատարակության վերջում եղած ծանոթագրությունները, որ թարգմանված են 1931—32 թթ. ուսերեն հրատարակությունից (լսմբ.):

11 ԵՐԱԳՄԸ (ԽՈՒՆԵՐԳԱՄԵՅԻ)...—հունդացի լատինագիր, նշանավոր հեղինակ (1466—1536), որի «Հիմարության գովքը» սուր քրիստոնեական հագեցած երկը ժամանակին կարևոր դեր խաղաց հիթոպոսիսների մտքերի մեջ կատարված հեղաշրջման և բարեփոխական (ռեֆորմացիայի) շարժման ծավալման գործում:

12 ՍԻՐԱՆՈ ԴԵ ՌԵԺԵՐԱԿ—ֆրանսիական գրող (1619—1655), երգիծաբան:

13 ԽԱՐԼԵ—Ֆրանսուա Խարլեն (1494—1553) ֆրանսիական գրող է, նրա «Գարգանտյուա և Պանտաղրյուել» երգիծական վեպը ղգալի դեր է կատարել Ջ. Սվիֆտի տաղանդի ձևավորման գործում:

14 ԼՈՒԿԻԱՆՈՍ—հին հունական գրող (մոտ 120—190 թթ.), երգիծաբան, Ջ. Սվիֆտի լրա նկատում են նրա «Ինչպես պետք է դրել պատմություն» երկի ազդեցությունը:

15 ԱՐԽԱՏՈՓԱՆԻ «ԹՈՂՈՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ» ԵՐԿԱՍԻՐԱՎՅԱՆԻՑ—Արխատոֆանը հին հունական թատերագիր-կատակերգակ է (մ. թ. ա. մոտ 446—385). այստեղ խոսքը վերաբերում է նրա «Թոլուններ» կատակերգությանը:

16 ՇԵՐԻԴԱՆ ԼԻՉԱՐԴ—անգլիական թատերագիր, գրող, երգիծաբան (1751—1816):

Ն. ԳՈԳՈԼԻ «ՏԱՐԱՍ ԲՈՒՐԱՆ»

(էջ 111)

Տպագրվել է որպես առաջաբան Ն. Գոգոլի «Տարաս Բուրա» երկի հայերեն նոր հրատարակության (թարգմանիչ՝ Ա. Բակունց), Պետհրատ, Ե., 1934: «Հանձնված է արտադրության՝ 26 հունվարի 1934 թ.: Ստորագրված է տպիլու՝ 22 մարտի 1934 թ.»: Ամենայն հավանականությամբ՝ Բակունցը «Տարաս Բուրայի» թարգմանությունը կատարել է 1933 թ. և առաջաբանն էլ պետք է այդ նույն թվականին գրած լինի: Առաջաբանն այ-

նուհետև, որոշ կրճատումներով, արտատպվել է՝ Ա. Բակունց, Գրականության մասին, էջ 84—95: —«Երկերի ժողովածու երկու հատորով», հ. II, 561—569: Սույն հրատարակության ընդիրը պատրաստված է ըստ 1934 թ. տպագրության: Կատարված են մի քանի աննշան շտկումներ, ինչպես՝ օրինակ՝ «Ուկրայնա» դարձված է Ուկրաինա, «Յասմավուրբը» — «Յասմաուրբը» և այլն:

Ն. Դոդոյի «Տարաս Բուլբայի» թարգմանությունը և թարգմանչի առաջարանը ժամանակին բարձր գնահատվեցին, բեկ եղան նաև խիստ, բացասական անդրադարձումներ (տե՛ս, օրինակ, Ս. Կիրակոսյանի «Դոդոյի «Տարաս Բուլբան» և Ա. Բակունցի նացիոնալիստական-հակահեղափոխական կոնցեպցիան» հոդվածը: — «Գրական սերունդ», 1936, № 5—6):

1 Ավելի վաղ «Տարաս Բուլբան» հայերեն է թարգմանել Մ. Արեղյանը (տպագրվել է՝ Թիֆլիս, 1892, 181 էջ):

2 Յարգադ—այսպես Ռուսաստանում առաջ կոչվում էր Կոստանդնուպոլիսը:

3 Սոբակիչի, Նոգդեկի, Մանիլովի... — Դոդոյի «Մեռած հոգիներ» երկի հերոսներն են:

4 Նիկոլայ I—իշխել է 1825—1855 թթ.:

5 Սլավյանաֆիլների խմբակ—XIX դարի 40—50-ական թթ. ռուս հասարակական մտքի պահպանողական հոսանքներից մեկի ներկայացուցիչներ, որոնք Ռուսաստանին զարգացման հատուկ ուղի էին վերագրում՝ կապված սլավոնների ինչ-ինչ առանձնահատկությունների հետ:

6 Ջե Խլրտում մադդկային ուրե՛ առափնուրյուն...—Մ. Նալբանդյանի արտահայտությունն է՝ փորը-ինչ խմրապրված և քաղված «Մեռնահարցուկ» վեպի՝ «Վերք Հայաստանի» բնութագրմանը նվիրված ծանոթագրությունից (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու վեց հատորով, հ. I, Ե., 1979, էջ 311): Նալբանդյանն օգտագործել է «խլրտում է առաքինությունը» ոճը (խմբ.):

7 Զապորոժյան Սեչը—այսպես է կոչվել XVI—XVIII դդ. կազակների հիմնած ինքնավար ռազմական կազմակերպությունը, որ գտնվում էր Դնեպր գետի սահանքներից ներքև (Ուկրաինա)՝ Խորտիցա կղզում: Պատերազմում էր Թուրքիայի, Ղրիմի խանության և Հնահաստանի դեմ՝ պահպանելով Ուկրաինայի անկախությունը:

8 Քրիստոսի «Նոբուդավոր ընթրիք»-ի տեսարանը—նկատի ունի Քրիստոսի երեկոյան ընթրիքը Երուսաղեմում, իր տասներկու աշակերտների հետ՝ Զատիկի տոնի առթիվ, մատնեվելուց առաջ (Մատթ. Գլ. 26, Մարկ. 14, Լուկ. 22, Հովհ. 13):

9 Ուրբան են իրար նման «Տարաս Բուլբան» և ...Նիլիշի «Վասն պատերազմին վառ-դանանց» պատմությունը, և սխալ կլինե՛ր արդյո՞ք Լեոպոլդեյ, որ վերջինս ևս սոսի գրական գործ է, որի հեղինակն առավել կամ պակաս շարվով օգտվել է յուր ժամանակի գուսանական երգերից—Իրականում Նիլիշի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկը պատմական երկ է և վավերական աղբյուր, պարզապես հեղինակի ոգևորությունը պատճառ է դարձել, որ նրա խոսքը հաճախ բանաստեղծական երանգ ստանա:

ՅԱ ՄՈԴՈՕԲՐԱՅԻՆԵ յԱՆՐՈՎ

(էջ 119)

ՀԱՆՈՒՆ ԺԱՆՐՆԵՐԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅԱՆ

(էջ 120)

Տպագրվել է՝ «Լիտերատուրնայա գազետա», 1934, օգոստոսի 17, № 104, «Беседа с А. Бакуни (Армения)» — «Զրույց Ա. Բակունցի հետ (Հայաստան)» և նթավերնագրով: Թերթի նույն համարում տպագրված են նաև խոսքերը ազգային մի քանի այլ գրողների, որոնք Մոսկվա էին ժամանել մասնակցելու համար Խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարին:

Հայերեն թարգմանությունը առաջին անգամ տպագրվել է՝ Ա. Բակունց, Գրականության մասին, Ե., 1959, էջ 127—129 ապա, նույնությամբ արտատպվել Երկերի երկհատորյակում, հ. II, Ե., 1964, էջ 601—603:

Մույն հատորում սուսերեն ընագիրը տպագրվում է ըստ «Լիտերատուրնայա գազետայի», հայերեն նոր թարգմանությամբ (Ռ. Իշխանյանի):

РЕЧЬ НА ПЕРВОМ ВСЕСОЮЗНОМ СЪЕЗДЕ СОВЕТСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

(էջ 123)

ՃԱՅ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒԲ

(էջ 128)

Առաջին հրապարակումները եղել են Խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարի օրերին և համագումարից անմիջապես հետո, տարբեր վերնագրերով՝ «Богатый источник народного творчества» — «Ժողովրդական ստեղծագործության հարուստ աղբյուրը» («Պրավդա», 1934, օգոստոսի 25), «Будем работать также страстно, как лучшие люди нашей эпохи» — «Աշխատենք այնպես կրքոտ, ինչպես մեր դարաշրջանի լավագույն մարդիկ» («Լիտերատուրնայա գազետա», 1934, օգոստոսի 24): Վերջին վերնագրով ճառը հրապարակվել է նաև Երևանում՝ «Խորհրդային Հայաստան», 1934, սեպտեմբերի 2, № 202: «Գրական թերթ», 1934, սեպտեմբերի 5, № 23: Բակունցի ճառը տպագրվել է նաև՝ «Նա ռուբեժի Վոստոկա», 1934, սեպտեմբերի 15, № 160: Սղագրությունը հրատարակված է՝ «Первый Всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет», М., 1934, с. 212—214.

Այս վերջինից արված հայերեն թարգմանությունները տպվել են մի քանի անգամ. — «Սովետահայ գրականության տարեգրություն», Ե., 1957, 250—251: — «Սովետական գրականություն» (ամսագիր), 1959, № 10, էջ 100—103: — Ա. Բակունց, Դրականության մասին, էջ 130—137: — «Երկերի հրկու հատորով», հ. II, էջ 604—610:

Վերոհիշյալ բոլոր հրապարակումների մեջ կան տարբերություններ, տարբեր բնույթի ու շտաի կրճատումներ: Հավանաբար, առավել վստահելին համագումարի սղագրական

հաշվետվության մեջ տպվածն է։ Ներկա հատորում արտատպվում է ուսանողներից և ուսանողներից անհատական կրճատումներով, և նրա հայերեն թարգմանությունը։ Վերջինիս համար հիմք է ընդունված «Գրականության մասին» ժողովածուի թարգմանությունը, որը նորից է համեմատված ուսանողներից և ուսանողներից հետ և ղգալապես ճշտված է։

Բակունցի ճառի՝ «Պրակտիկայում» տպագրված բնագիրը սղադրության համեմատությամբ լինելով բավական կրճատ՝ այնուամենայնիվ ունի մի պարբերություն, որ դուրս է մնացել սղադրությունից և հաջորդել է «Пути критического просмотра исторических событий» — «Պատմական իրադարձությունների քննադատական վերանայման ուղին» բառերով սկսվող պարբերությանը։ Ահա այդ հատվածը. «Вся наша литература развивалась вне народа. Она развивалась в больших центрах, и только сейчас, когда мы имеем свои индустриальные центры на окраинах, когда мы имеем собственное советское государство, находясь в центре народа, у нас есть возможность из этих истоков народного творчества пить чистую воду».

«Մեր ամբողջ գրականությունը զարգանում էր ժողովրդից կտրված։ Այն զարգանում էր խոշոր կենտրոններում, և միայն այժմ, երբ մենք ծայրամասներում ունենք մեր արդյունաբերական կենտրոնները, երբ ունենք մեր սկիական խորհրդային պետությունը, գտնվելով ժողովրդի կենտրոնում՝ մենք առաջին անգամ հնարավորություն ունենք մաքուր ջուր խմելու ժողովրդական ստեղծագործության այդ աղբյուրից»)։

Ուղադրության արժանի է այն, որ Բակունցն իր ճառում, ինչպես և «Հանուն ժանրերի բազմազանության» զրույցում, շատ կողմերով շոշափել է այն հարցերը, որոնք նրան հուզում էին նույն շրջանում, «եսաշատուր Արովյան» պատմավեպի առիթով (նոր ժանրերի օգտագործման, մասնավորապես պատմական երկի ժանրին բաղադրություն տալու, և. Արովյանի կյանքի ու գործի նորովի գնահատման հարցերը և այլն)։

1 Մ. Գորկու զեկուցումը կարդացվել է սովետական գրողների համամիութենական առաջին համագումարում, 1934 թ. օգոստոսի 17-ին, և հրատարակվել է շատ անգամներ։ Սույն մեջբերումը համեմատել ենք՝ Մ. Горький, О литературе, М., 1953, стр. 713—714։ Պարզվում է, որ Բակունցը Գորկու խոսքերը վերարտադրել է թեթև խմբագրելով։ Մ. Գորկին ասել է՝ отсюда еще не значит, Բակունցը վերարտադրել է՝ отсюда не значит. Գորկի՝ прочие племена — Բակունց՝ прочие народы, Գորկի՝ величайших мастеров литературы, музыки, зодчества — Բակունց՝ больших мастеров в литературе, музыке, зодчестве. Բացի այդ՝ նա իր կողմից ավելացրել է «т. е. русская литература, русские писатели» արտահայտությունը։ Նկատի առնելով, որ Բակունցի ճառի ուսանողներից և ուսանողներից հենց այդ փոփոխություններով էլ մտել է սովետական գրողների համամիութենական առաջին համագումարի նյութերի պաշտոնական հրատարակության մեջ («Первый Всесоюзный съезд советских писателей», М., 1934, с. 212—214), նախատակահարմար գտանք այդ քաղվածքի մեջ ուղղումներ չկատարել։

2 Բակունցը նկատի ունի ուսական ուսանողների հայր, բանաստեղծ Վասիլի Անդրեևիչ Փոկովսկուն (1783—1852)։

3 Արովյանի անհայտացման մասին անցյալներում տարածված վարկածներից այս մեկի՝ իբրև թե Սիրիոյ արքայով, իսկ հետագայում էլ Օթոմանական կայսրության կողմից լի-

գենդի հիշատակությունը Բակունցի հառում երկմտանքի տեղիք է տալիս: Այդ շի՞ նշանակում արդյոք, որ «նաշատուր Արուսյանի «անհայտ բացակայումը» խորագրով աշխատության լույս ընծայումից (1932 թ.) և խիստ քննադատության ենթարկվելուց հետո (1933—1934 թթ., տե՛ս այդ երկին մեր կցած ծանոթությունները սույն հատորում), երբ Բակունցը շարունակում էր նուանդով աշխատել Արուսյանին նվիրված պատմավեպի վրա ու մի րանի գլուխ էլ արդեն հրատարակել էր, 1934 թվականից սկսած՝ աստիճանաբար հակվում էր «աքսորի» վարկածին: Դա թեև խիստ զայթակղիչ էր ու գեղարվեստական մշակման առումով էլ ավելի հեշտ, սակայն էությունը՝ անհիշատ էր, հակասում էր առկա փաստերին:

4 Ջավախիշվիլի—վրաց սովետական դրող, հայտնի «Մարարդեցի Արսենը» պատմավեպի հեղինակ Միխայիլ Սավիչ Ջավախիշվիլու (1830—1937) մասին է խոսքը:

5 Ա. Բակունցը նկատի ունի Վ. Ի. Լենինի «Քննադատական դատողություններ ազգային հարցի վերաբերյալ» աշխատության հետևյալ խոսքերը. «Յուրաքանչյուր ազգային կուլտուրայից մենք վերցնում ենք միմիայն նրա դեմոկրատական և սոցիալիստական տարրերը, վերցնում ենք այդ միմիայն և անպայման հակադրելով բուրժուական կուլտուրային, յուրաքանչյուր ազգության բուրժուական նացիոնալիզմին» (В. И. Ленин, О литературе и искусстве, М., 1957, с. 95):

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀՈՒՎԱՄՆԵՐ ԵՎ ԱՆԱՐԿՆԵՐ

Ակսել Բակունցի, որպես խոր ու բաղմակողմանի դիտելիքների տիր և գործնական աշխատանքի մեծ փորձ ունեցող գիտնական-գյուղատնտեսի, Սովետական Հայաստանի գյուղացիության աշխատանքային գործունեության անդուղական կաղմակերպչի, հանրության տնտեսական ու մշակութային կյանքի վերելքին անշահախնդրորեն նվիրված մարդու, օգտաշահ գործունեության վկայություններից են այս բաժնում ամփոփված նրա հրապարակագրական էջերը և գյուղատնտեսության բաղմադրան խնդիրներին նվիրված հոդվածները, որոնք մինչև այժմ, ցավոք, ամբողջությամբ չեն հավաքվել, հետադուրվել և վերահրատարակվել, և սույնն, այդ առումով՝ առաջին փորձն է:

Այդ հոդվածներն անմիջական արձագանքներն են օրվա հրատապ խնդիրների և իրենց վրա ունեն այն ժամանակների խոր կնիքը՝ հավատքի, խանդավառության, նվիրումի, իրկ երրիմն էլ՝ շտապողականության ու մոլորության հրանդներով:

Նրանք տպագրվել են ինչպես նախասովետական, այնպես էլ հոգևորմերիցյան հայ մամուլի էջերում և ստորագրված են հեղինակի զրական անունով ու վերջինիս տարածներով՝ Ա. Բակունց, Բակունց Աղ., Ակսել, Ալ. Բակ., ու նաև ծածկանուններով՝ Ա., Ա. Բ., Ա. Ս., Ա. Ստեփանյան, Ալ. Ստեփանյան, Բ., «Թեզ գնացող»: Համանուն ստորագրություններով, երբեմն միաժամանակ և նույն պարբերականներում, հանդես են եկել նաև ուրիշներ, որպիսի իրողությունն առանձին դեպքերում մեծապես դժվարացնում է անձամբ Ակսել Բակունցին պատկանող հոդվածները, մատենախոսականներն ու ելույթները մյուսներից տարանջատելը, կամ էլ այդ ծածկանունով հանդես եկած մյուս անձանց ո՞վ

և ի՞նչ լինելը պարզելը: Այդ պատճառով՝ սույն հատորում ընդգրկված են, այն էլ որոշ ընտրությամբ, միայն այն հոդվածները, որոնց Բակունցի գրչին պատկանելը կասկածի տեղիք չի տալիս:

Բակունցի հոդվածներում արժարժված են ամենարազմազան բնույթի հարցեր և խնդիրներ. գյուղի սոցիալիստական վերակառուցում և աշխատանքային հին ձևերի, կեն-ցաղի հետամնաց կողմերի վերացում ու վերակառուցում՝ սոցիալիստական համակենցության սկզբունքներով ու դիտական հիմունքներով. Սովետական Հայաստանի ողջ տարածքում, նրա բազմաթիվ գյուղերում ու տնտեսություններում հողաշինարարության և ցանքա-շրջանառության կիրառում. ընթացիկ գյուղատնտեսական հրատարակությունների վե-րաբերյալ բնագիտական դիտողություններ. գյուղատնտեսական նոր, փորձատու և օգ-տակար մշակույթների ներմուծում, որպիսիք խորթ էին հայ գյուղացու ավանդական պատկերացումներին. աղգային և տնտեսական շրջանների տարածքային շրջանակների էջերիս որոշում և սահմանափակերի խելամիտ լուծում. նոր, սոցիալիստական կարգերի առավելությունների և վերջիններիս հետևանքով հայ կյանքում առաջ եկած դրական ու լուրջ տեղաշարժերի առարկայական ցուցադրում (խոտորջուրի կոմունայի պատմությունը) և այլն: Այս ամենի շնորհիվ՝ Բակունցի հոդվածները ձեռք են բերել պատմական անխա-դախ վավերագրերի արժեք և դարձել խոստով վկաներ և ապացույցներ հեղինակի վա-հայրենասիրության և պետական մտածողության, բնութագրելով նրան, որպես նոր կյան-քի խանդավառ վերակառուցողներից մեկի՝ Սովետական Հայաստանի պատմության մեջ:

Չնայած աշխատասիրողների թափած առևանգ ջանքերին ու պրպոտումներին՝ ան-կարելի եղավ այդ խնդիրների վերաբերյալ Բակունցի դրած բոլոր հոդվածները, նրա հրապարակային բոլոր ելույթներն ի հայտ բերել: Դրան երբեմն խանդարել են պարբե-րական մամուլի առանձին օրգանների ամբողջական հավաքածոների և առանձին հա-մարների պակասը, երբեմն էլ, պարզապես, դա անհնար է եղել, որովհետև Բակունցը շատ հոդվածներ հրապարակել է անստորագիր՝ չթողնելով հեղինակային պատկանե-լիության վերաբերող գրավոր որևէ վկայություն: Այդ վերաբերում է մասնավորապես նախասովետական շրջանի մամուլում Բակունցի սպաղդած անստորագիր կամ դեռևս շրացահայտված ծածկանունով հոդվածներին:

Բանասեր Ռ. Իշխանյանը ենթադրում է, որ Բակունցին կարող են պատկանել «Ո՞ր են որբերի խնամակալները» («Ջանգ», 1918, № 65), «Ջանգեղուրի դրությունը» («Ժողո-վուրդ», 1918, № 26), «Ինժ. Գ. Աղարաբյանի դասախոսությունը» («Ջանգ», 1918, № 71) և այլ հոդվածներ. շատ հնարավոր է, սակայն խմբագրությունն առայժմ ձեռնպահ է մնում Բակունցի երկերի ժողովածուներում այդ ու նմանատիպ մյուս հոդվածներն ընդգրկելուց, մինչև որ նրա ստեղծագործության հիտադոտողները մանրամասնորեն կուսումնասիրեն և վերջնականապես, դրական կամ բացասական առումով, կլուծեն խնդիրը:

Հավանական ու հնարավոր է նաև, որ Բակունցը թղթակցած լինե՛ր Անդրկովկասի և կենտրոնական, ռուսական թերթերին ու ամսագրերին, բայց այդ ուղղությամբ էլ դեռևս անհրաժեշտ որոնումներ չեն ծավալվել:

Վերջապես՝ սույն հատորից դուրս են մնում շուրջ վեց տասնյակ հոդվածներ ու լրատվություններ, որոնք թեև ստորագրված են Բակունցի գործածած ծածկանուններով, սակայն նյութով ու բովանդակությամբ այնքա՛ն երկրորդական են, այնքան անկատար, որ որևէ բան չեն ավելացնում նրա ժառանգությանն ու բնութագրին: Դրանց թվին պետք է

դասել նա և «Ա.» ծածկանունով ստորագրված մի շարք հոգվածներ, որոնք Բակունցի երկերի հետ ոճական ու թեմատիկ ընդհանրություններ բնավ չունեն և սխալմամբ են վերագրվում նրան, ինչպես և մի քանի խմբական հայտարարություններ և վաղ ելույթներ՝ ազգայնական կուսակցությունների մասին:

ՓՈՔՐԻՎ ԶԵԼԻՏՈՒՄ

(էջ 137)

Տպագրվել է՝ «Փայլակ», 1915, № 40, հուլիսի 26, էջ 3, Խեզ զնացող ծածկանունով: Ավելի ուշ, արտատպվել՝ «Գրական թերթ», 1967, № 36, Գ. Ղուկասյանի, «Ալեքսանդր Բակունցի անհայտ ֆելիետոնը» հոդվածին կից:

Արտատպվում է «Փայլակ» շաբաթաթերթից:

1915 թ. ամառը Գեորգյան ձեմարանի սան Ա. Բակունցը գալիս է հայրենի քաղաք՝ Գորիս, արձակուրդներն անցկացնելու հարազատների ու մանկության ընկերների շրջանում, և եռանդով նվիրվում հանրային գործունեության. բնապատում է մասնավորապես Գորիսի քաղաքագլուխ Մատթեոս Տեր-Գրիգորյանին ու նրա համախոհներին՝ նույն ժամանակ տարածում են անստորագիր թուղթիկներ քաղաքագլխի ու նրա աշխատակիցների դեմ, որոնք սույն ֆելիետոնը տպագրվելուց հետո, խմանալով հեղինակի ու լինելը և թուղթիկների առիթն օգտագործելով՝ բանտարկել են տալիս Բակունցին: Սկսվում է շարժում Բակունցին ազատելու համար:

Խմանալով այս մասին՝ «Փայլակ» թերթը «Ալեքսանդր Բակունցի գործը» խորագրով հոդվածում (№46, օգոստոսի 16) պաշտպանության տակ է առնում իր թղթակցին, նրա բանտարկությունը համարելով ասօրինի: Թերթը նշում է, որ «հիշյալ ֆելիետոնը նախքան տպագրության տալը կարդացվել էր խմբագրության մեջ հրկու իրավաբանների ներկայությամբ և համարվել էր միանգամայն ազատ որևէ մեղադրական կետերից: Հիրավի, ո՞ր կհասներ, եթե անմեղ հումորն անգամ հալածվեր օրինական կարգով...»:

Այնուհետև «Փայլակ» թերթը նույն խմբագրականում մեջ է բերել Բարվի «Արև լրագրի» № 120-ում տպագրված թղթակցությունն ամբողջությամբ, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Զարմանալի է մեր իրականությունը. դատի են կանչում անգամ ֆելիետոնի համար և մեղադրանքի հիմքը՝ ենթադրությունն է»:

Մի քանի օր առաջ ձեռագիր թուղթիկներ են կայցրվել Գորիսի պատերին՝ քաղաքագլուխ Մ. Տեր-Գրիգորյանի դեմ, և այ. Տեր-Գրիգորյանը, չգիտեմ ի՞նչ հիմնավորումով, ձերբակալելով՝ բանտ է նստեցնում ձեմարանի աշակերտ Ալեքսանդր Բակունցին: Ձեռագիրը համեմատելու համար քննություն են նշանակում, որին մասնակցում են միայն մեղադրողի կողմից մի քանի հոգի, որի պատճառով տեղիս երիտասարդությունն իրավացիորեն հուզված է: Պ. քաղաքագլուխը հասարակական հիմնարկություններում հայհոյանքով է արտահայտվում այդ երիտասարդության մասին, որը ներկա դեպքում ոչ այնքան քաղաքագլխի դեմ է գործում, որքան ճշմարտության պաշտպան է հանդիսանում...

Որոշ ղեկավարում ուժի կարողությունից օգտվելը հանցանք է. այդ պատիւ է զգա հարգելի քաղաքագլուխը մի աշակերտի դեմ»:

Բողոքելով «էքսպերտիզայի» ինքնակոչ անդամների և «վնասված» պարոնների դեմ, «Փայլակ» թերթը գրում է. «Թե որչափ իրավունք ունեն «վնասված» պարոնները, իբրև էքսպերտ, իրենց հակառակորդի դատավորը հանդիսանալու, այդ արդեն ապագայի խնդիր է: Ուսանող ս. Բակունցի հայրը արդեն դիմել է ս. Նահանգապետին, սակայն պատասխան չէ ստացված, իսկ ս. Բակունցը բանտումն է»:

Տարիներ հետո իր զրական և հասարակական անդրաձայն գործունեության մասին Բակունցը «Ինքնակենսագրության» մեջ գրում է. «Այդ ամառ ես ֆելիետոն էի տպել սոցիալ-դեմոկրատական մի թերթում, մեր քաղաքագլխի և գավառական ադմինիստրացիայի դեմ: Ինձ բանտարկեցին, եղավ «փոթորիկ», և ես լրանտարկության 34-րդ օրը ազատվեցի, որպեսզի ուսուցիչ գնամ այն հեռու դուրս՝ Լոր»:

Ֆելիետոնի մեջ երևան են գալիս այն նախադասությունները՝ Էիրիզ-Դրիզորր, Փոշտի Անտոնը, Արրասը, որոնք հետագայում մարմնացում գաան «Կյորենս» երգիծական վիպակում:

1 Վիլհելմ, Հինդլնբուրգ—նկատի ունի գերմանական կայսր Վիլհելմ 11-ին (1859—1941) և պետական-ուսումնական գործիչ Պաուլ ֆոն Հինդենբուրգին (1847—1934):

ԼՈՐԻ ԴՊՐՈՅԸ

(էջ 138)

Տպագրվել է՝ «Համրալարեր», 1916, № 28, հուլիսի 10, էջ 875—877, «Դավառ» խմբագրական խորագրի տակ, Բակունց Ազ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն հանդեսից:

1 Լորի դպրոցը բացվել է 1908 թ., շենքը կառուցվել է 1910-ին՝ Բաբում ապրող լորեցիների նախաձեռնությամբ և ծախսով: Բակունցը Լորում դասավանդել է 1915 թ. նոյեմբերի 5-ից մինչև 1916-ի մայիսի 28-ը, մոտ 7 ամիս (տե՛ս Լ. Խլիանյան, Բակունցի կյանքն ու արվեստը, Ե., 1974, էջ 27, 28):

2 Փայաշյան Գառնիկ (1885—1921)—բանաստեղծ, հարում էր տեղյանական դպրոցի գեղագիտությանն ու ոճին: Հրատարակել է «Ներշնչումներ» (Վաղարշապատ, 1908), «Բանաստեղծություններ» (Թիֆլիս, 1916) և «Վերջին աղջիկը» (Թիֆլիս, 1920) ժողովածուները:

ՄԵՐ ՍՈՒՐԵՆԸ

(էջ 141)

Տպագրվել է՝ «Զանգ», 1918, նոյեմբերի 24, № 73, Ա. Ռ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Շտրաս-կապիտան Սուրեն Տեր-Արրահամյանի մասին կենսագրական տեղեկություններ հնարավոր չեղավ հայթայթել: Բակունցն, անտարակույս, նրա հետ մտերմացել է կամավորական խմբերում (խմբ.):

ՀՈՂԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՆՆՔ ՀՐԱՎԻՐՈՒՄ

(էջ 141)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1924, օգոստոսի 17, № 28, «Մեր գյուղերում» ընդհանուր խորագրի տակ, Ա. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շարաթափերից:

ՄԻ ԴԺԲԱՆՏ ՆՐԵՎՈՒՅԹ

(էջ 142)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1924, օգոստոսի 17, № 28, «Մեր գյուղերում» ընդհանուր խորագրի տակ, Ա. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շարաթափերից:

ՀՐԱՇԱԼԻ ՑՈՐԵՆՔ ԶԱՆԳԵՁՈՒՐՈՒՄ

(էջ 143)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1924, հոկտեմբերի 31, № 36, «Գյուղատնտեսական» բաժնում, Ա. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շարաթափերից:

1 ՏԵՍ ԽՀ, 1924, № 169 (հուլիսի 24):

2 1924 թ. հոկտեմբերին Բակունցը իր հետ Զանգեզուր է բերել Հրաշալի ցորենի սերմ ու փորձնական նպատակով տարածել գավառի մի շարք գյուղերում (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 25—26 և սույն հատորում, էջ 389—390):

3 Բակունցը 1925 թ. օգոստոսի 7-ին հարցացուցակ է ուղարկել Հրաշալի ցորենի մասին և խնդրել պատասխանել իրեն զբաղեցնող հարցերին. «...եթե Ձեր գյուղում Հրաշալի ցորենը հաջող է գնացել, մենք Ձեզ նորից կտանք ցանելու» (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 359, թ. 25, իսկ հարցացուցակը՝ թ. 47—64):

ՄՆՐ ԱՄՆՆԱՄՆԵ ԴՅՈՒՂԸ

(էջ 144)

Տպագրվել է՝ ԽՀ, 1924, նոյեմբերի 13, № 263, Ալսեկ ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն օրաթերից:

1 Նկատի ունի Բարվի նույնանուն հայերեն օրաթերթը, որ լույս է տեսնում 1920 թ. և ընդհատումներով շարունակվում է մինչև այժմ:

2 ՀՍՍՀ ժողկոմխորհի 1922 թ. օգոստոսի 9-ի դեկրետով գյուղատնտեսներին, գավառային և գավառակային դործկոմներին կից կազմակերպվել են գյուղացիական փոխադարձ օգնության կոմիտեներ (ՓՕԿ):

ԴՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋ ԵՎ ԱՅԺՄ

(էջ 146)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1924, դեկտեմբերի 3, № 41, «Գյուղատնտեսական» բաժնում, Ա. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շարաթափերից:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐ

(էջ 148)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1924, դեկտեմբերի 22, № 43, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շարափաթեթից:

1 Շնարաղ (Շենաթաղ)—այժմ՝ Լեոնաշեն, Սիսիանի շրջան:

2 ...խանչալով մալական—այսինքն՝ աներևակայելի բան:

ԳՈՐԻՍ ԳՅՈՒՂԸ

(էջ 149)

Տպագրվել է՝ ԽՀ, 1924, դեկտեմբերի 28, № 297, Ալսևի ստորագրությամբ, «Մեր գյուղը» խմբագրական ընդհանուր խորագրի տակ: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

1 Գորիս (Հին Գորիս)—գյուղ Սյունիքի Հարանդ գավառում, 1868-ից՝ Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուր գավառի կենտրոնը: Հետագայում իր վարչական դերը հանձնում է 1870-ին Գորիս գետի աջակողմյան հարթավայրում հիմնադրված Գորիս քաղաքին: Այժմ գտնվում է վերջինիս տարածքում:

2 Դյուղի մասսայական տեղափոխություն չի հղել: Անհատ տնտեսությունները առանձին-առանձին են փոխադրվել գետափովիս: Տեղափոխությունը վերջնականապես ավարտվել է 1950-ական թվականներին:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳՅՈՒՂԻՅ

(էջ 151)

Տպագրվել է՝ ԽՀ, 1924, դեկտեմբերի 31, № 299, Ալսևի ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

1 Քսենոֆոն—հին հունական զորավար և գրող (ծնվ. մոտ. 430—355/4 մ. թ. ա.), որի «Կյուրոպեդիա» երկում նկարագրված է հայկական գյուղը իր գեոնտիկոս ու խավար խրճիթներով: Բախունցը «Քսենոֆոնի ժամանակ» արտահայտությամբ ակնարկում է խավարի ու աղքատության մեջ խաբսափող գյուղը:

2 Նավասարդի տուն—հեթանոսական դարերի Հայաստանի նոր տարին:

3. Մավրավի ժամանակից—այսինքն՝ Հայաստանի նախահեղափոխական շրջանից, ավելի ճիշտ՝ Պ. Պոռչյանի վնասերում նկարագրվող ժամանակներից, երբ իրենց սանձարձակությամբ էին կատարում գավառի կառավարիչները կամ մոլորվածները (խմբ.):

4 Հավանաբար, Ա. Բախունցը նկատի ունի Ավ. Իսահակյանի «Մաճկալ հս, բեղարած հս...» լայն տարածում ստացած բանաստեղծությունն ու նրա խոսքերով հորինված ժողովրդական երգը և Ռ. Պատկանյանի «Շինականի առավոտյան երգը», «Շինականի երեկոյան երգը» ոտանավորները (խմբ.):

ՄԵՐ ԴՅՈՒՂԵՐՈՒՄ

(էջ 153)

Տպագրվել է՝ ԽՀ, 1925, հունվարի 16, № 12, Ակսել ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

1 Հետագայում դրած իր «Սպիտակ ձին» պատմվածքի ստեղծագործական պատմության համար առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում սույն դիտողությունը (խմբ.):

ՂԱՓԱՆԻ ՊՂՆՁԱՀԱՆՔԵՐՈՒՄ

(էջ 155)

Տպագրվել է՝ ԽՀ, 1925, հունվարի 30, № 23, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

1 1916 թվականից ի վեր անգործության դատապարտված, զաշնակցական կառավարության ժամանակ ավերի և բանդուսների ենթակա Ղափանի (Ղաթարի) պղնձահանքերը 1924 թ. նոյեմբերի 7-ին սկսում են պղնձի առաջին ձուլումը (տե՛ս ԽՀ, 1924, № 255): «Նորից շունչ առլ գործարանին, որ հշա զիլ և կանչի բարձր...» արտահայտության վրա զգալի է Հ. Հակոբյանի գործարանային երգերի ազդեցությունը:

2 Ղափանի պղնձահալ գործարանը գործարկվել է 1924 թ. դեկտեմբերի 3-ին:

3 Անդրկովկասում սովետական կարգերի հաղթանակից հետո սկսեց կառուցվիլ 1916 թ. ընդհատված Բարու-Ալյաթ-Ջուֆա երկաթգծի շարունակությունը մինչև Բեզմանլու կայարան:

ԾԱՌԱՏՈՒՆԿԸ ՄԵՐ ԴԱՎԱՌՈՒՄ

(էջ 159)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1925, ապրիլի 10, № 11, էջ 1, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն օրաթերթից:

ՄԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

(էջ 159)

Տպագրվել է՝ ԴԿ, 1925, № 4, ապրիլ, էջ 46—48, «Գրախոսական» բաժնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Դրբուշկը լույս է տեսել 1924 թ., Երևանում:

2. ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ, «ԽՈՏԱՐՈՒՅՍԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՅ ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՂԱՇԱԿՆԵՐԸ»

(էջ 162)

Տպագրվել է՝ ԴԿ, 1925, № 4, ապրիլ, էջ 48—49, «Գրախոսական» բաժնում, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Հ. Փիբումյանի «խոտարույսերը և նրանց մշակութային եղանակները» զրբույկը լույս է տեսել «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարով, № 4 (?), Երևան, 1925, 28 էջ:

2 Բնագրում՝ վիկան և շամբալան րառերի վրա դրված է աստղանիշ, իսկ տողատակին՝ խմբագրական հետեյալ ծանոթությունը. «Այս խոտերը տակավին ուսումնասիրության էջարուտ են, և վաղածամ կլինեն նրանց մասին գրել այս զրբույկում»:

ԲԱԶՈՒԿԸ ՈՐՊԵՍ ՏԱՎԱՐԻ ԿԵՐ

(էջ 163)

Տպագրվել է՝ ԿԻ, 1925, ապրիլի 25, № 13, էջ 4, «Գյուղատնտեսական» բաժնում, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

ՊՏՂԱՏՈՒ ԾԱՌԵՐԻ ԽՆԱՄԲԸ

(էջ 165)

Տպագրվել է՝ ԿԻ, 1925, մայիսի 1, № 14, «Գյուղատնտեսական» ընդհանուր վերնագրի տակ, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից:

ԻՆՉՊԵՍ ՎԵՐՋ ՏԱԼ ԱՐՏԻ ՓՈԽԾԻՆ

(էջ 166)

Տպագրվել է՝ ԿԻ, 1925, մայիսի 31, № 17, «Գյուղատնտեսություն» ընդհանուր վերնագրի տակ, Ա. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից:

Այս հոդվածը լայն հետաքրքրություն է առաջացրել գյուղացիության շրջանում (տե՛ս Ե. Մինասյանի «Գյուղացիք շատ գոհ մնացին» թղթակցությունը, ԿԻ, 1925, հունիսի 21, № 19):

Կ. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ, «ՄԽԱԽՈՏԻ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ»

(էջ 167)

Տպագրվել է՝ ԴԿ, 1925, № 6, հունիս, էջ 63, «Գրախոսական» բաժնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Կ. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ, Ծխախոտի մշակությունը, Ե. «Գյուղացու գրադարան», № 7:

2 Կոստանդին ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ (Տմբլաչի խաչան)-գյուղատնտես, գրող: 1924 թ. գեկտեմբերի 16-ին նշվել է նրա գրական գործունեության 50 և գյուղատնտեսական գործունեության 40-ամյակը: Այդ առթիվ ՀՍԽՀ Կենտգործկամի որոշումով նրան շնորհվել է հանրապետության վաստակավոր գյուղատնտեսի կոչում:

3 Թովսել—բաղհանի ուրագով բանջարանոցի հողը փխրեցնել:

4 Պլինեբ (բջեր)—ծխախոտի բույսի վերևի տերևածոցերից աճած կողմնակի շիվերն են (խորթուկները), որոնք բաղմանալով թուլացնում են բույսին:

ՎԻԿԸ ԶԱՆԴՆՁՈՒՐՈՒՄ

(էջ 166)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 8, օգոստոս, էջ 44—46, «Թղթակցություն» բաժնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Վիկի կամ վիկայի մշակույթը Հայաստանի լեռնային շրջաններում տարածելու հարցին Ա. Բակունցն անդրադարձել է նաև «Մի փորձի արդյունք» հոդվածում, որը տպագրվել է ԿԲ, 1925, № 21, հուլիսի 15:

ԻՆՉՈՒԻ ՀԱՄԱՐ Է ԴՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍԸ

(էջ 172)

Տպագրվել է՝ ԿԲ, 1925, հոկտեմբերի 11, № 26, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շարաթափերից:

ԻՆՉ Է ԿՈՎՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԴՐԱԿԱՆ ԿԵՐԱԿՐՈՒՄԸ

(էջ 173)

Տպագրվել է՝ ԿԲ, 1925, հոկտեմբերի 17, № 28, Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն շարաթափերից:

1 Նկատի ունի, թերևս, իր «Մի փորձի արդյունք» ու «Վիկը Զանդեղուրում» և, հատկապես, «Ի՞նչ օգուտ է տալիս կարտոֆիլը» հոդվածները, որոնք տպագրվել են ԿԲ-ում:

ԱՌՎՈՒՅՏՆ ՈՒ ԿՈՐՆԴԱՆԸ ԴԵՄԻ ՀՈՂՆՐՈՒՄ

(էջ 175)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 10, հոկտեմբեր, էջ 19—21, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Դեմի հողեր—անջրդի, շոռոզվող հողեր:

ԻՍ. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, «ԻՆՉՊԵՍ ՄՇԱԿՆԸ ԽԱՂՈՂԻ ԱՅԴԻՆԵՐԸ»

(էջ 178)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 10, հոկտեմբեր, էջ 47—48, «Գրախոսական» բաժնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Իս. Տեր-Ներսիսյանի «Ինչպես մշակել խաղողի այգիները» զրբույկը լույս է տեսել «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարով, № 13, Ե., 1925, 51 էջ:

2 Երրորդ խորհրդային տնտեսությունը կազմակերպվել է 1921 թ., էջմիածնի շրջանում, Փարաքարի մոտ, Աթաբեկյանի նախկին կալվածքի բաղայի վրա:

3 Հողվածի վերջին տողի՝ «հաջող տալամման գրավականն է» արտահայտության վրա, բնագրում կա աստղանիշ և տողատակին տրված է խմբագրական հետևյալ ծանոթությունը. «Հնկ. Ա. Բ-ի «վիտլիսակ» և «հիմնաշրջումն» տեղանիշների նկատմամբ արած դիտողությունների առթիվ կարևոր ենք համարում ասել.—

«Փոփոխակի» փոխարեն չի կարելի գործածել «տեսակ», որովհետև այդ երկուսը արտահայտում են զանազան դադարներ: Տեսակը վաղուց արդեն ընդունված է մեր գրականության մեջ իբրև «ВНД», իսկ շատերը սխալմամբ տեսակը գործ են ածում «СОРТ»-ի տեղ, և այդ սխալը այլևս հանդուրժելի չպիտի համարել:

«Հիմնաշրջում» միանգամայն համապատասխանում է այն գաղափարին, որին թյուրիմացությամբ ուսման մասնագիտական գրականության մեջ պլանտաժ են անվանում: Պլանտաժ կնշանակի «տնկելը», «պլանտ» բառից, որը կնշանակի «տնկել», և որից առաջ է եկել նաև «պլանտացիա» խոսքը, որը կնշանակի որևէ բույսով «տնկված տարածություն»: Այդ բառերից և ոչ մեկը չէ հիշեցնում «հողի շուռ տալը», «հողի հիմքը քանդել և շուռ տալ»: Այդ գաղափարին ֆրանսերենում ասում են «դեֆոնսման», որը կարելի է թարգմանել «հիմնաշրջումն», որի վերաբերյալ ուսման շատ մասնագիտական գրքերում այլևս չեն գրում «плантаж», այլ «перевал»:

ԴՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՄԱՆ ԲԱՆԿԻ ԱՌԹԻՎ

(էջ 180)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 11, նոյեմբեր, էջ 54—56, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Գյուղատնտեսական առաջին խորհրդակցությունը տեղի է ունեցել 1925 թ. մարտի 2—7-ը, Երևանում: Բակունցը ընտրվել է քարտուղար (տե՛ս ԳԿ, 1925, № 3):

2 Այդ «Գյուղատնտեսական հետազոտման բլանկի» բնագիրը տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 19, գ. 30:

3 Գյուղվարչության 1925 թ. հուլիսի 16-ի շրջաբերականով Զանգեզուրի գավհող-րամին ուղարկվել է 160 օրինակ (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 28):

4 Խոսքը վերաբերում է գյուղվարչության 1925 թ. սեպտեմբերի 19-ի գրությանը, ուր ասվում է. «Գյուղատնտեսական հետազոտության բլանկները» լրացվել են հապճեպ և առանց լուրջ վերաբերմունքի: Այդ կապակցությամբ հետազոտության աշխատանքները կատարելու ժամկետը հետաձգել մինչև 1926 թ. մարտի 1-ը» (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 76):

ՏՆՂ ԴՅՈՒՂԻ ՎԱՐՁԱԿԵՏԸ

(էջ 182)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1925, № 11, նոյեմբեր, էջ 61—62, Ա. Բակ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Ըստ 1925 թ. օգոստոս 4-ի մի գրության՝ գյուղվարչությունը հուլիս ամսին, Տեղ գյուղում ձեռնարկել էր վարձակալանի հատուկ շինարարություն՝ պահեստում եղած պիտանի գործիքները օդաազործելու նպատակով (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 17)։

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԻՒՍՏՐԻՆ ԶԱՆԳԵՂՈՒՐՈՒՄ

(էջ 155)

Տպագրվել է՝ ԽՀ, 1925, դեկտեմբերի 17, № 287, Ա. Բ. ստորագրությամբ Արտատպվում է նույն օրաթերթից։

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՆԵՐ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

(էջ 187)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1926, հունվարի 23, № 3, Բ. ստորագրությամբ, նախորդ՝ «Գյուղատնտեսական գործիքներ» լրջակցության հետ միասին Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից։

ԽՈՏ ՍԵՐՄՈՂՐ ՎՍԻԿ Է ՍՏԱՆՈՒՄ

(էջ 188)

Տպագրվել է՝ ԿՌ, 1926, մարտի 6, № 9, Ա. ստորագրությամբ Արտատպվում է նույն շաբաթաթերթից։

1 Այս հարցի կապակցությամբ Բակունցը գործնական միջոցների է դիմել 1925—26 թթ., երբ, ծանոթանալով Զանգեզուրում գյուղատնտեսական աշխատանքների զրկածքին, գյուղվարչություն ուղարկած իր մի գրության մեջ (ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 25—26) առաջարկում է իջեցնել սերմերի գները, քանի որ կենտրոնից մինչև հեռավոր դավառներ սերմացուի փոխադրելը անդրադառնում էր նրա արժեքի վրա։ Գյուղվարչությունը համաձայնում է Բակունցի առաջարկին և իջեցնում սերմերի գները։

ՄԵՐ ՈՉԽԱՐԱՐՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

(էջ 188)

Տպագրվել է՝ ԴԿ, 1926, № 3, մարտ, էջ 9—14, Ա. Բակունց ստորագրությամբ Արտատպվում է նույն ամսագրից։

1 Տնտեսական խորհրդակցության 1925 թ. դեկտեմբերի 30-ի որոշումների մեջ կա հետևյալ հրահանգը արոտաշինության մասին.

«Ոչխարաբուծությանը զարկ տալու համար անհրաժեշտ համարել Հողժողկոմատին կից կազմակերպել հատուկ մարմին, որը պետք է միացնի ոչխարաբուծության զարգացման նպատակով ձևոր առնվելիք բոլոր միջոցներն ու զրանց մշակումը և այդ միջոցները կյանքի մեջ կիրառի։

Այս մարմինների խնդիրներն են լինելու՝

ա) Հայաստանի ամառային և ձմեռային արոտավայրերի ճշգրիտ որոշումը, ըստ որում դրանք պետք է դասավորվեն ու գնահատվեն:

բ) Հատուկ արոտավայրերի օրենք մշակելն ու կիրառելը:

գ) Արոտավայրերը կիրառելու համար տեղական մարմիններ կազմակերպելը, դրանց վրա հսկիլը, ղեկավարելը և ընդհանրապես արոտավայրերի օրենքը կիրառելը:

դ) Հատուկ փորձնական ոչխարաբուծության կայանի կազմակերպությունն ու կառավարելը և այլն» (տե՛ս ԳԿ, 1926, № 1, հունվար, էջ 36):

2 Բ. Վերմիշյանի «Ոչխարաբուծությունը Հայաստանում» հոդվածը տե՛ս ԳԿ, 1926, № 1, հունվար, էջ 36—46:

3 Յալջի—այժմ Գորիսի շրջանի Հարժիս գյուղը:

4 Խնածախ (Խլաթաղ)—այժմ Ղափանի շրջանի Ջորաստան գյուղը:

5 Քալանթար Ավետիս Հայրապետի (1859—1937), խոշոր մասնադետ կաթի և անասնաբուծության բնագավառում, Տիմիրյազևի անվան գյուղատնտեսական ակադեմիայի պրոֆեսոր: 1930 թ. ղեկավարել է Երևանի անասնաբուծական ինստիտուտի կաթի ամբիոնը:

6 Հիշատակված ոչխարների ցեղերի մասին տե՛ս Ա. Քալանթարի «Характеристика кавказских пород по общеводству» (Թիֆլիս, 1913):

ԱԳՐՈՊՐՈՊԱԳԱՆԴԱՅԻ ՁԵՎԵՐԻՑ ՄԵԿՐ

(էջ 195)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 4, ապրիլ, էջ 8—10, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Համահայտատանյան գյուղատնտեսական 3-րդ համագումարը տեղի է ունեցել Երեվանում, 1926 թ. մարտի 1—8-ը:

2 Համագումարի որոշումների մեջ սույն հոդվածում արծարծված հարցի վերաբերյալ ասված է. «Գյուղատնտեսական խմբակների աշխատանքները նպատակահարմար ձևով կազմակերպելու համար անհրաժեշտ համարել հատուկ ծրագիր և կանոնադրություն հրատարակելը»:

3 Սույն հոդվածի գրության տարիներին մոզական լապտերը (կինոխցիկ) շատ մոգայիկ էր և հնարավորություն էր ընձևուում գյուղատնտեսին՝ ձմեռային պայմաններում գյուղացիներին ծանոթացնելու Սովետական Միության և արտասահմանյան օրինակելի անտեսություններին, միաժամանակ նպաստում գյուղատնտեսական գիտելիքների տարածմանը (որպես մուտքի վճար՝ գյուղացին պետք է դնի 5 կոպեկի գիրք):

4 Խաբունաբեյլի սոխը այսօր էլ լավագույնն է համարվում ողջ Հայաստանում:

5 Սուլանի խոտը միամյա, հրաշոտղիմացկուն խոտաբույս է. սալիս է առատ բերք: Հայաստանում Սուլանի խոտ սկսել են աճեցնել 1925 թ. Երևանի շրջակայքում, սակայն այն հաջողությամբ կարող է մշակվել լեռնային և սակավ մթնոլորտային տեղումներով շրջաններում:

«ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ» ՏՄՐԱԾՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

(էջ 199)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 4, ապրիլ, էջ 45, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

Կ. Կ. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ. «ԿՏԱՎԱՏՐ ԵՎ ԿԱՆԵՓՐ»

(էջ 200)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 4, ապրիլ, էջ 48—49, «Գրախոսական» բաժնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Կ. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ «Կտավատը և կանեփը» գրքույկը լույս է տեսել «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարով՝ № 22 (25), Ե. 1926, 27 էջ:

2 1921 թ. ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի որոշմամբ՝ ժողտնտիսորհին կից ստեղծվում է կոոպերացիայի, անալնագործության և մանր արդյունաբերության վարչություն:

3 1924 թ. հոկտեմբերի 17-ին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհը հաստատում է Հայաստանի գյուղատնտեսական կոոպերատիվների միության (Հայգյուղկոոպ) կանոնադրությունը:

4 Սովետական Հայաստանի կառավարությունն ազգայնացրեց Հայաստանում փոքր հզորությամբ բամբակազտիչ մասնավոր գործարանները, որոնք հզել էին մինչև սովետական կարգերի հաստատումը, և 1922-ին ՀՍԽՀ հողժողկոմատին կից կազմակերպեց Հայաստանի բամբակազործական կոմիտե (Հայրամբակկոմ):

ՊՐՈՖ. ԱՎ. Ա. ՔԱՂԱՆԻԱՐ, «ԿԱԹՆԱՏՈՒ ԿՈՎԻ ԿԵՐԱԿՐՈՒՄՆ»

(էջ 201)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 5, մայիս, էջ 58—59, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 ԱՎ. ՔԱՂԱՆԻԱՐԻ «Կաթնատու կովի կերակրումը» գրքույկը լույս է տեսել «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարով, № 24 (27), Ե., 1926, 56 էջ:

ԱԳՐՈՍԵԿՑԻԱՆԵՐԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՄԻՈՒԹՆԱԿԱՆ

ՊԼԵՆՈՒՄԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻՑ

(էջ 203)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 7, հուլիս, էջ 31—34, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 «Ագրոնոմ» — հասարակական-արհմիութենական, գիտաարտադրական ամսագիր, լույս էր տեսնում Մոսկվայում, ռուս., 1924—1929 թթ.:

(էջ 207)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 7, հուլիս, էջ 38—39, «Գրախոսական» բաժնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Խ. Երիցյանի «Կաթնատնտեսության դործնական ձեռնարկ, Ա մաս» գրքույկը լույս է տեսել «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարով, № 8, Ե., 1926, 174 էջ:

ԳՅՈՒՂԻ ՀՈՂԱՇԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՄԵՐ ԱԴՐՈՆՈՄՆԵՐԸ

(էջ 209)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1926, № 8, օգոստոս, էջ 22—25, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Գյույ-Հումբել (Գյոյդմբել) — այժմ ՀՍՍՀ Մասիսի շրջանի Դեղանիստ գյուղը:

2 Արագղայան — այժմ Արարատի շրջանի Երասխ գյուղը:

3 Նկատի ունի Ի. Կոխլովի «Կարապը, Խեցեկտիներ և Գալլաձուկը» առակը:

4 Ճաթղոս — այժմ Արովյանի շրջանի Հրազդան (Դեռաշեն) գյուղը:

ԿԱՐՏՈՅԻՎԻ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(էջ 215)

Առաջին անգամ տպագրվել է առանձին գրքով, «Գյուղացու գրադարան» մատենաշարով, № 30, Ե., 1926, 35 էջ, որից և արտատպվում է:

Գրքույկը ջերմ ընդունելություն է գտնում, և ժամանակի պարբերական մամուլում իրար հոռեց երևում են մի քանի դրական գրախոսություններ. Ի. Տ., Ինչ պետք է հարգա գյուղացին: Ա. Բակունց, Կարտոֆիլի մշակությունը: «Մաճկալ», 1926, հունիսի 10, № 46:— Վարդանյան Գ., Ինչ կարգավ գարնանացանի մասին: «Մաճկալ», 1928, ապրիլի 5, № 28:— Գ. ԵՍ, Ա. Բակունց, «Կարտոֆիլի մշակությունը» (Գյուղացին՝ր, կարդացե՞ք այս գիրքը): «Կոմունիստ», Բաքու, 1929, փետրվարի 7, № 31:

Ավելի վաղ, կարտոֆիլի մշակության որոշ հարցերի Ա. Բակունցն անդրադարձել է նաև առանձին հոդվածներով. «Ի՞նչ անել կարտոֆիլի ճախերը», «Ե՞րբ և ինչպե՞ս հավաքել կարտոֆիլը», «Ի՞նչ օգուտ է տալիս կարտոֆիլը» (տե՛ս ԿԻ, 1925, օգոստոսի 16, № 22, սեպտեմբերի 16, № 24 և 26, № 25): Այդ հոդվածները չեն ընդգրկված սույն հատորում:

Հետագայում, այս աշխատության մի հատվածը (գլուխ 6, էջ 296—298) աննշան փոփոխություններով, «Կարտոֆիլն ինչպե՞ս հավաքել» վերնագրով, «Ագրոնոմ Ալ. Ստեփանյան» ստորագրությամբ տպագրվել է «Մճկ», 1929, նոյեմբերի 2, № 85: Բնականաբար այդ հոդվածն ևս դուրս է մնացել սույն հատորից:

Տպագրվել է՝ ԽՀ, 1926, գեկտեմբերի 23, № 295, որտեղից և արտատպվում է:

1 ԱՀԲ—Անդրկովկասի հեռագրական բաժանմունք:

2 Հաջիկ — այժմ Հոկտեմբերյանի շրջանի Վորոշիլով ավան:

3 Նորիկ — «ՀՍՍՀ վարչա-տնտեսական բաժանումը» տեղեկատվի վերջին հրատարակության մեջ Նորիկ անունով գյուղ չի հիշվում:

4 Նորապատ — Հիմնվել է Սարգարապատ կայարանի մոտ, բնակչությունը տեղափոխվել է Սարգարապատ գյուղից և Մեղրու շրջանից (տե՛ս ԳԿ, 1925, № 1, էջ 33): Այն այժմ ձուլվել է Հոկտեմբերյան քաղաքի հետ:

5 Զանգիբասարի շրջան — այժմ ՀՍՍՀ Մասիսի շրջանը:

ԽՈՍՏՈՐՁՈՒՐԻ ԿՈՄԻՏԵԱՆ

Տպագրվել է ատանձին գրքույկով, «Գյուղացու զրադարան» մատենաշարով, № 47, Ե., Հոգժողովմասի հրատարակություն, 1927, 51 էջ, տպաքանակ՝ 2000: Գրքույկը նկարազարդ է:

Մանոթ միակ մատենախոսությունը լույս է տեսել «Կոմունիստ» (Բարու) օրաթերթում (1928, հուլիսի 2, № 152), «Նեգրուս» ծածկանունով (Ա. Բակունց. խոտորջուրի կոմունան): Նշելով գրքույկի արժանիքները՝ զրախոսը, մասնավորապես, գրում է. «Գյուղացույի լեզուն շափաղանց պարզ է, հասկանալի, տեղ-տեղ հասցրած գեղարվեստական պարզության, որպիսի հանգամանքն ավելի է հետաքրքիր դարձնում Բակունցի ներկա գրքույկը»:

Բնագրում ուղղված են հետևյալ վրիպակները. տպագրված Միսխանայի և Միսխանի ձևերը ուղղված են՝ Միսխանեի:

էջ 236, տ. 33. տպագրված է՝ չեն նայում ոչ տոնի ու կիրակի, ուղղում ենք՝ չեն նայում ո՛չ տոնի, ո՛չ կիրակի:

էջ 248, տ. 30—31. տպագրված է՝ աչխին ընկնում է մի բույսի կամ սեբմի, ուղղում ենք՝ աչխն ընկնում է մի բույսի կամ սեբմի:

Նոր խոտորջուրի «Կարմիր հովիտ» կոմունան կազմակերպվել է 1925 թ. մարտ ամսին, նրա հիմնադիրների ծննդավայրը՝ խոտորջուր գյուղի անունով, որ գտնվում էր Բարձր Հաջիի Սպեր գավառում: Ինչպես հիշում է խոտորջուրի կոմունայի նախկին վարչության նախագահ, հանգուցյալ (վախճ. 1982) Թորգոմ Կեորգյանը, կոմունայի կազմակերպման առթիվ 1922 թ. խորհով քաղաքում ապրող մի խումբ նախկին խոտորջուրցիներ հավաքվում են խորհրդակցության, որին մասնակցում է նաև ուսանող Ա. Բակունցը: Վերջինիս ջնորհիվ էլ խորհրդակցությունը հավանություն է տալիս ժողովականների մի մասի առաջարկին՝ կոմունան հիմնադրել Սովետական Հայաստանի մի որևէ, թեկուզ հե-

ռավոր և գյուղատնտեսական տնտեսական անրաբնական շրջանում (ցանկություն էր հայտնվել նաև հիմնել Ռուսաստանի բերքառատ և հեռանկարային շրջաններից մեկում)։

Խոտորչուրի կոմունան հիմնադրվեց ներկայիս Հրազդանի շրջանում, Կոմունայի վարչության առաջին նախագահը եղել է Արտաշես Գևորգյանը, իսկ 1926 թ. մինչև վերջ՝ նրա եղբայրը՝ 1918 թ. կուսակցության անդամ Թորգոմ Գևորգյանը, Հայրենանվեր գաղափարին ղինվորագրված կոմունարների անդու աշխատանքը տալիս է իր դրական արդյունքները, և կոմունան դառնում է բարձր ապրանքային և օրինակելի տնտեսություն։ Բացի իր անդամների համար կենսական բարենպաստ պայմաններ ստեղծելուց, կոմունան օգնել է նաև նյութական նեղ պայմանների մեջ գտնվող հայ գրողներին՝ Վ. Թոթովենցին, Ն. Զարյանին, Ն. Զարենցին, Ա. Բակունցին, որոնք միշտ էլ սպասված հյուրեր են եղել կոմունայում։ Ոչ միայն կոմունարների, այլև շրջակա գյուղերի հայ, ադրբեջանցի և հույն բնակիչների կողմից հատկապես սիրված է եղել Ա. Բակունցը։ Նրանց հիշողության մեջ մինչև այսօր էլ զրոգը մնացել է իրեն արտակարգ հմայիչ և բարեսիրտ անձնավորություն։ Կոմունայում հյուրընկալվելիս, նա առանձնապես՝ սիրում էր պառկել մի աղբյուրի մոտ և մտորել։ Այդ պատճառով էլ այդ աղբյուրը կոմունարները կոչել են «Բակունցի աղբյուր»։ Այն պահպանվել է մինչև օրս էլ։

Հայաստանի առաջին օրինակելի և ցուցադրական կոլտնտեսություններից մեկը՝ Խոտորչուրի «Կարմիր հովիտ» կոմունան, գոյություն ունեցավ մինչև 1951 թ., երբ այն մի բանի ալ տնտեսությունների հետ վերամիավորվեց մեկ սովետական տնտեսության մեջ, Թարյաուու կենտրոնով, ուր և տեղափոխվեցին բնակության խոտորչուրցիները։ Կոմունայի նախկին տեղն այժմ անրնակ է, մնացել են միայն մի բանի կիսականգուն գոմեր։

1 Ներքին Ախալայի շրջան — ներկայիս Հրազդանի շրջանը։

2 Խոսքը նախկին Ղորուխ-Գյունեյ ադրբեջանական գյուղի մասին է։

3 Դանիական գոմ — երկհարկանի շինություն, որի առաջին հարկում պահում էին խոշոր եղջյուրավոր, իսկ երկրորդում՝ մանր եղջյուրավոր անասուններին։

4 Կոմունան կառավարության կողմից ղնահատվել է ըստ արժանվույն և միջկուտնտեսային մրցություններում զրավել առաջնակարգ տեղեր։ Այսպես՝ Անդրկովկասում այն շահել է առաջին տեղը, 1926 թ. տեղական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսում ստացել է գովասանական ընթիվ և դրամական սրբգե, իսկ 1928 թ. Մոսկվայում տեղի ունեցած կոլտնտեսությունների համամիութենական մրցանակաբաշխությունում շահել է երկրորդ մրցանակը և հազար ուրլի դրամական պարգև։

5 Կոմունայի ներքին կալմակերպվածության և բարձր ցուցանիշների մասին մամուլում շատ է գրվել։ Հիշենք մի քանիսը. Վ. Թոթովենց, Դեպի կոմունա (տպավորություններ Խոտորչուրյան կոմունայից) (ԽՀ, 1927, հուլիսի 6, № 154), Ն. Զարյան, Կոմունիստական ամիորան լեռների գրկում (ԽՀ, 1927, հուլիսի 13, № 159), Դ. Ագիզյան, Խոտորչուրյան կոմունան (Մճկ, 1927, օգոստոսի 21, № 66), Արտ. Օհանջանյան, Խոտորչուրյան կոմունան (Մճկ, 1927, <հոկտեմբերի 31>, № 86), Նադարյան, Առանց հաշվապահության չկա լավ կոմունա (Մճկ, 1928, մայիսի 27, № 43), Բ. Փեոօօրօօ, Хоторчская коммуна, («Заря востока», 1927, 17 мая, № 1477) և այլն։

6 Նուր Միխայովկա — ներկայիս Հրազդանի շրջանի Հանքավան գյուղը։

ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ԱՌԱՋԻԿԱ ԴԱՇՏԱՅԻՆ ՍԵՂՈՆՈՒՄ

(էջ 261)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1927, № 3, մարտ, էջ 28—35, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Աղբաբայի զավառակ—այժմ ՀՍՍՀ Ամասիայի շրջան:

2 Տրիանգուլիացիոն (լատիներեն՝ triangulum—նուանկյուն) աշխատանքները կիրառվում են եռանկյունաձև ուղղանկյուն հողերի ձևերն ու չափերն ուսումնասիրելիս. այն հիմք է հանդիսանում տեղագրական գծագրանման և տարրեր տեղագրագիտական աշխատանքների համար:

3 7-րդ զավառակ—լենինականի գավառի 7-րդ զավառամասը համապատասխանում է այժմյան Արագածի շրջանին: Նրա մեջ էին մտնում Հաջի Խալիլ (Ծաղկահովիտ), Զառչառիս, Փամբ (թրդական) և Ղոխդագիրման (Հնարերդ) գյուղերը (Խմբ.):

4 Ղամաբլու—այժմ ՀՍՍՀ Արտաշատի շրջան:

5 Նաղիլ հողեր—գյուղական ընտանիքներին հատկացվող հողատարածություններ:

6 Նկատի ունի 1926 թվականի երկրաշարժը, որը մեծ վնասներ էր հասցրել Լենինական քաղաքին ու մերձակա բնակավայրերին (Խմբ.):

ՄԻ ԱՐՏՆԵԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(էջ 270)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1927, № 4, ապրիլ, էջ 50—64, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Ղարափիլիսա—այժմ ՀՍՍՀ Կիրովական քաղաքը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱԿԱՎԱՀՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅՆՐԻՅ

(էջ 274)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1927, № 9, սեպտեմբեր, էջ 9—12, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

էջ 274, տ. 20—21. տպված է՝ ...որոնց բնակչության ընդհանուր բվի զգալի առկում է կազմում: Ուղղում ենք՝ ...որոնց բնակչությունը և այլն:

էջ 275, տ. 2 (աղյուսակ). տպված է՝ 5500, ուղղում ենք՝ 5600

տ. 9 (աղյուսակ). տպված է՝ 10000 ...18000, ուղղում ենք՝ 9700... 17700

«ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ» ՎԵՅ ՏԱՐԻՆ

(էջ 278)

Տպագրվել է՝ ԳԿ, 1927, № 10—11, հոկտ.—նոյեմբեր (միացյալ համարում), էջ 121—127, Ա. Բակունց ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

էջ 284, տ. 15. տպւած է՝ 142000, ուղղում ենք՝ 126000

էջ 286, տ. 19. տպւած է՝ տաբուլին, ուղղում ենք՝ տաբուլին

1 «Գյուղատնտեսական հանդեսի» առաջին համարը լույս է տեսել 1920 թ., Երեւանում:

2 Բակունցը սխալվում է. արեւելահայ իրականութեան մեջ գյուղատնտեսական զրքույկներ լույս են տեսել դեռևս 1841—42 թվականներին, Թիֆլիսում, Հ. և Դ. Արզանյանցների տպարանում: Հիշենք դրանցից մի քանիսը.

Դուախի, Խրատ Բև ինչպե՞ս հարկավոր է ցանել Ամերիկու Բամբաքուն, որոյ փորձն առին Ղրիմում, Թարգմանակ և տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ յԱնդրկովկասեան Միաբանութենէ Ագարակային Տնտեսութեան, Թիֆլիս, տպ. Հ. և Դ. Արզանյանցների, 1841 թ.:— «Խրատ տորոն ցանելոյ», Թիֆլիս, տպ. Հ. և Դ. Արզանյանցների, 1841 թ.:— «Խրատ բամբակի ծառ րազմացնելոյ և բամբակ շինելոյ», Թիֆլիս, տպ. Հ. և Դ. Արզանյանցների, 1841 թ.:— Տեր-Ղուկասյան Ն., Կանոնք գործածականք, որը մի քանի արեւմտահայերէն կուլտուրաների մշակելու կանոնների ժողովածու է, տպագրվել է դարձյալ Թիֆլիսում, Հ. և Դ. Արզանյանց եղբայրների տպարանում:

3 Ա. Կարինյան (Արտաշէս Բալասիի Գաբրիելյան), (1836—1932) սովետական կուսակցական ու պետական գործիչ, գրականագետ, պատմաբան: ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս: 1924—28 թթ. եղել է ՀՍՍՀ Կենտրոնականի նախագահ:

4 Մեջբերումը կատարված է Ա. Կարինյանի «Դիտողութիւններ գյուղատնտեսական կյանքի» մասին» ընդհանուր վերնագրի տակ զետեղված հոդվածից (տե՛ս ԳԿ, 1927, № 1, հունվար, էջ 62—63):

ՀՈՂԱՇԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՆՆԻՔՆԵՐԻՅ

(էջ 287)

Տպագրվել է՝ ԴԿ, 1927, № 12, դեկտեմբեր, էջ 33—37, Ա. Բակունց *ստորագրութեամբ*: Արտատպւում է նույն ամսագրից:

էջ 287, տ. 31. տպւած է՝ օրենքներ կլինի, ուղղում ենք՝ օրենքներ կլինեն:

էջ 288, տ. 19—20. տպւած է՝ սովից, զաւրից և ավերված գյուղերում, ուղղում ենք՝ սովից և զաւրից ավերված գյուղերում:

1 Նկատի ունի ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1927 թ. հոկտեմբերի 20-ի՝ «Դիրեկտիվ-ցուցմունքներ հողաշինարարության և հողօգտագործման միութենական օրենքի մշակման համար» որոշումը:

2 Մեջբերումը „К постановлению ЦК о землеустройстве и землепользовании“ առաջնորդողից է. տպագրվել է՝ „Правда“, 1927, նոյեմբերի 23, № 268:

3 «Հողային օրենսգիրքը» հաստատվել է 1922 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Համառուսաստանյան Կենտրոնական Դործադիր Կոմիտեի 4-րդ նստաշրջանի կողմից:

4 Նկատի ունի ԽՍՀՄ Կենտրոնական Դործադիր Կոմիտեի 1927 թ. հոկտեմբերի 15-ի՝ «ԽՍՀՄ բոլոր բանվորներին, աշխատավոր գյուղացիներին և Կարմիր բանակայիններին,

բոլոր երկրների պրուլետարներին և աշխարհի ճնշված ժողովուրդներին» ուղղված մանի-
ֆեստը:

5 Նույն տեղում:

6 Նույն տեղում:

7 Խոսքը վերաբերում է ՀՍԽՀ Ժողովուրդների 1927 թ. դեկտեմբերի 2-ի դեկրետին:

Գեօրգի Լենինի ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

(էջ 293)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հունվարի 22, № 7, «Ինչպես ԼճԲ կառուցում Լենինի ավանդ-
ները» և «Ինչ նվաճումներ ունեն և զեռ ինչ պիտի անենք» ընդհանուր խորագրերի տակ:
Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

ԻՆՉ Է ԱՐՈՏՆԵՐԻ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(էջ 294)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, ապրիլի 8, № 29, Ա. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Ար-
տատպվում է նույն լրագրից:

ՄՆՔՆԱԾԴՏԱՒՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԻՅ ՄԻՆՉՆՎ ԿՈՄՈՒՆԱ

(էջ 296)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, մայիսի 27, № 43, «Համագումարից առաջ բնում ենք
կոտնտեսությունների հետ կապված խնդիրները» ընդհանուր վերնագրի տակ, Ա. Ստե-
փանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 «Մաճկալի» 1928 թ. № 43-ում տպագրված են Խ. Նաղարյանի, Ալիսի, Ս. Պետ-
րոսյանի, Նաղարյանի հոդվածները և «Մեքենաօգտագործական ընկերությունը կոնկրետ
տնտեսության հիմքն է» խմբագրական խորագրի տակ՝ մի շարք այլ թղթակցություններ:
Բացի այդ՝ Ա. Բախունցի այս հոդվածի մեջ, հատուկ շրջանակով առանձնացված, բերված
է հետևյալ կոչը. «Կուլակն իր տնտեսությունը վարում է վարձու բանվորների միջոցով,
իսկ կոնկրետ տնտեսությունները պիտի աշխատանքը տանեն իրենց անդամների միջո-
ցով»:

2 Այս հարցի մասին լիբիի նույն համարում տպագրված է «Առանց հաշվապահու-
թյան չկա լավ կոմունա» թղթակցությունը:

3 Տե՛ս 2. Մկրտչյանի «Մեր գյուղը սոցիալիզմի ճանապարհին» ընդարձակ հոդվածը,
տպագրված՝ Մճկ, 1928, № 56 (հուլիսի 12), 60 (հուլիսի 26), 63 (օգոստոսի 5) և 69
(օգոստոսի 9):

ՊԱՏՐԱՍՏՎԵՆՔ ԱՇԵՆԱՑԱՆԻՆ

(էջ 298)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հունիսի 7, № 46, Ա. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Ար-
տատպվում է նույն լրագրից:

ԱՐՐԱՌԻ «ՀԱՄԵՐԱՇԵՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՆԵԿՏԻՎԸ

(էջ 300)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հունիսի 10, № 47, Ալ. Ստեփանյան *ստորագրութեամբ*: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Արքաք — գյուղ ՀՍՍՀ Մոսխիսի շրջանում:

2 Քյալրաշառ — շրջան Ադրեբեջանական ՍՍՀ-ում:

ԻՆՉՊԵՍ Է ՀԱՐԿԸ ԴՐՎԵԼՈՒ ԿԱՊԱԼՈՎ ՏՎԱՄ ՀՈՂԱՄԱՍԻ ՎՐԱ

(էջ 304)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հունիսի 24, № 51, «Գյուղացի, միասհարկի օրենքը պիտի շատ լավ իմանաս» խորագրի տակ, Բ. ստորագրութեամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Հայաստանի Ժողկոմխորհի 1927 թ. ապրիլի 13-ի որոշմամբ՝ գյուղերում կազմակերպվել են հարկային հանձնաժողովներ:

ՆՈՐ ԴՅՈՒՂՆԵՐ՝ ՉՔԱՎՈՐ ԵՎ ՀՈՂԱԶՈՒՐԿ ԴՅՈՒՂԱՅԻՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

(էջ 306)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հունիսի 28, № 52, Ալ. Ստեփանյան *ստորագրութեամբ*: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Իստիսու — այժմ Ազիդրեկովի շրջանի Ջերմուկ առողջարանը:

ԱՇՆԱՆԱՑԱՆԻ ԿԱՄՊԱՆԻԱՆ

(էջ 309)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հուլիսի 1, № 53, Ալ. Ստեփանյան *ստորագրութեամբ*: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Գաւնաւացանի կամպանիայի ընթացքում մենք գրել էինք...—Սերմաշտիչների լրիվ օգտագործման մասին Բակունցը գրել է «Պատրաստվենք աշնանացանին» հոդվածում, որ լույս է տեսել «Մաճկալ» թերթի 1928 թ. հունիսի 7-ի համարում (տե՛ս նույն հատորում, էջ 298):

ՊԱՅՔԱՐՆԵՔ ՀԻՆ ԿՆՆՑԱՂԻ ԴԵՄ

(էջ 312)

Տպագրվել է՝ Մճկ, 1928, հուլիսի 12, № 56, «Հին ու նոր կենցաղ» ընդհանուր վերնագրի տակ Ա. ստորագրութեամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

(էջ 314)

Տպագրվել է՝ ՄՃԿ, 1928, հուլիսի 12, № 56, Այ. Ստեփանյան ստորագրությամբ արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Միութենական ժողկոմխորհի որոշումը՝ խորհրդային խոշոր տնտեսությունների մասին, հրապարակվել է 1928 թվականի հուլիսի 2-ին:

ԱՇՆԱՆ ՅԱՆՔԻ ԿԱՄՊԱՆԻԱՆ, ՊԱՐԱՐՏԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՑԱՆՈՎԻ ԽՈՏԵՐԸ

(էջ 316)

Տպագրվել է՝ ՄՃԿ, 1928, օգոստոսի 5, № 63, Ա. Ստեփանյան ստորագրությամբ արտատպվում է նույն լրագրից:

Հողվածին նախորդում են բնարան (թև՝ կոշ) հիշեցնող հետևյալ արտահայտությունները. «Աշնանացանը պարարտ հող է սիրում, դրա համար էլ հարկավոր է դռան, բակի և գոմի աղբը տանել դաշտ ու սրանցով պարարտացնել աշնանացանի հողը», «Վարկային ընկերության արակտորն առաջին հերթին կոլեկտիվ տնտեսության աշնանացան վարք պետք է անի», «Աշնան խոտաբույսեր՝ վիկ և առվույտ ցանելն էլ մեր հիմնական նպատակն է»:

Հողվածը ճոխացված է վանազան լուսանկար-փաստերով, որ ավելորդ համարվեց վերատպել:

1 Այլ մասին հաղորդագրություններ տե՛ս ՄՃԿ, 1928, № № 53 (հուլիսի 1), 60 (հուլիսի 26), 61 (հուլիսի 29):

2 Կոլտնտեսությունների դաշտերը գոմաղբով պարարտացնելու կարևոր նշանակության մասին լրջակցություններ տե՛ս ՄՃԿ, 1928, № № 44 (մայիսի 31), 53 (հուլիսի 1), 58 (հուլիսի 19) և այլ համարներում:

3 1928 թ. աշնանացանի կամպանիայի մասին լրացուցիչ տեղեկություններ տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 322, թ. 9, ինչպես նաև՝ «ՀԱՍՀ հողագործության ժողովրդական կոմիտարիատի 1927—28 թթ. գործունեությունը» զրբույկում (Երևան, 1929):

4 Հանքային պարարտացման մասին տեղեկություններ տե՛ս ՄՃԿ, 1928, № № 57 (հուլիսի 19), 60 (հուլիսի 26), և՛, 1928, № 256 (նոյեմբերի 3) և այլ համարներում:

5 Տե՛ս «Խոտ սերմողը վարկ է ստանում» հոդվածի № 1 ծանոթագրությունը (սույն հատորում, էջ 582):

ԿՈՒՆԿՏԻՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՂԵՐԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅՐԵԼ ԵՆ

(էջ 320)

Տպագրվել է՝ ՄՃԿ, 1928, նոյեմբերի 4, № 89, «Կոլտնտեսություն, պատրաստվիր համագումարին» ընդհանուր վերնագրի տակ, Այ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Նկատի ունի ՀՍԽՀ Կենտրոնական Նախագահության՝ կոլեկտիվ տնտեսությունների հողերը զատելու-կենտրոնացնելու մասին 1928 թ. օգոստոսի 22-ի որոշումը, ըստ կուսակցության 15-րդ համագումարի դիրեկտիվի՝ գյուղի մանր, ցրված տնտեսությունները խոշոր կոլեկտիվ տնտեսությունների վերածելու մասին, որը հնարավորություն կտա գյուղը տեխնիկայես զինելու և գյուղատնտեսությունը զգալիորեն զարգացնելու:

2 Բաշցյառնի—Ներկայիս Արովյանի շրջանի Գառնի գյուղը:

ԱՆԴՐԻՈՎԿԱՅԱՆ ԱՆԱՍՆԱՐՈՒԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ

(էջ 321)

Տպարվել է՝ ԴԿ, 1928, № 10—12, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 82—87, Ա. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն ամսագրից:

1 Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտի հանդիսավոր բացումը տեղի է ունեցել 1928 թ. նոյեմբերի 8-ին, Երևանում: Բացման հանդիսավոր նիստին ճառերով հանդես են եկել Ա. Խանջյանը, Ս. Կասյանը և Ա. Մոսվյանը (տե՛ս հշ, 1928, նոյեմբերի 10, № 260):

2 1926 թ. սկզբներին Հայաստանի պետական ու հողժողովատուր, պետական գյուղատնտեսական սեկցիայում քննում են անասնաբուժության հարցը, որից հետո տեղափոխվում է ԱՍԳՀ Տնտիսհոգուրդ: Վերջինս որոշում է շտապ կարգով Երևանում բացել անասնաբուժական-մանրէաբանական ինստիտուտ (տե՛ս հշ, 1926, № 49):

3 1928 թ. սեպտեմբերի 16-ից սկսվել են ընդունելության քննությունները, իսկ Վրաստանից, Ադրբեջանից և այլ վայրերից եկածների համար ավելի ուշ (տե՛ս հշ, 1928, № 218): Պարապմունքներն սկսվել են հոկտեմբերի 11-ից (տե՛ս հշ, 1928, № 236):

ԱՆԴՐԻՈՎԿԱՅԱՆ <ՅԱՆ> ԱՆԱՍՆԱՐՈՒԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ

(էջ 326)

Տպարվել է՝ ՄՀԿ, 1928, նոյեմբերի 7, № 90, «Խորհրդային Միության գյուղատնտեսությունը զարգանում է» ընդհանուր վերնագրի տակ, Ա. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Հոդվածն ունի նկարազարդումներ՝ «Ուսանողները դորժնական աշխատանքի ժամին», «Ուսանողները լսաբանում»: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Տե՛ս նախորդ՝ «Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտը» հոդվածի № 3 ծանոթագրությունը: Հիշյալ հոդվածում ևս գրեթե նույն հարցերն են արծարծվում:

2 Ինստիտուտում սովորում էին Հայաստանից, Նախիջևանի Խնրավար հանրապետությունից, Լեռնային Ղարաբաղից և Աբխազիայից եկած ուսանողներ:

3 Ինստիտուտում դասավանդելու համար Մոսկվայից, Լենինգրադից, Խարկովից, Կազանից, ինչպես նաև Երևանի համալսարանից հրավիրվել են խոշոր մասնագետներ, այդ թվում՝ պրոֆ. պրոֆ. Շչերբակով, Կամենցև, Սմիրնոսկի, Մասսինո (ինստիտուտի ղեկավոր), Բեդելյան, Ղամրաթյան և ուրիշներ:

4 Տե՛ս նախորդ՝ «Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտը» հոդվածի № 1 ծանոթագրությունը:

ԲԵՐՔԻ ԲԱՐՁՐԱՅՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

(էջ 328)

Այս խորագրով զույգ հոդվածները տպագրվել են՝ ՄՃԿ, 1929, հունվարի 30, № 9 և փետրվարի 9, № 12, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում են նույն լրագրից, նույն խորագրի տակ, միայն ավելացնելով խմբագրական ենթավերնագրեր՝ «Հոդված 1», «Հոդված II»:

1 Համամիութենական Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի որոշումը՝ բերրատվության բարձրացման վերաբերյալ, հրապարակվել է 1928 թ. դեկտեմբերի 15-ին Մոսկվայում. արտատպվել է ՄՃԿ, 1929, հունվարի 12, № 4: Համաձայն այդ որոշման՝ մոտակա հնգամյա-հոգի բերրատվությունը բարձրանալու էր առնվազն 30—35 տոկոսով:

ԼՆՈՒՄԱՄԱՍԻ ԴՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԻՔՆԵՐԸ

(էջ 334)

Տպագրվել է՝ ՄՃԿ, 1929, հունիսի 1, № 41, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Հոդվածն ունի երկու գծանկար՝ «Լեռնամասը դեռ սերզատի մերհնա և խնոցու երես չի տեսել» և «Լեռնամասում անասունները կոտորվում են, բայց անասնաբույժ չկա» մակագրություններով: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Նեբին Աղջաղալա—այժմ Թալինի շրջանի Ներքին Բաղմարերդ գյուղը:

ԱՐՈՏՆԵՐԻ ԿՈՒՆԿՏՈՒ ՕԴՏԱԴՈՐԾՈՒՄԸ ՈՒ ԲԱՐՆԱՎՈՒՄԸ

(էջ 337)

Տպագրվել է՝ ՄՃԿ, 1929, հունիսի 19, № 46, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

ԱՆՍԱՆԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ԱՄԻՍԸ

(էջ 338)

Տպագրվել է՝ ՄՃԿ, 1930, փետրվարի 11, № 17, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Հիշատակված անասնապահության ամիսն ընդգրկում է 1930 թ. փետրվարի 11-ից մարտի 6-ը ընկած ժամանակահատվածը: «Մաճկալի» այդ օրերի համարների մեծ մասը նվիրված է անասնապահությանը:

ԿՈԼԵՈՋՆԵՐԻ ԱՄՐԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

(էջ 342)

Տպագրվել է՝ ՄՀկ, 1930, փետրվարի 25, № 23, Ա. Ստեփանյան ստորագրությամբ՝ Արտատպվում է նույն լրագրից:

ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՀՆՁՆԼՈՎ ԲՈՂՈՐ ԽՈՏՀԱՐՔՆԵՐԸ՝ ԶՄԵՌԸ ԵՎ ԳԱՐՆԱՆԸ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ ԿՓՐԿԵՆՔ ՍՈՎԻՅ

(էջ 343)

Տպագրվել է՝ ՄՀկ, 1930, հունիսի 19, № 70, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

ԱՇՆԱՅԱՆԻ ՕԴՈՒՏԸ

(էջ 345)

Տպագրվել է՝ ՄՀկ, 1930, սեպտեմբերի 6, № 103, «Աշնանացանի օրերն են գալիս», «Պատրաստել զոթանները, փոցիները, բոլոր մեքենաները, զտել սերմացուն» խմբագրական ընդհանուր խորագրերի տակ, Ա. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

ԱՅՍ ՏԱՐՎԱ. ԱՇՆԱՅԱՆԸ

(էջ 346)

Տպագրվել է՝ ՄՀկ, 1930, սեպտեմբերի 9, № 104, «Շարժացանով քիչ սերմ կցանես, շատ բերք կստանաս» ընդհանուր վերնագրի տակ, Ա. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Հրազդան—նկատի ունի ներկայիս Արուսյանի շրջանը:

2 Խոսքը վերաբերում է ՀամԿ(Բ)Կ 16-րդ համագումարի 1930 թ. մայիսի 18-ի որոշմանը, ըստ որի՝ անհրաժեշտ է համարվում ապահովել անասնապահության ուժեղ զարգացումը՝ ստեղծելով բարձր ասլրանքայնություն ունեցող կոլտնտեսային ֆերմաներ:

3 Տհ՝ս «Բերքի բարձրացման համար» հոդվածի № 1 ծանոթագրությունը (սույն հատորում, էջ 593):

4 Չայիր — արագորեն բաղմացող ու տարածվող խոտազգի:

ՏՐԱՊԵՏԵՆՔ ՏԵՆԻԿԱՅԻՆ

(էջ 352)

Տպագրվել է՝ «Կոլխոզնիկ», 1931, № 5, մարտ, էջ 4—6, Ա. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

1 Նկատի ունի արդյունաբերության ասպարեզում աշխատողների համամիութենական կոնֆերանսը, որը տեղի է ունեցել 1931 թ. փետրվարին, Մոսկվայում:

2 Անդրկովկասյան հորհուրդների 6-րդ համագումարը տեղի է ունեցել 1931 թ. փետրվարի 21—27-ը Թիֆլիսում: Համագումարը բամբակի բերքի բարձրացման վերաբերյալ որոշել է՝ 1931 թ. բամբակի ցանքերի տարածությունը հասցնել մինչև 250000 հեկտարի:

3 Քյարիմարիս—այժմ Հոկաեմբերյանի շրջանի Սովետաշեն գյուղը:

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

(էջ 356)

Տպագրվել է՝ «Կոլխոզնիկ», 1931, № 7, ապրիլ, էջ 5—9, Ալ. Ստեփանյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է նույն լրագրից:

էջ 359, տ. 16. տպագրված է՝ ...չոր դարման է եղել և խոտ, ուղղում ենք՝ ...չոր դարմանի է եղել և խոտի:

1 հորհուրդների համամիտվեճական 6-րդ համագումարը բացվել է 1931 թ. մարտի 8-ին Մոսկվայում: Համագումարի որոշումը կոլտնտեսային շինարարության մասին հրապարակվել է 1931 թ. մարտի 17-ին:

2 «Կոլխոզնիկ» — երկշաբաթավերքի, լույս էր տեսնում Երևանում, 1930—1934 թթ.:

НАРОД САМОДЕРЖЕЦ

(էջ 362)

ԻՆՔՆԻՇԽԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

(էջ 364)

Տպագրվել է՝ «Литературная газета» 1936, № 34, հունիսի 15, էջ 4, «Նոր սահմանադրությունը Լենինի-Ստալինի գաղափարների հաղթանակն է» ընդհանուր խորագրի տակ: Հետագայում, հայերեն թարգմանությամբ և հատվածաբար մեջ է բերված՝ «Սովետահայ գրականության տարեգրություն», Ե., 1957, էջ 324:

Արտատպվում է «Литературная газета»-ից:

Ունեցել է այս հոդվածը հայերեն ընդգիր ու հետո միայն թարգմանվել ուսերեն, իսկ միանգամից գրվել է ուսերեն, հնարավոր չեղավ պարզելու Հայերեն ամբողջական թարգմանությունը հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Անհարկի ող զինվոր կատարվել է 1935 թվականի նոյեմբերի 24-ին Վաղարշապատի (այժմյան Էջմիածնի) շրջանի Արշալույս գյուղում: Բախունցն այդ մասին գրել է նաև հատուկ ակնարկ՝ «Խոսում են Ջավոյի բնակարանից» և տպագրել՝ «Խորհրդային Հայաստան» (օրաթերթ), 1935, նոյեմբերի 29, № 257: Բնագիրը և մանրամասնությունները տե՛ս սույն հրատ., հ. II, էջ 498—504 (լսմբ.):

ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ԽՆԴՐԱԳՐՆԵՐ, ԸՆԾԱՅԱԳՐՆԵՐ

Բակունցի նամականին, համարյա ամբողջությամբ, աննպաստ հանդամանքների զոհ է դարձել: Նրա հեղինակը բուն հրաժեշտ տվեց այս աշխարհին, դեռևս այն տարիքին չէր հասել, որ մտածեր այլևայլ անձանց դրած ու հղած իր նամակները հավաքել, իսկ հասցեատերերն էլ, իրենցից անկախ պատճառներով՝ աշխատել են լուռ ու ծածուկ «ազատվել» արդեն «անցանկալի» իրեղեն ապացույցներից: Ներկա հատորի սույն բաժնում հրատարակվող էջերն, այսպիսով, պատահամամբ փրկված բեկորներ են, որոնք հավաքված են ղանաղան արխիվային հավաքածուներից ու մասնավորներից: Նրանց հրապարակումը թերևս խիստ ծառայի առաջիկայում ամբողջացնելու Բակունցի գրած ու ստացած նամակների պահպանված մասեր: Ասում են, որ հայտնի գյուղատնտես, ակադեմիկոս Միքայել Բումանյանի ժառանգների մոտ պահվում են Ա. Բակունցի՝ նրան գրած մի քանի նամակներ: Լսել ենք, որ այդպիսիք կան նաև Ա. Բակունցի Գորիսի թանգարանում: Սակայն մեր հարցումներն ու որոնումները որևէ արդյունքի չհանգեցրին: Անհավանական չէ նաև, որ Բակունցը նամակային կապ է ունեցել հայ և ռուս մի շարք գրողների հետ, բայց այդ ուղղությամբ կատարված որոնումները նույնպես արարդյուն անցան:

Նախախորհրդային տարիներին Թիֆլիսում լույս տեսնող «Համալսարան» շաբաթաթերթի 1916 թ. հուլիսի 21-ի № 31-ի «Փոստ-արկղ» բաժնում (էջ 990) կա Բակունցին ուղղված մի ուշադրավ պատասխան. «Գորիս, Բագունց Աղ.-ին.— Քարգմանությունները առհասարակ չենք տպագրում: Դատական հեղինակների գրվածքների հաջող թարգմանությունները կարող էին բացառություն կազմել, եթե միայն ասահով լինեին, թե արդեն թարգմանված և տարածված չեն եղել: Այս հանդամանքը մեղ ստիպում է ձեռնպահ մնալ Ձեր Գ. Մուպսանի «Խելագարի» թարգմանությունը հրատարակելուց: Սրանից ենթադրում ենք, որ 1916 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին Բակունցն այդ պարբերականի խմբագրությանն է դիմել հատուկ նամակով՝ խնդրելով առաջիկա համարներից մեկում տեղ տալու իր թարգմանած՝ Մուպսանի պատմվածքին: Բայց նամակը, թերևս նաև պատմվածքի ձևագիրը, կորել կամ ոչնչացել են խմբագրության արխիվի հետ միասին: Անշուշտ, նման բնույթի ուրիշ նամակներ էլ է գրել Բակունցը, երբ Գորիսում աշխատելու տարիներին իր պատմվածքներն ու ակնարկներն ուղարկում էր Նրևանում լույս տեսնող թերթի ու ամսագրերի խմբագրություններին, կամ այդ առթիվ հանձնարարություններ էր տալիս Նրևանի իր ընկերներին ու բարեկամներին: Ցայժմ չեն հայտնաբերված ու հրատարակված Բակունցի այդօրինակ նամակները ևս: Վերջապես՝ ինչպես էլ միաձին Գեորգյան ձեռարանում, այնպես էլ Թիֆլիսում և Խարկովում ուսանելու տարիներին Բակունցը տարբեր առիթներով նամակներ է գրել Գորիսում և այլուր ապրող իր հարազատներին ու ընկերներին: Չէր կարող պատահել, որ այդ ամենն անլերագրած կորած կամ ոչնչացված լինեի: Միայն տևական ու լայն ծավալի որոնումները կարող են պարզություն մտցնել այս խնդրում և մոտավոր ճշտությամբ հաշվառման ենթարկել Բակունցի գրած նամակներն ու հասցեատերերին: Դրանց արդյունքները, սակայն, կարող են տեղ գտնել Բակունցի երկերի հետագա հրատարակություններում: Այս նույնը հավասարապես վերաբերում է Բակունցի ընծայագրերին, որոնց համբերատար որոնումով պետք է առաջիկայում զբաղվեն նրա կյանքի և գրական ժառանգության ուսումնասիրողները:

1. «ՓԱՅԼԱԿԻ» ԽՄԲԱԴՐՈՒԹՅԱՆԸ

Տպագրվել է՝ «Փայլակ», 1915, № 43, օգոստոսի 6, էջ 4, «Նամակներ խմբագրության» բաժնում, իսկ հետագայում արտատպվել՝ «Գրական թերթ», 1967, № 36, սեպտեմբերի 1, էջ 3:

Արտատպվում է «Փայլակ» շաբաթաթերթից:

1 Տե՛ս «Մաթվեյ Մաթվեի» ֆելիետոնը:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Ինքնագիրը (ընագիր) պահվում է ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 28, դ. 121, թ. 217:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Ռ. Խլխանյան, Բաղունցի կյանքն ու արվեստը, Խ., 1974, էջ 31—32:

Չնայած դիմումի տակ թվականը բացակայում է, սակայն, առանց այլևայլության, գրված է 1915 թվականին (պատճառաբանությունները տե՛ս ստորև):

Արտատպվում է ինքնագրից:

1 Օգնել տանկառայ փախստականներին...—1915—16 թթ. ուսումնական տարվա ճեմարանի դասերը մինչև նոյեմբերի 1-ը ընդհատվում են, քանի որ նրա շենքը դառնում է «անտեր, անօգնական և որը մանուկների ու հիվանդների ժամանակալոր ապաստարան» (տե՛ս «Մշակ», 1915, № 175, օգոստոսի 11, էջ 1): Բաղունցը այդ պատճառով մեկնում է Գորիս: 1915 թ. հուլիսի 7-ին Հայկական կենտրոնական կոմիտեն և Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության խորհուրդը հրապարակում են մի կոչ՝ Ալաշկերտի, Վանի և Մանազկերտի շրջանների համար բժշկատանիտարական և ինտելիգենտ կառավարիչների նոր խմբեր կազմելու մասին («Մշակ», № 145): Սույն դիմումով՝ տանկահայ փախստականներին օգնելու իր պատրաստակամությունն է հայտնում նաև Բաղունցը, բայց նրա դիմումը թողնվում է անհետևանք. (բանասեր Խլխանյանի ենթադրությամբ՝ «գուցե և մերժվել է Բաղունցի տարիքի (16 տարեկան) պատճառով» (տե՛ս նշված աշխատությունը, էջ 32), որն անհավանական է): Նկատի առնելով, որ դիմումի վրա չկան մակագրություններ, պիտի կարծել, որ այն դուրս է մնացել այդ դործը տնօրինողների ուշադրությունից:

3. ԴԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ

Ինքնագիրը պահվում է ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի աշակերտական գործեր, ֆ. 312, ց. 2, դ. 246, թ. 6:

Հրատարակվել է՝ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1958, № 1, հունվար, էջ 94 և «Ակսել Բաղունցի ստեղծագործությունը» (հոդվածների ժողովածու), Ե., 1959, էջ 266 (Իրկուսն էլ՝ Ա. Ադամյանի հրապարակումները) և Ռ. Խլխանյան, Ահսել Բաղունց, կենսագրություն և մատենագիտություն, Ե., 1960, էջ 23:

Արտատպվում է ինքնագրից:

4. ԴԵՎՈՐԴՅԱՆ ՀՈԴԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՀԱՐԴՈ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Ինքնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի գործեր, ֆ. 312, ց. 2, գ. 246, թ. 7:

Հրատարակվել է՝ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1958, № 1, հունվար, էջ 94 և «Ակսել Բակունցի ստեղծագործությունը» (հոդվածների ժողովածու), էջ 266 (Երկունյան էլ՝ Ա. Աղամյանի հրապարակումները) և Ռ. Իշխանյան, Ակսել Բակունց, կենսագրություն և մատենագիտություն, էջ 24:

Արտատպվում է ինքնագրից:

5. ԴԵՎՈՐԴՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Բնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի արխիվ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 246, թ. 8:

Այս և հաջորդ հեռագրերը ընդհանուր ձևով հիշվում են Ռ. Իշխանյանի «Ակսել Բակունց, կենսամատենագիտություն» (Ե., 1960, էջ 25) և «Բակունցի կյանքն ու արվեստը» (Ե., 1974, էջ 33) գրքերում, առանց բնագրերը ուղղակիորեն մեջ բերելու:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Նույն թվականի օգոստոսի 13-ին էջմիածնից հեռագրով հաղորդվել է Ա. Բակունցին. «Տեսուչը Թիֆլիսում է, կգա մինչև ամսի քսանհինգը» (բնագիրը պահվում է նույն տիպում, սույն գործի միևնույն թիվի վրա):

6. ԴԵՎՈՐԴՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Բնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի արխիվ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 246, թ. 9:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Հեռագիրը Գորիսից էջմիածին հաղորդվելու ընթացքում աղավաղվել է առաքողի աղգանքներ՝ Ալեկսանդր Բակումչաուով: Ուղղում ենք՝ Ալեքսանդր Բակունց:

Այս հեռագիրը ճեմարանն ստացել է օգոստոսի 15-ին, իսկ 21-ին, դարձյալ հեռագրով՝ պատասխանել Ալ. Բակունցին, որ նրա խնդրանքը բավարարվում է և թույլատրվում՝ շարունակելու ուսումը:

7. ԴԵՎՈՐԴՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Բնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, էջմիածնի Գեորգյան հոգևոր ճեմարանի արխիվ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 246, թ. 10:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Ի պատասխան Բակունցի այս և հաջորդ հեռագրերի՝ օգոստոսի 27-ին և 31-ին էջմիածնից նրան տեղեկացնում են պարապմունքներն սկսվելու օրը՝ հոկտեմբերի 15-ը:

8. ԳԵՎՈՐԴՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Բնագիրը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, էջմիածնի Դեորգյան հոգևոր ճեմարանի արխիվ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 246, թ. 11:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Ի պատասխան իր այս և նախորդ դիմումների՝ օգոստոսի 31-ին էջմիածնից հեռագրում են Ա. Բակունցին. «15-ը հոկտեմբերին» (նույն տեղում):

9. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՄԵԼԻԲ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Բնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ակսել Բակունցի ֆոնդ Ն 90 (մեքենագրված է Զանգեզուրի հողբաժնի դավառական գյուղատնտեսի գրությունների պաշտոնական ձևի (թերթիկի) վրա):

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Հայտնի գյուղատնտես և գրող Կոստանդին Մելիբ-Շահնազարյանի (Տմրլաչի խան, 1856—1940), դրական գործունեության 50 և գյուղատնտեսական գործունեության 40-ամյակը նրանում նշվել է 1924 թ. դեկտեմբերի 16-ին: Այդ առթիվ՝ ՀՍՍՀ Կենտրոնական օրոշումով նրան շնորհվել է հանրապետության վաստակավոր գյուղատնտեսի կոչում:

2 «Զառ զաղբը գյաբգաբ բիլլաբ» — աղբրեջաներեն առած, նշանակում է. «Ոսկու արծեքը ոսկերիչը կիմանա»:

10 ԹՈՐԴՈՄ ԳԵՎՈՐԴՅԱՆԻՆ

Ինքնագիրը մատչելի չի՝ հղել: Օգտագործել ենք լուսապատճենը, որ պահվում է: Հասցեատիրոջ հարազատների մոտ: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Ինքնագրի վրա հղել են աննշան շտկումներ, որ մեջ ենք բերում ստորև.

էջ 373, տ. 3. Նախապես՝ Նաղար Արտեմիլ[ը]:

էջ 373, տ. 7. Նախապես՝ 14. III. 33, հետո 4-ը դարձրել է 9-ը:

1 Հասցեատերը՝ Թորգոմ Գալուստի Դեորգյանը (1898—1982) սերում էր խոտորչուրի Միջին թաղեցի մի հարգված հայ ընտանիքից, որը ավելի վաղ փոխադրվելով Թիֆլիս՝ հրաշքով փրկվել էր թուրքերի նյութած ցեղասպանության ոճրից: 1915-ից նա ղինվորագրվում է կամավորական խմբերին, մարտնչում Արևմտյան Հայաստանի փրկության համար: Բակունցի հետ ընկերացել է 1918 թվականից, երբ հրկուսն էլ կամավոր ղինվորներ՝ Անդրանիկի հրամանատարության տակ, պաշտպանում էին էրզրումը: Ըստ կոմիսիների մասնակիցներից մեկի բնութագրման՝ Թորգոմն այն ժամանակ ճղեռ պատանեկան մտորումներով, պոլշեիկ համոզումներով երիտասարդ մըն էր, վառվռուն, համակրելի և միաժամանակ խիզախ ղինվոր» («Հայկական առանձին հարվածող ղորամասը», էջ 173): Հետագայում Բակունցն ու Թ. Դեորգյանը հանդիպել են Թիֆլիսում, իսկ սովետական կարգերի հաստատումից հետո՝ խարկովում, Գորիսում ու Երեւանում: Բակունցը մի քանի անգամ հյուր է հղել Թ. Դեորգյանի տանը, խոտորչուրի կոմունայի հանգրվանում: Այստեղ է նա գրել իր «Միրանի փողը» և «Ձորերի լույսը» պատմվածքները:

Նրա ավագ եղբայրը կոմունայի վարչության առաջին նախագահ Արտաշես Գևորգյանին էր (1894—1937, օգոստոս), իսկ ինքը՝ Թորգոմը, այդ կոմունայի անփոփոխ նախագահն է հղել 1926—1936 թթ. ընթացքում:

2 Նազար Արսևմիլ—Հետ հասցեատիրոջ բանավոր հաղորդումների՝ Բակունցի խառկովյան բարեկամներից, ազգանունը՝ Լեբլեբեջյան, ծնունդով տրասպիլդոնցի, հորեղբայրը գրող և հրապարակախոս Նովհաննես Լեբլեբեջյանի, որոնց ընտանիքների հետ Բակունցը կապված էր առանձին մտերմությամբ: Հետագայում (1933 թ.) Ն. Լեբլեբեջյանը Բակունցի հորդորներով խարկովից փոխադրվում է Նրևան, ուր այդ ժամանակ մատչելի զինքով կարելի էր ձեռք բերել այգի և տուն:

11. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴ <ԱՅԻՆ> ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԿԱԶՄԿՈՄԻՏԵՆ

Ինքնագիրը պահվում է՝ ԳԱԹ, Ակսել Բակունցի ֆոնդ, Ֆ 7 ա: Տպագրվում է առաջին անգամ:

12. ՌԱՖԱՅԵԼ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

Ինքնագիրը և ամբողջական բնագիրը չեն պահպանվել: Հրատարակվող պատառիկը մեջ է բերված հասցեատիրոջ «Մի տող Ակսել Բակունցի նամակից» հուշ-հոդվածում, տպագրված՝ Ռ. Խաչկյան, Հոդվածներ, ուսումնասիրություններ, ակնարկներ, Ե., 1982, էջ 219, որտեղից և արտատպվում է:

Թվագրվում է մոտավոր ձևով:

Նամակի գրության շարժառիթի մասին հասցեատերը հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «1930 թվականին Լենինգրադի դահլիճներից մեկում ...լսեցի Բակունցի մասին, որին ես չէի տեսել... Այդ օրերին էր, որ դժվարությամբ ձեռքս ընկավ Բակունցի «Սև ցեղերի սերմնացանը»: Լենինգրադի միշտ գորշ, ամպամած երկնքի և քաղաքի հեռավոր ուրվագծի հանդիպման տեղում, աչքիս միշտ լիոներ են երևացել: Եվ ահա՝ մերթ այդ «լեռներին» նայելով, մերթ «Սև ցեղերին»՝ ընթերցելով խորանում ու երազում էի այն օրը, երբ նորից կկանգնեմ հայրենի հողին, մեք լեռների ակոսված լանջերին: Հողի բուրմունքն էր գոլորշու պես դեմքիս խփում այդ էջերից, լեռնային ջրերի ձայնն էր ականջներիս խշշում, խլացնելով մեծ քաղաքի անհանգիստ աղմուկը, լսում էի սրնգի ձայնն ու գեղջուկի երգը.... Եվ հայրենիքի կարոտը խեղդում էր ինձ: Ուզում էի խոսել մեկի հետ, թեթևացնել բռն, բայց ո՞ւմ հետ... Եվ մտածեցի գրել հենց իրեն՝ Ակսել Բակունցին, հայտնել իմ խոր ապրումները անվերջ շնորհակալություններով: Գրեցի, ուղարկեցի նամակս և ահի մեջ ընկա. նախ, որ գրածս կարող էր անհետևանք շանցնել Բակունցի և ինձ համար: Հետո՝ նամակս ինչպե՞ս կընդունի Բակունցը... Շատ չսնցած՝ ուտացա Բակունցի պատասխանը՝ կարճ, մի քանի տող, որ ինձ վրա ցնցող տպավորություն թողեց... Նամակը վաղուց չկա: Բայց այս տողերը, որ ինձ համար մի աստվածային պարզ և էին, անգիր էի արել և մինչև հիմա հիշողությանս մեջ մնացել են անջնջելի» (նույն տեղում, էջ 218—219):

Հասցեատերը շփոթել է ժամանակը: «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածուն լույս է տեսել 1933 թ. վերջերին: Ավ. Իսահակյանը դրան անդրադարձել է 1934 թ. նոյեմբերի

3-ին դրած՝ «1934 թվի գրական հունձը Խորհրդային Հայաստանում» հողվածում, որը տպագրվել է Փարիզի «ՀՅԿ» ամսագրի 1934 թ. № 11-ում: Բակունցն այն կարող էր կարգադ 1934 թ. դեկտեմբերի վերջերին կամ 1935-ի սկզբներին: Հետևաբար՝ Ռ. Իսրայելյանին ուղղված նամակը դրանից վաղ չէր կարող գրված լինել:

1 Սովետահայ ահանափոր արվեստագետ, ՍՍՀՄ ժողովրդական ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանը (1908—1973) սույն նամակի գրովյան ժամանակ ուսանում էր Լենինգրադի Ռեպինի անվան գեղանկարչության, քանդակագործության և ճարտարապետության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում:

2 Իսահակյանն իր հողվածում «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածվի մասին ասել է. «...այնքան թաքմ եմ և ինքնություն և զգացված ամեն մի պատկերն ու արտահայտությունը: Զեղուն, խորունկ լիրիկով տողորված են նրա պատմվածքները, առանց ոտքի տակից կոթցնելու իրականությունը: Եվ նրանց վրա ծիծում է բնության մեծ Պանի հզոր շունչը... Հզոր է Ակոնիի մեջ բնապաշտական (պանթեիստական) զգացությունը. նա ապրում է, զգում է հողը, տարերքը, եզրայրական մի բարոյությամբ համակված է զիպի բույսերը, թռչունները, կենդանիները... Այս ժողովածուի մեջ կան շատ մեծ վարպետությունը ստեղծված պատմվածքներ ...Այնպե՛ս նուրբ են հյուսված այս պատմվածքները, մանավանդ «Միրհալը», «Բրուտի աղան», այնպես նուրբ, կարծես հերիաք են, կարծես երազ ես տեսնում. այնպես կախարդորեն հարվում են իրար մեջ անցյալն ու ներկան, որ հուշը դառնում է ներկա և իրական, ներկան դառնում է երազ, սուտ, անդրաշխարհային» (Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. 5, Ե., 1977, էջ 140):

13. Ա. Պ. ՌՅԱԲԻՆԻՆԱՅԻՆ

Պահվում է Մոսկվայի Գրականության և արվեստի պետական կենտրոնական արխիվում, Գոսլիտիզդատի գործերում: Առաջին անգամ մեջ է բերվում Լ. Մկրտչյանի «Նյութեր հայ գրողների մասին» հրապարակում-հողվածում՝ «Գրական թերթ», 1963, հուլիսի 26, № 30, որտեղից և արտատպվում է:

Հետ սույն հրապարակման՝ Ա. Բակունցի նոր վեպը (ենթադրվել է «Խաչատուր Աբովյանը», բայց հնարավոր է նաև «Կարմրաբարձր») մտած է եղել Գոսլիտիզդատի 1935 թ. հրատարակչական պլանի մեջ, սակայն հեղինակը չի կարողացել ավարտել այն և 1935 թ. սկզբներին նամակով դիմել է Գոսլիտիզդատի ՍՍՀՄ ժողովուրդների ստեղծագործությունների խմբագրության վարիչ Ալեքսանդրա Պետրովնա Ռյաբինինային (1897—1979)՝ խնդրելով վեպը փոխադրել 1936 թ. պլանի մեջ, իսկ փոխաբեքը տպագրել իր նովելների ժողովածուն: Այդ կապակցությամբ հրատարակչության աշխատակից Վ. Դուլցեք 1935 թ. մարտ 16-ին Բակունցին է ուղղել հետևյալ նամակը.

«Շատ հաղթելի բնկ. Բակունց.

ՍՍՌՄ ժողովուրդների ստեղծագործությունների խմբագրության վարիչ բնկ. Ռյաբինինան ինձ ծանոթացրել է Ձեր նամակի բովանդակությանը: Մեր ընդհանուր կարծիքն այն է, որ ավելի հետաքրքիր կլինեն Ձեր նոր վեպի հրատարակումը Գոսլիտիզդատի կողմից: Բայց բանի որ այն դեռ պատրաստ չէ, ապա, կարծում ենք, պետք է ընդունել Ձեր նովելները հրատարակելու մասին Ձեր առաջարկը:

Շատ բարձր գնահատելով ձեր տաղանդը և ձեզ համարելով զեղարվեստական խոսքի մեծ վարպետ, ես հաճությամբ ընդունում եմ ընկ. Ռյաբինինայի՝ Ձեր ժողովածուն խմբագրելու առաջարկը։ Բայց մեզ համար անհարմար է առանց որևէ փոփոխության հրատարակել մի գիրք, որ վերջերս է լույս տեսցրել Զակգիլը, առավել ևս, որ մի բանի նովելներ մինչ այդ հրատարակվել են ռուսերեն։ Ուստի, խնդրում ենք, հիմք վերցնելով «Յոթ պատմվածքները», սրանց ավելացնենք ռուսերեն լույս շտեպած թեկուղ երկու-երեք նոր պատմվածք կամ զեղարվեստական ակնարկ։

Այդ մասին Ռյաբինինան հեռախոսով հայտնել է ձեզ, բայց պատասխան չի ստացել։ Բացի դրանից, խնդրում ենք ուղարկել Ձեր ինքնակենսագրությունը և զիմանկարժեքում զետեղելու համար։ Դրքի ձևավորման մասին ձեր ցանկությունները մենք հաճությամբ նկատի կառնենք...

Գոսլիտիզդատի խմբագիր, ձեզ հարգող՝ Գուլցև։

Բախունցի սույն հեռագիրն ահա՛ պատասխանն էր Գուլցևի առաջարկության։ Հրատարակություն ընդառաջելով Բախունցին՝ 1935 թ. ապրիլի 2-ին որոշել է. «Բախունցի վեպի վերաբերյալ պայմանագիրը պետք է տեղափոխել 1936 թվականը և պայմանագիր կնքել պատմվածքների դրքի համար»։

Զի՛ հայտնաբերված Գուլցևի գրության մեջ հիշված՝ Բախունցի նամակը՝ Նույն արևմտյանում պահվում է նաև Բախունցի «Խոնարհ աղջիկը» խորագրով նովելների ժողովածվի տպարանական շարվածքի սրբադրված օրինակը։ Գիրքը լույս է տեսել 1935 թվականի վերջերին. այն ընդգրկում էր 9 ստեղծագործություն՝ «Նամակ ռուսաց թագավորին», «Խոնարհ աղջիկը», «Ալպիական մանուշակ», «Պրովինցիայի մայրամուտը», «Բրուտի տղան», «Սպիտակ ձին», «Սև ցեղերի սերմնացանը», «Քեռի Դավոն», «Մուրոյի գրույցը կենինի մասին»։ Վերջին երկուսն առաջին անգամ էին թարգմանվում ռուսերեն։ Դրանք Բախունցի հավելումներն էին 1934 թ. Թիֆլիսում լույս տեսած «Յոթ պատմվածք» ժողովածվի վրա։

14. ՅԱՎԱԿՑԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐ ԾԻՐՎԱՆՂԱԴԵՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ

Տպագրվել է՝ «Դրական թերթ» 1935, № 19, օգոստոսի 12, էջ 4, «Ցավակցական հեռագրեր» խմբագրական խորագրի տակ, որից և արտատպվում է։

Թերթի առաջին էջում տեղավորված «Ալեքսանդր Շիրվանզադեի հիշատակին» մահախոսականն ստորագրող հայ գրողների, արվեստի ու դրականության նշանավոր գործիչների անունների շարքում կա նաև Բախունցի անունը։

Նկարչուհի Մարիամ Ասլամադյանի վկայությամբ՝ Բախունցը 1935 թ. ամառը եղել է Դորիսում, որտեղ և լսել է Շիրվանզադեի մահվան լուրը (տե՛ս «Դրական թերթ», 1982, սեպտեմբերի 17, № 38, էջ 3)։

15. ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ

Ինքնագիրը պահվում է՝ ԳԱՌ, ԿՄՖ, № 233։ Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Ա. Բախունց, Երկեր երկու հատորով, հ. II, Ե., 1964, էջ 622 (հրատ. Ս. Պալադատի), այնուհետև՝ սույն հրատարակություն, հ. II, էջ 705։ Արտատպվում է բնագրից։

1 Նկատի ունի՝ Վառդան Այգեցի, առակագիր ԺԴ դարի, Աղվեսագիրք, Ե., 1935, որը կաղմել, մեկնաբանել և թարգմանել էր ինքը՝ Ա. Բակունցը: Մանրամասնություններ այդ աշխատության մասին աւել տույն հրատ., հ. II, էջ 696—697:

2 ...սուր քո, և սպառնաց մեք...—այս թևավոր խոսքի սկզբնաղբյուրը նշիչների «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» դրուցադնեբրդությունն է, օգտագործված է հայոց նախարարների, նշանավոր եպիսկոպոսների և Հովսեփի կաթողիկոսի՝ սրբոյց հազարապետ Միհրանեսին ուղղված թղթում. «...առասկ կամք զրուր մարմինս տունալ ի ձեռս քո. վաղվադակի արա, գինչ և կամիս Ի քէն տանջանք, և ի մէնջ յանձնառութիւնք. սուր քո՝ և սլարանոցք մերս: Չեմք ինչ լաւ մեր քան զառաջինսն...» (քննական հրատ., Ե., 1957, էջ 40):

3 Մամիկոն Գեորգյան (1877—1962)—սովետական մշակութային գործիչ, բառարանագիր, թարգմանիչ, նախասովետական տարիներին գրաղել է խմբագրական-հրատարակչական գործունեությամբ, հետագայում՝ պետկադրերի և կինոյի ասպարեզներում:

4 Զիվեկզով Ալեքսեյ Կառապետի (1875—1952)—ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ, վերածնության դարաշրջանի գրականության և մշակույթի խոշոր գիտակ, արվեստագետ, սույն նամակի գրության շրջանում գործակցում էր Մոսկովայի «Académie» հրատարակչությանը, որը լույս էր ընծայում համաշխարհային գրականության դասականների երկերը:

5 Այգեցու առակների ռուսերեն հրատարակության հաղափարը, որ փայլալույս էր Բակունցը, մարմին չի տալ: Նման մի ժողովածու արդեն 50-ական թթ. լույս ընծայեց ակադ. Հ. Օրբելիին (տե՛ս «Васни Средневековой Армении», ՍՍՀՄ ԳԱ հրատ., Լե-նինգրադ, 1956):

16. ԱՐՏՈՆ ՆՂԻՍՁԱՐՅԱՆՆԵՐ

Բնագիրը (մեքենագիր) ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 122, ց. 2ա, գ. 79, թ. 4: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Փաստաթղթի վրա արված է հետևյալ մակագրությունը. «Ընկ. Արով. ծանոթացիր և խոսիր հետս 22/XII», այսպիսով ստորագրություն, հավանորեն՝ Ա. Նղիսզարյանի (որն այդ ժամանակ հանրապետության լուսավորության ժողովրդական կոմիսարն էր):

ԸՆԾԱՅԱԳՐՆԵՐ

Քաղված են հետևյալ աղբյուրներից.

1. «Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը» արխիվային նոր վավերագրերի և անհայտ նամակների հիման վրա Դրեց Ալեքսեյ Բակունց», Պետական հրատարակչություն, Ե., 1932, էջ 1:

Գրված է սև թանաքով, գրքի առաջին էջի վերին (աջ) մասում:

Պահվում է Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի պետական ինստիտուտի (Մատենադարանի) գրադարանում, № 27877: Գրքի շապկը և Աբովյանի ներդիր նկարը բացակայում են: Ո՛ւմ նկատի ունի՝ Շիրվանզադե՛ին, թե՞ Ալ. Իսահակյանին, չհաջողվեց պարզել:

2. Նույն դրբի այլ օրինակ, էջ 1:

Գրված է մանուշակագույն թանաքով, առաջին էջի վերին (աջ) մասում, մասամբ խու-
նացած:

Պահվում է Պ. Հակոբյանի գրադարանում, ձևը է բերված հին դրբեր վաճառողներից,
1954 թվականի ամսուր:

3. Նույն դրբի այլ օրինակ, էջ 1:

Գրված է սև թանաքով, դրբի առաջին էջի վերին (աջ) մասում:

Պահվում է ՀՍՍՀ Ա. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանում, № 891.99.093
(Բ-22, Ի), Բ-22:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս բաժնում հավաքված նյութերը, ընչին բացառությամբ, առաջին անգամ են դըր-
վում գիտական շրջանառության մեջ, բաղված են Սովետական Հայաստանի արխիվային
հաստատությունների տարրեր հավաքածուներից և վերարերում են Ա. Բակունցի 1920-
ական թվականներին ծավալած կազմակերպչական աշխատանքներին ու գործունեությանը
Հանգեցրելի գավառի հողբաժնում, ՀՍՍՀ հողմողկոմատի տարրեր գերատեսչությանը
և գյուղհրատում: Պահպանվել և մեղ են հասել Դորիսում և Նրևանում (մասամբ և այ-
լուր) Բակունցի շարադրած պաշտոնական գրությունների, շրջաբերականների, հաշ-
վետվությունների ու վեկուցագրերի ինքնագիր բնագրերը (առանձին դեպքերում էլ՝ սե-
փական ձեռքով արտագրած պատճենները և վերանայած մեքենագիր օրինակները),
բոլորն էլ պարզ ու հստակ ձևագրով և ընտիր գրչությամբ: Այս ամենն էլ հնարավորու-
թյուն են տվել բնագրերը տպագրության պատրաստելու ըստ հեղինակային ինքնագրերի:
Որպես կանոն՝ Բակունցն այդ գրությունները թվագրելիս համառոտակի նշել է լույ ամսա-
թիվը, ամիսը և տարվա վերջին երկու թվերը, առաջինի և վերջինի համար գործածելով
արարական, իսկ միջինի համար՝ հոմեական թվանշաններ (օր.՝ 24. XI. 25), և տեղա-
դրել գրության վերջում (վարի ձախ մասում): Բնագրերը տպագրության պատրաստելիս՝
թվագրման այդ եղանակն ամենուր պահպանված է: Քիչ չեն սակայն գրություններ, ու-
րոնք շարադրված են պաշտոնական ձևերի վրա, և Բակունցն ամիս-ամսաթվերը լրացրել է
տպագիր գրողականների (ԱՄԱՄՈՒ) համապատասխան մասերում: Այդպիսի գրու-
թյունների թվականը նշել ենք խորագրից անմիջապես հետո, բնագրի վերին աջ մասում, այս
հերթականությամբ՝ ամսաթիվ, ամսանուն, թվական, համար, գրության վայր: Երբ այս
կամ այն պաշտոնական գրությունը անթվակիր է, մեր վերականգնած մոտավոր ամիս-
ամսաթիվն ու թվականը նշված են սուր փակագծերի մեջ, դարձյալ բնագրի վերին աջ մա-
սում, խորագրից անմիջապես հետո:

Իր շարադրանքի ընթացքում մի շարք բառեր՝ զեյթալին, վերստ և այլն, Բակունցն
օգտագործել է ժամանակի գրադրություններում ընդունված կրճատ ձևերով՝ զեա., վ. և
այլն: Քանի որ դրանց վերծանումն առանձին դժվարություն չի ներկայացնում, ուստի
ամենուր պահպանել ենք ինքնագրերում առկա կրճատ ձևերն՝ իրենց տարբերակներով:

Բնագրերում նկատված անուշադրության սխալներն ուղղված են առանց որևէ նշման,
անփոփոխ թողնելով, սակայն, գյուղատնտեսական մշակույթների անունների զուգահեռ
գործածությունները, ինչպես օրինակ՝ չավղառ-չավղար, կորնդա-կրոնդա-կորնդան և այլն:

Դաքառությամբ ուրիշ-բուրի բառի, որ ամենուր միասնության է բերված՝ ուրիշ, մնացած բոլոր ղեպերում Ռ և Ե հնչյունների զործածության խառը ձևերը անխտիր սահմանել ենք: Անփոփոխ են թողնված, վերջապես, տեղանունների գրության՝ Բակունցի նախասիրած ձևերը, Բաքառությամբ՝ Սիսյան, Արարան և Սարգարարադ անունների, որոնք բերված են ժամանակակից ուղղագրությամբ՝ Սիսիան, Ապարան, Սարգարապատ:

Բակունցի պաշտոնական գրություններում, առանձին ղեպերում, նկատվում են շարահասության անհարթություններ և հնաոճ բառեր ու արտահայտություններ. բայց դա հեղինակի կենդանի խոսքն ու ոճն է, որի բնական պատկերը խաթարելը կամ զեղեցկացնելը կլինեք սխալ:

Հատորում տեղ են գտել պաշտոնական գրություններից միայն կարևորները:

1. <ՋԵԿՈՒՅԱԿԻՐ ԶԱՆԳԵՋՈՒՐԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԴԱՍԸՆԹԱՅՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 325, թթ. 20—21: Առաջին անգամ հրատարակվել է՝ «Սովետական մանկավարժ» (ամսագիր), 1968, № 2 (էջ 76—77), ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Գլխավոր արխիվային վարչության ավագ գիտաշխատող Ռ. Գրիգորյանի կողմից, «Ակսել Բակունցի նորահայտ ղեկուցադիրը» վերնագրով: Հրատարակման մեջ տեղ են գտել մի շարք անճշտություններ: Ռ. Գրիգորյանը ենթադրել է, թե ղեկուցադիրը ուղղված է եղել լուսժողովատու ուսուցիչների վերապատրաստման բաժնի վարիչ Ա. Շավարշյանին: Անհավանական է, քանի որ ղեկուցադիրը անմիջականորեն ներկայացվել է Զանգեզուրի գավառի մանկավարժական գասընթացների վարիչ (սոցգասովար) Բադրատ Ղարադոզյանին, որին և ուղղված է Բակունցի շնորհակալությունը:

Գասընթացների վերադասարան ղեկուցադրում, ղեռնա դրանց առաջին օրերին, Զանգեզուրի գավառի սոցգասովար Բ. Ղարադոզյանը գրել է. «Ընդհանուր գյուղատնտեսություն, երկրագործություն, բանջարաբուծություն և այլն» 20 ժամ: Ավանդում է երկրորդ գյուղատնտեսական ինստիտուտի լրիվ գասընթացն ավարտած ընկ. Ալ. Բակունցը, որ մեր բախախց մեղ հետ միասին եկավ Զանգեզուր Ռուսաստանից: Սրա դասերին աուդիտորիայում ասեղ զցելու տեղ չի լինում» (նույն տեղում, ֆ. 122, ց. 1, գ. 462, թ. 17):

Արտատպվում է բնագրից:

1 Բնագրում՝ միամսայ—ուղղել ենք՝ միամսյա:

2 Ունկեղիւրների ընդհանուր թիւը, ըստ նշված աղբանունների, 32 է, բայց հնարավոր է, որ Բակունցը մեկ աղբանուն բաց է թողել:

2. <ՀԽՍՀ ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԻՏ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 913, թ. 172: Տպագրվել է «Գրական թերթի» 1979 թ. հունիսի 15-ի № 24-ում (հրատարակության է պատրաստել Վ. Ղազախեցյանը): Արտատպվում է բնագրից:

Բնագրի վրա կա մակագրություն. «Ընկ. Մելրոնյանին. տալ տեղեկություն, թե ինչ պաշտոնի և որտեղ կարելի է նշանակել: 26/IX: Գ. Աթարեկյան»:

1 Այդ մասին տե՛ս Ա. Բակունցի զեկուցագիրը սույն հատորում, էջ 379:

3. <ՆԽՍՀ ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ ֆ. 123, ց. 1, գ. 831, թ. 3: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Դիմումի վրա արված է մակագրություն. «Նշանակել սերմարուծարանի կառավարչի օգնական Տ-ից/X, 40 ո. <1 անընթ.» ուժեղով: 11/X: Գ. Աթարեկյան»:

Պաշպանվել են սերմարուծարանում աշխատելու ժամանակաշրջանում Բակունցի ձեռքով գրված որոշ փաստաթղթեր, որոնք հատորում չեն ապագրվում: Դրանք են՝ 1924 թ. հունվարի 31-ի գրությունը խորհրդային տնտեսությունների միության վարչությանը, որի տակ նա ստորագրել է գործավարի փոխարեն (ֆ. 123, ց. 1, գ. 910, թ. 92), նույն թվականի մայիսի 3-ի և 7-ի գրությունները, որտեղ ստորագրել է սերմարուծարանի կառավարչի փոխարեն (նույն տեղում, գ. 916, թ. 2., և գ. 910, թ. 213):

Ա. Բակունցի գրչին են պատկանում նաև 1924 թ. փետրվար-հունիս ժամանակաշրջանին վերաբերող բազմաթիվ այլ վավերագրեր, որոնց տակ, սակայն, գրված են այլոց ստորագրություններ: Դրանք տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 845, թ. 85, գ. 853, թ. 80, գ. 910, թթ. 193, 196, 197, 198, 207, 212, 216, 217, 219, 224, 245-ը (սերմարուծարանի աշխատակից Պողոս Ծոնյանի 1924 թ. օգոստոսի 5-ի դիմումը խորհրդային տնտեսությունների միության վարչությանը), 251, 261, 299, 301, գ. 913, թ. 207, գ. 916, թ. 7, ֆ. 123, ց. 19, գ. 3, թ. 3ա-ր:

Սերմարուծարանում աշխատելու ժամանակ Ա. Բակունցը գործուղումով եղել է նախիջևանում: Պաշպանվել է հողժողկոմի տեղակալ Սուրեն Շաղունցի կողմից 1924 թ. մայիսի 19-ին ստորագրած մանդատը, ուր ասված է. «Սույնը ներկայացնող Հայկական ՍևՀ հողժողկոմատի աշխատակից՝ գյուղատնտես Ալեքսանդր Բակունցը գործուղվում է նախերկրամաս՝ կերարույսերի սերմերի գնումների համար: Սույնտեղից հիմնարկներին և պաշտոնատար անձանց խնդրում ենք լայն օժանդակություն ցույց տալ ընկերոջը՝ նրա վրա գրված հանձնարարությունները կատարելու ժամանակ» (նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 130, թ. 208, մանդատի պատճենը, ապագրվում է թարգմանարար):

Այս նույն ժամանակաշրջանից պաշպանվել է սերմարուծարանի կոլեկտիվի 1924 թ. հուլիսի 19-ի ժողովի արձանագրությունը, որի տակ գրված է ժողովի նախագահ Բակունցի ստորագրությունը (տե՛ս նույն տեղում, գ. 910, թ. 256):

Սերմարուծարանում (գտնվել է Երևանի երկաթուղային կայարանի մոտ) Բակունցն աշխատել է մինչև 1924 թ. հոկտեմբերի 1-ը, երբ այն հանվել է հողժողկոմատի խորհրդային տնտեսությունների միության իրավասությունից և հանձնվել Երևանի քաղաք-գործկոմին: Նույն օրվանից Բակունցը գործուղվում է հողժողկոմատի գյուղատնտեսական վարչության տրամադրության տակ (նույն տեղում, գ. 913, թ. 218):

Ա. Բակունցը միաժամանակ աշխատում էր Երևանի պետական համալսարանում:

Այդ մասին են վկայում արխիվում պահպանվող հետևյալ վավերագրերը: Համալսարանի ռեկտորատի 1924 թ. հունվարի 24-ի նիստի արձանագրությունից՝ (ստորագրել են համալսարանի ռեկտոր Հակոբ Հովհաննիսյանը և վարչության բարտուղար Վահան Թոթովենցը): «Դիտլատնտեսական ֆակուլտետի ղեկան ընկ. Պ. Քալանթարյանը հայտնում է, որ գյուղատնտես Թումանյանին և ասիստենտ Ալ. Բակունցին հրավիրելով, դեռևս բաց է մնում անասնախոսության դասախոսի տեղը: Այդ առթիվ ընկ. Պ. Քալանթարյանը առաջարկում է ընկ. Խ. Երիցյանին դարձնել հիմնական: Որոշվում է ընկ. Խ. Երիցյանին ստցնել իրրե հիմնականի Ա. Խենկածու, իսկ ընկ. Ալ. Բակունցին ճանաչել ասիստենտ ս. թ. մարտի 1-ից» (նույն տեղում, ֆ. 20, ց. 4, դ. 2, թ. 14 ա-ր): Ալեքսանդր Բակունցի անունը նշված է համալսարանի 1923/24 ուսումնական տարվա աշխատակիցների ցուցակում՝ 67-րդ համարի տակ (նույն տեղում, ֆ. 20, ց. 1, դ. 23, թ. 2, մեքենագրված է 55 անուն): Ցուցակի մի այլ օրինակում մեքենագրված 85 անուններից հետո ձևագրով ավելացված է 7 անուն ևս, այդ թվում «Ալեքսանդր Բակունց, գյուղֆակ, հոգժողովմատ» տողը (նույն տեղում, թ. 94բ):

Ինչպես սերմարուծարանում, այնպես էլ համալսարանում Բակունցն աշխատել է գյուղատնտես Միքայիլ Թումանյանի ղեկավարությամբ, որը գյուղֆակում կարգում էր մասնավոր ներագործության դասընթացը: Բակունցն, ըստ Երևույթին, ղեկավարել է ուսանողների գործնական պարապմունքները: Այս ենթագրությունը արվում է նաև այն փաստից, որ գյուղֆակի 3-րդ կուրսի ուսանողների արտադրական պրակտիկան նախատեսված է եղել անցկացնել այն սերմարուծարանում, որտեղ աշխատում էր Բակունցը (նույն տեղում, ֆ. 20, ց. 4, դ. 2, թ. 22):

Այս տարիներին հաստատվեցին, ապա զարգացան սերտ, բարեկամական կապեր Ա. Բակունցի և Միքայիլ Թումանյանի (պրոֆեսոր, ՀՍՍՀ դիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս) միջև: Հետադրեր է այն փաստը, որ 1930-ական թվականների կեսերին Միքայիլ Թումանյանը Հայաստանում իր հայտնաբերած վայրի ցորենի տեսակներից մեկը անվանել է «Բակունցի» (տե՛ս Проф. К. А. Фляксбергер, В. И. и В. Ф. Антроповы, Ф. Х. Бахтеев, А. И. Мордвинкина. Определитель настоящих хлебов. Пшеница, рожь, ячмень, овес. М.—Л.. 1939, с. 28; П. А. Гандилян. О дикорастущей пшенице Урарту (краткий очерк). См. «Труды серии «Пшеница». 1976, № 2. Энципадин. 1976, с. 46—47):

1 Հիշյալ վկայականի՝ Ա. Բակունցի ձևորով արտագրված և հոգժողովմատի կողմից վավերացված պատճենը տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, դ. 831, թ. 4: Առաջին տեղամ հայերեն թարգմանությամբ տպագրվել է՝ «Դրական թերթ», 1979, հունիսի 15, № 24 (հրապարակում Վ. Ղազարխյանի):

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԻՆՏ<ՐՈՆԱԿԱՆ> ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, դ. 306, թ. 18—19 (գեղուցման հիմնական մասը) և դ. 80, թ. 4 (եղրափակիչ մասը): Առաջին անգամ հրատարակվել են՝ «Լրտրեր» ՀՍՍՀ ԴԱ-ի (հասարակական գիտությունների), 1979, № 6, էջ 102—104 (հրապարակում Վ. Ղազարխյանի):

Հօկ-ի 3-րդ համագումարը կայացել է 1923 թ. հոկտեմբերի 14—19-ը Երևանում: Համագումարի պատգամավոր լինելու մասին ոչ միայն անձամբ է Բակունցին հայտնվել (ինչպես այդ մասին նշված է նրա ղեկուցման մեջ), այլև 1923 թ. սեպտեմբերի 22-ին Սոսկվայից Երևան՝ Հօկ-ին ուղարկած հետևյալ հեռագրում. «Պատգամավորներ են մեկնում. Մոսկվայից՝ Քալանթարը, Միրայելյանը, Տեր-Մանվելյանը, Պատրիզորսկից՝ Ղազարբեկովը, Աստրախանից՝ Ասլանյանը, Գրոզնուց՝ Գարադաշը, Սարկովից՝ Բակունցը: Հեռագրով հաստատեք համագումարի բացման օրը» (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 70, թ. 34, տպագրվում է թարգմանաբար):

Բացի Հօկ-ի խարկովի մասնաճյուղի հաշվետու ղեկուցումից, Բակունցը համագումարում ունեցել է նաև այլ ելույթներ, որոնք տպագրվում են սույն հատորի սղագրությունների բաժնում: Համագումարը Բակունցին ընտրեց Հօկ-ի ղեկավար մարմնի՝ կենտրոնական վարչության անդամ: Արխիվային գործերում հայտնաբերվել է Հօկ-ի կենտրոնական վարչության նիստերին Բակունցի մասնակցությունը ցույց տվող միայն մեկ արձանագրություն. դա կենտրոնական վարչության և վերստուգիչ հանձնաժողովի 1926 թ. մարտի 24-ի համատեղ նիստի № 34 արձանագրությունն է (տե՛ս նույն տեղում, գ. 140, թ. 73):

Հօկ-ի հետ Ա. Բակունցին կապում են այլ փաստեր ևս: Նրա 1927 թ. լույս տեսած «Հովնաթան Մարչ» վիպակը մի քանի հարյուր օրինակ գնվել է Հօկ-ի կողմից և տարածվել սփյուռքահայ գաղթավայրերում (Իրան և այլն):

Համագումարի պատգամավոր Երվանդ Հարությունյանը (Թավրիզ) իր ելույթում ներկատել է, թե «Ընկեր Բակունցն ասաց, որ Հայկոոպի մի տուփ ծխախոտը Ուկրաինայում գնահատվել է 50 ռուբլի: Կարող էր նաև 500 ռուբլի գնահատվել, եթե կենտրոնական վարչությունը կանոնավոր ինֆորմացիա տար և ողևորի ճյուղերին» (տե՛ս նույն տեղում, գ. 80, թ. 27): Բայց այդ միտքը Բակունցի ղեկուցման մեջ բացակայում է:

Մամուլում հրապարակվել է Բակունցի ղեկուցման խիստ համառոտ շարադրանքը՝ «Խոսք է տրվում Ուկրաինայի ներկայացուցիչ ընկ. Ա. Բակունցին, որն անցավ Ուկրաինայի Հօկ-ի կատարած մի քանի աշխատանքներին: Հիմնվել է զրադարան Հովհ. Թոմանյանի անվան, ուղադրություն է դարձվում գյուրոցների վրա և տարվում են այլ աշխատանքներ» («Խորհրդային Հայաստան», 17 հոկտեմբերի 1923, № 231, էջ 1):

Արխիվում պահպանվել է նաև Ա. Բակունցի հետևյալ երկտողը. «Ստացա Զանգեզուրի Հօկ-ի համար 2 օր<ինակ> շրջաբերական: 23 հուլիսի <1923 թ.>: Բակունց» (ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 70, թ. 21: Բնագիր՝ ինքնագիր): Այս շրջաբերական կոչվածը «Հայաստանի օգնության կոմիտեի երրորդ համագումարը» (Երևան, 1923) գրքույկն է, որում պարզաբանված են համագումարի հրավիրման հետ կապված հարցերը:

Հօկ-ի համագումարում Ա. Բակունցի ունեցած ելույթների սղագրության պահպանված մասերը հրատարակվում են սույն հատորի համապատասխան բաժնում (տե՛ս էջ 501):

1 Այդպիսի հաշվետվություն Հօկ-ի արխիվային գործերում չի գտնվել:

5. <ԿԵՆՍԱԴՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ>

Պահպանվել է ինքնագիրը: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Դրական թերթ», 1979, հունիսի 15, № 24, առանց 1, 2, 4, 18, 19-րդ կետերի և 16-րդ կետի ա, բ, գ ենթակետերի (հրապարակում Վ. Ղազարխչյանի):

Ակսել Բակունցը այս կենսագրական տեղեկությունները տվել է ՍՄԿԿ շարքերը որպես անդամության թվահամար ընդունվելու կապակցությամբ: Նա թվահամար է ընդունվել 1924 թ. հոկտեմբերի 29-ին ՀԿ(Բ)Կ Երևանի կոմիտեի կողմից և անդամ՝ 1930 թ. փետրվարի 23-ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշումով: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը 1924 թ. հուլիսի 9-ին Երևանի կոմիտեին ուղարկած գրությամբ հայտնել է, թե ի կատարումն Կենտկոմի նախագահության 1924 թ. հունիսի 17-ի որոշման կից ուղարկում է «Կենսագրություններ» դաշնակցությունից հեռացած 7 ընկերների, այդ թվում և Ալեքսանդր Բակունցի, «որոնք պետք է ընդունվեն ՀԿԿ մեջ»: Կուսակցության մեջ որպես անդամ Բակունցի ընդունելության հարցի լուծումը հողժողովմատի կուսակցական կազմակերպությունում ձգձգվել է: Այդ հարցով գրառվել է նաև ՀամԿ(Բ)Կ Անդրերկրում Հետաքրքիր է հետևյալ փաստը. հողժողովմատի կուսակցական կազմակերպության 1927 թ. հունվարի 31-ի ժողովում Բակունցի ընդունելության հարցը քննարկելու ժամանակ անդրադառնալով նրա գրական ստեղծագործությանը, ժողովմատի ղեկավար աշխատողները այն համարել են մեր արդի գրականության դարդը:

Բակունցը ակտիվորեն մասնակցել է կուսակցական-հասարակական կյանքին: Զանգեզուրի դավաճանության կուսակցական կազմակերպության 1925 թ. սեպտեմբերի 14-ի ժողովում զեկուցել է ՀամԿ(Բ)Կ 14-րդ համագումարի թեմաների մասին: Նույն ժողովը նրան հանձնարարել է ղեկուցում պատրաստել ադրաբային հարցի վերաբերյալ: Բակունցին հանձնարարված է եղել կուսակցական աշխատանք կատարել Զանգեզուրի եռու դուրսում, ուր նա մինչև 1925 թ. նոյեմբերի 19-ը այցելած է եղել 4 անգամ: Հողժողովմատի կուսակազմակերպությունում Բակունցին հանձնարարվել է ղեկուցել 14-րդ համագումարի դյուտանտական հարցերի մասին: Այստեղ նա եղել է սրտապահանդիստ, պատի թերթի խմբագրական կոլեգիայի անդամ, Երևանի բաղադրային կոմիտեի որոշմամբ 1929 թ. մասնակցել է «Բարձրակի երկարաթիկ» Հանձնարարություններ է կատարել կոմերիտական, արհմիութենական, պիոներական կազմակերպությունների աշխատանքների գծով և այլն (տե՛ս ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 8, ց. 3, գ. 193, թ. 16, ց. 1, գ. 697, թ. 2, ֆ. 4, ց. 1, գ. 840, թթ. 42, 58, 60, 73, 81, 95, գ. 1062, թթ. 18, 56, 79, 88, գ. 1287, թթ. 11, 43, 69, 73, գ. 1420, թթ. 161—162):

1 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1923, սեպտեմբերի 16, № 206: Տվյալ հարցի մասին տե՛ս նաև Բակունցի հղվածը՝ «Խորհրդային Հայաստան», 1923, սեպտեմբերի 28, № 215:

2 Այդ վկայականները չեն հայտնաբերվել:

3 Բակունցը ուսերինից փոխադրել է՝ Ա. Ֆրիդլին, Տասը պատգամ անասնապահին: Ե., 1925, 36 էջ: Ա. Ֆրիդլին, Տասը պատգամ անասնապահին: 2-րդ հրատ., Ե., 1927, 32 էջ:

Բակունցի թարգմանական գործունեության մասին են վկայում նաև հողժողովոմատի խմբագրական-հրատարակչական կոլեգիայի հետևյալ որոշումները.

ա. (1926 թ. հոկտեմբերի 18). «3. Լսեցին.—Վ. Ի. Բոյկովի «Այժը աղքատի կոլն է» թարգմանական աշխատության մասին: Որոշեցին.— Ընդունել: Հանձնել ընկ. Ա. Բակունցին խմբագրելու և հարմարեցնելու մեր պայմաններին (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 31, դ. 40, թ. 23)»:

բ. (1926 թ. հոկտեմբերի 30). «1. Լսեցին.— Գյուղացու գրադարանի հերթական գրքույկների հրատարակության խնդիրը: Որոշեցին.— ա) Հավանություն տալ և հրատարակել Վահան Միրաքյանի «Սոնա կոլի մրցանակը», Սիրաուի «Մադոյի դոմբը» ագրոպատովածքները և Վ. Ի. Բոյկովի «Այժը աղքատի կոլն է» թարգմանական աշխատությունը: Գրքույկները տպագրել 2000 օրինակ տիրաժողով: Բ) Հանձնարարել Ա. Բակունցին— խարգմանել և մեր կյանքին հարմարեցնել Միլուրինի «Мудрый садовод» աշխատությունը» (նույն տեղում, թ. 25):

գ. (1926 թ. դեկտեմբերի 25). «2. Լսեցին.— Դեմիտրևի «Азбука луговодства» գրքույկի թարգմանության և հրատարակության մասին: Որոշեցին.— Հանձնարարել ընկ. Բակունցին խմբագրել և մեր կյանքի պայմաններին հարմարեցնել, որից հետո թարգմանել և հրատարակել: Ամբողջ աշխատանքն ավարտել մի ամսվա ընթացքում»:

«3. Լսեցին.— «Լենինը և գյուղացիությունը» գրքույկի թարգմանության և հրատարակության մասին: Որոշեցին.— Հանձնարարել ընկ. Բակունցին հետաքրքրվելու, եթե համանման մի այլ գրքույկ չկա հրապարակի վրա, ապա թարգմանել և հրատարակել» (նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 5, գ. 184, թ. 13):

Վ. Ի. Բոյկովի «Այժը աղքատի կոլն է», Ե., 1927, 36 էջ, գրքույկի վրա թարգմանչի ուղ լինելու մասին նշում չկա: Միլուրինի և Դեմիտրևի գրքերի թարգմանությունները գրադարաններում չեն գտնվել: Այդպիսիք չեն նշվում նաև «Գիրքը Սովետական Հայաստանում», Ե., 1978, մատենագիտության I հատորում (1920—1930): «Լենինը և գյուղացիությունը» վերնագրով գրքույկ ունի Ի. Կուզնեցովը, Ե., 1927, էջ 109, որի հայերեն հրատարակության մեջ դարձյալ թարգմանիչը չի հիշատակվում:

6. ՀՈՎԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ»

Բնագիրը (ինքնուկիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, դ. 892, թ. 11ա—բ: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Նտահալով այս գրությունը՝ հողժողովոմատի գյուղվարչության պետի տեղակալ Հ. Փիրումյանը հանձնարարել է Գ. Աղամալյանին (հասարակական ագրոնոմիայի բաժնի վարիչ) «ծանոթանալ և օգնել»:

1 Հովհաննես (Իվան) Դրիգորի (Շալիկոյի) Փիրումյան՝ հողժողովոմատի գյուղվարչության պետի տեղակալ (նաև պետի պաշտոնակատար): 1901 թ. ավարտել է Թիֆլիսի գլխավոր դասը, 1906 թ.՝ Մոսկվայի համալսարանի ֆիզիկամաթեմատիկական ֆակուլտետը և 1908 թ.՝ գյուղատնտեսական ինստիտուտը (Պետրովյան սեկցիայի): Նշել է «Кавказское хозяйство» ամսագրի խմբագիր:

7. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 25—26: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», 1979, հունիսի 15, № 24: Վերջին պարբերության մեջ հոդվածն է փոխարեն սխալմամբ տպագրվել է հոդաբաժին (հրատարակում Վ. Ղազախեցյանի):

Բակունցի ղեկուցադրի լուսանցքներում գլուղվարչության կողմից արված են նշումներ. «Հարկավոր է գրել, որ գնեն» (ձի չունենալու տողերի դիմաց), «Պետք է ունենալ միշտ հսկողություն» (Հրաշալի ցորենի կապակցությամբ), «Հայտնի խմբագրությունը» («Գլուղատնտեսական կյանք» պարբերականի կապակցությամբ), «Պետք է խմանալ, թե ինչպես եղավ այդ» (վերջին պարբերության դիմաց):

1 Ցորենների անդլիական տեսակին պատկանող տեղական սորտ:

Հողժողովման Գլուղատնտես Խոհակ Տեր-Ներսիսյանը 1924 թ. հուլիսի 28-ի ղեկուցադրում նշում է, որ Հրաշալի ցորենը բերքատու է, հայտնի է «խոշոր հասկերով և ալյուրային կտրվածքով» (ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 864, թթ. 118—122):

Մանթանալով ալյուղ ղեկուցադրին, հանրապետության Ժողովուրդի հողժողովման խորհուրդ էր առկա քննել Հրաշալի ցորենի մշակության հարցը, «կազմակերպել ցուցադաշտեր թե՛ լեռնային, թե՛ տափարակ մասերում և հետևանքի մասին իրազեկ դարձնել» (նույն տեղում, գ. 845, թ. 139):

Բակունցը Հրաշալի ցորենի փորձարկումով զբաղվում էր հողժողովման սերմարուծարանում (Երևան), ապա Զանգեզուրում: Հողժողովմամբ 1924 թ. օգոստոսի 5-ի գրությամբ հանրապետության կառավարությանը հայտնում էր, թե № 1 սովխոզում և սերմարուծարանում (որտեղ Բակունցն աշխատել է Գլուղատնտես [հետագայում պրոֆեսոր, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս] Միրզայե Բումանյանի ղեկավարությամբ) «սկսել են Հրաշալի ցորենի ուսումնասիրական աշխատանքը և շարունակելու են մինչև կոպրզվի վերջնականապես նրա արդյունավետությունը Հայաստանի համար: Այս տարի ցանվելու է նաև «Ձաղ» տնտեսության մեջ: Մի բանի փոխ ուղարկում ենք Զանգեզուր փորձելու համար» (նույն տեղում, թ. 136): Զանգեզուր՝ Բակունցին Հրաշալի ցորենի սերմ ուղարկելու մասին փաստեր կան նաև 1925 թ. համար (նույն տեղում, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 98):

1930-ական թվականներին հանրապետության մի բանի գլուղերում Հրաշալի ցորենի (որոշ տեղերում «Ճնճղուկ» անունով) մշակության մասին հիշատակություն կա գիտական գրականության մեջ (տե՛ս Բ. Կառասեֆեյան, Հայաստանում մշակվող ցորենների տեղական սորտերը, Ե., 1939, էջ 84—85):

Հրաշալի ցորենի հարցով ներկայումս զբաղվում է կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Պապին Ղանդիլյանը:

2 Այդ մասին նշվում է նաև Զանգեզուրի դավգործկոմի հոդվածի 1924 թ. նոյեմբերի 24-ի՝ հողժողովման գլուղվարչությանն ուղղված գրության մեջ. «Ի պատասխան Ձեր № 40 և 282/362 գրությունների՝ հայտնում ենք, որ անկիտան Գլուղատնտեսը լրացրել և սերմերի նմուշների հետ հոկտեմբերի 24-ին փոստով ուղարկել է լենինգրադի հարյուրամյա ազդեցության ինստիտուտին» (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 68): Սերմերի նմուշները ուղարկվել են այդ ինստիտուտի գիմումի համաձայն

(տե՛ս Բակունցի 1924 թ. նոյեմբերի 3-ի գրույթունը գյուղաբույծությանը, սույն հատորում, էջ 391)։

Հաճարի կուլտուրային նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ գյուղատնտես, սելեկցիոներ Ե. Ստոլետովան հիշատակել է հետևյալը. «Հայաստանից (Զանգեզուրի գ.) գյուղատնտես Ա. Բակունցից մեր ստացած տեղեկությունների համաձայն հաճարը գերազանցապես մշակվում է բնակչության չքավոր խավերի կողմից։ Հայկական առածն ասում է՝ «Հաճարը չքավորի հուսալի հենարանն է»։ Նա ավելի դիմացկուն է հողի և կլիմայի անբարենպաստ պայմանների նկատմամբ։ Հաճարը տալիս է մեկին 6—7 բերք։ Այստեղ կան տեսակներ, որոնք աճում են բարձրադիր վայրերում և տեսակներ, որոնք սիրում են ցածրադիր և ջրաբերի վայրեր։ Հաճարը դորձ է ածվում մեծ մասամբ ձավարի տեղ՝ չալթուկի (բրնձի) փոխարեն» («Труды по прикладной ботанике и селекции». Том 14, 1924—1925. М., 1925, с. 41)։

Բակունցի սույն հաշվետվության, Զանգեզավհողաժնի գրույթյան և Ե. Ստոլետովայի բերած տեղեկությունների հետքերով հարցում է արվել Ն. Ի. Վավիլովի անվան բուսաբուծության համամիութենական դիտահետազոտական ինստիտուտ՝ Բակունցի հիշյալ «Բացատրաթերթը» գտնելու հույսով, սակայն ասպարդույն։ Այն չդառնալից նաև Լենինգրադի դիտատեխնիկական ինստիտուտի պետական արխիվում (տե՛ս այդ երկու հիմնարկություններից 1979 թ. նոյեմբերի 5-ի № 33/3858 և նոյեմբերի 23-ի № 330/331 պատասխան-գրույթունները, որոնք պահվում են Վ. Ն. Ղազարխեցյանի մոտ)։

Պարզվում է, որ Ե. Ստոլետովան անձամբ եղել է Հայաստանում և կատարել գիտական ուսումնասիրություններ, հետևաբար բացատրված չէ, որ դորձի բերումով նա հանդիպած լինի նաև Ա. Բակունցի հետ։

Լենինգրադի հիշյալ ինստիտուտին շատ են հետաքրքրել նաև Հայաստանի բուսատեսակները, որոնք ուսումնասիրելու համար նա դիմել է տեղի օգնությանը (ինչպես այդ ցույց է տալիս Բակունցի օրինակը), այնպես էլ այստեղ գործողել իր աշխատակիցներին։ Այսպես, սորտային գործի ղարգաջման նպատակով ինստիտուտի դիրեկտոր պրոֆեսոր Ն. Ի. Վավիլովը, որը նույնպես շատ է եղել Հայաստանում, 1924 թ. ապրիլին սախարոտրեստի սորտասերմնային վարչությանը (Կիև) առաջարկում էր արշավախումբ կազմակերպել՝ Միջին Ասիայում և Հարավային Անդրկովկասում ուսումնասիրություններ կատարելու համար։ Նախատեսվում էր հետևյալ ուղղությունը՝ Թիֆլիս, Բորչալուի և Ալեքսանդրապոլի գավառներ, Գեոկչա լիճ, Նոր Բայազետի գավառ, Կարսի մարզ, Սարիղամիշ, Էրզրում, Տրապիզոն, Բաթում, Ախալքալաքի գավառ, Բակուրիանի, Բորժոմ, Թիֆլիս («Научное наследство. Том V. Николай Иванович Вавилов. Из эпистолярного наследия. 1911—1928 гг.». М., 1980, с. 160)։

Նույն ժամանակ Թիֆլիսի բուսաբանական այգու դիրեկտոր Պ. Մ. Ժուկովսկուն Վավիլովը գրում էր, թե «ընթացիկ տարում ցանկալի է ուսումնասիրել նաև Հայաստանը»։ «Բախանձագին խնդրանք,— շարունակում է նա,— ուշադրություն դարձնել Հայաստանի և Փոքր Ասիայի արմատապտուղների, դրանց մշակման պայմանների վրա» (նույն տեղում, էջ 161)։

Իսկ 1925 թ. դեկտեմբերի նամակներից մեկում Ն. Ի. Վավիլովն արդեն հայտնում էր, թե «Ն. Ա. Ստոլետովան Հայաստանից բերել է արտակարգ արժեքավոր նյութ (1700 նմուշ) (նույն տեղում, էջ 245)։ Հաջորդ տարին ևս (երբ արդեն Ա. Բակունցը փոխա-

դրվել էր Նրևան) Ե. Ստոլետովան շարունակում էր աշխատել Հայաստանում: Այդ օրերի նամակներից մեկում Ն. Վավիլովը գրել է. «Հասկանալի է, որ մեզ հետաքրքրում է Հայաստանի ուսումնասիրությունը, և մենք, նույնիսկ առանց ՀԺԿ-ի հրավերի, անցյալ տարվանից սկսել ենք այդ աշխատանքը: Ստոլետովան երկրորդ տարին է արդեն նյութ է հավաքում Հայաստանի դժով և ընթացիկ տարում նույնիսկ հատուկ ցանքեր է անում Երևանի մոտ՝ Էջմիածնի վանքում և վերջացնում է սորտային կազմի հետազոտությունը» (նույն տեղում, էջ 283): Հետաքրքիր է Ե. Ստոլետովային ուղարկած Ն. Վավիլովի 1926 թ. ապրիլի 1-ի նամակը, ուր մասնավորապես ասված է. «Դուք ստիպված կլինեք շուտով նորից լրջորեն վերադառնալու հաճարին (նամակագիրը նկատի ունի Մարոկկոյի հաճարի մասին աշխատության հենց նոր լույս տեսած լինելու հանդամանքը—Վ. Ղ.):

Զմուռնաբ հին հայկական ստեղծագործությունների քաղվածքների մասին, դրանք բաղեցրել են Կարևոր են թվականները:

Ուշադրություն դարձրեք վայրի բուսականության վրա (ապա թվարկվում են դրա մի շարք տեսակների անուններ—Վ. Ղ.): Մի խոսքով, Հայաստանը ամենահետաքրքիր երկրներից մեկն է: Այդ ևս գրում եմ լրջորեն, ոչ միայն խրախուսման համար:

Հավաքեք գրականություն Հայաստանի գյուղատնտեսության դժով...» (նույն տեղում, էջ 267):

Ե. Ստոլետովան Հայաստանում կատարած աշխատանքի արդյունքներն ամփոփեց 1930 թ. հրատարակած ուսումնասիրության մեջ (Е. А. Столетова. Полевые и огородные культуры Армении. См. Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции. 1930, т. XXIII, вып. 4):

Վերադառնալով հաճարի կուլտուրայի հարցին, ավելացնենք, որ դրան անդրադարձել է նաև կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Պապին Ղանդիլյանը (տե՛ս նրա «Колосовые культуры и их дикорастущие сородичи Армянской ССР» գոկտորական դիսերտացիան, Ե., 1973, էջ 164, ձեռագիր):

3 Բակունցի գրություններում այստեղ և ամենուր Սիսիան տեղանունը օգտագործված է Սիսյան ձևով: Ուղղում ենք:

4 Տե՛ս «Սխիանի շրջան» գյուղատնտեսական ուսումնասիրությունը սույն հատորում (էջ 407):

8. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 27—28: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Տե՛ս 1924 թ. հոկտեմբերի 23-ին գյուղվարչությանն ուղղված ղեկուցադիրը և այդ փաստաթղթի 2-րդ ծանոթագրությունը (տե՛ս սույն հատոր, էջ 390, 612):

9. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 29—30: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Բակունցի՝ «Կարմիր ռաշպար» թերթում տպագրված հոդվածները տե՛ս սույն հատորում:

10. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 41—42: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

11. ՀՈՂԺՈՂԿՈՄՄՍԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 46—47: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Այդ դասընթացների մասին տե՛ս սույն հատորում Բակունցի 1923 թ. սեպտեմբերի 11-ի ղեկուցագիրը:

12. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 57: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Դրության վրա կա մակագրություն. «Շտապ խնդրել բանկից տեղեկություն այդ մասին: 4/XII: Հ. Փիրումյան»:

13. ՄՐԱԴԻՐ

ԶԱՆԳԵՂՈՒՐԻ ԳԱՎ<ԱՌԻ> ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍ<ԱԿԱՆ> ԵՆԹԱՐԱԺԵԻ
1924/25 թ. ԳՈՐՄԵՆՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր, անստորագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 62—65: Հրատարակվում է առաջին անգամ: Դրությունը ամսաթիվ չունի: Այն վերականգնվում է ըստ կից գրություն:

1 Տողի դիմաց՝ լուսանցքում, այլ ձեռագրով արված է դիտողություն. «Ամառը դա ինչպես կարվի»:

14. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիր (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 53: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1924 թ. դեկտեմբերի 10-ին գյուղվարչությունը Զանգեզուրի գավառի գյուղատնտեսին ուղարկել է հետևյալ պատասխանը. «Զանգեզուրի հողրաժին ընկ. Բակունցին. խնդրում ենք ուղարկել գավառում մշակվող կանեփի և կտավատի սերմերի տեսակները և թելերից նմուշներ: Եթե Հակոբ Միրաբյանը հմուտ է այդ գործում, կարող է հրահանգի պաշտոնը ստանել, պետք է օգտագործել: Եթե գավործկումը նրան բավարարելու միջոցներ չունի, հայտնեք մեզ այդ մասին...» (նույն տեղում, թ. 55): Այս պատասխանի բովանդակությամբ մակագրություն է արված Զանգեզուրի գյուղատնտեսի գրության վրա:

15. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 51: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Դյուզլարլույթյան պետ Գ. Աթարեկյանը մակագրությանը վարչության ագրոքաժնին արել է հանձնարարություն. «Զանգեզուրից պահանջել միմյալյն պակասորդների համար հարկավոր գումարը և հայտնել, որ մենք նրանց համար ձեռք կրենք»։ Միաժամանակ գյուղավարչությունը Զանգեզուր ուղարկել է հետևյալ պատասխանը. «Մոզական լապտերի համար վարչությունը ձեռնարկում է դիպուկագրություններ ձեռք բերելու։ Այդպիսինները ստանալուց կուղարկվի Ձեզ» (նույն տեղում, թ. 52)։ Մեկ տարի անց՝ 1925 թ. նոյեմբերի 21-ին, ՌՍՖՍՀ լուսժողովմասի գլխաղլուսավարչությունը հայտնել է Զանգեզուրի հողբաժնին. «Դիսքաղլուսավարի գույքավորման բաժինը հաստատում է 39 ուրլի Ձեր կանխավճարի ստացումը և խնդրում է հաղորդել, թե ինչպիսի դիպուկագրություններ (ժապավենային կամ ապակե) ձեզ առաքել։ Կից ուղարկվում է ժապավենային դիպուկագրությունների ցուցակը» (նույն տեղում, ֆ. 132, ց. 1, գ. 394, թ. 15՝ գույքավորման բաժնի գրությունը, թ. 16 և հակ. եր.՝ դիպուկագրությունների ցուցակը)։ Դիսքաղլուսավարի գրության վրա Բակունցը արել է հետևյալ մակագրությունը. «Նշանակվածները բերել, հայտնել մոզական լապտերի մասին»։ Դիպուկագրությունների ցուցակում պրանց 38 սերիաներից 14-ի դիմաց հավանորեն Բակունցի կողմից արված են նշումներ՝ դրանք պահանջելու համար։

16. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 40։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։

Սույն գրության կապակցությամբ վարչության պետ Գ. Աթարեկյանը հանձնարարել է ագրոնոմիական բաժնին՝ «Գրել գյուղբանկ և խնդրել հնարավորության շարքի վիճել»։

17. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏՐՈՒՄԻ ԱԴԻՏՐԱԺՆԻՆ ԿԻՑ ԱԳՐՈՊՐՈՊԱԳԱՆԴԱՅԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՍՄԿԿ ԿԵՆՏՐՈՒՄԻՆ ԽՈՐԵՆՔԵՐ ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 1, ց. 4, գ. 313, թ. 72։

Գրության վրա կա մակագրություն (առանց ստորագրության և ամսաթվի)՝ «Հարցնել գյուղկոոպկենտրոնին՝ վարկ տվե՞լ են, թե ոչ»։

Առաջին անգամ տպագրվել է «Գրական թերթ», 1979, հունիսի 15, № 24 (հրապարակում Վ. Ղազարխյանի)։

18. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 50։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։

Մինչև 1924 թ. դեկտեմբերը Զանգեզուրի գավառի գյուղատնտես Բակունցը իր գրությունները գրել է գավառիկումի հողբաժնի, իսկ դեկտեմբերից՝ նաև գավառի գյուղատնտեսի գրության պաշտոնական ձևի վրա։ Զանգեզուրի գավառի գյուղատնտես և հող-

բաժնի վարիչի պաշտոնակատար-տեղակալ, առաջ բաժնի վարիչ Բակունցի գրությունները համարակալված են առանձին շարքերով:

1 «Բերքի տոնին» Բակունցի մասնակցության վերաբերյալ պահպանվել է նաև հետևյալ փաստաթուղթը. Զանգեզուրի գավառի ընդհանուր բաժինը գրություն է ուղարկել հոգրաժնին, որի վրա բաժնի վարիչ Գ. Գևորգյանը 1924 թ. նոյեմբերի 13-ին արել է այսպիսի մակագրություն՝ «Դյուղատնտես ընկ. Բակունցին. իմանալ «Բերքի տոնի» հանձնաժողովից, թե երբ պետք է անցկացնել տոնը և լինել այդ ժամանակ Սիսիանում՝ անցկացնել տոնը» (նույն տեղում, ֆ. 132, ց. 1, գ. 342, թ. 166):

19. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ակսել Բակունցի ֆոնդ № 91 (մեքենագիր է, Զանգեզուրի հոգրաժնի գավառային գյուղատնտեսի գրությունների պաշտոնական ձևի վրա):

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի հորեւյանի առթիւ «Կարմիր ռաշպարում» կա հայտարարություն, որի հեղինակը, հավանաբար, Ակ. Բակունցն է. «Ամսույս 14-ին Զանգեզուրում տնկվում է տաղանդավոր գյուղատնտես Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի գրական 50 և գյուղատնտեսական 40-ամյա հորեւյանը Այս տոնը կատարվում է ո՛չ միայն մեզ մոտ, այլ Հայաստանի և Անդրկովկասի զանազան վայրերում:

Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանը բացի գյուղատնտես լինելուց և տաղանդավոր գրող է՝ նա իր գրվածքները հրատարակել է «Տմբալի հաշան» կեղծ անվան տակ:

Գյուղատնտեսության վերաբերյալ առաջին անգամ հայերեն գիրքը գրվել է Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի կողմից» (տե՛ս «ԿԹ», 1924, դեկտեմբերի 3, էջ 1):

Հորեւյանական նիստը, իրոր, կայացել է դեկտեմբերի 14-ին Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանի գյուղատնտեսական գործունեության մասին զեկուցել է Ա. Բակունցը: Զեկուցման բնագիրը չի՝ պահպանվել:

20. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 21, թ. 41: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Գրության վրա կա մակագրություն. «Խմբագրության կուլեգիայի նիստին: 27/XII: Հ. Փիրումյան»:

Շատ արխիվային նյութեր են պահպանվել այն մասին, թե Բակունցն ինչպես էր աշխատում գավառում տարածել գյուղատնտեսական գիտելիքները: Սերտ կապեր են գրություն ունեցել հատկապես «Գյուղատնտեսական կյանքի» խմբագրության հետ, որտեղ նրա գործունեությունը լայնորեն ծավալվեց Նրևան փոխադրվելուց հետո: Բակունցը գավառի գյուղատնտեսներին կապում էր նաև «Вестник сельского хозяйства» (Մոսկվա) ամսագրի հետ: Վերջինիս խմբագրությունից՝ շրջաբերական էր ստացվել բաժանորդագրությանն օգնելու խնդրանքով: Այդ շրջաբերականի վրա 1926 թ. փետրվարի 8-ին Բակունցն

արել է մակագրութիւն. «Գրել հասցեներ» (նույն տեղում, ֆ. 132, ց. 1, գ. 394, ք. 42): նույն օրը նա Մոսկվա՝ ամսագրի խմբագրութեանը հայտնում է գալառի Սիսիանի, Դորիսի և Ղափանի շրջանային գլուղատնտեսների հասցեները (նույն տեղում, ք. 43):

21. ՍԻՍԻԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

(Գլուղատնտեսական ուսումնասիրության փորձ)

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, քք. 78—88: Առաջին անգամ հրատարակվել է՝ «Որոտան» (ՀԿԿ Սիսիանի շրջկոմի և շրջործկոմի օրդան), 1969, № № 49, 50, 56, 57, 58, 62, 65, հրապարակում պատմական գիտութիւնների բեկնածու Լեոն Բեզլարյանի: Նրանում, սակայն, տեղ են գտել առանձին սխալ ընթերցումներ և բացթողումներ: Հրատարակվում է ինքնագրից:

Ձեռագրի լուսանցքներում գլուղաբուծության կողմից արված են դիտողութիւն-առաջարկութիւններ, իսկ վերջում՝ ընդհանուր գնահատականը, որ քմահաճ է. «Ուսումնասիրութիւնը չի տալիս պատկերը, թե արդյոք գլուղաբուծության զլխավոր պարագմունքը գլուղատնտեսութեան որ հյուղն է, որը ավելի մեծ տվյալներ ունի զարգանալու և որն է ավելի ուղադրութեան արժանի, ինչ է հարկավոր վարկ տալու համար այս կամ այն հյուղին»:

1 Յորենը աշորայի (չավդար) վերափոխվելու տեսակետը նոր չէ, ունի հին ծագում: Այն պաշտպանել են նաև առանձին գիտնականներ: Սակայն այդ տեսակետը հիմնավոր չէ և մխտվում է ժամանակակից գենետիկայի տվյալներով: Պարզապես աշորան ավելի դիմացկուն է արտաքին անբարենպաստ պայմանների նկատմամբ և, խառնված լինելով ցորենի հետ, աճում է ավելի ինտենսիվ և որոշ ժամանակի ընթացքում բուսածածկում կարողանում է դառնալ իշխող, արտադնելով ցորենին: Հետաքրքիր է, որ Բակունցը հիշատակում է հասկացել երևույթի էութիւնը:

2 Խոսքը պահպանված պատմական հեռավոր անցյալի պարարտացման հետամընաց եղանակի մասին է: Քսենոֆոնը հին հունական պատմարան է (V—IV դդ. մ. թ. ա.), որը 401 թ. մասնակցել է դեպի Պարսկաստան հունական զորքի կատարած արշավանքին և իր «Անաբազիս» աշխատութեան մեջ նկարագրել է պարսկական յուրայինների (10 հազարանոց զորքի) նահանջը, որի ուղին անցնում էր նաև Հայաստանով: Քսենոֆոնը նկարագրել է իր տեսած հայկական գլուղը, նրա հետամնացութիւնը:

3 Այստեղ և հաջորդ դեպքերում տեսակը հասկանալ ստու:

4 Ժիշտ ձեն է՝ հացադրի (գաշտավուկադրի) խոտարույսեր:

5 Քոռչնա՝ բուռնչնա, նաև՝ ֆրանսիական ոսպ (французская чечезница):

6 Лён-долгунец—Բելավուշ, երկարավուշ, Բելատու կտավատ:

7 Лён-самосей—ինքնացան կտավատ կամ ցատկող կտավատ (лён-прыгунец):

8 Ղաշղա կտավատը ոչ թե կտավատադրիներից է, այլ պատկանում է խուլ-եղինջադրիների կամ շրթնածաղկավորների ընտանիքին:

Այս և այլ մասնագիտական ծանոթագրութիւնների պատրաստմանը օգնել է կենսաբանական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Պապին Ղանդիլյանը:

22. <ՀՈՂԺՈՂԻՈՄԱՏԻ> ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 77: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Դրության վրա կան հետևյալ մակագրությունները. «Ուսումնասիրությունը կատարված է «Поселен. агр. исследов.» ձևով: Ուսումնասիրության մեջ բացակայում են հողերի, անասունների, ազգաբնակչության մասին վիճակագրական տեղեկություններ: Հեղինակը չի տալիս ուսումնասիրությունից բխած իր գործունեության ծրագրի մինիմումը: Ստորագրություն» — «Հայտնի, որ բաղվածքներով երեւի կտպվի «Գյուղ<ատնտեսական> կյանքում», իսկ դործի համար անհրաժեշտ է այդպիսի ուսումնասիրություններ: 21/1: Հ. Փիրումյան»:

Վերջին մակագրությունը՝ գրության ձևով, 1925 թ. հունվարի 29-ին ուղարկվել է Բախունցին. «Զեւր՝ Սիսիանի շրջանի գյուղատնտեսական ուսումնասիրական աշխատանքը պարզությունս <գտնում է> անհրաժեշտ և բավարար և որոշել է որոշ քաղվածքներ տպագրել տալ «Գյուղատնտեսական կյանքի» հաջորդ համարներում (նույն տեղում, թ. 76 [պատճեն], ֆ. 132, ց. 1, գ. 366, թ. 21 [բնագիր]):

Զնայած խոստմանը՝ Բախունցի ուսումնասիրությունը ժամանակին չտպագրվեց, այն հրատարակվեց միայն հետագայում (տե՛ս այդ ուսումնասիրության բնագիրը և համապատասխան ծանոթագրությունները սույն հատորում, էջ 407, 617):

23. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 72: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Աղյուսակներում ՍՍՀ-ի այժմյան կաշին և այլ շրջաններ:

2 Կոոտանդին Մելիր-Շահնազարյանի (Տմբիլալի՝ Խաչան)՝ հոբելյանի մասին տե՛ս սույն բաժնում, գրություն № 19:

24. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 73: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Համագումարը կայացել է 1925 թ. մարտին: Բախունցի՝ այդ համագումարին ունեցած մասնակցության վերաբերյալ նյութերը տե՛ս սույն հատորում, էջ 430:

25. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 75: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Պահպանվել է Բախունցի նման բովանդակությամբ մի այլ գրությունը (ինքնագիրը), առանց ամսաթվի, հասցեի և ստորագրության. «Հունվար 8-ին Ղափանում կայացված է

գյուղատնտեսական անդրանիկ համագումար, որին մասնակցել են շրջանի գյուղերի ներկայացուցիչները: Համագումարի որոշումներից կատարված է շերամապահության վերաբերյալ կետը: Պատգամավորներին բաժանված է գյուղատնտեսական գրքույկներ» (նույն տեղում, ֆ. 132, ց. 1, գ. 387, թ. 3):

26. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 96: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

27. <ՉԵԿՈՒՅՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԴՈՒՄԱՐՈՒՄ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 42, ց. 1, գ. 115, թթ. 111—116: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Համագումարը կայացել է 1925 թ. մարտի 2—6-ը: Բակունցը ընտրվել և աշխատել է համագումարի քարտուղարության կազմում և, ընդհանրապես, նա շատ ակտիվ մասնակցություն է ունեցել համագումարին: Վերջինիս նյութերում պահպանվել են նաև Բակունցի սղագրած ելույթները՝ նրա ձեռքով են գրված 13 զեկուցումների առթիվ կազմված բանաձևերից 5-ի նախագծերը (բացառությամբ երկրորդի սկզբի): Երրորդի կապակցությամբ սեագիր նյութերի մեջ կա հետևյալ նշումը. «Ընդունվում է Բակունցի բանաձևը»: Համագումարի նյութերում կան նաև նշումներ՝ որոշ բանաձևերի նախագիծ մշակող հանձնաժողովների կազմում Բակունցի ընտրված լինելու մասին: Նյութիների և նախագծերի շարադրանքում Բակունցն օգտագործել է արագագրության մեթոդը, այն է՝ ձայնավորների բացթողումը: Նա սղագրության գործի մեջ մասնագիտացել էր տակավին 1918—1919 թթ.: Բակունցի կազմած նախագծերը համագումարի կողմից ընդունվել են կա՛մ նույնությամբ, կա՛մ աննշան փոփոխությամբ:

Համագումարում կարդացած զեկուցման ինքնագրում կան որոշ ուշ հավելումներ, որոնք մուծվում են նույնությամբ, ինչպես նաև կրճատումներ, որոնք վերականգնված են և վերցված են ուղիղ փակագծերի մեջ:

Մտքերի փոխանակության կարգով, տարբեր զեկուցումների առթիվ, Բակունցն ունեցել է մի շարք ելույթներ, որոնք բերվում են հատորի սղագրությունների բաժնում:

Համագումարի նյութերում (տե՛ս նույն տեղում, թթ. 66—67, 69—71) պահպանվել են նաև վերևում հիշատակված և Բակունցի կազմած բանաձևերի նախագծերը՝ գրված սեփական ձեռքով: Այդ բոլոր նյութերը մեջ են բերվում ստորև (բոլոր բանաձևերն ընդունվել են համագումարի վերջին նիստում՝ 1925 թ. մարտի 6-ին):

* Կախնատնտեսության մասնագետ Ս. Արուվյանի ելույթի սղագրության սկզբում Բակունցը արել է հետևյալ նշումը. «Անարյուն զինք, դանդուր միտք: Զայնը՝ մետաքս ու համեղ, անբաշ կաթիլ սկսա: Փափուկ, ինչպես տանտիկին»: Ո՛ւմ նկատի ունի, հնարավոր չեղավ պարզել (տե՛ս նույն տեղում, թ. 145):

Գալաճների գյուղատնտեսների տեղերում կատարած աշխատանքների ու անելիքների մասին զեկուցումների առթիվ ընդունված բեզիսները

1. Առաջարկել գյուղվարչության՝ միջոցներ ձեռք առնել տեղերում ագրոաշխատաշուրճերին տալու լայն հարմարություններ, դրամական միջոցներ բյուջեում նախատեսելոված սահմաններում և փոխադրական միջոցներ՝ լիովին իրագործելու գյուղատնտեսական աշխատանքների ծրագիրը տեղերում:

2. Ուժեղացնել թե կենդանի և թե գրավոր կապը գավառի գյուղատնտեսների հետ: Կարևոր համարել գյուղվարչության ներկայացուցիչների պարբերաբար գավառ զնալը, տեղում ծանոթանալու իրերի դրույթյան հետ և խորհուրդներ տալու գավառի աշխատողներին:

3. Անհրաժեշտ համարել, որ գյուղատնտեսը գավառում դառնա կենտրոն և իր շուրջը համախմբի այն բոլոր մարմինները (կոոպերատիվները, վարկային ընկերությունները, փոխօգկոմները և այլն), որոնք նպատակ ունին աջակցելու գյուղատնտեսության բարձրացման: Հարկերի բաշխման և պետապի աշխատանքների մեջ գյուղատնտեսի մասնակցությունը համարել անհրաժեշտ:

4. Ի նկատի ունենալով տեղերի նյութական սուղ միջոցները, խորհրդակցությունը անհրաժեշտ է համարում գավառի գյուղատնտեսական աշխատանքները կենտրոնացնել մի բանի կոնկրետ խնդիրների շուրջը, որոնք մատչելի են մեր գյուղացու տնտեսության և հնարավոր կատարելու:

5. Այս տարվանից գավառի բյուջեում հաստատած միջոցների սահմաններում գավառներում ունենալ ագրոաշխատավորների նվազագույն քանակը:

6. Ի նկատի ունենալով գյուղատնտեսական աշխատանքների սեզոնային և անհետաձգելի լինելը, միջոցներ ձեռք առնել, որ տեղերում բյուջեի գումարները վճարվեն իր ժամանակին:

7. Գավառի գյուղատնտեսության բարձրացման համար աշխատել գյուղատնտեսական աշխատանքները մոտեցնել գյուղացու տնտեսության, լայն աջակցություն ցույց տալ կոլեկտիվ կազմակերպության, համոզված լինելով, որ առանձին-առանձին տնտեսությունների բարձրացումը մեր պայմաններում դրական հետևանք չի տա: Գյուղատնտեսական աշխատանքները տանելիս միշտ ի նկատի ունենալ այն կոլտուրաներն, որոնց հաջող զարգացումն ապահովված է գավառի բնապատմական և տնտեսական պայմաններով:

II

Գյուղատնտես Գր. Աղամալյանի «Հասարակական ագրոնոմիայի դերն ու գործունեության միջոցները» զեկուցման առթիվ ընդունված բեզիսները

1. Հասարակական ագրոնոմիայի աշխատակիցը իր գործունեության ելակետ պիտի ընդունի խորհրդային իշխանության քաղաքականության սկզբունքները, որոնք ուղղված են բանվորի և գյուղի աշխատավորի տնտեսական բարօրությանը և որ գյուղային տանելու են դեպի սոցիալիզմը:

2. Ագրոնոմը նպատակ ունենալով բարձրացնել գյուղաշխատավորի տնտեսությունը, բացի ընթացքում առաջին հերթին պետք է ուսումնասիրի իր շրջանի բնապատմական, տնտեսական և այլ պայմանները*, բացի այդ առանձին տիպի տնտեսությունների բյուջեն և արտադրության ձևերի մանրամասն ուսումնասիրությունն ալելի որոշ կոնյունքներ գյուղատնտեսական աշակցության հերթական և կարևոր անելիքը:

3. Հասարակական ագրոնոմիան խոշոր չափով պետք է կազմակերպի և աջակցի ու առողջ և և կանոնավոր հիմքերի վրա դնի կոլեկտիվ տնտեսությունները, կոոպերատիվ միություններ կազմակերպելու, համայնական ուժերով արտադրության ձևերը բարձրացնելու և գյուղատնտեսական միջոցների արտահանման գործում նպաստելու:

4. Մեր երկրի գյուղացիության խոշոր մասը աշխատավոր է և տնտեսական տկար հոգրություն: Գյուղի տնտեսության բարելավման հետ առաջ է գալիս գյուղի շերտավորումը, ագրոաշխատավորը իր աշխատանքի ընթացքում գյուղում վճարական պես պետք է հենվի աշխատավոր մեծամասնության կողմը և աշխատանքի կոլեկտիվի ղեկավարի միջոցով բարձրացնի նրանց տնտեսությունը:

5. Ագրոնոմը պետք է ունենա իր աշխատանքի մանրամասն ծրագիրը հարմարեցրած տեղական գյուղատնտեսական, տնտեսական և բնապատմական պայմաններին: Ծրագիրը պետք է կազմված լինի իրական կոնկրետ և մատչելի խնդիրներից, դասավորված անհրաժեշտության հերթականությամբ, որոնց իրագործումը հնարավոր է մոտ ապագայում, գավառի նյութական միջոցներն ի նկատի ունենալով:

6. Ագրոպրոպագանդայի գործում հատուկ ուշադրություն դարձնել գյուղացիության ակտիվ մասնակցությանը: Այդ գործում՝ գյուղատնտեսական խորհուրդները և երիտիմրակները մեծ դեր ունեն գյուղատնտեսական լայն խավերը կապելու ագրոպրոպագանդի գործին: Ագրոգատների, դասախոսությունների և ընդհանրապես բանավոր ու գրավոր պրոպագանդայի նյութ դարձնել զլխավորապես տեղական կոնկրետ խնդիրներ: Ցուցադրական պրոպագանդան հարմարեցնել գյուղական տնտեսության պահանջներին և գործը տանել այնպես, որ գյուղական տնտեսությունները խոշոր չափով շոշափելի արդյունք ստանան ցուցադրական գործից:

7. Տարեկերջի հաշվետվության ձևերը համարել անհրաժեշտ, նա պիտի լինի միակերպ, համաձայն այդ նպատակով ղեկուցողի առաջադրած նախագծի:

III

1. Գյուղատնտեսական գրքուկների և բրոշյուրների հրատարակումը, իրր գրավոր ազդեցության խոշոր ազդակ, մեծ կարևորություն է ներկայացնում գյուղատնտեսության բարձրացման գործում:

2. Դալատի ագրոաշխատավորների մասնակցությունը գյուղատնտեսական պարբերական հրատարակության և գրքուկների տարածման գործում մեծ դեր ունի: Նրանք են, որ

* Բնագրում սույն բանաձևի նախագծի սկիզբը՝ մինչև «և այլ պայմանները» բառերը, գրված է այլ ձևագրով. շատ հնարավոր է, որ Բակունցն այդ հատվածը թելադրել է:

սխալի տեղերից ցուցմունքներ տան, թե ինչ գրական գյուղատնտեսական պահանջներ ունի մեր գյուղացիությունը: Տեղական ագրոաշխատավորները պետք է գյուղատնտեսական կյանքին և գրքույկներին ակտիվ մասնակցություն ունենան, լուսաբանելով տեղական գյուղատնտեսական կարիքները:

3. «Գյուղատնտեսական կյանք» բռնած ընթացքը, այն է՝ նյութ տալ գյուղի աշխատավոր և գրագետ տարրին, ողջունել և համարել ուղիղ, հանձնարարելով էլ ավելի մատչելի դարձնել նյութն ու լեզուն:

4. Գավառի գյուղատնտեսին և հողբաժնի վարիչին պարտավորեցնել՝ յուրաքանչյուրին 25-ական օրինակ տարածել:

IV

Հայաստանի գյուղատնտեսական խորհրդակցությունը լույսով ընկ. Ա. Զախարյանի գեկուցումը կոուպերացիայի և հասարակական ագրոնոմիայի մասին. ԵՐԵՎԱՆ.

1. Մեր հետամնաց գյուղատնտեսությունը ավելի արագ կբարձրանա և կբարգավաճի միայն կոլեկտիվ կազմակերպությունների միջոցով:

2. Ի նկատի ունենալով այդ, խորհրդակցությունը կարևոր է համարում Հայգյուղկոոպի և հողօրդկոմատի սերտ և համաձայնեցրած գործնությունը:

3. Աշխատել դարկ տալ ստեղծած կոլեկտիվ կազմակերպություններին, կահավորել նոցա և բարձրացնել արդեն ստեղծած կոոպերատիվները, տալով նրանց վարկ և այլ միջոցներ:

4. Կենսունակ և սրտանի կոոպերատիվ ցանց ստեղծելու համար կոոպերատիվ կազմակերպություններ հիմնելուց առաջ տեղերի ագրոաշխատավորների միջոցով լրիվ պարտաճանաչում ենթարկել այն բոլոր պայմանները (տնտեսական, բնապատմական և այլն), որոնց առերես լինելով է պայմանավորված այդ կոոպերատիվների նորմալ զարգացումը:

V

Լսելով գյուղավարչության փոխպետ ընկ. 2. Փիրումյանի գեկուցումը իր գործնության և անելիքների մասին՝ գյուղատնտեսների խորհրդակցական ժողովը հանգամանակապես հետևյալ եզրակացություն:

1. Գյուղվարչ. ընդհանուր աշխատանքների պլանը առաջիկա տարվա անելիքների մասին համարել ընդունելի և ունեցած գործնությունը՝ բավարար:

2. Տեղական պայմանների ուսումնասիրության և շրջանացման համար կազմել գաղափարի գիտական լիակատար ուսումնասիրություն, գավգործկոմների լայն աշակցություն:

3. Տեղական գյուղատնտեսական կազմակերպությունների հետ կապը (գրավոր և կենդանի) էլ ավելի ուժեղացնել:

4. Կանոնադրել տեղերում նրանց, հողբաժինների և տեղական գործկոմների փոխհարաբերությունը:

5. Գյուղատնտեսական արտադրության բարձրացման համար միջոցներ ձեռք առնել մասնագետների կազմը ուժեղացնելով՝ թե ղրսից հրավիրելով և ներսում եղածներին վերապատրաստելով:

6. Բի արտադրական սլանի իրագործման և թե դյուղատնտեսական մթերքների սպա-
ման գործում մեծ շափով օգտագործել կոոպերատիվ կազմակերպությունները և առանձին
ուշադրություն դարձնել կոլեկտիվ կազմակերպությունները վրա:

1 Բնագրում համագումարի քարտուղարության կողմից դրված է խորագիր՝ «Ձանգ-
գավառի դյուղատնտես Բակունցի զեկուցումը»:

2 Ձեկուցումը թվագրված է ըստ կարգալու օրվա, թեպետև բուն զեկուցումը գրված է
ավելի վաղ, 1925 թ. մարտի 3-ից օրեր առաջ:

3 Այս և մյուս դեպքերում զեկուցման հատվածները կրճատվել են ծավալը սեղմելու
նպատակով:

28. <ՁԱՆԴԵՂՈՒՐԻ ԳԱՎ> ՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 387, թ. 11: Հրատարակ-
վում է առաջին անգամ:

29. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԿԱԹՆԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 18, թ. 126: Հրատարակ-
վում է առաջին անգամ:

1 Հասցեատերը՝ Սարգիս Իսայի Աբովյանը, աշխատում էր Հայաստանի հողժողկո-
մատում, որպես կաթնատնտեսական բաժնի վարիչ և կոլեկտիվի անդամ:

30. ՁԱՆԴԵՂՐԱԺՆԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 366, թ. 73: Հրատարակ-
վում է առաջին անգամ:

Այս զեկուցադրի հիման վրա նույնպիսի բովանդակությամբ ապրիլի 29-ին Ձանգ-
գավահողրածինը գրություն (№ 481) է ուղարկել հողժողկոմատի գյուղվարչությանը և Հայ-
գյուղկոոպին (նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 125). «Բազարչայ և Բորիսովկա
գյուղերում գոյություն ունեցող կաթնատնտեսական արտեղների աշխատանքներին ծանո-
հանալու և ղեկավարելու համար այնտեղ դնացած գավառային գյուղատնտեսը նկատել
է, որ այդ արտեղները Հայգյուղկոոպից ստացած վարկերը առանց կանտրոլի ծախսել են
անտեղի և անթույլատրելի կերպով: Վերստուգիչ հանձնաժողովները միանգամայն ոչ
միայն անտեղյակ են այդ վարչությունների աշխատանքներին, այլև անտեղյակ են, թե
ինչպես ստացած վարկից իրենց համար ոռճիկներ են նշանակել և իրենց անգործունեու-
թյան համար ոռճիկ են ստանում: Բաժինս գավառական գյուղատնտեսի զեկուցումից
գտնելով, որ հիշյալ արտեղները իրենց ստացած վարկերը նպատակին չեն ծառայեցնում,
այլև վատնում են, ուստի հայտնում ենք ձեզ ի դիտություն և գործին օրինավոր ընթացք
տալու համար: Միաժամանակ այդ մասին հայտնվում է գավառային դատախազին՝ մե-
ղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու համար»:

31. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 117: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

32. ԶԱՆԳՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 387, թթ. 13—14: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Գրության վրա կա մակագրություն. «Գործավարին. արտագրել և պատճենը ուղարկել կենտրոն: 5/V: Գ. Գևորգյան»:

33. ԶԱՆԳՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Պատճենը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 387, թ. 27: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

34. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 147—148: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Նամակի վրա արված է մակագրություն. «Տալ ինձ մայիս ամսվա գեկուցումը. նյութ դարձնել լրագրության [~]: 16/VI: Գ. Աթաբեկյան»:

1 Բազմաթիվ նկատի ունի այն սերմարածարանը, որտեղ ինքն է աշխատել 1923—1924 թթ.: Սերմարածարանը պատկանում էր հողժողովման գյուղատնտեսին, որի կառավարիչն էր Արամ Մելքոնյանը:

35. ԶԱՆԳԵՋՈՒՐԻ ԳԱՎԱՌԻ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹ

Բնագիրը (այլ ձեռագրով, ստորագրությունը՝ Բազմաթիվ ձեռքով)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թթ. 165—168: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Թվագրվում է ըստ կից զրույթյան:

36. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Պատճենը (ինքնագիր, առանց ստորագրության)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 7: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Հաջորդ գրությունը ևս, որն ունի նույն բովանդակությունը, կրում է միևնույն համարը՝ 856:

2 Զանգեզուրի գավառի ձեռագրի հոդքածին վարիչ Գ. Գևորգյանը արձակուրդից այլևս չի վերադառնում և Բազմաթիվ, որը փոխարինում էր նրան, նշանակվում է այդ պաշտոնում:

37. ՀՈՂՐԱԺՆԻ ՏԱՐԱԾ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ 1925 թ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՌԱՄՍՅԱԿՈՒՄ

Պատահներ (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 387, թթ. 40—41: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Թվագրվում է ըստ կից գրության:

38. <ՁԱՆԴԴԱՎ>ՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Սևագրությունը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 387, թ. 50: Պահպանվել է նաև հողժողովմատ ուղարկված օրինակը (այլ ձևագրով)՝ նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 146: Այստեղ կան մի քանի բառերի ոչ ճիշտ վերծանումներ: Սևագրության մեջ Բակունցը ստորագրել է՝ «Գալղյուղատնտես», իսկ մյուս օրինակում՝ «Խ տ. Ջանգզավհողրածնի վարիչի» գլուղատնտես: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Թվագրվում է ըստ կից գրության:

39. ԲՈՒՅՍՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺՆԻՆ

Սևագիր ինքնագիրը՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թթ. 22—23: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Թվագրվում է ըստ հողժողովմատի բույսերի պաշտպանության բաժնի 1925 թ. հունիսի 23-ի գրության վրա օգոստոսի 4-ին Բակունցի արած մակագրության՝ «Պատասխանել և ըստ հնարավորին հիվանդության նմուշներն ուղարկել»:

40. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ>ՎԱՐՉԱՅԻՆ<ԱՆՍԱԿԱՆ> ՎԱՐՉ<ՈՒԹՅԱՆ> ՊԵՏԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 173, թ. 187: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Հիշատակված գրությունը չի հայտնաբերվել, հավանորեն, խոսքը վերաբերում է Ջանգեղուրի գավգործկոմի հողրածնի վարիչի պաշտոնին: Բաժնի վարիչ Գ. Գևորգյանը մեկնել էր արձակուրդ (նաև բուժվելու) Դիլիջան, որտեղ և այնուհետև անցել է աշխատանքի: Բակունցը, որը փոխարինում էր նրան, հարկադրված դրադեցնում է այդ պաշտոնը:

41. ԳՅՈՒՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Պատահներ (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 32: Պահպանվել է նաև բնագիրը (այլ ձևագրով, որը Բակունցը ստորագրել է որպես «Խ տ. Ջանգզավհողրածնի վարիչ»): Բնագիրը պատրաստված է ըստ պատճենի, Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Բնագրի վրա արված է մակագրություն. «Մենք նույնպես դտնում ենք, որ այդ ձևաբերկությունը պետք է զնա վարկային գծով, բայց եթե հողրածինը ունի տվյալներ այդ

կուլտուրայի առանձին նշանակության, կիսնդրենք մեզ հաղորդել, որ մենք կարողանանք Ձեր տեսակետը այստեղ պաշտպանել: 27/VIII: Հ. Փիրումյան» (հոդժողկոմատի գյուղ-վարչության պետի տեղակալ):

Ձանգգավործկոմի հոդրածինը կաննիադործության (պարան պատրաստելու) հարցի վերաբերյալ դիմում է արած նդել 1925 թ. մայիսի 3-ին (դրա պատճենը գաւլգործկոմի ար-խիւլային ֆոնդում չի հայտնարեւել): Ի պատասխան ալդ դիմումի, մայիսի 20-ի գրու-թյամբ Մոսկւլայի դյուղատնտեսական ընկերւթյունը տվիլ է հետեյալ րաքատրությունը չանգեղուրի գաւլհոդրածինն. «Սույն ամսւլա 3-ի Ա՞ 502 Ձեր հարքման հետեւթյամբ հայտնում ենք՝ պարանի տնայնագործական արտադրության համար, որը հնարավոր է միայն կաննիաթելից, որնէ մեքենա հարկավոր չէ. ամեն ինչ պատրաստւում է տնայնա-գործական հղանակով: Գործի կազմակերպման համար հարկավոր է հրաւիրել մի քանի տնայնագործ-մասնագետ, որոնք Ձեզ համար կկազմակերպեն արտադրությունը և, ովքեր ներկայումս աշխատանքի կարիք են զգում և հաճույքով կդան Հայաստան: Տնայնագործներ հրաւիրելու համար երաշխավորում ենք զիմել՝ Կարաշիի գաւլգործկոմ (ք. Կարաշև, Ռրյանսկի նահանգ) և լգովի գաւլգործկոմ (ք. լգով, Կուրսկի նահանգ) (տն՝ս նույն տե-ղում, գ. 366, թ. 90): Նշւած հասցեներով 1925 թ. հունիսի 7-ին հոդրածնի վարիլ Գ. Գե-վորգյանի և գյուղատնտես Բակունցի ստորագրությամբ ուղարկվել է հետեյալ դիմումը. «Ձանգեղուրի հոդրածինը որոշել է Ձանկեղուրում զարգացնել պարանի տնայնագործա-կան արտադրությունը կաննիաթելից: Մոսկւլայի գյուղատնտեսության ընկերւթյան գյու-ղատնտեսական բյուրոյի տեղեկություններով գործը կազմակերպելու համար անհրաժեշտ են մասնագետ տնայնագործներ: Հոդրածինը խնդրում է հայտնել, թե տնայնագործները ի՞նչ պայմաններով կհամաձայնվեն աշխատել միւր գաւլառում, կա՞ն արդյոք Ձեր գաւլա-ռում մասնագետներ: Խնդրում ենք մեզ հայտնել պայմանների մասին, ինչպես նաև տրվ-յալ արտադրության տնայնագործ մասնագետների հասցեները» (տն՝ս նույն տեղում, թ. 105): Դրան հետեւել է Բելյակսկի գյուղատնտեսական ընկերւթյան վարչւթյան 1925 թ. օգոստոսի 31-ի բւտասխանը, ուր տվլալներ են հաղորդւում կաննիաթելի վերամշակման, սնիական արտադրության պարանի վաճառքի, ինչպես նաև պարանագործ վարպետների Հայաստան մեկնելու պայմանների մասին (նույն տեղում, գ. 359, թ. 75: Գրության վրա Եկցել գործին» մակագրություն է արւած 1925 թ. սեպտեմբերի 20-ին, Բակունցի կոչ-մից):

42. ՀՈՂԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՀ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 368, թթ. 82—83: Հրա-տարակւում է առաջին անգամ:

Նույն արխիւլային գործում պահպանվել է հոդժողկոմ Արամայիս Երչնկյանի և հոդ-վարչւթյան պետ Խաչատուր Ավդալիսգյանի ստորագրությամբ մի գրություն՝ ուղղված չանգեղուրի գաւլգործկոմին (պատճենը՝ գաւլհոդրածինն և Ղափանի ու Սիսիանի շրջգործ-կոմներին), թվագրված՝ 20 հոկտեմբերի 1925 թ., որը պատասխան է Ա. Բակունցի ա-ռաքադրած հարցերին:

«Ձանգեղուրի սակաւահողության պատճառով,—գրում են նրանք,— դեռ 1922 թվին որոշված էր ներգաղթը դեպի գաւլառ միանգամայն արգելիլ:

Այդպես լինելով հանդերձ՝ տեղական օրգանների այդ հարցում երևան բերած անհեռատես ու թույլ վերաբերմունքի շնորհիվ ներգաղթը շարունակվում էր մինչև ընթացիկ 925 թվը:

Ներգաղթի հետևանքով ազգայնական մթնոլորտ ստեղծվելուց դատ, որ միանգամայն անընդունելի և անթույլատրելի է հորհրդային իրավակարգում, առ ոչինչ են դառնում թրոշ ծրագրով տարված հողաշինարարական աշխատանքները: Ներգաղթը շարունակվելու պայմաններում հողաշինարարությունը պիտի պերմանենտ բնույթ կրի և վերջնականապես քայքայի գավառի գյուղացիության առանց այն էլ թույլ տնտեսությունը:

Թե ազգայնական մթնոլորտ չստեղծվու և թե գավառի գյուղացիության թուլացած տնտեսությունը վերականգնելու և ամուր հիմքերի վրա դնելու նպատակով Հայկենտգործկոմը որոշում է կայացրել հիմնովին և կտրուկ կերպով արգելելու ներգաղթը և 1926 թվին ավարտելու նաև ներքին հողաբաժանությունը:

Հայտնելով այս մասին՝ վերջին անգամ խնդրում ենք և ոչ մի ընտանիքի թույլ չտալ Զանգեզուր ներգաղթելու: Հողաշինարարության և հողաբաժանության հիմք ընդունել 1925 թ. կազմված ծխամատյանները, որոնց մեջ շմուծված ծխերին դուր ընդունող գյուղխորհուրդների նախագահներին ենթարկել դատական պատասխանատվության, իսկ նրանց ընդունած ծխերին վարչական կարգով հեռացնել գյուղի և շրջանի սահմաններից:

Սույն որոշումը խախտող շրջգործկոմների նախագահները պատասխանատվության պիտի կանչվեն, ինչպես և անձնական պատասխանատվության կկանչվի գավգործկոմի նախագահը, եթե դաւառում տեղի ունենան ներգաղթի դեպքեր» (նույն տեղում, թ. 86՝ մեքենագիր պատճենը, գրություն № 295/1475: Դրության վրա արված է մակագրություն. «Ղեկավարման համար: 29. X. 25: Ալ. Բակունց»):

43. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 154: Թվագրված է: Ժամանակը որոշված է ըստ րուխնդակության:

Դրության վրա կան մակագրություններ. «Դյուղվարչության. ի տնօրինություն: 7/IX 25 թ.: Խ. Ավդալբեգյան», «Ձեռք են ստնված միջոցներ: Կցել դործին: 8/IX: Հ. Փիրումյան»: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

44. ԴՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 892, թ. 159: Թվագրված է: Ժամանակը որոշվում է ըստ տրված պատասխանի: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1925 թ. սեպտեմբերի 9-ին գյուղվարչությունը «Զանգեզուրի գավգյուղատնտես ընկ. Բակունցին» ուղարկել է հետևյալ պատասխանը. «Հողծովդկոմը Ձեր դիմումը պաշտոնից ազատելու մասին մերժեց, ինչ վերաբերում է Ձեր ենթագրություններին, պետք է ասել, որ ի նկատի առնելով նոր քաղաքականությունը դեպի գյուղը, մենք հավատացած ենք, որ այն թերությունները, որ տեղի են ունեցել այս տարի, կվերանան թե կենտրոնից և թե

Դուք տեղում, անշուշտ, պետք է հսկեք, որ այն գումարները, որոնք հաստատված կլինեն քյուլենով, տեղում անսպառնառ ծախսվեն նպատակին: Մենք կաշխատենք ուղարկել Ձեզ և՛ գյուղատնտեսներ, և՛ անասնաբուծության հրահանգիչ» (նույն տեղում, Թ. 157):

45. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Ինքնագիրը (սևագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թթ. 38—40: Թ. 38-ի հակառակ կրեսին կան Բակունցի ձեռքով արված (ռուսերեն) սևագիր նշումներ՝ եղանակի վերաբերյալ տվյալներով: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Մոսկվայից ուղարկված տեղեկանքը տե՛ս № 41 գրության ծանոթագրության մեջ՝ սույն հատոր, էջ 627:

46. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Ինքնագիրը (սևագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 80: Թվագրված է այլ ձեռագրով: Դյուլվարչությանն ուղարկված օրինակը (այլ ձեռագրով)՝ նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 19, գ. 19, թ. 12, որը Ա. Բակունցը ստորագրել է՝ «Խ տ. հողրածնի վարիչի»: Բնագրի վրա արված է մակագրություն՝ «Աղամալյանին. ի դիտություն: 15/X. Հ. Փիրումյան»: Հրատարակվում է առաջին անգամ, ինքնագրից:

47. ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

Պահպանվել են «Տարեկան հաշվետվության»՝ Բակունցի ձեռքով գրված օրինակը՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 361, թթ. 28—30 և հողժողովմասի գյուղվարչությանն ուղարկված օրինակը (այլ ձեռագրով, Գավ. գյուղատնտես Ալ. Բակունց ստորագրությամբ)՝ նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 35, գ. 15, թթ. 40—43: Հրատարակվում է ըստ ինքնագրի, առաջին անգամ:

1 Այդ «Զեկուցումը» չի հայտնաբերվել: Գուցե խոսքը Սիսիանի շրջանի վերաբերյալ կատարած ուսումնասիրության մասին է, ուր, սակայն, հետադուսված է 11 գյուղ:

2 «Բերքի տոնը» նշելու համար 1925 թ. սեպտեմբերի 27-ին ՀԿ(Բ)Կ Զանգեզուրի գավառային կոմիտեի ադիտրաժնում կայացել է հանձնաժողովի նիստ, Բակունցի մասնակցությամբ: Հանձնաժողովը որոշել է տոնն անցկացնել հոկտեմբերի 11-ին, բոլոր շրջաններում, այն հանձնարարելով շրջանային հանձնաժողովներին: Սահմանվել էր պարզենների հատուկ դումար, որը բաշխելու էր 5 մարդուց բաղկացած «գնահատու հանձնաժողովը», «նախագահությամբ ընկ. Բակունցի» (ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 1, ց. 5, գ. 177, թ. 22, գավկոմի ադիտրաժնի հանձնաժողովի արձանագրությունը):

48. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 374, թ. 412:

Հողժողովմատի գյուղվարչության պետի տեղակալ Հ. Փիրումյանը սույնն առաջել է հոկտեմբերի 27-ին և վրան մակագրել. «Գործին», առանց պատասխան տալու։
Հրատարակվում է առաջին անգամ։

49. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԴՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Պատճենը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 359, թ. 131։ Հրատարակվում է առաջին անգամ։

50. <Ա. ՆՐՁՆԿՅԱՆՆ>

Զանգալիզործկոմի հողըրամնի առաքած հեռագրերի մատյան (այլ ձեռագրով, ստորագրված Բակունցի ձեռքով)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 402, թ. 1։ Հրատարակվում է առաջին անգամ։

51. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 19, գ. 19, թ. 21ա-ր։ Պաշտոնական նամակի վրա արված են մակագրություններ. «Հեռագրել գործկոմին, որ ազատեն հողըրամնի վարիչի պաշտոնից» 26/1։ Հ. Փիրումյանը։— «Կատարված է, Կցել <գործին>»։
Հրատարակվում է առաջին անգամ։

52. ՀՈՂԺՈՂԿՈՄՄԱՏԻ ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (այլ ձեռագրով)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 19, գ. 19, թ. 19։
Գրության վրա արված է մակագրություն. «Վերադարձնել ցուցակը հողըրամնին, որ իրենք հող տանեն բերիլ տալ Ռոստովից կամ Հ<յուսիսային> Կովկասից՝ Госсемснаб. 25/1։ Հ. Փիրումյանը»։
Հրատարակվում է առաջին անգամ։

53. ԳՅՈՒՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (այլ ձեռագրով)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 19, գ. 19, թ. 24։ Հրատարակվում է առաջին անգամ։

Ա. Բակունցը նախորդ օրը «Շնորհակալ ենք, որ գյուղվարչությունը գոնե միջնորդի դեր է կատարում, հասցենք ցույց տալով» մակագրություն է դրել հողժողովմատի գյուղվարչության 1926 թ. փետրվարի 9-ի Զանգալիզորդամնին հասցեագրված հետևյալ գրության վրա. «Ձեր վերոհիշյալ գրությամբ ուղարկած ցուցակն ուղարկեցինք գյուղթանկին՝ բավարարելու Տնկինների համար դիմեցեք պետական տնկարանին՝ Ղարաբլինսա (հուն տեղում, ֆ. 132, ց. 1, գ. 394, թ. 46)»։

54. <ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՎԿԱ ԳՅՈՒՂԻ ՀԱՏԱԿԱԴՄԻ ՄԱՍԻՆ>

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, թ. 1: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Վերնագրվում է ըստ փաստաթղթի բովանդակության:

2 Թվագրվում է ըստ սույն փաստաթղթի «Մտից» ձևակերպման տվյալների:

55. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, 51: Հրատարակվում է առաջին անգամ: Թվագրված է ըստ փաստաթղթի «Մտից» ձևակերպման տրվյալների:

1 Էջմիածնի հողաշինարարության մասին, ինչպես վկայում են ստորև բերվող փաստաթղթերը, Բակունցը պատրաստած է հղել այլ նյութեր ևս, որոնք, սակայն, չեն գտնվել: Առաջինը՝ Հողժողովմատի հողվարչության պետ Խ. Ավդալբեգյանի 1926 թ. մայիսի 31-ի գրությունն է Էջմիածնի գավհողրամենին, ուր ասված է. «Ուղարկելով Ձեզ Ա. Բակունցի հայտարարություն-գրությունը, խնդրում ենք հարցը դնել հասարակության քննությանը և նրա որոշմամբ, 1926 թ. բերքը հավաքելուց հետո, զրկել ծխի ամբողջ կազմով գյուղից բացակայողներին, վերապահելով նրանց իրավունք՝ բողոքարկելու հողհանձնաժողովի առաջ հասարակության որոշումը: Մինչև սեպտեմբեր հողհանձնաժողովի միջոցով աշխատավորական հողօգտագործության իրավունքը չվերականգնած ծխերի հողերը հատկացնել աշխատավոր պաշտականների, որոնք անմիջապես գյուղում հաստատվել կցանկանան (տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 134, ց. 1, գ. 477, թ. 147):

Երկրորդը՝ նույնի 1926 թ. օգոստոսի 26-ի գրությունն է գավհողրամենին. «Խնդրում ենք հայտնել, թե ի՞նչ պործնական քայլեր է կատարված ընկ. Բակունցի մատնանշած աշխատանքները ժամանակին ավարտելու և Վաղարշապատի հողաշինարարությունը միանգամայն նորմալ ընթացքի մեջ դնելու համար: Առդիր ընկ. Բակունցի տեղեկագիրը (տե՛ս նույն տեղում, գ. 488, թ. 94):

Երրորդը՝ Էջմիածնի գավհողրամենի պատասխան գրությունն է (հավանորեն, գրված հաջորդ կամ երկրորդ օրը, այսինքն օգոստոսի 27-ին կամ 28-ին). «Ծխամատյանի սեպագիրը պատրաստ է: Ստուգման աշխատանքն առաջ չի դնում, որովհետև չի հաջողվում ո՛չ թաղական և ո՛չ համայնական ժողով դուստարել: Մինչև այժմ հաջողվել է ստուգել երկու թաղամասի ծխամատյան, այն էլ խիստ սակավ ծխատեղերի ներկայությամբ: Կիրակի, օգոստ. 29-ին նշանակել ենք ընդհանուր ժողով, ամեն միջոց ձեռք ենք առնելու փոքրիշատի բաղամամարդ անել այն և ստուգումն ավարտել: Եթե այս ժողովին էլ չգումարվեց, մնում է թաղայինների, քաղսորհրդի մի քանի անդամի և մեր միջոցով կատարել ստուգումը, եթե Ձեր կողմից հավանություն գտնի այս ձևը: Ընկ. Բակունցի դիտողությունների մնացած բոլոր կետերը հրահանգի ձևով տրվելու է հողաշափին ի ղեկավարություն» (տե՛ս նույն տեղում, թ. 93):

Բացի այդ, տվյալ հարցի կապակցությամբ Ա. Բակունցը ելույթ է ունեցել նաև 1926 թ. դեկտեմբերի 14-ին հողժողովմատի հողվարչությունում կայացած խորհրդակցու-

թյունում, ուր քննարկվել է Վաղարշապատի հողաշինարարական աշխատանքների մասին զեկուցումը: Բակունցը, ասված է խորհրդակցության արձանագրությունում, զեկուցումից եղրակացնում է, որ Վաղարշապատի հողաշինարարությունը գտնվում է տուպիկում: անհրաժեշտ է ձեռք առնել կտրուկ միջոցներ այդ դրույթունից դուրս գալու համար, քանի որ Վաղարշապատի հողաշինարարությունը մեծ նշանակություն ունի» (նույն տեղում, ֆ. 134, ց. 1, դ. 488, թ. 214բ):

56. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, դ. 1321, թթ. 46—47: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Գրության վրա հողվարչության պետն արել է մակագրություն. «Ի գիտություն» և Ավդալբեգյան»:

Թվագրվում է ըստ փաստաթղթի բովանդակության և «Հողվարչության պետի տեղակալ գյուղատնտես Ալ. Բակունցին (պատճենը՝ Զանգեզուրի հողաբաժնին)» խորագրով 1926 թ. սեպտեմբերի 4-ի № 5010 գրության (տե՛ս նույն տեղում, թ. 15ա-բ):

1 Զեկուցագիրը, հավանորեն, կազմվել է Գորիսում և պատասխանն է այն հանձնարարությունների, որ Բակունցը կատարելու էր հողժողովմատի 1926 թ. սեպտեմբերի 4-ի № 5010 գրության համաձայն. «Խնդրում ենք այսօր մեկնել Զանգեզուրի գավառը և կատարել հետևյալ աշխատանքները (րաց է թողնվում 1-ին կետը, որը վերաբերում է սահմանային վեճերի լուծմանը, և որը բերվել է 1926 թ. հոկտեմբերի 18-ի զեկուցագրի ծանոթագրության մեջ, տե՛ս սույն հատորում, էջ 633): 2. Կանոնավոր հունի մեջ դնել ներքին հողարածանության աշխատանքները՝ հաշվով, որ չափարներն անտեղի ոչ մի օր չկորցնեն և ավարտեն դիսավորապես հողային բարդ հարաբերություններ ունեցող գյուղերի հողարածանությունը: 3. Վերջնականապես լուծումն տալ Հայկենտգործկոմի միջոցով ստացված Մուխուրթուրյանի երկու դիմումին և հետևանքի մասին գրել մեզ՝ Հայկենտգործկոմին հայտնելու համար (դիմումները վերագործնել): 4. Տեղում որոշել Աղվաշիկ նոր գյուղի բնակատեղերի շրջագիծը, հողաչափին հորիզոնականներով արտանկարել տալ այն և գծագիրն ուղարկել մեզ՝ հատակագծման նախագիծ կազմելու համար: Մինչև հատակագծի կիրառումն արգելել Աղվաշիկում նոր շենքեր կառուցելը: 5. Վերջնական ձևակերպություն տալ Գորիսի միջգյուղյա հողարածանության գործին և ներկայացնել հողժողովմատին գումարդով վերջնական հավանությունն ստացած ծրագիր, և 6. Ստուգման ենթարկել հողհանձնաժողովների գործունեությունը և իրական միջոցներ ձեռք առնել քննել տալու (մինչև հոկտեմբերի 1-ը) մինչև այժմ կուտակված գործերը:

Առդիր մեր մտից № № 1379, 5146, 5595 և 6057 գործերը» (նույն տեղում, թ. 15ա-բ):

57. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, դ. 1321, թթ. 8—9: Հայտնաբերվել են նաև զեկուցագրի մեկ այլ բնագիր և երեք պատճենի օրինակներ (նույն տեղում, թթ. 6—7 և ֆ. 123, ց. 14, դ. 25, թթ. 160—161, 167—168, 185—186):

Բովազրվում է ըստ Բակունցի ղեկուցագրի երկրորդ օրինակի վրա արված մակագրության («Ձեկուցանել: 18/X 26 թ. և Ավդալբեգյան») և Հավանորեն Բակունցի այս ղեկուցագիրն է հասցեագրվել ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհին, 1926 թ. հոկտեմբերի 19-ին, որի մասին ակնարկ է արվում նոյեմբերի 13-ին Ժողկոմխորհ ուղարկած նոր ղեկուցագրի կից գրության մեջ (տե՛ս վերջին ղեկուցագրի ծանոթագրությունը՝ սույն հատորում, էջ 635—636): Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների պետական սահմանների որոշումից հետո առանձին սահմանակից շրջանների գյուղերի միջև վեճեր զրոսեղծվեցին ջուր-անտառ-հողօգտագործման հարցերի շուրջը: Վեճերը լուծելու համար 1920-ական թվականներին Անդրկենտգործկոմին կից զործում էր հատուկ հանձնաժողով՝ Սարգիս Կասյանի նախագահությամբ: Հարցերը նախապատրաստելու և ընդունված որոշումները իրագործելու համար տեղում աշխատում էին համապատասխան հանձնաժողովներ: Ա. Բակունցը (նաև ուրիշներ), որպես Հայաստանի ներկայացուցիչ, մասնակցել է այն հանձնաժողովի աշխատանքներին, որը հարգարում էր Զանգեզուրի ու Մեղրու (Հայաստան) և Քրդստանի ու Զիրաթլիի (Կարյագինի՝ Ադրբեջան) գավառների միջև գոյություն ունեցող վեճերը: Հանձնաժողովի նախագահն էր Տա. Կոչևսկովը, ապա՝ Վանո Ստուրուան:

Հանձնաժողովը Զանգեզուրում աշխատել է 1925, 1926 և 1927 թվականներին:

1926 թ. սեպտեմբերի 4-ի՝ հողժողկոմի տեղակալ Ռ. Դաշտոյանի և հողաշինարարական վարչության պետ Խ. Ավդալբեգյանի ստորագրությունները կրող № 5010 գրությամբ (սխառճենը՝ Զանգեզուրում) այդ վարչության պետի տեղակալ Ա. Բակունցին հանձնարարվել է. «...մեկնել Զանգեզուրի գավառը և կատարել հետևյալ աշխատանքները.

1. Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի ներկայացուցչի հետ միասին լուծել Զանգեզուրի սահմանային վեճերը և Ադրբեջանի գավառների հետ Այս խնդրում առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել հարավում՝ Արաքսի ափին ընկած ձմեռային արոտավայրերը Զանգեզուրի և Մեղրու գավառներին թողնելու խնդրի վրա» (այնուհետև շարադրված են Բակունցին տրված մյուս հանձնարարությունները):

Հայտնաբերվել են Ա. Բակունցի մասնակցությամբ հանձնաժողովի նիստերի 6 արձանագրություն և մեկ ակտ (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՍՄ ԴԿԱ, ֆ. 123, ց. 16, գ. 103, թթ. 7—9, 10—11, 12—13, 31 և գ. 227, թթ. 1—4, 21—22, 23—24): Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառների մասին առաջին երկու արձանագրությունները կազմվել են 1925 թ. հոկտեմբերի 23-ին, երրորդը (№ 5) և ակտը՝ նոյեմբերի 1-ին (նիստերը կայացել են Գորիսում): Նույն թվականի դեկտեմբերի 17-ին հողժողկոմատի կոլեգիայում (տե՛ս «Բաները Հայաստանի արխիվներին», 1979, № 2, էջ 91) և դեկտեմբերի 29-ին Զանգեզուրի գավառի կոմիտեի նիստում (տե՛ս Լ. Բեգլարյան, էջեր Ակսել Բակունցի գյուղատնտեսական գործունեությունից, Իրևան, 1969, էջ 21) Ա. Բակունցը ղեկուցել է հանձնաժողովի աշխատանքի ընթացքի մասին:

1926 թ. սեպտեմբերի 12, 14 և 15-ին Փարիջան, Ագարակ և Գոյդարա-Խաշտար գյուղերում կայացած նիստում կազմվել է հանձնաժողովի չորրորդ արձանագրությունը՝ Դրան հաջորդում են Բակունցի հոկտեմբերի 18-ի և նոյեմբերի 13-ի երկու, ինչպես նաև այլ ղեկուցագրերը հանձնաժողովի գործունեության մասին: Հոկտեմբերի 27-ին Ա. Բակունցը

և Ռ. Դաշտոյանը ՀԽՍՀ Կենտրոնական Նիստում ղեկուցել են Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառների «Վարչատնտեսական սահմանները դժող Անդրկենտրոնական աղբյուրի հանձնաժողովի աշխատանքների մասին»։ Որոշվել է. «Ընդունել ի գիտություն Հանձնարարիչ Հոգևորականության» քննել հանձնաժողովի արձանագրությունը և իր եզրակացությունը ներկայացնել Կենտրոնական նախագահությանը»։ Այս փաստաթղթի վրա հղվարչության պետ Ս. Ավդալբեկյանը հոկտեմբերի 30-ին արել է մակագրություն. «Ընկ. Բակունցին, խնդրում եմ անհրաժեշտ նյութերը ստանալ Կոչետկովից և կազմել ու ներկայացնել Հայկենտրոնական մանրամասն ղեկուցադիր-եզրակացություն՝ սահմանագծման աշխատանքների մասին»։ Երևի օր անց դրվել է երկրորդ մակագրությունը. «Կցել գործին Գրված է արգեն 3. XI. 26: Ա. Բակունց» (տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԾ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 16, գ. 228, թ. 11)։ Սա հավանորեն այն ղեկուցագիրն է, որը հոգևորականության նոյեմբերի 13-ի կից գրությամբ ներկայացրել է Ժողովուրդահին (տե՛ս սույն հատորում, էջ 485)։

Նոյեմբերի 23-ին հանրապետության Կենտրոնական լսել է Ա. Բակունցի, Ռ. Դաշտոյանի (Հոգևորական տեղակալ, ապա Կենտրոնական բարոյագար) և Բ. Հարությունյանի (Զանգեզուրի գավառական նախագահ) ղեկուցումը Զանգեզուրի ու Մեղրու և Քրդստանի ու Կարյազիի գավառների սահմանագծման մասին (նշվ. տեղում թ. 20)։ Նույն գավառներին է նվիրված հանձնաժողովի հինգերորդ արձանագրությունը, որը կազմվել է 1927 թ. հուլիսի 8-ին, Գորիսում։ Հուլիսի 9—10-ի նիստը (վեցերորդ արձանագրություն) Գորիսում դարձյալ անդրադարձել է Զանգեզուրի և Քրդստանի գավառներին։ Հանձնաժողովի այս շրջանի գործունեությանը Ա. Բակունցն անդրադարձել է հուլիսի 19-ին Ս. Ավդալբեկյանին գրած նամակում։

1928 թ. մայիսի 18-ին Թբիլիսիում Ա. Բակունցը մասնակցել է նաև մի այլ հանձնաժողովի աշխատանքին և ստորագրել նրա արձանագրության տակ։ Հանձնաժողովը քննարկել է Լոռի-Փամբակի գավառում Բորչալուի անասնապահական տնտեսությունների արտադրանքների հարցը (տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 1, գ. 318, թ. 108)։

Յա. Կոչետկովի հանձնաժողովի փաստաթղթերի հետ առնչվում են հղվարչության պետի տեղակալ Ա. Բակունցի ստորագրությունը կրող հետևյալ երկու գրությունները։ 1927 թ. նոյեմբերի 2-ին Զանգեզուրի գավառագործին պահանջով ուղարկել է գրություն. «Արձանագրության մեջ հիշատակվելու չկա «Խաթուն-Բաղի» մասին։ Ուղարկում ենք արձանագրության պատճենը» (տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 16, գ. 103, թ. 19)։ Կից գտնվում է նշված հանձնաժողովի 1926 թ. սեպտեմբերի 12, 14, 15-ի նիստի արձանագրության պատճենը)։ Մյուսը, դարձյալ Զանգեզուրի հասցեագրված, 1928 թ. մարտի 2-ի գրությունն է. «Ի հետևումն ս. թ. փետրվարի 14-ի № 199 գրության՝ ուղարկում ենք Ձեզ պահանջված որոշման պատճենը» (տե՛ս նույն տեղում, թ. 24)։ Կից դարձյալ նույն արձանագրության պատճենը)։

Նշված արձանագրությունները և ակտը չի կարելի դիտել որպես Բակունցից ծագող փաստաթղթեր, ուստի դրանք չեն ղեկավարում հատորում։

1 Ճիշտ ձևն է՝ Կոչետկով։

2 Գանինի գրությունը տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 16, գ. 227, թ. 9։

3 Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 1—4։

58. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 16, դ. 229, թ. 29 բ: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Հոկտեմբերի 29-ին և 30-ին հողվարչության պետ Խ. Ավդալբեգյանը ուժանիսցիների դիմումին կցված՝ ՀՍՍՀ Կենտրոնական գրության վրա արել է հետևյալ մակագրությունները. «Ընկ. Բակունցին. խնդրում եմ գրել մանրամասն տեղեկագիր ու հղրակացություն» — «Գործավարին. Բակունցի գրության բովանդակությամբ պատասխան կազմել Հայկենտրոնական և ավելացնել, որ սահմանագծման բոլոր խնդիրները պիտի հաստատվեն Անդրկենտրոնական կողմից, որտեղ և հնարավոր կլինի Ուժանիսի և մի քանի այլ գյուղերի հարցերը վերաքննության դնել (տե՛ս նույն տեղում, թ. 29 ա):

Նույն հարցի կապակցությամբ Հայկենտրոնական մի այլ՝ նոյեմբերի 12-ի գրության վրա արված է հետևյալ մակագրությունը. «Հայկենտրոնական. այդ խնդիրը հնարավոր է լուծել Անդրկենտրոնական հողային հանձնաժողովի միջոցով՝ այն իմաստով, որպեսզի վերջինս հնագործվող կարգադրություն անի այս տարի վարած հողերը իրենց տերերին թողնելու մասին: 13.XI.26: Ա. Բակունց» (տե՛ս նույն տեղում, թ. 35):

59. ՀԱՅԿԵՆՏԳՈՐԾԿՈՄԻՆ

Մակագրություն՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 16, դ. 229, թ. 30, որն արված է ՀՍՍՀ Կենտրոնական 1926 թ. նոյեմբերի 1-ի № 5059՝ Ղափանի շրջանի Զելվա գյուղի հասարակության համախոսականի կից գրության վրա: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

60. ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՎՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 132, ց. 1, դ. 108, թ. 108: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Ի հետևումն այս գրության՝ հրահանգված է շրջգործկոմներին՝ «ուղարկել կենտրոն՝ ուղարկելու համար շրջանումդ վերաբնակվող Տաճկաստանի նախկին բնակիչների մասին մոտավոր» տվյալներ:

61. <ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ> ԺՈՂԿՈՄԻՏՈՐՉԻՆ

<Զեկուցագիր Անդրկենտրոնական սահմանագծման հանձնաժողովի գործունեության մասին>

Պահպանվել է մեքենագիր պատճենի երկու օրինակ՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 14, գ. 25, թթ. 159, 184: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Վերնագրվում ու թվագրվում է ըստ բովանդակության և կից գրության, որը հողժողկոմատի կողմից նոյեմբերի 13-ին ներկայացվել է հանրապետության Ժողկոմխորհին. «Ի

լրումն հողվարչության հոկտեմբերի 19-ի № 267 գրության (հավանորեն նկատի ունի հողվարչությանը ներկայացրած Բակունցի 1926 թ. հոկտեմբերի 18-ի ղեկուցագիրը (տե՛ս սույն հատորում, էջ 480), որը հաջորդ օրն ուղարկվել է Ժողկոմխորհ) սրան կից ուղարկվում է ընկ. Բակունցի ղեկուցումը» (տե՛ս նշված տեղում, թ. 153):

Պահպանվել է ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհի 1926 թ. նոյեմբերի 30-ի № 4922 գ. գրությունը (ընկրվում է ստորև), որից երևում է, որ հողթողկոմատը հիշյալ խնդրի առթիվ մի ղեկուցագիր ևս պետք է ուղարկած լինի հանրապետության կենտգործկոմ, որը, սակայն, արխիվային գործերում չի հայտնաբերվել:

«Հողթողկոմատ. Ձեր № 267/340 գ. Ժողկոմխորհի գործերի կառավարչությունը հայտնում է, որ սահմանային խնդիրների մասին անհրաժեշտ է ղեկուցում ներկայացնել Հայկենտգործկոմին»:

Հողօգտագործման մասնավոր հարցերի են վերաբերում նաև Բակունցի ստորագրությունը կրող երեք այլ փաստաթղթեր ևս, որոնք, սակայն, հատորում չեն տպագրվում: Առաջինը հողվարչության 1927 թ. մայիսի 24-ի գրությունն է Հայկենտգործկոմի քարտուղարությանը՝ Ղազարի գավառի Կաղրլի գյուղի կողմից Բարսաշայ-Մուրղուզի արոտավայրերից (Դիլիջանի գավառ) օգտվելու հարցի մասին (տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 1, գ. 179, թ. 259ա-բ, մեքենագիր բնագիրը): Երկրորդը (նաև հողթողկոմի տեղակալ Հեոն Ղազարյանի ստորագրությամբ) վերաբերում է Աղբրեջանի Կարյաղինի գավառի Մաշանլու գյուղի՝ Զանգեզուրի արոտավայրերից օգտվելու հարցին (նույն տեղում, գ. 240 [1-ին մաս], թ. 32, մեքենագիր բնագիրը): Վերջինը Շամուլու և Տանձատափ գյուղերի արոտօգտագործման հարցի կարգավորման մասին է (նույն տեղում, գ. 282, թ. 89):

1 Ա. Բակունցը նկատի ունի 1926 թ. հոկտեմբերի 18-ի ղեկուցագիրը (տե՛ս սույն հատորում, էջ 480):

2 Պատճենի երկրորդ օրինակում մեքենագրված է՝ ինձ հայտնի չէ: Ուղղում ենք՝ ինձ հայտնի չէ:

3 Հուլիսումար (աղբրեջաներեն) — պետություն, իշխանություն:

62. ԷՋՄԻԱՄՆԻ ԳԱՎՀՈՂԱՄԱՆՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 134, ց. 1, գ. 480, թ. 1: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

63. ՀՈՂՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Պահպանվել է երկու օրինակ բնագիր (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, թ. 19ա-բ և թ. 28ա-բ:

Թվագրվում է ըստ փաստաթղթի «Մտից» ձևակերպման տվյալներով: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

64. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, դ. 1321, թ. 20: Թվագրվում է ըստ փաստաթղթի «Մտից» ձևակերպման տվյալներով:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Տև'ս նույն տեղում, թ. 22ա-բ: Արձանագրությունը կաղմվել է Աշտարակում, 1927 թ. ապրիլի 20-ին: Հանձնաժողովի նախագահը եղել է հողվարչության պետի տեղակալ Ալ. Բակունցը:

2 Դեռևս 1923 թ. հողաշինարարական կարգով նախատեսվել էր Երևանի գավառի Կոտայքի շրջանի Մաքրավանք գյուղի բնակիչներին վերաբնակեցնել շրջանի գյուղերում: Նախաձեռնություններով վերաբնակեցումը ձգձգվեց:

65. ՀՈՂՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, դ. 1321, թ. 23:

Գրության վրա արված են մակագրություններ. «Ընդհանուր» բաժին. խնդրում եմ գրել հրաման: 23/IV 27 թ.: և. Ավգաբեկյան» — «Հողաշինարարության» վարչություն. Գործուղումների մասին կոմիսարի արած հրահանգ-կարգադրությունը կատարած չլինելու պատճառով հրամանով ձևակերպել հնարավոր չէ: 25/IV 27 թ.: Աթաբեկյան»:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

66. ՀԱՅԿԵՆՏԳՈՐԾԿՈՄԻ ԲԱՐՏՈՒՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐԻՉԻՆ

Բնագիրը (մեքենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 112, ց. 1, դ. 287, թ. 24:

Գրության վրա արված է մակագրություն. «Այս մտքով պատասխանել խնդրատուններին: Սույն գրագրությունն ուղարկել Զանգեզուրի գավառի կոմիտեին ի տնօրինություն: 26/IV 27 թ.: Ստորագրություն»:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

67. ԱՐՀԼՈՒՍԳԼԽՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Մակագրություն՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 5, դ. 186, թ. 7, արված ՀԽՍՀ լուսժողովմատի արհլուսգլխավարչության 1927 թ. մայիսի 26-ի № 4839 գրության վրա (պատճենը հողժողովմատին), որով հաղորդվում էր, որ 1927/28 ուսումնական տարվա համար ՌՍՖՖՀ բուհերում սովորելու նպատակով պահանջվել է 15 տեղ՝ անասնաբուծության գծով, և որ այդ պահանջը բավարարվել է, ու նույնիսկ տեղերի թիվն ավելացվել է: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, թթ. 48—50: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Նամակի գլխավերևում, այլ ձևադրով (կապույտ գույնի մատիտով), դրված է այսպիսի վերնագիր. «Քաղվածք հողժողովման տնտեսական տեղակալ, գյուղատնտես Ա. Բակունցի տեղեկագրից՝ Դավանի հանրային շրջանների զատման աշխատանքների մասին»:

1 Ավգուստինյան խաչատուր (1889, Մակու—1975, Երևան)—ՀՍՍՀ հողժողովման հողաշինարարության և պետական հողային գույքերի (ՊՇԴ) վարչության պետ: Հրավերով Հայաստան է եկել Արևելադիմաքի և հողժողովման աշխատանքի անցել 1921 թ. նոյեմբերի 19-ին: Այդ տասնամյակին մեծ դործունեություն է ծավալել հողային հարցի գործնական լուծման բնադավառում, որպես այդ գործի կազմակերպիչ ու ղեկավար: Զբաղվել է նաև գիտական աշխատանքով (տե՛ս Ավգուստինյան Խ. Հ., Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում [1801—1917 թթ.], Ե., 1959, 440 էջ):

2 Մենարդե եֆիմ Գրիգորիչ—ավագ հողաշինարար:

3 Մկրտչյան Սեդրակ Համբարձումի—հողաշինարար:

4 Բարադյան Արշավիր—հողաշինարար:

5 Գոն—հողաշինական գործիչ:

6 Մանուշարյան Լևոն Նիկողայի—հողժողովման տեխնիկական բաժնի վարիչ:

7 Հովհաննիսյան Մնացական—արտաշինարար:

8 Շլեպենյով Նիկոլայ—վերաբնիչ:

9 Նազարյան Հմայակ—գծագրող:

69. <Խ. ԱՎԳԱՍՏԻՆՆԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 16, գ. 227, թ. 19ա-ր:

Նամակի վրա արված է մակագրություն՝ «Կցել Անդրկենսագործկոմի» գործին: 20/VII 27 թ.: Խ. Ավգուստինյան:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

70. <Խ. ԱՎԳԱՍՏԻՆՆԻՆ>

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1321, թթ. 43ա—44բ:

Նամակի վրա արված է մակագրություն. «Հեռագրի Գորիս, Բակունցին. Հովհաննիսյանն աշխատանքները պիտի տան»՝ այս տարի քոչվորներին հայտարարելու և կիրառելու պայմանով: Եթե ամբողջը հասցնի, ավելի լավ. արձակուրդիդ հարցը կլուծենք քո օգտին՝ վերադարձիդ. աշխատիր ծրագիրն իրագործել տալ հարյուր տոկոսով: 11/VIII 27 թ.: Խ. Ավգուստինյան:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Գրիգորյան Արեւի—հողաշինի օգնական:

71. ԷՋՄԻԱՄՆԻ ԳՍՎՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Բնագիրը (մերենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 134, ց. 1, գ. 480, թ. 56: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

Դյուղերի անունների դիմաց էջմիածնի գավազանների կողմից լրացված են դպրոցների համար պահանջվող հոգատարածությունների վերաբերյալ թվական տվյալներ:

72. ՆՐՆՎԱՆԻ ԳԱՎՀՈՂՐԱԺՆԻՆ

Բնագիրը (մերենագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 1851, թ. 41: Հավանորեն շրջաբերական է: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Տե՛ս Պ. Քալանթարյան, Գոմաղր: Ե., 1928: 18 էջ: ՀՍՍՀ հողժողովմատ: Դյուղացու գրադարան № 49:—Մ. Թումանյան, Վիկ: Ե., 1928: 36 էջ: ՀՍՍՀ հողժողովմատ: Դյուղացու գրադարան № 48:—Ա. Բակունց, Խոտորչուրի կոմունան: Ե., 1927: 51 էջ: Հողժողովմատ: Դյուղացու գրադարան № 47:

73. <ՀՈՂԺՈՂԿՈՄՍԻ> ԸՆԴ<ՀԱՆՈՒՐ> ՐԱԺՆԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 123, ց. 5, գ. 311, թ. 15: Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 № 5 պաշտոնագիրը տե՛ս նույն տեղում, թ. 19:

2 Հիշյալ գրությունը տե՛ս նույն տեղում, թ. 17: Հողժողովմատին հասցեագրված ՀՍՍՀ Կենտրոնականի այդ գրության մեջ ասված է . «Ուղարկելով Ձեզ ԽՍՀՄ ԿԳԿ-ի Աղ-վերի խորհրդի նախագահության որոշումն ԱՍՖԽՀ ժողովուրդների փոխհարաբերության և նրանց անտեսական ու կուլտուրական զարգացման մասին, խնդրում ենք այն բնութային առնել և տալ Ձեր գրավոր դիտողություններն այն մասին, թե Ձեր աշխատանքի ասպարիզում շոշափված խնդիրների շուրջն ի՞նչ անելիքներ կան, և դրա համար Ձեր կողմից ինչ միջոցներ են առաջարկվում»:

74. ՔԱՐՏ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹՆՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄ ԶՐԱՎՈՂՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բնագիրը (ինքնագիր)՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 228, ց. 1, գ. 186, թ. 13: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», 15 հունիսի, 1979, № 24 (հրապարակում՝ Վ. Ղազարխյանի):

ՀՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվում աշխատելու արդյունքը դարձավ Բակունցի «Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը», գրված արխիվային նոր վավերագրերի և անհայտ նամակների հիման վրա» գիտական ուսումնասիրությունը (տե՛ս սույն հատորում):

ՉԵԿՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ

Այս բաժնում համախմբված են լրագրային համառոտ շարադրանքներն ու արձանագրային ամփոփումները Ա. Բակունցի այն ղեկուցումների ու ելույթների, որոնց ընագրերը մեզ չեն հասել կամ առ այսօր հայտնաբերված չեն: Մնացած դեպքերում, երբ այդպիսի մատչելի են եղել աշխատասիրողներին, ամբողջական ընագրերը տեղադրվել են սույն հատորի համապատասխան բաժիններում, իսկ դրանց ամփոփումներն օգտագործվել ծանոթագրություններում:

Այս բաժնի նյութերում ևս արժարժվում են նույն խնդիրները, ինչ հատորի առաջին Լրկու բաժիններում: Բայց մենք ավելորդ համարեցինք ղեկուցումների ու ելույթների ամփոփումները ներկայացնել թևամատիկ խմբավորումներով՝ խուսափելու համար անհարկի մասնատումներից:

Նյութերը հրատարակվում են որոշ ընտրությամբ:

<ԵԼՈՒՅԻ 204-Ի 3-ԻՒ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ>

(էջ 501)

Սղագրությունը պահվում է՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍՇ ՊԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, դ. 80, թ. 28: Տպագրվել է «Լրաբեր», 1979, № 6, էջ 104—105, որտեղից և արտատպվում է:

1 204-ի համագումարի պատգամավոր Մ. Դարբինյանն իր ելույթում ըննադատական սուր խոսքեր էր ուղղել սփյուռքահայ մտավորականության և հարուստների հասցեին, որի դեմ և առարկում է Բակունցը:

204-ի համագումարի զործերում կան նաև Բակունցի ուրիշ ելույթների սղագրություններ, որոնցից մեկը (18—19 հոկտեմբերի 1923) վերաբերում է 204-ի կանոնադրությանը վերամշակող հանձնաժողովի ղեկուցմանը (տե՛ս նույն տեղում, թթ. 58—66), իսկ մյուսը (15 հոկտեմբերի 1923) Բակունցի հարցերն են՝ ուղղված տարբեր ղեկուցողների:

Ստորև մեջ ենք բերում այդ նյութերը.

<1>

«Նախագահ.—Ուրեմն, այժմ անցնում ենք կազմակերպչական հանձնաժողովի ղեկուցմանը:

Բակունց.—Հանձնաժողովին իր աշխատանքները կատարելիս նկատի է ունեցել այն բոլոր առաջարկները, որ համագումարն արել է իր նիստերի ընթացքում, նույնպես և Թիֆլիսի ճյուղի կանոնադրը: Մի քանի կետեր էլ հանձնաժողովին իր կողմից է ավելացրել, որոնք չէին նախատեսվել ալյոտեղ: Ես այժմ կարդում եմ կանոնադիրը...

Բակունց.—Բացի կանոնադրությունից, հանձնաժողովին ունի նաև մի քանի առաջարկություններ, որոնք չեն մտնում կանոնադրության մեջ: Դրանք են.

* Հոկտեմբերի 18-ի նիստը նախագահել է պրոֆ. Ավ. Քալանթարը (Մոսկվա), իսկ 19-ի նիստը՝ Ար. Երզնկյանը (204-ի կենտրոնական վարչության նախագահ, հանրապետության հողագործության ժողկոմ):

ա) Դիւս<ալոր> վարչութիւնից 2—3 հոգի լինեն մնայուն և վճարովի:

Նախագահ.—Քվեարկում հմ: Ընդունվում է:

Բակունց.—բ) ճյուղերում դանկող այն անհատները, որոնք միայն անդամավճար են տալիս, ՀՕԿ-ին համարել ՀՕԿ-ի անդամ:

—Քվեարկութեամբ ընդունվում է:

<2>

«Կենտ<րոնական> վարչութիւնը մտադիր է տպագրել հաշիւները: Դա մեզ կարեւոր է՝ տեղերումը ղեկուցելու համար»:

«Մեր երկու տարւոյ թուր տեսակի հաշիւներն ու կատարած դործառնութիւնները անպայման տպագրվելու են, որպէսզի արտասահմանը իրազեկ լինի մեր գործնական»:

<ԱԼԱԶԱՆԻ «ՎԱԹՍՈՒՆԵՐՈՐԴ ՀՈՐԻՋՈՆՈՒՄ» ՎԵՊԻ ԼԵՋՈՒՆ>

(էջ 502)

Քաղված է 1934 թ. հունիսի 4-ին Երեւանում, Գրողների տանը կարդացած «Ալազանի «Վաթսուներորդ հորիզոնում» վեպի լեզուն» թեմայով ղեկուցման լրագրային հաշիւն-վեցումներից, որ տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», 1934, հունիսի 20, № 16: Հիմնական ղեկուցողը Ա. Բակունցն էր: Արտահայտվել են՝ Դ. Դեմիրճյանը, Զ. Եսայանը, Ե. Զարենցը, Մ. Արադին, Վ. Նորենցը, Խ. Սարգսյանը, Դ. Սեակը, Ս. Վահանյան, ինքը՝ Ալազանը:

Հաղորդման մեջ ասված է նաև, որ «Ընկ. Զարենցն իր ընդարձակ ելույթում հակա-ճառեց ղեկուցողի մի քանի սկզբունքներին: Նա շեշտեց, որ լեզվի խնդիրը ամենից առաջ ոճի խնդիր է, և չի կարելի այն բնեւ առանց նկատի առնելու տվյալ երկրի ոճը, նրա ուղղութիւնը: Որեւէ երկրի լեզուն բնեւ ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ, թե ինչպիսի՞ հեղինակի և ինչպիսի՞ երկրի հետ գործ ունենք: Այդ հանգամանքը կարող է շատ ճանաչականալի» բաներ հասկանալի դարձնել. որեւէ այլ երկրի համար տնտեսականի հատկութիւններ տվյալ երկրում կարող են միանգամայն ընդունելի լինել: Ալազանի լեզվի թե-րութիւնները բխում են այն հիմնական պատճառից, որ վեպը ոճի տեսակետից ամբողջա-կան չէ»:

Վ. Ալազանի «Վաթսուներորդ հորիզոնում» վեպը լույս է տեսել 1934 թ.:

<ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԼԵՋՎԻ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 504)

Քաղված է «Գրական թերթ», 1934, հունիսի 20, № 16-ի «Դիսպուտ պոեզիայի շուրջ» հաղորդումից:

1934 թ. հունիսի 8—10-ը Երեւանում, Գրողների տանը տեղի ունեցած և հայ քա-նաստեղծության լեզվի հարցերին նվիրված բանավեճերին մասնակցել են՝ Վ. Նորենցը, Ն. Զարյանը, Դ. Սեակը, Ե. Զարենցը, Դ. Վանանդեցին, Դ. Սարյանը, Ս. Տարոնցին, Վես-պերը, Ս. Զորյանը, Ա. Բակունցը, Մ. Արմենը, Ս. Հարութիւնյանը:

Քաղված է Ա. Բակունցի՝ 1934 թ. հուլիսի 21-ին Երևանում, Գրողների տանը կարգա-
ցած զեկույցման մասին հաղորդումից՝ «Գրական թերթ», 1934, հուլիսի 24, № 19:

<ՆԼՈՒՅԹ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ>

Քաղված է Հայաստանի խորհրդային գրողների առաջին համագումարի (տեղի է
ունեցել 1934 թ. օգոստոսի 1—6-ը) սղագրություններից (մեքենագիր), որոնք պահվում
են՝ ԴԱԹ, Հայաստանի խորհրդային գրողների միության ֆոնդ, № 7, էջ 142—150: Ա. Բա-
կունցի ելույթը սղագրված է շափազանց անփույթ, բազմաթիվ բացթողումներով, սխալ-
ներով և աղավաղումներով: Դրանից հատվածները հշտումներով տպագրվել են 1959 թ.:
Ա. Բակունց, Գրականության մասին, էջ 117—126, ապա արտատպվել՝ «Երկեր երկու
հատորով», հ. 11, էջ 592—600:

Սույն հատորում հրատարակվում է Բակունցի ելույթի ամբողջ սղագրությունը:

Ա. Բակունցը ելույթ է ունեցել օգոստոսի 6-ին, վերջին՝ 8-րդ նիստում: «Գրական
թերթի» ն. թ. օգոստոսի 10-ի համարում (№ 21) «Համագումարի օրագիրը» հաղորդման
մեջ տրված է նաև նրա ելույթի հակիրճ շարադրանքը:

Սղագրության մեջ առկա ակնհայտ աղավաղումները, սխալները հշտված են հնարա-
վորին չափ զգույշ՝ հեղինակային խոսքի նախնական վիճակը պահպանած լինելու ձգտու-
մով: Որոշ անհարթություններ էլ թողել ենք նույնությամբ՝ ենթադրելով որ բանավոր
ելույթում նման անհարթություններ հնարավոր են: Բացթողումները, իր հնարավոր է եղել
կռահել, վերականգնված են:

Սղագրությունում բացակայում են Բակունցի մեջբերումները՝ Վ. Տերյանի «Հայ
գրականության զալիք օրը» զեկույցումից, Ա. Խանջյանի մի ելույթից և Ե. Չարենցի մի
զեկույցումից (փոխարենն ամեն տեղ գրված է՝ կարդում է): 1959 թ. հրատարակված
հատվածներում այդ մեջբերումներից վերականգնված են մի քանիսը: Սույն հրատարա-
կության մեջ վերականգնված են բոլոր մեջբերումները, ընդ որում՝ Վ. Տերյանի «Հայ
գրականության զալիք օրը» զեկույցումից համապատասխան բովանդակության ամբողջ
փոքր բազմածր ենք գրել, քան 1959 թ. հրատարակության մեջ է: Ա. Խանջյանի ելույթից
Բակունցի բերած երկու բազմածրները գրված են ըստ «Գրական թերթի» 1934 թ. ստորե
նշված համարից: Բակունցը բերել է նաև Ե. Չարենցի մի կարծիքը Հ. Թումանյանի լեզվի
մասին, որ հայտնվել է 1934 թ. հունիսի 28-ին, Չարենցի «Մեր գրական լեզվի վարդա-
ման տեղեկեցները և Դ. Դեմիրճյանի լեզուն» զեկույցման մեջ: 1959 թ. հրատարակու-
թյունում ամենուր, ուր բացակայում էին մեջբերումները, գրված են հատվածներ ո՛չ թե
Չարենցի զեկույցման սղագրությունից, այլ «Գրական թերթում» (1934, № 18) տպագրված
հաղորդումից, որտեղ կա Չարենցի կողմից կազմված իր զեկույցման «մեղվումեն»՝ ամփո-
փումը: Ընտրությունը ճիշտ է կատարված, քանի որ Բակունցի ելույթի տվյալ հատվածից
երևում է, որ նա նկատի է ունեցել այն ժամանակ արդեն «Գրական թերթում» հրապարակ-

ված այդ ամփոփումը: Դա սլարդ է դառնում նաև այն բանից, որ Բակունցը թնադատելով Չարենցին՝ գործածել է թերթում տպված ամփոփման մեջ եղած զյուզական ինտոնացիո-
բառակապակցությունը, որը չկա ղեկուցման բնագրում (տե՛ս Ե. Չարենց, Երկերի ժողո-
վածու, հ. 6, Ե., 1967, էջ 306—341):

Սակայն, 1959 թ. ժողովածուի մեջ Չարենցի ղեկուցման ամփոփման այդ մասը
տպագրված է անհարկի կրճատումներով: Այժմ, ըստ «Գրական թերթի» հիշյալ համարի,
Թումանյանին վերաբերող հատվածը ղրել ենք ամբողջությամբ:

1 Ա. Խանջյան, Ճառ Հայաստանի խորհրդային գրողների առաջին համագումարում:—
«Գրական թերթ», 1934, օգոստոսի 10, № 21: (Ա. Խանջյանն իր ճառն արտասանել է հա-
մագումարի օգոստոսի 2-ի երեկոյան նիստում):

2 ...ինչպես ես իմ ղեկուցման ժամանակ...—նկատի ունի 1934 թ. հուլիսի 21-ին
գրողների տանը իր տված ղեկուցումը (տե՛ս «Գրական թերթ», 1934, № 19):

3 Ընկ. Չարենցը լեզվի խնդիրների կապակցությամբ Երևանում իր ղեկուցումով—խոս-
քը վերաբերում է 1934 թ. հունիսի 28-ին Ե. Չարենցի տված վերահիշյալ ղեկուցմանը:

4 Վ. Տերյանի «Հայ գրականության պալիր օրը» ղեկուցումից (1914) բերված են
այն հատվածները, որոնք անմիջականորեն առնչվում են Ա. Բակունցի արծարծած հար-
ցի հետ: Յուրաքանչյուր հատված ղրված է առանձին շաղկերտներում, տեսնե՛լ Վ. Տե-
րյան. Երկերի ժողովածու, հ. 4, Ե., 1925, էջ 172—177,—Նույնը, Երկերի ժողովածու, հ. 3,
Ե., 1975, էջ 85—87:

5 Ե. Չարենցի ղեկուցման ամփոփումն է. «Գրական թերթ», 1934, հուլիսի 10, № 18,
նաև՝ Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Ե., 1967, էջ 244—245:

6 Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Ե., 1925, էջ 177—178, Նույնը, Երկերի ժո-
ղովածու, հ. 3, Ե., 1975, էջ 89:

7 Ա. Խանջյան, վերահիշյալ ղեկուցումը, նույն տեղում:

8 Ա. Խանջյանի նույն ղեկուցումից է, նույն տեղում:

9 «Բացասական նիւնիլիզմի»-ի մասին Ե. Չարենցը խոսել է իր «Մեր գրական լիզ-
վի զարգացման տենդենցները և Դ. Դեմիրճյանի լիզմն» ղեկուցման մեջ (տե՛ս Ե. Չա-
րենց, Երկերի ժողովածու, հ. 6, նույն տեղում):

<ՀԱՅԿԻՆՈՅԻ ԳՈՐԾՈՒՆՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 517)

Քաղված է «Դիսպուտ Հայկինոյի ստեղծագործությունների շուրջը» վերնագրով լրա-
գրական հաշվետվությունից, որը տպագրվել է՝ «Խորհրդային արվեստ», 1936, ապրիլի 16,
№ 7:

Բանավեճը տեղի է ունեցել նույն թվականի ապրիլի 10-ին և 11-ին, Երևանում: Հիմ-
նական ղեկուցումով հանդես է եկել Հայկինոյի ղիրեկտոր Դ. Դեմունին, ելույթ են ունե-
ցել՝ Հ. Բեկնազարյանը, Ամ. Մարտիրոսյանը, Հայ-Արտյանը, Դուկոն, Ֆիլզմանը, Դյունը,
Ա. Բակունցը, Դ. Սիմոնյանը և ուրիշներ:

Ստորև հրատարակվում են Ա. Բակունցի երկու նամակը, որոնց բնագրերը խմբագրին հայտնի դարձան զրբի տպագրական աշխատանքներն ավարտելուց հետո նպատակահարմար գտնվեց հատորին կցելու նաև «Տարաս Բուլբա» վեպի հայ թարգմանության առաջին հրատարակությանը կցված հետաքրքրական «Բառարանը», որը Բակունցի նման բնույթի աշխատանքներից միակն է, որ հասել է մեզ:

«Լրացում» բաժնի նյութերը տպագրության է պատրաստել և ծանոթագրել (նաև թարգմանել) Պ. Հակոբյանը:

1

Ա. Պ. ԲՅՍՏԻՆՆԱՅԻՆ

Милая Александра Петровна!

Получил две телеграммы. Сердитесь? Посылаю два экз. сборника рассказов². Как быть с первой телеграммой? Я бы добавил два или, даже, три рассказа, но для этого нужно подтверждение первой телеграммы и еще месяц или два, пока справлюсь с переводом³.

Ладно? Жму руку.

Ваш А. Бакунц

P. S. В моей земле такая весна, такая чудесная весна...

12.III.35 г.

Յժմիւս

<Թարգմանություն>

Սիրելի՛ Ալեքսանդրա Պետրովնա՜:

Ստացա երկու հեռագրերն էլ: Բարկացի¹ էր ինձ վրա: Ուղարկում եմ պատմվածքների ժողովածվից երկու օրինակ²: Ինչպե՞ս վարվել առաջին հեռագրի հետ: Ես կուղենայի ավելացնել երկու կամ, մինչև իսկ, երեք պատմվածք, բայց դրա համար անհրաժեշտ է հաստատումն առաջին հեռագրով <արված առաջարկության> ու նաև՝ մեկ կամ երկու ամիս, մինչև որ կվերջացնեմ թարգմանությունը³:

Հա՞վ... Սեղմում եմ ձեռքդ:

Ձեր Ա. Բակունց

Ն. Պ. Իմ երկրում այնպիսի զարո՛ւն է, այնպիսի սքանչելի զարո՛ւն...

12. III 35 թ.

էջմիածին

Ինքնագիրը պահվում է ՍՍՀՄ Գրականության և արվեստի կենտրոնական պետական արխիվում (Մոսկվա), Վ. Գոլցեի թողոններում՝ ֆ. 2530, ց. 1, գ. 184, թ. 1:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Այս և հաջորդ նամակները կապված են սույն հատորի ընդգրկման բաժնում տեղադրված № 13 հեռագրի հետ (էջ 373) և վերաբերում են նույն խնդրին: Տե՛ս ծանոթությունը (էջ 602):

2 Բակունցը նամակի հետ ուղարկել էր իր «Յոթ պատմվածք» ռուսերեն ժողովածուն (Թիֆլիս, 1934, երկրորդ հրատարակություն):

3 Բակունցն, այնուամենայնիվ, կատարել է խմբագրության առաջադրանքը և գրքին ավելացրել երկու պատմվածք՝ «Նամակ ռուսաց թագավորին» և «Սև ցեղերի սերմնացանը» (Երկուն էլ Պ. Ֆոլյանի թարգմանությամբ), զրանով իսկ երկերի թիվը հասցրել իննի: Այդ երկու պատմվածքները Ա. Պ. Ռյարինինային են ուղարկվել մինչև հուլիս ամիսը:

2

«ԵՆՈՒԴՈՒԹԵՍՏՎԵՆՆԱՅԱ ԼԻՏԵՐԱՏՈՒՐԱ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆԸ

Гослитиздату

Рассказы сборника «Девушка Хонар»¹ перевели следующие лица (в скобках отмечены даты написания рассказов):

«Письмо к белому царю» (1927)²—З. Долуханова

«Девушка Хонар» (1926)—В. Тер-Аракелян

«Альпийская фиалка» (1925)³—М. Корганова

«Сумерки провинции» (1932)—З. Долуханова

«Сын гончара» (1931)—М. Корганова

«Белый конь» (1928)—М. Корганова

«Сеятель <черных пашень>» (1932)⁴—М. Корганова

«Дядя Даво» (1933)⁵—П. Фольян

«Сказ Муро о Ленине» (1932)⁶—П. Фольян

А биография автора напечатана на русском языке не раз (см. «Семь рассказов», Закгиз, 1934⁷; Сборник «Молодая Армения», Мол. гвардия, 1935⁸; «Темное ущелье», сб. рассказ., Гиз, 1929⁹ и т. д.), разве только можно дополнить, отметив выход двух но-

вых сборников на армянском языке: «Сеятель черных пашен» (1934) и «Дождь» (1935).

За «максимальное облегчение выполнения договорных обязательств» автор Гослитиздату приносит свою глубокую благодарность.

А. Бакунц

М. Эчмядзин

15.VI.1935

<Բարգմանություն>

Դոպլիտիզատին

«Девушка Хонар» («Խոնարհ աղջիկը») ժողովածվի¹ պատմվածքները Բարգմանել են հետևյալ անձինք (փակագծերի մեջ նշված են պատմվածքների գրություն թվականները)։

«Նամակ ճերմակ թագավորին» (1927)²—Զ. Դուրխանովա

«Խոնարհ աղջիկը» (1926)—Վ. Տեր-Առաքելյան

«Ալպիական մանուշակ» (1925)³—Մ. Կարգանովա

«Պրովինցիայի մայրամուտը» (1932)—Զ. Դուրխանովա

«Բրուտի տղան» (1931)—Մ. Կարգանովա

«Սպիտակ ձին» (1928)—Մ. Կարգանովա

«Սերմնացանը» (1932)⁴—Մ. Կարգանովա

«Քեռի Դավոն» (1933)⁵—Պ. Ֆոլյան

«Մուրցի «Զրուցը» կենինի մասին» (1932)⁶—Պ. Ֆոլյան

Իսկ հեղինակի կենսագրությունը մեկ անգամ չէ, որ տպագրվել է առաջ լիզվով (տե՛ս «Семь рассказов», Զակիդ, 1934⁷; «Молодая Армения» <ժողովածու>, «Մոլոդայա գվարդիա», 1935⁸; «Темное ущелье», պատմվածքների ժողովածու⁹, Դոսիգատ, 1929 և այլն), միայն թե կարելի է լրացնել, նշելով հայերեն լիզվով լույս տեսած երկու նոր ժողովածուները՝ «Սև ցեղերի սերմնացանը» (1934) և «Անձրևը» (1935)։ Հեղինակն իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում Դոսիգատին՝ «Պայմանագրով ստանձնած պարտականությունների կատարումը ծայրահեղորեն թեթևացնելու» համար։

Ա. Բակունց

Էջմիածին

15. VI. 1935

Ինքնագիրը պահվում է ՍՍՀՄ Գրականության և արվեստի պետական կենտրոնական արխիվում, Վ. Գուլցկի թողոններում՝ ֆ. 2530, ց. 1, գ. 184, թ. 2:

Հրատարակվում է առաջին անգամ:

1 Ա. Բակունցի «Խոհարհ՝ աղջիկը» խորագրով պատմվածքների ռուսերեն ժողովածուն լույս է տեսել նույն 1935 թվականին, 10000 տպաքանակով, Վ. Գուլցկի խմբագրությամբ և նկարիչ Ս. Չախիրյանի ձևավորմամբ («Խոդոդժեստվեննայա լիտերատուրա» հրատարակչություն, արտագրության է հանձնվել 1935 թ. մայիսի 4-ին, ստորագրված է տպագրության ն. թ. հուլիսի 20-ին): Այն ընդգրկում էր նամակում հիշատակվող բոլոր ինը պատմվածքները:

2 «Նամակ ռուսաց թագավորին» պատմվածքի խորագիրը Բակունցը թարգմանել է ըստ ռուս թագավորի մասին Արևելքում, մահմեդական ժողովուրդների շրջանում ձևավորված պատկերացման՝ ճեմակ մակդիրով («Նամակ ճեմակ թագավորին»): Գրքի հրատարակության ժամանակ հեղինակի այս անուղղակի առաջարկն անտեսված է, և պատմվածքի վերնագիրը մնացել է ավանդական ձևով՝ «Письмо русскому царю»:

3 Բակունցի երկերի սույն հրատարակության առաջին հատորի ծանոթագրություններում (էջ 646—647) վիճարկվում է «Ալպիական մանուշակը» պատմվածքը 1925 թվականին գրած լինելու վերաբերյալ հեղինակի վկայությունը և առավել հավանական նկատված՝ 1926 թվականը, ըստ որում, որպես պատմվածքի հերոսներից մեկի՝ Հնադեռի նախաօրի մատնացույց է արված ապագա պատմարան-հնագետ Մորուս Հասարթյանը: Երկրորդը համոզիչ չէ, ինչպես «Ալպիական մանուշակ» պատմվածքը 1925 թվականին գրված լինելու մասին վկայում է նաև ներկա նամակը, իսկ Մ. Հասարթյանն այն տարիներին գրադրվում էր Հայաստանի հեղափոխական շարժումների պատմությամբ:

4 «Սերմնացանը» նոր պատմվածք չէ, այլ «Սև ցեղերի սերմնացանը» պատմվածքի խորագրի համառոտած տարբերակը:

5 Ա. Բակունցի «Անձրեք» (1935 թ.) ժողովածուի մեջ (էջ 79) և սույն հրատարակության առաջին հատորի ծանոթագրություններում «Քնոի Դավին» պատմվածքը վերագրվում է 1934-ին (էջ 667): Հեղինակի վկայությունը պարտադրում է վերանայել երկի գրության թվականը (ամենաուշը 1933 թ. վերջերը):

6 «Մուրադի դրույցը» ասքը առաջին անգամ տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում (տե՛ս նաև՝ սույն հրատ. I, էջ 663—664, Ալսել ստորագրությամբ), այն էլ հեղինակի մատնանշած թվականից երկու տարի առաջ՝ 1930 թ. հունվարի 22, № 19, էջ 4, Վ. Ի. Լենինի մահվան 6-րդ տարեդարձին նվիրված համարում, «Լենինի մասին» խմբագրական խորագրով: Ռուսերեն թարգմանությունը՝ «Литературная газета», 1934, մարտի 16:

7 Դատկով անվանաթերթից՝ Բակունցի «Յոթ պատմվածք» ռուսերեն ժողովածուն լույս է տեսել երկու անգամ: Մեկ մատչիլի է եղել 1934 թ. երկրորդ հրատարակությունը (Անդրպիտհրատ, արտագրության է հանձնված 1934 թ. մարտի 23-ին, ստորագրված է տպագրության 29 մայիսի 1934 թ.): Գրքում չկա Բակունցի հատուկ կենսագրությունը, այլ լոկ շորս էջից բաղկացած մի անխորագիր առաջարան, ուր, բնականաբար, կան և մի քանի կենսագրական փաստեր, բայց հիմնականում՝ Բակունցի գաղափարական շեղումների մասին քննադատական ընդարձակ դիտողություններ (էջ 3—6):

8 «Երկրաբանական հետազոտություններ» հրատարակչի լի հղել:

9 1929 թվականին Մոսկվայում և Լենինգրադում միաժամանակ լույս տեսած «Մթնա-
ծոր» ռուսերեն ժողովածուի մեջ (հրատարակվել է «ՍՍՀՄ ժողովուրդների ստեղծագործու-
թյունը» մատենաշարով և 4000 տպագրանակով) Բակունցի մասին կենսագրական ակնարկ
(ինչպես նաև առաջարան) չկա:

3

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ատաման — կողակների զորքի ընտրովի ղեկավարը, ավագը: Կողակներն ունեն մի
քանի առամաններ՝ զորական, որ ղեկավարում էր կողակներին, հոր նրանք տանն էին,
ռազմերթի առաման՝ արշավանքների ժամանակ և այլն: Զապորոժցիներն ունեն կու-
րենի առամաններ, որոնք ենթարկվում էին կոշկոյին, իսկ վերջինս՝ հեթմանին:

Բատկո — հայր, ավագ, քեռի, ընկեր: Այդպես էին անվանում կողակներն իրենց ա-
ռաշնորդներին:

Բնվլեդեր — շինության ձև, որ շատ տարածված էր այն ժամանակ: Կառուցվում էր
բնության գեղեցկությունները դիտելու բոլոր հարմարություններով:

Բունչուկ — զավաղան, ռազմանշան:

Բունչուժնի — կողակ, որը տանում էր բունչուկը:

Բոյար, բոյարին — տոհմիկ ռուս ազնվական:

Բուրսա — գլխերոթիկ հոգեւոր դպրոց, որի սաները սովորարար իրենք էին հոգում
իրենց ապրուստի ծախքը: Բուրսան պահվում էր նաև մասնավոր նվիրատվությամբ: Նշա-
նավոր էր Կիևի բուրսան:

Բուրսակ — բուրսայի սան:

Դովրիշ — կոչվում էր այն կողակը, որ դարկում էր ծնծղաները կամ թմբուկը: Նը-
րան էին հանձնում հանցավորներին, և նա մասնակցում էր դատաստանին:

Դուկատ — ոսկե դրամ, մոտ 3 ռուբլի:

Զապորոժյան Սեչ — Դենպր գետի ափերին և խորտիցայի կղզիների վրա տեղավորվել
էին կողակները, դեռ 15-րդ դարի վերջերին: Լեհաստանի և Լատվիայի միջև կնքված դաշ-
նագրից հետո (Լյուբլինում, 1562 թ.), լեհ ազնվականներն իրենց ազդեցությունն Ուկրաին-
այում ավելի ուժեղացրին: Այդ ափրապետությունից դժգոհ տարրերը հետզհետե կենտրո-
նացան Ուկրաինայի անտառոտ և ստեպային մասերում, մասնավորապես Դենպրի ափերին:
Կողակների այդ փոքրաթիվ խմբերն ապրում էին ներքին ինքնավար կյանքով: Պատերազ-
մից ազատ ժամանակ նրանք վրադվում էին որսորդությամբ և ձկնորսությամբ: Շատ հաճախ
նրանք Դենպրի հոսանքով իջնում էին Սե ծովը և ստպատակում Ղրիմի և Անատոլիայի
ափերը: Լեհական թագավորները հովանավորում էին կողակներին, իրենք բնական պատ-
վար թափարների արշավանքների դեմ: Սեչը հետզհետե մեծացավ և բաժանվեց մի քանի
շրջանների: Նրկու դար գոյություն ունենալուց հետո, Սեչը վերացավ սուլթան Աննա
թագուհու օրով:

Լիկտոբ — մազիսարատի ծառայող. բուրսայում լիկտորի ձեռքին էր ճիւղոտների խուր-
ձը, որով ծնծում էին բուրսայի սաներին:

Լեվենտար — լեհական զորքի ղեկավարական աստիճան:

Փալայան — բուրք, խալաթ:

Խորունմի — դրոշակակիր, կոզակ, խորուզվ (խաշվառ) տանող կոզակ
 Խորտիցա — Դենսպրի կզդինների խումբ, համանուն ավանի մոտ:
 Կոզակին — կոզակների կարճ վերնազգեստ:
 Կոնսուլ — բուրսայի ընդհանուր վերակացուն, որը հսկում էր նաև գանձարանին:
 Կրամար — մանրավաճառ, որ վաճառում էր նաև հրադենի սլիտույքներ:
 Կոշեվոյ — կոշ (գյուղ, ավան) բառից: Կոշեվոյը կուրենների ատամանների գլխավորն էր:
 Կարախ — կասպար-գնդիկներ, արճճի կոտորուքից խոշոր, եթե արձակում էին հրադենից: Բնդանոթի կարտեշը լուրաքանչյուր լիցին ունենում էր մինչև 800 թուջե գնդակներ՝ լցված մի թիթեղյա տուփի մեջ:
 Կարսեզյան արեղա — Կարսեզյան ուխտը կրոնավորների նշանավոր ուխտերից էր, հիմնված 10-րդ դարում: Նրանք ճգնում էին, հագնում էին սպիտակ վերնազգեստ և հոշակված էին կրոնական մոլեռանդությամբ:
 Կուրեն — ծուխ, ավան. աշգրտի էին կոշվում կոզակների ավանները, որոնք շրջապատված էին հողե պարսպով: Կուրենի ատամանը պատերազմի ժամանակ առաջնորդում էր յուր ավանի կոզակներին:
 Կիլիբեռն — հոովմեացի հոստոր, փիլիսոփա և պետական գործիչ:
 Հուսար — թեթև սպառազեն զինվոր, թիկնապահ զինվոր:
 Հոպակ — ուկրաինական պար:
 Հեյման — կոզակների ողջ զորքի ընդհանուր հրամանատարը, որին ենթարկվում էր կոշեվոյ: Զապորոժյան Անչի ժամանակ կոզակների հեթմանը ենթարկվում էր լեհացիների թաղամուրհին:
 Հայդուկ — հունդարացի զինվոր:
 Հուրադիու — հոովմեացի նշանավոր բանաստեղծ:
 Մագնատ — լեհ խոշոր կալվածատեր:
 Մադխուրատ — լեհական քաղաքային վարչությունը՝ կազմված տոհմիկ դասերի ներկայացուցիչներից:
 Մեթիգուսկի վաճ — ուսական ամենահին վանքերից մեկը Կիևում, հիմնված 11-րդ դարում:
 Նսաուլ — կոզակների բարձրաստիճան զինվորական, որը և ատամանի կամ կոշեվոյի թիկնապահն էր:
 Շեմիգետ — կանացի վերնազգեստի ասեղնագործ երիզ:
 Ունիա — դաշինք, ուխտ: Կաթոլիկ և ուղղափառ եկեղեցիների միջև կնքած ուխտը, որի հետևանքն էր և Լյուբլինի դաշնագիրը:
 Պան — ազնվական պարոն, տիր:
 Պանիչ — պանի որդի:
 Պանենա — պանի աղջիկը կամ կինը:
 Պասու — Զատիկի կարկանդակը:
 Ռադա — կոզակների ժողովը, խորհուրդը:
 Ռեալ — արժաթ դրամ, իսպանական:
 Ռենետը — տոմար, կարգ: Ռենետային կոշվում էին այն կոզակները, որոնց ազգանունները գրանցված էին կուրենի մայր տոմարում:

Ստեպ — հարթավայր՝ անտառազուրկ, հաճախ և անջուր:

ՍԷՆԱՄԵՐ — սենատի կամ ձերականության անգամ, աղնվական բարձր դասի ներկայացուցիչ:

ՍԵՅՄ — աղնվականներից և հողերականներից կազմված այն խորհրդածողովը, որ լեհական թագավորի հետ միասին տնօրինում էր պետության գործերը:

ՎՈՅԵՎՈՎ — մարդպետ, նահանգի պետ, միաժամանակ և զորքի հրամանատար:

ՎԵՂՈՎ — հրաբխային սար Խալխայում:

ՏՈՒՐԲԱՆ — ատարող, մետաքսն զլխաշոր:

ՏԱՐԱՏԱՅԿԱ — մի կամ երկձիանի սայլակ:

ՏՐՈՍԱԿ — ուկրաինական սլար:

ՅԱՐԳՐԱՊ — Կոստանդնուպոլիս, Ստամբուլ:

ՅԵՒՍԻՆ — ռուսի զրամ, խալական:

Այս «Բառարանը» Ա. Բակունցը կցել է Ն. Գոգոլի «Տարաս Բուլբա» վիպակի իր հայերեն թարգմանությանը (Պետհրատ, Երևան, 1934, էջ 153—156: Գիրքը արտադրության է հանձնվել 1934 թ. հունվարի 26-ին, ստորագրվել է տպելու ի. Բ. մարտի 27-ին): Այն աչքի է ընկնում կողակական միջավայրին ու կենցաղին բնորոշ հասկացությունների՝ հայերեն համապատասխանությունների ճշգրիտ հայտարարումով ու բացատրություններով: Բակունցի երկերի ժողովածուներում ընդգրկվում է առաջին աեղամ:

ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Ակսել Բակունցի Երկերի, նամակների և գրությունների

Արգարենց Իվանի դատը	II, 39	Արարաջի Զաքին	II, 117
Ագրոպրոպագանդայի ձևերից մեկը	IV, 195	Արրաթի «Համերաշխություն» կոլեկտիվը	IV, 300
Ագրոսեկցիաների քարտուղարության համամիութենական պլենումի աշխատանքներից	IV, 203	Արմաշ	II, 391
Ալազանի «Վաթնունհրորդ հորի-դոնում» վեպի լեզուն	IV, 502	Արտոների կոլեկտիվ օգտագործումն ու բարելավումը	IV, 337
Այերսանդրովկա գյուղի հատակագծի մասին, 12 օգոստոսի, 1915	IV, 475	«Արտևիկա»	II, 26
Ալպիական մանուշակ	I, 179	Արարում	I, 39
Նույնի տարբերակը	I, 439	Բագրատովան	II, 586
Աղսթք	II, 10	Բաղովը որպես տավարի կեր	IV, 163
Այս տարվա աշնացանը	IV, 346	Բառարան («Տարաս Բուլբա» վեպի հայերեն թարգմանության բնագրում եղած դժվարհասկանալի բառերի)	IV, 648
Այու սարի լանջին...	I, 46	Բերքի բարձրացման համար	IV, 323
Անասնապահության ամիսը	IV, 338	Բիշանագ	II, 343
Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտը	IV, 321	Բրուտի տղան	I, 222
Անդրկովկասյան անասնաբուժական ինստիտուտը	IV, 326	Նույնի տարբերակը	I, 469
Անձրևը...	I, 375	Գալուստի վիկը	II, 78
Անտառում	II, 15	Գավառական նամականի (Ա)	II, 320
Աշխատանքի հերոսները	II, 237	Գավառական նամականի (Բ)	II, 326
Աշնանացանի կամպանիան	IV, 309	Գավառական նամականի (Գ)	II, 331
Աշնան ցանքի կամպանիան, պարարտացումն ու ցանովի խոտերը	IV, 316	Գյուլբահարի համար	I, 90
Աշնացանի օգոստը	IV, 345	Գյուլաշխատավորի տետրակից	II, 471
Աշոտը	II, 12	«Գյուղատնտեսական կյանքի» վեց տարին	IV, 273
Առվույտն ու կորնգանը դեմի հողերում	IV, 175	«Գյուղատնտեսական կյանքի» տարածման առթիվ	IV, 199
		Գյուղատնտեսական կազմակեր-	

պոլիսյան մի տարին Զանգե- զուրում	IV, 185
Գյուղատնտեսական հետադարձ- ման բլանկի առթիվ	IV, 180
Գյուղատնտեսի գրույցներ	IV, 148
Գյուղատնտեսների շրջանների համար	IV, 187
Գյուղատնտեսությունն առաջ և այժմ	IV, 146
Գյուղի հողաշինարարությունը և մեր ագրոնոմիկոսը	IV, 209
Գրականության լեզվի մասին	IV, 504
Գորիս գյուղը	IV, 149
Դեպի Լենինի կուսակցությունը	IV, 293
Դրոգասպան Դևոն	II, 93
Ելույթ Հայաստանի խորհրդային գրողների առաջին համագում- արում	IV, 505
Ելույթ 204-ի 3-րդ համագումար- ում	IV, 501
Եղրայրության ընկուղհները	II, 278
«Երբ որ բացվեն դռներ հուսո»	II, 561
Եվ բատրակը թույլ տվավ իրեն...	I, 355
Զանգեզուր	III, 489
Զանգեզուր (Մակիշ)	III, 588
Զանգեզուրի գավառի բացատրա- կան թերթ, 8 հուլիսի 1925	IV, 448
Զորքան	I, 113
էն տարին	II, 20
Հնծայադեր, № 1—3	IV, 376
«Հնկեր Գալուստը»	II, 244
Թանգին	II, 72
Ժամանակին հնձելով բոլոր խոտհարքները՝ ձմեռը և գար- նանը անասունները կփրկեն սովից	IV, 343

Ժպտում էր մարդը	II, 260
Խնչ է արոտների շինարարու- թյունը	IV, 294
Խնչ է կովերի ցուցադրական կերակրումը	IV, 173
Խնչպե՞ս է հարկը դրվելու կապա- լով տված հողամասի վրա	IV, 304
Խնչպե՞ս վերջ տալ արտի փու- շին	IV, 166
Խնչո՞ւ համար է գյուղատնտե- սական ցուցահանդեսը	IV, 172
Խնթակենսագրություն	IV, 9
Խնթնիշխան ժողովուրդ	IV, 364
Խս. Տեր-Ներսիսյան, «Խնչպես մշակել խաղողի այգիները»	IV, 178
Խլան բիլ	II, 42
Լառ — Մարգար	I, 163
<Լեզվի մասին>	IV, 505
Լեռնամասի գյուղատնտեսության կարիքները	IV, 334
Լծեն	II, 337
Լորի գյուղացի	IV, 138
Խ. Երիցյան, «Կաթնատնտեսու- թյան դործնական ձեռնարկ»	IV, 207
«Խաղաղացավ»	I, 107
<Խաչատուր Աբովյան>	III, 260
Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը»	IV, 33
Խոնարհ աղջիկը	I, 145
Նույնի տարբերակը	I, 414
Խոսում են Զավոյի բնակարանից	II, 498
Խոտ	II, 375
Խոտորչուրի կոմունան	IV, 234
Խոտ սերմողը վարկ է ստանում	IV, 183
Խորհրդային խոշոր տնտեսու- թյուններ	IV, 314
Մանոթ բակը	II, 403
Մանոթություններ (Վարդան Այ- գեցու առակների)	II, 540

Մառատունկը մեր գավառում	IV, 159
Մատուն տղան	II, 60
Միրանի տափ	I, 63
Միրանի փողը	I, 193

4. Մելիր-Շահնազարյան, «Մխար-խոտի մշակութունը» IV, 167

4. Կ. Մելիր-Շահնազարյան, «Կտավատը և կանեփը» IV, 200

Կածանով II, 409

Կաղնու գերան II, 269

Կապը II, 423

Կարմրաքար III, 89

Կարտոֆիլի մշակութունը IV, 215

Կենսագրական տեղեկություններ IV, 335

Կյուրա II, 364

Կյուրես III, 412

Կուլեկտիվ տնտեսությունների հո-ղերը կենտրոնացրել են IV, 320

Կոլխոզների ամրացման ուղիով IV, 342

Կոմսոմոլի փոկերով II, 238

Կուրխեցի Անդրեասի ղեկումը II, 417

Հ. Փիրումյան, «Խոտարույսերը և նրանց մշակության եղա-նակները» IV, 162

Հաղթական հավաքը II, 464

Հայաստանի սակավահողության հարցերից IV, 274

Հայկինոյի դործունեության մա-սին IV, 517

Հանավանք I, 84

Հանուն ժանրերի բազմազանու-թյան IV, 120

Հերոս նոբարը II, 209

Հիմար մարդը II, 7

Հին տանը II, 111

Հյումրաթի ձոր I, 341

Հողագործների ուշադրություն ենք հրավիրում IV, 141

Հողաշինարարության հերթական անելիքներին IV, 287

Հողվարչության աշխատանքները առաջիկա դաշտային սեզոնում IV, 261

Հովնաթան Մարչ III, 7

«Հորձա՞նք», թե՞ փորձանք IV, 11

Հրաշալի ցորենը Ջանգեզուրում IV, 143

Զմուռն մի դիշեր II, 175

Զորերի լույսը I, 367

Ղափանի պղնձահանքերում IV, 155

Ճառ խորհրդային գրողների հա-մամիութենական առաջին հա-մագումարում IV, 128

Մայրը II, 135

Մարմարի տուն կառուցողը II, 485

Մեր ամենամեծ գյուղը IV, 144

Մեր գյուղերում (Ա) II, 337

Մեր գյուղերում (Բ) II, 596

Մեր գյուղերում (Գ) II, 349

Մեր գյուղերում (Դ) II, 370

Մեր գյուղերում (Ե) II, 351

Մեր գյուղերում IV, 153

Մեր խորհրդային տնտեսություն-ները օգնում են չբավոր գյու-ղացիներին II, 463

Մեր ոչխարաբուծության զար-դացման առթիվ IV, 188

Մեր Սուրենը IV, 141

Մերենաօգտագործական ընկերու-թյունից մինչև կոմունա IV, 296

Մթնածոր I, 11

Մթնածորի «չարքը» I, 133

Մի անգամ հոկտեմբերի 25-ին... I, 380

Մի արտելի պատմություն IV, 270

Մի գրախոսականի առթիվ IV, 22

Մի դժբախտ երեւույթ IV, 142

Մի թարգմանության առթիվ IV, 159

Մի կին պատգամավոր է II, 491

Մինա բիրին I, 97

Նույնի տարրերակը՝ «Минна-Бибн»	I, 549
Միրճավ	I, 72
Նույնի տարրերակը	I, 405
Միբ. Նալբանդյանը որպես սլամֆլետիստ	IV, 15
Մրոց	I, 127
Մուրոյի «գրուց»-ը	I, 360

Ն. Գոգոլի «Տարաս Բուլբան»	IV, 111
Նախաշավիղ (Առաջարան Ազ-վնապրբի Բարգմանություն)	II, 507
Նամակներ գլուղից	IV, 151
Նամակ խմբագրության	IV, 234
Նամակ ռուսաց Բազալովորին	I, 206
Նույնի տարրերակը	I, 453
Նոր գլուղեր՝ չբավոր և հոգա-վուրկ գլուղացիների համար	IV, 306

Նամակներ և խնդրագրեր

Դեորգյան հոգևոր ճեմարանի հարգո վարչությանը,	15
հուլիսի 1917	IV, 379
Դեորգյան ճեմարանի մանկավարժական խորհրդին,	26
մարտի 1917	IV, 370
Դեորգյան ճեմարանի վարչությանը,	12 օգոստոսի 1917
IV,	370
Դեորգյան ճեմարանի վարչությանը,	14 օգոստոսի 1917
IV,	371
Դեորգյան ճեմարանի վարչությանը,	25 օգոստոսի 1917
IV,	371
Դեորգյան ճեմարանի վարչությանը,	31 օգոստոսի 1917
IV,	372
Թ. Դեորգյանին,	19 մարտի 1933
IV,	373
Ա. Նղիադարյանին,	16 դեկտեմբերի 1935
IV,	374
Ռ. Խարայելյանին,	1935
սկզբներ	IV, 373
«Խուզողնասովննայա քիտե-րատուրա» հրատարակչության-	

նը	IV, 645
Հայաստանի խորհրդային գրողների կազմկոմիտեն,	14
հունիսի 1934	IV, 373
Հայկական կենտրոնական կոմիտեն,	28 օգոստոսի <1915>
IV,	369
Կ. Մելիք-Շահնազարյանին,	4 դեկտեմբերի 1924
IV,	372
Կ. Միքայելյանին,	16 դեկտեմբերի 1935
IV,	374
Ա. Պ. Ռյարինինային,	12 մարտի 1935
IV,	644
Ա. Պ. Ռյարինինային, մարտի 20—30-ի միջև	1935
IV,	373
Ցավակցական հեռագիր Շիրվանդադի մահվան առթիվ,	օգոստոսի 8—11-ի միջև, 1935
IV,	374
«Փայլակի» խմբագրությանը,	1 օգոստոսի 1915
IV,	369

Շաթրիդ	II, 396
Շատերից մեկը	II, 576
«Շյարբ դափուտի»	II, 311
Որդի որոտման	III, 234
Պայքարներ հին կենցաղի դեմ	IV, 312
Պատրաստվելը աշնանացանին	IV, 295
Պեմզայի հանքերում	II, 447
Պաղատու ծառերի խնամքը	IV, 165
Պրովինցիայի մայրամուտը	I, 310
Պրոֆ. Ավ. Ա. Քալանթար, «Կաթ-նատու կովի կերակրումը»	IV, 201

Պաշտոնական գրույթուններ

Խ. Ավդալբեգյանին,	6 հուլիսի 1927
IV,	491
Խ. Ավդալբեգյանին,	19 հուլիսի 1927
IV,	493
Խ. Ավդալբեգյանին,	30 հուլիսի 1927
IV,	491
Արհուղիսվարչության,	30

մայիսի 1927	IV, 490
Ա. Երզնկյանին	IV, 473
Բույսերի պաշտպանության բաժնին, օգոստոսի 4 կամ	
4-ից հետո 1925	IV, 456
Գյուղվարչության, 23 հոկ- տեմբերի 1924	IV, 390
Գյուղվարչության, 3 նոյեմ- բերի 1924	IV, 391
Գյուղվարչության, 4 նոյեմ- բերի 1924	IV, 392
Գյուղվարչության, 13 նոյեմ- բերի 1924	IV, 393
Գյուղվարչության, 16 նո- յեմբերի 1924, № 56	IV, 393
Գյուղվարչության, 25 նոյեմ- բերի 1924, № 57	IV, 405
Գյուղվարչության, 27 նո- յեմբերի 1924, № 59	IV, 403
Գյուղվարչության, 27 նո- յեմբերի 1924, № 60	IV, 404
Գյուղվարչության, 1 դեկ- տեմբերի 1924, № 63	IV, 405
Գյուղվարչության, 1 դեկ- տեմբերի 1924, № 64	IV, 406
Գյուղվարչության, 16 դեկ- տեմբերի 1924, № 74	IV, 407
Գյուղվարչության, 31 դեկ- տեմբերի 1924	IV, 428
Գյուղվարչության, 3 հուն- վարի 1925	IV, 428
Գյուղվարչության, 10 հուն- վարի 1925	IV, 429
Գյուղվարչության, 5 փե- տրվարի 1925	IV, 429
Գյուղվարչության, 18 ապ- րիլի 1925	IV, 439
Գյուղվարչության, 10 հու- լիսի 1925	IV, 453
Գյուղվարչության, 11 օգոս- տոսի 1925	IV, 455

Գյուղվարչության, սեպտեմ- բեր, սկիզբ, 1925	IV, 459
Գյուղվարչության, 10 սեպ- տեմբերի 1925	IV, 461
Գյուղվարչության, 6 հոկ- տեմբերի 1925, № 1180	IV, 463
Գյուղվարչության, 23 փե- տրվարի 1926	IV, 474
Երևանի գավհողբաժնին, 31 մարտի 1928	IV, 497
Ջանգղավհողբաժնին, 31 հուլիսի 1925	IV, 456
Ջանգղուրի գավհողբաժ- նին, 8 նոյեմբերի 1926	IV, 485
Ջանգղուրի գավհողբաժ- նին, 3 ապրիլի 1925	IV, 437
Ջանգղուրբաժնին, 16 ապրիլի 1925	IV, 438
Ջանգղուրբաժնին, 4 մայի- սի 1925	IV, 440
Ջանգղուրբաժնին, 4 մայիսի 1925	IV, 443
Ջեկուցագիր Ջանգղուրի ու- սուցիչների դասընթացների մասին, 11 սեպտեմբերի 1923	IV, 379
Ջեկուցում Հայաստանի գյուղատնտեսության աշխա- տողների երկրորդ համագու- մարում, 3 մարտի 1925	IV, 430
Էջմիածնի գավհողբաժնին, 28 դեկտեմբերի 1926	IV, 487
Էջմիածնի գավհողբաժնին, 4—5 նոյեմբերի 1927	IV, 496
Մրտադիր Ջանգղուրի գավա- ռի գյուղատնտեսական ենթա- բաժնի 1924/25 թ. դործնու- թյան, 25 նոյեմբերի 1924	IV, 395
Հայաստանի ժողովուրդին, 13 նոյեմբերի 1926	IV, 455
Հայաստանի կոմկուսի Կենտ- կոմի ազխորածնին կից ազ-	

րոպրոպագրանդայի հանձնա-
 ժողովին, 30 նոյեմբերի 1924, IV 404
 Հայաստանի օգնության
 կենտրոնական կոմիտեին, 14
 հոկտեմբերի 1923 IV, 383
 Հայաստանի օգնության կո-
 միտեին, 31 դեկտեմբերի
 1925 IV, 472
 Հայկենտգործկոմին, 2 նո-
 յեմբերի 1926 IV, 464
 Հայկենտգործկոմի քարտու-
 ղարության վարիչին, 23 ապ-
 րիլի 1927, № 2297/1080 IV, 490
 ՀեՍՀ հողժողովին, 26
 սեպտեմբերի 1923 IV, 381
 ՀեՍՀ հողժողովին, 7 հոկ-
 տեմբերի 1923 IV, 381
 Հողբաժնի տարած աշխա-
 տանքները 1925 թ. երկրորդ
 նուստայակում, 16 հուլիսի
 1925 IV, 453
 Հողժողովմատի գյուղվարչու-
 թյան, 16 նոյեմբերի 1924 IV, 395
 Հողժողովմատի գյուղվար-
 չության, 19 հունվարի 1926 IV, 474
 Հողժողովմատի գյուղվար-
 չության պետին, 18 հոկտեմ-
 բերի 1924 IV, 339
 Հողժողովմատի գյուղվար-
 չության պետին, 18 դեկտեմ-
 բերի 1924 IV, 427
 Հողժողովմատի գյուղվար-
 չության պետին, 5 հունիսի
 1925 IV, 444
 Հողժողովմատի գյուղվարչու-
 թյան պետին, 20 հոկտեմբե-
 րի 1925 IV, 471
 Հողժողովմատի գյուղվար-
 չության պետին, 18 հունիսի
 1926 IV, 474
 Հողժողովմատի ընդհանուր
 բաժնին, 7 ապրիլի 1928 IV, 497

Հողժողովմատի կաթնատըն-
 տեսական բաժնի վարիչին, 7
 ապրիլի 1925 IV, 438
 Հողժողովմատի վարչաֆի-
 նանսական վարչության պե-
 տին, 8 օգոստոսի 1925 IV, 457
 Հողվարչության, օգոստոս,
 վերջեր, 1925 IV, 458
 Հողվարչության, 7 սեպտեմ-
 բերի 1925 IV, 459
 Հողվարչության, 26 օգոս-
 տոսի 1926 IV, 476
 Հողվարչության, 5—9 սեպ-
 տեմբերի 1926 IV, 477
 Հողվարչության, 18 հոկ-
 տեմբերի 1926 IV, 480
 Հողվարչության, 30 հոկտեմ-
 բերի 1926 IV, 484
 Հողվարչության, 8 ապրիլի
 1927 IV, 488
 Հողվարչության, 21 ապրիլի
 1927 IV, 489
 Հողվարչության, 23 ապրիլի
 1927 IV, 490
 Սիսիանի շրջան, 16 դեկ-
 տեմբերի 1924 IV, 407
 Տարեկան հաշվետվություն,
 6 հոկտեմբերի 1925 IV, 463
 Քարտ արխիվային նյութերի
 ուսումնասիրությանը զբաղ-
 վողների մասին IV, 493
 Զոնաթան Սվիֆտը և նրա զիրքը IV, 92
 Սաբու I, 173
 Նույնի տարբերակը I, 432
 Սարալու II, 356
 «Սորոշ» II, 423
 Սոցիալիստական անասնապա-
 հության համար IV, 356
 Սպիտակ ձին I, 235
 Նույնի տարբերակը I, 532
 Սև «հացը» I, 257

Նույնի տարբերակը	I, 501
Սև ցեղերի սերմնացանը	I, 327
Վարդան Այգեցի, «Աղվեսագիրք» (Թարգմանութիւն)	
Աղբատ և Ավետարան	II, 528
Աղվես և թղթատար գայլ	II, 532
Աղվես և որսորդ	II, 531
Ամենազետ մարդ	II, 529
Այծեր և գայլեր	II, 519
Այրի կին և խորթ որդի	II, 533
Այրի կին և որդի	II, 519
Անդամ կին	II, 536
Առյուծ և աղվես	II, 521
Առյուծ և աղվես և արջ	II, 525
Առյուծ և գայլ և աղվես	II, 521
Առյուծ և մարդ	II, 534
Արվեստ կնոջ	II, 535
Գայլ և աղվես և ջորի	II, 535
Դարու հաշիվ	II, 518
Գինի	II, 522
Դող քահանա և այրի կին	II, 536
Դրախտ և գեղջուկ մարդ	II, 539
Եղն և ձի	II, 527
Եկեղեցի և ջրաղաց	II, 529
Եղեգն և ծառեր	II, 523
Երկու նկարիչ	II, 520
Էշին թու ծնունդ	II, 528
Թագավոր և օձ	II, 524
Իմաստուն և ավագ էշ	II, 522
Իմաստուն և դատավոր	II, 521
Իմաստուն ղինվոր	II, 524
Իշխաններ և իմաստուն	II, 524
Իշխան և այրի	II, 524
Կաթ մեղու պատճառ պատերազմի	II, 525
Կոռնիկ՝ թագավոր թռչունների և էշ	II, 526
Կտակ վասն դանձի	II, 526
Հալալ մարդ	II, 533
Հայր ու որդի	II, 528
Հիմար և ձմերուկ	II, 527

Մարդն և ընկույզ և ձմերուկ II,	529
Միամիտ գողեր II,	523
Միայնակյաց և գամփռ շուն II,	519
Մուկն և ուղտ II,	534
Ուղտ և գայլ և աղվես II,	525
Վաղը մարտի 8-ն է II,	129
Նույնի տարբերակը II,	551
Վանդունց Բաղին I,	13
Վարդագույն տուֆի երկրում II,	454
Վիկը Զանգեզուրում IV,	163
Վճիռը II,	193
Տեղ գյուղի վարձակետը IV,	182
Տիգրանուհի I,	349
Տիրապետներ տեխնիկային IV,	352
Տպարանի «սպառաշան» II,	225
«Տրախտորի մաշին» II,	33
Տրանզիտ via Բայանդուր II,	166
Րևան, Րևան... II,	137
Փոքրիկ ֆելիետոն IV,	137
Քեռի Դավոն I,	390
Օձի բերանից II,	433
Օրանջիա I,	121
Багратаван, Բաղրատավան II,	531
За многообразне жанров, Հանուն ժանրերի բազմազանության IV,	119
Народ самодержец, Ինքնիշխան ժողովուրդ IV,	362
Один из многих, Շատերից մեկը II,	571
По селам Зангезура, Մեր գյուղերում (Բ) II,	591
Речь на первом всесоюзном съезде советских писателей Ճառ խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարում IV,	123

ԲՈՎԱՆԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

	Բնագիր	Ծանոթ.
Դրական-Ֆենադատական հոդվածներ	7	522
Ինքնակենսագրություն.	9	522
«Հորձա՞նք», թիվ՝ փորձանք	11	525
Միք. Նալբանդյանը որպես պամֆլետիստ	15	526
Մի գրախոսականի առթիվ	22	529
Խաչատուր Աբովյանի «անհայտ բացակայումը»	33	531
Ջոնաթան Սվիֆտը և նրա գիրքը	92	566
Ն. Դոգուլի «Տարաս Բուլբան»	111	568
За многообразне жанров	119	570
Հանուն ժանրերի բազմազանության	120	570
Речь на первом всесоюзном съезде советских писателей	123	570
Ժառ խորհրդային գրողների համամիութենական առաջին համագումարում	128	570
Հրապարակախոսություն, գյուղատնտեսական հոդվածներ և ակնարկներ		572
Փորրիկ ֆելիետոն	137	574
Լորի դպրոցը	138	575
Մեր Սուրենը	141	575
Հողագործների ուղադրությունն ենք հրավիրում	141	576
Մի դժբախտ երեւոյթ	142	576
Հրաշալի ցորենը Ջանգիզուրում	143	576
Մեր ամենամեծ գյուղը	144	576
Գյուղատնտեսությունն առաջ և այժմ	146	576
Գյուղատնտեսի զրույցներ	148	577
Գորիս գյուղը	149	577
Նամակներ գյուղից	151	577
Մեր գյուղերում	153	578
Ղափանի պղնձահանքերում	155	578
Մառատունկը մեր գավառում	159	578
Մի թարգմանության առթիվ	159	578

2. Փիրումյան, «Խոտաբույսերը և նրանց մշակության եղանակները»	162	578
Բաղուկը որպես տավարի կեր	163	579
Պտղատու ծառերի խնամքը	165	579
Ինչպե՞ս վերջ տալ արտի փուշին	166	579
Կ. Մելիք-Շահնազարյան, «Ծխախոտի մշակությունը»	167	579
Վիկեր Զանգեզուրում	168	580
Ինչո՞ւ համար է դյուղատնտեսական ցուցահանդեսը	172	580
Ի՞նչ է կովերի ցուցադրական կերակրումը	173	580
Առվույտն ու կորնդանը դեմի հողերում	175	580
Իս. Տեր-Ներսիսյան, «Ինչպես մշակել խաղողի այգիները»	178	580
Դյուղատնտեսական հետազոտման բլանկի առթիվ	180	581
Տեղ գյուղի վարձակետը	182	581
Դյուղատնտեսական կաղմակերպության մի տարին Զանգեզուրում	185	582
Դյուղատնտեսներ շրջանների համար	187	582
Խոտ սերմոլը վարկ է ստանում	188	582
Մեր ոչխարաբուծության զարգացման առթիվ	188	582
Ագրոպրոպադանդայի ձևերից մեկը	195	583
«Դյուղատնտեսական կյանքի» տարածման առթիվ	199	584
Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարյան, «Կտավատը և կանեփը»	200	584
Պրոֆ. Ա.Վ. Ա. Քալանթար, «Կաթնատու կովի կերակրումը».. . . .	201	584
Ագրոտիկցիաների քարտուղարության համամիութենական պլանումի աշխատանքներից	203	584
Խ. Նրիցյան, «Կաթնատնտեսության դործնական ձեռնարկ»	207	585
Դյուղի հողաշինարարությունը և մեր ագրոտոմները	209	585
Կարտոֆիլի մշակությունը	215	585
Նամակ խմրագրության	234	586
Խոտորչուրի կոմունան	234	586
Հողվարչության աշխատանքները առաջիկա դաշտային սեզոնում	261	588
Մի արանյի պատմություն	270	588
Հայաստանի սակավահողության հարցերից	274	588
«Դյուղատնտեսական կյանքի» վեց տարին	278	588
Հողաշինարարության հերթական անելիքներից	287	589
Հողաշինարարության հերթական անելիքներից	293	590
Դեպի Լենինի կուսակցությունը	294	590
Ինչ է արտոնների շինարարությունը	296	590
Մեքենաօգտապարծական ընկերությունից մինչև կոմունա	298	590
Պատրաստվե՞նք աշնանացանին	300	591
Արբաթի «Համերաշխություն» կոլեկտիվը	304	591
Ինչպե՞ս է հարկը դրվելու կապալով տված հողամասի վրա	306	591
Նոր գյուղեր՝ չքավոր և հողազուրկ գյուղացիների համար	309	591
Աշնանացանի կամպանիան		

Պայթարենք հին կենցաղի դեմ	312	591
Խորհրդային խոշոր տնտեսություններ	314	592
Աշնան ցանրի կամպանիան, սլարարտացումն ու ցանովի խոտերը	316	592
Կոլեկտիվ տնտեսությունների հողերը կենտրոնացրել են	320	592
Անդրկովկասյան անասնարուժական ինստիտուտը	321	593
Անդրկովկաս <յան> անասնարուժական ինստիտուտը	326	593
Բերքի բարձրացման համար	328	594
Լեռնամասի գյուղատնտեսության կարիքները	334	594
Արոտների կոլեկտիվ օգտագործումն ու բարելավումը	337	594
Անասնապահության ամիսը	338	594
Կոլխոզների ամրացման ուղիով	342	595
Ժամանակին հնձելով բոլոր խոտհարքները՝ ձմեռը և գարնանը անասունները կփրկեն սովից	343	595
Աշնացանի օգուտը	345	595
Այս տարվա աշնացանը	346	595
Տիրապետներ տեխնիկային	352	595
Սոցիալիստական անասնապահության համար	356	596
Народ самодержец	362	596
Ինքնիշխան ժողովուրդ	364	596

Նամակներ, խնդրագրեր, ընծայագրեր **597**

1. «Փայլակի» խմբագրությանը, 1 օգոստոսի 1915	369	598
2. Հայկական Կենտրոնական կոմիտեին, 28 օգոստոսի	369	598
3. Գեորգյան ճեմարանի մանկավարժական խորհրդին, 26 մարտի 1917	370	598
4. Գեորգյան հողերը ճեմարանի հարգո վարչությանը, 15 հու- լիսի 1917	370	599
5. Գեորգյան ճեմարանի վարչությանը, 12 օգոստոսի 1917	370	599
6. Գեորգյան ճեմարանի վարչությանը, 14 օգոստոսի 1917	371	599
7. Գեորգյան ճեմարանի վարչությանը, 25 օգոստոսի 1917	371	599
8. Գեորգյան ճեմարանի վարչությանը, 31 օգոստոսի 1917	372	600
9. Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյանին, 4 դեկտեմբերի 1924	372	600
10. Բորգոմ Գեորգյանին, 19 մարտի 1933	373	600
11. Հայաստանի խորհրդային գրողների կազմկոմիտեին, 14 հունիսի 1934	373	601
12. Ռաֆայել Իսրայելյանին, 1935 սկզբներ	373	601
13. Ա. Պ. Ռյարինյանին, մարտի 20—30-ի միջև, 1935	373	602
14. Ցալախցական հեռագիր Շիրվանզադեի մահվան ասթիվ, օգոստոսի 8—11-ի միջև, 1935	374	603
15. Կարեն Միրայելյանին, 16 դեկտեմբերի 1935	374	603

16. Արտո Նդիաղարյանին, 16 դեկտեմբերի 1935	374	604
17. Ընծայագրեր	376	605

Պաշտոնական գրություններ

605

1. Զեկուցադիր Զանգեզուրի ուսուցիչների դասընթացների մասին, 11 սեպտեմբերի 1923	379	606
2. ՀեՍՀ Հոգժողկոմին, 26 սեպտեմբերի 1923	381	606
3. ՀեՍՀ Հոգժողկոմին, 7 հոկտեմբերի 1923	381	607
4. Հայաստանի օգնության կենտրոնական կոմիտեին, 14 հոկտեմբերի 1923	383	608
5. Կենսադրական տեղեկություններ, 29 օգոստոսի 1924	385	610
6. Հոգժողկոմատի գյուղվարչության պետին, 18 հոկտեմբերի 1924	389	611
7. Դյուզլարչության, 23 հոկտեմբերի 1924	390	612
8. Դյուզլարչության, 3 նոյեմբերի 1924	391	614
9. Դյուզլարչության, 4 նոյեմբերի 1924	392	614
10. Դյուզլարչության, 13 նոյեմբերի 1924	393	615
11. Հոգժողկոմատի գյուղվարչության, 16 նոյեմբերի 1924	395	615
12. Դյուզլարչության, 16 նոյեմբերի 1924, № 56	398	615
13. Մրադիր Զանգեզուրի գավառի գյուղատնտեսական ենթաբաժնի 1924/25 թ. գործենության, 25 նոյեմբերի 1924	398	615
14. Դյուզլարչության, 25 նոյեմբերի 1924, № 57	403	615
15. Դյուզլարչության, 27 նոյեմբերի 1924, № 59	403	615
16. Դյուզլարչության, 27 նոյեմբերի 1924, № 60	404	616
17. Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի ագիտբաժնին կից ագրոպրոպագանդայի հանձնաժողովին, 30 նոյեմբերի 1924	404	616
18. Դյուզլարչության, 1 դեկտեմբերի 1924, № 63	405	616
19. Դյուզլարչության, 1 դեկտեմբերի 1924, № 64	406	617
20. Դյուզլարչության, 16 դեկտեմբերի 1924, № 74	407	617
21. Սիսիանի շրջան, 16 դեկտեմբերի 1924	407	619
22. Հոգժողկոմատի գյուղվարչության պետին, 18 դեկտեմբերի 1924	427	619
23. Դյուզլարչության, 31 դեկտեմբերի 1924	428	619
24. Դյուզլարչության, 3 հունվարի 1925	428	619
25. Դյուզլարչության, 10 հունվարի 1925	429	619
26. Դյուզլարչության, 5 փետրվարի 1925	429	620
27. Զեկուցում Հայաստանի գյուղատնտեսության աշխատողների երկրորդ համագումարում, 3 մարտի 1925	430	620
28. Զանգեզուրի գավհոգբաժնին, 3 ապրիլի 1925	437	624
29. Հոգժողկոմատի կաթնատնտեսական բաժնի վարիչին, 7 ապրիլի 1925	438	624
		661

30. Զանգհոջբաժնին, 16 ապրիլի 1925	438	624
31. Գյուղվարչության, 18 ապրիլի 1925	439	625
32. Զանգհոջբաժնին, 4 մայիսի 1925	440	625
33. Զանգհոջբաժնին, 4 հունիսի 1925	443	625
34. Հողժողկոմատի գյուղվարչության պետին, 5 հունիսի 1925	444	625
35. Զանգեզուրի գավառի բացատրական թերթ, 8 հուլիսի 1925	448	625
36. Գյուղվարչության, 10 հուլիսի 1925	453	625
37. Հողբաժնի տարած աշխատանքները 1925 թ. երկրորդ եռամսյակում, 16 հուլիսի 1925	453	626
38. Զանգգավհոջբաժնին, 31 հուլիսի 1925	456	626
39. Բույսերի պաշտպանության բաժնին, օգոստոսի 4 կամ 4-ից հետո 1925	456	626
40. Հողժողկոմատի վարչապիտանսական վարչության պետին, 8 օգոստոսի 1925	457	626
41. Գյուղվարչության, 11 օգոստոսի 1925	458	626
42. Հողվարչության, օգոստոս, վերջեր, 1925	458	627
43. Գյուղվարչության, սեպտեմբեր, սկիզբ, 1925	459	628
44. Հողվարչության, 7 սեպտեմբերի 1925	459	628
45. Գյուղվարչության, 10 սեպտեմբերի 1925	461	629
46. Գյուղվարչության, 6 հոկտեմբերի 1925, № 1180	463	629
47. Տարեկան հաշվետվություն, 6 հոկտեմբերի 1925	463	629
48. Հողժողկոմատի գյուղվարչության պետին, 20 հոկտեմբերի 1925	471	629
49. Հայաստանի օգնության կոմիտեին, 31 դեկտեմբերի 1925	472	630
50. Ա. Երզնկյանին, 2 հունվարի 1926	473	630
51. Հողժողկոմատի գյուղվարչության պետին, 18 հունվարի 1926	474	630
52. Հողժողկոմատի գյուղվարչության, 19 հունվարի 1926	474	630
53. Գյուղվարչության, 23 փետրվարի 1926	474	630
54. Ալեքսանդրովկա գյուղի հատակագծի մասին, 12 օգոստոսի 1926	475	631
55. Հողվարչության, 26 օգոստոսի 1926	476	631
56. Հողվարչության, 5—9 սեպտեմբերի 1926	477	632
57. Հողվարչության, 18 հոկտեմբերի 1926	480	632
58. Հողվարչության, 30 հոկտեմբերի 1926	484	635
59. Հայկենտգործկոմին, 2 նոյեմբերի 1926	484	635
60. Զանգեզուրի գավհոջբաժնին, 8 նոյեմբերի 1926	485	635
61. Հայաստանի ժողկոմխորհին, 13 նոյեմբերի 1926	485	635
62. Էջմիածնի գավհոջբաժնին, 28 դեկտեմբերի 1926	487	636
63. Հողվարչության, 8 ապրիլի 1927	488	636
64. Հողվարչության, 21 ապրիլի 1927	489	637
65. Հողվարչության, 23 ապրիլի 1927	490	637

66. Հայկենտդործկոմի քարտուղարության վարիչին, 23 ապրիլի 1927, № 2997/1080	490	637
67. Արհուսգլխվարչության, 30 մայիսի 1927	490	637
68. Խ. Ավդալբեգյանին, 6 հուլիսի 1927	491	638
69. Խ. Ավդալբեգյանին, 19 հուլիսի 1927	493	638
70. Խ. Ավդալբեգյանին, 30 հուլիսի 1927	494	638
71. Էջմիածնի դավհողրածնին, 4—5 նոյեմբերի 1927	496	639
72. Նրևանի դավհողրածնին, 31 մարտի 1928	497	639
73. Հոջոդղկոմառի ընդհանուր բաժնին, 7 ապրիլի 1928	497	639
74. Քարտ արխիվային նյութերի ուսումնասիրությանը զբաղվողների մասին	498	639

Ձեկուցումների ու ելույթների ամփոփումներ 640

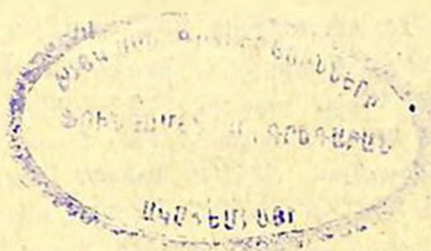
Նլույթ 204-ի 3-րդ համադրումարում	501	640
Ալազանի «Վախտունեղորդ հորիզոնում» վեպի լեզուն	502	641
Դրականության լեզվի մասին	504	641
Լեզվի մասին	505	642
Նլույթ Հայաստանի խորհրդային գրողների առաջին համագումարում	505	642
Հայկինոյի գործունեության մասին	517	643

Սանդրագրություններ 522

Լեզում 644

1. Ա. Ռյարինինային (նամակ)	644	645
2. «Նուդոժեստվեննայա լիտերատուրա հրատարակչությանը	645	647
3. Բառարան («Տարաս Բուլբա» վեպի հայերեն թարգմանության)	648	650

Այբբենական ցանկ Ա. Բակունցի երկերի 651

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

Ե ր կ է ր

Հատոր IV

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ
ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գլխավոր խմբագրի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր Ս. Ա. Անաստասյան
Դեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. Մանուշարյան
Սրբագրիչ Է. Ա. Սոխիկյան

ИБ № 786.

Հանձնված է շարվածքի 15. 06. 1983 թ.: Ստորագրված է տպագրության 11. 03. 1984 թ.:
ՎՅ 04632 Չափը 60×84¹/₁₆ թուղթ, № 1: Տառատեսակ «Դրբի սովորական» բարձր տպա-
գրություն: Պայմ. 38,55 ներկ., տպագր. 41,5+2 ներդ, մամուլ: Հրատ. հաշվարկ 34,8
մամուլ: Տպարանակ 20000: Պատվեր № 685: Հրատ. № 6009: Դինը 3 ք. 80 կոպ.:
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24 պ:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող., 24:
Типография Издательства АН АрмССР, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐԻ ՈՒՂՂՈՒՄ

Էջ	Տող	Տպւած է	Պետք է լինի
173	2 ն.	Միշտ	Ճիշտ
218	5 ն.	«չախկան»	«չախկան»
437	9 վ.	ադդրձնել	դարձնել
>	11 վ.	դռնենալ	ռնենալ
614	2 վ.	վազիլիով	վազիլով

A $\frac{\pi}{71193}$